9

K काशी-... पण्डित ... SERIE..

(Alaṅkāra Section, No. 6)

THE

SĀHITYADARPAṆA

OF

S'rī Vis'vanatha Kaviraja

(Chapter I–VI Called Part I)

Edited with

The LAKSHMI Sanskrit Commentary and Notes,

BY

SĀHITYĀCHĀRYA

PT. SRI KRISHNA MOHAN THAKUR.

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

BENARES

1947

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA
VIDYA VILAS PRESS, BENARES.
1947

काशी-[illegible] पण्डित[illegible]-ग्रन्थमाला

१४५

अलङ्कारविभागे (६) षष्ठं पुष्पम्।

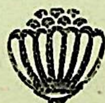
॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः

(षष्ठपरिच्छेदान्तः प्रथमो भागः)

काशीस्थविश्वनाथमन्दिराध्यक्षसंस्थापितश्रीभवानीशङ्करसंस्कृतमहा-
विद्यालयप्रधानाध्यापकव्याकरणसाहित्याचार्यठक्कुरोपनामक-
श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिणा सटिप्पण-'लक्ष्मी'
नामकटीकया विभूषितः
सम्पादितश्च।

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी।

[ई० १९४७

[२]००४]

प्रकाशकः

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस

विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

गीर्वाणवाग्वल्लिललितालवालकल्पानां धर्मनयविनयमनस्वितादिगुणविभूषि-
तानां देशकुलजातिशाखाचारादिसमस्तसनातनमर्यादापालनतत्पराणां देश-
प्रसिद्धवत्सकुलकमलदिवाकराणां दिगन्तयशसां दैवज्ञशिरोमणीनां
विविधविद्याविद्योतितान्तःकरणवैयाकरणसकेरिकैवल्यपथपथिक
'बदरिनाथशर्म'तनूजन्मनां ठक्कुरोपनामक"श्रीलोक-
नाथशर्म"तातपादानां विशुद्धसनातनपद्धतिमवष्ट-
भ्य"लक्ष्मी"नामकसंस्कृतटीकोपेतं ग्रन्थरत्नमेनं
शिष्योपशिष्यैरहमहमिकया चिरायार्चिते
तयोः पादपङ्कजयोः सादरं सविनयं
सबहुमानञ्चादधाति —

तदीयः

श्रीकृष्णमोहनशर्मा

पणि—

प्रशस्तिपञ्चकम्

श्रीकृष्णमोहनकविप्रवरप्रणीतां
प्रीतान्तरोऽधिकमभूवमवेत्य "लक्ष्मीम्" ।
साहित्यदर्पण-सदर्पणयोग्यटीकां
टीकान्तरस्फुटविविक्तबहुप्रतीकाम् ॥ १ ॥

या न प्रतिप्रतीकाऽऽविष्कृतभावाऽस्फुटोक्तिकोटीका ।
नासौ नटी, न टीकाऽभोक्तानां कौतुकं कुरुते ॥ २ ॥

रसस्वरूपमास्वादक्रमञ्च सपरिश्रमम् ।
अदर्शयदिवाऽऽदर्शे टीकाकृद्विशदैः पदैः ॥ ३ ॥

मूलोद्धृतोदाहरणार्थवर्णनक्रमेण
स व्याख्यदलङ्कृतीः कृती ।
स्वव्यञ्जनाऽजामवधूततार्किकोत्प
तद्धवृकास्यान्निरचोकसच्च सः ॥ ४ ॥

किमधिकैरनयोत्तमटीकया
स्फुटदशेषरहस्यचिरन्तुषाम् ।
स्वसज्जुषां विदुषामपि विद्विषां
रचयितुः शुभदाऽस्तु शिखाऽऽशिषाम् ॥ ५ ॥

व्या० न्या० मी० सां० यो० वेदान्ताचार्य-
लब्धस्वर्णपदक-कविरत्न-
श्रीभूपनारायणशर्मा झोपाह्वः
काशिक-राजकीय सं० महाविद्यालयाध्यापकः ।

...पणि...

॥ श्रीः ॥

साहित्यदर्पण-'लक्ष्मी'टीका

एतट्टीकाविषये—
साहित्यरत्नाकराणां महामहोपाध्यायप्रभृति-भारतविभूतीनां विद्वद्धौरेयाणां सम्मति-पत्रम् ।

महामहोपाध्याय पण्डित श्री हरिहरकृपालु द्विवेदी
प्रिंसिपल सन्यासि-संस्कृत कालेज, काशी ।

मिथिलामण्डलान्तर्गत-नरौनीग्रामवास्तव्यः प० श्रीकृष्णमोहनठकुरमहोदयो व्याकरण-साहित्याचार्यो मीमांसाशास्त्री ममातीव परिचितः स्वाधीतशास्त्रीयमार्मिकान्तस्तलप्रविष्ट-प्रकृष्टपाण्डित्यप्रकर्षं इत्येतावतैवेतरान्नातिशेते अपि तु इतरेष्वपि शास्त्रेषु प्ररूढव्युत्पत्ति-प्रबुद्धमना गूढार्थं विविच्य परान् प्रत्येषिषून् प्रत्युपदिशतीति संविदानस्य कस्य सहृदयस्य-हृदयं न जरिहृषीति । साम्प्रतमप्ययमनुपरतज्ञानपिपासः 'श्रीभवानीशङ्कर संस्कृत विद्यालय' प्रधानाध्यापकोऽध्यापनकौशलेन छात्रान् प्रहर्षयन् काशीमध्यास्ते द्रव्यार्जना-पेक्षया विद्यार्जनं द्विजानां गरीय इत्यभिप्रयन् । यथाऽध्यापने पटुप्रज्ञस्तथा विचारेऽप्य-पूर्वार्थोन्मेषधिषणः सुस्फुरत्-सुप्रतिभो विमलवाग्विन्यासेन विदुषां चेतो रारङ्क्ति । अयमेव महानुभावः साहित्यशास्त्रशेखरायमाणं साहित्यदर्पणं विषमस्थले परैरुपेक्षितमपेक्षितव्या-ख्यानमटीकिष्ट, विशिष्य जिज्ञास्यं गूढार्थतत्त्वं विवृण्वानोऽनूचानानां विदुषाञ्च जिज्ञासूना-मुपचिकीर्षयेति तद्दर्शनादेव तद्गुणाः स्फुरन्त्यमत्सरमनसामिति कृतं तत्र भूरिभाषितेन ।

महामहोपाध्याय पण्डित श्री गोपीनाथ (देव) कविराज, एम. ए.
भूतपूर्व प्रिंसिपल गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज, काशी ।

साहित्याचार्यठकुरोपनामकश्रीकृष्णमोहनशर्मणा विरचिता साहित्यदर्पणटीका स्थाली-पुलाकन्यायेन मया यथावसरं क्वचित् क्वचिदवलोकिता, यद्यपि साहित्यदर्पणस्य प्राचीनानि नवीनानि च बहूनि व्याख्यानानि सन्ति तथापि न तानि मन्दमतीनां श्रमपराङ्मुखानां विद्यार्थिनां बोधसौकर्याय तादृशमुपकारमावहन्तीति मन्यमानो ग्रन्थकारः तदुद्देश्यप्रेरितः प्राचीनटीकाभ्यः सारमाहृत्याभिनवां टीकामिमां रचितवान् । अस्या वाग्गुम्फनं सरलपद-विन्याससमूलकमिति बालबोधोपयोगि । विषयप्रतिपादनसरणिश्च छात्रोपकारिण्यपि विद्व-न्मनोहारिणी सामान्यतो जिज्ञासुजनशङ्कापनोदनक्षमा च । व्याख्यानस्यास्य विद्यार्थि-सङ्घेषु प्रचारबाहुल्यं भविष्यतीति दृढमाशंसे ।

महामहोपाध्याय साहित्यवाचस्पति पण्डित … रायणशास्त्री खिस्ते
प्रिंसिपल तथा प्रधानाध्यापक गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज, काशी ।

श्रीमता व्याकरण-साहित्याचार्यादिपदवीसमलङ्कृतेन, अस्मत्सुहृदन्यतमविद्वत्कविप्रवरश्रीताराचरणभट्टाचार्यमहाशयान्तेवासिना पण्डितवरेण श्रीकृष्णमोहनठक्कुरशर्मणा सुनिर्मितां "लक्ष्मी" नामधेयविद्योतमानां साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेदात्प्रभृतिविरचितामभिनवां टीकां दृशोरतिथीभूतामुपलभ्य परमामोदमविन्दम् । स्थालीपुलाकन्यायेन टीकामिमां दर्शं दर्शं समुपयुक्तव्याख्यानकौशलपरिश्रमं टीकाकर्तुरभिनन्दामि विविधनिबन्धसमुचितप्रतीकावचयव्यवसायञ्च ।

अद्यतनपरीक्षाप्रणालीमनुगन्तारश्छात्राः स्वभ्यस्तयाऽनया टीकया नूनं साफल्यमासादयिष्यन्तीति नोदेति सन्देहः । एवमस्या अध्ययनाध्यापनसंग्रहादौ सार्वपथीनामुपादेयतामनुभूय विद्वांसष्टीकाकर्त्तुः श्रमान् सफलयिष्यन्ति-इत्याशासे ।

तेन च समेधमानोत्साहः पण्डितवरोऽयमन्यान्यपि लेखनकार्याणि विरचयन् सुरभारतीसेवां विदधात्विति शिवम् ।

साहित्यरत्नाकर कवितार्किक पण्डित श्री महादेव शास्त्री
साहित्यविभागाध्यक्ष हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी ।

सहृदयसौहित्यसमर्पणे साहित्यदर्पणे मिथिलामहीसुरस्य श्रीकृष्णमोहनठक्कुरस्य साहित्यव्याकरणाचार्यस्य "लक्ष्मी" नाम्नी टीका कतिपयस्थलेषु विलोकिता मां चमदचीकरत् । भूयः परिश्रान्तं पराक्रान्तं चानेन विदुषा टीकायामस्याम् । अत्र विषयान्तराण्यपि मूलसम्बद्धानि साधु स्फोरितानि । वैशद्येन विवेचनं टीकायित्रा निरूपितं ध्रुवमुपकरिष्यति पठनशीलानामन्तेवसतामिति मामकीनो विश्वासः ।

साहित्यचूडामणि कविशेखर पण्डित श्री बदरीनाथ झा
साहित्यप्रधानाध्यापक—धर्मसमाज संस्कृत कालेज, मुजफ्फरपुर, (मिथिला)

"लक्ष्मी" त्यन्विताथाभिधानां साहित्यदर्पणस्य नूतनां टीकामवलोकमानस्य मानसं मे प्रसीदतितराम् । उच्चावचेषु सत्स्वपि टीकान्तरेषु सरलसरलया शैल्या ग्रन्थग्रन्थीनामुन्मोचनेन परिमितयोः शब्दार्थयोः प्रसन्नतया चेयं प्रायः सर्वातिशायिनीति सुतरामेतस्याः प्रणेता व्याकरणसाहित्याचार्यः पण्डितश्रीकृष्णमोहनठक्कुरः, प्रकाशकः श्रेष्ठिश्रीजयकृष्णदासगुप्तश्च परश्शतान् साधुवादानर्हतः । अतः परमध्यापने सुधियः, परीक्षायामन्तेवासिनश्चात्यन्तमुपकुर्वती लक्ष्मीरियं प्रतिसरस्वतीसदनं प्रचरेदिति निकामं कामये, इति ।

विद्वच्छिरोमणि पण्डित श्री कालीप्रसाद मिश्र

प्रिंसिपल-प्राच्यविद्याविभाग, हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी।

प० श्रीकृष्णमोहनशर्मठक्कुरप्रणीते सारगर्भितस्य मिताक्षरस्य साहित्यदर्पणस्य प्रख्यातमाहात्म्यायाः संस्कृतवाङ्मयविकाशलक्ष्म्याः कादम्बर्य्याश्च टीकेऽवाऽऽलोकिषाताम्। विकसिता चैतन्नूतनसन्दर्भदर्शनेन मदीया चित्तवृत्तिः। पण्डितप्रकाण्डस्यास्य प्रज्ञाप्रतिबिम्बायमानाऽसौ प्रत्यग्रा कृतिः, गाम्भीर्येण समुद्रायमाणस्य ग्रन्थद्वयस्य मन्थनाविर्भूता सुधाधारेव दिवौकसां विपश्चितां चेतो बलाचमत्करोति। पाण्डित्यप्रयोजकानिगूढग्रन्थग्रन्थीनां विश्लेषणतया स्फोटकतया चालङ्कारिकप्रशस्तराद्धान्तानामारोहति मनांसि, क्रान्तदर्शनानां कवीनामिव तर्ककर्कशमतीनां विदुषामपि।

साहितीसुधासुहितमानसानां सुमनसां मनीषा निकषायमाणैषा नभोमण्डलमण्डनायमानास्तारावलीरत्रिमरीचिमञ्जरीव ग्रन्थद्वयमधिकृत्य वर्तमाना निखला अपि टीका अधरीकरोति। नयते च लेखकमहोदयं साहित्यशास्त्रनिबन्धनिर्मातृमूर्धन्यतामिति दृढं निश्चिनोति।

वेदान्तभास्कर पण्डित श्री कमलाकान्त मिश्र

प्रिंसिपल-गोयनका संस्कृत महाविद्यालय, काशी।

अयंमुङ्गेरमण्डलान्तर्गतबरौनीग्रामाभिजनः पण्डित-श्रीकृष्णमोहनठक्कुरशर्मा व्याकरणसाहित्याचार्यो मीमांसाशास्त्री वाराणसेय—'श्रीभवानीशङ्करविद्यालय' प्रधानाध्यापकपदमलङ्कुर्वाणः स्वाधीतविषयान् विलक्षणविवेचनया समुपपादयन् विजेयमनांसि समतूतुषत्। प्रगाढपाण्डित्यञ्चैतदीयं प्रतिदिनमेधमानं काशीस्थविदुषां छात्राणाञ्च हृदये परमादरणीयतामगमत्। अध्यापनौपयिकापूर्वप्रतिभाभराञ्चितोऽपि सम्पादनकलाकुशलोऽन्तर्वाणिदुर्लभगुणान्वितोऽयमेव बुधवरः साहित्यशास्त्रसकलविषयप्रतिपादकस्य साहित्यदर्पणस्य विद्यमानास्वपि बह्वीषु टीकासु प्रकृतग्रन्थग्रन्थिभेदनक्षमां सरलां विशदाञ्च कामपि टीकामनासाद्य कठिनपरिस्थितिमुपेयुषां विदुषां छात्राणाञ्चोपकाराय महता परिश्रमेणाभिनवां लक्ष्मीनाम्नीं टीकां निर्माय महान्तमुपकारं संस्कृतसमाजस्य व्यदधात्। दृढं विश्वसिमि च गुणानुरागिणोऽधिकारिपुरुषाः पण्डितवर्याः समृद्धिशालिनो देशोपकारपरायणाः सज्जनाश्चभविष्णुमेनं विशिष्टकार्ये नियुज्य देशसेवापुण्यलाभेनात्मनः संभावयेयुरिति।

दार्शनिक कवि पण्डित श्री रामचन्द्र मिश्र

वेदान्तदर्शनाध्यापक-धर्मसमाज संस्कृत कालेज, मुजफ्फरपुर।

श्रीकृष्णमोहनकृतिप्रवरप्रणीतां साहित्यदर्पणगतामवलोक्य 'लक्ष्मीम्'।
सन्तोषमञ्चति मनो मम तद्गुणौघैः प्रत्यक्षरं प्रतिपदं प्रकटीभवद्भिः॥ १॥
टीकाकृतोऽस्य विषयप्रतिपादनेषु सुस्पष्टता सहचरी रुचिरार्थरीतिम्।
ग्रन्थान्तरज्ञविनिवेदनकौशलञ्च पश्यन् प्रसीदतितमां नहि को गुणज्ञः॥ २॥
वृद्धैश्चिराय गुरुवाचमुपासनाभिः प्रीणद्भिरप्यनधिगम्यमयं प्रपद्य।
व्युत्पत्तिवैभवसनाथमगाधबोधं चित्तानि नः क्षिपति विस्मयदुस्तराब्धौ॥ ३॥

बोधोपयोगिविषयप्रतिपादनायामायस्यता सरलतां श्रयताप्यनेन ।
त्यक्तो न कश्चिदपि तत्त्वचयस्तदस्य लोकोपकारपरता शतशोऽभिनन्द्या ॥ ४ ॥
दोषज्ञताप्रथनबद्धहृदा प्रयस्य चेदुद्धृतो भवति कश्चिदिहापि दोषः ।
किन्तेन ? लोकनयनानि चमत्करोति किन्नाङ्कितोऽप्युदयमाप्य सुधामयूखः ? ॥५॥
आसाशेऽस्याः प्रचारेण टीकायाश्छात्रमण्डली ।
बुधावली च नितमामानन्दमुपयास्यति ॥

विद्वत्प्रभाकर पण्डित श्री रामानुज ओझा

अध्यापक—विरला संस्कृत कालेज, काशी ।

साम्प्रतमधिकाशि मैथिलकुलकमलभास्कर-श्रीकृष्णमोहनशर्मा मुद्गलपुरमण्डलजन्मा शैशवकालादेवानुपमपटीयान् व्याकरणसाहित्यमीमांसायाञ्चातिगरीयान् विपश्चितामन्तेवसताञ्च स्पृहणीयगुणगणश्चिरकालादेवास्मत्परिचयचणस्त्यक्तैषणोऽपि ज्ञानैषणोऽनुदिनमुदीयमानो वाराणसेयविश्वेशपत्तनाध्यक्षारोपित—श्रीभवानीशङ्करसंस्कृतमहाविद्यालयेऽध्यापिपयिषया पाठशालाध्यक्षानेकशः प्रार्थितः प्रधानाध्यापकपदं समलङ्करोत् । तद्दिनादेवाध्यापनपरिपाटीपटुप्रज्ञतया सदाचारा विष्टतया च समेषामध्ययनानुरागिणां विषयविरागिणां विदुषाम्मनांसि स्वशिक्षणेन समतूतुषत् । कदाचिन्महर्षिकल्पानां ज्ञानतोऽनल्पानां विद्वद्गोष्ठीषु लब्धप्रतिष्ठानां समादरणीय-श्रीताराचरणभट्टाचार्यमहोदयानामन्तिकमुपेत्य छात्रोपकारदत्तचित्तश्रेष्ठीश्वरः श्रीजयकृष्णदासमहोदयः साहित्यदर्पणे कस्यैचित् सारल्यानुप्राणितभावगभीरटीकानिर्मितये प्रार्तथत । भट्टाचार्यमहाशयाः परिपक्ववयस्कतया स्वीयश्रमशैथिल्याकलिततयैतत्पाण्डित्याकृष्टमनस्कतया चायमपि कर्तुमोशत इति विशुद्धभावतया विदन्तोऽमुमेव सुगृहीतनामानमतुलवैदुष्यधामानङ्कृष्णमोहनशर्माणमस्मै कर्मणे व्यजिज्ञपन् । तदीयाज्ञां शिरसा दधानः स्वीयापूर्वपाण्डित्येन महनीयानां शुभकामनया चाल्पायासेनातिलघुकालेनापूर्वकलया ग्रन्थमिमं समटीकिष्ट । प्रायशो मुद्रितासु टीकासु दृष्टिगोचरासु सर्वापीयमतिशय्य वर्तत इति स्वभावोक्तिः । एषा न केवलं संस्कृतविदुषामेवामोदप्रदा किन्तु संस्कृतसाहित्यप्रविविक्षूणां भाषान्तरविदां संस्कृतपक्षपातिनामन्तेवसताञ्च विशेषत उपकृतिमातनुत इतीमां विलोकयन्नमन्दमानन्दमनुभवन् टीकाकर्तुरपरिमितायुष्यङ्कामयमानष्टीकाया विपुलप्रचाराय भवानीशं भवमहर्निशं भावये ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस

विद्याविलास प्रेस, बनारस

मूल्यं १२)

* श्री दुर्गाशरणम् *

यत् किञ्चित् प्रास्ताविकम् ।

अथेदमुपक्रम्यते-श्रीविश्वनाथकविराजप्रणीतं साहित्यदर्पणं मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । यद्यपि बहोः कालादेवायं ग्रन्थः सर्वत्र पठनपाठनयोरपेक्ष्यते, बह्वीषु च परीक्षासु पाठ्यत्वेन निर्द्धारितोऽस्ति तथाप्येतावता कालेनाप्यस्य ग्रन्थस्यैकमपि संस्करणं तथाऽशुद्धिदोषरहितं यथा काम्यते न समुपलभ्यते । महदिदं दुःखाकरं चेतसः । किञ्च नाविदितचरमेतद् विद्वदग्रेसराणां यदस्य ग्रन्थस्य बह्व्यष्टीका बहुभिः सुप्रसिद्धपण्डितधौरेयैः प्राणायिषत लोके च प्रसिद्धिं गताः, परं ताः काश्चनातिविस्तृताः काश्चन चातिसंक्षिप्ता इति कृत्वा कोमलमतीनां विद्यार्थिनां नालं सुखबोधायेति हेतोः काशीस्थ चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमालाध्यक्षैरेतद्ग्रन्थसम्पादनार्थं बहुशोऽनुरुद्धोऽप्यहं समयाभावात् शरीरस्य चापाटवान्न तेषामनुरोधं सफलयितुमशक्नवम् । ततश्चाव्याहतोद्यमैः ग्रन्थमालाध्यक्षैरेतत्सम्पादनाय पण्डितवरः श्रीमान् नवकिशोरशास्त्री न्ययोजि । तस्मिन्नपि पण्डितवर्ये द्वितीयपरिच्छेदावधिकं ग्रन्थं सम्पाद्य देशान्तरं गतवति सोऽयं भारो मदीयच्छात्रेष्वन्यतमस्य व्याकरणसाहित्याचार्यस्य श्रीमतः कृष्णमोहनठक्कुरस्योपरि समापतितः । तेन च श्रीमता यावच्छक्यं बहुप्रयत्नावशिष्टां टीकां विरचय्य ग्रन्थः प्राकाश्यं नीतः । श्रीमतोऽस्यायं प्रयासः कियत्साफल्यं समधिगतवानिति तु परीक्षकाणां पुरतो व्यक्तीभविष्यति । यद्यपि ममैवाध्यक्षतायां ग्रन्थोऽयं प्रकाशीभवति मयापि यथामति सर्वमस्य विषयजातं समालोकितं समालोचितञ्च तथापि मम बुद्धेरपाटवाद्वा दृष्टिशक्तेः क्षीणतया वा नाहं प्रतिज्ञातुमुत्सहे यदिदं संस्करणं पुरातनेभ्यः संस्करणेभ्यो विशिष्टं सुविशुद्धं च भविष्यतीति परमेतद् वक्तुं प्रभवामि यदत्र यास्त्रुटयः समुपलप्स्यन्ते ताः पुनरन्यस्मिन् संस्करणे न स्थास्यन्तीति । भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् स्खलनं सवत्रैव सम्भवदपि 'क्षमामात्रसारा दोषज्ञास्तादृशं स्खलनं' सोढुं सर्वदा सन्नद्धा एव सन्तीति समाश्वासयति नश्चेतांसीति सविश्रम्भं विज्ञाप्य विरमामि । इति शुभम् ।

विजया दशमी
सं० २००४

विदुषामनुचरः
श्रीताराचरणशर्म-भट्टाचार्यः
काशीस्थटीकमाणीसंस्कृतकालेजाध्यक्षः

(क) सा०

उपोद्घातः

अये ! विविधविद्याविलासोल्लासितसत्त्वभूमयो विपश्चिद्वरा महानुभावाः !

प्रेयांसोऽन्तेवासिनश्च !

सर्वेष्वलङ्कारनिबन्धेषु ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणरसगङ्गाधरा एव नायकायन्त इति नाविदितं केषाञ्चिदपि सहृदयानाम् । एतेषूत्कर्षापकर्षपरीक्षायां(क)ध्वन्यालोक आमूलाग्रं सप्रपञ्चं ध्वनिरेव निरूपितो न तु दोषगुणालङ्कारादयः । ततोऽर्वाचीनोऽपि(ख)काव्यप्रकाशस्त्वतीव गहनो बुद्धिमतामपि दुर्बोधतां प्राप्नोति, ताभ्यामत्यन्तार्वाचीनोऽपि(ग)रसगङ्गाधरश्च तार्किकपथमनुसरन्नतिसूक्ष्मेक्षिकयैव कथञ्चिद्बोद्धुं शक्य इति सर्वथा दुरधिगमः सर्वानपि गलितगर्वान् करोति । किन्तु योऽयं श्रीमतां पुरतः सर्वतश्चकास्ति साहित्यदर्पणः सोऽतीव सुगमः सुकुमारमतीनामप्यल्पप्रयत्नेनैवावबोद्धुं योग्य इति । यद्यपि ध्वन्यालोकादिषु ये ये विषया उपनिबद्धास्तत्प्रतिपादकेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे स्थलविशेषेषु नूतनत्वमवगम्यते । तथा ह्यत्रैव साहित्यसार्वभौमेन

(क) ध्वन्यालोककार आनन्दवर्द्धनः खिष्ट्राब्दीयपञ्चपञ्चाशदधिकाष्टशतकात् त्र्यधिकाष्टाशीत्यधिकाष्टशतकं यावद् (८५५—८८३) विद्यमानस्य काश्मीरराजस्यावन्तिवर्मणः सभापण्डितो रत्नाकरस्य समकालीनश्चासीदिति ।

"मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः । प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥"

इति राजतरङ्गिणीपद्यादवगम्यते ।

(ख) मम्मटेन अभिनवगुप्तस्य भोजराजस्य च स्वग्रन्थे पाठांशः समुद्धृतः । अतोऽयं तयोरर्वाचीनः । ध्वन्यालोकस्य लोचनाख्यव्याख्याकृदयमभिनवगुप्तः । तथाहि लोचनारम्भे—

"अपूर्वं यद्वस्तु प्रथयति विना कारणकलां जगद्ग्रावप्रख्यं निजरसभरात्सारयति च ।
क्रमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगं भासयति तत्सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयतात् ॥"इति ।

समाप्तौ तु—

"किं लोचनं विनालोको भाति चन्द्रिकयापि हि । तेनाऽभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् ॥"

अस्यावस्थितिकालस्तु—

"इति नवतितमेऽस्मिन् वत्सरेऽन्त्ये युगांशे । तिथिशशिजलधिस्थे (४११५) मार्गशीर्षावसाने ॥"

इति तद्विरचितबृहत्प्रत्यभिज्ञाविमर्षिणीपद्यत एव बोध्यम् ।

भोजराजस्तु १००८ वैक्रमाब्दसंवत्सरे आसीत् । काव्यप्रकाशव्याख्याकृता माणिक्यचन्द्रेण तु १२१६ शकाब्दे (११५९—) ६० खिष्टाब्दे सङ्केताख्या व्याख्या विनिर्मिता । अतो द्वादशशताब्द्या मध्यभागात्प्राग् एकादशशताब्द्याश्चरमे भागे काव्यप्रकाशं निरमायि मम्मटेन । एवञ्च एकादशशताब्द्यामयं प्रादुर्भूत आसीत् ।

(ग) रसगङ्गाधरकृता हि जगदाभरणे साजहानपुत्रस्य दाराभिधानस्य प्रशस्तिरुपनिबद्धा । "आसफ् विलासे" "दार" सभासद "नवाव आसफखां" इति नाम्नश्च प्रशस्तिर्वर्णिता । १६२८ खिष्ट्राब्दीयतः १६५७ खिष्ट्राब्दं यावत् साजहानो राज्यसिंहासनेऽधिष्ठित आसीत् । अत एव तदानीन्तनोऽयम् ।

काव्यप्रकाशकृता मम्मटेनोट्टङ्कितस्य काव्यस्वरूपस्य खण्डनेन रसस्य काव्यात्मत्वं प्रति पादितम् । इतः पुरातनेषु नाट्यशास्त्रदशरूपकातिरिक्तेष्वलङ्कारग्रन्थेषु नायकनायकादिभेदोद्भावनोद्भासितं दृश्यकाव्यस्वरूपं तथा नावतरति यथा सविस्तरमत्र ग्रन्थे। शब्दव्युत्पित्सूनां व्याकरणमिव हृद्यनिरवद्यकाव्यकलोन्मीलकः विविध भाषारसविन्यासविशेषाधायकश्च निसर्गरमणीयोऽयं ग्रन्थः कस्य सचेतस्कस्य न चेतश्चमत्करोति । यथा काव्यप्रकाशः कारिकावृत्त्युदाहृतिभिस्त्रिधाविभक्तो निरूपितस्तथैव साहित्यदर्पणोऽपि कारिकावृत्त्युदाहृतिभिस्त्रिधा विभक्तः समुल्लसति । तत्र कारिकावृत्तयः स्वकीया एव, उदाहृतयस्तु स्वकीयाः परकीयाश्च । अत्र च प्रायः सरलयैव रीत्या प्रमेयाणामुपादानम्, क्वचिच्च यद्गहनत्वं तद्विषयकाठिन्यमूलकमेव न तु लेखकाठिन्यमूलकम् । एवञ्च विलक्षणस्यास्य ग्रन्थस्य पूर्वोक्तग्रन्थैः सह सरस्वतीकण्ठाभरणाद्येकदेशीयैश्च सह तुलनाऽवकाश एव नास्ति ।

कविशिरोमणेर्नाट्यशास्त्रदीक्षागुरोरस्य विश्वनाथस्यास्मादेकस्मादेव साहित्यदर्पणग्रन्थात् यथा व्याकरणे तथा न्यायशास्त्रादावपि समधिकः परिचय इत्यवगम्यते। तथा च पञ्चमपरिच्छेदे अनुमान एव व्यञ्जनावृत्तिमन्तर्भावयतां नैयायिकानां मतमनूद्य सम्यक्तया दूषितम् । यत्र तत्रैतद्ग्रन्थे वेदान्तसिद्धान्तविषयोपन्यासेन तच्छास्त्रेऽपि पाण्डित्यप्रकर्षमेव, इत्थं नाट्यादिकलाशास्त्रेषु तथा प्रवेशः सर्वतोऽधिको वरीवर्तीति तत्रैतद् ग्रन्थमेव प्रमाणम् ।

यच्च क्वचन प्रकरणे शृङ्गारैकरसप्रवाहाप्लावनं—तच्चापरिहार्यतया न दोषाधायकाय सम्भवितुमर्हतीति दोषमाशङ्क्यैव काव्यालङ्कारे रुद्रटेन प्रतिपादितम्—

नहि कविना परदारा एष्टव्या नापि चोपदेष्टव्या ।
कर्त्तव्यतयाऽन्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥
किन्तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।
आराधयितुं विदुषस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥

किं बहूक्त्या साहित्यशास्त्रस्य दुर्बोधा दुरधिगमाश्चाऽपि विषया अत्र तथा सारस्येन प्रतिपादिता यथा सुकुमारमतीनामप्यन्तेवासिनामञ्जसा सुगमाः सुबोधाश्च सञ्जाताः। अतो ह्यलङ्कारशास्त्रे प्रविविक्षूणामेकमेवावलम्बनमेतच्छास्त्रमिति दृढीयान् मे चेतसि विश्वासः । उक्तञ्च ग्रन्थकृता स्वयमेवैतद्ग्रन्थचरमे—

"साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त"

लोचनारम्भे तत्पुत्रेणानन्तदासेनाऽपीत्थमभाणि—

आसीत्कपिञ्जलकुलक्षीराकूपारचन्द्रमाः ।
त्रिकलिङ्गाधिपधराधामधीसचिवः कृती ॥
अशेषभाषारमणीभुजङ्गः साहित्यविद्यार्णवकर्णधारः ।
ध्वन्यध्वनिप्रौढधियां पुरोगः श्रीविश्वनाथः कविचक्रवर्ती ॥

स्वल्पाक्षरः सुबोधार्थः प्रध्वस्ताशेषदूषणः।
साहित्यदर्पणो नाम ग्रन्थस्तेन विनिर्मितः॥
पारं साहित्यविद्याब्धेर्गन्तुं वाञ्छन्ति ये क्षितौ।
कृतिरेषा तरिस्तेषां विश्वनाथमहाकवेः॥
श्रव्याभिनेयालङ्कारतत्त्वं सत्कविसम्मतम्।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्॥

अथ ग्रन्थप्रणेतुः समयादिनिरूपणम्।

अथैवं धीरधुरीणस्य विद्वत्कुलललामभूतस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य कविपुङ्गवस्य भूशिरोमणेर्ग्रन्थकृतो विश्वनाथस्य समयादिकमत्र निरूप्यते। यद्यपि जन्मसमयादि निरूपणे स्फुटतरं तादृशं किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते तथापि तन्निरूपणं नातिकठिनमिव प्रतिभाति। तथाहि—साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदे-यवनाधिपतेरल्लावुदीनस्य स्मारकः—

"सन्धौ स्वर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः॥"

इत्येवं श्लोको विलसति। स च यवनाधिपतिः (सुलतान् अल्लाउदीन महम्मद खिल्जि) इत्यभिधेयेन तत्समये प्रसिद्ध आसीत्। सो हि गौड़देशमाक्रम्य तत्रत्य भुवं शशास। कलिङ्गराज्यशासकेन नरसिंहभूपतिना चायं पराजित आसीत्। विषप्रयोगेण च खीष्टाब्दीयषोडशाधिकत्रयोदशशतके (१३१६) केन चिद् व्यापादितः। विश्वनाथेन हि नरसिंहविजयाख्यं काव्यमेकं विनिर्मितम्। तथाहि-तत्रत्यमत्र पद्यम्—

"आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे।
श्रीनृसिंह महीपाल! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे॥"

अत एव चावगम्यते यदयं विश्वनाथः कस्यापि नरसिंहाख्यनृपतेः सान्धिविग्रहिकः (अर्थात् मुख्यसचिवः) आसीत्, तथा भानुदेवनृपतेश्च सान्धिविग्रहिक आसीदिति तदीयचन्द्रकलानाटिकातः स्फुटं प्रतीयते। एवञ्च विश्वनाथस्त्रयोदशशताब्याश्चरमे भागे नरसिंहनृपतेः, चतुर्दशशताब्द्याः पूर्वभागे भानुदेवनृपतेश्च समय एवासीदित्यवधार्यते। विजयनरसिंहाख्यकाव्यपद्यं लोचने तत्पुत्रेणानन्तदासेनोक्तं यथा मम तातपादानां विजयनरसिंहे—

निश्वासोद्घातवातप्रसरधुतकुलाहार्यमुद्भवातदंष्ट्रा
जातज्योतिः स्फुलिङ्गप्रकरविरचितोल्कानिकायाभिशङ्काः।
अर्धे पारीन्द्रमर्धे नरमहह महालोकमालोक्यलोकाः
स्तोकाः स्तोकाऽवशेषाः शरणमुपययुर्वारिधिं वारिधिं वा॥

एतेन विजयनरसिंहकाव्यन्तदीयमेवेति न काचन विप्रतिपत्तिः। परं नरसिंह-

नामानो बहवो नृपतय उत्कलस्य राज्यसिंहासनमलञ्चक्रुः । एवं भानुदेवनामानोऽपि बहवो नृपतयस्तदासनमलञ्चक्रुः । एतत्पितामहोऽपि नरसिंहाख्यनृपतेरेव सभायामासीदिति स्वयमेव काव्यप्रकाशस्य दर्पणाख्यव्याख्यायामुक्तम्—

यदाहुः—"श्रीकलिङ्गभूमण्डलाखण्डमहाराजाधिराज-श्रीनरसिंहदेवसभायां धर्मदत्तं स्थगयन्तः सकलसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितास्मत्पितामह-श्रीमन्नारायणदासपादाः" इति ।

तथा भानुदेवनृपतेश्चैतत्पिता चन्द्रशेखरः सान्धिविग्रहिक आसीदित्येतद्ग्रन्थद्वितीयपरिच्छेदे स्वयमेवोक्तम्"—यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाभुजङ्गम महाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम्—दुर्गालङ्घितविग्रहो ...."राजत्युमावल्लभः" इत्यत्र प्रकरणेनाभिधेये उमावल्लभशब्दस्य उमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । भानुदेवनृपतेः प्राकरणिकत्वात्तस्यैव राज्ञः प्रशस्तिपरमिदं पद्यम् ।

अत्रेदं विचारणीयम्—विश्वनाथो हि कस्य नरसिंहनृपतेः कस्य च भानुदेवनृपतेः सान्धिविग्रहिक इति विचिकित्सायां प्रथमस्तावद्यो नरसिंहः सप्तदशोत्तरद्वादशशतकवत्सरे । (क) (१२१७) तद्देशराज्यसिंहासनमलञ्चकार तस्यैव भूपतेः सभायां तत्पितामहो नारायण आसीदिति प्रतीयते । एवं प्रथमो यो भानुदेवो भूपतिस्तस्य तत्तातपादः सान्धिविग्रहिक आसीत् । अनेन हि द्वितीयो यो नरसिंहः खिष्टाब्दीयषडधिकत्रयोदशशतकम् (१३०६) यावद् राज्यसिंहासनमलञ्चकार तस्य विजयप्रशस्तिर्निर्मितेति निश्चप्रचम् । निःशङ्कोपाधिको द्वितीयनरसिंहनृपतेरात्मजो भानुदेवनृपतिर्विश्वनाथस्य परिपोषक आसीत्, निजपराक्रमेण यतो निःशङ्कः अत एव निःशङ्क इति सार्थक उपाधिरभूत् । केचित्तु मुद्रितनिखिलसाहित्यदर्पणतृतीयपरिच्छेदगतरसविचारोपक्रमे "तत्प्राणत्वञ्चास्मद् वृद्धप्रपितामह-सहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम्" इत्येवंरूपः प्रायेण पाठः समुपलभ्यते तद्बलान्नारायणस्य पितामहत्वन्नाङ्गीकुर्वन्ति । परन्त्वेतदापातरमणीयम्, काव्यप्रकाशदर्पणाख्योक्तसन्दर्भेण सर्वथा विरुद्धत्वात्, वृद्धप्रपितामहत्वे च नारायणे पञ्चमपुरुषत्वं समापतति विश्वनाथस्य तर्हि कस्यापि नरसिंहनृपतेः सभायां स्थितिर्नैव सम्भवेत्तथा च पञ्चदशशताब्द्यां तज्जन्म समापतेत् । एतद्ग्रन्थचरमे हि "नारायणचरणारविन्दमधुव्रत"इति प्रतिपादनेन चन्द्रकलानाटिकायाः प्रारम्भे "नारायणचरणारविन्दमधुकरीभूत"इति प्रतिपादनेन च कविना नारायणस्य पितामहत्वमेवाभिव्यञ्जितम् । प्रथमश्च यदा नरसिंहो राजा तदा 'सुल्तान अल्ला उदीन महम्मद खिल्जी' गौड़देशमधिकृत्य यः

(क)—"अत्रास्ति सप्तदशोत्तरद्वादशशतकवत्सरे (१२१७) चतुर्दशभुवनाधिपत्यादिविरुदावलीविराजमानः श्रीवीरनरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यस्यैकत्रिंशत्यङ्केऽभिलिख्यमाने सिंहशुक्लषष्ठ्यां सोमवारे" इत्यैतिहासिकफक्किका ।

समासीत् स एव तत्प्रतिपक्षी। तदानीं नरसिंहेन यवनाधिपतिः गौड़ेन्द्रः पराजितः। निःशङ्कोपाधिना द्वितीयभानुदेवेन राज्ञा "गियास् उदीन" यवनाधिपतिः पराजितस्त-त्समये स एव गौड़ेन्द्र आसीत्, गौड़ेन्द्रविजयं लक्षीकृत्यैव "राजा गौड़ेन्द्रं कण्टकं शोधयति" इति तत्सामयिकोऽयं प्रवादः प्रचलित आसीत्।

अस्य राज्ञः प्रशस्तिवर्णनाभिप्रायेणैवैतद्ग्रन्थे द्वितीयपरिच्छेदे रूढौ सारोपगौण्याः लक्षणलक्षणायाः उदाहरणत्वेन तद्वाक्यमुपनिबद्धं ग्रन्थकृता। बहवो यवनाधिपतय-स्तद्देशाधिपतिपराक्रमेण पराजिता बभूवुः, अत एव तद्विजेतुः कलिङ्गनृपतेर्निःशङ्कोपा-धिकस्य भानुदेवस्य गौडेन्द्रविजयं लक्षीकृत्यैव हि "कलिङ्गाः साहसिकाः" इत्यपि प्रवादस्तदानीमासीद्। इदञ्चापि वाक्यं जात्यैकत्वविवक्षया रूढ़ौ लक्षणाया उदाहरणत्वेन द्वितीयपरिच्छेदे स्वयमेव प्रतिपादितम्। एतत्पूर्ववर्त्तिनः द्वादशशताब्द्यां प्रादुर्भूता-नैषध–प्रसन्नराघव–गीतगोविन्दप्रणेतारः श्रीहर्षजयदेवादयः। अत्र च तत्तद्ग्रन्थस्थाः "धन्यासि वैदर्भि, कदली कदली, हृदि विलसिताहारो नायम्भुजङ्गमनायक" इत्याद्याः श्लोकाः समुपलभ्यन्ते। खिष्टीयपञ्चदशशतकसमुद्भूतेन (१५००) काव्यप्रदीपकृता गोविन्दठकुरेण च "तददोषौ शब्दार्थौ" इत्यादिकारिकाविवरणावसरे "अर्वाचीना-स्तु" इत्यादिना दर्पणकारमतमेवोपस्थापितम्। पञ्चदशशताब्द्याः प्रारम्भकाले समु-द्भूतेन कुमारस्वामिना नामोल्लेखनपूर्वकं साहित्यदर्पणात्पाठः समुद्धृतः, इत्थञ्च दर्पणकारो विश्वनाथकविराजश्चतुर्दशशताब्द्यामभूदिति नात्र मनागपि सन्देहलेशः।

काव्यप्रकाशदर्पणे नारायणान्ते दासपदोपलम्भात् साहित्यदर्पणे विश्वनाथना-म्नोऽन्ते तदनुपलम्भाद्व्यक्तिभेदो न शङ्कनीयः, विश्वनाथात्मजस्यैवानन्तदासेति नामो-पलम्भात्, तथा विश्वनाथपितामहानुजस्य चण्डीदासस्यापि तथैव नामोपलम्भाच्च पितामहादयो ह्यस्य दाससंज्ञका एवासन्। एतन्महानुभावस्य नाम बहुविशेषणघटित-मवलोक्यते। तत्र श्रीमन्ननारायणचरणारविन्देत्यादित्वास्तिक्यप्रदर्शनार्थम्।

भाषाविषये भूयांसो विद्वांसो भवन्ति ये तु एकामेव संस्कृतभाषां कात्स्न्येनावबोद्धुं न शक्नुवन्ति संस्कृतभाषापारङ्गताः सन्तो ये च द्वित्रा अप्यन्या भाषाः साकल्येनाव-बुध्यन्ते ते तु विरला एव, परं विशालबुद्धिवैभवस्तु विश्वनाथकविराजो न केवलं संस्कृ-तभाषामेव नाऽपि वा द्वित्रा अन्यभाषाः किन्तु अष्टादशाऽपि भाषास्तथाज्ञातवान्यथा तासु तास्वपि भाषासु रमणीयान् गुणालङ्कारयुतान् भाषापाटवबोधकप्रबन्धान् रच-यितुं समभूत्! अत एव "अष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्ग" इति विशेषणेन संस्तू-यते विद्वद्वरैः। तदीयप्राकृतसौरसैन्यादिविविधभाषाप्रकर्षपाण्डित्यद्योतकपद्यं यथा—

मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विलाससरसोतीरे।
विरसासि केलिकीरे किमालि! धीरे च गन्धसमीरे॥

अत्र संस्कृत–प्राकृत–सौरसेनी–प्राच्यावन्ती–नागरापभ्रंशेषु, एकविधमेव।

सान्धिविग्रहिक इत्यादिविशेषणेन प्रधानमन्त्रिपदे स्थितो ब्राह्मण एवायमिति

निश्चीयते । मुख्यामात्यपदे ब्राह्मणस्यैवाधिकारित्वदर्शनात् ।

तथा च मनुः—

सर्वेषान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥

केचित्तु—"सान्धिविग्रहिक" इति राज्यदत्ताधिकारविशेषस्तत्समये विद्याप्रेमिककलिङ्गभूपतीनां राजसभायां तत्पूर्वजाश्चासन्नत एतन्नामापि तद्विशेषणघटितमिति वदन्ति महापात्रोपाधिस्तु लोकोत्तरपाण्डित्यबलेन राज्ञैव प्रदत्तः, न तु तत्कुलपारम्पर्यक्रमागतः । कविराजेत्युपाधिस्तु कवीनां राजा प्रधान इति स्वस्य कविष्वपि मुख्यप्रतिपादनपरत्वमेवाभिव्यनक्ति । अयञ्चोपाधिरस्य विलक्षणं काव्यं समीक्ष्य सुप्रीतमनसा त्रिकलिङ्गेश्वरेण प्रादायि इति—

धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो, हस्ते सिताम्भोरुहम् ।
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ॥
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ ।
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥

अनेनावधार्य्यते । वैद्यजातिबोधकं कविराजपदमिति तु नापादनीयम्, तथासति प्रसिद्धत्वाद् "वैद्य" इत्येव निर्दिशेत् सामान्येऽपि चिकित्सकार्थे कविराजेत्युपाधिना व्यवहारात्तदर्थपरकत्वस्यान्याय्यत्वाच्च ।

काव्यप्रकाशदर्पणे तु "संगीतविद्याविद्याधर–कलाविद्यामालतीमधुकर–विविधविद्याविद्यार्णवकर्णधार" इतिविशेषणत्रयमधिकमुपलभ्यते ।

चन्द्रकलानाटिकायान्तु नाट्यशास्त्रदीक्षागुरुरित्यप्युपाधिरित्यवगच्छामः । एतन्निर्मितप्रबन्धास्तु बहव इति श्रूयन्ते परन्तु हन्त ! नाद्यापि निखिला अपि दृष्टिपथे समायाता इति नितरां चेखिद्यते चेतः । नामत एतन्निर्मितप्रबन्धा अत्र प्रदर्श्यन्ते—

१—राघवविलासः (महाकाव्यम्)
२—कुवलयाश्वचरितम् (प्राकृतकाव्यम्)
३—चन्द्रकला (नाटिका)
४—प्रभावतीपरिणयम् (नाटकम्)
५—प्रशस्तिरत्नावलिः (षोडशभाषानिर्मितकरम्भकम्)
६—नरसिंहविजयः (खण्डकाव्यम्)
७—कंसवधम् (काव्यम्)
८—साहित्यदर्पणः (शास्त्रीयप्रबन्धः)
९—काव्यप्रकाशदर्पणः (काव्यप्रकाशटीका)

साहित्यदर्पणे यत्र तत्र ग्रन्थनामानिर्देशेन "इदं मम" इतिकथनेन च एतद्भिन्ना अपि तन्निर्मिता प्रबन्धाः सन्तीत्यवगम्यते । अस्य च ग्रन्थरत्नस्य प्राचीना–

अर्वाचीनाश्च बह्व्यष्टीकाः साम्प्रतं विलसन्ति, तासु हरिदाससिद्धान्तवागीश-विनिर्मिता सर्वतोऽभिनवा छात्रहितैषिणी विवृतिः स्वल्पेनैव समयेन परां कीर्त्तिराशिं प्रतिदिशं विस्तारयामास। परन्तु यत्र तत्र प्रमेयांशविचारेऽन्यग्रन्थमपि सहायतासम्पादनार्थमपेक्षत एव साऽपीतिकृत्वा बहोः कालात्पूर्वमेव स्वकीययन्त्रालयतोऽभिनवां टीकां विनिर्माय प्रकाशयितुं कृतपरिश्रमैः गोलोकवासि—बाबू हरिदासगुप्तात्मजश्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः चौखम्बा संस्कृत सीरिजाध्यक्षैर्दिगन्तयशसः शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानाः प्रातःस्मरणीया अस्मत्साहित्यशास्त्रगुरवः काव्यकाननपञ्चानन-श्रीयुतताराचरणभट्टाचार्य्यमहोदयाः प्रार्थिताः, परञ्च वार्धक्यवशात् समयाभावाच तत्सम्पादनमङ्गीकर्त्तुं न शेकुः। तदा किशोरकेलिकरशर्म्मोपाह्व श्रीनवकिशोरशास्त्रिमहोदयाः प्रार्थिताः स्वीचक्रुः। विपश्चिद्वरास्तेऽपि महानुभावा आदितः परिच्छेदद्वयं यावत्प्रकाशयित्वा कार्य्यवशाद्देशान्तरं प्रस्थिताः। कति वर्षाणि दाशया वर्तमानैरपि सीरिजाध्यक्षैः भग्नमनोरथमात्मानं मन्यमानैः तत्कार्य्यसम्पादनायाहं नियुक्तः।

मयाऽपि यथामति प्रकृतग्रन्थोपयोगिबहुविषयान् समालोच्य "लक्ष्मी"नामिकया टीकया ग्रन्थोऽयं सम्पादितः। दर्पणे हि बहवः पाठभेदाः समुपलभ्यन्ते तथापि निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितं म० म० दुर्गाप्रसादद्विवेदिसम्पादितं साहित्यदर्पणमेव प्रमाणयन्ति मान्या अतस्तत्स्थपाठ एवात्रास्माभिरपि स्थापितः। सम्पादने चाऽस्मिन् परोपकारबद्धपरिकर-सुरभारतीसंरक्षणतत्पर-परमपावनमहनीयकीर्त्तिपरिमलोल्लासितजगतीतलनिलय-निखिललोकमानसमरन्दसुरभारतीविभ्रमभ्रमैकनिकेतनप्राच्यविद्यामहार्णवपण्डितपुङ्गवभगवत्प्रसादत्रिपाठिशास्त्रिमहोदयात्मज-काशीविश्वनाथमन्दिराध्यक्ष "श्रीभवानीशङ्करसंस्कृतमहाविद्यालय" संस्थापकैः श्रीयुतभवानीशङ्करत्रिपाठिमहोदयैः यथासमयमार्थिकसाहाय्यं सम्प्राप्तमन्तदर्थन्ते धन्यवादार्हाः। अत्र प्रूफसंशोधनादौ 'मिथिलाग्रन्थमाला' सम्पादकैर्मित्रप्रवरैः श्रीरामचन्द्रझाजी महोदयैस्तथा पणशीकरोपाह्व श्रीरामचन्द्रजी महोदयैश्च महानुपकारः सञ्जातस्तदर्थं तेऽपि धन्यवादार्हाः।

यद्यपि "आत्मनः प्रियतया तनुभाजां नात्मनः कृतिषु दूषणदृष्टिः" इति न्यायान्मत्सदृशसरागाणां स्वविरचितसन्दर्भे दोषदृष्टिर्नैव जायते तथापि स्वप्रेमपूर्णनयनावलोकनमात्रेण कस्यचित्सगुणत्वं न सम्भवितुमर्हत्येतत्प्रबन्धस्य समीचीनत्वासमीचीनत्वविचारणायां निष्पक्षन्यायभाजः सहृदया विद्वद्वरा एव प्रमाणम्।

अपि च—

मर्त्यैरसर्वविदुरैर्विहिते क्व नाम,
ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि॥

इति न्यायात् प्रमादस्य स्वाभाविकत्वात् कण्टकाद्वरदोषाद्वा यदत्र स्खलनं सञ्जातं तत् क्षमासारा विपश्चिद्वरा दयोदयमधुरदृशा निरीक्षमाणाः ससूचनं क्षमिष्यन्ते मामिति सप्रश्रयं निवेदयति—

"तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैःप्रसादिभिः।
सन्तः प्रणयवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः॥
नचात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते॥
निर्दोषत्वैकवाक्यत्वं क्व वा लोकस्य दृश्यते।
सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि क्वचित्॥"

इत्यादिसूक्तयो ह्यत्र स्मरणीयाः सुधीवरैः।
व्याख्यामेनां समादाय विषमामपि चेतसि॥

मातृनवमी
सं० २००४

भावत्कः—
श्रीकृष्णमोहनशर्मा

षष्ठपरिच्छेदान्तस्य

श्लोकानामकाराद्यनुक्रमणिका ।

साहित्यदर्पणगतस्थूलविषयाणामनुक्रमणिका ।

साहित्यदर्पणस्योदाहरणसङ्ख्याः कारिकासंख्याश्च निरूप्यन्ते-

	उ० सं०	का० सं०		उ० सं०	का० सं०
प्रथमपरिच्छेदे	६	३	चतुर्थपरिच्छेदे	४७	१४
द्वितीयपरिच्छेदे	९	२०	पञ्चमपरिच्छेदे	२	५
तृतीयपरिच्छेदे	१४३	२६७	षष्ठपरिच्छेदे	११४	३३७

१............

षष्ठपरिच्छेदान्तस्य

विषयानुक्रमणिका ।

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

(घ) सा०

॥ इति ॥

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकारसंज्ञासूची ।

श्रीः ।

श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रत-साहित्यार्णवकर्णधार-ध्वनिप्रस्थापन-परमाचार्य्य-कविसूक्तिरत्नाकराष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्ग-गजपतिसाम्राज्यसान्धिविग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथकविराजकृतः-

साहित्यदर्पणः

कवितार्किकोत्कल-यास्कश्रीनवकिशोरन्यायपञ्चाननप्रणीतप्रभालङ्कृतः।

प्रथमः परिच्छेदः ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते (१) ।—

प्रभाव्याख्या ।

ध्यायेन्नित्यं गणपतिमहः शुद्धमद्वैततत्त्वं प्रत्यूहानां प्रशमनरतं निर्विकल्पे विभातम् ।
स्थूलं मूलं निखिलमहसां शैलजानन्ददायं वाचोऽतीतं गुणविगलितं किन्तु वेदान्तवेद्यम्॥ १॥

या ब्राह्मी सृजति प्रकाण्डकमिमं कृत्स्नं प्रपञ्चं मुदा
या नित्यं प्रतिपालयत्यनलसं नारायणी मायया ।
या क्रोधेन हिनस्ति तं युगभराक्रान्तं भवानी तदा
सा सा सा सहसा त्रिधाकृतिवशा पायादपायात्तु नः ॥ २ ॥

बिम्बाधरसमायुक्तामम्बां दुर्गामुपास्महे । यत्कृपालेशमात्रेणाशेषश्वःश्रेयसं भवेत् ॥ ३ ॥
तातं चक्रधरं देवशर्म्माणं स्मृतिभूषणं । कर्म्मकाण्डैकनिपुणं प्रणमामो महाशयम् ॥ ४ ॥
न्यायवैशेषिकाचार्य्यं ब्रह्मविद्यामहार्णवं । श्रीमत्पद्मप्रसादाख्यं सद्गुरुं पर्य्युपास्महे ॥ ५ ॥
साहित्यदर्पणव्याख्या प्रभाख्या परिरच्यते । श्रिया नवकिशोरेण यास्केन करशर्म्मणा ॥ ६ ॥

अथ विभिन्नरुचिविजृम्भितस्य विविधप्रकारस्य च काव्यस्य ज्योतिष्टोमादेरिव श्रौतत्वाभावतया व्यवहारस्येव नरपतिशासनानधीनतया च किञ्चिन्नियन्तृत्वापेक्षायामलङ्कारशास्त्रस्यावश्यमारम्भ इति न कस्यापि विमतम् । अतः सत्स्वपि तेषु तेष्वलङ्कारसन्दर्भेषु कस्यापि संक्षिप्तशब्दार्थप्रतिपादकतया कस्यचन च काव्यमार्गे समीचीनविचारविधुरतया कस्यचिदपि आवश्यकानावश्यकविचाराविचारशून्यतया चादुष्टकाव्यनिरूपकविचारमव्याहतसिद्धान्तसन्तानमलङ्करणप्रकरणमारभमाणः कवितार्किकसार्वभौमोत्कलकलिङ्गराजसचिवमहापात्रश्री-विश्वनाथकविराजो निजकृतकारिकाणामेवार्थं मण्डूकप्लुतिन्यायेन वृत्त्या विशदीकुर्वन् ग्रन्थादौ विघ्नविघातायाविगीतसदाचारपरम्परायाः प्राप्ततया स्वाभीष्टदेवताराधनेन सम्मुखीकरणसूचिकामार्य्यामवतारयति—

(१) ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थस्य=एकार्थकवाक्यसन्दर्भस्य, प्रकृते च साहि-

त्यदर्पणाभिधानस्य, यद्वा "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥" इत्युक्तदिशा पञ्चाङ्गकवाक्यस्येत्यर्थः। न च तथा सति महाभारतादावव्याप्तिस्तत्रापि कृष्णार्जुनसंवादादौ पञ्चाङ्गानां सत्त्वात्। यद्वा "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥" इत्युक्तप्रकारेण ग्रन्थश्रवणे शुश्रूषायाः कारणत्वात् प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावप्रयोजनबोधाधीनशुश्रूषाविषयशब्दसन्दर्भो ग्रन्थस्तस्येत्यर्थः। नन्वत्र 'घटमानय' इति वाक्ये तादृशशुश्रूषायाः सत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न, तस्या अनेवंस्थलीयैवंविधवाक्यश्रुतिसामान्यसामग्र्या अन्यथासिद्धत्वात्। केचित्तु-"आम्नास्यमानविषयं महावाक्यं ग्रन्थस्तस्येत्यर्थः" इत्याहुः, तन्न, अयं घट इतिवद्वाक्येऽतिव्याप्तेः, तदर्थस्याप्यभ्यस्यमानत्वाद् वाक्यान्तरनिराकाङ्क्षत्वेनाकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वेन च महावाक्यत्वाच्च, अनभ्यस्तार्थके ग्रन्थेऽव्याप्तेश्च। आरम्भे = आरम्भप्राक्काले, आद्यकृतिरूपस्य मुख्यार्थस्य बाधितत्वादत्र लक्षणाङ्गीकार्य्या, झटिति विघ्नविघातसामर्थ्यप्रतिपत्तिश्च तत्फलम्। केचित्तु-आरम्भशब्दः आभ्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तत्प्राक्कालपर इत्याहुः, तन्न, तावताऽपि आरम्भकालस्यैव लाभेन पूर्वकालासंस्पर्शात्। नव्यास्तु-आरम्भ आद्योच्चारणे कर्त्तव्ये सतीत्यर्थः, सप्तम्या चाद्योच्चारणकृतिपूर्वकालता लभ्यते, गोषु धोक्ष्यमाणास्वागत इत्यादावागमने गोदोहनपूर्वकालतावत्-इत्यामनन्ति। सप्तमीयमधिकरणे न तु 'चर्म्मणि द्वीपिनं हन्ती'ति वन्निमित्तसप्तमी, क्रियाफलरूपस्य निमित्तस्य स्वान्वयिक्रियाकर्म्मणा योगे सतोत्यर्थकस्य "निमित्तात्कर्मयोगे" इति कात्यायनकृतवार्त्तिकस्य प्रकृतेऽप्रवृत्तेः, 'निर्विघ्नेन' इत्यनेन विघ्नविघातस्यैव क्रियाफलत्वेन बोधिततया ग्रन्थारम्भस्य क्रियाफलत्वाभावात्, तस्य च देवतारूपकर्म्मणा योगाभावाच्चेति ध्येयम्। निर्विघ्नेन = विघ्नः प्रतिबन्धकदुरितभावः प्रवर्त्तकसुकृतविरहो वा तस्याभावो निर्विघ्नं तेन, करणे तृतीया, अस्य च परिसमाप्तिपदार्थेन सह योजना। प्रारिप्सितं = प्रारब्धुमिष्टं दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपकं प्रमेयजातं तस्य परिसमाप्तिः=यावद्विवक्षितार्थस्यास्खलनपूर्वकं समापनं चरमवर्णपर्य्यन्तानुष्ठानं वा तां कामयत इति स तथोक्तः, 'ग्रन्थकारः' इति शेषः। ननु अन्येषामभिलषितपूरकाणां देवानां साम्मुख्याधानमपहाय कथं वाग्देवताया एव साम्मुख्यमाधत्त इत्यत आह—वाङ्मयेति। वाङ्मयानि = अष्टादशविद्याः काव्यकलाः कामशास्त्रादीनि च तेषामधिकृततया = अध्यक्षतया अधिष्ठातृदेवतात्वेन हेतुना, अनेन स्वशास्त्रविधेयवाग्वैभवदातृतया ब्रह्मादिदेवाराध्यत्वेन भगवत्याः कृतार्थनिर्वाहकत्वं सूचितम्, वाग्देवतायाः = सरस्वत्याः, देवतेत्यनेन जडरूपवाङ्मात्रवैलक्षण्येन तदधिष्ठातृत्वं सूचितम्, साम्मुख्यं = स्वार्थसाधनानुकूलत्वं प्रार्थनया प्रसन्नमुखीत्वम्, आधत्ते = करोति जनयति वा। रत्नार्थिनो रत्नाधिष्ठितपुरुषप्रार्थनमिव वाङ्मयारम्भार्थिनो महापुरुषस्यावश्यकं वाङ्मयाधिकृतदेवताप्रार्थनमिति मन्तव्यम्।

शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी ।
अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु(२) ॥ १ ॥

अत्र 'आधत्ते' इति प्रथमपुरुषाभिधानं काल्पनिकभेदनिबन्धनं, रावणवक्तरि 'न्यकारो ह्यय'मिति पद्ये 'जीवत्यहो रावण' इति प्रथमपुरुषाभिधानवद्वेदितव्यम् । न च वृत्तिकारकारिकाकारयोर्वास्तवो भेद इति वाच्यम् , वृत्तौ 'रसस्वरूपं निरूपयिष्याम' इति प्रतिज्ञातुः कारिकायां तद्विधानदर्शनात् । व्यक्तेरभेदेऽपि कारिकाकर्तृत्वेन वृत्तिकर्तृत्वेन च भेदनिबन्धनप्रयोगस्य न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यादौ मङ्गलाचरणावतरणिकायां दृष्टचरत्वात् ।

(२) "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि च भवन्ति, अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति" इति महाभाष्यकारोक्तेः ग्रन्थादौ वाग्देवीस्तवनरूपं मङ्गलमाचरन्नुपमया शरदिन्दुकार्य्यं साधयति—**शरदिन्दुरिति ।** शरदिन्दोः शरत्कालिकचन्द्रस्येव सुन्दरी अतिविशदा रुचिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता, सा चतुराननादिवाग्वैभवदातृतया प्रसिद्धा, एन विष्णुना सह वर्त्तमाना वा, गिरां देवी वाचामधिष्ठात्री देवता सरस्वती । मे मम, चेतसि चित्ते, सन्ततं व्याप्तम् , तमो लक्षणया तमोगुणजनितं मोहमित्यर्थः, अपहृत्य विनाश्य, अखिलान् समग्रान् अर्थान् दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपकप्रमेयान् । अत्र विशेष्यविशेषणयोर्वैपरीत्येन विन्यासो विरुद्धमतिकृद्दोषपरिहाराय । प्रकाशयतु प्रकटीकरोतु । शरदिन्दुरपि तमोः=ध्वान्तमपहृत्य घटपटादिरूपानर्थान्=प्रमितपदार्थान् प्रकाशयतीत्युपमा । तथा च यथा शरदिन्दुर्निविडं ध्वान्तं विनाश्य लोकव्यवहारार्थं घटपटादिप्रमेयजातं प्रकाशयति तद्वदिति भावः।

अत्र तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा प्रारिप्सितपरिसमाप्तिरेव फलमिति ग्रन्थकृद्भिः प्राचीनैरिवैतावता ग्रन्थेन दर्शितम् । ननु स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य का गतिरिति चेत् , उच्यते, यथा निष्पापकृतसन्ध्योपासनस्य कर्त्तुर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव फलं न तु पापक्षयपूर्विका, तथा स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य प्रारिप्सितपरिसमाप्तिरेव फलं न तु विघ्नध्वंसपूर्विकेति शोभनः पन्था । न चात्र दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् , "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥" इत्यादिस्मृतेर्मानत्वात् (क) ।

पुत्रस्तु—"शरदिन्दुसुन्दररुचिरेव शरदिन्दुसुन्दररुचिरित्यध्यवसाना" इति प्राह ।

तर्कवागीशास्तु—शरदिन्दुसुन्दरः शिवस्तत्र रुचिरभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता, सा प्रसिद्धा, देवी दुर्गा, चेतसि व्युत्पित्सूनां हृदि, तमोऽज्ञानम् , अपहृत्य विनाश्य, मे मम, गिरां प्रकृतसन्दर्भरूपवचसाम् , निखिलानर्थान् शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकानभिधे-

(क) यद्वा तस्य विघ्नाभावद्वारा प्रारिप्सितपरिसमाप्तिः फलम् , अभावश्चात्र ध्वंसः

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति काव्यफलान्याह(३) ।—

यान् प्रकाशयतु ।—इति पक्षान्तरे योजयन्ति । अत्रोपमालङ्कारः । उपगीतिश्छन्दश्च ।

(३) अथ "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते" इति वक्ष्यमाणकाव्यगुणदोषादिज्ञापनपरीक्षाशास्त्रस्य प्रयोजने वक्तव्ये "अङ्गिनः फलेनैवाङ्गस्य फलवत्त्वे"ति न्यायादुक्तां काव्यफलप्रतिपादिकां द्वितीयां कारिकामवतारयति—**अस्येति** । यद्वा "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥" इति ग्रन्थेऽभिधेयसम्बन्धप्रयोजनाधिकारिचतुष्टयकथनं युक्तम् । तत्र सम्बन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावोऽधिकारी च तत्फलार्थीति प्रसिद्धमित्यभिधेयं सप्रयोजनं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तुमावश्यकमित्यभिप्रेत्य परिक्षणीयतयाऽङ्गीभूतकाव्यस्य फलेनैव परीक्षणरूपं प्रकृतग्रन्थाभिधेयमङ्गं फलवदिति व्यञ्जयन्नाह—अस्येति । अस्य प्रक्रम्यमाणस्य, ग्रन्थस्य काव्यपरीक्षाशास्त्रस्य, काव्याङ्गतया काव्यपरीक्षणद्वारा काव्यफलसाधनेऽप्रधानकारणतया । 'काव्याङ्गत्वं काव्यपरीक्षाशास्त्रत्वात्' इति पुत्रः । काव्यफलैरिति 'धान्येन धनवान्' इति वदभेदे तृतीया, एवकारः 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादिवत् अयोगव्यवस्थापने बोध्यः, तथा च यथा दर्शपौर्णमासाङ्गानां प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासफलेनैव फलवत्त्वं तथा काव्याङ्गस्यास्य काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति न ग्रन्थस्य निष्फलत्वं न वा काव्यफलकथनस्येति भावः(क) । एवञ्चाङ्गाङ्गिनो रैक्यादभिधेयं काव्यत्वेन परिणतमित्यतो वक्ष्यमाणकारिकायां काव्यफलप्रदर्शनं नानुपयुक्तमिति सर्वमवदातम् । इति हेतोः काव्यफलान्याह, मूलकार इत्यूह्यम् । धर्मार्थकाममोक्षभेदेन चतुर्वर्गाणां बहुतया तत्प्राप्तीनामपि देशकालपुरुषभेदेन बहुत्वात् काव्यफलानीति बहुवचनम् । नन्वस्य चतुर्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणदोषादिज्ञापनरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वय इति चेन्न, 'फलवत्त्वम्' इत्यत्र मतोः प्राशस्त्यबोधकत्वेनोत्कृष्टफलपरत्वात् । अत एव चतुर्वर्गफलसाधनत्वा-

---

प्रागभावश्च विवक्षणीयो योग्यत्वात् । अत्यन्ताभावस्य ध्वंसप्रागभावाभ्यां सह विरोधेन विघ्नात्यन्ताभावस्य जन्तुमात्रेऽसम्भवात् सदातनसंसर्गाभावरूपस्य तस्य व्यापारत्वाभावाच्च । न च प्रागभावस्य जन्यत्वाभावात् कथं व्यापारत्वमङ्गीकृतमिति वाच्यम्, कार्य्यनाश्यस्य तस्य कालान्तरसम्बन्धस्येष्टसाधनत्वेन व्यापारत्वाङ्गीकारात्, कालान्तरसम्बन्धस्य जन्यत्वस्य सम्भवात् । अन्यथा विघ्नरूपकार्य्येण तत्प्रागभावस्य नाशे इष्टसमाप्तिर्न स्यात् ।

(क) ननु प्रयाजादीनामङ्गापूर्वजननद्वारा परमापूर्वं प्रति उपकारः सम्भवतीति तत्र तथाऽस्तु, प्रकृते तु शास्त्रस्य काव्यगुणदोषादिज्ञापनोपक्षीणत्वेन चतुर्वर्गं प्रत्युपकारासम्भवात् कथं तत्साधनत्वमिति चेन्न, काव्यं हि स्वरूपसन्न कारणम्, किन्तु कृतिज्ञप्त्यन्यतरविषयतया तत्रास्योपकारः सम्भवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते (४) ॥ २ ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादि-कृत्याकृत्य-प्रवृत्ति-निवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव(५) ।

दिज्ञानेनात्र लोकानां साभिनिवेशप्रवृत्तिः (क) ।

(४) अथ काव्यस्य फलं दर्शयन् तत्स्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते—**चतुर्वर्गेति** । यतः यस्मात् हेतोः, अल्पधियां सुकुमारमतीनाम्, अपिना परिणतबुद्धीनाञ्च सुखात् आयासं विनैव, काव्यात् तद्वचनपठनाद्युपायादित्यर्थः, एवकारेण वेदादिशास्त्रव्यवच्छेदः, चतुर्वर्गो धर्म्मार्थकाममोक्षा एव फलं तस्य प्राप्तिर्भवतीति शेषः, तेन हेतुना, तत्स्वरूपं तस्य काव्यस्य स्वमसाधारणं रूपमितरव्यावर्तको धर्म्मो लक्षणमित्यर्थः, निरूप्यते ज्ञाप्यते ।

केचित्तु—'यत' इति 'काव्यात्' इत्यस्य विशेषणम्—'इति योजयन्ति, तेन=आयासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेनेत्यर्थः,—इत्यर्थयन्ति च ।

राजानककुन्तकोऽपि व्यक्तिविवेकेऽमुमेवार्थमाह, यथा—"धर्म्मादिसाधनोपायः सुकुमारक्रमोदितः । काव्यबन्धोऽभिजातानां हृदयाह्लादकारकः॥" इति । अस्यार्थस्तु—अभिजाताः खलु राजपुत्रादयो धर्म्माद्युपेयार्थिनो विजिगीषवः क्लेशभीरवश्च सुकुमाराशयत्वात् तेषां धर्म्मादिसाधनोपायः=धर्म्मादेरुपेयभूतस्य चतुर्वर्गस्य साधने सम्पादने तदुपदेशरूपत्वादुपायस्तत्प्राप्तिनिमित्तं काव्यबन्ध इति ।

(५) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वं युक्त्या प्रतिपादयति—**चतुर्वर्गफलेति ।** हि तथाहि । रामादिवत् चतुर्वर्गकामेन रामादिनेव, प्रवर्त्तितव्यं पित्राज्ञापालनादावित्यर्थः । रावणादिवत् रावणादिनेव न प्रवर्त्तितव्यं परदारहरणादावित्यर्थः, इत्यादि कृत्यं विहितकर्म्माकृत्यं निषिद्धं कर्म्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती यत्नविशेषौ तयोरुपदेशस्तज्जनकं ज्ञानं स एव द्वारं व्यापारस्तेन सुप्रतीतैव अतिप्रसिद्धैवेति शब्दमात्रार्थः । तथा हि यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिवेदवाक्यादग्निहोत्रादिविहितकर्म्मणि कर्त्तव्यताज्ञानात् पुरुषस्य प्रवृत्तेः कर्म्मानुष्ठानेन धर्म्मादिर्भवति, तथा रामायणादिमहाकाव्यात् पितृवाक्यपालनादिलक्षणतत्तद्विहितकर्म्मणि कर्त्तव्यताज्ञानेन प्रवृत्त्या तदनुष्ठानेन धर्म्म

(क) केचित्तु—'अस्य—बुद्धिस्थत्वेन सन्निकृष्टस्य ग्रन्थस्य साहित्यदर्पणस्य, काव्यमङ्गमस्येति तत्तया (काव्यमङ्गभूतमिति हेतोः) काव्यफलैः करादिशोभयाऽङ्गिशोभेव केवलं फलवत्त्वमिति तान्येवाह' । अयमाशयः—प्रकृतोऽयं ग्रन्थो वृक्षस्थानीयः, अस्य तु शाखास्थानीयं सर्वमेव काव्यम्, तथा च शाखादिसाद्गुण्येन वृक्षस्य साद्गुण्यमिव काव्यस्य फलैरेवास्य सफलत्वमिति वदन्ति ।

उक्तञ्च—"धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम्॥" इति (६)

उपजायते तस्मादर्थकामौ तद्धर्म्मफलाननुसन्धानाच्च मोक्ष इति काव्यतश्चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्भवतीति भावः। निषिद्धपक्षे तु तत्राप्रवृत्त्या धर्म्मफलाननुसन्धानेन च मोक्ष इति बोध्यम् (क)। न च तदुपदेश आहत्य धर्म्मादिजनकोऽस्तु न पुनः काव्यमिति वाच्यम्, उपदेशस्य तादृशधर्म्मादिजनने व्यापारत्वेन काव्यस्य तु व्यापारित्वेन, व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धेः। ननु वेदादिस्थले तादृशवाक्यस्य श्रूयमाणत्वात् गुर्वाद्युपदेशेन तत्तत्कर्मणि प्रवृत्तिः सम्भवति, रामायणादौ तु न तथेति चेन्न, अत्रापि रामादेः श्रेयसो रावणादेरश्रेयसश्च वर्णनाद्द्वारा तादृशप्रवृत्तिविधायकवाक्यस्य सुप्रतीतेः, गुर्वाद्युपदेशतुल्यत्वाच्च। एतेन काव्यस्य शास्त्रत्वं दर्शितम्। यदाहुः—"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा। पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमिति कथ्यते॥" ननु कथं कवितृप्रतिभोत्पादितेतिवृत्तानां मालतीमाधवरत्नावलीमृच्छकटिकादीनां स्वाभिधेयेषु प्रामाण्यम्, न चाप्रामाण्यरूपस्य शब्दस्य शास्त्रत्वमिति चेदत्राह—"कुविदग्धप्रमा काव्यं प्रमाणं सर्वमेव नः। स्वप्रकाशरसास्वादप्रमितिप्रभवा यतः॥" इति। ननु प्रकारभेदाः प्रहेलिका व्यङ्ग्यार्थविशिष्टे नीरसे वाक्यविशेषे यथा—"केदारपोषणरताः काशीतलाम्बुवाहिनीगङ्गा। कंसं जघान कृष्णः कम्बलवन्तं न बाधते शीतः॥" इत्यत्र हि प्रश्नरूपोऽर्थो वाच्य उत्तररूपश्च व्यङ्ग्यः। तथा निर्बन्धविभावादिविज्ञानस्य वाष्पारोपितधूमज्ञानादेस्तात्त्विकधूमध्वजादिज्ञानाजनकत्ववत् रसप्रमित्यनुपपादकत्वमिति चेत्तत्राप्याह— "शरीरादिविविक्तात्मतत्त्वभावनया यथा। तत्त्वतोऽप्रमयापोह्यतत्त्वसाक्षात्कृतिः प्रमा॥" "असत्त्वमुल्लिखन्त्यापि विभावादिधिया यथा। तद्वदेव रसादीनां व्यक्तिः प्रकरणादिषु॥" इति। इह च न्यायोऽयमन्वाचयः। प्रकरणादि प्रमाणं रसास्वादजनकत्वात् काव्यत्वाद् वा न यदेवं यथा रामायणादि तथा चेदं तस्मात्तथेति। यदि पुनः प्रमाणं न स्यात् यथा प्रहेलिकेति। न च रसरूपप्रमाणत्वेऽपि प्रकरणादे रत्यास्वादनान्तरमसद्भूतत्वेनार्थानर्थोपदर्शनाभावात् हिताहितप्रवृत्तिकारित्वप्रयोजितं कथं हि शास्त्रत्वमिति वाच्यम्, तथा हि-"लोकप्रसिद्धो व्युत्पादो नाटकावलोकनात्। कार्यदर्शनतस्तस्यानुगुणा हेतुकल्पना॥" इति न्यायेन सत्यत्वासत्यत्ववर्णनावलात्। "स्फुरता तेन वृत्तेन व्युत्पत्तिर्जायते नृणाम्। सत्यासत्यत्वजिज्ञासा रसादेश्चरितेष्वपि॥" व्युत्पत्तिकाले नैवास्ति तया पाश्चात्ययावनं। कोकोऽस्ति वाटिकामध्य इति बालविभीषिका॥" "स्वार्थप्रामाण्यहीनापि न किं व्युत्पत्तिसाधनम्। रसस्य ज्ञानरूपत्वात्तादात्म्यादिति वक्ष्यते॥" "न चाप्रसरसंज्ञानं शुक्तौ रजतधीरिव। तस्मिन्न जायते बाधो यस्मादौत्तरकालिकः॥"—इति पुत्रटीकायां विचारः।

(६) युक्त्या चतुर्वर्गसाधनत्वं प्रसाध्य सम्प्रति तत्रार्थे प्राचीनसम्मतिं दर्शयितुमाह—उक्तञ्चेति। प्राचीनैरिति शेषः, न केवलं मयोच्यत इत्याशयः। किमित्य-

(क) "युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्" इति स्मरणात्।

किञ्च—काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना (७)।

पेक्षायामाह—**धर्म्मेत्यादि** । साधुसम्यक् काव्यस्य निषेवणं करणं मननं ज्ञानञ्च कर्तृ, केचित्तु—साध्विति काव्येत्येतस्य विशेषणम्, काव्ये साधुत्वञ्च—दोषशून्यत्वे सति गुणालङ्कारशालित्वे सति वाक्यविशेषस्य रससमनुगृहीतत्वम्, तद्विरहोऽसाधुत्वम्, तदुक्तं भोजेन—"निर्दोषं गुणवत्काव्यम्" इत्यादि । तथा च साधु यत् काव्यं तस्य निषेवणमित्यर्थ इति वदन्ति । धर्म्मार्थकाममोक्षेषु तदुपायभूतेषु, वैचक्षण्यं विशिष्टज्ञानं, कलासु नृत्यगीतादिचतुःषष्टिप्रकारासु विद्यासु(क)च वैचक्षण्यं दर्शनश्रवणादिना विलक्षणज्ञानं, कीर्तिं कालिदासादेरिव यशः, प्रीतिं परमानन्दञ्च करोति । तथा च साधुकाव्यनिषेवणकर्तृको धर्म्मार्थकाममोक्षकलाविषयकवैलक्षण्याधायकः कीर्त्तिप्रीत्युत्पादानहेतुभूतश्च बोधानुकूलो व्यापारः सम्पद्यत इति वाक्यार्थबोधः ।

(७) ननु काव्यं कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्ती प्रति कारणमस्तु चतुर्वर्गं प्रति तु अन्यथासिद्धमेवेत्याशङ्कायां तस्य साक्षादेव धर्म्मादिं प्रति कारणत्वमुपपादयितुमाह—**किञ्चेति** । काव्यादित्यस्य प्राप्त्यन्तपदचतुष्टयेऽन्वयः। स्तवो

(क) अथ शैवतन्त्रोक्ता चतुषष्टिः कला लिख्यते । गीतम् १, वाद्यम् २, नृत्यम् ३, नाटम् ४, आलेख्यम् ५, विशेषकच्छेद्यम् ६, तण्डुलकुसुमवलिविकाराः ७, पुष्पास्तरणम् ८, दशनवसनाङ्गरागाः ९, मणिभूमिकाकर्म्म १०, शयनरचनम् ११, उदकवाद्यम् १२, उदकघातः १३, चित्रायोगः १४, मालाग्रथनविकल्पाः १५, शेखरापीडयोजनम् १६, नेपथ्ययोगाः १७, कर्णपत्रभङ्गाः १८, गन्धयुक्तिः १९, भूषणयोजनम् २०, ऐन्द्रजालम् २१, कौचुमारयोगाः २२, हस्तलाघवम् २३, चित्रशाकपूपभक्ष्यविकारक्रिया २४, पानकरसरागासवयोजनम् २५, सूचीवापकर्म्माणि २६, सूत्रक्रीडा २७, प्रहेलिका २८, प्रतिमाला २९, दुर्वचकयोगाः ३०, पुस्तकवाचनम् ३१, नाटकाख्यायिकादर्शनम् ३२, काव्यसमास्यापूरणम् ३३, पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३४, तर्कुकर्म्माणि ३५, तक्षणम् ३६, वास्तुविद्या ३७, रूप्यरत्नपरीक्षा ३८, धातुवादः ३९, मणिरागज्ञानम् ४०, आकारज्ञानम् ४१, वृक्षायुर्वेदयोगाः ४२, मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४३, शुकसारिकाप्रलापनम् ४४, उत्सादनम् ४५, केशमार्जनकौशलम् ४६, अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४७, म्लेच्छितकविकल्पाः ४८, देशभाषाज्ञानम् ४९, पुष्पकटिकानिमित्तज्ञानम् ५०, यन्त्रमातृका ५१, धारणमातृका ५२, सम्पाद्यम् ५३, मानसी काव्यक्रिया ५४, क्रियाविकल्पाः ५५, छलितकयोगाः ५६, अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७, वस्त्रगोपनानि ५८, द्यूतविशेषः ५९, आकर्षक्रीडा ६०, बालकक्रीडनकानि ६१, वैनायकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६२, वैजयकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३, वैतालकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ । क्वचित्तु–'सूचीवापकर्म्मसूत्रक्रीडा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानि, इति पाठः, वैतालकीनामित्यत्र वैयासकीनामिति च पाठः ।

"एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव (८)। अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा (९)। कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव (१०)। मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात्(११)। मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च(१२)।

गुणज्ञापनम्। आदिना रामकृष्णादेर्जन्मोत्सवादिज्ञापनम्, तच्छ्रवणं वेत्यर्थः।

(८) ननु कुत्र कुत्रचिदपि काव्ये स्तवादेरभावदर्शनात्तेषां निष्फलत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**एक इति**। अयमर्थः—येन पुरुषेण एकोऽपि शब्दः सुप्रयुक्तो व्याकरणाविरोधेन रसवत्तया च काव्यान्तर्निवेशितः, येन च पुरुषेण सोऽपि शब्दः सम्यक् ताद्रूप्येण ज्ञातो वा; स प्रयोक्ता स च ज्ञाता स्वर्गे परलोके लोकेऽस्मिँल्लोके च कामधुगभीष्टफलभाग्भवति सम्पद्यते। इत्यादि वेदवाक्येभ्यः काव्याद्धर्म्मप्राप्तिः सुप्रसिद्धैवेत्यनुषङ्गः। तथा च तादृशकाव्यस्य व्याकरणाविरोधेन रसवत्तया च प्रयुक्ततया ताद्रूप्येण ज्ञेयत्वेन च कृतिज्ञप्त्योरन्यतरस्य धर्म्मफलवत्त्वं श्रौतमिति भावः।

(९) **अर्थप्राप्तिरिति**। काव्यादित्यनुषज्यते। प्रत्यक्षसिद्धेति। श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनप्राप्तिः लोके प्रसिद्धैवेत्यर्थः। यदुक्तं मम्मटेन—"श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्" इति। धावकनामा कविः श्रीहर्षनृपनाम्ना रत्नावलीनाम्नीं नाटिकां कृत्वा बहुधनं लब्धवानित्युद्योतादौ स्पष्टम्।

(१०) **कामप्राप्तिरिति**। काव्यादित्यनुषज्यते। कामो विषयभोगः, विषयः स्रक्चन्दनवनितादिः, तस्य प्राप्तिरर्थद्वारैव, अर्थेन स्रगादीनां सम्भवात्, तथोक्तम्—"धर्म्मादर्थस्ततः कामः कामात्सुखसमुन्नतिः" इति। अत्र कामप्राप्तावर्थस्य व्यापारत्वात्काव्यं नान्यथासिद्धं "व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धि" रिति नियमात्। इति बोध्यम्।

(११) **मोक्षप्राप्तिरिति**। काव्यादिति योज्यम्। एतज्जन्यस्य काव्यजन्यस्य धर्म्मस्य यत् फलं स्वर्गादि तस्याननुसन्धानात् श्रवणादिकाले पुरुषस्याभिलाषविरहात्। न खलु कोऽपि पुरुषः स्वर्गाद्युद्देशेन काव्यं करोति शृणोति वा। एवञ्च निष्कामेण सम्पद्यमानो धर्म्मो मोक्षायैव भवति। यदुक्तं भगवता—"युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्॥" इति। धर्म्मफलस्याननुसन्धानादेव तदधीनोत्पत्तिकयोरर्थकामयोरुत्पत्तिसम्भावनैव नास्तीति तयोरनुपादानम्। यद्वा—धर्म्मप्रधानं फलं धर्म्मफलं, तेनार्थकामयोरपि संग्रहः, तस्याननुसन्धानात् अपारमार्थिकत्वेन साध्यत्वानिर्धारणात् मोक्षप्राप्तिर्भवतीति योजना।

(१२) ननु "तरति शोकमात्मवित्" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिश्रुतेः, "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः" इत्यादि स्मृतेश्च मोक्षो ब्रह्मज्ञानेनैव भवतीति श्रूयते न पुनः काव्यादिति काव्यमन्यथासिद्धमिति चेत्तत्राह—**मोक्षोपयोगीति**। मोक्षोपयोगिवाक्यं "तरति शोकमा-

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव (१३) ।

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम्,(१४) कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ?(१५) ।

त्मवि''दित्यादि मोक्षजनकब्रह्मज्ञानप्रतिपादकोपनिषदादिवाक्यं तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वाद् विविधपदपदार्थज्ञानजननद्वारा दृढतरज्ञानजनकत्वात् । तथाचोपनिषदादिवाक्यज्ञानतज्जन्यब्रह्मज्ञानयोर्व्यापाररूपत्वेन मोक्षं प्रति काव्यं नान्यथासिद्धमिति भावः ।

(१३) अथैवकारव्यवच्छेद्यार्थमाह—**चतुर्वर्गेति** । पुत्रस्तु—'सुखादित्यादि विवृणोति—**चतुर्वर्गेति** ।' इत्याह । हि तथाहि, वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः, शास्त्राणि मीमांसादीनि तेभ्यः, नीरसतया काव्योपमरसविरहतया, दुःखादेव न तु काव्यवत् सुखादित्येवकारार्थः, परिणतबुद्धीनां श्रुत्याद्यभ्यासलब्धक्लेशानां पुरुषाणामेव, न तु सुकुमारमतीनामित्येवशब्दार्थः, चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्जायत इति योजना । तथा च परिणतबुद्धीनां वेदशास्त्रेभ्यश्चतुर्वर्गप्राप्तिः सुखान्न भवति, सुकुमारमतीनां तु दुःखादपि न भवतीति भावः । प्रकृतमुपसंहरति—**परमानन्देति** । पुनस्तु, परमानन्दो रसादिरूपस्तत्सन्दोहो विगलितवेद्यान्तरसन्ततिस्तज्जनकतया, जनकत्वमत्रोपचारात् , सुखादेव न तु वेदादिवद्दुःखादित्यर्थः, सुकुमारमतीनां सुखैकप्रवणानां राजपुत्रादीनामपि न केवलं परिणतबुद्धीनामित्यर्थः, काव्यादेव चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्जायत इति योजना । तथा च रसास्वादार्थमपि प्रवर्त्तमानस्य कृत्याकृत्योपदेशपर्य्यवसन्नं सत् काव्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः ।

(१४) ननु चतुर्वर्गप्राप्त्यर्थं प्रेक्षावन्तो वेदशास्त्राण्यनादृत्यानाप्तवाक्ये तु काव्ये कथं प्रवर्त्तन्तामित्याशयेनाशङ्कते—**नन्विति** । तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्वीकारेऽपि, वेदादिशास्त्रेषु चतुर्वर्गफलसाधनत्वेन सत्सु, परिणतबुद्धिभिः परिपक्वबुद्धिभिः, किमिति कथं वा काव्येषु विषये यत्नश्चतुर्वर्गार्थमुद्यमः करणीयः क्रियेत ।

(१५) काव्यात्तावद्विनापि दुःखं रसास्वादश्चतुर्वर्गप्राप्तिश्च भवति वेदशास्त्रेभ्यस्तु दुःखादेव धर्म्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्यपेक्षया काव्येऽधिकसमादर इत्युत्तरं लौकिकदृष्टान्तेनाह—**कटुकौषधेति** । अत्र कटुकपदं 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इति वाक्ये दध्युपघातकपरं दधिपदमिव तिक्तकषायादिद्रव्यपरम् , सितशर्करेति सितपदमपि सुस्वादुद्रव्यमात्रपरं च बोध्यम्, सितशर्करा अतिशुभ्रगुडविकारविशेषः । तथाच रोगोपशमक्षमे तिक्तकषायादिद्रव्ये सत्यपि यदि सुस्वादुद्रव्येन तदुपशमः सम्भवेत् तर्हि यथा रोगिणस्तिक्तकषायादिद्रव्यमपहाय रोगोपशान्त्यर्थं सुस्वादुद्रव्यमेव सेवन्ते तथा चतुर्वर्गसाधनक्ष-

किञ्च—काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम्(१६)।—

"नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा"॥ इति(१७)।

"त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्" इति च(१८)। विष्णुपुराणेऽपि—

"काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च।
शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः॥" इति(१९)।

मेषु वेदादिशास्त्रेषु सत्स्वपि तेषां नीरसतया दुर्बोधतया च तान्यपहाय चतुर्वर्गार्थिनः सुस्वादु सुबोधमनाप्तोक्तमपि स्मृतिसदाचारवद्वेदानुमापकत्वेन प्रमाणभूतं काव्यमवश्यमेव सेवेरन्निति भावः।

(१६) अथ युक्त्या काव्यस्योपादेयत्वं प्रदर्श्य सम्प्रति तत्राप्तवचनमपि प्रमाणयितुमाह—**किञ्चेति**। उपादेयत्वं धर्म्मादिसाधनोपायत्वेनाहेयत्वम्, उक्तं भगवता व्यासेनेति शेषः।

(१७) **नरत्वमिति**। लोकेऽस्मिन् जगति नरत्वं मानवशरीरधारित्वं दुर्लभं बहुपुण्यसापेक्षत्वेन दुःखलभ्यम्, तत्र नरत्वे सत्यपि विद्या शास्त्रज्ञानं सुदुर्लभा बहुतरपुण्यसापेक्षत्वादतिदुर्लभा, तत्र विद्यायां सत्यामपि कवित्वं काव्यं सहृदयत्वं च दुर्लभं बहुतमपुण्याधीनत्वात्, तत्र कवित्वे सत्यपि शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः सुदुर्लभा पूर्वपूर्वापेक्षयाधिकपुण्यजन्यत्वादतिदुष्प्रापा। अत्र पूर्वपूर्वापेक्षया वस्तुनः परपरस्योपादेयत्वं दर्शितम्।

(१८) काव्यस्योपादेयत्वेऽग्निपुराणं प्रमाणयित्वा सम्प्रति धर्म्मादिसाधनत्वेऽपि तस्यैव वाक्यं प्रमाणयति—**त्रिवर्गेति**। नाट्यमभिनेयप्रधानं नाटकादि, त्रिवर्गो धर्म्मार्थकामास्तस्य साधनं जनकम्। तथा च लोकानां चित्ताकर्षकतया नाटकादेर्दर्शनश्रवणादिभिर्धर्म्मस्ततोऽर्थस्ततश्च काम इति भावः। त्रिवर्ग इत्यत उपलक्षणत्वेन चतुर्वर्गस्य नाट्यपदात्तेनैव श्राव्यकाव्यस्यापि संग्रहः। तथाहि नाटकादेर्दर्शनश्रवणादिभिरुत्पद्यमानस्य धर्म्मफलस्याननुसन्धानात् मोक्षोऽपि भवतीति बोध्यम्। 'इति चे' त्यस्य 'आग्नेयपुराणेऽप्युक्तमि' ति पूर्ववाक्येन सहान्वयः।

(१९) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वेऽग्निपुराणं प्रमाणयित्वाऽनिवृत्तो विष्णुपुराणमपि प्रमाणयितुमाह—**विष्णुपुराणेऽपीति**। **काव्येति**। ये केचित् श्राव्यरूपा दृश्यरूपा वा काव्यालापाः कवि–पाठकैरुच्चार्य्यमाणा रसव्यञ्जका शब्दार्थो इत्यर्थः, अखिलानि गीतकानि गीतगोविन्दप्रभृतीनि च, एते शब्दमूर्त्तिधरस्य शब्दमयस्य महात्मनः विष्णोरवयविनो नारायणस्य अंशा अवयवाः। तथा च समग्राणां काव्यालापानां गीतकानां च शब्दमयस्यावयविनो विष्णोरवयवत्वेन तेषां दर्शनश्रवणादिभिरुपासनया धर्म्मार्थकाममोक्षप्राप्तिरवश्यं भवतीति भावः।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयञ्च प्रदर्शितम्(२०) ।

तत् किंस्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिदाह—"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" इति (२१) ।

एतच्चिन्त्यम् । (२२)तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारः तदा—(२३)

"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिग् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिका-विलुण्ठन-वृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥" (२४) ।

(२०) कारिकास्थं चतुर्वर्गफलप्राप्तिरित्यंशं व्याख्याय सम्प्रति तेनेत्याद्यंशं व्याचष्टे—**तेनेति** । तेन चतुर्वर्गसाधनत्वेन हेतुना । स्वरूपमितरव्यावर्त्तको धर्म्मः, लक्षणमित्यर्थः । एतेन चतुर्वर्गफलप्राप्तिरित्यादिमूलग्रन्थेन, अभिधेयं काव्यस्वरूपादि । चकारेण प्रयोजनसम्बन्धयोर्लाभः।सम्बन्धश्चात्र प्रयोजनाभिधेययोः कार्य्यकारणभावरूपः।

(२१) अथ काव्यपरीक्षणं दिदर्शयिषुः प्राचीनकाव्यलक्षणेषु प्रमेयविरोधं दर्शयन्नाह—**तत्किमिति** । अपेक्षायामाकाङ्क्षायाम् । कश्चित् काव्यप्रकाशकारः । अदोषौ श्रुतिकटुत्वादिसकलदोषरहितौ, सगुणौ माधुर्य्याद्यन्यतमगुणवन्तौ, पुनः किन्तु, क्वापि कुत्रचिदपि, अनलङ्कृती अस्फुटालङ्कारावित्यर्थः, ईषदर्थे नञ्विधानात्, इषत्त्वस्य चात्रास्फुटत्व एव विश्रमात् । एतेन सर्वत्र सालङ्कारावित्यर्थः सूचितः । तथाच सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहत्वेऽपि न काव्यत्वहानिरित्याशयः । एवम्भूतौ शब्दश्च अर्थश्च शब्दार्थौ,आस्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्राप्यविशेषात्, लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वाच्च, तत् काव्यम्, एकवचनेन काव्यत्वस्य व्यासज्यवृत्तिता ध्वनिता, तथा च शब्दं विना काव्यत्वासम्भवेन शब्दप्रत्ययकालेऽर्थप्रत्ययस्याप्यावश्यकत्वान्न कश्चिद्विरोधः । एवञ्च दोषाभाववत्त्वे सति गुणालङ्कारशालिशब्दार्थत्वं काव्यत्वमिति मम्मटोक्तं काव्यलक्षणं फलितम् । ।

(२२) **एतदिति** । काव्यलक्षणमित्यर्थः । चिन्त्यं दूष्यत्वेन भावनीयम् ।

(२३) दोषमुपपादयति—**तथाहीति** । **काव्यत्वमिति** । अङ्गीकरोषीति शेषः । क्वचित्काव्यत्वाङ्गीकार इति पाठभेदः । 'तदे'त्यस्य 'अस्य श्लोकस्य' इत्यादिपरेणान्वयः ।

(२४) उक्तलक्षणेऽव्याप्तिदोषोद्भावनाय लक्ष्यं दर्शयति—**न्यक्कार इति** । रामभद्रेणाभिभूयमानस्य रावणस्य निर्वेदोक्तिरियम् । मे मम त्रिभुवनविजयिनो रावणस्य न त्वन्यस्य, यदरयः शत्रवः सन्तीति शेषः, न त्वेकः शत्रुः न वा द्वाविति भावः,

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात् (२५), प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यतास्याङ्गीकृता तस्माद्व्याप्तिर्लक्षणदोषः(२६)।

अयमेव अरिसद्भाव एव न त्वन्यः कश्चिदित्यर्थः, हीति निश्चये, न्यक्कारो धिक्कारः। अत्र त्रिभुवनविजयिनोऽरिसत्त्वस्यैवानादरातिशयप्रतिपादनाय न्यक्कारत्वेनारोप इति बोध्यम्। तत्रापि तेष्वरिष्वपि, असौ तुच्छ एको रामनामा, तापसस्तपोमात्रसहायो न तु पौरुषवान्, अयमपि द्वितीयो न्यक्कारः। सोऽपि, तुच्छतपस्वी रामोऽपि, अत्रैव लङ्कायामेव न तु दूरे, राक्षसकुलं राक्षससमूहं न त्वेकं राक्षसं न वा द्वित्रान् राक्षसान्, निहन्ति निःशेषेण हिनस्ति न तु लुक्कायितस्तिष्ठति, अयं तृतीयो न्यक्कारः। अहो आश्चर्य्यम्, (क) रावयति आक्रन्दयति लोकानिति रावणः, रौतेर्ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट्, विश्रवसोऽपत्यं पुमानिति वा रावणः, तस्यापत्यमित्यणि कृते 'विश्रवणरवणौ' इति रवणादेशः, आदिवृद्धिः, स्वनामख्यातो राक्षसेश्वरः, जीवति काक्वा न जीवति। शक्रमिन्द्रं जितवानिति शक्रजिन्मेघनादस्तम्, धिक् धिक् नितान्तमेव निन्दामि। प्रबोधितवता उत्थापितेन कुम्भकर्णेन वा किम्? न किञ्चित्फलम्। तथा स्वर्ग एव ग्रामटिकाऽल्पग्रामस्तस्या विलुण्ठनेन विधूननेन वृथोच्छूनैर्व्यर्थमुद्रिक्तविक्रमैः, एभिर्विंशतिसंख्यकैः प्रसिद्धपराक्रमैर्वा भुजैर्बाहुभिः किं?, न किमपि फलम्, भुजद्वयशालिशत्रोरप्यजयात्। ग्रामशब्दादल्पार्थे 'तद्धिताः' इति बहुवचनबोध्यष्टिकच् प्रत्ययः। अत्र किंपदेन भुजवैयर्थ्यं वृथापदेन तदुच्छूनत्ववैयर्थ्यञ्चोक्तमिति न पौनरुक्त्यम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।

(२५) **अस्येति**। विधेयस्य वाक्यार्थे प्रधानस्य अविमर्शः अप्रधानतया निर्देशो विधेयाविमर्शः, अयमेवाविमृष्टविधेयांश इति कथ्यते, तल्लक्षणं तु 'विधेयस्यांशस्य विमर्शाभावेन गुणीभूतत्वमविमृष्टविधेयांशत्वम्' इति ग्रन्थकृदेवाह। तथा चोक्तं व्यक्तिविवेककारैः—"अनुवाद्यमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेत्। न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति॥ विधेयोद्देश्यभावोऽयं रूप्यरूप्यकतात्मकः। न च तत्र विधेयोक्तिरुद्देश्यात् पूर्वमिष्यते॥" इति। न्यायेनोद्देश्यविधेययोः पौर्वापर्य्यभावो नियन्त्रितः। प्रकृते 'न्यक्कारो ह्ययम्' इत्यत्र अयमेव न्यक्कार इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम्, तच्च शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम्, रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यगतो विधेयाविमर्शदोषः। तथा 'वृथोच्छूनैः' इत्यत्र च वृथात्वं विधेयं तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वप्रतीतिकृदिति पदगतो विधेयाविमर्श इति द्विरूपो विधेयाविमर्शः। काव्यत्वं न स्यात् त्वन्मते निर्दोषशब्दार्थयोः काव्यत्वस्वीकारात्।

(२६) तत्रेष्टापत्तौ दोषमाह—**प्रत्युतेति**। वैपरीत्येनेत्यर्थः। अस्य श्लोकस्य

(क) 'यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम्, तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यति।' इत्युत्तरकाण्डे।

ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽपि इति चेत् (२७), तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यप्रयोजकः, यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणमिदं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् (२८)। न च कश्चिदेवांश काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः, अपि तु सर्वमेव काव्यम् (२९)। तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे

ध्वनित्वेन व्यङ्ग्यार्थसत्त्वेन उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता ध्वनिकारादिभिः पूर्वाचार्य्यैरिति शेषः। यद्वा 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः' इत्युक्त्या भवतैवेति शेषः।

ध्वनित्वं ह्यत्र प्रतिपदमवभासते, तथा हि—अयमेवेत्यन्यार्थयोगव्यवच्छेदसूचकस्यैवकारस्य, मे इति काकुपदस्य, अरय इति बहुवचनस्य, अत्रैवेति सर्वनाम्नः, निहन्ति जीवतीति तिङः, अहो इत्यव्ययस्य, रावण इति तत्तद्विशेषार्थान्तरसक्रमितवाच्यपदस्य, धिग्धिगिति द्विरुक्तेः, शक्रजितमिति ताच्छिल्यविहितक्विप्प्रत्ययस्य,ग्रामटिकेति करूपतद्धितस्य, विलुण्ठनेति व्युपसर्गस्य, भुजैरिति बहुवचनस्य, तत्तद्व्यञ्जकविशेषत्वादसंलक्ष्यक्रमो ध्वनिश्चात्र स्वावमानानान्निर्वेदाख्यः संचारिभावः। तस्मादुक्तदोषसत्त्वेऽपि काव्यत्वाङ्गीकारादव्याप्तिर्लक्षणस्य निरुक्तकाव्यलक्षणस्य दोष इतरेतरभेदानुमानेऽसाधकत्वप्रयोजकः।

(२७) ननु विधेयाविमर्शदोषस्तावदांशिकस्तेन सर्वं काव्यं न दुष्टं निर्दोषस्यैव गुणालङ्कारसद्भावे काव्यत्वं स्यादेवेत्यभिप्रायेणाशङ्कते—**नन्विति**। अत्रोक्तश्लोके कश्चिदेवांशो 'न्यक्कारो ह्यय' मित्यंशः, 'वृथोच्छूनैः' इत्यंशश्च दुष्टो दोषघटितः, न पुनः सर्वोऽपि समस्तोऽपीत्यर्थः। तथा च निर्दोषांशे गुणालंकारसद्भावेन लक्षणसमन्वयात् काव्यत्वमस्त्येव ध्वनिसत्त्वेनोत्तमकाव्यत्वमपीति भावः।

(२८) उक्तार्थे विरोधमाह—**तर्हीति**। अंशविशेषस्य दुष्टत्वेऽपि समुदाये काव्यत्वाङ्गीकारे। यत्र यस्मिन्नंशे दोषो विधेयविमर्शसद्भावः, सोंऽशोऽकाव्यत्वप्रयोजकः, लक्षणस्यानागमनादिति भावः। यत्र यस्मिन्नंशे निर्दोशे भागे ध्वनिः स ध्वनिमान्नंश उत्तमकाव्यत्वप्रयोजकः; तल्लक्षणयोगादिति भावः। अंशाभ्यां दुष्टादुष्टभागाभ्याम् उभयतः काव्यत्वाकाव्यत्वाभ्यामाकृष्यमाणं परस्परं व्यावर्त्त्यमानमिदं पद्यं काव्यमकाव्यं वा किमप्येकतरत् न स्यात्, उदासीनमेव स्यादन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादित्यर्थः।

(२९) ननु यत्रैकस्यैव विषयस्य विरुद्धधर्म्मयोगो भवति तत्रैव विरोधःस्यात्। इह तु दोषस्य यदङ्गस्य दूषकत्वं तस्याकाव्यत्वं ध्वनेश्च यदङ्गस्योत्कर्षकत्वं तस्योत्तमकाव्यत्वमिति द्वयोर्भिन्नविषयत्वान्न विरोध इत्याशङ्क्याह—**न चेति**। श्रुतिदुष्टादयो दुःश्रवत्वादयः। आदिपदाद्विधेयाविमर्शादेः परिग्रहः। दोषाः दोषपदवाच्याः। सर्वमेव काव्यं काव्यत्वेनाभिमतं वाक्यजातं दूषयन्तः श्रुतिदुष्टत्वादयो दोषपदवाच्या भवन्ती-

तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते (३०)। अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् (३१)।

यदुक्तं ध्वनिकृता—"श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः।
ध्वन्यात्मन्यवे शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः॥"(३२)।

किञ्च। एवं काव्यं प्रविरलविषयं वा निर्विषयं वा स्यात्, सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् (३३)।

त्यर्थः। तथा च दोषाणां परम्परया रसदूषकत्वेनैव सर्वदूषकत्वमव्याहतमेवेति भावः।

(३०) ननु कथमङ्गमात्रनिष्ठस्य दोषस्य वाक्यापकर्षकतेत्यत्राह—**तथा हीति**। काव्यात्मभूतस्य साररूपतया काव्यजीवनाधायकभूतस्य रसस्य अनपकर्षकत्वे निकृष्टत्वाजनकत्वे तेषां श्रुतिदुष्टादीनां दोषत्वं नाङ्गीक्रियते रसापकर्षकाणां दोषत्वात्, भवतीति शेषः। तथाच दोषाणां रसापकर्षकत्वात् रसाणामपि काव्यत्वाभिमतसमस्तवाक्यव्यापकत्वाच्चांशमात्रवृत्तयोऽपि दोषाः समस्तमेव वाक्यमपकर्षयन्तीति दोषाणां दोषत्वमङ्गीक्रियते। एवञ्च सति 'न्यक्कारो ह्ययम्' इति सम्पूर्णपद्यं दुष्टं सदकाव्यत्वप्रयोजकमेव भवति।

(३१) अत्रेष्टापत्तौ दोषमाह—**अन्यथेति**। अन्यथा रसापकर्षकत्वेऽपि अदोषत्वे, नित्यदोषाश्च्युतसंस्कृतिप्रभृतयः तेषां सकलरसापकर्षकत्वात्, अनित्यदोषा दुःश्रवत्वादयः तेषां रौद्रादिरसे गुणत्वात्। यथोदाहरणम्—"निःश्वासोद्धातवातप्रसरधुतकुलाहार्य्यमुद्घृष्टदंष्ट्रा–जातज्योतिःस्फुलिङ्गप्रकरविरचितोल्कानिकायाभिशङ्काः। अर्द्धे पारीन्द्रमर्द्धे नरमहह महालोकमालोक्य लोकाः–स्तोकस्तोकावशेषाः शरणमुपययुर्वारिधिं वारिधिं वा"॥ इति। द्वन्द्वात् त्वप्रत्ययेन नित्यदोषत्वानित्यदोषत्वयोरित्यर्थः, व्यवस्था निरूपणं न स्यात्। तथा च दोषाणां नित्यत्वानित्यत्वसिद्धेः रसापकर्षकत्वेनैव तेषां दोषत्वमित्यवश्यमङ्गीकार्य्यमित्याशयः।

(३२) दोषाणां नित्यत्वानित्यत्वयोरप्रामाणिकत्वनिरासाय प्राचां सम्मतिं दर्शयति–**यदुक्तमिति**। ध्वनिकृता आनन्दवर्द्धनेन। **श्रुतिदुष्टेति**। अनित्या दोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेऽपि न वाच्यार्थमात्रे न च व्यङ्ग्ये शृङ्गारव्यतिरेकिणि वा ध्वनेरात्मभावे, किं तर्हि? ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारेऽङ्गितया व्यङ्ग्ये ते हेया इत्युदाहृताः। अन्यथा हि तेषामनित्यदोषतैव न स्यात्–इत्यालोकः। शृङ्गार इत्युचितरसोपलक्षणार्थम्, वीरशान्ताद्भुतादावपि तेषां वर्जनात्। तथाच रसस्यानपकर्षकत्वेऽपि श्रुतिदुष्टादीनां दोषत्वाङ्गीकारे पूर्वाचार्य्यस्वीकृता तेषां नित्यानित्यत्वव्यवस्थोच्छिद्येत। तदर्थं रसापकर्षकत्वेनैव तेषां दोषत्वमित्यवश्यमङ्गीकार्य्यम्। तथा सति 'न्यक्कारोऽह्ययमित्यादौ विधेयाविमर्शो रसापकर्षकतया सम्पूर्णं तत्काव्यं दूषयति न तु कञ्चिदेवांशमिति भावः।

(३३) उक्तलक्षणेऽव्याप्तिदोषं प्रदर्श्याधुनासम्भवतादोषमपि प्रदर्शयितुमाह—**किञ्चेति**। अपि चेत्यर्थः। एवं काव्यलक्षणेऽदोषत्वविशेषणसत्त्वे, काव्यं काव्यलक्षणं,

ननु ईषदर्थे नञः प्रयोगः इति चेत् ? तर्हि ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् (३४)। सति सम्भवे ईषद्दोषाविति चेत्। एतदपि काव्यलक्षणे न वाच्यम्, रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् (३५)। नहि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः,

---

प्रविरला अत्यल्पा विषया लक्ष्याणि यस्य तत्तथाभूतं स्यात् प्रायेणैव दोषसम्भवादित्याशयः। अत्रेष्टापत्तावाह—**निर्विषयमिति**। निर्लक्ष्यमित्यर्थः। सर्वथा सर्वतो भावेन निर्द्दोषस्य शब्दार्थोभयस्येत्यर्थः। एकान्तमत्यन्तमित्यर्थः। **असम्भवादिति**। काव्यमात्रे यस्य कस्यापि दोषस्य सम्भवादिति भावः। तथा च क्लिष्टत्वाक्रमत्वादिदोषाणां काव्यमात्रेऽपि सम्भवादुक्तकाव्यलक्षणेऽदोषत्वविशेषणप्रक्षेपेऽसम्भवतादोषो दुर्वार एवेत्याशयः।

(३४) ननु यदि सर्वत्रैव दोषः सम्भवति तदा ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तौ का हानिरित्याशङ्कते—**नन्विति**। अदोषावित्यत्रानुदरा कन्येत्यादिवदीषदर्थे = अल्पार्थे नञः प्रयोगः, "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥" इति हरिकारिकोक्तेः। तथाच अदोषावित्यत्र नञ ईषदर्थत्वकरणेन ईषदर्थत्वस्य च बलवद्दोषराहित्यरूपत्वाद् बलवद्दोषरहितौ शब्दर्थौ काव्यमिति काव्यलक्षणे सति 'न्यक्कारो ह्यय' मिति पद्ये विधीयमानविधेयावमर्शस्येषद्दोषरूपत्वादेव न तत्राव्याप्तिरित्याशङ्काशयः। यदि केनचिन्निपुणतरकविना निर्द्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते तदा तत्राव्याप्तिः स्यादित्युत्तरमाह—**तर्हीति**। तर्हि नञ ईषदर्थत्वस्वीकारे 'अदोषौ' इत्यस्येषद्दोषावित्यर्थो भवति, एवञ्च ईषदल्पो दोषो ययोस्तौ एवम्भूतौ शब्दार्थौ काव्यमिति लक्षणे उक्ते सति निर्द्दोषयोः कदाचित्कविना दोषाभावेन निर्मितयोः शब्दार्थयोः काव्यत्वं न स्यात्; ईषद्दोषत्वरूपकाव्यलक्षणस्य तत्राव्यापनादिति भावः।

(३५) अथ निर्द्दोषयोः शब्दार्थयोः प्रदत्ताया अव्याप्तेः परिहाराय पुनः शङ्कते—**सतीति**। सति सम्भवे दोषस्येति शेषः। एवञ्च सदोषाणां मध्ये बलवद्दोषरहितौ शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थः सम्पद्यते। तथा च निर्द्दोषयोः शब्दार्थयोरुक्तोदाहरणे च बलवद्दोषाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। तद्दूषयति—**एतदपीति**। सति सम्भवे ईषद्दोषावित्यपीत्यर्थः, बलवद्दोषरहितत्वमपीति यावत्। काव्यलक्षणे न वाच्यं न वक्तव्यम्। कथमित्यपेक्षयां तद् दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—**रत्नादीति**। आदिपदेन सुवर्णादिग्रहणम्। कीटेनानुवेधा दंशनम्। अत्रादिपदेन मलीनत्वादिपरिग्रहः। तस्य परिहारो राहित्यम्। यथा 'किं नाम रत्नत्व' मिति केनचित् पृष्टो रात्निकः 'बहुमूल्यत्वे सति तेजस्त्वव्याप्यविलक्षणजातिमत्त्वं रत्नत्व' मित्येव लक्षणं करोति न तु लक्षणकोटौ 'किटानुवेधरहितत्वे सती' ति विशेषणं नियच्छति, तथा किंस्वरूपं काव्यमिति पृष्टो भवान् 'गुणालंकारशालिशब्दार्थत्वं काव्यत्व' मित्येव लक्षणं ब्रूयात् न तु

किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्त्तुम् । तद्वदत्रापि श्रुतिदुष्टादयः काव्यस्य (३६) । उक्तञ्च—

"कीटानुविद्धरत्नादि-साधारण्येन काव्यता ।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥"(३७) ।

'दोषाभाववत्त्वे सति' इति तत्र विशेषणमिति भावः ।

(३६) दृष्टान्तं विवृण्वन् प्रकृतमुपपादयति—**न हीति** । हि यस्मात् । रत्नस्य रत्नादे रत्नत्वं रत्नादित्वं व्याहन्तुं व्यावर्त्तयितुं स्वव्यापकाभावप्रतियोगीकर्त्तुमिति यावत्, न ईशा न शक्ताः । किन्तु अपि तु, उपादेयमुत्कर्षः, भावे यप्रत्ययः, तस्य तारतम्यं वैषम्यं कर्त्तुमीशा इत्यनुषङ्गः । तद्वत्तथा अत्रापि प्रकृते विवादग्रस्तकाव्येऽपि विद्यमानाः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः तस्य काव्यस्य काव्यत्वं व्याहतुं नेशाः किन्तूपादेयतारतम्यमेव कर्त्तुमीशा इत्यन्वयः । तथाच बलवद्दोषसत्त्वे काव्यत्वव्यावृत्त्यर्थं सति सम्भवे ईषद्दोषाविति वक्तुं नोचितमेव तादृशदोषस्य तु काव्यत्वविनाशेऽकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।

(३७) बलवद्दोषसद्भावेऽपि रसप्रतीतौ काव्यत्वमस्त्येवेत्यत्र प्राचीनसम्मतिं दर्शयितुमाह—**उक्तं चेति** । प्राचीनैरिति शेषः । **कीटानुविद्धेति** । दुष्टेष्वपि दोषवत्त्वेऽपि यत्र येषु वाक्येषु रसादीनां रसतदाभासभावादीनामनुगम उपलम्भः स्फुटः स्पष्टः बलवद्दोषजन्यवैरस्यातिशयानभिभूत इति यावत्, तत्रेत्यध्याहार्य्यम्, तेषु वाक्येष्वित्यर्थः, कीटैरनुविद्धानां दष्टानां रत्नादीनां साधारण्येन सामान्येन काव्यता मता अङ्गीकृता काव्यवेदिभिरिति शेषः । तथाचास्मन्मते ' न्यक्कार' इति पद्ये बलवत्तरदोषसत्त्वेऽपि निर्वेदाख्यभावानुगमादुत्तमकाव्यत्वमस्त्येव भवन्मते तु अदोषशब्दार्थत्वस्यैव तल्लक्षणत्वेन तत्त्वं न स्यादित्यव्याप्तितादवस्थ्यमिति प्रकृताशयः ।

केचित्तु—'अदोषौ' इति शाब्दबोधविघटका ये च्युतसंस्कृत्यभवन्मतयोगक्लिष्टत्वादयो दोषास्तत्सामान्याभाववन्तावित्यर्थः—इत्याहुः, तन्न, व्यतिरेकध्वनेरुदाहरणे "धन्याऽसि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरापि ॥" इत्यत्र 'शपामि' इति च्युतसंस्कृतिदोषसत्त्वात्, "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः" इत्यादावञ्जनस्यात्यन्तासत्त्वबोधाभिप्रायेण प्रयुक्तस्य 'दूरम्' इत्यस्य समासे गुणीभूतेन नञर्थेन सहान्वयेनाभवन्मतयोगत्वदोषसत्त्वाच्चाव्याप्तेः–इति वागीशग्रन्थः । यत्तु च्छायाख्यविवृतिपूर्त्तिकृतोक्तम्–'अत्राहोपुरुषिकामात्रमिदम् । दोषाभावसत्तायां तु काव्यता निर्बाधैवेति सदोषेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदोषौ' इत्यभिहितम् । तत्र दोषात्यन्ताभावस्य दुरुपपादत्वात् काव्यत्वोपमर्द्दका ये प्रबलतरा दोषास्तद्रहितौ शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थोऽल्पार्थकनञ्स्वारस्याल्ल-

किञ्च। शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम्, गुणानां रसैकधर्म्मत्वस्य "ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः" इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात्(३८)। रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत इति चेत्?(३९),

भ्यते । एवञ्च क्वचिदनित्यदोषसत्त्वेऽपि काव्यत्वमव्याहतमेवेत्यर्थात् सिद्धम्। अत एव 'न्यक्कारो ह्ययम्' इति पद्ये विधेयाविमर्शसत्त्वेऽपि ध्वनिकाव्यता जागरूकैव । नहीषद्दोषावित्यनेन निर्दोषयोः काव्यत्वं व्यवच्छिद्यते सदोषयोर्वा लभ्यते; इति केनापि सचेतसाऽवधारयितुं वार्य्यते । निर्दोषयोः स्वतः काव्यत्वे सदोषयोर्लक्षणघटकत्वासम्भवे कुत्रचिदीषद्दोषयोरेव तथात्वेन क्रोडीकरणात्' इति । तत्र पृच्छयते-'अदोषा' वित्यनेन निर्दोषयोर्यदि काव्यत्वं प्रतिपाद्यते, तर्हि ईषद्दोषयोः केन, नच तद्विधायकं किञ्चित्,सति सम्भवे इति निवेश्यते चेत्तर्हि सर्वत्र निर्दोषौ क्वचित्पुनरीषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यमिति वक्तव्ये तथाभिधानं किम्मूलम् । अन्यथा अनलंकृती क्वापि इत्यपि किमर्थमुक्तम् । किञ्चैतादृशमपि लक्षणं न सुशोभते । न हि केनापि कीटदंशादिशून्यमेव रत्नं क्वचित्पुनरीषत्कीटदंशादिमदपि रत्नं भवति; न तु सर्वथा कीटदंशादिमत् इति वक्तुं युज्यते । अदोषावित्यनेन काव्यत्वोपमर्द्दकैर्दोषैरेव शून्ययोर्यदि वा काव्यत्वमङ्गीक्रियते तर्हि किं नाम काव्यं? किं तत्र तत्त्वं ? किं वा तदनभिधाय तदुपमर्द्दकदोषशून्ययोः काव्यत्वमित्युच्यते? कथं वा नात्रान्योन्याश्रयापातः?, यदि काव्यत्वोपमर्द्दकदोषशून्यत्वमेव काव्यत्वमित्युच्येत ? तर्हि के काव्यत्वोपमर्द्दकाः ? के पुनर्नेति वक्तव्यम् । ननु अपरिहार्य्या नित्या दोषाः काव्यत्वोपमर्द्दका इति चेत् 'अहौ वा हारे वा' इत्यादौ भवद्दर्शितनयेन रसानौचित्यस्य केन परिहार्य्यम्, केन वा काव्यत्वमवस्थाप्यते ? तदिति सर्वं मत्तप्रलपितमिति रुचिरग्रन्थः ।

(३८) एवमदोषत्वस्य काव्यलक्षणं दूषयित्वा सगुणत्वस्यापि तद् दूषयितुमाह-**किञ्चेति** । अनुपपन्नमसम्भवीत्यर्थः । अनुपपन्नत्वे हेतुमाह-**गुणानामिति** । रसैकधर्म्मत्वस्य रसमात्रधर्म्मकत्वस्य । 'आत्मनः शौर्य्यादय इवाङ्गिनः प्रधानस्य रसस्य ये धर्म्मास्ते गुणाः, इत्यादिना ग्रन्थेन, तेनैव काव्यप्रकाशकारेणैव प्रतिपादितत्वात् । तथाच गुणानां रसमात्रवृत्तित्वात्तैर्विशिष्टौ शब्दार्थौ न सम्भवतः, न ह्यन्यमात्रवृत्तिधर्म्ममादायान्यस्मिन् वैशिष्ट्यव्यवहारः । नहि भवति पटो घटत्वविशिष्ट इति भावः ।

(३९) पुनरत्राशङ्कते—**रसाभिव्यञ्जकत्वेनेति** । शब्दार्थयो रसाभिव्यञ्जकत्वेन स्वाश्रयरसाभिव्यञ्जकत्वरूपेण उपचारतः परम्परासम्बन्धेन उपपद्यते सगुणत्वविशेषणमिति शेषः । तथा च शब्दार्थयोराहत्य गुणाभावेऽपि स्वाश्रयरसाभिव्यञ्जकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन गुणवत्त्वात्तयोः सगुणत्वविशेषणमुपपद्यत एवेत्यर्थः, स्वं गुणस्तस्याश्रयो रसस्तदभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ । पुत्रस्त्वेवमाह—अयमर्थः-शब्दार्थौ खलु प्राचीनोक्तरित्या निर्मितौ रसाभिव्यञ्जकौ भवतोऽप्यमनुमतौ तेन रसादिरूपव्यङ्ग्यरूपा-

तथाप्ययुक्तम् , तथाहि तयोः काव्यस्वरूपत्वेनाभिमतयोः शब्दार्थयो रसोऽस्ति न वा? नास्ति चेत्, गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् (४०)। अस्ति चेत्, कथं नोक्तं रसव-

णामपि माधुर्य्यादीनां व्यञ्जकरूपशब्दार्थधर्म्मत्वेनोपचारः, यदाह—'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां स्थितिः शब्दार्थयोर्मता' इति । केचित्तु—इदं च ग्रन्थकृतारोपबीजानवधानादेवोक्तम्, तथाहि-परम्परासम्बन्धघटकस्य मध्यभूतसम्बन्धिनो बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षे सत्येव नैवमारोपः, यत्र तु परम्पराघटकमध्यभूतसम्बन्धी न वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्तत्र त्वेवमारोप दृश्यत एव, यथा—'शीतो वायुः' 'उष्णं जलम्' 'सुगन्धिर्वायुः'-रित्यत्र परम्परासम्बन्धघटकानां मध्यभूतजलाग्निपुष्पावयवानां सूक्ष्मत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्तादृशारोपः, प्रकृते तु वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य रसादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वाच्च सम्भवत्येव गुणत्वारोपः शब्दार्थयोरिति, अत एवोच्चैःशब्दत्ववत्तारत्ववदाकाशमिति नारोपः, तत्र परम्परासम्बन्धघटकस्य शब्दस्य वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्, न चैवं 'ज्ञानत्ववानात्मा' इत्यारोपापत्तिः, तत्र परम्पराघटकस्य मध्यभूतस्य ज्ञानस्य बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम्, यदि च तादृशारोपो नास्ति तदा कारणान्तराभावस्यैव तत्र कल्पनीयत्वात्, अत एवोदयनाचार्य्येणोक्तम्—'आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः।' इति । यत्तु जपाकुसुमस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेऽपि लोहितः स्फटिक इत्यारोपस्तत्र जपाकुसुमं नेदृशपरम्पराघटकं जपाकुसुमस्य स्फटिकावृत्तित्वात्, किन्तु जपाकुसुमस्य स्वच्छद्रव्यसांनिध्यमेव तद्रहितं पृथगेवारोपनिमित्तमिति सुधीभिरवधेयमित्याहुः । तत्र, स्थूलजलसंयोगेन शीतो वायुः, अर्कोपलसंयोगेन उष्णं जलमित्यादौ स्थूलजलार्कोपलसंयोगघटितयोः परस्परयोर्मध्यपदार्थयोः स्थूलजलार्कोपलयोर्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेऽपि विशिष्टधीनियामकत्वेन सम्बन्धत्वाङ्गीकारात्, चिदानन्दचमत्कारमयस्य रसस्य वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षाविषयत्वेन तद्घटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वाङ्गीकारे बाधाभावाच्च । वस्तुतस्तु—यत्र परम्परया विशिष्टधीनियामकत्वं तत्रैव तस्याः सम्बन्धत्वं कल्प्यते, यत्र तु विशिष्टधीनियामकत्वं तत्र तु सम्बन्धत्वं न कल्प्यत एव, तेन 'ज्ञानत्ववानात्मा' इत्यादौ स्वसमवायिसमवायस्य न सम्बन्धत्वमिति ।

(४०) उक्तमर्थं खण्डयितुमाह—**तथापीति** । उपचारतः सगुणौ शब्दार्थौ काव्यमिति यदुच्यते तदित्यर्थः, अयुक्तं न युक्तम् । कुतोऽयुक्तमित्याह—**तथाहीति** । तयोरुपचारतः सगुणयोः, **रसोऽस्ति न वेति** । रसस्य सद्भाव एव काव्यत्वं तदभावे वेत्यर्थः । प्रथमस्य तुच्छतया द्वितीयं पक्षं निराकरोति—**नास्तिचेदिति** । निरतिशयसुखज्ञानरूपस्य रसस्य स्ववृत्तितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनात्मनि सत्त्वात्तादृशशब्दार्थयो रसो नास्तीत्युच्यते चेदित्यर्थः । तर्हि तयोर्गुणवत्त्वमपि नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह—**गुणानामिति** । गुणानां माधुर्य्यादीनां तस्य रसस्य अन्वयव्यतिरेकयोर-

न्ताविति विशेषणम् (४१)। गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतल्लभ्यत इति चेत्? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तम्, न सगुणाविति (४२)। नहि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये शौर्य्यादिमन्तो देशा इति केनाप्युच्यते (४३)। ननु

नुविधायित्वादनुगामित्वात्। तत्सत्त्वे तत्सत्तेत्यन्वयः, तदभावे तदभाव इति व्यतिरेकः। प्रकृते रसस्य सत्त्वे गुणसत्ता रसाभावे गुणाभाव इति। तथा च तव काव्यत्वेनाभिमतयोः शब्दार्थयो रसाभावे गुणानामप्यभावात्सगुणत्वविशेषणमयुक्तमिति भावः। रामचरणस्तु 'गुणवत्त्वमपि नास्ती'ति प्रतीकं धृत्वाह—'तथा च भवदुक्ते 'शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्' इति तृतीयकाव्यप्रकारेऽव्याप्तिः। नन्वत्रालंकारसत्त्वेनैव काव्यत्वमिति चेत्तर्हि 'सालङ्कारौ' इत्येव वक्तुं युक्तं किमव्याप्तिघटकेन सगुणावित्यनेनेति भाव' इति।

(४१) रसोऽस्तीति प्रथमपक्षं दूषयति—**अस्ति चेदिति**। स्ववृत्तितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनात्मनि सत्त्वेऽपि स्वव्यङ्ग्यत्वसम्बन्धेन शब्दार्थयोः पुना रसोऽस्त्येव, न हि समवायेन स्वावयवे तिष्ठन्नपि संयोगेन भूतले न तिष्ठेद्घट इत्युच्यते चेदित्यर्थः। अत्र दूषणमाह—**कथमिति**। तदा काव्यत्वेनाभिमतयोः। शब्दार्थयो रसवत्त्वमिति विशेषणं कथं नोक्तं तस्यात्यन्तावश्यकत्वात्, तमृते काव्यत्वानङ्गीकाराच्चेत्यर्थः। ननु रसगुणयोः समनियतत्वादेकतरोक्तौ प्रकृतनिर्वाहो भवतीति चेन्न, माधुर्यादित्रितयसाधारणस्य गुणत्वस्यैकस्याभावादननुगमस्य सम्भवात्, रसवत्त्वविशेषणेन तु भावादिसाधारणस्याखण्डस्यास्वादविषयताविशेषस्य रसत्वस्वीकारान्नाननुगम इति बोध्यम्।

(४२) ननु शब्दार्थयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां रसवत्त्वाभावेन सगुणत्वासम्भवात् सगुणावित्युक्तौ सरसाविति विशेषणं लभ्यत इत्याशङ्कते—**गुणवत्त्वेति**। गुणवत्त्वस्य शब्दार्थयोरिति शेषः, अन्यथानुपपत्त्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सरसत्वाभावेनासम्भवादित्यर्थः, एतत् सरसाविति विशेषणं लभ्यते तात्पर्य्येणाधिगम्यते। यथा शौर्य्यादिमन्तो देशा इत्युक्तावन्यथानुपपत्त्या प्राणिमन्त इति लभ्यते तथा सगुणौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तौ सरसावित्यवश्यं लभ्यत इत्याशयः। तद्दूषयति—**तर्हीति**। शब्दार्थयोः सरसत्वविशेषणस्यावश्यकत्वे इत्यर्थः। सरसाविति शब्दार्थयोर्विशेषणं वक्तुं युक्तं रूढिप्रयोजनशून्यत्वेन लक्षणाप्रसङ्गाल्लाघवात् स्पष्टोक्तेश्चेति भावः।

(४३) उक्तमर्थं व्यतिरेकदृष्टान्तेन द्रढयति—**नहीति**। हि यस्मात्, केनापि सचेतसा, शौर्य्यादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या प्राणिमत्त्वबोधसम्भवेऽपि 'प्राणिमन्तो देशा' इति वक्तव्ये सति, 'शौर्य्यादिमन्तो देशा' इति नोच्यते नैव कथ्यते, किन्तु 'प्राणिमन्तो देशा' इत्येवोच्यते, लाघवात् स्पष्टवाक्त्वाच्चेत्यर्थः। तथा च गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या रसवत्त्वलाभेऽपि सरसौ शब्दार्थौ काव्यमित्येव वक्तुं युक्तं न तु 'सगुणौ' लाघवात् स्पष्टवाक्त्वाच्चेति भावः।

शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत् ?, न, गुणाभिव्यञ्जक-शब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वम्, न तु स्वरूपाधायकत्वम् (४४)। उक्तं हि-"काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्य्यादिवत्, दोषाः काणत्वादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, अलङ्काराश्च कटककुण्डलादिवत्" इति (४५)।

एतेन "अनलङ्कृती पुनः क्वापि" इति यदुक्तं तदपि परास्तम्। अस्य ह्यर्थः—"सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यम्" इति। तत्र सालङ्कारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायक-

(४४) अथ काव्यलक्षणघटकस्य शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणस्याभिप्रायान्तरमाशङ्कते—नन्विति। तथा च माधुर्य्यौजःप्रसादाख्या ये गुणास्तदभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावुत्कर्षाधायकत्वादित्युपदेशसूचकमेव शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणं न तु काव्यलक्षणघटकमित्याशयः। उक्ताभिप्रायं दूषयति—नेति। उत्कर्षमात्राधायकत्वं रसादिमत्तया प्रतीतिजनकत्वम्। न तु स्वरूपाधायकत्वं काव्यत्वप्रयोजकत्वम्। तस्मात्तत्काव्यलक्षणे न वाच्यमिति भावः।

(४५) तदेवोपपादयति—उक्तमिति। प्राचीनैरिति शेषः। हि—यस्मात्। काव्यस्य पुरुषरूपस्येति भावः। शब्दार्थाविति। सामान्यत एवोक्तं न तु गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थाविति। रसादिरित्यादिपदेन रसाभासभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावसन्धिभावशबलत्वादीनां ग्रहणम्। गुणाः वक्ष्यमाणा माधुर्य्यौजःप्रसादाः। दोषाः श्रुतिदुष्टाऽपुष्टत्वादयः। रीतयो वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाट्यः, अवयवसंस्थानविशेषवत् यथास्थाने करचरणादिसन्निवेशवत्। अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः। तथा च शौर्य्यादयो यथा पुरुषस्यान्यथासिद्धं पुरुषत्वं न साधयन्ति; किन्तूत्कर्षमात्रमुत्पादयन्ति; तथा माधुर्य्यादयो गुणा अपि काव्यस्यान्यथासिद्धं काव्यत्वं नैव साधयन्ति; किन्तूत्कर्षमात्रमुत्पादयन्तीति काव्यलक्षणे उक्तोपदेशायापि शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणं नैव युक्तमिति भावः। यत्तु टिप्पणीकारेणोक्तं—निर्गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय सगुणावित्युक्तमिति, तन्न, 'अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि! मां, कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्त्तिमुद्धर।' इत्यादावव्याप्त्यापत्तेः, न चात्रौजो गुणः प्रकृतरसपरिपन्थित्वात्, कथञ्चिदत्र प्रसादवत्तया लक्षणसमन्वयेऽपि 'मित्रात्रिपुत्रनेत्राय त्रयीशात्रवशत्रवे गोत्रारिगोत्रजित्राय गोत्रात्रे ते नमो नमः' इत्यादावव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति। अत एवोक्तं पण्डितराजैः—लक्षणे गुणालङ्कारनिवेशोऽपि न युक्तः, 'उदितं मण्डलं विधोः' इति काव्ये दूत्यभिसारिकाविरहिण्यादिसमुदीरितेऽभिसरणादिविधिनिषेधजीवनाभावादिपरे 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ चाव्याप्त्यापत्तेः, न चेदमकाव्यमिति शक्यं वदितुं काव्यतया पराभिमतस्यापि तथा वक्तुं शक्यत्वादिति।

त्वात् (४६)। एतेन "वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्" इति वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि परास्तम्, वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (४७)। यच्च क्वचिदस्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम् (४८)।

"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥" (४९)।

(४६) एवमदोषत्वस्य सगुणत्वस्य च काव्यलक्षणत्वं दूषयित्वा सालङ्कारत्वस्यापि दूषयितुमाह—**एतेनेति**। एतेन प्राचीनैरलङ्कारादीनां कटककुण्डलादिसामान्येनोक्तत्वेन हेतुना। परास्तं निराकृतं वेदितव्यमिति शेषः। लक्षणे लक्ष्यप्रदर्शने च दोषमुद्भावयितुं तन्मतसिद्धं 'अनलंकृती पुनः क्वापि' इति विशेषणस्यार्थं दर्शयति—**अस्य ह्यर्थ इति**। सर्वत्रेत्यनेन तन्मते काव्यत्वेनाभिमतयोः शब्दार्थयोर्यथा कथञ्चिदलङ्कारस्य सद्भावः परमावश्यक इति द्योत्यते। दूषयति—**तत्रेति**। तत्र भवदुक्तकाव्यलक्षणे, सप्तम्यर्थो घटकत्वम्, भवदुक्तकाव्यलक्षणघटकयोरित्यर्थः, सालङ्कारशब्दार्थयोः काव्ये उत्कर्षमात्रस्य न तु स्वरूपस्येत्यर्थः, आधायकत्वाजनकत्वात्। तथा च काव्यलक्षणे शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणवत्सालङ्कारत्वविशेषणमप्ययुक्तिमदित्याशयः। किञ्चात्र 'तददोषा' विति लक्षणे शब्दार्थाविति वचनमप्यसमीचीनम्। तथा हि काव्यत्वसामान्यस्य किं संयोगादिवद् व्यासज्यवृत्तित्वं, तद्गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तिवृत्तित्वं वा, नाद्यः, सामान्यत्वादेव, न द्वितीयः, शब्दार्थयोः प्रत्येकं काव्यत्वप्रसङ्गात्। एतच्चैतद्ग्रन्थकृता स्वकृतायां काव्यप्रकाशटीकायां लिखितमपि प्राचीनगौरवनियन्त्रितेनात्रोपेक्षितम्।

(४७) काव्ये रसाद्यपेक्षया वक्रोक्तेः प्राधान्यमङ्गीकुर्वतो राजानककुन्तकस्य मतं निराचष्टुमाह—**एतेनेति**। एतेन काव्येऽलंकारस्य कटककुण्डलादिसामान्येनोक्तत्वेनेत्यर्थः, वक्रा विचित्रा उक्तिर्वक्रोक्तिः, वैचित्र्यमलङ्कार इति सामान्यलक्षणमित्यभिप्रायः। काव्यस्य जीवितं जीवनं रसाद्यपेक्षया प्रधानमिति यावत्। इति वक्रोक्तिजीवितकारोक्तं राजानककुन्तकोक्तमपि परास्तं निराकृतं वेदितव्यमिति शेषः। तद्धेतुमाह—**वक्रोक्तिरिति**। वक्रोक्तेर्वाक्यगतवैचित्र्यस्य अलङ्काररूपत्वात्। तथा ह्युक्तं—'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते। यत्नोऽस्यां कविना कार्य्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥' इति। तथा चालंकाररूपाया वक्रोक्तेः काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् साऽपि तस्य जीवनं नैव भवितुमर्हति, न हि कोप्यप्रमत्तः कटककुण्डलादीनलंकारान् पुरुषस्य जीवनं गदितुं न लज्जत इत्याशयः।

(४८) एवं काव्यलक्षणं दूषयित्वा काव्यप्रकाशकृतोऽस्फुटालंकारविरहोदाहरणे स्फुटालंकारं दर्शयन्नाह—**यच्चेति**। उदाहृतं काव्यप्रकाशकारैरिति शेषः।

(४९) अपरिणीतावस्थायामेव रेवानदीतीरे वेतसलतावेष्टिततरुतले केनचित्

पुंसा कृतसुरता काचित्स्वाधीनपतिका पश्चात्तेनैव परिणीता तद्गृहमागताऽपि पूर्वोपभुक्तेष्वपि सुरतोपकरणादिषु उत्कटासक्त्या तेषामत्यन्तोपादेयतां सूचयन्ती सखीमाह—**यः कौमारेति**। यः पुमान्, कुमारस्यायं भावः कौमारः कन्यकावस्था तं हरति मत्सम्बन्धिसम्भोगेच्छोत्पादनेन नाशयतीति कौमारहर आसीदिति शेषः, इदानीमपि स एव हि उपभोक्ता पुमान्, वरः परिणेता वर्त्तत इति शेषः। सुतरां तत्पुमर्थमप्युत्कण्ठा नैव सम्भवतीति भावः। अत्रैकार्थकाभ्यामेवहिशब्दाभ्यां तस्मिन् पुंसि उपपतेरत्यन्तासम्भवित्वं सूच्यते। ता एव यासु चैत्रक्षपासु सुरतः कृतस्तत्सजातीया एवेत्यर्थः, चैत्रक्षपाश्चैत्रमासीयरजन्यः, एता वर्त्तन्त इति शेषः, अतस्तत्क्षपार्थमप्युत्कण्ठा नैव सम्पद्यत इत्याशयः। ते च तस्मिन्नतोत्सवे ये कदम्बानिला आसन् तत्सजातीया एवेत्यर्थः, उन्मीलिताभिस्तत्कालं विकसिताभिः मालतीभिर्वासन्तिकाभिः सुरभयः शोभनगन्धाः, प्रौढाः रत्युद्दीपनादिप्रागल्भ्यशालिनः, अतो मन्दत्वेऽप्यविरोधः, कदम्बानिला धूलीकदम्बसंसर्गिवाताः, इदानीमपि वान्तीति शेषः, अत एव तदनिलार्थमप्युत्कण्ठा नैव युज्यत इत्यभिप्रायः। साचैवास्मि अहमपि तादवस्थ्येन नवयौवना वर्त्ते, न तूत्कण्ठाहेत्ववस्थान्तरं प्राप्ता येनोत्कण्ठा प्रादुर्भवतीति भावः। तथापि तादृशतत्तत्सुरतसामग्रीसत्त्वेऽपि, तत्रेत्यस्य त्रिष्वपि सप्तम्यन्तविशेषणेषु सम्बन्धः, रेवारोधसि नर्मदानदीतीरे, वेतसीवेष्टिततरुर्वेतसीतरुस्तस्य तलमधोदेशस्तस्मिन्, सुरतानुकूलव्यापाररूपा लीलाः कुसुमभरणादिकाः प्रसाधनादिकाः स्मिताश्लेषचुम्बनादिकाश्च तासां विधौ सम्पादने, चेतोऽन्तःकरणं कर्त्तृ, समुत्कण्ठते उत्सुकं भवतीत्यर्थः। एतेन तदानींतनसुरतात्कश्चिदनीर्वचनीय एवानन्द आसीदिति व्यज्यते।

इह, केचित्तु—कौमारमभिनवयौवनं हरतीति कौमारहर इति व्याचक्रुः, तन्न, निषिद्धलक्षणापत्तेः। अन्ये तु—कौ पृथिव्यां मारं मदनं हरत्यनुहरतीति कौमारहर इति व्याचख्युः, तन्मन्दम्, प्रकरणवाक्यार्थविरोधात्। किञ्चात्र व्रियते प्रियया प्रियत्वेन स्वयमङ्गीक्रियते न तु पित्रादिपारतन्त्र्यादिति वर इत्यर्थः करणीयः, तेन अकृत्रिमप्रेमपात्रताप्रकटनद्वारा परस्परं दम्पत्योरनुरागदार्ढ्यं ध्वन्यते। स एवोपभोक्ताऽन्यो नेत्यर्थः—ईदृशार्थकरणे वक्ष्यमाणालङ्कारस्य स्फुटत्वं स्यात्। मालती वासन्तिकलता, न तु जातिश्चैत्रे तस्या असम्भवात्। कदम्बो धूलीकदम्बश्चैत्रे तस्यैव सम्भवात्। कदम्बानिला इत्यस्य सर्वदिक् सञ्चारित्वेन कदम्बाकारा अनिला इत्यर्थ,—इति केचित्। (क)मालतीकदम्बपदयोरेवं व्याख्यानं प्राचीनमतानुरोधेनैव। वस्तुतस्तु ऋतुमूर्द्धन्ये

(क) अन्ये तु—'कदम्बानिलाः कदम्बवनानिलाः, वनानिलानां प्रौढत्वे वनबहिर्भूतानां मान्द्योपलम्भाद्दुद्दीपकत्वेनाह—'प्रौढा' इति। इति व्याचक्रुः, तन्न, तथात्वे कदम्बपर्य्यन्तानुधावनस्य निष्प्रयोजनत्वात् 'अरण्यानिला' इत्यनेनैव तदर्थलाभात्। न च मालतीसम्बन्धेनैवानिलानां सौगन्ध्यलाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं व्यर्थमिति वा-

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्देहसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम् (५०) ।

वसन्ते सकलकुसुमवर्णनस्य कविसमयसिद्धत्वान्न कश्चित् विरोधः । सम्प्रदायविदस्तु—स एव वसन्तः, ते एव वर्षा इति मन्मथोद्दीपकत्वाद्विशेषाद्दतुद्वयस्यावग्रहणमिति व्याचक्षते । कैश्चित्तु—चैत्रेत्यत्र भाद्रेति पाठः कल्पितः, सोऽसङ्गतः, नदीतीरनिकुञ्जे सुरतवर्णनस्यानुचितत्वात्, न च कच्छनिकुञ्जेऽनौचित्येऽपि तीरनिकुञ्जे नानौचित्यं 'मेघैर्मेदुर' मित्यादौ दृष्टत्वादिति वाच्यम्, भाद्रक्षपायां नदीतीरनिकुञ्जसङ्केतस्य स्वाधीनपतिकाया अनौचित्यात्, परैरसम्भावनीयतया परकीयाया एव तादृशसंकेतवर्णनाद्, चैत्रेतिपाठस्योपपादितत्वाच्चेति चिन्त्यम् ।

(५०) स्फुटालङ्करोद्भावनायाह—एतदिति । एतदुक्तोदाहृतं चिन्त्यं स्फुटालंकारशालित्वेन भावनीयम् । तद्दर्शयति—अत्र हीति । हि यस्मात् । अत्र श्लोके विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य विभावनाविशेषोक्तिनिरूपितस्य सन्देहसङ्करालङ्कारस्य सन्देहविषयत्वेन सङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वं स्पष्टत्वम् । तथाच कारणभावेऽपि कार्य्योत्पत्तिकथनं विभावना, प्रकृतेऽत्र सुरतोपकरणादीनामुपभुक्तत्वस्य कारणस्याभावेऽपि उत्कण्ठारूपस्य तत्कार्य्यस्योत्पत्तिकथनाद्विभावना । एवं कारणसत्त्वेऽपि कार्य्याभावकथनं विशेषोक्तिः, प्रकृतेऽत्र सुरतोपकरणोपभुक्तत्वरूपस्य कारणस्य सत्त्वेऽपि अनुत्कण्ठारूपस्य तत्कार्य्यस्याभावकथनाद्विशेषोक्तिः । किन्त्वत्र कार्य्यकारणयोरभावकथनस्यार्थिकस्य सत्त्वेऽपि तद्वाचकनञादिनानुपात्तत्वात्तयोरस्फुटत्वेऽपि साधकबाधकप्रमाणाभावेन तत्सन्देहालङ्कारस्य स्फुटत्वमव्याहतमेव, अन्यथा तयोः सन्देहसङ्कर एव न स्यात् । तस्मादस्फुटालङ्कारत्वविषये उदाहरणमप्येतदसङ्गतमेवेत्याशयः ।

यत्तु जयन्तेनोक्तं विभावनाविशेषोक्त्योः परिपूर्णात्मलक्षणाभावान्न तन्मूलः सन्देहसङ्कर इति, नहि निःशेषकारणभावे कार्य्योत्पत्तौ विभावनायाः पूर्णत्वम्, किन्तु कतिपयप्रसिद्धकारणनिषेधेऽपि विभावनायाः पूर्णता स्यात् । नापि निःशेषकारणसामग्र्यां कार्य्यानुत्पत्तौ विशेषोक्तेः पूर्णत्वम्, अपि तु प्रसिद्धकतिपयकारणसामग्र्यां कार्य्यानुत्पत्तिकथनमात्रेणाऽपि पूर्णता । अन्यथा विभावनाविशेषोक्ती उच्छिद्येताम् । इतश्च उक्तप्रकारेणापि विचित्रोक्तिनिर्वाहादुक्तवैचित्र्यस्यैवालङ्कारभूमित्वादतः परिपूर्णयोरेव तयोः साधकबाधकप्रमाणाभावात्तन्मूलः सन्देहसङ्करः स्फुट इति क्वचिदधिकः पाठः ।

यच्च केनचिदुक्तम्—'अनयोरस्फुटत्वेनैतन्मूलकसन्देहसङ्करोऽप्यस्फुट' इति, तत्प-

च्यम्, विलक्षणसौगन्ध्यलाभाय तस्य सार्थकत्वात् । यथा—'रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीररसैरलसः । अयमञ्चति पञ्चशरानुचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः ॥ नवेति नवपुष्पितेत्यर्थः । अत्र चन्दनसम्बन्धेन सौगन्ध्यलाभेऽपि विलक्षणसौगन्ध्यलाभाय कदम्बसम्बन्धदर्शनमिति तर्कवागीशः ।

एतेन—"अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति ॥"
इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् । (५१)

यत्तु ध्वनिकारेणोक्तम्—"काव्यस्यात्मा ध्वनिः"इति। तत् किं वस्त्वलंकाररसादिलक्षणस्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादिरूपमात्रो वा ? नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीयश्चेत् ? ओमिति ब्रूमः (५२) । ननु यदि रसादिरूपमात्र एव ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

क्षपातग्रस्तम् , अयुक्तिकत्वात् । नहि 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे' त्यत्र विषये सन्देहेऽपि संदिग्धविषयमूलकत्वेन विषयिणि सन्देहः, न वाऽप्रत्यक्षमूलकत्वेनैव द्व्यणुकत्रसरेण्वादेरप्यप्रत्यक्षता स्यादिति केनाप्युच्यते । किञ्चात्रौत्कण्ठाभावरूपं कार्य्यं प्रति स एव हि वर इत्यादिबहुकारणोपन्यासात् समुच्चयालङ्कारस्य 'सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले' इत्यत्र रेफानुप्रासस्यापि स्फुटत्वमनिवार्य्यमेवेति प्रामादिकमेवेदमुदाहरणम् । अलंकारसर्वस्वकारोऽप्यस्मिन् पद्ये विभावनाविशेषोक्त्योः साधकबाधकप्रमाणाभावात् सन्देहसङ्कराख्योऽलंकारः स्फुटो मानितः ।

(५१) अथ सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजदेवेन 'अदोष'मिति पद्ये कण्ठतो लक्षणप्रयोजने दर्शिते, तत्र प्रयोजने निर्विवादतया तत्परिहाय तल्लक्षणमात्रं दूषयति—**एतेनेति** । एतेन 'तददोषा' विति लक्षणस्य काव्यलक्षणत्वाभावकथनेन 'अदोषम्' इत्यादीनां सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तानामपि काव्यलक्षत्वमपास्तमित्यन्वयः । विशेषतश्चात्र सरसाविति वचने श्रुत्यर्थत्वेन सगुणाविति वचनं समनन्तरोक्तरीत्याऽनर्थकम् ।

(५२) सम्प्रति रसमात्रध्वनेः काव्यत्वं सिषाधयिषुर्वस्त्वर्थालङ्कारयोस्तन्निरस्यन्नाह—**यत्त्विति** । ध्वनिकारेणानन्दवर्द्धनाचार्य्येण 'ध्वनिर्ध्वन्यर्थः काव्यस्यात्मा सारभूतः' इत्युक्तमिति सम्बन्धः (क) । तत्र दोषोद्भावनाय पृच्छति—**तत्किमिति** । वस्तु अर्थमात्रम्, अलङ्कारो विच्छित्तिरूपोऽर्थ एव, रसः शृङ्गारादिः, आदिशब्दाद् भावतदाभासादयोऽसंलक्ष्यक्रमभेदा गृह्यन्ते । त्रिरूपस्त्रिविधः । रसादिरूपमात्र इति मात्रपदेन वस्त्वलङ्काररूपयोर्व्यवच्छेदः । दूषयति—**नाद्य इति** । प्रहेलिका व्यङ्ग्यार्थविशिष्टो नीरसो वाक्यविशेषः । यथा—'केदारपोषणरताः, काशीतलाम्बुवाहिनी गङ्गा,

(क) "काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।
केचिद् वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं
तेन ब्रूमः सहृदयमनः प्रीतये तत्स्वरूपम् ॥"इति ध्वनिकारिका ।

ध्वन्यते शब्दवाच्यार्थापेक्षयाऽधिकचमत्कारितया प्रतीयते योऽर्थः स ध्वनिरिति योगमर्य्यादया व्यङ्ग्यविशेषो ध्वनिरित्याख्याभाक् ।

"अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।
मा पहिअ ! रतिअन्धअ ! सज्जाए मह णिमज्जहिसि॥"(५३) ।

कंसं जघान कृष्णः कं बलवन्तं न बाधते शीतः ।' इति, अत्र हि—दाराणां भार्य्याणां पोषणे रताः के ?, शीतलाम्बुवाहिनी गङ्गा का ?, कं कृष्णः संजघान ?, बलवन्तं कं शीतो न बाधते इति प्रश्नरूपो ऽर्थो वाच्यः । केदाराः=क्षेत्राणि तेषां पोषणे=बीजवपनादिभिः पुष्टीकरणे रता ये भवन्ति; ते दारपोषणरताः, इत्याद्युत्तररूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः । तथा-चात्रेदृशवस्तुध्वनिसत्त्वात् काव्यत्वमतिव्याप्तं स्यात्। सिद्धांते तु तादृशार्थस्य रसपरिपन्थित्वेन तदभावान्नैव काव्यत्वम् । तस्मात् त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मेति यदुक्तं तन्न सम्यगिति भावः। प्रहेलिकादावित्यादिपदेन "देवदत्तो ग्रामं याति" इत्यादिवाक्यसंग्रहः। अत्रापि देवदत्तगमने तद्भृत्यानुसरणरूपवस्तुव्यङ्ग्यावगतेः काव्यत्वमतिव्याप्तं स्यादिति बोध्यम् । **द्वितीयश्चेदिति** । द्वितीयो रसादिरूपमात्रो ध्वनिः काव्यस्यात्मेति पक्षश्चेत् यद्यङ्गीक्रियत इत्यर्थः । तदा ओमिति ब्रूमः = वयमपि तत्पक्षमङ्गीकुर्म्म इत्यर्थः, 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति लक्षणस्यास्मत्सम्मतत्वादिति भावः । तथा सति रसपरिपन्थित्वान्न प्रहेलिकायां रसाभावाच्च न "देवदत्तो ग्रामं याति" इत्यादिवाक्ये ऽतिव्याप्तिः स्यादिति बोध्यम् ।

(५३) अथ ध्वनिमात्रस्य काव्यात्मत्ववादी पुनः शङ्कते—**नन्विति** । रसादिरूपमात्र एव न तु वस्त्वादिरूप इत्यर्थः । **अत्तेति** । "अत्ता अत्र निमज्जति, अत्राहं, दिवसकं प्रलोकय । मा पथिक ? रात्र्यन्धक ! शय्यायां मम निमंक्ष्यसि ॥" इति संस्कृतम् । वसतिं प्रार्थयमानं संजातकामं पथिकं प्रति प्रोषितभर्तृकाया व्यभिचारिण्याः स्वयंदूत्या उक्तिरियम् । अत्र शय्याया अस्मिन् पार्श्वे, अत्ता श्वश्रूः निमज्जति जरत्तरत्वेन निष्पन्दा शेते, तेन शङ्काराहित्यं व्यज्यते । अत्र अस्मिन् पार्श्वे अहं स्वपिमीति शेषः, अत्र स्वापबोधकपदानुक्त्या आत्मनो मन्मथपीडनया निद्राराहित्यं सूच्यते । कुत्सितो दिवसो दिवसकस्तमिति काले कर्म्मे, अत्र कुत्साया कन्, सा चावयोः श्रेयःप्रतिकूलत्वात् । प्रलोकय सम्यगवलोकय । ननु किमेतैरुपदेशैरित्यत्राह—हे पथिक ! प्रवासिन् ! रात्र्यन्धक ! तैमिरिक ! मम शय्यायां मा निमङ्क्ष्यसि पार्श्वपरिवर्त्तनादिभिरितस्ततो न विलुण्ठिष्यसि । दिवसे सम्यगवलोकनस्यैतदेव फलमिति भावः । अन्यथा रहस्यभङ्गः स्यात् ॥

हालकविकृतायां गाथासप्तशत्यां सप्तमशतके ६७ पद्यमिदम् । अत्र बहवः पाठभेदाः सन्ति । 'रतिअंधअ' 'रत्ति अन्धिय' 'रत्ति अन्धअ' इत्येकत्रैव पाठभेदाः । 'सजाए' इत्यत्र 'सेज्जाए' इति 'सेज्जाइ' इति च पाठभेदौ । "मह णिमज्जहिसि" इत्यत्र 'महँण मज्जहिसि' इति पाठः । निपातस्यानेकार्थत्वात् 'महँण' इति निपात आवयोरित्यर्थे । तथा सति 'शय्यायामावयोर्माङ्क्षीः' इति संस्कृतम् । आवयोः श्वश्रूस्नु-

इत्यादौ वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत् ? अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः(५४)। अन्यथा "देवदत्तो ग्रामं याति" इति वाक्ये तद्भृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्ग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् (५५)।

आस्त्वति चेत् ? न, रसवत एव काव्यत्वाङ्गीकारात् (५६)।

"काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारेण वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामादिवत् प्रव-

पयोः शय्यायां मा माङ्क्षीर्निस्सञ्ज्ञो मा पतेत्यर्थः। अत्र 'पथिक' इति सम्बोधनेन श्रमाद्विस्मरणयोग्यता, 'रात्र्यन्धक' इत्यनेन च शय्यायां पतनप्रसक्तिर्द्योत्यते। इह च गृहे श्वश्रूरहं च; श्वश्रूश्च जरत्तरत्वेन बधिरा निष्पन्दा च; जनान्तरसञ्चारस्तु नास्त्येव, अतो यथेष्टं मम शय्यायामेव स्वपिहीति व्यङ्ग्यं व्यभिचारिणोर्वक्तृबोद्धव्ययोर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषां प्रतीयते ॥

(५४) अव्याप्तिं दर्शयति—**इत्यादाविति**। इदमादिपद्ये वस्तुमात्रस्य=मच्छय्यास्थानमभ्रान्तमागच्छेत्याद्यर्थमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे=ध्वनित्वे रसरूपध्वन्यभावे चेत्यर्थः, कथं काव्यव्यवहारो रसादिरूपमात्रध्वनेः काव्यात्मत्ववादिनस्तवेति शेषः। अव्याप्तिं वारयति—**अत्रापीति**। रसाभासवत्तयैव=पुंश्चल्याः परनायकविषयाया रतेः प्रकाशनात् शृङ्गाररसाभासरूपध्वनिसत्त्वेनैव; न केवलं वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वेनेत्यर्थः, काव्यव्यवहार इति ब्रूम इत्यर्थः। अथ वा नीरसेष्वपि वस्तुमात्रप्राधान्येन काव्यव्यवहारो भवतीति—**पुत्रः**। **रामचरणस्तु** रसाद्यसङ्कीर्णवस्त्वलङ्कारध्वनेः काव्यप्रकारमध्ये निर्वचनस्योन्मत्तप्रलपितत्वप्रसङ्गभयेनास्वाद्यव्यङ्ग्यमात्रस्य काव्यात्मत्वमवश्यं वाच्यम्। एवञ्च प्रकृते व्यङ्ग्यवस्तुरचनास्वाद्यतया तेनाऽपि काव्यव्यवहारो भवितुमर्हति, आस्वाद्यत्वं चाह्लादसंवलितप्रतीतिविषयः।—इत्याह। तथा च नाव्याप्तिरत्र दोष इति बोध्यम्।

(५५) रसाद्यभावेऽपि वस्त्वलङ्कारध्वनिसत्त्वेन काव्यत्वाङ्गीकारे 'देवदत्तो ग्रामं याति' इति वाक्येऽतिव्याप्तिः स्यादिति तदुद्भावयति—**अन्यथेति**। अन्यथा वस्त्वलङ्कारध्वनिसत्त्वेन काव्यत्वस्वीकारे। तद्भृत्यस्य=देवदत्तभृत्यस्य, तदनुसरणरूपव्यङ्ग्यावगतेः=देवदत्तानुसरणरूपवस्तुध्वनिबोधादपीत्यर्थः। काव्यत्वं स्यादिति। तथा चातिव्याप्तिरित्याशयः। एतच्च पूर्वोक्तस्य 'प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः' इत्यादिपदस्य व्याख्यानमिति बोध्यम्।

(५६) इष्टापत्तिमुखेनाह—**अस्त्वति**। देवदत्तो ग्रामं यातीति वाक्ये काव्यत्वमिष्टमेवेति चेदित्यर्थः। परिहरति—**नेति**। रसवत एव वाक्यस्येति शेषः, काव्यत्वाङ्गीकाराल्लोकैरिति शेषः (क)। तस्मादिहेष्टापत्तिर्नैव युक्तेति भावः।

(क) लोकैरिति सहृदयैरित्यर्थः।

र्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशः" इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (५७)। तथा चाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम्—

"वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्।" इति (५८)। व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तम्—"काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिः" इति (५९)। ध्वनिकारेणाप्युक्तम्—"न हि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मलाभ इतिहासादेरेव तत्सिद्धेः" इत्यादि (६०)।

ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्त्तिनां केषामपि नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत्? न, रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन प्रब-

---

(५७) नीरसस्य काव्यत्वास्वीकारे चिरन्तनसम्वादमाह—**काव्यस्येति**। हि तथाहि। काव्यस्य प्रयोजनं कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशः, कीदृशः सः? रामादिवत्प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिरूपः, केषां सः?—वेदशास्त्रविमुखानाम्=आपाततः कर्कशतया वेदादिशास्त्रेभ्यो निवृत्तानाम्, विनेयानां=कृत्याकृत्योपदेशार्हाणां, सुकुमारमतीनां=सुकोमलधियां राजपुत्रप्रभृतीनाम्। केनोपायेन सः?—रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारेण=रसास्वादसुखसन्तानप्रदानद्वारा। तथा च शब्दप्रधानेषु वेदेषु अर्थप्रधानेषु पुराणादिषु चायासबहुलेषु विमुखानां सुकुमारमतीनां हि गुणीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं तावद्रसास्वादसुखोद्देशेन प्रवृत्तिस्ततः काव्यार्थानां कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणं भवतीति भावः। तदुक्तम्—"स्वादकाररसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपयुञ्जते। प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम्॥" इति। एवञ्च नीरसवाक्यस्य काव्यत्वाङ्गीकारे उक्तप्राचीनोक्तिविरोधः स्यादिति भावः।

(५८) तत्रार्थे चिरन्तनमतं प्रदर्श्य सम्प्रत्यार्षमतमपि प्रमाणयति—**तथा चेति**। वाचो वैदग्ध्यं वैचित्र्यं प्रधानं गुणाद्यपेक्षया श्रेष्ठं यत्र तादृशेऽपि, अत्र काव्ये रस एव न त्वलङ्कारादिरित्यर्थः, जीवितं जीवनाधायकम्॥

(५९) स्वसिद्धान्ते बहुतरप्राचीनानामपि सम्मतिं दर्शयितुमाह—**व्यक्तिविवेकेति**। व्यक्तिविवेककारो महिमाचार्यः। आत्मनि आत्मभूते, अत एव अङ्गिनि अलङ्काराद्यपेक्षया प्रधाने रसादिरूपे, आदिपदेन रसाभासादेः संग्रहः। विमतिरस्वरसः। रसादीनां काव्यात्मतयाऽङ्गीकारे न कस्यापि विमतिरस्तीत्यर्थः। अन्यत्राप्युक्तं तेनैव—"न हि केचित् काव्यात्मनो रसादेरभावं भाक्तत्वं वाभ्युपगच्छन्ति। मुख्यवृत्त्या च काव्यात्मशब्दवाच्यो रसादिरेव युक्तो नापरः। तदभावे प्रतीयमानार्थान्तरसंस्पर्शेऽप्यर्थापत्त्यादिवाक्यवत् काव्यस्य निर्जीवतापत्तेः।" इति।

(६०) स्वोक्तिविरोधं प्रदर्शयितुमाह—**ध्वनिकारेणेति**। इतिवृत्तमात्रनिर्वाहेण—केवलंवृत्तान्तावलीकथनेन, आत्मलाभः कवित्वप्राप्तिः। इतिहासादेर्महाभारतादेरेव सकाशात् तत्सिद्धेरितिवृत्तनिर्वाहसिद्धेः। तथा च रसवद्वाक्येन वर्णनयैव कवित्व-

न्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारात् (६१)। यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थसद्भावाद्दोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः, स रसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद्गौण एव (६२)।

प्राप्तिः। एवञ्च रसवद्वाक्यस्यैव काव्यत्वं रस एव च काव्यस्यात्मेति फलितम्। एतेन वस्तुध्वन्यादेः काव्यात्मत्वाभिधानं विरुद्धमिति मन्तव्यम्।

(६१) रसवद्वाक्यस्य काव्यत्वस्वीकारेऽपि अव्याप्तिमाशङ्कते—**नन्विति**। तर्हि रसवद्वाक्यस्य काव्यत्वस्वीकारे। प्रबन्धान्तर्वर्त्तिनां मेघदूतादिसन्दर्भान्तर्गतानां, नीरसानां केवलवस्त्वलङ्कारप्रधानानां वर्णितजनपदपर्वतादिपात्राणाञ्च "प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्" इत्यादीनां पद्यानामुपलक्षणत्वेन नीरसानां गद्यानामपि, काव्यत्वं न स्याद्रसवत्त्वाभावादित्यर्थः। तथा च रसवद्वाक्यस्य काव्यत्वाङ्गीकारेऽप्यव्याप्तिरिति भावः।

अव्याप्तिं वारयितुमाह—**नेति**। प्रबन्धान्तर्वर्त्तिनां नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति नेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—रसवदित्यादि। रसवत्पद्यं 'कश्चित्कान्ताविरहगुरुणे' त्यादिविप्रलम्भशृङ्गारादिमत्पद्यं तदन्तर्गतानां नीरसानां वसतिमित्यादीनां पदानाम्, तेषां साक्षाद्रसव्यञ्जकत्वाभावात्, यथा पद्यरसेन स्वव्यञ्जकपदप्रतिपाद्यपद्यप्रतिपादकत्वसम्बन्धेन रसवत्त्वं तथा तेषां प्रबन्धान्तर्वर्त्तिनां नीरसानां पद्यानां स्वव्यञ्जकपद्यप्रतिपाद्यप्रबन्धप्रतिपादकत्वसम्बन्धेन रसवत्त्वमिति भावः। पद्यरसेनेत्यत्र प्रबन्धरसेनेत्यत्र च धान्येन धनवानित्यत्रेवाभेदे तृतीया। तथा च पद्यरसाभिन्नो यो रसस्तद्वन्ति तद्घटकनीरसपदानीति, प्रबन्धरसाभिन्नो यो रसस्तद्वन्ति तदन्तवर्त्तिनीरसपद्यानीति चेत्यर्थः। प्रबन्धान्तवर्त्तिनां नीरसानां गद्यानामप्येवमेव व्यवस्थेत्यूह्यम्। तथा चास्मदीयलक्षणे नाव्याप्तिरित्याशयः।

(६२) ननु प्रबन्धानन्तर्गतानामपि केषांचिन्नीरसानामपि पद्यानां गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थसद्भावेन दोषाभावेनालङ्कारवत्त्वेन च काव्यव्यवहारो भवति, तत्र भवदुक्तरीत्या स न स्यादित्यतो रसवद्वाक्यलक्षणेऽव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यत्राह—**यत्त्विति**। यदित्यस्य व्यवहारेऽन्वयः। तस्य च व्यवहारक्रियाविशेषणत्वात् क्लीबत्वम्, अग्रे स इत्यस्य च व्यवहारद्रव्यविशेषणत्वादेव पुंस्त्वम्। ईदृशः सिद्धान्तः "स्तोकं पाकः" "स्तोकः पाकः" इत्यादिप्रयोगसाधुत्वविचारावसरे जगदीशादिभिः कृत इति शब्दशक्त्यादौ मन्तव्यम्। **तर्कवागीशैस्तु**—'यत्' इत्यव्ययं 'यः' इत्यर्थे इति स्वीकृतम्। नीरसेष्वपि = "चन्द्रे शरन्निशोत्तंसे कुन्दस्तवकविभ्रमे। इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म संदधात्यलिनः श्रियम्॥" इत्यादिपद्येषु, यत्काव्यव्यवहारो भवति, स तादृशः काव्यव्यवहारः, रसादिमत्काव्येषु यो बन्धः गुणादिसंयोगः तत्साम्यात्तत्तुल्यत्वात्, गौणो भाक्त एव, न तु मुख्यो रसादिमत्त्वाभावात्। तथा चास्मदुक्तरसवद्वाक्यलक्षणे नाव्याप्तिरिति भावः।

यत्तु वामनेनोक्तं—"रीतिरात्मा काव्यस्य" इति, तन्न, रीतेः सङ्घटनाविशेषत्वात् सङ्घटनायाश्च अवयवसंस्थानरूपत्वात्, आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् (६३)। यच्च ध्वनिकारेणोक्तम्—

"अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥" इति (६४)।

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं "काव्यस्यात्मा ध्वनिः" इति स्ववचनविरोधादेवापास्तम् (६५)।

(६३) प्रमेयविरोधं दर्शयित्वा वामनमतं दूषयति—**यत्त्विति**। इत्युक्तं सूत्रितम्। वृत्तौ "रीतिनामेयमात्मा काव्यस्य शरीरस्येवेति वाक्यशेषः।" इत्यप्युक्तम्। संघटनाविशेषत्वात् गुणाभिव्यञ्जकशब्दविन्यासरूपत्वात्। तदुक्तं तेनैव—'विशिष्टा पदरचना रीतिः' 'विशेषो गुणात्मा' इति। ननु रीतेः संघटनाविशेषरूपत्वेऽपि काव्यात्मत्वाङ्गीकारे को दोष इत्यत आह—**संघटनायाश्चेति**। अवयवसंस्थानरूपत्वात्=काव्यशरीरस्य वाक्यस्य अवयवाः पदानि तेषां संस्थानं समुचितस्थाने निवेशस्तद्रूपत्वादित्यर्थः। आत्मनश्च=प्रकृते ऽङ्गीकृतस्य रसस्य च, तद्भिन्नत्वादवयवसंस्थानभिन्नत्वात्। तथा च यथा प्राणिनः शरीरस्य यथास्थाने हस्तपादाद्यङ्गसन्निवेशः, तथा काव्यशरीरस्य वाक्यस्य यथास्थाने पदविशेषसन्निवेशो हि रीतिः कथं काव्यात्मा भवितुमर्हति? कथमपि नेति भावः। तस्मात् काव्यात्मत्वेन सर्वैरङ्गीकृतेन रसादिना प्रमेयविरोधः स्यादिति ध्येयम्।

(६४) अथ सिंहावलोकनन्यायेन पुनरपि विरुद्धं ध्वनिकारमतं दूषयितुमाह—**यच्चेति**। सहृदयैः श्लाघ्योऽतिप्रशंसनीयः योऽर्थः काव्यस्यात्मा शरीरस्य जीव इव व्यवस्थितो निरूपितः बुधैरिति शेषः। तस्य काव्यात्मभूतस्यार्थस्य वाच्यप्रतीयमानाख्यौ उभौ भेदौ स्मृतौ कथितौ। तथा च वाच्योऽभिधेयरूप एको भेदः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यरूपश्चापरो भेद इति काव्यात्मनः सहृदयश्लाघ्यस्यार्थस्य द्वौ भेदाविति यथाश्रुतोऽर्थो लभ्यते।

(६५) दूषयति—**तत्रेति**। वाच्यस्याभिधेयार्थस्यात्मत्वं काव्यात्मत्वमभिहितम्। पूर्वं—"काव्यास्यात्मा ध्वनिः" इत्यादिकारिकायां व्यङ्ग्यार्थस्यापि काव्यात्मत्वमभिप्रेतञ्च। इतीत्येवं स्ववचनस्य विरोधाद् विसंवादादेव अपास्तम्, नैतदर्थं युक्त्यन्तरं मया प्रदर्शनीयमित्यर्थः।

यत्त्वभिनवगुप्तेनात्र विरोधपरिहारायालोचितं लोचने—'शब्दार्थशरीरं तावत् काव्यम्, तत्र शरीरग्रहणादेव केनचिदात्मना तदनुप्राणकेन भाव्यमेव, तत्र शब्दस्तावच्छरीरभाग एव सन्निवेशते सर्वजनसंवेद्यधर्म्मत्वात् स्थूलकृशादिवत्। अर्थः पुनः सकलजनसंवेद्यो न भवति, न ह्यर्थमात्रेण काव्यव्यपदेशः, लौकिकवैदिकवाक्येषु तद-

तत् किं पुनः काव्यम्? इत्युच्यते—(६६)।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम्, (६७)।

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः। रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधा-

भावात्; तदाह—सहृदयश्लाघ्य इति। स एक एव अर्थो द्विशाखतया विवेकिभिर्विभागबुद्धयाभियुज्यते। तथा हि—तुल्येऽर्थरूपत्वे किमिति कस्मैचित् सहृदयः श्लाघते, तद्भवितव्यं केनचिद्विशेषेण। यो विशेषः स प्रतीयमानभागो विवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेति व्यवस्थाप्यते। वाच्यसंकलनाविमोहितहृदयैस्तु तत्पृथग्भावो विप्रतिपद्यते चार्वाकैरिवात्मपृथग्भावः। अत एवार्थ इत्येकतयोपक्रम्य सहृदयश्लाघ्य इति विशेषणद्वारा हेतुमभिधायापोद्धारणदृशा तस्य द्वौ भेदावंशावित्युक्तं न तु द्वावप्यात्मानौ काव्यस्य'।—इति। तत्त्वप्रतिभावशादेव न तु ध्वनिकारस्याभिप्रेतम्। तस्येति तत्पदेनोद्देश्यविधेयसमुदितार्थविशेषस्यैव तत्र परामर्शात्। नित्यस्य विभोरात्मनो जीवात्मत्वपरमात्मत्वाभ्यां द्वैविध्यं प्रकल्प्य तत्र प्रथमो जीवात्मत्वरूपो भेदः शरीररूपो द्वितीयः परमात्मत्वरूपो भेद आत्मस्थानीय इत्यभिधानवदुन्मत्तकल्पनात्वापत्तेश्च। एतेन लोचनमलभुजामन्येषामपि समाधानं परास्तमेव।

(६६) एवं प्राक्तनलक्षणानां प्रमेयविरोधं दर्शयित्वा स्वलक्षणमवतारयति—**तत् किं पुनरिति**। यदि नैतानि काव्यलक्षणानीति शेषः।

(६७) अथ स्वाभिमतं काव्यलक्षणमाह—**वाक्यमिति**। रसात्मकं वाक्यं काव्यमित्यन्वयः। अत्र रसपदेनासंलक्ष्यक्रमभेदानां सर्वेषां परिग्रहः। तथा च व्यञ्जकतासम्बन्धेन रसादिमद् वाक्यत्वं काव्यत्वमिति काव्यत्वसामान्यलक्षणम्। तथा सति—दोषगुणालङ्काराणां सदसद्भावयोरौदासीन्यात् 'न्यक्कारोऽह्ययमेवे'ति पद्येऽसंलक्ष्यक्रमात्मकनिर्वेदाख्यसञ्चारिभावसत्त्वात् 'यः कौमारहर' इति पद्येऽपि शृङ्गारस्य सद्भावात् 'अत्ता एत्थ' इति पद्ये तु रसाभासवत्त्वाच्च नाव्याप्तिः। "देवदत्तो ग्रामं याति" इति वाक्ये च रसाद्यभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। यत्तु रसगङ्गाधरकारेणोक्तं—'रसवदेव काव्य'मिति साहित्यदर्पणनिर्णीतं काव्यलक्षणं न सङ्गतं वस्त्वलङ्कारप्रधानानां काव्यानामकाव्यतापत्तेरिति। अत्र ब्रूमः। वस्त्वलङ्कारशालिकाव्येषु काव्यत्वव्यवहारोऽपुत्रेषु तत्कार्य्यसामान्यदर्शनात् पुत्रव्यवहारवद् गौण एव न तु मुख्यः, काव्ये रसस्यैव जीवनाधायकत्वेन मुख्यताप्रतिपादनात्। न हि जलप्रवाहादिवस्तुमात्रवर्णनेन कश्चिन्महाकविर्भवति। तथा चोक्तं—"शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये सर्वं रसमयं जगत्। स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत्॥" इति। शृङ्गारी शृङ्गारोक्तविभावानुभावव्यभिचारिचर्वणारूपप्रतीतिमयो न तु स्त्रीव्यसनी। शृङ्गारेति रसमात्रस्योपलक्षणम्। श्रुतावप्युक्तं—'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' इति। काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरपि समुद्घोषितम्। एवं च नीरसेऽपि चमत्कारिणि वस्त्वलङ्कारव्यञ्जके शब्दार्थयुगले यत्र

यको यस्य, तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् (६८)। रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगात् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते (६९)। तत्र रसो (७०) यथा—

"शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता॥ (७१)।

ध्वनिकारादिभिः काव्यत्वव्यवहारः कृतस्तत्र स व्यवहारो गुणवृत्त्येति सर्वमवदातम्।

(६८) ननु को रस इत्यत आह—**रसस्वरूपमिति**। निरूपयिष्यामस्तृतीयपरिच्छेद इति शेषः। रसात्मकमित्यस्यार्थं विवृणोति—**रस इति**। रस एव न तु ध्वनिकाराद्युक्तो वाच्योऽर्थो न वा वस्त्वलङ्काररूपो प्रतीयमानोऽर्थ इत्यर्थः, आत्मा साररूपतया=आनन्दसान्द्रत्वेन=श्रेष्ठस्वभावतया जीवनाधायक उपादेयताप्रयोजको यस्य तत् रसात्मकमिति शेषः। तेन रसेन विना तस्य वाक्यस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् 'वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्' इति भगवद्बादरायणोक्तेरिति शेषः। तथा च प्राचीनमतमेव मम सम्मतमिति भावः।

(६९) रसपदेनासंलक्ष्यक्रमभेदानां सर्वेषां परिग्रहाय व्युत्पत्तिं प्रदर्शयति—**रस्यत इति**। रस्यते आस्वाद्यते इति रसः, "रस आस्वादनस्नेहनयोः" अस्मात् "भावे" इति घञ् "एरच्" इत्यच् वा, इति व्युत्पत्तियोगात् अवयवार्थानुसारेणास्वादविषयत्वलाभादित्यर्थः। आस्वादश्च काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भव इत्युक्तप्रकारः, तत्कर्म्मत्वं रसादीनामुपचारात्, कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोग इति वक्ष्यते। भावः, तदाभासाः=रसाभासा भावाभासाश्च, आदिशब्दाद् भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता च गृह्यन्ते, तेषां भावादीनामपि आस्वादविषयत्वादिति भावः। एवञ्च "यस्यालीयत" इत्यादिवक्ष्यमाणपद्येषु न प्रकृतकाव्यलक्षणमव्याप्तमिति बोध्यम्।

(७०) **तत्रेति**। तेषु रसभावतदाभासादिषु मध्य इत्यर्थः, रसः शृङ्गाररसः। तस्यान्येभ्यः प्राधान्यादादौ निर्देशः।

(७१) अमरुकशतके प्रथमावतीर्णमदनविकारमुग्धावर्णनपरं पद्यमिदं—**शून्यमिति**। बाला नवविवाहिता वधूः, वासगृहं केलिभवनं शून्यं विविक्तं विलोक्य शून्यत्वेन ज्ञातमपि निभृतसखीसत्त्वाशङ्कया विशेषेण दृष्ट्वा, शनैर्मन्दं निःशब्दं च यथा स्यात्तथा, अन्यथा वलयादिक्वणने पतिनिद्राभङ्गः स्यादिति भावः, शयनात् शय्यातः, किञ्चित् अपरकायेन न तु सर्वतः, पतिनिद्राभङ्गेऽपि पार्श्वपरिवर्त्तनेन समाधातुं शक्यत्वादिति भावः, उत्थायोत्थिता भूत्वा, निद्राव्याजमनुरागपरीक्षार्थं छलनिद्राम्, यद्वा निद्रायाः व्याजं मिषं न तु व्याजेन निद्रां सर्वथा तदसम्भवादिति भावः, उपागतस्याश्रितस्य पत्युः न तु प्रियस्य, अपूर्वसमागमेनानुद्भिन्नरसत्वात्; तथा निर्वर्णनेऽपि

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः (७२)।
भावो यथा महापात्रराघवानन्दसान्धिविग्रहिकाणाम्—(७३)

निद्राव्याजसहिष्णुत्वादित्यन्ये, सुखं सुचिरं दीर्घकालं यावद्बुद्धिवैभवमिति यावत्, निर्वर्ण्य अनुरागातिशयात् निद्रानिर्णयार्थं च सम्यक् परीक्ष्येत्यर्थः, सुचिरं निद्राव्याजमुपागतस्येति वान्वयः, विश्रब्धं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथा, एतावताप्यभङ्गेन निद्रायां वास्तविकत्वभ्रमादिति भावः, परिचुम्ब्य परितः कपोलयोर्नेत्रप्रान्तयोश्च चुम्बनं कृत्वा, गण्डस्थलीं जातपुलकां आत्मनश्चुम्बनादुत्फुल्लरोमाङ्किताम्, पुलकस्य सर्वाङ्गीणत्वेऽपि गण्डस्थले एव दर्शनात् गण्डस्थलोक्तिः, गण्डस्य स्थलीत्वेन पुलकस्याङ्कुरता, अत्र गण्डेत्यश्लीलम्, आलोक्यावलोक्य, लज्जया व्रीडया नम्रमुखी अवनतवदना स्थिता सतीत्यर्थः, यद्वा लज्जते इति लज्जेति पृथक् पदं पचादित्वादच्, लज्जावतीत्यर्थः, अत एव नम्रमुखी स्थिता सतीत्यर्थः, लज्जनक्रियया समानकर्तृकत्वेन आलोक्येति क्त्वोपपत्तिः, अन्यानि क्त्वान्तान्यप्येतदपेक्षाण्येव, हसता हासं कुर्वता, तव सर्वं रहस्यमवगतमिति वा पूर्वं मत्प्रार्थनयाऽपि न प्रवृत्ताऽसि इदानीं कथमिति वा व्याजनिद्राफलं झटित्येव लब्धमिति वा हासः, प्रियेण तेन पत्या, चिरं लज्जापगमसम्भोगस्वीकारपर्य्यन्तमिति यावत्, चुम्बितेति सम्बन्धः। सवृद्धिकमूलधनग्रहणाय चिरमिति काव्यप्रकाशटीकायां चक्रवर्त्ती।

अत्र नर्मगर्भजातिरलङ्कारः, नायिका स्वीया, नायकोऽनुकूलः, नायिकानायकावालम्बनविभावौ,शून्यवासगृहादिरुद्दीपनविभावः,बालागतविलोकनादयो नायकगता व्याजनिद्रादयश्चानुभावाः। निद्राया हि व्याजारब्धतया न व्यभिचारित्वम्, व्यभिचारिणश्च नायिकागताः। विलोकनेन शङ्का, उत्थानेन चपलता, उत्थानस्य शनैर्हानेन त्रासः, चिरं निर्वर्णनेन सुप्तो नवेति सन्देहप्रभवो वितर्कः, विश्रब्धमित्यनेन निद्रानिश्चयज्ञानेन हर्षः, परिचुम्बनेनौत्सुक्यम्, आलोकनेन चपलता, मुखनमनेन लज्जा निर्द्दिष्टैव, नायकगता च व्याजनिद्राश्रयणे धृतिः, चिरं परिचुम्बनेनौत्सुक्यं हर्षश्च,एभिश्च साधारणेन प्रतीतैः साधारण्येनाभिव्यक्तः सामाजिकरतिभावः शृङ्गाररसरूपतां भजते। एवं वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि विभावादिविवेको बोद्धव्यः। किञ्चात्र शून्यमित्यनेनोद्दीपनातिशयः चुम्बनप्रवृत्तियोग्यता च ध्वन्यते, वासगृहमित्यनेन स्रक्चन्दनादिसम्पत्तिः, पत्युरित्यनेन युक्तानुरागित्वम्, विश्रब्धमित्यनेन रागातिशयादविमृश्यकारित्वम्, नामितेति नोक्त्वा नम्रेतिकथनेन लज्जया तथा विह्वलत्वं यथा मुखनामनेऽप्यशक्तिरिति व्यज्यते। अत्र लज्जाहासयोर्व्यभिचारिण्योः स्वपदेनोपादानं चिन्त्यमित्युद्योतः।

(७२) अत्र को नाम रस इत्यपेक्षायामाह—**अत्रेति**। हि तथा हि। अस्योपपत्तिः प्रागुक्ता विशेषस्तु रसविवेचनप्रकरणे वक्ष्यते।

(७३) भावोदाहरणायाह—**भाव इति**। महापात्रराघवानन्दसान्धिविग्रहिकोऽस्य पूर्वजो वंशधरः। बहुवचनमार्थप्रयुक्तम्। महापात्र इति राजदत्तोपाधिः, अग्रेसामन्त इत्यपि।

"यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः, पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी, नखे दितिसुताधीशः, पदे रोदसी ।
क्रोधे क्षत्रगणः, शरे दशमुखः, पाणौ प्रलम्बासुरो
ध्याने विश्वमसावधार्म्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः ॥" (७४)

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः (७५) ।

(७४) **यस्येति** । अत्र भगवतो दशावतारवर्णनम् । यस्य नारायणस्य शल्कसीम्नि वल्कलप्रदेशे जलधिः समुद्रोऽलीयतायुज्यत, समुद्रस्य तन्मात्रसम्बन्धात् । अनेन भगवतो मत्स्यावतारो वर्णितः । यस्य पृष्ठे जगन्मण्डलमलीयत लग्नमभवत्, तन्मात्र एव जगतोऽवस्थानात् । अनेन कूर्म्मावतारो वर्णितः । यस्य दंष्ट्रायां दशनमण्डले धरणी पृथ्वी अलीयत लघुवस्तुवदवातिष्ठत्, सागरनिमग्नाया धरण्या दंष्ट्रयोत्तोलितत्वात् । एतेन वराहावतारः सूचितः । यस्य नखे दितिसुताधीशो हिरण्यकशिपुः अलीयत लयमगच्छत् । नखेनैव निहतत्वात् । अनेन नृसिंहावतारो वर्णितः । यस्य पदे चरणे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अलीयेतां लीने अभवताम्, अत्र वचनविपरिणामः । पद्भ्यामेव द्यावापृथिव्योर्व्याप्तत्वात् । एतेन वामनावतारो वर्णितः । यस्य क्रोधे क्षत्रगणः क्षत्रियवर्गः अलीयत लयं प्राप्नोत्, कोपेनैव विनाशितत्वात् । अनेन परशुरामावतारो वर्णितः । यस्य शरे बाणे दशमुखो रावणः अलीयत लयमगच्छत्, शरेणैव विध्वंसितत्वात् । एतेन रामावतारो वर्णितः । यस्य पाणौ हस्ते प्रलम्बासुरः अलीयत लयमलभत, हस्तेनैव व्यापादितत्वात् । एतेन बलरामावतारो वर्णितः । यस्य ध्याने विश्वं जगत् अलीयत लीनमभवत् । ध्यानेन गोचरीकृतत्वात् । एतेन बौद्धावतारो वर्णितः । यस्य चासौ तरवारौ अधार्मिककुलं म्लेच्छसमूहः अलीयत लयमलभत, तन्मात्रेण विध्वंसितत्वात् । अनेन कल्किनामावतारो वर्णितः । अत्र कल्क्यवतारस्य भविष्यत्त्वेऽपि "धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" इत्यादिश्रुतेः पूर्वकल्पाभिप्रायेणातीतप्रयोगः । कस्मैचिद् विशेषतो निर्द्देष्टुमशक्यत्वादनिर्वचनीयाय अस्मै पुरुषाय नारायणायेत्यर्थः । नमोऽस्त्विति शेषः ।

दशावतारा यथा—"मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बौद्धः कल्की च ते दश ॥" इति ।

(७५) इह कीदृशो भाव इत्यत आह—**अत्रेति** । अस्मिन्नुदाहृते श्लोके, भगवान् नारायण एव विषयो यस्याः सा तथोक्ता रतिरनुरागो भावः भावपदवाच्यः । तथा च भगवानालम्बनम्, तस्य चालौकिकचारित्र्यमुद्दीपनम्, तेन च स्वात्मापकर्षनिवेदनमनुभावः, तदभिव्यङ्ग्याः स्मृतिहर्षादयः सञ्चारिणो भावाश्च; तदिति प्रतीयमाना भगवद्विषया रतिः सहृदयानां चेतसि कमपि चमत्कारं भावयतीति भावपदव्यपदेश्यासौ (रतिः) काव्यत्वबीजम् । इदं मध्यमकाव्यमिति केचित् ।

रसाभासो यथा—

"मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः॥" (७६)

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाररस्य तिर्य्यग्विषयत्वाद्रसाभासः। एवमन्यत्।(७७)

दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपाः ? इत्युच्यन्ते—(७८)

दोषास्तस्यापकर्षकाः। (७९)

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव शब्दार्थद्वारेण देहद्वारेणेव व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूर्खत्वादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते (८०)। एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः। गुणादयः किंस्वरूपाः?

---

(७६) रसाभासमुदाहर्त्तुमाह—**रसाभासो यथेति**। **मध्विति**। पद्यमिदं कालिदासस्य। द्वौ रेफौ रेफघटितौ अवयवौ यस्य स द्विरेफो भ्रमरशब्दः, लक्षणया तत्पदवाच्यो भ्रमररूपोऽर्थः, शब्दधर्म्मणाऽप्यर्थस्य व्यपदेशोक्तेः, स्वां प्रियां भ्रमरीम् अनुवर्त्तमानः पक्षमारुतेन सेवमानः सन्; कुसुमं पुष्पमेवैकं पात्रं भाजनं तत्र, मधु तत्कुसुमरसं पपौ। कृष्णसारो मृगविशेषश्च शृङ्गेण स्पर्शेनात्मनः स्पर्शजन्यसुखेन निमीलिते मुद्रिते अक्षिणी चक्षुषी यया तां मृगीं स्वां प्रियां हरिणीम्, अकण्डूयत गात्रविघर्षणेन सेवितवानित्यर्थः।

(७७) नन्वत्र सम्भोगशृङ्गारस्य सत्त्वाद्रसाभासःकथमित्याह—**अत्रेति**। हि तथाहि। तिर्यग्विषयत्वात् मनुष्येतरप्राणिगतत्वात्। रसाभासः रसस्य न्यग्भावित्वेन स्फुरणम्। अन्यत् भावाभासादि एवमूह्यमित्यर्थः।

(७८) ननु दोषादीनां काव्यलक्षणाघटकत्वान्निराकाङ्क्षतया तन्निरूपणमसङ्गतमित्यत आकाङ्क्षामुत्थापयति—**दोषा पुनरिति**। येषां सद्भावेन काव्यत्वं खण्डितमित्यर्थः। किं स्वरूपाः किमाकारेण वर्त्तन्त इत्यर्थः।

(७९) **दोषा इति**। तस्य काव्यस्येत्यर्थः, तत्पदस्य पूर्वपरामर्शित्वात्, पूर्वं तु 'वाक्यं रसात्मकं काव्य' मिति काव्यस्य विधेयत्वेनोक्तत्वाच्च। अपकर्षका अपकर्षापादकाः। रसापकर्षापादनद्वारेति भावः।

(८०) मूलार्थं युक्त्या विवृणोति—**श्रुतीति**। काणत्वखञ्जत्वादयो देहधर्म्मा आहत्यात्मानमपकर्षयितुमसमर्था अपि यथा देहद्वारेण स्वश्रयाश्रितत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनात्मानमपकर्षयन्ति; तथा काव्यस्य शरीरभूतयोः शब्दार्थयोर्ये धर्म्माः श्रुतिदुष्टत्वादयस्ते साक्षाद्रसादीनपकर्षयितुमसमर्था भवन्त्यपि शब्दार्थद्वारेण स्वाश्रयाश्रितत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन रसादीनपकर्षन्ति। किञ्च यथात्मगता मूर्खत्वादयः साक्षाद्

इत्युच्यन्ते (८१) ।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥३॥ (८२) ।

गुणाः शौर्यादिवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, देहद्वारेणेव शब्दार्थद्वारेण तस्यैव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते (८३) । इह यद्यपि गुणानां रसधर्म्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते । अतश्च "गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्योत्कर्षकाः" इत्युक्तं भवतीति

वृत्तितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनैवात्मानमपकर्षयन्ति, तथा रसादिगता व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो दोषाः साक्षाद्वृत्तितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेनैव रसादीनपकर्षयन्तीति हृदयम् । रसमपकर्षयन्तो रसस्य न्यूनत्वं प्रत्याययन्तः । तथा सति रसस्योत्कर्षेण काव्यस्योत्कर्षः रसस्यापकर्षेण च काव्यस्य चापकर्ष इति फलितम् ।

(८१) **एषामिति** । दोषाणामित्यर्थः । वक्ष्यामो दोषपरिच्छेदे इति शेषः । श्रोतुराकाङ्क्षायामाह—**गुणादय इति** । किं स्वरूपाः किमाकारेण वर्त्तन्त इति पूर्ववद्व्याख्यानम् ।

(८२) **उत्कर्षहेतव इति** । तस्येत्यनुषङ्गः । काव्यस्येत्यर्थः ।

(८३) मूलार्थं विवरणेनोपपादयति—**गुणा इति** । गुणानामपि शब्दार्थद्वारा रसोत्कर्षकत्वं पूर्ववद्बोध्यम् । शौर्य्यादीनामौपचारिकदेहधर्म्मत्वाभिप्रायेणायं दृष्टान्तः । शौर्य्यादिवदिति—शौर्य्यादिव्यञ्जकशरीरधर्मविशेषवदिति पुत्रः । ये च तद्धर्म्मविशेषान्तःपातित्वादिरूपेण प्रतिपादयिष्यमाणाः प्राचीनोक्तश्लेषप्रसादादयः, तद्युक्तश्चार्थश्च प्राचीनोक्तश्लेषप्रसादादिगुणयुक्तः, तयो रसादिरूपव्यङ्ग्यानां गुणानां व्यञ्जकत्वेनोपचर्य्यते । तदाह काव्यप्रकाशकार एव—'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां स्थितिः शब्दार्थयोर्मता' इति । ननु भवन्मते माधुर्य्यादयस्त्रय एव गुणाः, ते च रसमात्रनिष्ठाः प्राचीनोक्ताः श्लेषप्रसादादयः शब्दार्थनिष्ठत्वेन विंशतिप्रकारास्ते च भवद्भिरस्वीकृतत्वेन च निर्द्देष्टव्यास्तत्कथमिदानीं तदुक्तयोः शब्दार्थयोर्व्यञ्जकत्वमुच्यते । उच्यते । न खलु नस्तेषामस्वीकारः । किन्तु अत्रान्तर्भावित्वादिरूपेण शब्दार्थमात्रनिष्ठत्वाद्रसमात्रनिष्ठगुणवैजात्यान्न पृथगुक्तिः । यदाह—'केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः' इति । न वयं तेषां यथा सम्भवं रसरूपधर्म्मत्वेनोक्तानां व्यञ्जकत्वं न स्वीकुर्म्मः । किन्तु रसधर्म्मत्वमेव । तदुक्तं ध्वनिकृता—"रौद्रवीररसाविष्टा लक्ष्यन्ते काव्यवर्त्तिनः । तद्व्यक्तिहेतौ शब्दार्थावाश्रित्योक्तौ व्यवस्थितमि" ति सर्वमवदातम् ।

प्रागेवोक्तम्(८४)। एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः।

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रत-साहित्यार्णवकर्णधार-ध्वनिप्रस्थापन-परमाचार्य-कविसूक्तिरत्नाकराष्टादशभाषा-वारविलासिनीभुजङ्ग-सान्धिविग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथ-कविराजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणं नाम प्रथमः परिच्छेदः॥

---

(८४) ननु निरलङ्कारकाव्यापेक्षयालंकाराणामिव निर्गुणकाव्यापेक्षया गुणानां काव्योत्कर्षकत्वं नोपपद्यते। निर्गुणत्वस्य नीरसत्वसमनियततया नीरसस्य काव्यत्वानङ्गीकारेणैव निर्गुणस्य काव्यत्वानङ्गीकारादित्यभिप्रायेणाशङ्कते—**इह यद्यपीति**। इह नवीनालंकारिकसम्प्रदायमते। रसधर्म्मत्वमिति—काव्ये गुणानामव्यभिचारित्वज्ञापनाय प्रसादगुणप्रकरणे प्राचीनैरुक्तम्—यथा "सच सर्वरसव्यापी काव्यजीवातुरिष्यते" इति। तथापीति। अत्रान्तरोक्तकारिकायाम्। शब्दानां गुणाभिव्यञ्जकत्वं गुणपरिच्छेदे व्यक्तीभविष्यति। अर्थानान्तूद्धतानुद्धततया ओजो माधुर्य्यव्यञ्जकत्वं झटिति प्रतिपाद्यत्वेन प्रसादव्यञ्जकत्वमवगन्तव्यम्। उपचर्य्यते लक्ष्यते। तथाचात्रगुणपदं गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थपरम्। अतश्च गुणशब्दौपचारिकत्वस्वीकाराच्च। शब्दाः शब्दार्थाः। एवञ्च गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थहीनमपि व्यङ्ग्यं सम्भवति तदपेक्षणा गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोः काव्योत्कर्षकत्वमुपपन्नमिति भावः।

इति करशर्म्मोपाधिक-यास्क-श्रीनवकिशोरन्यायपञ्चाननशास्त्रिविरचितायां साहित्यदर्पणटीकायां प्रभाभिख्यायां प्रथमपरिच्छेदः।

द्वितीयः परिच्छेदः।

वाक्यस्वरूपमाह—(१)

वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः(२)।

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः(३)। पदोच्चयस्यै-

(१) अथ "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा" इत्युक्तलक्षणया उपोद्घातसंगत्या प्रकृतकाव्यलक्षणयोर्वाक्यरसयोः स्वरूपजिज्ञासायां सत्यां प्रथमोद्दिष्टं वाक्यं द्वितीयपरिच्छेदे सपरिकरं निरूपयितुकामस्तत्सामान्यलक्षणप्रतिपादिकां वाक्यमित्यादिवक्ष्यमाणकारिकामवतारयति—**वाक्यमिति**। वाक्यस्य प्रकृतकाव्यलक्षणघटकवाक्यपदार्थस्य स्वरूपं लक्षणम्, आह मूलकार इति शेषः।

(२) **वाक्यं स्यादिति**। पदानामुच्चयः पदोच्चयः पदस्तोम इत्यर्थः, पदं तु वक्ष्यमाणलक्षणकमेव, स्तोमत्वञ्चानेकत्वम् (क)। योग्यतादीनां लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यते। तथा च योग्यताकाङ्क्षासत्तिमत्त्वे सत्यनेकपदत्वं वाक्यत्वमिति पर्य्यवसितम्। "शून्यं वासगृहं विलोक्य" इत्यादिभागेऽतिव्याप्तिवारणाय पर्य्यवसितान्वयत्वे सतीत्यपि विशेषणं देयम्।

(३) योग्यतामाह—**पदार्थानामिति**। अभिधादिद्वारा पदप्रतिपाद्यानामर्थानामित्यर्थः(ख)। परस्परसम्बन्धे परस्परान्वयबोधे, हेतुविशेष इति शेषः, बाधस्य विपरीतबुद्धेरभावः। तथा च पदार्थानां परस्परान्वयबोधे हेतुभूतो विपरीतबुद्धेरभावो योग्यतेत्यर्थः। प्रत्यक्षादिकारणीभूतबाधाभाववारणाय भूतान्तं विशेषणम्। एवञ्च—"पयसा सिञ्चति" इत्यादौ 'सेकः पयःकरणकत्वाभाववान्' इत्यादिविपरीतबुद्धेरभावाल्लक्षणसमन्वयः। "वह्निना सिञ्चति" इत्यादौ तु 'सेको वह्निकरणकत्वाभाववान्' इत्यादिविपरीतबुद्धेः सत्त्वाद् योग्यताभावेन नैव वाक्यत्वम्।

सा चात्र प्रमारूपैव ग्राह्या। अन्यथा तादृशभ्रमभाजि श्रोतरि सति 'पयसा सिञ्चति' इति वाक्यं न स्यात्। ननु तादृशप्रमाया अप्रसिद्ध्या तद्विरहस्याप्रसिद्धिरिति निरुक्तयोग्यता शशविशाणवदलीकेति चेत्तर्ह्येवं व्याख्येयम्—परस्परसंबन्धे इति। सप्तम्यर्थो निरूपकत्वम्। परस्परसंबन्धनिरूपकाणां पदार्थानामित्यर्थः तात्पर्य्यविषयीभूतपरस्परसंबन्धे सतीत्यर्थः। बाधाभावः=सद्भावः। एवञ्च तात्पर्य्यविषयीभूतसंबन्धेन तन्निरूपकाणां पदार्थानामेकतरस्मिन्नपरपदार्थसद्भावो योग्यतेति फलितम्।

(क) अनेकत्वं तु एकभिन्नत्वम्। तेन घटो वर्त्तते इत्यादौ पदद्वयस्याप्यनेकपदत्वान्नाव्याप्तिः।

(ख) पदार्थानामित्यत्र बहुवचनमविवक्षितम्। तेन घटोऽस्तीत्यादौ नाव्याप्तिः।

तदभावेऽपि वाक्यत्वे वह्निना सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् (४)। आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः (५)। स च श्रोतुर्जिज्ञासास्वरूपः (६)। निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात् (७)। आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः (८)। बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानी-

पाकादौ विद्यमानस्य वह्निकरणकत्वस्य सेकादौ येन केनचित्परम्परासम्बन्धेन सद्भावे 'वह्निना सिञ्चति' इत्यादेर्वाक्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय तात्पर्य्यविषयीभूतेति सम्बन्धविशेषणम्। अस्ति च 'पयसा सिञ्चति' इत्यादौ पयःकरणकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन सेके सद्भावः।

(४) योग्यताया निवेशस्य फलमाह—**पदोच्चयस्येति**। एतदभावेऽपि योग्यताया अभावेऽपि, पदोच्चयस्य वाक्यत्वे अङ्गीकृते सतीति शेषः, 'वह्निना सिञ्चति' इत्यपि वाक्यं स्यात् आकाङ्क्षासत्त्योर्योग्यताभ्रमेणान्वयपर्य्यवसानस्य च सत्त्वादिति भावः। नन्वत्र कथमाकाङ्क्षेति चेत्, उच्यते, कारणस्य कार्य्यनिरूपितत्वनियमात् कार्य्यव्यतिरेकेणानुपपत्त्या सेकरूपे कार्य्येऽस्त्येवाकाङ्क्षेति।

(५) आकाङ्क्षां निरूपयति—**आकाङ्क्षेति**। प्रतीतेः=पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पर्य्यवसानस्य=अन्वयबोधजनकत्वेनेच्छाविरहस्य विरहः=अभावो नामाकाङ्क्षेत्यर्थः।

(६) ननु भावरूपाया आकाङ्क्षाया अभावरूपत्वेन निरूपणेऽनुभवविरोधो भवेदाकाङ्क्षापदस्यापि तादृशार्थबोधकत्वे लक्षणापत्तिश्चेत्यत आह—**स चेति**। स च प्रतीतिपर्य्यवसानविरहश्च श्रोतुः तत्तत्पदश्रोतृजनस्य जिज्ञासारूपः अन्वयिपदान्तरबोधेच्छास्वभावः। तथा च पूर्वोक्तः अभावाभावः प्रतियोगिस्वरूप एव न त्वतिरिक्तः। यदुक्तमुदयनाचार्य्येण—"अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता"। इति। इति भावः। एवञ्च श्रोतुर्यत्किञ्चित्पदश्रवणानन्तरं तदन्वयिपदान्तरस्य पुनः श्रवणेच्छा आकाङ्क्षेति फलितोऽर्थः। अस्ति च 'पयसा सिञ्चति' इत्यादौ श्रोतुः पयसेति पदश्रवणानन्तरं 'सिञ्चति' इति पदान्तरस्य साध्यत्वेन श्रवणेच्छा तथा सिञ्चतीति पदश्रवणानन्तरमपि पयसेति पदान्तरस्य च साधकत्वेन श्रवणेच्छेति लक्षणसमन्वयः।

(७) आकाङ्क्षाया व्यावृत्तिमाह—**निराकाङ्क्षस्येति**। निराकाङ्क्षस्य आकाङ्क्षाशून्यस्य पदोच्चयस्य। वाक्यत्वेऽङ्गीकृते सतीति शेषः। गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादीनां पदानामपि वाक्यत्वं स्यात्। एवञ्चाव्याप्तिः स्यादिति भावः। तथा चात्र गवाद्यर्थबोधकसुबन्तपदश्रवणानन्तरमश्वादिपदान्तरश्रवणेच्छाविरहस्य स्वतः सिद्धत्वादाकाङ्क्षाशून्यत्वम्। न चात्र योग्यता नास्तीति वाच्यम्, परस्परविजातीयत्वसम्बन्धबोधे विपरीतबुद्धेरभावाद् योग्यतायाः सत्त्वात्। ननु तथाप्यासत्तिः कथमिति चेन्न, बुद्ध्यविच्छेदरूपासत्तेः सुप्रतीतेः।

(८) आसत्तिमाह—**आसत्तिरिति**। बुद्धेः पदार्थोपस्थितेरविच्छेदोऽन्वय-

मुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् (९) । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्म्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्म्मत्वमुपचारात् (१०) ।

धानम्, अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरित्यर्थः । व्यवधानञ्च कालबाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सम्भवति । तथा च कालबाहुल्यादिव्यवधानशून्यतया अन्वयिपदार्थानामुपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः । पयसा सिञ्चतीत्यादौ तादृशपदार्थोपस्थितिसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

(९) आसत्तेर्व्यावृत्तिमाह—बुद्धीति । वाक्यत्वेऽङ्गीकृते सतीति शेषः । उच्चरितस्य = उक्तस्य । देवदत्तशब्दस्य = देवदत्तकर्तृकत्वबोधकस्वन्तदेवदत्तपदस्य दिनान्तरोच्चरितेनान्यदिनोक्तेन । दिनान्तरेत्यत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधानेऽप्यनासन्नत्वं बोध्यम् । संगतिर्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलनम् । एवञ्चातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र कालबाहुल्येन व्यवधानं दर्शितम् । प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यवधानं च यथा—'गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेने'ति । अत्र 'गिरिरग्निमान्' 'भुक्तं देवदत्तेने' ति वाक्यार्थद्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमवाक्यार्थे प्रकृतानुपयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । द्वितीयवाक्यार्थेऽप्यग्निमानिति प्रकृतानुपयोगिन्या पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । तथा चैतयोरासत्तेरभावान्नैव वाक्यत्वमिति भावः । प्रकृतोपयोगिन्या पदार्थोपस्थित्या व्यवधाने त्वासत्तिरस्त्येव । यथा—'अश्वेन ग्रामं गच्छति' इति । अत्र ग्रामपदार्थोपस्थित्या व्यवधानेऽपि अश्वपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहतैव, तस्याः प्रकृतोपयोगित्वात् । तथा चात्र वाक्यत्वमस्त्येव ।

(१०) ननु आकाङ्क्षायाः श्रोतुर्जिज्ञासारूपत्वेनेच्छारूपत्वात् समवायेनात्मनिष्ठत्वं योग्यतायाश्च वृत्तितावच्छेदकसम्बन्धेनार्थनिष्ठत्वं स्फुटमेव, तथा सति कथं तयोः पदोच्चयधर्म्मत्वं मूलकृता प्रोक्तमित्यत्राह—अत्रेति । आत्मा च अर्थश्च तयोर्धर्म्मत्वेऽपि तन्निष्ठत्वेऽपि, पदोच्चयधर्म्मत्वं पदस्तोमनिष्ठत्वम्, उपचारादङ्गीकृतमिति शेषः । तथा च आकाङ्क्षाया उत्थापकत्वनिवर्त्तकत्वान्यतरसंबन्धेन पदोच्चयनिष्ठत्वं योग्यतायाश्च स्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धेन पदोच्चयनिष्ठत्वमित्याशयः । आसत्तेः पुनर्विषयतासम्बन्धेन पदोच्चयनिष्ठत्वं स्वत एवेति तन्नाशङ्कितमिति बोध्यम् ।

अत्र तर्कवागीशास्त्वेवं व्याचख्युर्यथा—योग्यताकाङ्क्षयोः पदोच्चयधर्म्मत्वमुपपादयति—आकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षाया इच्छारूपत्वाद्विपरीतबुद्ध्यभावरूपयोग्यतायाश्चात्मनिष्ठतयान्वयबोधहेतुत्वादात्मवृत्तित्वमेव । उपचारात् = स्वजन्यजनकत्वरूपपरम्परासम्बन्धात् । एकपदार्थीयापरपदार्थसद्भावरूपयोग्यतायास्तु पदार्थधर्म्मत्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धेन पदोच्चयधर्म्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निरुक्तासत्तेरप्यात्मधर्म्मत्वात् तत्राप्येषैव रीतिरनुसर्त्तव्या । यदि पुनः समभिहारविशेष आकाङ्क्षा,

वाक्योच्चयो महावाक्यम्। (११)
योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव (१२)।
इत्थं वाक्यं द्विधा मतम्।

इत्थमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च। उक्तञ्च—

"स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते॥" इति (१३)।

तत्र वाक्यं यथा—"शून्यं वासगृहम्" इत्यादि। महावाक्यं यथा—रामायण-महाभारत-रघुवंशादि (१४)।

पदोच्चयो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह—(१५)

अव्यवधानोच्चरितत्वमासत्तिः, तदानयोः साक्षादेव पदोच्चयधर्म्मत्वमित्यास्तां विस्तर इति।

(११) वाक्यनिरूपणानन्तरं तत्साजात्येनाकाङ्क्षोदयान्महावाक्यमपि निरूपयति—**वाक्योच्चय इति**। अत्राप्युच्चय इति पदं समूहपरम्, समूहत्वं च पूर्ववच्चानेकत्वं बोध्यम्।

(१२) ननु वाक्योच्चयमात्रस्य योग्यताद्यभावेऽपि महावाक्यत्वस्वीकारे "चक्षुषा गृह्यताम्, गगनं वर्तते" इत्येतयोर्योग्यतारहितयोः "भिक्षुरुपवसति, गृही भुंक्ते" इत्येतयोर्निराकाङ्क्षयोः "चक्षुषा गृह्यताम्, घटो वर्तते" इति भिन्नदिनोच्चरितयोरेतयोरासत्तिशून्ययोरपि वाक्ययोस्तादृशानेकवाक्यानाञ्च महावाक्यत्वं स्यादित्यत आह—**योग्यतेत्यादि**। अत्रैवशब्दः 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादिवदयोगव्यवच्छेदे बोध्यः। तथा चात्र पूर्वोक्तवाक्यलक्षणघटकयोग्यताकाङ्क्षादिमत्त्वानुकर्षणाद् "योग्यताऽऽकाङ्क्षाऽऽसत्तिमत्त्वे सति वाक्योच्चयत्वं महावाक्यत्वमि"ति लक्षणं फलितम्। एवञ्च पूर्वोदाहृतेषु नातिव्याप्तिरिति भावः। 'चक्षुषा गृह्यतां, घटो वर्त्तते' इत्याद्योरव्यवधानेनोच्चरितयोर्वाक्ययोर्योग्यताकांक्षाऽऽसत्तिमत्त्वात् महावाक्यत्वमस्त्येवेति लक्षणसमन्वयः।

(१३) महावाक्यस्यापि वाक्यत्वे आचार्य्यसम्मतिं दर्शयति—**उक्तं चेति**। स्वार्थबोधेन तत्तद्वाक्यार्थबोधेन हेतुना समाप्तानां निराकाङ्क्षाणां पुनरङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया गुणप्रधानभावेनाकाङ्क्षया संहत्य एकार्थप्रतिपादकत्वेन मिलित्वा स्थितानां वाक्यानामेकवाक्यत्वं जायते इत्यर्थः। वाक्यार्थानां गुणप्रधानभावेन वैशिष्ट्यादेकत्वं तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामेकवाक्यत्वमिति भावः।

(१४) वाक्यमहावाक्ययोरुदाहरणप्रदर्शनायाह—**तत्रेति**। तत्र वाक्यमहावाक्ययोर्मध्ये इत्यर्थः। **रघुवंशादीति**। आदिपदेन "नाथ! मयूरो नृत्यति तुरगाननवक्षसः कुतो नृत्यम्" इत्यादेः संग्रहः।

(१५) अथ वाक्यनिरूपणे स्मृतस्य पदस्यानुपेक्षणीयत्वरूपप्रसङ्गसंगतिमुपपादयति—**पदोच्चय इति**। **उक्तमिति**। "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षा" इत्यादिनेति शेषः।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः । (१६)

यथा-घटः (१७) । प्रयोगार्हेति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः (१८) अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः (१९) । एकेति साकाङ्क्षानेकपदवाक्यानाम् (२०) ।

(१६) **वर्णा इति** । अनन्वितमेकमर्थं बोधयन्तीति तेऽनन्वितैकार्थबोधकाः । प्रयोगार्हाश्च तेऽनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति पश्चात् कर्म्मधारयः । प्रयोगार्हत्वं नाम वाक्यान्तर्निवेशयोग्यत्वं; तच्च क्वचित्सुवाख्यातान्यतरान्तत्वेन क्वचिल्लुगन्तत्वेन च ग्राह्यम् । अनन्वितत्वं तु अपर्य्यवसितान्वयत्वम् । इदन्त्वर्थविशेषणम् । वर्णाः स्वरव्यञ्जनरूपाः । तथा च प्रयोगयोग्यत्वे सति यादृशानुपूर्वीमन्तो वर्णा अपर्य्यवसितान्वयस्यैकस्यार्थस्य बोधकास्तादृशानुपूर्वीमद्वर्णत्वं पदत्वमिति लक्षणम् ।

(१७) उदाहरणं दर्शयति—**यथेति** । घट इत्यानुपूर्वीमन्तो वर्णाः सुवन्तत्वेन प्रयोगार्हास्तथा अनन्वितस्य कम्बुग्रीवादिमद्रूपस्यैकस्यार्थस्य बोधकाश्चेति लक्षणसमन्वयः । तथा चात्र पदत्वमस्त्येवेति भावः ।

(१८) प्रयोगार्हेत्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयितुमाह—**प्रयोगार्हेति** । प्रातिपदिकस्य विभक्तिरहितनाम्नः, केवलस्य तस्याप्रयोगात् । एतदुपलक्षणम्, तेन धातोरित्यपि बोध्यम्, तस्यापि केवलस्याप्रयोगात् । यदुक्तं भाष्यकारेण—"नापि केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः ।" इति । व्यवच्छेदः व्यावृत्तिः क्रियत इत्यर्थः । प्रयोगार्हत्वं च क्वचिल्लुगन्तत्वेनापि भवतीत्युक्तं प्राक् । तेन 'वाक्' इत्यादौ नाव्याप्तिः । एवमन्यत्रापि ।

(१९) अनन्वितेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—**अनेति** । वाक्यस्य महावाक्यस्य च प्रयोगार्हत्वमस्त्येव विशिष्टैकार्थबोधकत्वमप्यस्त्येव, तथा सति तत्र वाक्ये महावाक्ये च पदत्वप्रसक्तिः स्यात्, अतोऽनन्वितेति विशेषणेन तयोर्व्यवच्छेदः क्रियत इत्यर्थः । तयोरन्वितार्थबोधकत्वादिति भावः ।

(२०) एकेत्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति—**एकेतीति** । साकाङ्क्षाणि = आकाङ्क्षामात्रविशिष्टानि ; अयोग्यानि अनासन्नानि चेत्यर्थः ; यानि अनेकानि पदानि वाक्यानि च तेषाम् । तथा च—आकाङ्क्षामात्रविशिष्टानामयोग्यानामनासन्नानां चानेकपदानामनेकवाक्यानां चान्वितार्थबोधकत्वाभावात् पदत्वप्रसक्तौ तद्वारणायैकेतीति भावः । इदं तु तर्कवागीशमतेन व्याख्यानम् ।

पुत्रस्तु—साकाङ्क्षाणि यान्यनेकानि पदानि वाक्यानि च तेषामिति विग्रहः । साकाङ्क्षाण्यनेकपदानि यथा—'देवदत्तो दण्डेन गाम्' इति । अनेकवाक्यानि च–संघसमुदितार्थबोधनार्थमितरवाक्यसापेक्षाणि प्रबन्धेषु प्रसिद्धानि । तथाभूतानां हि पदानां वाक्यानां च विशकलितानेकार्थबधनःएवः भट्टमते सामर्थ्यं नत्वेकार्थबोधने । इति व्याचष्टे । वस्तुतस्तु—अत्र अपर्य्यवसितान्वयत्वप्रकाशनाय साकाङ्क्षेति

अर्थबोधका इति क-च-ट-त-पेत्यादीनाम् (२१)। वर्णा इति बहुवचनमविवक्षितम् (२२)।

विशेषणम्। तथा च 'शून्यं वासगृहं विलोक्य' इत्यादिश्लोकांशस्थानां पदानां समुदायस्य प्रयोगार्हत्वात् साकाङ्क्षत्वेनापर्य्यवसितान्वयत्वादर्थबोधकत्वाच्च पदत्वप्रसञ्जने एकेति विशेषणेन व्यवच्छेदो भवति प्रत्येकेनैवार्थबोधने समुदायस्य बह्वर्थबोधकत्वादित्याशयः। किञ्च—महावाक्येऽपि "देवदत्तोऽनलं ज्वालयति, यज्ञदत्तस्तत्रेन्धनं योजयति, विष्णुमित्रो दर्वीं मथ्नाति, इतीमे पचन्ति" इत्यादावादिमवाक्यत्रिकस्य प्रयोगयोग्यत्वात् चरमवाक्यसाकाङ्क्षत्वेन विशिष्टार्थान्वयापर्य्यवसानात् अर्थबोधकत्वाच्च पदत्वप्रसञ्जने एकेति विशेषणेन तस्यापि व्यवच्छेदो भवति; उक्तरूपेण तस्याप्यनेकार्थबोधकत्वादिति भावः।

(२१) **अर्थबोधिका इति।** अयमाशयः—'अर्थबोधका' इत्यनुक्तौ 'प्रयोगार्हानन्विता एके वर्णाः पदम्' इत्येव लक्षणं भवति। तत्र एक इति एकशब्दत्वेनाभिमता इत्यर्थो वाच्यः। एवञ्च सति वाक्यमहावाक्ययोः प्रयोगार्हत्वात् विशिष्टैकार्थबोधकत्वेन एकशब्दतयाभिमतत्वाच्च पदत्वप्रसञ्जने अनन्वितेति विशेषणेन तद्वारणम्। 'शून्यं वासगृहं विलोक्ये'ति भागस्थपदसमुदायस्य 'देवदत्तोऽनलं ज्वालयति, यज्ञदत्तस्तत्रेन्धनं योजयति, विष्णुमित्रो दर्वीं मथ्नाति' इति वाक्यत्रिकस्य च साकाङ्क्षत्वेनान्वयापर्य्यवसानात् पदत्वप्रसञ्जने एकेति विशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिस्तयोरनेकशब्दत्वात्, तथा चेत्यादिस्थलेषु नैवातिव्याप्तिर्भवति। किन्तु 'क च ट त प' इत्यादिषु सा दुर्वारैव। तथा हि वर्णमालागतानां तेषां प्रत्येकत एवाव्ययत्वेन लुप्तविभक्तिकत्वस्वीकारेण प्रयोगार्हत्वात् अनन्वितत्वात् एकैकस्य एकैकशब्दतया अभिमतत्वाच्च एकैकस्यैव पदत्वप्रसञ्जने सति तद्व्यवच्छेदाय अर्थबोधका इति विशेषणमवश्यं देयम्। तादृशविशेषणदाने तु क-च-ट-त-पादीनामर्थबोधकत्वाभावान्न तेष्वतिव्याप्तिः। अर्थबोधकत्वमत्राभिधान्यतमवृत्त्यार्थप्रतिपादकत्वं, तच्च तेषां नास्त्येव। किन्तु तेषामर्थबोधकशब्दसाधर्म्येणार्थवत्ताङ्गीकारादेव प्रातिपदिकसंज्ञा। अभिधान्यतमवृत्त्या तेषामेकैकस्य प्रजापत्यादिरूपैकैकार्थबोधकत्वे तु पदत्वमस्त्येव—इति नव्याः।

परे तु—'अर्थबोधका' इत्यनुक्तौ अर्थविशेषणीभूतस्य 'अनन्विते' त्यस्य 'एके' त्यस्य चानुक्तिः सिद्धैव। ततः 'प्रयोगार्हा वर्णाः पदम्' इत्येव लक्षणं भवति। तथा सति क-च-ट-त-पेत्यादिष्वतिव्याप्तिः स्यात् वर्णत्वेन तेषां प्रयोगार्हत्वात्। वर्णा एव प्रयोगार्हा भवन्ति न त्वर्था इति।-व्याचक्षते।

(२२) नन्वेकवर्णद्विवर्णपदयोरव्याप्तिस्तत्र वर्णबहुत्वाभावादित्यत आह-**वर्णा इति।** बहुवचनमविवक्षितं, नाभीप्सितम्, व्यक्तिभेदेन वा प्रयुक्तमित्यर्थः। तेनैकस्य वर्णस्य

तत्र—(२३)

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्गयश्चेति त्रिधा मतः ॥२॥ (२४)

एषां स्वरूपमाह—(२५)

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

व्यङ्गयो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥३॥(२६)

ता अभिधाद्याः ।

तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा । (२७)

द्वयोरपि वर्णयोः परिग्रहः । तेन 'मयि सानुग्रहो भवे' त्यत्राकारस्यैकवर्णस्य वासुदेवसम्बन्धिनोक्तस्य न पदत्वहानिः—इति पुत्रः ।

(२३) **तत्रेति** । पदलक्षणे इत्यर्थः । यद्वा तत्रेति यथा सम्भवं पदवाक्ययोरित्यर्थः । तथाचाभिहितान्वयवादिनां मते पदाभिधेयो वाच्यार्थः । अन्विताभिधानवादिनां मते च वाक्याभिधेयः । लक्ष्यश्च पदमात्रस्यार्थः । व्यङ्गयश्च वर्णपदवाक्यादीनाम् । ये च तौताततितादयो लक्ष्यो वाक्यार्थ इत्यूचुः; तन्मते तात्पर्य्या वृत्तिरेव वाक्यार्थबोधिका द्वितीयलक्षणेत्यपरं नाम ।

(२४) अथ पदप्रतिपाद्यत्वमर्थत्वमिति सर्ववादिसम्मतत्वेनातिप्रसिद्धतया विप्रतिपत्तेरभावात्तदपास्योपोद्घातसङ्गत्यार्थभेदानेवाह—**अर्थ इति** । पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । वाच्य उच्यतेऽसाविति तथोक्तः । लक्ष्यो लक्ष्यतेऽसाविति तथोक्तः । व्यङ्गयो व्यज्यतेऽसाविति तथोक्तः । चकाराधिक्यं समुच्चयार्थम् । त्रिधेति चाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं बोध्यम् ।

(२५) **एषामिति** । वाच्यादीनामित्यर्थः । स्वरूपं लक्षणम् ।

(२६) क्रमेण स्वरूपं दर्शयति—**वाच्य इति** । अभिधया बोध्योऽर्थो वाच्य इत्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । तृतीयार्थो जन्यत्वं सर्वत्र । तथा चाभिधाजन्यबोधविषयत्वं वाच्यार्थत्वमिति फलितम् । एवमन्ययोरपि । अर्थबोधे शब्दस्य वृत्तीनां च कारणत्वमत्र विषयविषयिणोरभेदोपचाराद्बोध्यम् । वास्तवकारणन्तु शब्दतद्वृत्तिज्ञानमेव । शब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययादेः शक्तयः अर्थबोधे सहकारिवृत्तयः ।

(२७) अभिधां निरूपयन्नाह—**तत्रेति** । तत्र तिसृषु शक्तिषु मध्य इत्यर्थः । सङ्केत इच्छाविशेषस्तद्विषयः सङ्केतितः, इच्छार्थकस्य सम्पूर्वककितेरत्र कर्म्मणि निष्ठाविधानात्तस्य च विषयत्वस्यैव कर्म्मत्वाच्च । यदुक्तं शक्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्यैः—"इदं पदमिममर्थं बोधयत्विति अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इति वेच्छा सङ्केतरूपा वृत्ति" रिति । तथा च—वक्ता "घटपदं कम्बुग्रीवादिमन्तमर्थं बोधयत्वि" तीच्छया तथाविधार्थं निर्दिश्य प्रयुक्तं तत्पदं तादृशार्थं बोधयति । सङ्केतः स्वाभाविको व्यापार

उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य "गामानय" इत्युक्ते तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य "सास्नादिमत्पिण्डानयनमर्थः" इति प्रथमं प्रतिपद्यते(२८)। अनन्तरञ्च "गां बधानं, अश्वमानय" इत्यादावावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य "सास्नादिमानर्थः" आनयनशब्दस्य च

इति मीमांसकादयः। यथा तथा वास्तु सङ्केतितार्थो मुख्यार्थान्नातिरिच्यते। मुख्यत्वं च तस्य लक्ष्यव्यङ्ग्यापेक्षया प्रथमोपस्थितिविषयत्वम्। तथा च तिसृषु शक्तिषु मध्ये सङ्केतितार्थस्य = कोशव्याकरणादिप्रसिद्धस्य मुख्यार्थस्येत्यर्थः, बोधनात् = स्वज्ञानेन शाब्दबोधजननात् हेतोरग्रिमा = प्रथमा शक्तिरभिधानामेत्यर्थः। मुख्यार्थबोधकशक्तित्वमभिधात्वमिति लक्षणं पर्य्यवसितम्। केचित्तु—सङ्केतितार्थत्वं नाम सङ्केतितग्रहविषयार्थत्वमिति व्याचक्षते; तन्न; सङ्केतस्याभिधाया अभिन्नत्वेनात्माश्रयतापत्तेरिति पूर्वोक्तोऽर्थ एव साधीयान्।

(२८) "सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः, पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ" (इति मीमांसकोक्तेः) इत्युक्तेः प्रथममन्विताभिधानमतिमाश्रित्य वृद्धव्यवहारात्मकं सङ्केतग्रहोपायमाह—**उत्तमेति**। उत्तमवृद्धेन प्रयोजकवृद्धेन मध्यमवृद्धं प्रयोज्यवृद्धम्। वृद्धत्वमनयोः सङ्केतग्रहशालित्वम्। उत्तमत्वमध्यमत्वे तु प्रयोजकप्रयोज्यभावौ। उद्दिश्य लक्षीकृत्य। 'गामानये' त्युक्ते तादृशानुपूर्वीमद्वाक्ये प्रयुक्ते सति तं मध्यमवृद्धं गावानयनप्रवृत्तं गावानयनगोचरयत्नवन्तमुपलभ्य गवानयनक्रियया अनुमाय बालः सङ्केताग्रहवान् व्युत्पित्सुरस्य "गामानये" त्यस्य वाक्यस्य; सास्ना गलकम्बलः; आदिपदेन शृङ्गलाङ्गूलादिपरिग्रहः; तद्वत्पिण्डं गोप्राणी तस्यानयनं, प्रथमं सङ्केतज्ञानात् पूर्वं प्रतिपद्यते अवयवार्थप्रतिपत्तिं विनापि सामान्यतोऽनुमानेन जानाति। तथा च गावानयनक्रिययाऽनुमितेन यत्नेन मध्यमवृद्धस्य गवानयनगोचरं ज्ञानमनुमिनोति; तद्गोचरप्रवृत्तिं प्रति तद्गोचरज्ञानस्य हेतुत्वात्; ततोऽनुमितस्यैव तस्य ज्ञानस्य हेतुताजिज्ञासायामुपस्थितत्वाद् 'गामानये' ति वाक्यमेव हेतुत्वेन कल्पयतीति भावः।

केचित्तु—गामानयेति वाक्यस्य दृश्यमानप्राण्यानयनमेवार्थ इत्यवगच्छति बालः तच्छ्रवणोत्तरकाल एव मध्यमवृद्धस्य तादृशप्राण्यानयनप्रवृत्तिदर्शनादितिमात्रमनुमानेन प्रतिपद्यत इति भाव इत्याहुः।

अत्र गामानयेति वाक्यप्रयोगकाले बालकस्य तु गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थः आनयशब्दस्य चानयनरूपोऽर्थ इत्थं प्रतिपदसङ्केतग्रहो नैव भवतीति पर्य्यालोचनीयम्। इममर्थं पुत्रोऽप्याह—"अयमर्थः—शब्दतदर्थयोर्वाचकत्वे वाच्यव्युत्पन्नानामेव वाक्यार्थप्रतीतिः, व्युत्पत्तिश्च वृद्धप्रयोगादेव; स च वाक्यरूप एव; वाक्यं चान्वितबोधनियतम्; ततश्चोपदेशकालेऽन्वित एव सम्बन्धग्रहणमिति" इति।

"आहरणमर्थं" इति सङ्केतमवधारयति(२९)।

क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् । यथा—"इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति" इत्यत्र(३०)। क्वचिदाप्तोपदेशात्।

(२९) ननु तर्हि वाक्यभागरूपेषु पदेषु पदार्थबोधव्यतिरेकेण भिन्नवाक्यनिष्ठेषु पदेषु कथमर्थावबोध इत्यत आह—**अनन्तरञ्चेति** । यद्वा यदि बालको गामानयेति समुदायवाक्यस्यैव दृश्यमानप्राण्यानयनरूपोऽर्थ इति प्रतिपद्यते तर्हि कदा प्रतिपदसङ्केतमवधारयति इत्यत आह—**अनन्तरञ्चेति** । अनन्तरञ्च तथावधारणात् परक्षणमेव । "गां बधान" "अश्वमानय" इत्यादौ मध्यमं वृद्धमुद्दिश्योत्तमवृद्धेन पुनरुक्ते सति बालस्तं मध्यमवृद्धं गोर्बन्धने अश्वस्यानयने च प्रवृत्तमुपलभ्येति शेषः । आवापोद्धापाभ्याम् अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् "गां बधान" इत्यत्र गोपदसत्त्वे सास्नादिमत्प्राणिपदार्थबोधसत्ता; आनयनपदासत्तायामाहरणक्रियाबोधासत्ता; "अश्वमानय" इत्यत्र च आनयनपदसत्तायामाहरणरूपक्रियाबोधसत्ता; गोपदासत्तायां सास्नादिमत्प्राणिपदार्थबोधासत्ता; इत्येवंरूपाभ्यामित्यर्थः । गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थः आनयनशब्दस्य च आहरणमर्थं इति शङ्केतं शक्तिम्, तथा च यदोत्तमवृद्धेन गामानयेत्युक्तं तदा मध्यमवृद्धेन सास्नादिमान् प्राणी आनीतः; यदा पुनर्गां बधानेत्युक्तं तदाऽपि च सास्नादिमान् प्राण्येव बद्ध इत्यतो गोशब्दस्य सास्नादिमति अस्मिन् प्राणिन्येव शक्तिः; तथा यदोत्तमवृद्धेन "गामानय" इत्युक्तं तदा मध्यमवृद्धेन गोराहरणं कृतं यदा पुनरश्वमानयेत्युक्तं तदापि चाश्वाहरणमपि कृतमित्यत आनयनशब्दस्याहरणक्रियारूपेऽर्थे शक्तिरिति तत्तच्छब्दस्य तत्तदर्थे शक्तिमित्यर्थः, अवधारयति निश्चिनोति । अत्राह पुत्रः—"अयमाशयः—यद्यपि वृद्धव्यवहारपूर्विकैव सर्वा व्युत्पत्तिर्वृद्धव्यवहारश्च वाक्येनैव तथापि यस्य पदरूपस्य वाक्यभागस्यावापे यस्यार्थभागस्यावापो यदुद्धारे चोद्धारस्तस्मिन् पदार्थे तस्य पदस्य शक्तिरावापोद्धारदर्शनेनैवानुगृहीतयार्थापत्त्याऽवगम्यत इति । एवं चात्र पक्षे प्रत्ययार्थानुमानापत्तिभिः प्रमाणैः संकेतग्रह इति सूचितम् । तदाहुः—'शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति । श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥ अन्यथानुपपत्त्या च बोधे शक्तिद्वयात्मिकाम् । अर्थापत्त्या च बुध्येत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥इति । अस्यार्थस्तु लोचने स्फुटीभूत इति तत्रोन्नेयम् ।

(३०) उपमानेन प्रमाणेन सङ्केतग्रहं दर्शयति—**क्वचिच्चेति** । अयमाशयः—त्रिधा खलु उपमानप्रमाणव्यवस्थितिः । यथाहुः—"सादृश्यं धर्म्ममात्रञ्च वैशादृश्यञ्च भेदतः" इति । तत्र सादृश्ये गोसदृशो गवयः । वैशादृश्ये काकविसदृशः कोकिलः । धर्म्ममात्रे प्रकृते यथैहैवोदाहरणम् । तथा चात्र हि—"प्रभिन्नकमलोदरे" मधुपातृत्वप्रतिपादकैः पूर्वावधारितसङ्केतिततया प्रसिद्धैः पदैः समभिव्याहारान्मधुकरपदार्थो भ्रमर इति संकेतमवधारयति । इदमुपलक्षणम् । तेन पूर्वोदाहरणयोरप्युपमा-

यथा—"अयमश्वशब्दवाच्यः" इत्यत्र(३१)।

नप्रमाणेन सङ्केतग्रहः सूचितः। यद्वा—"शक्तिग्रहं......., सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः,.......वदन्ति"। इति वृद्धवचनात् प्रसिद्धपदसमभिव्याहारलक्षणं संकेतग्रहोपायं दर्शयति—**क्वचिदिति**। प्रसिद्धस्य पूर्वावगतसंकेतस्य पदस्य शब्दस्य समभिव्याहारात् साहचर्य्यात् समीपोच्चारितत्वादित्यर्थः, बालः सन्दिग्धसंकेतस्य शब्दस्य संकेतमवधारयतीति पूर्वेणान्वयः। प्रेक्षावद्भिः प्रायेण योग्यपदार्थोपस्थापकं पदं समीपे प्रयुज्यत इत्यादिसंबन्धतः प्रसिद्धपदार्थान्वययोग्यपदार्थविशेषोक्तिग्रहो भवतीति भावः। एवञ्च शक्यार्थे योग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्य्यविशेषस्यात्र हेतुत्वकल्पनात्तत्र न शक्तिग्रहः। उदाहरणं दर्शयति–यथेहेति। मधुकर इह अस्मिन् प्रभिन्नकमलोदरे प्रफुल्लितपद्ममध्ये मधूनि पिवतीति। अत्र मधु करोतीति मधुकर इति व्युत्पत्त्या मधुकरशब्दस्य भ्रमरे संकेतो मधुमक्षिकायां वेति संशये भ्रमरस्यैव पद्मे पूर्वं मधुपानदर्शनेन कमलपदसमभिव्याहारात् मधुकरशब्दस्य भ्रमरे एव सङ्केत इत्यवधारयति। ननु "मधुव्रतो मधुकर" इति कोशादेव मधुकरशब्दस्य भ्रमरे एव संकेतनिर्णयसम्भवात् कथं मधुमक्षिकायां संशय इति चेत्, उच्यते, पूर्वोक्तकोषप्रमाणेन मधुकरशब्दस्य भ्रमरे शक्तिनिश्चयसत्त्वेऽपि मधु करोतीति मधुकर इति व्याकरणव्युपत्त्या मधुमक्षिकाया एव मधुकरणधर्म्मदर्शनेन तत्र भवति संशयः; कोशव्याकरणयोरुभयोरपि संकेतग्रहोपायत्वादिति। अयमभिसन्धिः—अत्र "कमले मधुकरो मधु पिबति" इति पदानामन्वययोग्यतार्थकत्वज्ञानेन मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तिग्रहः, मक्षिकादौ तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्य्यविशेषज्ञानाभावान्न शक्तिग्रहः, कमलाभ्यन्तरे भ्रमर एव मधु पिवतीति जानता जनेन कमलपदसमभिहारात् मधुकरशब्दस्य भ्रमरे संकेतो गृह्यत इति।

(३१) क्वचित् शब्दमात्रप्रमाणेन संकेतग्रहो भवतीत्याह—**क्वचिदिति**। आप्तो विश्वस्तः स च निर्द्धारितवचनस्तस्योपदेशाद् बालः क्वचित् संकेतमवधारयतीत्यनुषङ्गः। उदाहरणं दर्शयति—यथायमिति। तथा च "अयमश्वशब्दवाच्य" इत्याप्तेनोक्ते तत्र प्रामाणिकत्वनिश्चयाद् वालोऽश्वशब्दस्य घोटके संकेतमवधारयतीति भावः। एतदुपलक्षणम्। तेन व्याकरणादयोऽपि शक्तिग्रहोपाया द्रष्टव्याः। तदुक्तम्—"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यव्यवहारतश्च। सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति॥" इति। व्याकरणात् यथा—'कर्म्मणि द्वितीया' 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' इत्याद्यनुशासनात् कर्म्मत्वादौ द्वितीयादेः शक्तिग्रहः। उपमानात् यथा पूर्वमुक्तम्। कोषाद् यथा–"गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यादिदर्शनात् श्वैत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य शक्तिज्ञानम्। आप्तवाक्यात् यथा—उदाहृतम्। व्यवहारतः यथोदाहृते। सिद्धपदस्य सान्निध्यतः—यथोदाहृतञ्च। वाक्य-

तत्र सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्यन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा नाम(३२) ।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुण-द्रव्य-क्रियासु च ॥ ४ ॥ (३३)

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्म्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरि-हर-डित्थ डवित्थादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्म्माः पाकादयः(३४) । एषु हि अधिश्र-

स्य शेषात् यथा—"यवमयश्चरुर्भवति" इति श्रुतौ यवशब्दस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रे शक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वाद् यवशब्दस्यार्थसन्देहे "वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥" इति विध्यर्थाकांक्षाया प्रवर्त्तमानाद् वाक्यशेषाद् दीर्घशूके एव यवशब्दस्य शक्तिग्रहः । यथा वा—"स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेत" इत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" ॥ इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिशब्दस्य शक्तिग्रहः । विवरणाद् यथा—"पचति=पाकं करोति" इति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः शक्तिग्रहः । शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेष इति काव्यप्रकाशविवृतिः ।

(३२) संकेतग्रहोपायान् प्रदर्श्य सम्प्रति मूलकारिकार्थं व्याचष्टे—**तत्रेति** । तच्च प्रदर्शितरूपञ्च । अग्रिमेति कारिकापदार्थः शक्त्यन्तरानन्तरितेति । तेन लक्षणाव्यञ्जनयोरस्य वैपरीत्यं सूचितम् । लक्षणा हि अभिधान्तरितैव; व्यञ्जना तु यत्र लक्षणा नास्ति तत्राभिधान्तरिता कुत्रचिदभिधालक्षणोभयान्तरिता च । अभिधा पुनः शक्त्यन्तराभ्यामन्यशक्तिभ्यां लक्षणाव्यञ्जनाभ्याम् अनन्तरिता अतिरस्कृता पुरस्कृतेत्यर्थः । अत एव अग्रिमा प्रधाना ।

(३३) इह केषाञ्चिन्मते जातिरेव पदार्थः केषाञ्चिन्मते जातिव्यक्ती केषाञ्चिन्मते जात्याकृतिव्यक्तयः केषाञ्चिन्मतेऽपोहश्चेत्यादीनि मतान्तराणि परिहृत्य सर्वेषां वाङ्मयानां व्याकरणमूलत्वादलंकारग्रन्थेषु च प्रायेण तदनुगतेनैव व्यवहाराच्च महाभाष्यकारस्य मतमाश्रित्याह—**सङ्केत इति** । तथा च महाभाष्यकारः—"गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" इति । गृह्यते ज्ञायते ।

(३४) जात्यादिपदार्थमाह—**जातिरिति** । गोपिण्डादिषु गोव्यक्त्यादिषु, गोत्वादिका सामान्यरूपेति शेषः, तेन शुक्लगोत्वादिकं न जातिः । सा च जातिः पदार्थस्य प्राणप्रदा । उक्तं हि वाक्यपदीये—"न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ" रिति । गुणपदार्थं विवृणोति—**गुण इति** । विशेषाधना-

यणावश्रयणाद्यन्तादिपूर्व्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः(३५)। एष्वेव हि व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते, न व्यक्तौ, आनन्त्यव्यमिचारदोषापातात्(३६)।

हेतुः सजातीयेभ्यो व्यावर्त्तनं विशेषस्तस्याधानं प्रत्ययस्तस्य हेतुरित्यर्थः, तेन जातेर्व्यवच्छेदः। सिद्धः=न तु साध्यः, तेन क्रियाया व्यवच्छेदः। "सिद्धो नित्यः, एतन्मते गुणानामपि नित्यत्वम्, आविर्भावतिरोभावावेव उत्पत्तिविनाशप्रतीतिविषयौ" इति विवृत्तिः। अन्ये तु "सिद्धो नित्यो नित्यवत्प्रतीयमानो दीर्घकालावस्थायीति यावत्" इति वदन्ति। प्रकाशकारेणापि सिद्धभेदे स च गृहीतः। वस्तुधर्म्मः वस्तुनि व्यक्तौ समवेतो धर्म्मः। गुणानां विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति—शुक्लादय इति। गवादिकं जात्या लब्धगोव्यवहारयोग्यताकम्। द्रव्येत्यादि। अयमर्थः—हेतुं विना अयं डित्थो डवित्थ इत्यादिरूपेण वक्तृस्वेच्छाकल्पितसंज्ञया शृङ्गग्राहिकया संकेतेन व्यक्तिषु सन्निवेशितः सजातीयशून्यो डित्थाद्यर्थोपस्थापकः शब्दः संकेतस्य विषय इति। आदिपदेन चैत्रमैत्रादिपरिग्रहः। क्रिया इति। साध्यरूपाः कर्त्तृनिष्पाद्यस्वाभावाः, एतेन गुणानां व्यवच्छेदः; तेषां सिद्धरूपत्वात्, वस्तुधर्म्मा द्रव्यवृत्तयः। ननु अस्तिभवत्यादीनान्तु कथं साध्यत्वम्, उच्यते, तेषामपि एकगणपाठसाधर्म्येण साध्यरूपतयोपचारः।

(३५) ननु विक्लित्तिसाधकाद्येकैकानुष्ठान एवाधिश्रयणाद्यनेकव्यापारान्तर्भावात् तेषु कतमस्य व्यापारस्य पाकादिशब्दवाच्यत्वमित्याह—**एष्विति**। एषु क्रियाख्येषु साध्यरूपवस्तुधर्म्मेषु मध्ये हि, अधिश्रयणं चुल्यां स्थाल्या आरोपणम् अवश्रयणं चुल्यां स्थाल्या अवरोपणं ते आद्यन्तौ आद्यान्त्यावयवौ यस्य स तादृशः, पूर्वापरीभूतः प्रधानक्रियाया अवयवरूपतया कार्य्याकारणभूतेन सन्तानीभूतः, व्यापारकलापः क्षुद्रक्षुद्रव्यापारसमूहः, पाकशब्दवाच्यः पाकपदार्थः। अवश्रयणाद्यन्तादीत्यादिना गृहनिर्गमनादिग्रामान्तरप्रवेशप्रभृतीनां ग्रहणम्, पाकादीत्यादिना गमनादिग्रहणम्। तथा च विक्लित्तिसाधकैकानुष्ठानेऽधिश्रयणाद्यारभ्यावश्रयणपर्य्यन्तमन्तराप्रविष्टाः सर्वे व्यापारा दर्वीसंघटनादयो मिलित्वा एकपाकक्रियारूपा भवन्तीत्यर्थः।

(३६) सम्प्रति कारिकार्थं व्याचष्टे—**एष्वेवेति**। एषु जात्यादिषु, एवहिशब्दद्वयमत्यन्तावधारणसूचनार्थम्, व्यक्तेरुपाधिषु भेदकधर्म्मेषु यथासम्भवमेकैकेष्वित्यर्थः, इह च द्रव्यस्योपाधिविशेषत्वासम्भवेऽपि तत्संज्ञाया उपाधित्वेन तत्त्वमुपचारात्। यद्यपि डित्थाद्यर्थे चानन्त्यव्यभिचराभावात् उपाधिं विनैव सम्भवति वाच्यवाचकसम्बन्धसमयग्रह इति नोपाधिरपेक्ष्यते, वक्तृस्वेच्छाकल्पितस्य संज्ञाशब्दस्य स्वप्रवृत्तावुपाध्युपगमे पुनरात्माश्रयदोषः। तथापि द्रव्यसंज्ञाया अप्युपाधित्वं प्रतीतानुरोधेनोक्तम्। विवृतिकारास्तु।—एष्वेव हीति। जात्यादिषु चतुर्षु मध्ये ये व्यक्तेरुपा-

अथ लक्षणा । (३७)

धयो धर्म्माः जातिगुणक्रियास्वरूपास्तेष्वेवेत्यर्थः । संज्ञाशब्दानां तु व्यक्तावेव संकेतग्रहः, द्रव्यस्य व्यक्तिव्यतिरिक्तत्वाभावेनोपाधित्वाभावान्नानात्वाभावेनोक्तदोषद्वयाभावाच्च—इत्याहुः । संकेतो गृह्यते शक्तिर्ज्ञायते । तथा च गोशब्दस्य गोत्वजातौ शुक्लादिशब्दस्य शुक्लादिगुणे ड्वर्यादिशब्दस्य तत्तद्व्यक्तिरूपद्रव्ये पाकादिशब्दस्य च पूर्वापरीभूतव्यापारकलापादौ संकेतो गृह्यत इति । एवहिशब्दव्यवच्छेद्यं स्वयमाह—**न व्यक्ताविति** । व्यक्तौ संकेतो न गृह्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**आनन्त्येति** । गवादिव्यक्तीनां नानात्वान्नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिकल्पनस्यावश्यकर्तव्येन गौरवं स्यादित्यभिप्रायः । यद्वा अनन्तानां गोव्यक्तीनामेकदोपस्थित्यसम्भवेन तत्र संकेतो नैव ग्रहीतुं शक्यते इत्यभिप्रायः—इति प्रकाशटीकाकृतः । ननु नानन्तव्यक्तिषु सङ्केतग्रहः किन्तु दृष्टव्यक्तावेवेति कुतो गौरवमित्यत आह—**व्यभिचारेति** । संकेतग्रहकालादृष्टव्यक्तावपि बोध्यस्य कार्य्यस्य सत्त्वाद् व्यक्तिसंकेतग्रहरूपकारणस्य सिद्धत्वाद् व्यभिचार इति भावः । यद्वा यस्यां गोव्यक्तौ संकेतग्रहः स्वीकृतस्तदतिरिक्ताया गोव्यक्तेर्गोशब्दाद्भानं न स्यादिति व्यभिचार इति प्रकाशटीकाकृतो विवरणकाराः । यद्वा शक्तिग्रहाविषयीभूतस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे व्यभिचारेण शक्तिग्रहस्य कारणतानुपपत्तिरिति भावः । अथ वा व्यभिचारो व्यभिचारप्रसङ्गः, तथा च संकेतग्रहविषयत्वाविशेषेऽश्वादेरपि भानप्रसङ्ग इति, संकेतितस्यैव शाब्दबोध इति नियमाभावप्रसङ्ग इति वेति भावः । एतन्मते तु गोत्वजातौ गोशब्दस्य संकेतज्ञानम् , ततश्च जातेरेकत्वात् न संकेतज्ञानस्यानन्त्यदोषः, न वा व्यभिचारः । ननु गुणक्रियाणामपि प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां कथं संकेतग्रह इति चेन्न, तन्मते गुणादीनामपि जातिवदेकत्वमेव । नन्वेवं गवादिपदेन सङ्केतितत्वाज्जातावभिहितायां कथं व्यक्तिप्रतीतिः, अविनाभावस्यानुसन्धानमन्तरेणाक्षेपकत्वाभावात् । यथा वा धूमादिगतस्याग्न्यादेरविनाभावानुसन्धानमत्रानुपलब्धियाधितम् । तदत्रान्वययोगिताया व्यक्तेः शाब्दबोधित्वं विना शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भव इति जात्यभिधायके शब्दे व्यक्तिबोधनार्थं व्यञ्जनैव वृत्तिरूपासितुमुचितेति रहस्यम् । एवञ्च जातिमात्रसंकेतपक्षे च निर्विवादम् । यथा च काव्यप्रकाशे—"संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा" । इति । एतन्मते गवादौ गोत्वादिरिव शुक्लादौ शुक्लत्वादिः, पाकादौ पाकत्वादिः, डित्थादौ डित्थत्वादिरस्ति; डित्थादीनां प्रकृत्यवस्थाकालभिन्नत्वेन भिन्नत्वाङ्गीकारात्तद्वृत्तिडित्थत्वादिजातिस्वीकारः ।

(३७) **अथेति** । अथाभिधानिरूपणानन्तरम् , लक्षणा उद्देश्यक्रमप्राप्ता निरूप्यत इति शेषः ।

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययाऽन्योर्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥ ५ ॥ (३८)

"कलिङ्गः साहसिकः" इत्यादौ कलिङ्गशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यया शब्दस्य शक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्या-

(३८) मुख्यार्थेति । मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य वाधे अन्वयानुपपत्तिग्रहे ताद्रूप्येण तात्पर्य्याविषयत्वे वा सति, रूढेरनादिवृद्धव्यवहारप्रसिद्धेः प्रयोजनादुद्देश्य-विशेषाद्वा, यया शक्त्या, तद्युक्तः तेन मुख्यार्थेन येन केनचित् प्रतीतेन सम्वन्धेन सम्वद्धः, अन्यः मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्म्मावच्छिन्नोऽर्थः, प्रतीयते वुध्यते, असौ सा, अर्पिता आरोपिता, मुख्यार्थव्यवहितलक्ष्यार्थविषयकत्वादर्वाचीनैः शब्देषु कल्पितेत्यर्थः, शक्तिः वृत्तिः, लक्षणा लक्ष्यतेऽनयेति तथोक्ता, उच्यते इति शेषः । अत्र सूत्रे "यया-ऽन्योऽर्थः प्रतीयतेऽसौ लक्षणा"—इति लक्षणाया लक्षणम् । मुख्यार्थवाधः मुख्यार्थ-योगः रूढिप्रयोजनान्यतरच्चेति त्रयं लक्षणाया हेतुः । आद्ययोर्दण्डचक्रादिन्यायेन मिलितयोरेव कारणत्वम् , रूढिप्रयोजनयोस्तु तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकमेव कार-णत्वम् । मुख्यार्थवाध इत्यनुक्तौ "राजत्युमावल्लभः" इत्यादौ वक्ष्यमाणे व्यञ्जना-वृत्तिमात्रवोध्ये गौरीवल्लभरूपान्यार्थे मुख्यार्थेन सह सादृश्याख्यसम्वन्धेन सम्वद्धत्वात् राज्ञः शङ्करवदसाधारणत्वप्रतिपादनरूपप्रयोजनसत्त्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः स्यात् ; अतस्त-द्वारणाय "मुख्यार्थवाध" इत्युक्तम् । तस्मिंश्च सति "राजत्युमावल्लभ" इत्यादौ मुख्या-र्थस्य वाधाभावान्नातिव्याप्तिः । "तद्युक्त" इत्यनुक्तौ "वेदानध्यापयामास मूषिको वुद्धि-मत्तरः" इत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिग्रहसत्त्वात् मूषिकस्यालौकिकशक्तिसम्पन्नत्वरूप-प्रयोजनसद्भावाच्च लक्षणया मूषिकपदेन वृहस्पत्यादिरूपान्यार्थप्रतीतावतिव्याप्तिः स्यात् ; अतस्तद्वारणाय "तद्युक्त" इत्युक्तम् । तस्मिंश्च सति "वेदानध्यापयामास मूषिक" इत्यादौ मुख्यार्थमूषिकेन सह वृहस्पतेः केनचित् प्रतीतेन सम्वन्धेन सम्वन्धित्वाभा-वान्नातिव्याप्तिः । "अन्योऽर्थ" इत्यत्र मुख्यार्थभिन्नोऽर्थः" इत्यर्थस्तु न समीचीनः, यतस्तादृशार्थकरणे तु "कदली—कदली" इत्यादौ द्वितीयकदलीपदेन जाड्यादिगुणविशिष्ट-कदलीवोधनेऽपि तत्र कदलीप्रतियोगिकभेदाभावादव्याप्तिः स्यात् । अतस्तादृशाव्याप्ति-वारणाय तत्र शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्म्मावच्छिन्नत्वरूपोऽर्थः स्वीकरणीयः । तथा सति तत्र शक्यतावच्छेदकधर्म्मः कदलीत्वं तदतिरिक्तधर्म्मो जाड्यादिस्तदवच्छिन्नार्थ-वोधकत्वान्नाव्याप्तिः । एवं "पण्डितकवयः कवयो ह्यन्ये कवयस्तु केवलं कवयः" इत्यादावपि द्वितीयकविपदस्य काव्यजन्यलाभपूजाख्यात्यादिभागित्वेन कवेरेवोपस्था-नेऽपि लक्षणा संगच्छते । एवञ्च सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा सम्भवति शक्यतावच्छेदकघटितविशिष्टधर्म्मस्यापि शक्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्वीकारात् । यथा "त्वामस्मि वच्मी" त्यादौ ।

ययति, यया च "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृते असम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्वन्धसम्वन्धिनं तटादिं वोधयति, सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम। (३९)

पूर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव। उत्तरत्र गङ्गातटे घोष इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य वोधनरूपं प्रयोजनम्। (४०)

(३९) उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं कारिकार्थं वृत्त्या विशदयति—**कलिङ्ग इति।** कलिङ्गो देशविशेषः, जगन्नाथपुरीतः पूर्वभागवर्ती कृष्णनदीतीरत उत्तरभागवर्ती प्रसिद्धो देशः, सम्प्रति उत्कलप्रदेशान्तर्भूक्तः "गञ्जाम्" नाम्ना ख्यातः, इदमेव ग्रन्थकर्तुर्निवासस्थानम्, "कलिङ्गराजसचिव" इति स्वयमेव नाम्नि विशेषितत्वात्। तदुक्तं—"जगन्नाथात् पूर्वभागे कृष्णातीरान्तरे शिवे, कलिङ्गदेश" इति । साहसिको दुष्करकर्म्मकारी "साहसं तु दमे दुष्करकर्म्मणि" इति हैमः, इत्यादौ इत्यादिप्रयोगे, आदिना "वङ्गो भीरुः" "वेदान्तो मोक्षनिश्रेणि" रित्यादि ग्रहणमिति–रुचिराग्रन्थः। कलिङ्गादिशब्द इति। आदिना वङ्गादीनां ग्रहणम्। मुख्यार्थवाधं दर्शयितुमाह—देशविशेषादिरूप इति। आदिना शास्त्रविशेषादीनां ग्रहणम्। स्वार्थेऽभिधेयार्थे असम्भवन् देशविशेषादिरूपार्थस्याचेतनतया साहसिकाद्यर्थेनान्वयानुपपत्त्या तात्पर्य्यानुपपत्त्या वानुपपद्यमानप्रयोगः सन्नित्यर्थः। मुख्यार्थसम्बन्धं दर्शयितुमाह–**स्वसंयुक्तानिति।** स्वेनाभिधेयार्थेन संयुक्तान् संयोगसंवन्धेन सम्वद्धान्। **पुरुषादीनिति।** आदिना तल्लक्ष्यब्रह्मसाक्षात्कारादीनां ग्रहणम्। यया च शब्दस्य शक्त्या। मुख्यार्थवाधं दर्शयति–**प्रकृत इति।** प्रकृते स्वाभिधेयेऽर्थे। असम्भवन् जलमयाद्यर्थस्य घोषाद्यर्थेन सहान्वयानुपपत्त्या तात्पर्य्यानुपपत्त्या वानुपपद्यमानप्रयोगः सन्नित्यर्थः। मुख्यार्थसम्बन्धं दर्शयितुमाह–**स्वस्येति।** स्वस्याभिधेयार्थस्य जलमयादेः। **सामीप्यादीति।** आदिना संयोगसंवन्धस्य ग्रहणम्। भट्टमतमाश्रित्याह–**स्वभाविकेतरेति।** तन्मते स्वाभाविकः शब्दव्यापारोऽभिधा तैरीश्वरानङ्गीकारात्। तथाच शब्दस्य स्वाभाविकव्यापारादन्येत्यर्थः। नैयायिकमतमाश्रित्याह—**ईश्वरानुद्भावितेति।** एतन्मते "अस्माच्छब्दादयमर्थो वोद्धव्य" इतीश्वरेच्छाविषयत्वं शक्तिः। तथाच ईश्वरेणानुद्भाविता=अनुत्थापिता इदानींतनवक्तृभिरुत्थापितेत्यर्थः।

(४०) लक्षणाया रूढिहेतुकत्वं प्रयोजनहेतुकत्वं च परिचाययति—**पूर्वत्रेत्यादि।** पूर्वत्र कलिङ्गः साहसिक इत्यत्र। प्रसिद्धिरनादिवृद्धव्यवहारसिद्धिरेव न तु प्रयोजनमित्यर्थः। उत्तरत्र गङ्गायां घोष इत्यत्र। "गङ्गातटे घोष" इति प्रतिपादनात् लक्षणया गङ्गाशब्देन गङ्गातटमात्ररूपार्थबोधनात्। अलभ्यस्य शक्तिलक्षणाभ्यामप्रतिपाद्यस्य, शाब्दबोधाविषयीभूतस्येत्यर्थः। बोधनरूपं तीरवृत्तित्वेन शीतत्वपावनत्वातिशयस्य

हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तं—"रूढेः प्रयोजनाद्वासौ" इति । (४१)

केचित्तु "कर्म्मणि कुशलः" इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः—"कुशं लाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृते असम्भवन् विवेचकत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति । (४२)

ज्ञानमित्यर्थः । प्रयोजनं फलम् । तच्च व्यञ्जनावृत्तिमात्रप्रतिपाद्यमिति बोध्यम् । तथा च तीरस्य विप्रकृष्टांशगतशीतत्वाद्यपेक्षया सन्निकृष्टांशगतशीतत्वादेराधिक्यमत्रातिशयः । एवञ्चातिशीतेऽतिपावने तीरे घोष इति व्यञ्जनावृत्तिजन्यबोधो लक्षणायाः प्रयोजनमिति भावः ।

(४१) ननु रूढिं वा प्रयोजनं वा विनापि लक्षणाकरणे को दोष इत्यत आह—**हेतुमिति** । हेतुं विनापि रूढिं प्रयोजनं वा विनापि । सम्बन्धिनो मुख्यार्थेन सह सम्बन्धवतः । लक्षणे लक्षणया बोधने । अतिप्रसङ्गोऽतिव्याप्तिः । तथा च रूढिं वा प्रयोजनं वा विनापि लक्षणास्वीकारे "कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत्" इत्यत्र रूढिप्रयोजनयोरभावेऽपि चरणाघातपदेन लक्षणया निर्जितत्वबोधनादतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । अत एव एषा नेयार्थलक्षणा दोषतया वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या नैव भवतीति बोध्यम् ।

(४२) रूढशब्दस्यापि यौगिकार्थमेव मुख्यार्थं मत्वा प्रयोगे तस्यान्वयानुपपत्त्या लक्षणामङ्गीकुर्वतां मम्मटाचार्य्यप्रभृतीनां मतं दूषयितुमाह—**केचिदिति** । कर्म्मणि चित्रकर्म्मणीत्यर्थः । न तु कुशनिष्पाद्ये यागकर्म्मणि, तथा सति तत्र तन्मतसिद्धकुशग्राहिरूपयौगिकमुख्यार्थस्यान्वयानुपपत्तिविरहाल्लक्षणैव न स्यात् । तन्मतेन लक्षणामुपपादयितुमाह—**तेषामित्यादि** । कुशं दर्भं लाति गृह्णाति । व्युत्पत्तिः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना तया लभ्यः प्रतिपाद्यः । तथा च कुशलपदस्य कुशोपपदात् 'लादाने' इति ग्रहणार्थकलाधातोः "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययेन सिद्धेः कुशग्राहिण्येव शक्तिरिति स एवार्थो मुख्यार्थ इति भावः । प्रकृते चित्रकर्म्मान्वये । असम्भवन् योग्यतामलभमानः । पदार्थस्यान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानद्वारा लक्षणयामुपयोगित्वमित्यभिप्रायेणेदम् । लक्ष्यार्थे मुख्यार्थयोगं दर्शयितुमाह—**विवेचकत्वादीति** । विवेचकत्वादि साधर्म्यमेव सम्बन्धस्तेन सम्बन्धिनं सम्बन्धवन्तमित्यर्थः । दक्षरूपं चतुररूपम् । बोधयति लक्षणयेति शेषः । सा च रूढिहेतुका । अत एव तत्रैवं काव्यप्रकाशव्याख्यातारो व्याचख्युः— कुशान् दर्भान् लाति आदत्त इति व्युत्पत्त्या कुशलपदं कुशग्राहिणि शक्तम्, दक्षे तु रूढ्या लाक्षणिकमिति । न च मुख्यार्थबाधाप्रतिसन्धानेऽपि झटिति दक्षबोधाच्छक्तिरेव, अन्यथा मण्डपादिपदस्यापि गृहादौ शक्त्यभावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, कलशा-

तदन्ये न मन्यन्ते, कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् (४३)। अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तम्, अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्। व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे "गौः शेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्। "गमेर्डोः" इति गम्धातोर्डो प्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात् (४४)।

वयवशक्तिकस्यान्यत्र लक्षणयैवोपपत्तावतिरिक्तशक्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, मण्डपादिपदस्यापि गृहादौ निरूढलक्षणाङ्गीकारात्। नचैवं पङ्कजादिष्वप्येवमापत्तौ योगरूढिविलोपापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र योगार्थविशिष्टरूढ्यर्थस्यैव नियमत उपस्थित्या रूढिकल्पनेन वैषम्यात्। मुख्यार्थबाधप्रतिसन्धानमपि व्युत्पन्नानामस्त्येव, कदाचिच्छक्तिभ्रमाद्बोधे तदभावेऽपि न क्षतिः—इति प्रकाशप्रभायां स्पष्टम्।

(४३) सम्प्रति तेषां मतं खण्डयति—**तदन्य इति**। इदं स्वस्यापि मतम्। अन्ये अस्मदादयः। तत् 'कर्म्मणि कुशल' इति रूढ्युदाहरणम्। न मन्यन्ते नाङ्गीकुर्वन्ति। कुत इत्यपेक्षायामाह—**कुशेत्यादि**। व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनालभ्यत्वेऽपि। दक्षरूपस्यैव न तु कुशग्राहिरूपस्यार्थस्येत्यर्थः। मुख्यार्थत्वात् मुख्यार्थत्वावधारणात्। तथा च प्रकृते मुख्यार्थस्य बाधविरहितत्वाल्लक्षणाप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयः।

(४४) व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य मुख्यार्थत्वाङ्गीकारे आपत्तिं दर्शयति—**अन्यद्धीति**। हि यस्मात्। व्युत्पत्तिलभ्यार्थप्रतीतौ प्रकारीभूतो धर्म्मो व्युत्पत्तिनिमित्तम्। यथा गोशब्दस्य गमनकर्त्तृत्वम्। संकेतग्रहे प्रकारीभूतो धर्म्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्। यथा गोशब्दस्य गोत्वजातिः। एतदुभयं परस्परमत्यन्तमेव भिन्नम्। एतत्सूचनायैवोभयत्राप्यन्यशब्दप्रयोगः। तथा च तादृशप्रकारीभूतधर्म्मयोरत्यन्तभेदात्तादृशार्थयोरप्यत्यन्तभेदः। प्रकृते तु कुशग्राहित्वरूपस्य व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि "कृती कुशल" इति कोषात् दक्षत्वेनैव संकेतग्रह इति दक्षरूप एवार्थो मुख्यार्थः। ननु कोषवत् व्युत्पत्त्याधायकव्याकरणस्यापि संकेतग्राहकत्वात् कुशलशब्दस्य कुशग्राहिरूप एवार्थो मुख्यार्थोऽस्तु? इत्यत्राह—**व्युत्पत्तीति**। व्युत्पत्तिलभ्यस्य व्याकरणात् प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनालभ्यस्य, मुख्यार्थत्वे मुख्यार्थत्वाङ्गीकारे। आपत्तिविषयीभूतलक्षणाया अन्यतरहेतुभूतं मुख्यार्थबाधं प्रतिपादयति—**गमेर्डोरिति**। इदं पाणिनीयव्याकरणोणादिसूत्रम्। शयनकालेऽपि गमनकले इवेति शेषः। तथा च शयनकाले गमनकर्त्तृत्वरूपमुख्यार्थबाध इति तत्र लक्षणा स्यादिति भावः। यदि पुनरुणादिप्रत्ययानां व्युत्पत्तेः प्रायिकत्वमुपगम्यते तदा "निषङ्गे सायकाः सन्ति" इत्यत्र लक्षणापत्तिरूपदोषो द्रष्टव्यः, 'षो' अन्तकर्म्मणि' इत्यस्माण्ण्वुल्प्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशाभावकालेऽपि प्रयोगात्। न चात्रापि लक्षणायामिष्टापत्तिरिति वाच्यम्, 'वृक्षः फलर्ता' त्यादावपि च्छेदनार्थकव्रश्चधा-

तद्भेदानाह—(४५)

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा ॥६॥ (४६)

तोः कर्त्तरि सक्प्रत्ययाल्लक्षणाप्रसङ्गेन प्रायसः सर्वत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । किञ्च तस्या अभिधातोऽपि प्रबलत्वापत्तेः । ननु रूढिवद् व्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति रूढिविषयस्येव व्युत्पत्तिविषयस्यापि विनिगमनाभावान्मुख्यत्वमास्तामिति चेत्, न, रूढया प्रतिरुद्धाया व्युत्पत्तेः पदार्थोपस्थापकत्वाभावात् । तदुक्तं भट्टैः—"लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः ।" इति । अयमर्थः—लब्धात्मिका = जनितपदार्थोपस्थितिका कोपपरम्पराप्रसिद्धा, सती = अनादिसिद्धा, योगापहारिणी=व्युत्पत्तिलभ्यार्थप्रतीतिप्रतिबन्धिका, कल्पनोया = लाघवाप्रतिसंधातृभिरिदानींतनैरुद्भावनीया । आत्मानं पदार्थोपस्थितम्, न लभते=न जनयति । योगबाधतः = योगेन बाधनात् । रूढेस्तस्याः पदार्थोपस्थापकत्वस्य च कल्पनामुपेक्ष्य क्लृप्तयोगस्यैव पदार्थोपस्थापकत्वमात्रं कल्प्यत इति । यत्र तु रूढयर्थो न प्रतीयते तत्र पाचकशब्दादौ व्युत्पत्तिलभ्यार्थ एव व्याकरणानुसारेण मुख्योऽर्थः ।

(४५) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वन्यादिव्यवस्थायै लक्षणाया भेदान् दर्शयितुमारभते—**तद्भेदानिति** । तस्याः सामान्यतो निरूपितायाः लक्षणायाः, भेदान् अन्तर्गतविशेषान्, आह निरूपयति । मुख्यार्थेत्यादिनेति शेषः ।

(४६) आदौ तत्रोपादानलक्षणाया लक्षणमाह—**मुख्यार्थस्येति** । अत्र ययेत्यध्याहार्य्यम् । वाक्यार्थे समभिव्याहृतपदार्थे विषये, मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य, अन्वयसिद्धये अन्वयबोधविषयत्वसिद्धये, यया शक्त्या, इतरस्य मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्म्मावच्छिन्नार्थस्य आक्षेपो मुख्यार्थवैशिष्ट्येनैवोपस्थापनं स्यात् । एषा सा, आत्मनोऽपि मुख्यार्थस्यापि, अपिना मुख्यार्थेतरार्थस्यापि ग्रहणम्, उपादानात् प्रत्यायनाद्धेतोः उपादानलक्षणेत्युच्यते । मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिरुपादानम्, तद्धेतुर्लक्षणा उपादानलक्षणा । यद्वा उपादीयते स्वार्थो गृह्यतेऽनेनेत्युपादानं तन्नाम्नी लक्षणा उपादानलक्षणा । ईदृशं नाम प्रति आत्मनोऽप्युपादानादिति हेतुरुक्तः । तथा च मुख्यार्थविशिष्टतदितरार्थबोधकशब्दत्वमित्युपादानलक्षणाया लक्षणं फलितम् । अत्र लक्ष्यार्थः क्वचिन्मुख्यार्थ एव, क्वचिन्मुख्यार्थविशिष्टो मुख्यार्थभिन्न एव, क्वचिन्मुख्यार्थस्तद्भिन्नश्चेत्युभयम् । आद्यो यथा—'कदली कदली' त्यादि । अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दस्य शैत्यादिधर्म्मपुरस्कारेण कदल्याद्यर्थ एव लक्ष्यार्थः । द्वितीयो यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादि । अत्राचेतनस्य कुन्तादिपदार्थस्य प्रवेशासम्भवात् स्वविशिष्टः पुरुषरूपः स्वेतरार्थ एव लक्ष्यार्थः । तृतीयो यथा—'एते राजकुमारा गच्छन्ति' इत्या-

रूढ़ावुपादानलक्षणा यथा—श्वेतो धावति । प्रयोजने यथा—कुन्ताः प्रविशन्ति । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते (४७) पूर्वत्र प्रयोजनाभावात्

दि । अत्र यानक्रियायाः कर्तृत्वोपपत्त्या राजकुमाररूपोऽर्थः । तावन्मात्राभिधाने तात्पर्य्याभावेन तद्भिन्नार्थश्चेत्युभयरूपोऽर्थो लक्ष्यार्थः । इह चाभिधाजन्यमुख्यार्थोपस्थितेरन्वयानुपपत्तिप्रहाद्युपक्षिणत्वेन तदुपस्थितये पुनर्लक्षणापेक्षेत्यवगन्तव्यम् । एवमपि 'काकेभ्यो रक्षतामन्नम्' 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादिस्थलेषु लक्ष्यार्थोऽध्यवसेयः । ननु 'काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नम्' 'छत्रिणो यान्ति' 'एते राजकुमारा गच्छन्ति' इत्यादौ मुख्यार्थवाधाभावेन लक्षणायाः सामान्यलक्षणमेव न लक्ष्यघटकं; किं पुनरुपादानलक्षणाया इति चेत्, न, प्रयोक्तुस्तात्पर्य्यानुपपत्तावेव मुख्यार्थवाधस्य सुसम्भवात् । तथा चोपघातकेभ्योऽन्नं रक्षणीयमित्यभिप्रायेणैव वक्त्रा काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति वाक्यं प्रयुक्तम्, तथा छत्र्यच्छत्रिसामान्यगमनाभिप्रायेणैव वक्त्रा 'छत्रिणो यान्ति' इति प्रयुक्तम्, एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । तस्मादेतादृशतात्पर्य्यानुपपत्तावेव मुख्यार्थवाधाल्लक्षणाऽत्र लक्ष्यग्राहिणीति सर्वमवदातम् । यथाऽऽहुर्भट्टाः—"काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोपदेशतः । उपघातप्रधानत्वात् किं श्वादिभ्यो न रक्ष्यते" इति । किं च "गङ्गायां घोष" इत्यादौ गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा न पुनर्घोषपदस्य मत्स्ये, तत्रैव वक्तृतात्पर्य्यनिर्णयात् । शाब्दबोधे तात्पर्य्यज्ञानमेव कारणम् । केचित्तु प्रकरणज्ञानमेव शाब्दबोधनिरूपकमिति वदन्तीत्यन्यदेतत् । विस्तरस्तु विवृतावगन्तव्यः ।

(४७) उपादानलक्षणाया रूढिमूलकत्वेन प्रयोजनमूलकत्वेन च द्वैविध्यात् क्रमेण तल्लक्ष्यं दर्शयति—**रूढाविति । प्रयोजन इति ।** उदाहरणयोर्लक्षणं योजयितुमाह—**अनयोरिति**। हि तथाहि अनयोर्द्विविधयोरुदाहरणयोः । अचेतनतयेति अन्वयमलभमानैरित्यनेन सम्बध्यते। अचेतनतया जडतया। केवलैश्चेतननिरपेक्षैः। अन्वयमलभमानैः चेतनान्वययोग्याभ्यां धावनप्रवेशनक्रियाभ्यां सह सम्बन्धमलभमानैः । एतेन मुख्यार्थवाधो दर्शितः । एतत्सिद्धये धावनप्रवेशनकर्तृत्वान्वयसिद्धये । आत्मसम्बन्धिनो यथाक्रमं समवायसंयोगाभ्यां श्वेतगुणकुन्तास्त्रसम्बन्धिनः । एतेन मुख्यार्थसम्बन्धो दर्शितः । आक्षिप्यन्ते लक्षणया प्रत्याय्यन्ते । श्वेतादिशब्दानां गुणशक्तिवादिनां मते एव लक्षणा; गुणिशक्तिवादिनां तु मते न सा संभवतीत्यवधेयम् । यत्तु केन चिदुक्तम्—अत्र 'श्वेतो धावति' इत्युदाहरणं चिन्त्यम्, धावनानुकूलकृतिरूपस्य धावनकर्तृत्वस्याश्वसम्बन्धेनापि श्वेतगुणेऽन्वयासम्भवात् । न च 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ यथा कुन्तस्याचेतनस्यापि पुरुषसम्बन्धेन प्रवेशनकर्तृत्वमुपचर्य्यते तथात्रापि अचेनतस्य धावनकर्तृत्वमौपचारिकमिति वाच्यम्, कुन्तस्य पुरुषसम्बन्धोत्पन्न-

रूढ़िः। उत्तरत्र तु कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् (४८)। अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानम्, लक्षणलक्षणायान्तु परस्यैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः (४९)। इयमेव "अजहत्स्वार्था" इत्युच्यते (५०)।

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये।
उपलक्षणहेतुत्वादेषा लक्षणलक्षणा ॥ ७ ॥ (५१)

क्रियासम्बन्धेनैव कर्त्तृत्वोपचारात्। प्रकृते तु श्वेतगुणस्याश्वसम्बन्धेनापि क्रियासम्बन्धासंभवादिति। अत्र ब्रूमः। 'श्वेतो धावति' इत्यत्र धावनक्रियायां श्वेतगुणस्यापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैवान्वयसिद्धेः सुष्ठूक्तमिदमुदाहरणमिति।

(४८) पूर्वोदाहरणे लक्षणाया रूढिमूलकत्वं प्रयोजनमूलकत्वपरिहारेण दर्शयति- **पूर्वत्रेति**। पूर्वत्र श्वेतो धावतीत्यत्र। प्रयोजनाभावात् प्रसिद्धिमात्रमूलकत्वादिति शेषः। अत्र तु सम्भाव्यमानप्रयोजनाभावमात्रज्ञापनायैव पुनर्वचनम्। उत्तरत्र प्रयोजनस्वरूपं दर्शयति—**उत्तरत्रेति**। उत्तरत्र कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र। अतिगहनत्वम् अतिनिविडत्वम्। किञ्चात्र कुन्तगततैक्ष्ण्यस्य कुन्तगतबाहुल्यस्य वा पुरुषेषु प्रतीतिरपि प्रयोजनम्। अत्रापि प्रयोजनसारूप्यमात्रप्रदर्शनायैव पुनर्वचनम्।

(४९) उपादानलक्षणालक्षणलक्षणयोः परस्परं भेदं दर्शयितुमाह—**अत्र चेति**। अत्र उपादानलक्षणायाम्। आत्मनः स्वस्य, अपिना स्वेतरार्थस्यापि ग्रहणम्। उपादानं प्रत्यायनम्। परस्य मुख्यार्थभिन्नार्थस्य, एवकारेण मुख्यार्थस्य व्यवच्छेदः, न तु मुख्यार्थस्येत्यर्थः। उपलक्षणं लक्षणयोपस्थापनम्। तथा च उपादानलक्षणायां मुख्यार्थस्य स्वेतरार्थस्य चोभयोर्भानं लक्षणलक्षणायां तु मुख्यार्थभिन्नार्थस्यैवेत्यनयोर्भेदो दर्शितः।

(५०) उपादानलक्षणायाः पर्य्यायान्तरं दर्शयति—**इयमिति**। इयम् उपादानलक्षणैव, अजहत्स्वार्था—अजहत् अत्यजन् स्वार्थो यां सा तथोक्ता। आरूढवानर इत्यादिवद्द्वितीयान्तान्यपदार्थको बहुव्रीहिः। उच्यते परैरिति शेषः।

(५१) लक्षणलक्षणामाह—**अर्पणमिति**। अत्रापि ययेत्यनुषज्यते। वाक्यार्थे समभिव्याहृतपदार्थे, परस्य मुख्यार्थभिन्नार्थस्य, अन्वयसिद्धये अन्वयबोधविषयत्वसिद्धये, यया शक्त्या, स्वस्य मुख्यार्थस्य, अर्पणं त्यागो भवेदिति शेषः, स्वान्वयिन्यन्वयित्वमुपलक्षणत्वम्, स्वं लक्षणीयम्, उपलक्षणपदञ्च भावसाधनमवगन्तव्यम्, तस्य हेतुत्वात् स्वार्थत्यागप्रयोजकतया कारणत्वादित्यर्थः, एषा सा लक्षणलक्षणा उच्यत इति शेषः। तथा च लक्षणे तादृशोपलक्षणत्वविषये लक्षणा लक्षणलक्षणा, एवञ्च अन्यार्थमात्रप्रतिपादकशक्तित्वं लक्षणलक्षणात्वमिति तल्लक्षणम्। गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणीयतटाद्यन्वयिनि घोषादौ गङ्गादेरनन्वयित्वेनोपलक्षणत्वात् लक्षणलक्षणात्वम्। श्वेतो धावतीत्यादौ तु लक्षणीयाश्वान्वयिनि धावनक्रियादौ श्वेतादीनां सामानाधिक-

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा—कलिङ्गः साहसिकः, गङ्गायां घोष इति च (५२)। अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थे अन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः (५३)। यथा वा—

"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे! सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्॥" (५४)

रण्येनान्वयित्वेनोपलक्षणत्वाभावात् न लक्षणलक्षणात्वम्, किन्तूपादानलक्षणात्वव्यवहारः। विवृतिकृतस्तु—वाक्यार्थान्वयिमुख्यार्थामिश्रितमुख्यार्थान्यपदार्थोपस्थितिरुपलक्षणम्। "कुन्ताः प्रविशन्ति" इत्यादावुपादानवारणाय मिश्रितान्तं विशेषणम्। "कलिङ्गः साहसिकः" इत्यादिसंग्रहाय वाक्यार्थान्वयीति मुख्यार्थविशेषणम्। 'उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि' इत्यत्रोपदिशतीत्यादौ शिक्षावचनरूपोपदेशेनामिश्रित एवाविष्कारः प्रतीयते। 'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यत्र तु देशविशेषरूपमुख्यार्थस्य मिश्रितस्य पुरुषस्य प्रतीतिरस्ति। किन्तु तस्य वाक्यार्थान्वयित्वासम्भवेन विशिष्टमुख्यार्थामिश्रणं सम्भवत्येव—इत्याहुः। केचित्तु—वाक्यार्थान्वयिनो मुख्यार्थस्येतरव्यावृत्तिबोध उपलक्षणम्। 'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ वाक्यार्थे साहसादौ अन्वयिनो मुख्यार्थस्य देशविशेषादेः पञ्चालप्रभृतेर्व्यावृत्तिबोधो लक्षणयैव जायते इति वदन्ति, तन्न, "उपदेशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि" इत्यादौ मुख्यार्थस्येतरव्यावृत्तिबोधनाभावेनाव्याप्त्यापत्तेरिति,—अनयोर्विवृतिकृदुक्तिरेव साधीयसी।

(५२) क्रमेणोदाहरति—**रूढिप्रयोजनयोरिति**। कलिङ्गः साहसिक इति रूढावुदाहरणम्। गङ्गायां घोष इति प्रयोजने उदाहरणं वेदितव्यम्।

(५३) उदाहृतयोर्लक्षणं सङ्गमयति—**अनयोरिति**। हि तथाहि। वाक्यार्थे समभिव्याहृत-साहस-घोषरूपपदार्थे, अन्वयसिद्धये अन्वयबोधविषयत्वसिद्धये। आत्मानमर्पयतः स्वस्वस्वार्थत्यागेन पुरुषतटयोरर्थयोरात्मानं योजयतः; यथायथं पुरुषतटबोधेनोपयोगीकुरुत इति यावत्। एतेन लक्षणलक्षणाहेतुभूतमात्मार्पणं दर्शितम्। मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थसम्बन्धश्चेति लक्षणासामान्यस्य हेतुद्वयं पूर्वमेव दर्शितम्।

(५४) उक्तोदाहरणवैशद्येनोदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह—**यथेति। उपकृतमिति**। बहुभिरपकारैस्तप्यमानस्य कस्यचिदुक्तिरियम्। भवता बहु प्रचुरम् उपकृतम्, उपकारवैपरीत्येनात्यन्तमेवापकृतमित्याशयः। तथा सुजनता सौजन्यं परमत्यन्तं यथा स्यात्तथा प्रथिता प्रकटिता, सुजनतावैपरीत्येन नितान्तदुर्जनतैव प्रकटितेत्याशयः। तत्र तयोर्विषये किमुच्यते किं वाच्यम्? किमपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः। हे सखे! ईदृशमेव सदा विदधत् कुर्वत्, ततः बहूपकरण-सुजानताप्रथनाभ्यामित्यर्थः; शरदां वर्षाणां शतं व्याप्य सुखितं सुखयुक्तं यथा स्यात्तथा आस्स्व तिष्ठ, अनुष्ठानानुरूपं दुःखितमेवास्स्वेत्याशयः। अत्र मुख्योऽर्थः प्रकरणादिनोपकारिभावे

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आत्मानमर्पयन्ति। अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थबाधः। वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः। फलमप्यपकारातिशयः (५५)।

इयमेव "जहत्स्वार्था" इत्युच्यते (५६)।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा। (५७)

प्रबाधितो विपरीतं लक्षयति, तद्यथा;—उपकृतम् अपकृतम्, सुजनता दुर्जनता, सखे! शत्रो!, सुखितं दुःखितमिति। तदुक्तं शब्दव्यापारविचारे—'मूर्खे बृहस्पतिशब्देन मुर्खत्वमिव वक्तृमहिम्ना अपकारिदुर्जनत्वादि अत्र लक्ष्यते' इति।

(५५) उदाहृते लक्षणं सङ्गमयति—**अत्रेत्यादि**। अपकारादीनामित्यादिपदेन दुर्जनत्वदुःखितत्वयोर्ग्रहणम्। अर्थं मुख्यार्थभिन्नपदार्थः। वाक्यार्थे स्वसमभिव्याहृतपदार्थे। उपकृतादय इत्यादिपदेन सुजनतासुखितशब्दयोर्ग्रहणम्। आत्मानमर्पयन्ति स्वस्वस्वार्थत्यागेन यथाक्रममपकारदुर्जनतादुःखितार्थेष्वात्मानं नियुञ्जते; तान् बोधयन्तीत्यर्थः। लक्षणाहेतुं मुख्यार्थबाधं दर्शयति—अपकारिणमिति। उपकारादिप्रतिपादनादिति। उपकृतादिपदेनेति शेषः। मुख्यार्थसम्बन्धं दर्शयति—वैपरीत्येनेति। प्रयोजनं दर्शयति—फलमिति। अपकाराद्यतिशयः स्वशब्दाभिधानालभ्यः। फलं प्रयोजनम्।

(५६) लक्षणलक्षणायाः पर्य्यायान्तरं दर्शयति—**इयमिति**। इयमेव लक्षणलक्षणैव। जहत्स्वार्था जहत् त्यजन् स्वार्थो यां सा तथोक्ता। अत्रापि 'आरूढवानर' इत्यादिवत् द्वितीयान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिः। उच्यते अन्यैरिति शेषः। तथाचोक्तं जगदीशभट्टाचार्य्यैः—'जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था निरूढाधुनिकादिका। लक्षणा विविधाः प्रोक्ता लक्षणं स्यादनेकधा॥' इति।

(५७) उक्तरूपेण चतुर्विधाऽपि लक्षणा प्रत्येकं सारोपासाध्यवसानेत्यष्टविधेत्याह—**आरोपेति**। लक्ष्यार्थस्य पदोपस्थाप्यमुख्यार्थेन सह तादात्म्यप्रतीतिरारोपः। लक्ष्यार्थस्य पदानुपस्थाप्यमुख्यार्थेन सह तादात्म्यप्रतीतिरध्यवसानम्। ताभ्यां करणाभ्याम्, ताश्चतुर्विधा लक्षणाः, प्रत्येकमपि एकैकमपि, द्विधा द्विद्विप्रकाराः भवन्तीति शेषः। एवञ्चाष्टविधा लक्षणा जता इति प्रतिपत्तव्यम्।

"निगीर्णस्वरूपसामान्यतादात्म्यप्रतीतिरारोपः। विषयनिगरणे भेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानम्" इति पुत्रः। अत्राहुर्विवृतिकाराः—"आरोपाध्यवसानाभ्यामिति। अत्र विशेषणे तृतीया, तेन सारोपाः साध्यवसानाश्चेति। 'अश्वः श्वेत' इत्यादौ निराकाङ्क्षपदद्वयेन धारावाहिकभेदप्रतीतिरेव जायते न तु लक्षणाजन्यप्रतीतिरिति। तत्प्रतिबन्धकः पदयोः समानविभक्तिकत्वबलेन शक्यलक्षणयोरभेदारोपः कल्पनीय इति भावः। ननु भेदप्रतीत्यनन्तरमभेदारोप आहार्य्य एव सम्भवति, तस्य प्रतिबन्धकत्वं केनापि नाङ्गीक्रियत इति चेत्, न, लाक्षणिकबोधानुरोधेन शुक्लगुणविशिष्ट-

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः (५८) ।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ॥ ८ ॥

सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका । (५९)

विषयिणा अनिगीर्णस्य विषयस्य तेनैव सह तादात्म्यप्रतीतिकृत्

बोधाभिप्रायबोधसहकृतस्याहार्य्यस्याप्यभेदारोपस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न च सहकार्य्येव प्रतिबन्धकोऽस्तु किमाहार्य्यस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । प्राह्या-भावानवगाहित्वेन तस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । वस्तुतस्तु—आहा-र्य्यत्वस्य तत्प्रतिबन्धकत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्यावश्याङ्गीकरणीयस्य सहकारिण एव प्रतिबन्धकत्वकल्पने लाघवमस्ति तथापि प्राचीनमतानुसारादेवं व्याख्यातमिति । प्रतीयमानेन लक्ष्यार्थेन शक्यार्थस्याहार्य्यभेदप्रतीतिरध्यवसानम् । लक्षणाजन्यपदा-र्थोपस्थितेः प्राक्काले तादृशारोपाध्यवसानयोः सत्त्वाल्लक्षणायास्तद्वैशिष्ट्यमवगन्तव्यं फलपरिचेयम्" इति ।

(५८) कारिकास्थं 'ता' इति पदार्थं व्याख्यातुमाह—**ता इति** । चतुर्भेदल-क्षणा इति । रूढि-प्रयोजनमूलकत्वाभ्यां उपादानलक्षणाया द्वैविध्यम्, तथैव लक्षण-लक्षणाया अपि द्वैविध्यमिति मिलित्वा चातुर्विध्यम् ।

(५९) एवं शब्दार्थमहिम्ना गतार्थत्वेऽपि स्फुटीकरणाय लक्षणेन निर्दिशति-**विषयस्येति** । अनिगीर्णस्य अतिरस्कृतस्य पदप्रतिपादितस्येत्यर्थः, विषयस्य मुख्या-र्थस्य अन्येन मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्म्मावच्छिन्नेन लक्षणार्थेन समं तादात्म्यप्रती-तिकृत् अभेदबोधकृल्लक्षणा सारोपा = आरोपेण समं वर्त्तत इति तथोक्ता स्यात् । तथा निगीर्णस्य तिरस्कृतस्य पदाप्रतिपादितस्येत्यर्थः विषयस्य मुख्यार्थस्य अन्येन मुख्या-र्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्म्मावच्छिन्नेन लक्ष्यार्थेन समं तादात्म्यप्रतीतिकृत् अभेदबोध-कृल्लक्षणा साध्यवसाना अध्यवसानेन समं वर्त्तत इति तथोक्ता स्यात् । तथाच पदोपस्थापितानुपस्थापितमुख्यार्थत्वाभ्यामनयोर्भेदः । एवञ्च पदोपस्थाप्यमुख्यार्थ-लक्ष्यार्थयोस्तादात्म्यबोधजनकत्वं सारोपात्वम्, पादानुपस्थाप्यमुख्यार्थ-लक्ष्यार्थयो-स्तादात्म्यबोधजनकत्वं साध्यवसानात्वमिति तयोर्लक्षणे बोध्ये । प्रकाशकारास्तु—आरो-प्यमाणः आरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा, विषयिणा = आरोप्यमाणेनान्तः कृते निगीर्णे अन्यस्मिन्नारोपविषये सति सा-ध्यवसाना स्यादिति स्वकृतकारिकाविवृतौ प्राहुः । तट्टीकाकृतस्तु—यत्र विषयनिष्ठ-साधारणधर्म्मप्रतिपत्तिसहकृताऽन्यस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिः सा सारोपा, यत्र विषयनि-ष्ठाऽसाधारणधर्म्मप्रतिपत्त्यसहकृताऽन्यस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिः सा साध्यवसानेति टीकयन्ति ।

सारोपा (६०)। इयमेव रूपकालङ्कारस्य बीजम् (६१)। रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा—अश्वः श्वेतो धावति (६२)। अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते (६३)। प्रयोजने यथा—एते कुन्ताः प्रविशन्ति। अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वम् (६४)।

(६०) कारिकायाः सारोपालक्षणप्रतिपादकं पूर्वदलं व्याकरोति—**विषयिणेत्यादि**। तत्र कारिकायामनिगीर्णस्य इत्यस्य केनानिगीर्णस्येत्याकाङ्क्षायामाह—**विषयिणेति**। विषयिणा लक्ष्यार्थेन, अस्य तु लक्षणाप्रकरणत्वेन लक्षणाया एव बोधविषयत्वात् प्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन लक्ष्यार्थस्यैव लक्षणास्वरूपविषयित्वमिति मन्तव्यम्। अनिर्गीर्णस्य अतिरोहितस्य, विषयस्य स्वाभाविकशाब्दबोधविषयीभूतस्य मुख्यार्थस्य, तेनैव लक्ष्यार्थेनैव, तादात्म्यप्रतीतिकृत् अभेदबोधकृत् सारोपा लक्षणा। तथा च "अश्वः श्वेतो धावति" इत्यत्र मुख्यार्थस्याश्वस्य साक्षादश्वपदेनैव प्रतिपादितत्वात् तं लक्ष्यार्थो न निगिरति न तिरस्करोति। "श्वेतो धावति" इत्यत्र तु मुख्यार्थस्याश्वस्य पदाप्रतिपादितत्वादेव तं श्वेतगुणविशिष्टरूपो लक्ष्यार्थो निगिरति तिरोदधाति। एवञ्च वाचकपदस्य विद्यमानत्वाविद्यमानत्वाभ्यामेव लक्ष्यार्थेन मुख्यार्थस्य निगीर्णत्वानिगीर्णत्वयोर्व्यवस्थेति बोध्यम्। एवमन्यत्रापि।

(६१) आलङ्कारिकैर्लक्षणाया ईदृशाभिनवभेदप्रकाशने बीजमाह—**इयमिति**। इयं सारोपालक्षणैव रूपकालङ्कारस्य बीजं निदानम्। एनामुपजीव्य रूपकप्रवृत्तेः। इदमुपलक्षणम्। तेन—साध्यवसाना तु अतिशयोक्तेर्बीजमित्यपि ज्ञेयम्।

(६२) क्रमेणोदाहरणप्रदर्शनाय क्रमिकभूमिकां दर्शयति—**रूढावित्यादि**। धावति वेगेन गच्छति।

(६३) प्रकृतलक्ष्ये प्रकृतलक्षणं सङ्गमयति—**अत्रेति**। हि तथाहि। अनिगीर्णस्वरूपः पदप्रतिपाद्यः अश्वपदेनैवोपस्थापितत्वादिति भावः। स्वसमवेतेति। स्वमश्वस्तस्मिन् समवेतः समवायसम्बन्धेन विद्यमानो यः श्वेतगुणस्तस्य तादात्म्येन प्रतीयते, लक्ष्यार्थप्रतीतेः पूर्वमिति शेषः। समानविभक्तिभिरभेदप्रतीतेर्व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अश्वः श्वेत इत्युभयत्रापि समानप्रथमाविभक्तिनिर्देशात् श्वेतादिशब्दानां गुणे एव शक्तिस्वीकाराच्चेत्याशयः।

(६४) प्रयोजने उपादानलक्षणायाः सारोपाया उदाहरणं दर्शयितुमाह—**प्रयोजन इति। एते कुन्ता इति।** विषयस्य सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना निर्देशेऽपि विशेषरूपेणानुपस्थितौ साध्यवसाना लक्षणैवेति काव्यप्रकाशकारमतम्। तद्वद्भूतलमिति प्रतीतिसत्त्वे 'घटाभाववद्भूतलम्' इति प्रतीत्यनुदयात् सर्वनाम्नोऽपि विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं कल्प्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वमतमनङ्गीकृत्य तत्रापि सारोपा

रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—कलिङ्गः पुरुषो युध्यते । अत्र कलिङ्गपुरुषयोराधाराधेयभावः सम्बन्धः । (६५) प्रयोजने यथा—आयुर्घृतम् । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्य्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम् (६६) ।

यथा वा राजकीये पुरुषे गच्छति "राजासौ गच्छति" इति । अत्र स्वस्वाभिभावलक्षणः सम्बन्धः । यथा वा—हस्ताग्रमात्रेऽवयवे "हस्तोऽयम्" । अत्रावयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि "तक्षासौ" । अत्र तात्कर्म्म्यलक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रार्थासु स्थूणासु "अमी इन्द्राः" । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि (६७) ।

लक्षणेति दर्शयति—**अत्र सर्वनाम्नेति** । सर्वनाम्ना एतच्छब्देन । सारोपात्वं न तु साध्यवसानात्वम् । प्रत्यक्षदशायामिदमेतदादिपदानां वाचकपदसमानोपस्थापकत्वनियमेनात्र निगीर्णरूपत्वाभावादिति भावः ।

(६५) **रूढाविति** । अत्रापि पुरुषपदप्रयोगाद् विषयस्यानिगीर्णत्वमस्ति । मुख्यार्थसम्बन्धं दर्शयति—**अत्रेत्यादि** । अचेतन-चेतनरूपयोर्मुख्यार्थयोः सामानाधिकरण्येनान्वयानुपपत्त्यात्र मुख्यार्थबाधः सुस्पष्ट एव ।

(६६) प्रयोजने लक्षणलक्षणायाः सारोपाया उदाहरणं दर्शयितुमाह—**प्रयोजन इति । आयुर्घृतमिति** । "आयुर्घृतं यशस्त्यागो भयं चौरः सुखं प्रिया । वैरं द्यूतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयस्तीर्थनिषेवणम्" इति माणिक्यचन्द्रकृतसङ्केते स्पष्टम् । "आयुर्वै घृतम्" इति वेदेऽपि च दृश्यते । आयुर्दीर्घकालजीवनम्, तच्च कार्य्यम्, घृतं कारणम् । अत्र घृतपदप्रयोगाद् विषयस्यानिगीर्णत्वमस्ति । आयुःपदेनायुष्करत्वमत्र लक्ष्यते । तेनायुरभिन्नं घृतमिति बोधः । अत्र मुख्यार्थबाधं मुख्यार्थसम्बन्धञ्च दर्शयन् लक्ष्यार्थप्रतीतेः पूर्वभूमिकामाह—**अत्रेति** । आयुष्करणमपि घृतमित्यनेन मुख्यार्थयोरायुर्घृतयोः सामानाधिकरण्येनान्वयबाधो दर्शितः । कार्यकारणभावसम्बन्धेन सम्बन्धि तदभिन्नसम्बन्धवत् कार्य्यतासम्बन्धवदित्यर्थः यदायुस्तस्य तादात्म्येन अभेदेन प्रतीयते लक्षणाकरणात् पूर्वमिति शेषः । एतेन कार्य्यतारूपः सम्बन्धो दर्शितः । लक्षणाया अन्यतमबीजभूतं प्रयोजनमत्र दर्शयति—**अन्येति** । अन्येभ्यो घृतेतरपदार्थेभ्यो वैलक्षण्येन असामान्येनाधिक्येनेत्यर्थः । अव्यभिचारेण नियतरूपेण वेत्यर्थः । प्रयोजनमिति । अस्य तु व्यञ्जनयैव प्रतीतिः । आयुः पीयत इति मात्रोक्तौ तु विषयस्य निगीर्णत्वं स्यात् । तस्मात्तत्र साध्यवसानेति बोध्यम् ।

(६७) एवं सारोपाया रूढिप्रयोजनयोरुदाहरणचतुष्टयं दर्शयित्वा विषयव्याप्त्यर्थं सम्बन्धभेदेनोदाहरणान्याह—**यथा वेति** । 'राजाऽसा' वित्यत्र पूर्ववददःशब्देन विष-

निगीर्णस्य पुनर्विषयस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना (६८)। अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव (६९) । तदेवमष्टप्रकारा लक्षणा (७०)।

यप्रकटनम्। राजकर्म्मातिशयपरिच्छदातिशयौ राजवदलङ्घ्यशासनत्वं वा प्रयोजनम् । स्वस्वामिभावलक्षणः स्वत्वस्वामित्वरूपः । पुरुषः स्वं राजा च स्वामी । मुख्यार्थबाधश्च स्पष्ट एव । **अग्रेति** । अत्र हस्तावयवेऽग्रेऽपि हस्तशब्दप्रयोगः, एकदेशदाहेऽपि ग्रामो दग्ध इतिवत् । अत्रेदंशब्देन राजासावित्यत्रादःशब्दवद् विषयप्रकटनम् । अत्र प्रयोजनाभावाल्लक्षणाबीजं रूढिरेव । हस्तावयवेन हस्तव्यापारं करोतीति बलाधिक्यं प्रयोजनमित्यन्ये । **तक्षासाविति** । तक्षेति जातिविशेषावच्छिन्ने रूढम् । वार्द्धकिरित्यर्थः । ब्राह्मणेऽपीत्यपिना क्षत्रियादिपरिग्रहः । ब्राह्मणस्य समस्ततक्षकर्म्मणि नैपुण्यमत्र प्रयोजनम् असावित्यनेन विषयप्रकटनम् । तात्कर्म्यलक्षणः तत्कर्म्मकारित्वरूपः। **इन्द्रार्थास्विति**। इन्द्रार्थासु इन्द्रपूजार्थं कल्पितास्वित्यर्थः, स्थूणासु स्तम्भेषु। अमी इत्यनेन विषयस्य प्रकटनम्। अत्रेन्द्रवत्पूज्यमानत्वं प्रयोजनम् । तस्मै इदं तदर्थं तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तत् लक्षणं स्वरूपं यस्य सः, उपकार्य्योपकारकभाव इति यावत् । एतदुदाहरणचतुष्टयमपि सारोपाया एवेति ज्ञातव्यम् । तदेतदुक्तं नागोजीभट्टैरपि—शक्यसम्बन्धो लक्षणा । सा च लक्षणा तात्स्थ्यादिनिमित्तका । तदाह— "तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च । तत्साहचर्य्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः ॥" इति ।

(६८) 'निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका' इति कारिकादलं विवृणोति—**निगीर्णस्येति** । निगीर्णस्य तिरोहितस्य पदं विनैवाक्षेपादिना प्रतीयमानस्येत्यर्थः, विषयस्य मुख्यार्थस्य । अन्येन मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्म्मावच्छिन्नेन लक्ष्यार्थ्येनेत्यर्थः सह तादात्म्यप्रतीतिकृत् अभेदबोधकृल्लक्षणा साध्यवसाना । इदन्तु कारिकाव्याख्यानावसरे व्याख्यातमिति तत्र द्रष्टव्यम् ।

(६९) लक्ष्यं दर्शयति—**अस्या इति** । अस्याः साध्यवसानायाः । पूर्वोदाहरणान्येवेति । रूढौ उपादानलक्षणा साध्यवसाना यथा—'श्वेतो धावति' इति । प्रयोजने सैव यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' इति । रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना यथा—'कलिङ्गः साहसिक इति । प्रयोजने सैव यथा—'गङ्गायां घोषः' इति । एष्वश्वादिपदानुपादानाद् विषयस्य निगीर्णत्वम् । 'गङ्गायां घोष' इत्यत्रापि तीरं पदं विनैव प्रतीयत इति निगीर्णत्वमस्त्येव ।

(७०) **तदेवमिति** । चतस्रः सारोपाः चतस्रश्च साध्यवसाना इति गणनायां मिलित्वा अष्टप्रकाराः सञ्जाता इत्यर्थः ।

साद्दश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ६ ॥
साद्दश्यात्तु मताः गौण्यस्तेन षोड़शभेदिताः । (७१)

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः साद्दश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव (७२) । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा--"एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि" । अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते(७३)।

(७१) एवमष्टविधा अपि लक्षणाः प्रत्येकं शुद्धा गौणी चेति षोडशप्रकारा इति दर्शयति–साद्दश्येतरेति । ताश्चतुर्विधास्सारोपाः चतुर्विधास्साध्यवसानाश्चेत्येवमष्टविधा इत्यर्थः, सकलाः समग्रा अपि न तु तिस्रस्तिस्र लक्षणाः, साद्दश्याद् साद्दशाख्यसम्बन्धात् इतरेऽन्ये सम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयो यासु ताः, शुद्धाः शुद्धाभिधानाः, मता विज्ञेयाः; उपचारेणामिश्रितत्वादिति भावः । अत्यन्तं विशकलितयोः साद्दश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रमुपचार इति स्वयमेव वक्ष्यते । तथा साद्दश्यात् तदाख्यसम्बन्धाद्धेतोस्ता एवाष्टप्रकारा एव लक्षणाः गौण्य गौण्यभिधाना मताः; उपचारेण (गुणेन) मिश्रितत्वादिति भावः । तेन हेतुना, षोड़शभेदाः षोड़शप्रकारा आसां सञ्जाता इति षोडशभेदिताः, तारकादित्वादितच्, लक्षणा मिलित्वा भवन्तीति शेषः ।

(७२) पूर्वोदाहरणान्येवेति । रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा—'अश्वः श्वेतो धावति' इति । अत्र हि सम्बन्धः साद्दश्येतररूपः । स च स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्यरूपः । एवमन्यत्रापि । प्रयोजने उपादानलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा—'एते कुन्ताः प्रविशन्ति' इति । अत्र सम्बन्धः संयोग एव । रूढ़ौ लक्षणलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा—'कलिङ्गः पुरुषो युध्यते' इति । अत्र सम्बन्धः आश्रयाश्रयिभाव एव । प्रयोजने लक्षणलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा--'आयुर्घृतम्' अत्र सम्बन्धः कार्य्यकारणभावः एवमन्यान्यप्युदाहरणान्यूह्यानि ।

(७३) अथ गौणीरुदाहरति—रूढ़ावित्यादिना । एतानीत्यादि । अत्रैतानीति सर्वनाम्ना सार्षपादिविविधस्नेहोपस्थितत्वाद्विषयस्यानिगीर्णत्वं तेन च सारोपात्वम् । तैलपदस्य तिलभवस्नेहमात्रवाचकत्वात् प्रकृते तस्य केवलस्य सुखमयत्वाविवक्षणात् मुख्यार्थबाधः । प्रयोजनाभावाद्रूढ़िः । उपादानलक्षणात्वं मुख्यार्थमुपादायैवेति वृत्त्या स्मारितम् । स्नेहेषु वर्त्तत इत्यनेनोभयोः स्नेहरूपत्वात् साद्दश्यलक्षणः सम्बन्धः । प्रयोगोऽयमायुर्वेदशास्त्रानुसारेणेति बोध्यम् । अत्राहुर्विवृतिकाराः—सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तत इति । घृतादिविलक्षणद्रवत्वरूपैकधर्म्मसम्बन्धेन सर्षपादिस्नेहान् प्रतिपादयतीत्यर्थः । छत्रिणो यान्ति इतिवत्तिलस्नेहस्यापि सुखजननेऽन्वयोऽस्तीति मन्तव्यम् । नन्वेवं कथमत्र मुख्यार्थबाध इति चेत्, सर्षपादिस्नेहानां तिलभवत्वाभावात् । सामानाधिकरण्येनान्वयानुपपत्तेरेवात्र मुख्यार्थबाधत्वाङ्गीकारात् ।

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छत्सु "एते राजकुमारा गच्छन्ति" (७४)। रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा-"तैलानि हेमन्ते सुखानि" (७५)। प्रयोजने यथा-"राजकुमारा गच्छन्ति"(७६)। रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा-"राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति"(७७)। प्रयोजने यथा-"गौर्वाहीकः"(७८)।

न चैतत्पदार्थैकदेशस्य तिलस्नेहस्य तिलभवत्वसम्भवात् कथमन्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तादृशान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेनानङ्गीकारात्। न हि पिकहरिणविहङ्गमभुजङ्गा इत्यन्वयः केनाप्यप्रमत्तेनाङ्गीक्रियते। एवञ्च "तैलानि सुखानि" इत्यत्र प्रतीयमानेनैतत्पदार्थेन तैलपदार्थस्यान्वयानुपपत्तिरेव मुख्यार्थबाधः। न चैवं 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ सर्वत्रैव तादृशमुख्यार्थबाधसम्भवे किमिति ग्रन्थकारैर्मुख्यार्थबाधान्तरं दर्शितमिति वाच्यम्, विस्पष्टस्य मुख्यार्थबाधस्य प्रतिसन्धानेनैवोपपत्तौ श्लिष्टस्य तस्य प्रतिसन्धानानुसन्धानस्यान्याय्यत्वात्—इति।

(७४) **प्रयोजन इति**। प्रयोजन इत्यनन्तरमुपादानलक्षणा सारोपा गौणीत्यनुषज्यते। एवमुत्तरत्राप्युदाहरणे पूर्वोक्तवृत्तिः। **एत इति**। अत्र राजकुमारसदृशेष्वपि राजकुमारपदप्रयोगान्मुख्यार्थबाधः। एत इति सर्वनाम्ना राजकुमारेतराणामप्युपस्थापितत्वाद्विषयस्यानिगीर्णत्वं तेन च सारोपात्वम्। शौर्य्यसौन्दर्य्यपरिच्छदादिभिः सादृश्यं सम्बन्धः; तस्माच्च गौणीत्वम्। प्रयोजनमेषामतिशयः। सदृशानामपि राजकुमारवदादरणीयत्वं प्रयोजनमिति—विवृतिग्रन्थः। एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम्।

(७५) **रूढाविति। तैलानीति**। अत्र तदेतदादिशब्दद्वाराऽनिर्देशाद् विषयस्य निगीर्णत्वं तेन च साध्यवसानत्वम्।

(७६) **प्रयोजन इति**। अत्र प्रयोजनादिकं पूर्ववदनुसन्धेयम्।

(७७) **रूढाविति। राजेति**। शोधयति दमनेन निर्वैरं करोति। अत्र तीक्ष्णाग्रवृक्षाद्यवयवविशेषे शक्तस्य कण्टकशब्दस्य गौडेन्द्रमित्यनेन सममभेदनिर्देशान्मुख्यार्थबाधः। अत एव कण्टकशब्दस्य प्रकृते स्वार्थपरित्यागाल्लक्षणलक्षणा। गौडेन्द्रस्य विषयस्य शब्दोपस्थापितत्वेनानिगरणात् सारोपात्वम्। क्षुद्रदुःखदायित्वं सादृश्यं सम्बन्धः, तस्मात् गौणीत्वम्। गौडेन्द्रकण्टकशब्दस्य प्रयोगे प्रयोजनाभावाद् रूढिः। "क्षुद्रशत्रौ च कण्टकः" इत्यादिकोषस्तु निरूढलक्षणाया एव ग्राहकः, न त्वभिधाया इति भाव्यम्।

(७८) **प्रयोजन इति**। वाहीको हलवाहकः। वाहीको नाम देशविशेषः (पञ्जाब) इति प्रसिद्धः, तत्रत्यः पुरुषो वाहीक इति केचित्। अन्ये तु वहिर्भवो वाहीक इति व्युत्पत्त्या शास्त्रीयाचाराद्बहिर्भूत इत्यर्थः, बहिषष्टिलोपो यञ्च' 'ईकक्च'—इति वा·

रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—"राजा कण्टकं शोधयति" (७९)। प्रयोजने यथा—"गौर्जल्पति" (८०)।

अत्र केचिदाहुः—"गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति" (८१)। तदयुक्तम्।

र्त्तिकद्वयेन वहिःशब्दस्य टिलोपे ईकक्प्रत्यये च कृते ववयोरभेदाद् वाहीक इति रूपमित्याहुः । अत्र विजातीययोर्गोवाहीकयोरभेदेनान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थस्य बाधः । तस्मादत्र गोशब्दः स्वार्थं परित्यज्य वाहिकरूपेऽर्थे आत्मानं समर्पयतीति लक्षणलक्षणात्वम्, वाहिकशब्दप्रयोगादेव विषयस्यानिगरणात् सारोपात्वम्, अज्ञत्वादिरूपसादृश्यससम्बन्धाच्च गौणीत्वम्, अज्ञत्वातिशयस्तु प्रयोजनमिति वृत्तावेवाग्रे स्फुटीभविष्यति ।

(७९) रूढावित्यादि । अत्र गौडेन्द्रपदानभिधानादेव विषयस्य निगरणात् साध्यवसानात्वम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववद्बोध्यम् ।

(८०) प्रयोजन इति । पूर्ववद्वृत्तिरनुषञ्जनीया । जल्पनं व्यक्तवचनं तच्च गोर्न सम्भवतीति अन्वयानुपपत्तिरूपो मुख्यार्थबाधः । तस्मादत्र गोशब्दः स्वमुख्यार्थं परित्यज्य वाहीकरूपेऽर्थे आत्मानं समर्पयतीति लक्षणलक्षणात्वम्, वाहिकपदाभिधानादेव विषयस्य निगरणात् साध्यवसानत्वम्, अज्ञत्वादिरूपसादृश्यसम्बन्धाच्च गौणीत्वम्, अज्ञत्वाद्यतिशयस्तु प्रयोजनम् ।

(८१) संप्रति पूर्वपक्षनिरासपूर्वकं गौण्या वृत्तेर्लक्षणायामन्तर्भावं दर्शयन्नेकत्राप्युदाहरणे विप्रतिपत्तिनिरासेन सर्वमपि समञ्जसं भविष्यतीत्याह—**अत्रेति**—इति पुत्रः । "गौर्वाहिक" इत्यत्र शाब्दबोधप्रकारं दर्शयन् परमतं निराकरोति—**अत्र केचिदाहुरिति।** इति केचित् । वस्तुतस्तु गौर्वाहीक इत्यत्र लक्षतावच्छेदकं निरूपयिष्यन् तत्र निर्युक्तिकपरमतनिरसनायाह—**अत्रेति** । अत्र गौर्वाहीक इत्यत्र । गोसहचारिणो गोवृत्तयो गोत्वसमानाधिकरणा वा । जाड्यमज्ञत्वम्, मान्द्यं विदग्धकर्म्माक्षमत्वम्; आदिपदेन च दुःखसहिष्णुत्वादिपरिग्रहः, तिष्ठन्मुत्रत्वादिपरिग्रह इति केचित । गुणाः धर्म्माः । लक्ष्यन्ते लक्षणया बोध्यन्ते । तथाचैतन्मते गोवृत्तिजाड्यमान्द्यादिधर्म्मत्वमेव लक्षतावच्छेदकमिति भावः । नन्वेवं वाहीकार्थेन सह कथमन्वय इत्यत्त आह—**ते चेति** । वाहीकार्थाभिधाने वाहीकरूपस्य अर्थस्याभिधया बोधने; निमित्तीभवन्ति लक्षणायाः परं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्ति; शक्यतावच्छेदकीभूता भवन्तीत्यर्थः । गोशब्दाल्लक्षणया प्रथमं जाड्याद्युपस्थितिः; ततोऽभिधया वाहीकस्य बोध इति भावः । अयं निष्कर्षः—गोशब्दो हि भिन्नार्थकत्वात् वाहीकेन सहानुपपद्यमानसामानाधिकरण्यत्वेन बाधितमुख्यार्थः सन् स्वार्थसहचारित्वसम्बन्धेन जाड्यादिगुणान् लक्षयित्वा तानेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य (शक्यतावच्छेदकीकृत्य) वाहीकरूपमर्थमभिधया बोधयति । इति ।

गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च (८२)। अभिधाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् (८३)। अन्ये च पुनः-"गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते, किन्तु स्वार्थे-

"गोशब्देन सास्नादिमत्प्राण्यर्थाभिधाने तद्वृत्तिगोत्वं यथा प्रवृत्तिनिमित्तम्, तथा उक्तप्रकारेण लक्षिता जाड्यमान्द्यादयोऽपि पुणा गवीव वाहीकेऽपि विद्यमाना इति गोशब्देन वाहीकार्थाभिधाने ते प्रवृत्तिनिमित्तीभवन्तीत्याशयः"-इति टीकान्तरे स्पष्टम्।

तथा च जाड्यवदभिन्नो वाहीक इति शक्तिलक्षणाभ्यां बोधः। तदेतत्सर्वं काव्यप्रदीपे शब्दान्तरैर्व्याख्यातम्, तथाहि—गोशब्दस्य शक्त्या गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्, लक्षणया तु गोशब्दार्थगतं जाड्यमान्द्यादि प्रवृत्तिनिमित्तं भवतीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीकः शक्त्या बोध्यत इति। **'ते च'** इति चकारेण न खलु तेषां लक्षितत्वमात्रेण विश्रान्तिरिति लभ्यते।

(८२) खण्डयति—**तदयुक्तमिति**। अगृहीतोऽज्ञातः सङ्केतो यस्मिन् तम्। इदं हेतुगर्भविशेषणम्। तेन च वाहीकार्थाभिधानेऽसामर्थ्यं दर्शितम्। तथा च गोशब्दस्य वाहीकार्थेऽसङ्केतितत्वात् तेन तादृशार्थः शक्त्या नोपस्थाप्यत इति भावः। ननु गोत्वे गृहीता शक्तिरविनाभावबलाद् गोव्यक्तिमिव उक्तरीत्या लक्षितगुणवाहीकत्वयोरप्यविनाभावात् वाहीकार्थमपि बोधयत्वित्यत आह—**गोशब्देति**। गोशब्दार्थमात्रबोधनात् सास्नादिमत्प्राण्यर्थमात्रबोधनात्। मात्रपदेन न तु वाहीकार्थबोधनमिति तद्व्यवच्छिद्यते। तथा च गोत्वगोव्यक्त्योरविनाभावस्य सर्वत्रैव दृष्टचरत्वात् गोत्वे गृहीतसंकेतेनापि गोशब्देन गोव्यक्तिरभिधीयते। किन्त्वीदृशमुदाहरणं विनान्यत्र तादृशलक्षितगुणवाहीकत्वयोरविनाभावदर्शनादगृहीतसंकेतेन गोशब्देन कथं वाहीकार्थोऽभिधीयेत; प्रचुरप्रयोगदर्शनस्यैव पदार्थाभिधाननिश्चये नियामकत्वादित्याशयः।

(८३) ननु गोशब्दः सास्नादिमत्प्राण्यर्थमभिधाय पुनरपि वाहीकार्थमभिदधात्वित्यत्राह—**अभिधाया इति**। विरतत्वात् सास्नादिमत्प्राण्यर्थमभिधाय नष्टप्रायत्वात् "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति" इति नियमेन सास्नादिमत्प्राण्यर्थाभिधानानन्तरं प्रक्षीणशक्तिकत्वादित्यर्थः। नन्वस्य नियमस्य श्लेषादौ व्यभिचारदर्शनात् तत्र यथा द्वितीयार्थोऽभिधीयते तथाऽत्रापि सास्नादिमत्प्राण्यर्थमभिधाय विरतयाऽप्यभिधया पुनरुत्थाय वाहीकार्थोऽभिधीयेतेत्यत्राह—**विरतायाश्चेति**। विरताया एकमर्थं बोधयित्वा नष्टशक्त्याश्च तस्याः पुनरुत्थानाभावात्; "शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभावः" इति न्यायादिति शेषः। ननु तर्हि श्लेषादौ का गतिरिति चेत्, उच्यते, तत्र हि युगपदेवोभयार्थबोधनम्। अत्र तु तथात्वाङ्गीकारे लक्षणैवोच्छिद्येतेति महान् विप्लवः स्यात्, अभिधान्तरकल्पने तु कल्पनागौरवमपि। तथाच गोवृत्तिजाड्यमान्द्यादिधर्म्मत्वं न लक्ष्यतावच्छेदकं न वा लक्षितं तद्वृत्तिजाड्यमान्द्यादि वाहीकार्थाभिधाने शक्यतावच्छेदकं भवतीति भावः।

सहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते" (८४)। तदप्यन्ये न मन्यन्ते। तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते न वा? आद्ये, गोशब्दादेव वा? लक्षिताद्वा गुणादविनाभावद्वारा? (८५)। तत्र न प्रथमः—वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात्। न द्वितीयः,—अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्दे अन्वये प्रवेशासम्भवात्। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते (८६)। न द्वितीयः। यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य

(८४) तत्रैव मतान्तरं निरसितुमुत्थापयति—अन्ये चेति। अत्राहुरित्यनुवर्त्तते। पुनःशब्दः किन्त्वर्थे। नाभिधीयते; उक्तादेव न्यायात्। स्वार्थस्य गोशब्दार्थस्य गोत्वस्येत्यर्थः, एतन्मतेऽपि जातौ संकेतस्वीकारात्, सहचारिणः समानाधिकरणा ये गुणा जाड्यमान्द्यादयस्तेषां साजात्येन सजातीयत्वेन हेतुना, वाहीकार्थगता वाहीकपदार्थवृत्तयो गुणा जाड्यमान्द्यादय एव। एवकारेण गुणिनो वाहीकार्थस्य व्यवच्छेदः लक्ष्यन्ते लक्षणया बोध्यन्ते। तथाचैतन्मते गोगतजाड्यसजातीयजाड्यवान् वाहीक इति बोधः, वाहीकवृत्तिजाड्यमान्द्यादिधर्म्मत्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकमिति।

(८५) निरस्यति—तदपीति। अन्येऽस्मदादयः। अत्र गौर्वाहीक इति प्रयोगे। आद्ये प्रतीतिपक्षे। अविनाभावोऽव्यभिचरितसम्बन्धस्तद्द्वारा तद्बलेनाक्षेपादिति भावः। लक्षितात् लक्षणाविषयीकृताद् गुणात् स्वनिष्ठजाड्यमान्द्यादेः। तथा च गौर्वाहीक इत्यादौ किं गोशब्द एव वाहीकत्वमभिधत्ते अथवा गोशब्दलक्षितो वाहीकनिष्ठजाड्यमान्द्यादिगुणोऽव्यभिचरितसम्बन्धबलेन वाहीकत्वं प्रत्याययति? इत्यत्र भवते कतरः कल्पो रोचत इति प्रश्नार्थः।

(८६) उभयस्मिन्नपि पक्षे दोषमुद्भावयति—तत्र न प्रथम इति। प्रथमो गोशब्दमात्राद्वाहीकस्य प्रतीतिकल्पः। प्रतीतिश्चात्राभिधया बोधः। गोशब्द एव वाहीकत्वमभिदधातीति प्रथमः कल्पो न संगच्छत इत्यर्थः। अस्य गोशब्दस्य। असङ्केतितत्वात् संङ्केतविषयत्वाभावात्। तथाच गोशब्देन तादृशार्थेऽगृहीतसङ्केतेन सता कथं सोऽर्थोऽभिधीयेत हठेनैव तदङ्गीकारे तु लक्षणाया उच्छेदः स्यादिति भावः। न द्वितीय इति। द्वितीयः अविनाभावद्वारा लक्षिताद् गुणाद् वाहीकत्वार्थप्रतीतिकल्पः। स च न सङ्गच्छत इत्यर्थः। अविनाभावलभ्यस्य अविनाभावबलेनाक्षेपप्राप्यस्य न तु शब्दबोधितस्येत्यर्थः, अर्थस्य वाहीकार्थस्य, शाब्देऽन्वये शब्दप्रतिपाद्ये बोधे, प्रवेशासम्भवात् उपस्थित्ययोगात्। अविनाभावलभ्योऽर्थः शाब्दबोधे विषयो न भवतीत्यर्थः। तत्राचार्य्यसम्मतिमाह—शाब्दीत्यादि। हि यस्मात्। शाब्दी शब्दसम्बन्धिनी शब्दोपस्थापितेत्यर्थः, आकाङ्क्षा अन्याऽन्वयिशब्दश्रवणेच्छा, शब्देनैव अन्याऽन्वयिशब्देनैव न तु अविनाभावादिलभ्यार्थेनेत्यर्थः, प्रपूर्य्यते निवर्त्यते। तथा च यथा द्वारमिति पदोपस्थापिताऽऽकाङ्क्षा पिधेहीत्यन्याऽन्वयिशब्देनैव प्रपूर्य्यते न पुनरविनाभावादिलभ्यार्थेन

वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् (८७) ।

तथा वाहीकनिष्ठगुणलक्षकगोशब्दोपस्थापिताऽऽकाङ्क्षा तदन्वयिवाहीकशब्देनैव प्रपूर्य्यते न पुनरविनाभाववललभ्येन वाहीकार्थेनेत्याशयः । एतच्च शब्दाध्याहारवादिनां मतमाश्रित्योक्तम् । अर्थाध्याहारवादिनां मीमांसकानां मते त्वविनाभावलभ्यस्याप्यर्थस्य शाब्दबोधविषयत्वाङ्गीकारान्नैतद्दूषणम् । अन्यथा उपाधिशक्तिवादिनां मते व्यक्तेः शाब्दबोधविषयत्वं न स्यात् । न च लक्षणयैव तत्र व्यक्तेरुपस्थितिरिति वाच्यम्, रूढिप्रयोजनाभावत्तत्र लक्षणाया असम्भवात् । न च गवादिपदानां व्यक्तौ रूढिरस्तीति वाच्यम्, लक्ष्यार्थव्यतिरिक्तशक्यार्थप्रयोगशालिनः शब्दस्य लक्ष्यार्थप्रयोगरूपाया रूढेर्लक्षणाहेतुत्वाङ्गीकारात् गवादिपदानां तु व्यक्तिसहकृत एव गोत्वादौ प्रयोगः । लक्ष्यार्थे प्रयोगमात्रस्यैव लक्षणाहेतुत्वाङ्गीकारे उपाधिशक्तिवादिमते सर्वत्रैव लक्षणया व्यक्तिबोधसम्भवात् । "ऐन्द्रचा ऋचा गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यादौ द्वितीयान्तपदरूपाया श्रुतेर्लिङ्गापेक्षया झटित्यर्थोपस्थापकत्वरूपबलवत्त्वम् "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति जैमिनिसूत्रोक्तं न स्यात् । आक्षेपापेक्षया लक्षणया मुख्यार्थबाधादिप्रतिसन्धानसापेक्षत्वेन विलम्ब्यार्थोपस्थापकत्वात् समवाये विरोधेऽर्थविप्रकर्षात् विलम्ब्यार्थोपस्थापकत्वात् । 'श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या । इति कारिकया सूत्रार्थव्याख्या"—इति विवृतिः ।

(८७) न द्वितीय इति । न प्रतीत्यभावकल्पः । गोशब्दात् वाहीकार्थो न प्रतीयत इति प्रथमभेदद्वयान्तर्गतद्वितीयकल्पोऽपि न युज्यत इत्यर्थः । कथं न युज्यत इत्यत्राह—**यदीत्यादि** । हि तथाहि । अस्य गोशब्दस्य, सामानाधिकरण्यम् एकार्थप्रतिपादकत्वम्, असमञ्जसम् अयुक्तम् । अयमाशयः—समानविभक्तिकत्वं हि शाब्दसामानाधिकरण्यं तच्च शब्दार्थानामभेदप्रत्यायकम्, यथा धनि चैत्रकुलम्, तथा च यदि गोशब्दाद्वाहिकार्थो न प्रतीयते किन्तु वाहीकशब्दात् वाहीकत्वं गोशब्दाद् गोत्वं प्रतीयते तदा त्वनयोरभेदबोधकसामानाधिकरण्यासम्भवात् समानविभक्तिकत्वेन प्रयोगोऽसङ्गतः स्यादिति । एवञ्च वाहीकनिष्ठजाड्यमान्द्यादिगुणत्वं न लक्ष्यतावच्छेदकमिति बोध्यम् । 'अन्ये तु पुनः' इत्यादिना प्रतिपादितमन्यमतं काव्यप्रकाशेऽप्युट्टङ्कितम् 'इत्यन्ये' इत्यन्तग्रन्थेन । तत्र तट्टीकाकृद्भिरपि 'अन्ये' इत्यनेनास्वरसमुद्भाव्य तद्बीजं च प्रदर्शितम् । तद् यथा 'तद्बीजं तु एकधर्मिबोधकत्वाभावात् गौर्वाहीक इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । न च जातिशक्ताविवानुमानसहकृतपदेन व्यक्तिबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्, अन्वयानुपपत्त्याः प्रसरन्त्याः लक्षणायाः साक्षादन्वययोग्यार्थबोधकतैवोचितेत्यभिप्रायादिति प्रदीपोद्योतयोः स्पष्टम् । नरसिंहठक्कुरास्तु—तद्बीजं तु अनन्यलभ्यतया धर्म्मिणोऽलक्ष्यत्वे तीरादेरपि गङ्गापदलक्ष्यताऽनापत्तिरित्याहुः ।

तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् (८८) ।

इयञ्च गुणयोगात् "गौणी" इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा (८९) । उपाचारो हि नाम अत्यन्तविशकलितयोः सादृश्यातिशय-

(८८) तत्का गतिरित्याकाङ्क्षायां स्वमतमाह—**तस्मादिति** । उपदर्शितमतद्वये दोषसम्भवात् यस्मादेवान्यगतिर्नास्तीत्यर्थः । गोशब्दो गोशब्दार्थः, शब्दतदर्थयोरभेदोपचारात् । एवमन्यत्राप्येवंविधस्थले बोध्यम्—इतिपुत्रः । मुख्यया वृत्त्या अभिधया । अन्वयम्; अभेदसम्बन्धेनेति शेषः । अलभमानः अप्रतिपद्यमानः । एतेन मुख्यार्थबाधो दर्शितः । **अज्ञत्वादीति** । अत्रादिपदेन मन्दत्वादिपरिग्रहः । व्यक्तिभेदेऽपि गुणक्रिययोरैक्यमित्यभिप्रायेणेदं निर्वचनम् । अन्यथा शक्यलक्ष्ययोरेकधर्म्मत्वरूपसम्बन्धो न सम्भवति । अनेन मुख्यार्थसम्बन्धोऽपि प्रदर्शितः । लक्षयति लक्षणया बोधयति । तथाच—स्वमते वाहीके एव लक्षणा, वाहीकत्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकम् , अतो न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति भावः । अत्र प्रयोजनं दर्शयति—**वाहीकस्येत्यादि** । वाहीकोऽज्ञ इत्यादिस्वशब्दप्रतिपादनालभ्यातिशयः प्रयोजनमित्यर्थः । अत्राहार्य्यभेदप्रतीतिः प्रयोजनमिति—काव्यप्रकाशकारः ।

अत्रेयं पुत्रोक्तिः—इह च गङ्गातटयोस्तादात्म्यप्रतीत्या तटे शीतत्वाद्यतिशयः गौर्वाहीक इत्यत्र गोवाहीकशब्दयोस्तादात्म्यप्रतीत्या वाहिके जाड्याद्यतिशयः प्रतीयत इति व्यर्थोऽयमुपचारो लक्षणायासः काव्यप्रकाशकारस्येति चण्डीदासपण्डितानामभिचारितानामभिचारिताभिधानम् । तथा हि—सादृश्यसम्बन्धिनोरिव तदितरसम्बन्धिनोर्न सम्बन्धौदासिन्ये न वृत्तिः । अत एवान्यैरुक्तम्—सम्बन्धानन्तरं लक्ष्यलक्ष्यकयोः साक्षाद्दत्तं पदम् । सादृश्यं तु गोवाहीकादितद्धर्म्मसाजात्यरूपं न तथेति । अत एव क्वचित्तटादौ गङ्गादिसम्बन्धात् किञ्चित् शैत्यमस्त्येव । किन्तु गङ्गाशब्देन प्रतिपादने गङ्गात्वप्रतीतौ तत् शैत्यादिकमधिकं प्रतीयते वाहीके पुनर्गोनिष्ठानां गुणानां कदाचिन्न सम्भवः । किन्तु तत्सजातीयानाम् । किञ्च गौर्वाहिक इत्युक्तेऽपि प्रतिगन्तुः सर्वथा नाभेदप्रतिपत्तिः; किन्तु सामानाधिकरण्यप्रयोगात् तस्याः स्थगनमात्रम् । तदुक्तं शारीरिकमीमांसाव्याख्याने वाचस्पतिमिश्रैः—अपि च परः शब्दः परत्र वक्ष्यमाणगुणयोगेन प्रवर्त्तत इति । यः प्रयोक्तृप्रतिपत्तेः संप्रतिपत्तिः स गौणः । स च भेदप्रत्ययभेदपुरःसर इति ।

(८९) एतदभिप्रेत्योक्तप्रकारेण लक्षणाविशेषणयोर्गौणशुद्धयोर्भेदं दर्शयति—**इयञ्चेति** । अनयोर्गौणी शुद्धेति संज्ञाकरणे बीजमाह—**इयञ्चेति** ।—इति केचित् । इयञ्च "एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि" इत्यादौ निर्द्दिष्टा च । गुणयोगात्—लक्ष्ये मुख्यस्य सम्बन्धो गुणस्तद्वत्त्वात् न तु साक्षात्सम्बन्धात् । यद्वा—"गुणस्य साधारणधर्म्मस्य

महिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् (९०)। यथा—अग्निमाणकयोः (९१)। शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तभेदप्रतीतिः। तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा(९२)।

योगात् स्वविषयकज्ञानजनकत्वसम्बन्धात्", तदुक्तं—"लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता'।—इति विवृत्तौ व्याख्यातम्। पुत्रस्तु—"इयं सादृश्यसवन्धहेतुका गुणयोगा न तु साक्षात् सम्बन्धात्'—इत्येवाह। पूर्वा सादृश्यातिरिक्तसंबन्धनिबन्धना।

(९०) केचित्तु शक्यलक्ष्ययोरभेदारोपमेवोपचारमाहुः। तथा सति 'आयुर्घृतम्' इत्यादावपि सारोपाया उपचारमिश्रणाच्छुद्धात्वं न स्यादित्यतः प्रकारान्तरेणोपचारवीजमाह-**उपचार इति**। हि तथा हि। विशकलितयोः विभिन्नयोः, सादृश्यातिशयमहिम्ना बहुविधधर्म्मघटितसादृश्यसामर्थ्येन, भेदप्रतीतेर्भेदज्ञानस्य स्थगनमात्रं विराममात्रं न तु सर्वथाभाव इत्यर्थः। तथा च आयुर्घृतमित्यादौ भेदप्रतीतेर्विरामाभावत्वेनोपचारामिश्रणाच्छुद्धात्वमव्याहतमेव। अत्र 'अत्यन्तम्' इत्यस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् समासैकदेशेन 'भेदप्रतीति' इत्यनेन सहान्वयः। भेदप्रतीतेरात्यन्तिकत्वञ्च शक्यलक्ष्ययोः सम्बन्धानवगाहितया। तथा शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लगुणवान् पटः शुक्लगुणाद्भिन्न इति शक्यलक्ष्ययोः समवायो भासते न तथा अग्निर्माणवक इत्यत्र लक्षणाजन्यवोधात् प्राक् शक्यलक्ष्ययोः सादृश्यसम्बन्धो भासते। किन्तु सादृश्यबोधाभिप्रायबोधानन्तरमेवात्यन्तिकभेदप्रतीतिः सम्भवति। तस्याश्च सादृश्यातिशयबोधाभिप्रायबोधसहकृतेनाभेदारोपेण स्थगनमनुवृत्तिरेवोपचारः, न त्वभेदारोप इति—विवृतिकारः।

(९१) उपचारोदाहरणं दर्शयति—**यथेति**। **अग्नीति**। अत्र विजातीयतयाऽत्यन्तभिन्नयोरप्यग्निमाणवकयोस्तेजःस्वित्वादिबहुविधधर्म्मघटितसादृश्यसामर्थ्येन भेदज्ञानस्य स्थगनसत्त्वादुपचारः सम्भवतीत्याशयः।

(९२) अत्यन्तपदव्यावृत्तिमाह—**शुक्लपटयोरिति**। 'तु' इत्यव्ययेन पूर्वोदाहरणादस्योदाहरणस्य वैलक्षण्यं सूचितम्। तथा च 'सिंहो माणवकः' इत्यादौ अत्यन्तभिन्नयोरग्निमाणवकयोस्तेजःस्वित्वादिसादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिविरामादस्त्युपचारः। 'शुक्लः पटः' इत्यत्र तु शुक्लादिपदानां गुणिवाचकत्वमते सर्वथैव भेदाभावात् गुणवाचकत्वमतेऽपि "गुणगुणिनोरभेद" इति न्यायात् निरूढलक्षणाङ्गीकाराचाऽत्यन्तभेदप्रतीतेरभावान्नास्त्युपचारः,-इति वैलक्षण्यमित्याशयः। तस्मादुपचारामिश्रणात्, एवमादिषु शुक्लः पट इत्यादिषु शुद्धैव लक्षणा। शुद्धैवेत्यकारेण गौणी व्यवच्छिद्यते, तत्रोपचारापेक्षणादिति भावः। ननु गौणलक्षणातो रूपकालङ्कारस्य को भेदः, रूपकालङ्कारेऽप्यभेदारोपानन्तरं सादृश्यबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत्; रूपके अभेदारोपात् प्रागपि सादृश्यप्रतीतिः सम्भवति। आरोप्यमाणस्य प्राङ्निर्देशे हि गौणलक्षणाप्रयोगवाक्यम्, पश्चान्निर्देशे रूपकप्रयोगवाक्यमिति केचित्। 'गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति' इति गौणलक्षणो-

व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद्द्विधा स्युः फललक्षणाः । (९३)

प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः—काव्यर्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा—"उपकृतं वहु तत्र" इति (९४) ।

दाहणं 'राजति व्योमकासारे राजहंसः सुधाकरः' इति रूपकोदाहरणं ददतो ग्रन्थकृतस्तन्नाभिमतमिति मन्तव्यम् । शोभातिशायित्वानतिशायित्वाभ्यामेव गौणलक्षणाया एव रूपकालङ्कारत्व-तन्मात्रत्वयोर्व्यवहारः, वैचित्र्यजनकधर्म्मस्यैवालङ्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा हि—'वाहुलता पाणिपद्मम्' इत्यादौ गौणलक्षणायाः शोभातिशायितयैव रूपकालङ्कारता । 'गौर्वाहीक' इत्यादौ तु तस्याः तादृशशोभातिशायित्वाभावात्तन्मात्रत्वमेवेत्यपरेषां समाधिः ।

(९३) सम्प्रति व्यङ्ग्यवैचित्र्येणैव प्रयोजनलक्षणायाः पुनर्द्वैविध्यमाह—**व्यङ्ग्यस्येति** । फलं प्रयोजनं तद्युक्ता लक्षणा फललक्षणा, व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनावृत्तिलभ्यस्य फलापरपर्य्यायस्य लक्षणामूलीभूतस्य प्रयोजनस्य । गूढत्वं सहृदयमात्रवेद्यत्वम्, अगूढत्वं सहृदयेतरैरपि वैद्यत्वम् । सहृदयश्च काव्यवासनापरिपक्वबुद्धिः । लक्षणामूलीभूतं प्रयोजनं व्यञ्जनावृत्तिमात्रगम्यमिति 'व्यङ्ग्यस्य' इत्यनेन सूचितम् । "आभ्यामेव व्यङ्ग्यस्य गूढत्वागूढत्वाभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यौ काव्यप्रकारविशेषौ वक्ष्येते" इति–पुत्रः ।

(९४) गूढत्वमगूढत्वञ्च स्वयं निर्वक्ति—**तत्र गूढ इति** । गूढो व्यङ्ग्योऽर्थः । गूढ इत्यस्य व्यङ्ग्यार्थविशेषणत्वात् पुंस्त्वम् । काव्यार्थानां भावनया गवेषणया परिपक्वा परिनिष्ठिता या वुद्धिस्तस्या विभवमात्रेण सामर्थ्यमात्रेण वेद्यो वोध्यः, न त्वपरिपक्ववुद्धिवोध्य इत्यर्थः । गूढव्यङ्ग्यस्योदाहरणमाह—**यथा उपकृतमिति** । अत्रोपकृतमित्यादिपदेनापकृतमित्याद्यर्थो वक्तृमहिम्ना लक्ष्यते । अपकाराद्यतिशयो व्यङ्ग्यः । स च काव्यार्थभावनापरिपक्ववुद्धिभिः सहृदयैरेव ज्ञायत इति भावः । काव्यप्रकाशकारेणेदं गूढोदाहरणमाह, तद्यथा—

"मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोद्धुरं
वतेन्दुवदना कथं तरुणिमोद्गमो मोदते ॥" इति ।

अत्र विकासस्य पुष्पधर्म्मस्य स्मिते, वशीकरणस्य चेतनधर्म्मस्य प्रेक्षिते ऊर्ध्वगतिविशेषरूपसमुच्छलनस्य मूर्त्तद्रव्यधर्म्मस्य विभ्रमे, संस्थाया मर्य्यादायास्त्यागस्य चेतनधर्म्मस्य मतौ, मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्म्मस्य स्तनयोः उद्धुरत्वस्योत्कृष्टधुरावत्त्वरूपस्य चेतनधर्म्मस्य जघने, मोदस्य हर्षस्य चेतनधर्म्मस्य यौवनोद्गने वाधितत्वाद्विकसितादिपदैरुपदर्शितपदार्थो लक्ष्यन्ते ।

अगूढः—अतिस्पष्टतया सर्व्वजनसंवेद्यः। यथा-

"उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि।" (९५)

अत्र "उपदिशति" इत्यनेन "आविष्करोति' इति लक्ष्यते। आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (९६)।

धर्म्मिधर्म्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा। (९७)

तत्र विकासेनासङ्कुचितत्वसम्बन्धेन सातिशयत्वं लक्ष्यते, सौरभादि व्यङ्ग्यम्। वशीकरणेन स्वाधीनत्वं लक्ष्यते, अभिमतविषयनिवृत्तिः सम्बन्धः, युक्तानुरागित्वं व्यङ्ग्यम्। समुच्छलनेन वाहुल्यं लक्ष्यते, प्रयोज्यप्रयोजकभावः सम्बन्धः, सकलमनोहारित्वं व्यङ्ग्यम्। संस्थापासनेनाधीरत्वं लक्ष्यते, हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्धः, पूर्वं मुग्धतया गुरुजनसन्निधौ प्रियतमेऽप्यङ्गीकृतमर्य्यादामतिरासीत् इदानीं तु मौग्ध्यत्यागात् तथा इत्यनुरागातिशयो व्यङ्ग्यः। मुकुलितत्वेन काठिन्यं लक्ष्यते; निविडावयवत्वं सम्बन्धः, यद्वा उद्भिन्नत्वं लक्ष्यम्, आलिङ्गनयोग्यत्वं व्यङ्ग्यम्। उद्धुरत्वेन विलक्षणरतियोग्यत्वं लक्ष्यते, भारसहनक्षमत्वं सम्बन्धः, रमणीयत्वं व्यङ्ग्यम्। मोदेनोत्कर्षो लक्ष्यते, जन्यजनकभावः सम्बन्धः, स्पृहणीयत्वं व्यङ्ग्यम्। तथा चात्रैतानि व्यङ्ग्यानि काव्यवासनापरिपक्वबुद्धेः सहृदयस्यैव प्रकाशन्त इति।

(९५) **अतीति**। सर्वजनसंवेद्यः सहृदयैररपि वोध्यः। **उपदिशतीति**। श्लोकसमुदायो यथा—

"श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानम्।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि॥" इति।

व्याख्या तु—जडा अनभिज्ञा अपि जनाः, श्रियाः लक्ष्म्याः परिचयः प्रथमसम्बन्धस्तस्मादेव, विदग्धानां चतुराणां यानि चरितानि चरित्राणि तेषामभिज्ञाः ज्ञातारो भवन्तीत्यन्वयः। तत्रार्थान्तरं न्यसति—उपदिशतीति। यौवनस्य मदो हर्षः भर इति यावत्, कामिनीनां स्त्रीणां, यद्वा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, कामिन्यै इत्यर्थः, ललितानि 'सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्' इत्युक्तलक्षणलक्षितानि, 'अनाचार्य्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम्' इत्युक्तलक्षणलक्षितानि वा, वहुवचनेन विव्वोकविलासादिसर्वहावसंग्रहः, उपदिशति अविष्करोति।

(९६) अत्र व्यङ्ग्यार्थस्यागूढत्वं दर्शयति—**अत्रेति**। उपदेशो हि ज्ञानानुकूलशव्दप्रयोगः, स च चेतनकर्तृकः, अचेतने यौवनमदे तत्कर्तृकत्वस्यासम्भवान्मुख्यार्थवाधः, तस्मादुपपूर्वधाधातुना स्वार्थं परित्यज्य आविष्काररूपोऽर्थो लक्ष्यते, इयञ्च लक्षणलक्षणा वोध्या। आविष्करातिशयश्च प्रयोजनात्मा व्यङ्ग्यार्थ इत्यर्थः। अभिधेयवत् वाच्यार्थवत्, स्फुटं प्रतीयते सहृदयेतरैरपीति शेषः।

(९७) पुनरपि तासां द्वैविध्यमाह—**धर्मीति**। एताः पूर्वोक्ताः प्रयोजनमूलाः

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्म्मिगतत्वेन धर्म्म-गतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः (९८)। दिङ्मात्रं यथा--

"स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥ (९९)

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्म्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः

षोडशप्रकारा अपि लक्षणाः, फलस्य प्रयोजनस्य, धर्म्मी लक्ष्यः तद्गतत्वेन; धर्म्मः लक्ष्यवृत्तिपदार्थस्तद्गतत्वेन चेत्यर्थः, प्रत्येकमेव द्विधा भवन्ति ।

(९८) विवृणोति—**एता इत्यादि** । अनन्तरोक्ता अव्यवहितपूर्वोक्ताः प्रयोजनमूला इत्यर्थः ।

(९९) सर्वासां तासामुदाहरणप्रदर्शने ग्रन्थभूयस्त्वं स्यादित्यत आह—**दिङ्मात्रेति** । अनयोरेकैकप्रकारमात्रमुदाहरणं प्रदर्श्यत इति शेषः ।

फलस्य धर्म्मिगतत्वेनोदाहरणमिदम—**स्निग्धेति** । विरहिणः श्रीरामस्योक्तिरियम् । स्निग्धा श्लक्ष्णा श्यामला अत्यन्तकृष्णा या कान्तिस्तया लिप्तं व्याप्तं सम्यगाच्छादितं वियदाकाशं यैस्तथाभूताः, वेल्लन्त्यो विलासात् खेलन्त्यो वलाका वकपङ्क्तयो येषु तथा भूताश्च, घना मेघाः, कामं यथेष्टं यथा स्यात्तथा सन्तु भवन्तु । तथा शीकरिणोऽम्बुकणधारिणो वाता वायवश्च कामं सन्तु । तथा कला मधुरास्फुटाः, पयोदसुहृदां मेघमित्राणां मयूराणाम्, पयोदस्य मयूरसुहृत्वं केकाजनकतया, आनन्दकेकाः प्रमोदजनितकेकाध्वनयश्च कामं सन्तु । विरहिमारकेभ्यस्तेभ्य उद्दीपकातिशयेभ्यो न विभेमीति भावः । ननु त ात्वे भवतो महत् कष्टमेव भविष्यतीत्यत्राह—दृढमित्यादि । दृढं बलवत् कठोरं कर्कशं हृदयमन्तःकरणं यस्य तादृशः अहं रामोऽस्मि सकलदुःखपात्रत्वेन प्रसिद्धोऽस्मीति तात्पर्य्यम् । अत एव सर्वं=पितृमरण-मातृवियोग-वनवास-जटाधारण-फलमूलाहारादिवत् जानकीविरहमपि पूर्वोक्तविरहिमारकोद्दीपकातिशयं क्लेशमपि वेत्यर्थः, सहे सोढुं शक्नोमि । अत्रैतादृशदुःखजनकसमाजेऽपि प्राणधारणादात्मन्यक्कारो व्यज्यते । तु किन्तु, वैदेही आजन्मसुखसम्वर्द्धिताऽतिसुकुमारी राजकुमारी सीता, कथं भविष्यति ईदृशघनादिदर्शने मां विना कीदृशी भविष्यति, अत्यन्तमेवाधीरा भविष्यतीति भावः , यद्वा—कथं भविष्यति केन प्रकारेण जीविष्यति तज्जीवनं न सम्भाव्यत इत्यर्थः । हहेति विषादातिशये । हा देवि ! सीते ! धीराभव ईदृशेऽपि व्यापारे धैर्य्यावलम्बिनी भव । अत्र देवत्वेन परमसौकुमार्य्येऽपि धैर्य्यौचित्यं व्यज्यते ।

काव्यप्रकाशटीकायां कमलाकरेण तु "सीतामरणं सम्भाव्य रामः पृथिवीं प्रत्याह—हे सर्वंसहे वसुधे देवि ! धीरा भव दुहितृशोकेन त्वं मा विदीर्णा भवे"ति व्याख्यातम् ।

फलम् (१००) "गङ्गायां घोषः" इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु शैत्यत्वपावनत्वादिरूपधर्म्मस्यातिशयः फलम् (१)

तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥११॥ (२)

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशल्लक्षणाभेदाः।

किञ्च--

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा। (३)

ता अनन्तरोक्ताः। तत्र पदगतत्वेन यथा--"गङ्गायां घोषः"। वाक्यगतत्वेन यथा-"उपकृतं बहु तत्र" इति। एवमशीतिप्रकारा लक्षणा (४)।

अत्र रामपदेन दुःखपात्रतालक्षणया व्यज्यमानस्य राज्यत्याग-जटा-वल्कलधारण-पितृशोकाद्यधिगतदुःखसहनातिशयस्यावगमे व्यञ्जनयावगतैः शोकावेगधैर्य्यनिर्वेदादिभिः परिपुष्टो विप्रलम्भः प्रकाश्यत इति प्रकाशोद्योते स्पष्टम्।

(१००) फलस्यात्र धर्मिगतत्वमेवेति समन्वयति—**अत्रेत्यादिना**। धर्मिणि अत्यन्तदुःखसहिष्णुत्वरूपधर्म्मवति। लक्ष्ये लक्षणाप्रतिपाद्ये। तस्यैव दुःखसहिष्णुत्वरूपस्य रामस्य, अतिशयो दुःखसहिष्णुत्वविषयकोत्कर्षः, फलं प्रयोजनम्। अयमर्थः-"रामोऽस्मि सर्वंसहे" इत्यत्र केवलस्यैव रामस्य सर्वंसहत्वस्याप्रसिद्धेर्मुख्यार्थबाधात् रामस्य चात्यन्तदुःखसहिष्णुत्वरूपविशेषो लक्ष्यते। तथा हि मुख्यार्थस्य रामस्य 'सर्वं सहे' इति वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये अत्यन्तदुःखसहिष्णुत्वरूपेतरार्थस्याक्षेपादियमुपादानलक्षणा बोध्या, अत्यन्तदुःखसहिष्णुत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्। एवञ्च लक्ष्यार्थेऽत्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे तस्यैव दुःखसहिष्णुत्वविषयकोत्कर्षरूपोऽतिशयः प्रतीयत इति लक्षणायाः फलं धर्मिगतमेवेति बोध्यम्।

(१) फलस्य धर्म्मगतत्वं दर्शयितुमाह—**गङ्गायामिति**। धर्म्मस्यातिशयो धर्म्मनिष्ठ एवेति फलमत्र धर्म्मगतं बोध्यम्। यद्यप्युक्तश्लोके लिप्तपदस्य व्याप्तेर्लक्षणा व्याप्तेरतिशयः फलमिति धर्म्मगतफललक्षणाया उदाहरणं तत्रैव सम्भवति, तथापि गङ्गायां घोष इति प्रसिद्धोदाहरणमुपन्यस्तम्।

(२) संख्यया लक्षणाः सङ्कलयति—**तदेवमिति**। तत् तस्मात्, एवमुक्तप्रकारेण।

(३) संख्यया सङ्कलितानां तासामपि लक्षणानां पुनर्द्वैविध्यं दर्शयितुमाह—**किञ्चेति**। अपि चेत्यर्थः। **पदेति**। ता लक्षणाः, प्रत्येकम् एकैकम्, पदवाक्यगतत्वेन क्वचित् पदगतत्वेन क्वचिच्च वाक्यगतत्वेनेत्यर्थः। ननु अभिधावल्लक्षणायाः पदधर्म्मत्वेन कथं वाक्यगतत्वमिति चेत्, उच्यते, यत्र वाक्ये वाक्यसमुदाये वा बहुपदेषु लक्षणा तत्रैव तस्या वाक्यगतत्वमुपचारात्।

(४) **वाक्यगतत्वेनेति**। "उपकृतं बहु तत्रे"त्यत्र बहुपदनिष्ठत्वाभिप्रायेण

लक्षणाया वाक्यगतत्वं बोध्यम् । एवमेव हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां वाक्यनिष्ठत्वं प्राचीनालङ्कारग्रन्थेष्वपि प्रायशो दृश्यते । तथा चेदं काव्यप्रकाशे वाक्यगतनिहतार्थत्वे उदाहरणम्, यथा—

साथकसहायबाहो मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः ।
अब्जरुचिभासुरस्ते भातितरामवनिप ! श्लोकः ॥

इत्यत्र सायकादयः शब्दाः खड्गाब्धिभूचन्द्रयशः पर्य्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः । तस्मादत्र वाक्यगतो निहतार्थत्वदोषः । एवमन्येषामुदाहरणान्यूह्यानि ।

अशीतिप्रकारा लक्षणा

यथा—

रूढौ उपादानलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा—अश्वः श्वेतो धावति इति । १ ।
रूढौ उपादानलक्षणा साध्यवसाना शुद्धा यथा—श्वेतो धावति इति । २ ।
रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा—कलिङ्गः पुरुषो युध्यते इति । ३ ।
रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना शुद्धा यथा—कलिङ्गः साहसिक इति । ४ ।
रूढौ उपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा—एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि इति ।५।
रूढौ उपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—तैलानि हेमन्ते सुखानि इति।६।
रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति इति ।७।
रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—राजा कण्टकं शोधयति इति ।८।

इत्येवं केवलरूढिमूला अष्टौ लक्षणाः ।

प्रयोजने उपादानलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा—एते कुन्ताः प्रविशन्ति इति ।१।
प्रयोजने उपादानलक्षणा साध्यवसाना शुद्धा यथा—कुन्ताः प्रविशन्ति इति ।२।
प्रयोजने लक्षणलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा—आयुर्घृतम् इति । ३ ।
प्रयोजने लक्षणलक्षणा साध्यवसाना शुद्धा यथा—आयुः पिबति इति । ४ ।
प्रयोजने उपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा—एते राजकुमारा गच्छन्ति इति ।५।
प्रयोजने उपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—राजकुमारा गच्छन्ति इति ।६।
प्रयोजने लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—गौर्वाहीक इति ।७।
प्रयोजने लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—गौर्जल्पति इति । ८ ।

इत्येवं प्रयोजनमूला अष्टौ लक्षणाः ।

ताश्च प्रयोजनमूला लक्षणा प्रयोजनात्मकव्यङ्ग्यस्य गूढत्वेनागूढत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशप्रकारा भवन्ति ।

गूढत्वे उदाहरणं यथा—"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यत" इत्यादि ।

अगूढत्वे उदाहरणं यथा—"उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि" इत्यादि ।

ता अपि तत्प्रयोजनस्य धर्म्मिवृत्तित्वेन धर्म्मवृत्तित्वेन च प्रत्येकं द्विविधाः सत्यो द्वात्रिंशद्विधा जायन्ते ।

अथ व्यञ्जना (५)।

विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः ॥ १२ ॥

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च। (६)

"शब्द-बुद्धि-कर्म्मणां विरम्य व्यापाराभावः" इति नयेन अभिधा-लक्षणा-तात्पर्य्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपक्षीणासु, यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते, सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जन-ध्वनन-गमन-प्रत्यायनादिव्यपदेशविषयो व्यञ्जना नाम (७)।

प्रयोजनस्य धर्म्मिवृत्तित्वेनोदाहरणं यथा—"रामोऽस्मि सर्वं सहे" इत्यादि।

प्रयोजनस्य धर्म्मवृत्तित्वेन तूदाहरणं यथा—"गङ्गायां घोषः" इत्यादि।

ताश्च प्रयोजनमूला द्वात्रिंशत्प्रकारा लक्षणा उक्ताभिः रूढिमूलाभिरष्टाभिः सह मिलित्वा चत्वारिंशत्प्रकारा भवन्ति।

एताश्च सर्वाः लक्षणा पदवृत्तित्वेन वाक्यवृत्तित्वेन च पुनः प्रत्येकं द्विधा भूत्वा समष्ट्या अशीतिप्रकाराः सम्पद्यन्ते।

पदवृत्तित्वेनोदाहरणं यथा—"गङ्गायां घोष" इत्यादि।

वाक्यवृत्तित्वेनोदाहरणं यथा—"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादि।

(५) अथोद्देश्यक्रमप्राप्तां व्यञ्जनां निरूपयितुमाह—**अथेति**। लक्षणानिरूपणानन्तरम्।

(६) **विरतास्विति**। अभिधाद्यासु अभिधा लक्षणा-तात्पर्य्यात्मिकासु तिसृष्वेव वृत्तिषु विरतासु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वोपक्षीणासु सतीषु, यया वृत्त्या अपरोऽभिधेयादिव्यतिरिक्तो व्यङ्ग्यत्वेन निरूपयिष्यमाणो वस्त्वलङ्काररसलक्षणोऽर्थो बोध्यते, सा शब्दस्य अर्थस्य च वृत्तिर्व्यञ्जना नामेत्यन्वयः। तथा च अभिधेयादिभिन्नार्थोपस्थापकवृत्तित्वं व्यञ्जनात्वमिति तल्लक्षणं पर्य्यवसितम्। आदिपदेन लक्ष्यार्थतात्पर्य्यार्थयोः संग्रहः। अत्र वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्वेऽपि तत्तत्पदनिष्ठवाचकतानिरूपितवाच्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमर्थस्य विवक्षितमिति नाप्रसिद्धिः। अत्रेदं विवृतिकारव्याख्यानम्—वृत्तिर्व्यापारः, सा च वक्तृतात्पर्य्यविशेषरूपा, वक्तृतात्पर्य्यञ्च 'एतत्पदं वाक्यं वा इममर्थं बोधयतु, इति वक्तुरिच्छाविशेषः। शाब्द्या व्यञ्जनायाः पदधर्म्मत्वम्, आर्थ्यास्तु वाक्यधर्म्मत्वम्, एतत्पदं वाक्यं वैतदर्थबोधाभिप्रायकमिति ज्ञानविषय एव सा स्वार्थं बोधयति—इति। मुख्यार्थबाधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धाऽसम्बद्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जनेति मञ्जूषाकारः।

(७) विवृणोति—**शब्दबुद्धित्यादि**। शब्दो गवादिः बुद्धिः प्रत्यक्षादिः कर्म्म

तत्र—(८) ।

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥१३॥ (९)

अभिधामूलमाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।
एकत्रार्थेऽन्यधीर्हेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥१४॥ (१०)

ज्योतिष्टोमादि च तेषाम्, विरम्य एकवारमात्रस्वस्वविषयोपस्थापनानन्तरमुपरम्योपक्षीणीभूय स्थितानामिति शेषः, व्यापाराभावः उपक्षीणत्वेनानर्हत्वात्पुनस्तद्विषयोपस्थापनाभावः । अयं भावः—एकवारमुच्चरितो गोशब्द एकवारमेव सास्नादिमन्तमर्थं प्रतिपाद्योपक्षीणो न पुनस्तमर्थं प्रतिपादयेत् । तथा धूमध्वजाद्यनुमितावेकवारं कृतं धूमादिदर्शनमेकवारमेव वह्न्याद्यनुमानं साधयित्वोपक्षीणं न पुनस्तत्साधयेत् । तथैकवारमनुष्ठितं यागादि कर्म्मैकवारमेव स्वर्गादिजननयोग्यमपूर्वं जनयित्वोपक्षीणं न पुनस्तं जनयेदिति । तिसृष्वित्यभिहितान्वयवादिमतमाश्रित्य, अन्विताभिधानमते तु द्वयोः, तत्रापि लक्षणाया अभावे तु प्रथममते द्वयोः, द्वितीयमते ह्येकस्याः ।—इति पुत्रः । अर्थादिकस्येत्यादिपदं विवृणोति—**प्रकृतीति** । प्रकृतिर्नाम अर्थावबोधहेतुः प्रत्ययविधानावधिभूतः शब्दविशेषः । सर्वेषामेव प्रत्ययानां प्रकृतिं निमित्तीकृत्यैवोत्पत्तिविधानात् । भाष्येऽप्युक्तम्—"तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्या" इति । अयमर्थः—ततः विधानावधेः यौ परौ तावेव सुप्तिङौ, या च तयोराद्या विधानावधिभूता सैव प्रकृतिरिति । प्रत्ययस्तु प्रकृतिमवधीकृत्य विधीयमानः स्वार्थबोधकः शब्दविशेषः । अत एवोक्तं हरिणा—यः शब्दः स्वेतरस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः ॥—इति । आदिपदादुपसर्गादिग्रहणम् । ध्वननादयो व्यञ्जनस्य पर्य्यायान्तराणि । अत्राप्यादिपदात् सूचनादेर्ग्रहणम् ।

(८) व्यञ्जनाया विभागकरणायाह—**तत्रेति** । तत्र व्यञ्जनाविषये अयं विभाग इति शेषः ।

(९) **अभिधेति** । अभिधालक्षणे मूले कारणे यस्याः सा । तथा च—शाब्दी व्यञ्जना द्विविधा, एका अभिधामूला द्वितीया लक्षणामूला च । अभिधान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमभिधामूलत्वं लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं च लक्षणामूलत्वम् ।—इत्यर्थः ।

(१०) **अनेकार्थस्येति** । अनेकार्थस्य = अनेकत्र गृहीतशक्तिकस्य शब्दस्य एकत्रार्थे=एकस्मिन्नर्थे संयोगाद्यैः=अनुपदमेव वक्ष्यमाणैः संयोगादिभिर्नियामकैः पदार्थैः करणैः नियन्त्रिते = अर्थान्तरनिरुद्धप्रसरतयाऽभिधया व्यवस्थापिते सति, अन्यस्य = अभिधाया अविषयस्यार्थान्तरस्य धीहेतुः=प्रतीतिकारणं या वृत्तिः सा अभिधाश्रया =अभिधामूला व्यञ्जना स्यात् । प्राकरणिकमर्थं बोधयित्वाभिधायां विरतायां अप्राकर-

आद्यशब्दाद्विप्रयोगादयः । उक्तं हि—(११) ।

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥" (१२)

"सशङ्खचक्रो हरिः" इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमे

णिकबोधे व्यञ्जना अभिधान्तरमपेक्षत इत्यभिधामूलत्वमस्याः । ननु अभिधान्तरस्य संयोगादिना प्रतिरुद्धत्वेन कथं व्यञ्जनाजन्यबोधे सहकारित्वमिति चेन्न, अभिधायाः स्वातन्त्र्येणार्थान्तरोपस्थापने संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । ननु अभिधयैवार्थान्तरमुपस्थाप्यतां किं व्यञ्जनया संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वस्य च कल्पनेनेति चेत्, न, अप्राकरणिकद्वितीयार्थबोधान्निष्कम्पप्रवृत्त्यभावेन तस्य आस्वादविशेषजनकत्वेन च तत्र वैजात्यस्यावश्यं वाच्यत्वेन तस्य च कारणविशेषाधीनसिद्धिकत्वेन व्यञ्जनासिद्धेरभिधया द्वितीयार्थस्य प्रथममुपस्थाने संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च । इति विवृतिः ।

(११) **उक्तं हीति** । भर्तृहरिणेति शेषः ।

संयोग इति । संयोगः सम्यक् योगः प्रसिद्धसम्बन्धः । विप्रयोगः प्रसिद्धसम्बन्धध्वंसः विभागो वा । साहचर्य्यम् एककालदेशावस्थायित्वम्, एकस्मिन् कार्य्ये परस्परसापेक्षत्वं वा । केचित्तु—साहचर्य्यं सादृश्यम्, सदृशयोरेव प्रायेण सहचरणदर्शनात्, शब्दयोरपि सदृशार्थयोरेव सह प्रयोग इत्युत्सर्गाच्चेत्याहुः । विरोधिता वध्यघातकत्वं सहानवस्थानञ्च । अर्थः प्रयोजनापरपर्य्यायमनन्यथासाध्यं फलम् । प्रकरणं प्रस्तावः । लिङ्गं संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्म्म इति केचित्, परे तु—संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन परपक्षव्यावर्त्तको धर्म्मो न त्वसाधारणो धर्म्मः, सशङ्खचक्र इत्यादावतिव्याप्तेः, कुपितो मकरध्वज इत्यत्राव्याप्तेश्चेत्याहुः । अन्यस्य सन्दिग्धार्थकभिन्नस्य शब्दस्य समानविभक्त्यन्तपदस्य सन्निधिरव्यवधानम् । केचित्तु—शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः = समासाद्यधीनसमानार्थकताकशब्दान्तरसमभिव्याहारः, समासाद्यधीनत्वविशेषणात् 'सशङ्खचक्र' इत्यत्रातिव्याप्तिर्निरस्ता, समानार्थकतेति विशेषणात् 'स्थाणुं वन्दे' इत्यत्रातिव्याप्तिश्च निरस्ता । सन्निधिः सामानाधिकरण्यमिति—पुत्रः प्राह । सामर्थ्यं तत्कारणनियमः । औचिती योग्यता । देशस्तद्विशेषः । कालस्तद्विशेषः । व्यक्तिः पुंस्त्वादिः । स्वरा उदात्तादयः । आदिपदात् हस्तभङ्गीप्रभृतयश्च । एते शब्दार्थस्य शब्दवाच्यार्थस्य अनवच्छेदेऽनिश्चये सति; कतमोऽर्थोऽत्र विवक्षित इति सन्देहे सति तदपाकरणद्वारेण विशेषस्मृतिहेतवः विशेषस्य विवक्षितार्थस्य या स्मृतिर्ज्ञानं तद्धेतवः तज्जनका भवन्तीत्यर्थः ।

वाभिधत्ते (१३)। "अशङ्खचक्रो हरिः" इति तद्वियोगेन तमेव (१४)। "भीमार्ज्जुनौ" इति अर्ज्जुनः पार्थः (१५) "कर्णार्ज्जुनौ" इति कर्णः सूत्रपुत्रः (१६)। "स्थाणुं वन्दे" इति स्थाणुः शिवः (१७)। "सर्व्वं जानाति देवः" इति देवो भवान् (१८)। "कुपितो मकरध्वजः" इति मकरध्वजः कामः (१९)। "देवः पुरारिः" इति पुरारिः शिवः (२०)। "मधुना मत्तः पिकः" इति मधुर्वसन्तः (२१)। "यातु वो दयिता

(१३) एषां नियन्त्रणस्वरूपं क्रमादुदाहरणैर्दर्शयितुमादौ संयोगस्य नियामकत्वमुदाहरति—**सशङ्खेति**। अत्र हरिर्विष्णुः सिंहादिर्वा इति सन्देहे सतीति योज्यम्। विष्णुमेवेत्येवकारेण सिंहाश्वादेर्व्यवच्छेदः।

(१४) वियोगस्य नियामकत्वमुदाहरति—**अशङ्खेति**। अत्रापि पूर्ववत्सन्देहे सतीति योज्यम्। तयोः शङ्खचक्रयोर्वियोगेनाभावेन तं हरिमेवाभिधत्त इत्यनुषज्यते, प्रतिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात्।

(१५) साहचर्य्यस्य नियामकत्वमुदाहरति—**भीमेति**। अत्र अर्जुनो वृक्षविशेषः पार्थो वेति सन्देहे भीमसाहचर्य्यात् अर्जुनः पार्थस्तृतीयपाण्डव एव न तु वृक्षविशेषः।

(१६) विरोधिताया नियामकत्वमुदाहरति—**कर्णेति**। अत्र कर्णः श्रवणं सूतपुत्रो वेति सन्देहे अर्जुनसूतपुत्रयोर्विरोधितया कर्णः सूतपुत्रो राधेय एव न तु श्रवणेन्द्रियम्। अत्र वध्यघातकत्वरूपविरोधिता।

(१७) अर्थस्य नियामकत्वमुदाहरति—**स्थाणुमिति**। अत्र स्थाणुः शङ्कुः शिवो वेति सन्देहे स्थाणुपदस्य शङ्कुवाचकत्वे भवच्छेदरूपं प्रयोजनं न घटते। अतः स्थाणुः शिव एव न तु शङ्कुः। प्रयोजनमत्र भवच्छेदः।

(१८) प्रकरणस्य नियामकत्वमुदाहरति—**सर्वमिति**। अत्र देवपदेन त्रिदशनृपयोः सन्देहे प्रस्तावात् देवो भवान् प्रकृतो राजा न तु कश्चित् त्रिदशः। अत्र राजसम्बोध्यकदूतकथा प्रकरणम्।

(१९) लिङ्गस्य नियामकत्वमुदाहरति—**कुपित इति**। अत्र मकरध्वजपदेन कामसमुद्रयोः सन्देहे कोपरूपप्राणिधर्म्मस्य समवायेन कामे एव सम्भवात् मकरध्वजः कामो मदनो न तु समुद्रः तस्याप्राणित्वेन कोपरूपधर्म्माभावात्।

(२०) अन्यशब्दसन्निधेर्नियामकत्वमुदाहरति—**देव इति**। अत्र पुरारिः किं त्रिपुरासुरहन्ता शिवः शत्रुपुरनाशकस्तदन्यः कश्चिद्वेति सन्देहे देवतावाचकसमानविभक्त्यन्तदेवपदसान्निध्यात् पुरारिः शिव एव।

(२१) सामर्थ्यस्य नियामकत्वमुदाहरति—**मधुनेति**। मधुपदेन मद्यवसन्तयोः संशये मद्येन पिकस्य मत्तताया अप्रसिद्धत्वात् वसन्तकाले एव तस्याः पिके सुसम्भवात् मधुर्वसन्तो न तु मद्यम्।

मुखम्" इति मुखं साम्मुख्यम् (२२)। "विभाति गगने चन्द्रः" इति चन्द्रः शशी (२३)। "निशि चित्रभानुः" इति चित्रभानुर्वन्हिः (२४)। "भाति रथाङ्गम्" इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् (२५)। स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृत्, न काव्य इति तस्य विषये नोदाहृतम् (२६)। इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः—"स्वरोऽपि काकादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिकृदेव, उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिकृदेवेत्येतद्विषये उदाहरणमुचितमेव" इति, (२७) तन्न,

(२२) औचित्याः नियामकत्वमुदाहरति—**यात्विति**। अत्र दयिता प्रिया वो युष्माकं तवेत्यर्थः; मुखं वदनं यातु प्रविशतु अथवा मुखं मानमपहाय साम्मुख्यं यातु प्राप्नोतु इत्यर्थ इति सन्देहे दयितायाः सामुख्यप्राप्तेरेव योग्यत्वात् मुखं साम्मुख्यमेव। न तु वदनम्।

(२३) देशस्य नियामकत्वमुदाहरति—**विभातीति**। अत्र चन्द्रः कर्पूरः शशी वेति सन्देहे शशिनो गगनदेशसम्भवात् चन्द्रः शश्येव न तु कर्पूरः।

(२४) कालस्य नियामकत्वमुदाहरति—**निशीति**। अत्र चित्रभानुः सूर्य्यो वह्निर्वेति संशये चित्रभानुर्वह्निरग्निरेव न तु सूर्य्यः, निशि काले तस्यासम्भवात्।

(२५) व्यक्तेर्नियामकत्वमुदाहरति—**भातीति**। अत्र रथाङ्गपदेन चक्र-चक्रवाकयोः सन्देहे नपुंसकव्यक्त्या=नपुंसकलिङ्गेन रथाङ्गं चक्रमेवाभिधीयते नतु चक्रवाकः, तद्वाचकस्य पुंलिङ्गत्वात्।

(२६) स्वरस्य नियामकत्वं किमित्यपेक्षायामाह—**स्वरस्त्विति**। विशेषप्रतीतिकृत् उदाहृतवदेकतरार्थनियामकः। तदुक्तं पाणिनीयशिक्षायाम्—"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्"॥ इति। यथा—इन्द्रशत्रुरिति पदे इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्येति बहुव्रीहौ आद्यपदोदात्तत्वम्। तेन च इन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं बोध्यते। इन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीतत्पुरुषपक्षे अन्त्यपदोदात्तत्वम्। तेन च इन्द्रस्य शातनकर्म्मतयाऽवगमः। न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृदित्युनुषङ्गः। नोदाहृतं प्राचीनैरिति शेषः। तथाहि प्राचीनपथावलम्बिना मयापि नोदाहृतमिति भावः।

(२७) **इदञ्चेति**। अव्यवहितपूर्वोक्तं प्राचीनमतं केऽपि भट्टादयः चण्डीदासराघवानन्दप्रभृतयश्च। काकुः "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" इत्युक्तलक्षणः, विकृतस्वर इति यावत्। यथा—"मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्" इत्यादौ काक्वादिरूपः स्वरो विशेषप्रतीतिकृदेव। उदात्तादिरूपोऽपि स्वरः, आदिपदेनानुदात्तसमाहारयोर्ग्रहणम्। उच्चस्वर उदात्तः, नीचस्वरोऽनुदात्तः, मध्यस्वरः समाहारश्च। मुनेर्भरतस्य नाट्याचार्य्यस्य पाठोक्तदिशा वचनानुसारेणेत्यर्थः। यथा—

तथाहि स्वराः काक्वादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति, न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम् (२८)। किञ्च यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोरनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यम्, तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः, न च तथा (२९)। अतएवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे—"काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत इति च नयः" इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण (३०) आदिशब्दात् "एतावन्मात्रस्तनी" इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् (३१)। एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्द-

हास्यश्रृङ्गारयोः स्वरितोदात्तम्, वीररौद्राद्भुतेषूदात्तस्वरितम्, करुणबीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरितमुत्पादयेत्" इति। स्वरितयुक्त उदात्तः स्वरितोदात्तस्तम्, प्रथमतः स्वरितं क्रमशश्चोदात्तमुत्पादयेदित्यर्थः। एवमन्यत्रापि।

(२८) भट्टचण्डीदासराघवानन्दप्रभृतीनां मतं दूषयितुमाह—**तन्नेति**। व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं न त्वभिधेयरूपं विशेषमित्यर्थः। न खलु न त्वित्यर्थः। प्रकृतोक्तमेतत्प्रकरणोक्तम्। तथा च—"संयोगो विप्रयोगश्च।.........विशेषस्मृतिहेतवः॥" इत्यत्र विशेषपदेनाभिधेयार्थविशेष एव प्रतिपाद्यते न पुनर्वृत्त्यर्थविशेष इति भावः।

(२९) एवं भट्टचण्डीदासराघवानन्दोक्तं दूषयित्वा 'नन्वभिधेयार्थविशेषग्रहणे विनिगमनाभावाद् वृत्त्यर्थविशेषोऽपि ग्रहीतुं शक्यते' इति पूर्वपक्षं स्वयमुत्पाद्य निराचष्टे—**किञ्चेति**। अनियन्त्रितयोरनियमितयोरप्यर्थयोर्मध्ये। एकत्रेति। एकस्यार्थस्येत्यर्थः, षष्ठीसप्तम्योरर्थयोर्भेदाभावात्। तथाविधस्थल इति।

"येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च यो धारयत्।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः॥"

इत्यादौ श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः। तथा चाव्याप्तिरिति भावः। न तथेति। श्लेषानङ्गीकारो न चेत्यर्थः। सर्वैरेवालङ्कारिकैस्तथाविधस्थले श्लेषाङ्गीकारादिति भावः।

(३०) अत्राचार्य्यसम्मतिं दर्शयति—**अत एवेति**। न गण्यते अभिधेयार्थविशेषनियामकत्वेनेत्यर्थः। नयो नीतिः लोकप्रसिद्धिः। तेषामुपजीव्यत्वञ्च तद्ग्रन्थनिष्ठस्वव्युत्पत्तिविशेषसम्पादनात्।

(३१) **आदिशब्दादिति**। 'काक्वो व्यक्तिः स्वरादयः' इत्यत्रादिशब्दात्। चेष्टादीत्यादिपदेन 'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्'इत्यादावात्मनिर्देशादयः।

स्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः, सा अभिधामूला व्यञ्जना (३२)। यथा मम तातपादानां महापात्र-चतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्ग-महाकवीश्वर-श्रीचन्द्रशेखर-सान्धिविग्रहिकाणाम्—

"दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः।
नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः॥" (३३)

(३२) सम्प्रति कारिकार्थं व्याचष्टे—**एवमिति**। एवं संयोगादिभिरित्यर्थः।

(३३) **दुर्गालङ्घितेति**। दुर्गैः परिखादिभिरलङ्घितः प्रतिरोद्धुमपारितः रिपुभिरनिवारितो विग्रहः सङ्ग्रामो यस्य सः, रिपूणां दुर्गं भित्त्वाऽपि तैः सह सङ्ग्रामकारीत्यर्थः। यद्वा दुर्गैरलङ्घितः अव्यवहितो विग्रहो यस्य सः, दुर्गव्यवधानं विनैव युद्धकारीत्यर्थः। तेजसा कान्त्या मनसिजं कामं सम्मीलयन् लज्जया सङ्कोचयन्, कामादपि सुन्दर इत्यर्थः। प्रोद्यत् प्रकृष्टाभ्युदययुक्तं राजकं राजसमूहं लाति वश्यतया गृह्णातीति तथोक्तः, अधीनीकृतमहाराज इत्यर्थः। गृहीतगरिमा सर्वत्र प्राप्तगौरवः। भोगिभिः स्रक्चन्दनादिभोगवद्भिः पुरुषैः विष्वक् सर्वतः वृतः परिवेष्टितः। क्षेत्रेशेषु क्षत्रियश्रेष्ठेषु कृतेक्षणो दत्तदृष्टिर्न भवतीति तथाभूतः, क्षेत्रेश्वरेष्वपि तुच्छबुद्धिरिति भावः। अत्र 'गमिकर्म्मीकृतनैकनीवृता' इत्यादिवदभावार्थकनशब्देन समासात् नकारलोपाभावः। गिरिर्हिमालयः गुरुः श्वशुरो यस्य स शिवः, यद्वा गिरिगुरुः कैलासेश्वरः तस्मिन् गाढां प्रबलां रुचिं भक्तिं धारयन् वहन्, अथ वा गुरौ गम्भीरार्थायां गिरि वाचि गाढामुत्कृष्टां रुचिं प्रकाशं धारयन् कुर्वन्। गां पृथ्वीमाक्रम्य पराक्रमेणायत्तीकृत्य, विभूत्या सम्पदा सम्पज्जनितविविधालङ्कारेण भूषिता तनूः शरीरं यस्य सः। उमावल्लभः उमानाम्न्या महिष्या वल्लभः पतिर्भानुदेवो नाम राजा। राजति दीप्यते।

अयमर्थः प्रथममभिधयैव प्रतिपद्यते। पश्चादस्य वाक्यस्यानेकार्थपदघटितत्वज्ञानाज्जायमानं वक्तृतात्पर्य्यज्ञानमभिधाऽन्तरग्रहसहकृतमेवमर्थं बोधयति।—

दुर्गालङ्घितेति। दुर्गया पार्वत्या लङ्घितोऽर्धत्वेनाक्रान्तः; यद्वा अलङ्घितोऽपरित्यक्तः विग्रहः शरीरं यस्य सः, अर्द्धनारीश्वरत्वेन पार्वत्या शरीरार्द्धशरीर इत्यर्थः। मनसिजं कन्दर्पं तेजसा तृतीयनयनोत्थज्योतिषा सम्मीलयन् अचेतयन् नाशयन्नित्यर्थः। प्रोद्यन्ती उदयमाना राज्ञश्चन्द्रस्य कला खण्डं यस्मिन् सः, चन्द्रशेखर इत्यर्थः। गृहीतगरिमा ईश्वरत्वेन जगत्सु प्राप्तगौरवः। भोगिभिः सर्पैः विष्वक् सर्वतः वृतः परिवेष्टितः। नक्षत्रेशेन तारापतिना चन्द्रेण कृतमीक्षणं चक्षुर्येन सः, चन्द्रसूर्य्याग्निनेत्रत्वात्। गिरिर्हिमालय एव गुरुः श्वशुरस्तस्मिन् गाढां रुचिमत्यन्तमनुरागं धा-

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्य उमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् (३४) ।

रयन् आश्रयन् । गां वृषभम् आक्रम्य आरुह्य; विभूत्या भस्मना भूषिता तनुर्देहो यस्य सः । उमावल्लभः उमायाः पार्वत्याः वल्लभः पतिः शिवः, राजति दीप्यते ।

(३४) लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—**अत्रेत्यादिना** । प्रकरणेन भानुदेवनृपप्रस्तावेन करणेन, अभिधया कर्त्र्या । महादेवी पट्टमहिषी । नियन्त्रिते नियम्य प्रतिपादिते । एवमन्यदिति । अन्यत् संयोगादिनियन्त्रणस्थलीयमभिधामूलव्यञ्जनोदाहरणम् , एवमूह्यमिति शेषः ।

इदमत्र बोध्यम् ।–प्रकरणेन वर्णनीयत्वादिह च उमावल्लभशब्देन योऽयमप्रकृतो महेश्वरार्थः प्रतीयते, तस्या सम्बन्धत्वमासीदिति महेश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तेन उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारध्वनिः ।

व्यञ्जनयैव बोध्यत इत्यत्रैवकारस्यायमाशयः—इह खलु उमावल्लभशब्दात् येयं द्वितीयाऽर्थप्रतीतिस्तत्राभिधायाः प्रकृतार्थमात्रबोधनविरमात् लक्षणायाश्च मुख्यार्थबाधहेतुकत्वात् तात्पर्य्यस्यापि शक्त्यभिहितलक्षितसंसर्गमात्रबोधननैयत्यात् व्यञ्जनाख्या तुरीया वृत्तिरुपास्यैवेति ।

नन्वत्राप्यर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनाच्छब्दभेदद्वयमस्ति, तच्च साजात्यादैक्यभ्रमहेतुः । अतश्च प्रथममुमावल्लभादिपदेन राजार्थबोधनाद् विरतायां प्रथमाभिधायां द्वितीयः शब्दानुष्ठानोऽभिधाशक्त्या द्वितीयार्थं बोधयतु, किं वृत्त्यन्तरकल्पनयेति चेत् , न, अत्र हि शब्दद्वयकल्पने कथं प्रकृतार्थस्य प्रथमं प्रतीतिः स्यात् , द्वयोरभिधात्वेन पूर्वपश्चाद्भावनैयत्यासम्भवात् । एवं—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

इत्यादावपि विषशब्दस्य गरलार्थत्वे भुजगादिपदसान्निध्यान्न पुनरभिधाया उज्जीवनं किन्तु व्यञ्जनैव व्यापारः । किन्त्वत्र द्वितीयार्थबोधे हेतुर्भुजगादिरूपः शाब्दः, 'दुर्गालङ्घित' इत्यादावार्थः । 'येन ध्वस्त' इत्यादौ तु नियामकाभावादनेककालविषयः सन्देहः । 'व्यर्था द्वयेषामपि मेदिनीभृताम्' इत्यादौ चोभयाभिधानमपीति चण्डीदासपण्डिताः । एतन्निराकरिष्यामहे श्लेषालङ्कारव्याख्यानावसरे । 'दुर्गालङ्घित' इत्यादौ च द्वितीयार्थस्यानुभवसिद्धस्याभावं वदतो महिमाचार्य्यस्य गजनिमीलिकैव । दुर्व्याख्यातृदुरुपदेशपरम्परयैव द्वितीयार्थप्रत्याख्याने व्यासवाल्मीकिप्रभृतिमहाकवीनां तादृशकाव्यनिबन्धस्य निष्फलताप्रसङ्गः । अर्थद्वयस्यापि प्रतीयमानत्वविशेषात् व्याख्याविशेषविनिगमनायां प्रामाण्याभावश्च । किञ्च द्वितीयार्थबोधने धर्म्मिकल्पनातो धर्म्म-

लक्षणामूलामाह—(३५)

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् ।
यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥१५॥ (३६)

"गङ्गायां घोषः" इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना (३७)।

एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनामाह—(३८)

वक्तृ-बोद्धव्य-वाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
प्रस्ताव-देश-कालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च ॥ १६ ॥
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा । (३९)

कल्पनमिति भिन्नशब्दकल्पना भिन्नैव व्यञ्जनाख्या वृत्तिरङ्गीकर्तुमुचिता । तस्यास्तु यत्र तत्र प्रसरेऽतिप्रसङ्गभीत्या सम्बन्धत्वेन सैवाभिधाऽऽश्रीयत इति सर्वमवदातम्—इति पुत्रोक्तिः ।

(३५) लक्षणेति । लक्षणामूलाम् उद्देशक्रमप्राप्ताम् । इति शेषः ।

(३६) लक्षणोपास्यत इति । यस्य कृते यन्निमित्तम्, लक्षणा प्रयोजनमूलकलक्षणा, उपास्यते शब्दशक्तित्वेनाङ्गीक्रियते । तत्तु प्रयोजनं; यया शब्दशक्त्या प्रत्याय्यते । सा शब्दशक्तिः; लक्षणाश्रया लक्षणामूला व्यञ्जना । लक्षणाहेतुभूतप्रयोजनबोधकत्वं लक्षणामूलव्यञ्जनात्वमिति निष्कृष्टलक्षणम् ।

(३७) उदाहरणं दर्शयति—गङ्गायामिति । अभिधायां विरतायामित्यग्रेणान्वयः । चकारात् तात्पर्य्यार्थबोधनात् तात्पर्य्याख्यायां वृत्तौ विरतायामिति च लभ्यते । "शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभावः" इति न्यायादिति भावः । यया शब्दस्य शक्त्या । शब्दगताभिधालक्षणामूलकत्वादुक्तद्विविधा शाब्दी व्यञ्जनेति ज्ञेयम् ।

(३८) प्रकरणसङ्गतिमाह—एवमिति ।

(३९) वक्त्रिति । परप्रतिपत्तये यो वाक्यमुच्चारयति स वक्ता, बोधनीयः पुरुषो बोद्धव्यः, साकाङ्क्षाणां पदानां समूहो वाक्यं च तेषाम् । अन्यस्य वक्तृबोद्धव्यभिन्नस्य योग्यस्य सन्निधिः सामीप्यम्, वाच्यः शक्योऽर्थः तयोः । प्रस्तावः प्रकरणम्, देशो विजनादिः, कालो वसन्तादिः तेषाम् । काकोः विकृतस्वरस्य, उच्चारयितुः शोकाद्यनुमापको जातिविशेषः काकुस्तस्या इत्यर्थः, तदुक्तं—"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" इति "काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः" इति च । चेष्टादिकस्य अङ्गभङ्ग्यादेश्च, आदिशब्दान्निश्चेष्टत्वादेश्च । वैशिष्ट्यात् सम्बन्धात् वलक्षण्याद्वा हेतोः, या शक्तिः, अन्यं वाच्यलक्ष्यभिन्नमर्थम्, बोधयेत् प्रत्याययेत्, सा

व्यञ्जनेति सम्बध्यते(४०) तत्र वक्तृ-वाक्य-प्रस्ताव-देश-कालवैशिष्ट्ये यथा मम—

"कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।
केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-
र्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य ॥" (४१)

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचिद्व्यज्यते ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा—

"निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥" (४२)

अर्थसम्भवा आर्थी व्यञ्जना स्यात् । वाच्येति लक्ष्यव्यङ्ग्योपलक्षणम् । वैशिष्ट्यादिति पञ्चम्यर्थः सहकारित्वरूपं हेतुत्वम् । तच्च तदभावे व्यञ्जनानुदयाद् बोद्धयम् । एवञ्च वक्त्रादिवैलक्षण्यहेतुका याऽन्यार्थधीस्तद्धेतुशक्तित्वमर्थव्यञ्जनात्वम् ।

(४०) सम्बध्यत इति । कारिकयेति शेषः ।

(४१) काल इति । कालो मधुर्वसन्तः । एषोऽनुभूयमानः, एतेन तत्कालानुभूयमानोन्मादकत्वं कामस्य सूचितम् , पुष्पधन्वा मदनश्च कुपितः, अत्यन्तसन्तापदायकत्वादिति भावः । धीरा मन्दाः, अतएव रतिखेदहराः रमणजनितश्रमोपशमनसमर्थाः, समीरा वायवो वहन्ति वान्ति । इयमपि केलिवनी अल्पोद्यानं वञ्जुलकुञ्जेन अशोकशाखावृतस्थानेन मञ्जुर्मनोज्ञा । दूरे च पतिर्भर्त्ता न तु प्रियः । तस्मादद्य किं करणीयं तत् त्वं कथय भण ।

अत्र वक्तृनायिकाया मदनविह्वलत्वादिना वैशिष्ट्यम् , वाक्यस्य तथाऽनुभूयमानविच्छित्तियुक्तत्वेन वैशिष्ट्यम् , प्रस्तावस्य पतिदूरस्थित्यादिना वैशिष्ट्यम् , देशस्य क्रीडावनरूपस्य वञ्जुलकुञ्जादिना वैशिष्ट्यम् , कालस्य वसन्तत्वेन वैशिष्ट्यम् । एवमेषां वैशिष्ट्येन वक्रोक्त्या व्यङ्ग्यार्थप्रकाशनं स्फुटमेव ।

(४२) निःशेषेति । नायकानयनाय प्रेषितां तमेव नायकं सम्भुज्य समागतां तां दूतीं प्रति स्नानकार्य्यप्रकाशनमुखेन सम्भोगं प्रकाशयन्त्या विदग्धोत्तमनायिकाया उक्तिरियम् ।—अयि मिथ्यावादिनि != तदन्तिकमगत्वैव मया गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि स नागत इति मिथ्याभाषणशीले ! । बान्धवजनस्य मद्रूपस्य सुहृज्जनस्य अज्ञातः स्वार्थसाधनपरायणतयाऽनाकलितः पीडायाः वियोगानलसम्भूताया

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम्। तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते (४३)।

आगमः प्राप्तिर्यया तत्सम्बोधने। हे दूति! सन्देशहरे! न तु सखि!, मत्प्रतारणा कर्तृत्वात्, दूतीत्यनेन मिथ्याभाषणशीलत्वयोग्यता व्यज्यते। तव स्तनयोः कुचयो-स्तटं प्रान्तसमदेशः, निःशेषं यथा स्यात्तथा च्युतं स्खलितं चन्दनं यस्मात्तथाभूतम्, न तु उरःस्थलं नापि सन्ध्यादिरूपनिम्नोन्नतभागोऽपि, वापीगतवहलयुवजनत्रपापा-रवश्यादंसद्वयलग्नाग्रस्वस्तिकीकृतभुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मुहुर्मुहुः परा-मर्शात्। अतएव च्युतमित्युक्तम्, न तु च्यावितं क्षालितं वेति, युवजनसंमर्देन तत्राप्यनवकाशात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु तटे एव मर्दनाधिक्यात् सन्ध्यादौ नायककरपराम-र्शायोगाच्च तटमेव तथा भूतमिति स्पष्टमेव। तव अधरः अधरोष्ठः, निःशेषं यथा स्यात्तथा मृष्टः न त्वीषन्मृष्टः रागः ताम्बूलरक्तिमा यस्य तथाभूतः, उत्तानत्वेन बहु-लजलसम्बन्धात्, न तूत्तरोष्ठः न्युब्जतया तदसम्बन्धात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु अधरोष्ठे एव कामशास्त्रे चुम्बनविधेः उत्तरोष्ठे चुम्बननिषेधाच्च तत्रैव तत्कृतं तथात्वम्। तव नेत्रे चक्षुषी दूरं प्रान्तभागे एव अनञ्जने कज्जलरहिते, स्नानकाले नयनयोर्मुद्रणात् मध्ये जलसम्बन्धाभावात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु प्रान्ते एव कामशास्त्रे चुम्बनविधेर्मध्ये तन्निषे-धाच्च तत्रैवानञ्जनत्वम्। तथा तव इयं दृश्यमाना तनुः शरीरं तन्वी कृशा स्नान-जन्यशीतवशात्, अतएव पुलकिता पुलका रोमोद्गमाः सञ्जाता अस्यास्तथाभूता। व्यङ्ग्यपक्षे तु कार्श्यं सुरतश्रमात्, पुलकश्च तत्रानुभूताद्भुतरसस्मरणात्। अतएव त्वम् इतो मत्सकाशात् वापीं दीर्घिकामेव स्नातुं स्नानार्थं जलावगाहनं कर्तुं गता-ऽसि। पुनः किन्तु तस्य वहुधा कृतापराधस्य, अत एवाधमस्य दुःखप्रयोजककर्म-शीलस्य नीचनायकस्य अन्तिकं समीपं न गतासीत्यन्वयः।

(४३) अत्रेत्यादि। अयमभिप्रायः।—स्नानेनोरुःस्थलकुचसन्ध्यादिरूप-निम्नोन्नतभागगतचन्दनस्यापि क्षालनसम्भवे स्तनतटचन्दनमात्रस्य च्युतिमात्रकथ-नात्, तथा स्नानेनाधरोत्तरयोरुभयोरप्योष्ठयोरेव ताम्बूलादिरक्तिमलोपसम्भवे अधर-मात्रस्यैव रागलोपाभिधानात्, तथा स्नानेन सर्वतो नयनयोरनञ्जनत्वसम्भवे नेत्रयोः प्रान्तभागे एवाञ्जनरहितत्वोक्तेः, एवं स्नानेन शीतोदयात् तस्मिन् क्षणे एव रोमाञ्चा-दिसम्भवे बहुपरक्षणेऽपि तद्वचनात् तात्पर्य्यानुपपत्त्या मुख्यार्थबाधः। तस्मादेषां पदार्थानां वापीस्नानविरुद्धानामनुसन्धानादेव वापीस्नानाभावमात्रस्य प्ररोहाभावेन तदन्तिकं न गतासीत्यत्र 'उपकृतं बहु तत्र' इत्यादिवत् विपरीतलक्षणया तदन्तिकं= नायकान्तिकमेव गतासि इति लक्ष्यते। प्रयोजनमत्र रमणमिति प्रयोजनमूलेयं लक्षणा। सम्बन्धश्च वैपरीत्यलक्षणः।

व्यङ्ग्यार्थं दर्शयति—तस्येति। तस्य गताऽसीत्यस्य। रन्तुमित्यतः पूर्वं तेन

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा—

"उअ णिच्चल ! णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ वलाआ ।
णिम्मल-मरगअ-भाअण-परिट्ठिआ सङ्खसुत्तिव्व ॥"(४४)

अत्र वलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वम्, तेनास्य देशस्य विजनत्वम्, अतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते। अत्रैव स्थानविजनत्वरूपं-व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजकम्(४५)।

सहेति शेषः । दूतीवैशिष्ट्यादिति । निरुक्तसुरतचिह्नचतुष्टयमेव दूतीवैशिष्ट्यम् । तच्च उरःकरसम्मर्द्दनेन स्तनतटस्यैव निःशेषचन्दनच्युतिः, चुम्बनेन अधरस्यैव रागभ्रंशः, तेनैव नेत्रप्रान्तयोः कज्जललोपः, सुरतश्रमाच्च कार्श्यं तत्रानुभूताद्भुतरसस्मरणात् पुलकश्चेति ।

(४४) उअ इत्यादि । हालकविकृतायां शालिवाहनसप्तशत्यां गाथाकोशे प्रथमशतके चतुर्थपद्यमिदम् । जनागमनशङ्कया पूर्वकृतसङ्केतस्थानत्वसन्देहेन रमणोयमहीनमासन्नमुपपतिं प्रति रमणसत्वरायाः कस्याश्चिदुक्तिरियम् ।

पश्य निश्चलनिष्पन्दा विसिनीपत्रे राजते वलाका ।
निर्म्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥

इति संस्कृतानुवादः। अस्य व्याख्या—हे निश्चल! जनागमनशङ्कया विहार (रमण) व्यापारनिरुद्योग ! निर्म्मलं स्वच्छं यत् मरकतस्य नीलमणेः भाजनं पात्रं तत्र परिस्थिता विद्यमाना शङ्खशुक्तिः शङ्खकपालमिव, शङ्खशुक्तिश्च शङ्खघटितं शुक्त्याकारं पात्रम् , न तु मुक्ताशुक्तिः, तस्या वलाकावर्णत्वाभावात् , शङ्खशुक्तिपदस्य तत्रासामर्थ्याच्च । अत्राचेतनोपमया लेशतोऽपि क्षोभाभावः, तेन निर्जनत्वं गम्यते । निष्पन्दा वलाका वकपक्षिणी विसिनीपत्रे कमलिनीपर्णे राजते विद्यते, इति त्वं पश्य । अत्र वाक्यार्थः कर्म्म ।

केचित्तु—निश्चला चासौ निष्पन्दा चेति विशेषणोभयकर्म्मधारयः, शीतोष्णं जलमितिवत् । चलनं शरीरक्रिया स्थानान्तरप्रापिका, स्पन्दस्त्ववयवक्रिया स्थानान्तराप्रापिका 'स्पदि किञ्चिच्चलने' इति धात्वनुसारात्—इत्याहुः ।

(४५) अत्रेति । अत्र अस्मिन् काव्ये । निष्पन्दत्वेन वाच्येन । विश्वस्तत्वं आश्वस्तचित्तत्वम्; अभीतत्वं वा व्यङ्ग्यम् । तेन उक्तव्यङ्ग्येन विजनत्वं जनरहितत्वं व्यङ्ग्यमिति शेषः । फलितमाह—अत इति । सन्निहितप्रच्छन्नकामुकम् अव्यवधानसंस्थं गुप्तकामिनमुपनायकं प्रति । उच्यते उक्तिवत्स्पष्टं व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । सान्निध्यं तावदत्राव्यवधानम् , तस्य चात्र प्रच्छन्नकामुककृतत्वमेव वैशिष्ट्यम् , तद्भिन्नव्यक्तिसन्निधाने ईदृशोक्तेर्निष्पन्नत्वादिति भावः । अत्रैव अस्मिन्नुदाहरणे एव स्थानवि-

"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते ।" इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (४६)।

एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

"गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ॥" (४७)

जनत्वरूपस्य व्यङ्ग्यार्थस्य अनायासबोध्यस्येत्यर्थः वैशिष्ट्यमाधिक्यं प्रयोजकम्, अन्यसन्निधिवैशिष्ट्यमूलकव्यञ्जनाया निष्पादकं वेदितव्यमिति शेषः। स्थानस्याति-निर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थेनैव सान्निध्यगतप्रच्छन्नकामुकक्तत्वरूपवैशिष्ट्यस्य निष्पादितत्वादित्यभिप्रायः।

वाच्यवैशिष्ट्ये यथा काव्यप्रकाशे उदाहृतम्—

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः।
किञ्चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि! ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः॥

अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य (क) यथोक्तविशेषणस्य वैशिष्ट्यात् सुरतार्थं प्रविशेति व्यज्यते।

(४६) परोक्तं काकोः सामान्यलक्षणमाह—**भिन्नकण्ठेति**। भिन्नकण्ठध्वनिर्विकृतकण्ठस्वरः। व्याख्यातमिदं कारिकाव्याख्यानावसरे। **आकरेभ्य इति**। उपजीव्यमानभरतादिग्रन्थेभ्यः। तथा चोक्तं—

"वाक्याभिधीयमानेऽर्थे येनान्यः प्रतिपद्यते।
भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते"॥ इति।

(४७) प्रवासं जिगमिषौ नायके नायिकायाः सख्याश्च वचनप्रतिवचनरूपं पद्यमिदम्।—**गुर्विति**। हे सखि! गुरुपरतन्त्रतया पित्राद्यधीनतया, वतेति खेदे, दूरतरं देशं विषयान्तरं गन्तुमुद्यतः उद्युक्तः, असौ मम कान्तः, अलिकुलैः भ्रमरसमूहैः कोकिलैश्च ललिते रमणीये, सुरभिसमये वसन्तकाले, नैष्यति नागमिष्यति।

अत्र नैष्यतीति निषेधाभिप्रायेण नायिकयोक्तम्। पुनस्तदेवोत्तरयन्त्या सख्या तु 'न एष्यति' अपि तु एष्यत्येवेत्यर्थतया काका योज्यते। अत्रान्यथायोजनं च व्यञ्जनयैवेति—प्रकाशप्रदीपोद्द्योतयोः स्पष्टम्

(क) यथोक्तविशेषणस्येति बहुव्रीहिः। उद्देशविशेषणानि सरसेत्यादीनि, वातविशेषणं सुरतसुहृत्त्वम्, कुञ्जविशेषणं गुञ्जन्मधुकरकरम्बितकुसुमसमृद्ध्यादिरूप उत्कर्ष इति बोध्यम्।

अत्र नेष्यत्यपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते(४८)।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

"सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥" (४९)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते (५०)। एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम्(५१)।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥१७॥ (५२)

(४८) अत्र व्यङ्ग्यार्थं स्वयं दर्शयति—अत्रेति । अत्र अस्मिन्नुदाहृते पद्ये । अपि तर्हि अपि तु । अत्र काकोः सम्भावनासूचकत्वरूपं वैशिष्ट्यं बोध्यम् ।

(४९) सङ्केतेति । आनन्दवर्धनकृते ध्वन्यालोके द्वितीयोद्योते उदाहृतं पद्यमिदम् । विदग्धया चतुरया कयाचिदुपनायिकया, ईषत् स्वल्पं यथा स्यात्तथा, नेत्राभ्याम् अर्पितं सूचितम् आकूतं रहस्यं येन तादृशं, विटं जारम् (षिङ्गम् = उपपतिम्), सङ्केतकाले मनो यस्य तादृशं सङ्केतकालजिज्ञासुमिति तात्पर्य्यम्, ज्ञात्वा लीलापद्मं क्रीडासम्बन्धि कमलं, निमीलितं सङ्कोचितमित्यर्थः । 'हसन्नेत्रार्पिते'ति पाठे हसद्भ्यां विकसद्भ्यां नेत्राभ्यामित्यर्थः । प्रकाशसुधासागरकारास्तु—'हस्ते नेत्रार्पिताकूतम्' इति पाठं मन्यमानाः,—नेत्रे अर्पितः एकस्मिन्नयने किञ्चिन्निमीलने कृतः आकूतः अभिप्रायसूचको व्यापारविशेषो येन तादृशं विटं सङ्केतकालमनसं ज्ञात्वा लीलापद्मं हस्ते निमीलितम् अपरहस्तेनाच्छादितम्—इति व्याचख्युः ।

अत्र जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः—इति प्रकाशः ।

(५०) अत्रेति । अत्र नेत्रार्पिताकूतत्वमेव चेष्टावैशिष्ट्यम् । पद्मनिमीलनादीत्यादिपदेन नेत्रविस्तारग्रहणम् । चेष्टादोत्यादिपदेन वर्णनीयनायकादिगतसात्त्विकादिपरिग्रहः ।—इति पुत्रः । चेष्टादिकस्येत्यादिपदेन चेष्टाविरहादिग्रहः । तद्वैशिष्ट्ये यथा—

नादत्ते भूषणं दत्तं नाहूता चिरमृच्छति ।
मृगाक्षी न क्षिपत्यक्षि सादरं मयि पश्यति ।

अत्र चेष्टाविरहेण कोपो व्यज्यते । तस्य च कान्तापराधकालीनत्वं वैशिष्ट्यम् ।—इति विवृतिकारः ।

(५१) एवमिति । वक्त्रादीनां कारिकोक्तवक्तृप्रभृतीनां मध्ये व्यस्तानामेकैकेषां समस्तानाम् एकपद्यादौ कियतां सर्वेषां वा मिलितानाम् । तथा चात्र संख्यानियमस्यानादृतत्वात् वक्तृप्रभृतिकतिपयवैशिष्ट्ये 'कालो मधुः' इत्यादि, एकैकवैशिष्ट्ये च 'निःशेषे' त्याद्युदाहृतमिति बोध्यम् ।

(५२) आर्थ्या व्यञ्जनाया भेदमाह—त्रैविध्यादिति । अर्थानां त्रैविध्यात्

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः। तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—"कालो मधुः" इत्यादि (५३)। लक्ष्यार्थस्य यथा—"निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादि (५४)। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—"उअ णिच्चल !" इत्यादि (५५)। प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (५६)।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥१८॥ (५७)

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिप्रकारतया इयमार्थी व्यञ्जना प्रत्येकमुक्तानां मध्ये एकैकैव त्रिविधा मता । तदुक्तं प्रकाशे—'सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते' । इति सर्वेषां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानामित्यर्थः ।

(५३) **काल इति** । अत्र वाच्येनैवार्थेन वक्त्रादिरूपतत्तद्वैशिष्ट्यात् 'प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेषणीयः' इति सामाजिकैर्व्यङ्ग्यार्थप्रतीतेः तस्यैव व्यञ्जना = व्यञ्जकत्वमिति बोध्यम् ।

(५४) **निःशेषेति** । अत्र विपरीतलक्षणया लक्षितेन 'तदन्तिकमेव रन्तुं गतासि' इत्यनेन 'रन्तु'मिति दूतीवैशिष्ट्यात्प्रतीतेर्लक्ष्यार्थस्यैव व्यञ्जना = व्यञ्जकत्वमिति बोध्यम् ।

(५५) **उ अ इति** । अत्र निष्पन्दत्वेन वाच्येन आश्वस्तत्वं व्यज्यते, तेन च व्यङ्ग्यार्थेन देशस्य विजनत्वं व्यङ्ग्यमित्यन्यसन्निधिवैशिष्ट्यात्प्रतीतेर्व्यङ्ग्यस्यैव व्यञ्जना = व्यञ्जकत्वमिति बोध्यम् ।

(५६) **प्रपञ्चयिष्यते इति** । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वन्युदाहरणे इति शेषः ।

(५७) ननु शाब्द्यां व्यञ्जनायामर्थस्य आर्थ्यामपि व्यञ्जनायां शब्दस्योपयोगित्वमस्त्येवेति कीदृशमनयोर्भेदकारणमत आह—**शब्दबोध्य इति** । शब्दबोध्यः शब्दप्रतिपाद्यो यःकश्चिदर्थो व्यनक्ति स्वभिन्नमर्थं व्यक्तीकरोति । यथा 'सङ्केतकालमनसम्' इत्यादौ लीलापद्मनिमीलनरूपो वाच्यार्थः 'सन्ध्या सङ्केतकालः' इति स्वभिन्नमर्थं व्यक्तं करोति । तथा अर्थान्तराश्रयः व्यङ्ग्येतरार्थोपस्थापकः शब्दोऽपि व्यनक्ति अर्थान्तरं व्यक्तीकरोति । यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहतीररूपवाच्यलक्ष्यार्थभिन्नं शैत्यपावनत्वाद्यतिशयरूपमर्थं व्यनक्ति । तथा च अर्थनिरूपितत्वे नार्थव्यञ्जनात्वस्य शब्दनिरूपितत्वेन च शाब्दव्यञ्जनात्वस्य व्यवस्था नैव स्यात्, उभयोर्वैपरीत्येनोभयनिरूपितत्वादिति भावः । इति अनुपपत्तिदर्शनानन्तरमुपपत्तिमाह—**एकस्येति** । एकस्य एकतरस्य व्यञ्जकत्वे साक्षाद्व्यञ्जने अन्यस्य व्यवहितस्यान्यतरस्य सहकारिता अप्रधानकारणत्वं स्वीक्रियत इति शेषः । अप्रधानत्वं च व्यवहितोपकारित्वेन । तथा च यत्रार्थः साक्षाद् व्यनक्ति तत्र शब्दस्य सहकारितैवेति

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्। तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिता अवश्यमङ्गीकर्त्तव्या (५८)।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥१६॥ (५९)

अभिधोपाधिको वाचकः। लक्षणोपाधिको लक्षकः। व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः।

साक्षादर्थमूलत्वमार्थव्यञ्जनात्वम्, यत्र तु शब्दः साक्षाद् व्यनक्ति तत्रार्थस्य सह कारितैवेति साक्षाच्छब्दमूलत्वं शाब्दव्यञ्जनात्वमिति चानयोर्भेदव्यवस्थेति भावः। एवञ्च 'सङ्केतकालमनसम्' इत्यादौ लीलापद्मनिमीलनरूपार्थप्रतीत्यनन्तरमेव 'सन्ध्या सङ्केतकालः' इति व्यङ्ग्यार्थप्रतीतेस्तत्रार्थव्यञ्जना। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ शब्द-प्रतीत्यनन्तरमेव शीतत्वपावनत्वातिशयादिरूपव्यङ्ग्यार्थप्रतीतेस्तत्र शाब्दव्यञ्जनेति न काप्यनुपपत्तिः।

पुत्रोऽप्येवमेवाह। यथा—अयमर्थः—शब्दार्थयोरेकस्य व्यञ्जकत्वे तदितरः सह-कारी। स त्ववर्जनीयः सन्निधिमात्रेणावस्थितः। किन्तु यत्र यच्छक्तिरुत्कटा तत्र तन्मूलो व्यञ्जकत्वव्यपदेशः। द्वयोरुत्कटत्वे उभयशक्तिमूलत्वम्–इति।

ननु नाटकादौ वेशाभिनयादेरपि व्यञ्जकत्वसम्भवेन कथं व्यञ्जकद्वैविध्यमात्रमुक्त-मिति चेत्, न, तत्रापि शब्दोपहितार्थस्यैव व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात्। वेशाभिनयादेस्तु चेष्टादिवैशिष्ट्यरूपसहकारित्वोपगमात्। तत्र शब्दसत्त्वेऽपि वेशाभिनयदर्शनस्य प्राधान्येनैव दृश्यव्यवहारः। अत एव वक्ष्यति—

"श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः।
भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयं वरणम्"॥ इति। इति विवृतिकाराः।

(५८) विवृणोति—**यत इति**। यतः यस्माद्धेतोः। अर्थान्तरं व्यङ्ग्येतर मर्थम्। अपेक्षते नियतोपस्थाप्यत्वादिति भावः। शब्दमपेक्षत इत्यनुषज्यते। तत् तस्माद्धेतोः। अवश्यमङ्गीकर्तव्या तयोरजसम्बन्धादिति शेषः।

(५९) एवमर्थानां शक्तीनां च त्रैविध्यं दर्शयित्वा शब्दानामपि त्रैविध्यं दर्श-यति—**अभिधेति**। अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् = अभिधा–लक्षणा–व्यञ्जना-रूपत्रिविधशक्ति (व्यापार) विशेषितत्वादित्यर्थः, शब्दोऽपि त्रिविधः = वाचकः लक्षकः व्यञ्जकश्चेति त्रिप्रकारको मतः। त्रिधेत्यनेनोपाधीनामेव त्रित्वं न तूपाधेया-नाम्। न हि कश्चित् वाचक एव कश्चिल्लक्षक एव कश्चिद् व्यञ्जक एवेत्यस्ति नियमः। अत एव 'गङ्गायां घोषः' इत्यादावेकस्यापि गङ्गाशब्दस्य वाचकत्वं लाक्षणिकत्वं व्य-ञ्जकत्वं चोपपद्यते।

किञ्च—

तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
तात्पर्य्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥२०॥ (६०)

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरामात् वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्य्यं नाम वृत्तिस्तदर्थश्च तात्पर्य्यार्थः तद्बोधकञ्च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् (६१) ।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

(६०) इह यद्यपि गुरुमतमाश्रित्य शब्दार्थशक्तीनां त्रैविध्यमेव दर्शितं तथाप्यभिहितान्वयवादिमतेऽपि नौदासिन्यमस्माकं व्यञ्जनामात्रप्रसाधनग्रहिलत्वादित्यत आह—किञ्चेति । तात्पर्य्याख्यामिति । परे भाट्टमीमांसकाः प्राचीननैयायिकाश्च, पदार्थानाम् अभिधया लक्षणया वोपस्थापितानामर्थानाम् अन्वयबोधने परस्परयथासम्भवसम्बन्धबोधने तात्पर्य्याख्यां तात्पर्य्यनाम्नीं द्वितीयलक्षणापर्य्यायां वृत्तिं शक्तिमाहुः । तथा तस्यास्तात्पर्य्यवृत्तेरर्थं प्रतिपाद्यं तात्पर्य्यार्थम्, तथा वाक्यमेव तस्य तात्पर्य्यार्थस्य बोधकमुपस्थापकञ्चाहुः । तात्पर्य्यवृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थस्तात्पर्य्यार्थः, तदर्थबोधकं वाक्यमेव; न त्वभिधादिद्वारा वाक्यघटकः शब्द इत्याहुरित्यर्थः । तदुक्तं प्रकाशे—आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशाद् वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्य्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ।-इति ।

(६१) व्याचष्टे—अभिधाया इति । अभिधाया इति लक्षणाया उपलक्षणम् । विरमात् 'शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इत्युक्तनयेनेति शेषः । तात्पर्य्यं नाम वृत्तिरिति । अयमाशयः—घटं करोतीत्यादौ घटवृत्तिकर्म्मतानुकूलकृतिरित्यर्थो बोध्यते, तत्र च घटशब्दस्य घटोऽर्थः, अम्प्रत्ययस्य च कर्म्मता, वृत्तिता तु न कस्याप्यर्थः, तत्तदर्थं प्रतिपाद्य विरताया अभिधाया पुनरुत्थानासम्भवात् तत्तच्छब्देन पुनर्वृत्तितारूपोऽर्थः प्रतिपादयितुं शक्यते । अतो वृत्तितारूपार्थबोधिका तात्पर्य्यं नाम वृत्तिरवश्यमुपास्या । इयमेव तात्पर्य्यवृत्तिराधुनिकैः संसर्गमर्य्यादोच्यते । अभिहितान्वयवादिनां भाट्टमीमांसकानां प्राचीननैयायिकानाञ्च मतम् । अन्विताभिधानवादिनो मीमांसकगुरवस्तु—क्रियाकारकयोः प्रथमत एवान्वयबोधो जायते, ततः शक्तिग्रहः, पदविशेषसमभिहारात्तु विशेषस्मृतिरिति किं तात्पर्य्यवृत्तिस्वीकारेणेत्याहुः । तदुक्तं प्रकाशे—वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधान वादिनः । इति ॥

इति करशर्म्मोपाह्व-यास्क-श्रीनवकिशोरन्यायाचार्य्यविरचितायां प्रभाभिख्यायां साहित्यदर्पणटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

"लक्ष्मी" नामकसंस्कृतटीकया विराजितः ।

(१)अथ कोऽयं रस इत्युच्यते—

(२)विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः सचेतसाम् ॥१॥

साम्बं सदाशिवमखण्डसुखैकराशिं, संसेव्यमानमनिशं मुनिदेववृन्दैः ।
संस्मृत्य तं पशुपतिं हृदि कामयेऽहं पायादपायपटलात्ससदाशिवान्नः ॥ १ ॥

"श्रीलोकनाथं" मनसा स्वजन्मदं
"लक्ष्मीं" सदाऽऽनन्दविधायिनीन्ताम् ।
ईडे च "ताराचरणं" शरण्यम् ।
गुरुं कृपासागरमद्वितीयम् ॥ २ ॥

सुधिया नवकिशोरेण यास्केन विदुषा स्वयम् ।
एतावताप्रबन्धेन व्याख्यातं प्रभया श्रिया ॥३॥
एतस्यैव हि पूर्त्यर्थं लक्ष्म्याऽलङ्कृत्य साम्प्रतम् ।
"कृष्णमोहन" शर्माऽहं तनोमिच्छात्रतुष्टये ॥ ४ ॥
गुणगुम्फितवह्वयस्तु टीकाः सन्ति मनोरमाः ।
ग्रन्थस्यास्य न सन्देहस्तथाप्यभ्यर्थना मम ॥ ५ ॥
कदाचित्किन्न ! विदुषा कटुरास्वाद्यते मुदा ।
तथैव टीकामेतान्तु जिघृक्षिष्यन्ति किन्नहि ? ॥ ६ ॥

(१) 'वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति' काव्यलक्षणघटकं वाक्यलक्षणमभिधायावसरसङ्गत्या लक्षणघटकीभूतं रसस्वरूपं प्रतिपिपादयिष्यन् पृच्छति—अथेति । वाक्यस्वरूपनिरूपणानन्तरं कोऽयं रसो यदात्मकं वाक्यं काव्यमिति भावः । अत्रेदम्बोद्धव्यम्—सङ्गतिः षड्विधा "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे षोढासङ्गतिरिष्यते" इति । तत्र, "चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" इत्युक्तदिशा प्रकृतोपपादकत्वमुपोद्घातत्वमित्युपोद्घातलक्षणं, तच्चात्र संघटत एव । सङ्गतिसामान्यलक्षणन्तु—'अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्मरणानुकूलसम्बन्धत्वम्' तथाहि—वाक्यनिरूपणानन्तरं रसनिरूपणे प्रयोजकजिज्ञासा रसज्ञानं मे भवतु, इत्याकारिका तज्जनकं ज्ञानं रसज्ञानं मदिष्टसाधनमित्याकारकम्, तद्विषयो रसः, तत्स्मरणानुकूलसम्बन्धः प्रकृतोपपादकत्वरूपः रसनिष्ठ इति समन्वयो बोध्यः ।

(२) विभावेनेति । अत्र विभावादिपदेन तज्ज्ञानं लक्षणया बोध्यते । तेन वि-

(३) विभावादयो वक्ष्यन्ते। सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः

भावेन काव्यान्तर्गतनायकनायिकादिरूपाऽऽलम्बनविभावज्ञानेन, तथा चन्द्रचन्दनादिरूपोद्दीपनविभावज्ञानेन चेत्यर्थः। अनुभावेन अनुरागादिप्रकाशकस्तम्भस्वेदादिरूपानुभावज्ञानेनेत्यर्थः। तथा सञ्चारिणा निर्वेदादिरूपसञ्चारिभावज्ञानेनेत्यर्थः। व्यक्तः व्यञ्जित इत्यर्थः। यद्वा स्वयं स्वयं ताद्रूप्येण परिणम्य पिण्डीभावेन प्रकाशितः, सचेतसां सामाजिकानां सहृदयानां रत्यादिरनुरागप्रभृतिः स्थायीभावः स्थायिभावज्ञानं रसतां रसस्वरूपत्वमेति प्रतिपद्यते। नायकादिनिष्ठोऽपि रत्यादिर्ज्ञानसम्बन्धेन सामाजिकनिष्ठो रसो भवतीति सार इति सारवेदिनो वदन्ति। तत्वञ्च सामाजिकेषु विभावादिज्ञानमेव युगपद्रसरूपेण प्रकाशत इति भावः। विभावनादिव्यापारयोगाद्विभावादिसंज्ञाप्येतेषामव्वोध्या। तथाहि—वासनारूपतयातिसूक्ष्मरूपेणावस्थितान् रत्यादीन् स्थायिनः विभावयन्ति आस्वादयोग्यतां नयन्तीति विभावाः। रत्यादीन् स्थायिन्न अनुभावयन्ति अनुभवविषयी कुर्वन्तीति अनुभावाः। सम्यक् (सर्वाङ्गव्यापितया) रत्यादीन् काये चारयन्ति सञ्चारयन्ति मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जयन्तीति वा सञ्चारिण इति। अस्मिन् पक्षे नास्ति लक्षणायाः प्रयोजनम्। काव्ये कारणानि विभावाः इति कार्याणि अनुभावा इति सहकारिणः सञ्चारिण इति व्यपदेशं लभन्ते। सर्वत्र सहार्थे तृतीया। तेन सम्भूयेति लब्धम्। अत एवाहुः प्रदीपकाराः-नन्वेवं स्थायिविभावादिसमूहालम्बनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम्। तच्च न युक्तम्। विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गात् घटपटाविति समूहालम्बनवदिति चेन्न, पानकरसन्यायेन चर्वणात्। यथा पानके कर्पूरायंशो न पार्थक्येनानुभूयते तथात्रापि विभावाद्यंश इति।

अत्र पुत्रस्तु—"सचेतसां सहृदयनां रत्यादिः स्थायीभावः भाव्यते वास्यत इति व्युत्पत्या अनादिवासनान्तर्लीन इत्यर्थः। तदुक्तम्—

वासनानादिकालीना यासौ हृदि सचेतसाम्।
स्वसामग्रीं समासाद्य व्यक्ता सैति रसात्मताम्॥ इति।

यद्यपीह मिलितो रत्यादिः प्रपानकरसन्यायेन चर्व्यमाणोऽखण्डस्वरूपो रसस्तथापि लोकप्रसिद्धिमासाद्य प्रत्यभिज्ञानात् स्थायिभावो रसतामेति," इत्थं व्याख्यातवान्।

(३) उक्तं विवृणोति—**विभावादय** इति। वक्ष्यन्ते इहैव परिच्छेदे। सामान्यतस्तु—

कारणानि च कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।
विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः॥

(४)व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते ।

इत्युक्तप्रकारा बोध्याः । नन्वन्यैरुक्तम्—

विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
अनीय नीतः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ इति ।

तर्हि सात्विकभावोऽपि रसादिव्यञ्जकस्तत्कथमत्र लक्षणे सात्विकानुपादानमित्याशङ्क्य निराकरोति—**सात्विकाश्चेति** । सात्विकाः स्तम्भस्वेदादयः । अनुभावरूपत्वान्न पृथगुक्ता इति, अनुभावग्रहणेनैव ग्रहणादिति भावः । नन्वग्रे वक्ष्यति–'सत्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावत' इति, तेन विरोध इति चेत् सत्यम्, अपिनाभेदबोधनेन विरोधाभावात् ।

(४) ननु घटदीपयोरिव व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः सर्वत्र व्यतिरेकदर्शनादत्रापि व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपयो रसविभावाद्यो र्व्यतिरेकोऽवश्यं भाव्य इति कथं "ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् । प्रपाणकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्" इति वक्ष्यमाणरीत्या प्रतिपादितो रसविभावाद्योरभेदः सङ्गटत इत्यत आह—**व्यक्त** इति । दध्यादिन्यायेनेति । दुग्धं यथाम्लयोगाद्दधिरूपेण परिणम्यात्मानं दधित्वेन व्यनक्ति, तथा सहृदयवृत्तिविभावादिज्ञानं काव्यनाट्यगतवचनचातुर्यवशात् रूपान्तरेण विलक्षणसुखमयज्ञानत्वेन परिणतः सन्नात्मनैवात्मारसत्वेन व्यक्तीकृत एव रसो व्यपदिश्यत इति भावः । दध्यादीत्यत्रादिना कुम्भादीनां परिग्रहः । एतेन विभावादिपदस्य तत्तदर्थज्ञान एव लक्षणेति मूलकृत आशयः । **अत्र वदन्ति**–"दुग्धमेवाम्लद्रव्ययोगेन दध्यादिरूपतया परिणमति । तन्न्यायेन रामादिरत्यादिरेव विभावादिनिष्ठस्वादनाख्यव्यापारेण सामाजिकरत्यादौ अभेदेनारोप्यमाणः स्वप्रकाशानन्दात्मक ज्ञानरूपतया परिणमतीत्यर्थ" इति । व्यक्त इत्यस्यकारिकास्थस्यार्थं परिणत इत्यन्तेन प्रदर्श्य तादृगवस्थ एव रसोनत्वतादृगवस्थ इति ध्वनयन्पुनराह–**व्यक्तीकृत एवेति** । एवशब्दव्यवच्छेद्यं स्वयमेव दर्शयति–**नत्विति** । **पूर्वसिद्ध** इति । दीपेन व्यक्तीकरणात्प्राङ्निष्पन्नः । रसस्य हि विभावादिज्ञानात्प्रागनिष्पन्नत्वादिति सुस्पष्टं भेदः । **तर्कवागीशास्त्वित्थं व्याचक्षते**—"दध्यादीत्यादिना प्रपाणकादि परिग्रहः । रूपान्तरं विभिन्नरूपं परिणतः प्राप्तः । यद्वा रूपान्तरं परिणतं निष्पन्नं यस्य स तथा अग्न्याहित इति वत् क्तान्तस्य परनिपातः । पयो यथाम्लयोगेन रूपान्तरं परिणतं सद्दध्युच्यते । यथा वामिक्षा कर्पूरखण्डमरिचादियोगेन रूपान्तरपरिणता प्रपाणकमुच्यते तथा रत्यादिः स्थायीभावः काव्योपस्थापितविभावादियोगेन रूपान्तरपरिणतश्चिदानन्दचमत्कारस्वरूपं प्राप्तः । विषयस्यैव ज्ञानत्वेन परिणाम इति परिणामवादिनां मतेनेदम् । ननु चिरविनष्टस्य रत्यादेः कथं रूपान्तरापत्तिरिति चेन्न, रत्यादिपदेन रत्यादितादात्म्येनाध्यवसितायाः सामाजिकवासनाया लक्षणात् । तदुक्तं प्रकाशकृता–'सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितो रत्यादिर्भावः'

(५)तदुक्तं लोचनकारैः—"रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद् व्यवहारः" इति । (६)अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे

इति । वासामनङ्गीकुर्वतां मतमाह–**व्यक्तीकृत** इति । व्यक्तीकृत एव ज्ञानविषयतापन्न एव रत्यादी रसः । एवकारेण वस्तुसत्वव्यवच्छेदः। चिरविनष्टस्यापि ज्ञानविषयत्वसम्भवादिति भावः ।

व्यक्तीकृत एवेत्यनन्तरं वाकारो बोध्यः । एतद्व्यक्ती करोति **नत्विति**" इति ।

(५) रसो ज्ञानरूप एवेत्यत्र नास्माकमेव मतं किन्तु प्राचीनानामपीति दर्शयति–**तदुक्तमिति** । लोचनकारैरभिनवगुप्ताचार्यैः । **रसाः प्रतीयन्त** इति । अयमभिप्रायः यथा तण्डुलपाकानन्तरमेवौदनपदव्यवहारो नतु ततः पूर्वं, किन्तु ओदनं पचतीति प्रथमपाक एव प्रयोगे ओदनपाकाऽनुपपत्त्या पचतीत्यस्य निष्पादयतीत्यर्थे उपचारस्तथा काव्यनाट्ययोः श्रवणदर्शनयोः 'रसाः प्रतीयन्त' इति प्रयोगे ज्ञानस्वरूपत्वेन प्रतीतिरूपाणामेव रसानां प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीयन्त इत्यस्य रसात्मकप्रतीतयः क्रियन्त इत्यर्थे उपचारः । एतेन प्रतीतेः पूर्वं रससत्ता न वर्त्तते अतो दीपदृष्टान्तो न युज्यते किन्तु पूर्वोक्त दध्नः सादृश्य एव युक्तः । अत्रेदम्बोध्यम्–हरिम्भजति घटं जानातीत्यादौ पूर्वं विद्यमानस्यैव कर्मत्वं कर्मसंज्ञायास्तथैव विधानात् पूर्वं यदि घटो न स्यात्तदा तज्ज्ञानमपि भवितुं नार्हति, एवमेव 'रसाः प्रतीयन्त' इति व्यवहारोऽपीति पूर्वपक्षाशयः । समाधातुरयमाशयो न खलु विद्यमानं यद्वस्तु तस्यैव कर्मत्वं 'घटं करोति' 'ओदनं पचती'त्यादौ क्रियोत्पन्नवस्तुनोऽपि कर्मत्वं भवति तथैवात्रापीति । कर्म च सप्तविधं भवति अतो दोषाभावात् । तथाहि—

निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधामतम्।तच्चेप्सिततमं कर्मचतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ।
औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् । संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद् यच्चाप्यन्यपूर्वकम्
यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते । तन्निवर्त्यं, विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम्॥
प्रकृत्युच्छेद सम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत्।किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न दृश्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

तर्कवागीशास्तु एवं व्याचक्षते यथा—रूपान्तरपरिणामे सदृष्टान्तप्राचीनसंवादमाह–**तदुक्तमिति** । यथा पाकसम्बन्धेन ओदनरूपं प्राप्तस्तण्डुल ओदनेन व्यवहृयते तथा प्रतीतिसम्बन्धेन रसरूपं प्राप्ता सामाजिकवासना रसत्वेन व्यवहृयत इति भावः इति । **पुत्रस्तु**—ओदनं पचतीतिवदिति" प्रतीकमादाय–'न खल्वोदनः पूर्वसिद्धो व्यज्यते किन्तु पक्वः सन् ओदनो भवतीति, तथायमपि व्यक्तः सन् रसो भवतीत्यर्थः, इत्याह ।

(६) नन्वग्रे 'रतिर्हासश्च' इति वक्ष्यमाणकारिकया रत्यादीनामेव स्थायित्वं वक्ष्यति तदत्र स्थायिपदं व्यर्थमित्याशङ्कां निराकरोति–**अत्रचेति** । रसलक्षणेचेत्यर्थः ।

पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रतिपादनार्थम् । ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तम्—"रसावस्थः परम्भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति ।

(७)अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते—

(८)सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥ २ ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः ।

प्राप्ते सिद्धे । रसान्तरेष्विति, व्यभिचारितयेति शेषः । हासक्रोधादय इति, आदिना जुगुप्सादीनां परिग्रहः व्यभिचारिण एव नतु स्थायिन इत्यर्थः अत एवाग्रे वक्ष्यति–"शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथामतः । शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः" । इत्यादि । एतदेव प्राचां संवादेन स्फुटीकरोति—तदुक्तमिति । रसे अवस्थास्वरूपं यस्य स रसावस्थः रसरूपताप्राप्तियोग्य इत्यर्थः । भावो रतिहासादिरूपः परं केवलं स्थायितां प्रतिपद्यते, लभते । इदञ्च न लक्षणं स्थायिभावस्य किन्तु परिचायकमेव । तथाच तन्मते नान्योन्याश्रयदोषो भवति । तातस्तु–रस एवोत्तरकालमवस्था यस्य तादृशः हासक्रोधादिभावः परं केवलं स्थायितां प्रतिपद्यते अतादृगवस्थस्तु न स्थायित्वं प्रतिपद्यते इत्यर्थः, इत्येवाह ।

(७) यत्स्वरूपं लब्ध्वा रत्यादिरसो भवति तद्दर्शयंस्तत्रास्वाद एव प्रमाणमिति तन्निरूपणमारभते—अस्येति । रसस्येत्यर्थः । स्वरूपकथनं गर्भे यस्य सः, आस्वादप्रकारः अनुभवाकारः। आस्वादप्रकार-इत्यौपचारिकः प्रयोगः, आस्वादाभिन्नत्वात् ।

(८) सत्त्वोद्रेकादिति । कैश्चित् प्रमातृभिर्ज्ञातृभिर्नतु सर्वैरितिभावः । सत्वस्य मनोवृत्तिकेवलसत्वस्य उद्रेकात् नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणवशेनाविर्भावात् । अखण्डः विभावादिसमूहालम्बनात्मकत्वादेक एव नतु विषयभेदाद्भिन्न इत्यर्थः । स्वप्रकाशः स्वेनात्मना प्रकाशते दीप्यते इति तथाभूतो न पुनर्ज्ञानान्तरगम्यः । यथा ज्ञानान्तरं स्वविषयं घटादिकं प्रकाशयति तथा रस एवात्मानं प्रकाशयतीर्थः । आनन्दचिन्मयः आनन्द संवलितज्ञानरूपः वेद्यान्तरस्य अन्यज्ञेयपदार्थस्य स्पर्शेन तत्कालसंस्पर्शेन शून्यो रहितः, रसास्वादकाले ज्ञानान्तरस्यासत्वादिति भावः । ब्रह्मास्वादसहोदरः आनन्दमयत्वादेव ब्रह्मसाक्षात्कार सदृशः । ब्रह्मास्वादे ब्रह्ममात्रं प्रकाशते रसे तु विभावादिकमपीति भिन्नत्वात्सहोदरत्वेति कथनम् । तदुक्तं लोचनकारैः–'परब्रह्मास्वादः सब्रह्मचारित्वं वास्तु अस्य रसास्वादस्य' इति । तथा लोकोत्तरः अलौकिको यश्चमत्कारः चित्तविकासः स एव प्राणः जीवनभूतो यस्य सः । नायकादीनां नायिकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सम्भवात्, अस्य तु सहृदयनिष्ठस्यालौकिकत्वमिति भावः । अयं रसः, एतावत्स्वरूपकथ-

स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः* ॥ ३ ॥

नम्प्रदर्शितम् । अथास्वादप्रकारः कथ्यते—स्वाकारेति । स्वाकारवन्निजदेहवत् अभिन्नत्वेन एकत्वेन आस्वाद्यते अनुभूयते यथा स्वस्माद्भिन्नोऽपि देहोऽहंस्थूल इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि ज्ञातृज्ञानभेदोल्लेखाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः । घटादिज्ञाने जाते वेद्मीति यथा ज्ञातृज्ञानभेदः प्रतीयते तथात्र नेति भावः ।

* अत्रायं विसंवादः—समुचित सनिवेशचारुणा काव्येन समर्पितैः सहृदयहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहृदयता सहकृतेन भावनाविशेष महिम्ना विगलितदुष्यन्तरमणीयत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैः चन्द्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैरश्रुपातादिभिः कार्यैः, चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च सम्भूय प्रादुर्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिर्वर्त्तितानन्दांशावरणाज्ञानेन अत एव प्रमुष्टपरिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः । तथाचाहुः—'व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः' इति । व्यक्तो व्यक्तिविषयीकृतः । व्यक्तिश्च भग्नावरणाचित् । यथाहि शरावादिना पिहितो दीपादिस्तन्निवृत्तौ सन्निहितान्पदार्थान् प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रत्यादीन् । अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वाभ्युपगतेः । विभावादीनामपि स्वप्नतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव साक्षिभास्यत्वमविरुद्धम् । व्यञ्जकविभावादिचर्वणाया आवरणभङ्गस्य वोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्यते वर्णनित्यतायामिव व्यञ्जकताल्वादिव्यापारस्य गकारादौ । विभावादिचर्वणावधित्वादावरणभङ्गस्य निवृत्तायां तस्यां प्रकाशस्यावृतत्वाद्विद्यमानोऽपि स्थायी न प्रकाशते । यद्वा विभावादिचर्वणामहिम्ना सहृदयस्य निजसहृदयता वशोन्मिषितेन तत्तत्स्थाय्युपहित स्वस्वरूपानन्दाकारा समाधाविव योगिनश्चित्तवृत्तिरुपजायते तन्मयीभवनमितियावत् । आनन्दोद्ययं न लौकिकसुखान्तरसाधारणः, अनन्तःकरणवृत्तिरूपत्वात् । इत्थञ्चाभिनवगुप्त-मम्मटभट्टादिग्रन्थस्वारस्येन भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायीभावो रस इति स्थितम् ।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणश्रुतिस्वारस्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणाचिदेव रसः । सर्वथैव चास्या विशिष्टात्मनो विशेषणं विशेष्यं वा चिदंशमादाय नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वञ्च सिद्धम् । रत्याद्यंशमादाय त्वनित्यत्वमितरभास्यत्वञ्च । चर्वणाचास्य चिद्गतावरणभङ्ग एव प्रागुक्ता, तदाकारान्तःकरणवृत्तिर्वा । इयञ्च परब्रह्मास्वादात् समाधेर्विलक्षणा विभावादिविषयसंवलितचिदानन्दालम्बनत्वात् । भाव्या च काव्यव्यापारमात्रात् । अथास्यां सुखांशभाने किं मानमितिचेत् ! समाधावपि तद्भाने किं मानमिति पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात् । 'सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्'इत्यादि शब्दोऽस्ति तत्रमानमिति चेत्, अस्त्यत्रापि 'रसो वै सः' रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति श्रुतिः, सकलसहृदयप्रत्यक्षञ्चेति प्रमाणद्वयम् । येयं द्वितीयपक्षे तदाकारचित्तवृत्त्यात्मिका रसचर्वणोपन्यस्ता सा शब्दव्यापारभाव्यत्वाच्छाब्दी । अपरोक्षसुखालम्बनत्वाच्चापरोक्षात्मिका । तत्वं वाक्यजबुद्धिवत् । इत्याहुरभिनवगुप्ताचार्यपादाः ।

यद्वा स्वाकारवत्स्वविषयवत् । परिणामवादिभिर्ज्ञानतद्विषययोर्भेदानङ्गीकारादिति भावः । आस्वाद्यत इत्यनेनामृततुल्यत्वं सूचितम् । एतेन आनन्दंचमत्कारमयत्वे सति विभावादिसमूहालम्बनज्ञानत्वं रसलक्षणं फलितम् । वस्तुतस्तु रसत्वमेव रस सामा-

भट्टनायकास्तु—'ताटस्थ्येन रसप्रतीतावनास्वाद्यत्वम् ।' आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः । शकुन्तलादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावत्वात् । विना विभावमनालम्बनस्य रसादेरप्रतिपत्तेः । नच कान्तात्वं साधारणविभावतावच्छेदकमत्राप्यस्तीतिवाच्यम् अ-प्राण्यनिश्चयानालिङ्गिताऽगम्यात्वप्रकारकविरहस्य विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकस्य विभावतावच्छेदककोटावश्यं निवेश्यत्वात् । अन्यथा स्वस्रादेरपि कान्तात्वादि-ना तत्त्वापत्तेः । एवमशोच्यत्व कापुरुषत्वादिज्ञानविरहस्य तथाविधस्य करुणरसादौ । तादृशज्ञानानुत्पादस्तु तत्प्रतिबन्धकान्तरनिर्वचनमन्तरेण दुरुपपादः स्वात्मनि दुष्यन्ता-द्यभेदबुद्धिरेव तथेति चेन्न, नायके धराधौरेयत्व धीरत्वादेरात्मनि चाधुनिकत्व कापुरुषत्वादे-र्वैधर्म्यस्य स्फुट प्रतिपत्तेरभेदबोधस्यैव दुर्लभत्वात् । किञ्च केयं प्रतीतिः प्रमाणान्तरानुप-स्थानाच्छाब्दीति चेत्, न । व्यावहारिकशब्दान्तरजन्यनायकमिथुनवृत्तान्तवित्तीनामिवा-स्या अप्यहृदयत्वापत्तेः। नापि मानसी, चिन्तोपनीतानां तेषामेव पदार्थानां मानस्या प्रतीते-रस्यावैलक्षण्योपलम्भात् । नच स्मृतिः, तथा प्रागननुभवात् । तस्मादभिधया निवेदिता पदार्था भावकत्वव्यापारेणागम्यत्वादि रसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा कान्तात्वादिरसा-नुकूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्यन्ते । एवं साधारणीकृतेषु दुष्यन्तशकुन्तलादेशकाल-वयोवस्थादिषु, पश्चात् पूर्वव्यापारसहिम्नि, तृतीयस्य भोगकृत्त्वव्यापारस्य महिम्नानी-गीर्णयो रजस्तमसोरुद्रिक्तसत्वजनितेन निजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणेन सा-क्षात्कारेण विषयीकृतो भावनोपनीतः साधारणात्मा रत्यादिः स्थायी रसः । तत्रभुज्यमा-नो रत्यादिभोगोवेत्युभयमेव रसः । सोऽयं भोगो विषयसंवलनाद्ब्रह्मास्वादसविधवर्त्ती-त्युच्यते । एवञ्च त्रयोंऽशाः काव्यस्य "अभिधाभावना चैव तद्भोगीकृतिरेवच" इत्याहुः । मतस्यैतस्य पूर्वस्मा द्भावकत्वव्यापारान्तर स्वीकार एवविशेषः । भोगस्तु व्यक्तिः । भोग कृत्वं तु व्यञ्जनाद्यवशिष्टम्, अन्यातु सैव सरणिः । नव्यास्तु काव्ये नाट्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषुव्यञ्जनव्यापारेण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतौ गृहीताया मनन्तरञ्च सहृदयोल्लासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्य-न्तत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमा-नोऽनिर्वचनीयः साक्षिभास्यशकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः । अयञ्च कार्यो दोष-विशेषस्य । नाश्यश्च तन्नाशस्य । स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराह्लादेन भेदाग्रहात्सुख पद-व्यपदेश्यो भवन्ति । स्वपूर्वोपस्थितेन रत्यादिना तदग्रहात्तद्रतित्वनैकत्वाध्यवसानाद्वा व्यङ्ग्यो वर्णनीयश्चोच्यते । अवच्छादकं दुष्यन्तत्वमप्यनिर्वचनीयमेव । अवच्छादकत्वञ्च-रत्यादिविशिष्टबोधे विशेष्यतावच्छेकत्वम् । एतेन "दुष्यन्तादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्वा-द्यत्वान्न रसत्वम् । स्वनिष्ठस्य तु तस्य शकुन्तलादिभिरतत्सम्बन्धिभिः कथमभिव्य-क्तिः स्वस्मिन्दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिस्तु पराहता" इत्यादिकमपास्तम् । यदपि विभादीनां सा-धारण्यं प्राचीनैरुक्तं तदपि काव्येन शकुन्तलादिशब्दैः शकुन्तलात्वादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु शकुन्तलादिषु दोषविशेषकल्पनं विना दुरुपपादम् । अतोऽवश्यक-ल्प्ये दोषविशेषे तेनैव स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपादा ।

न्यलक्षणम् , नच तत्र मानाभावः ? रसपदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः । तच्च बाधकाभावाज्जातिरखण्डोपाधिर्वा ।

नन्वेवमपि रतेरस्तु नाम दुष्यन्त इव सहृदयेऽपि सुखविशेषजनकता, करुणरसादिषु तु स्थायिनः शोकादेर्दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सहृदयाह्लादहेतुत्वम् । प्रत्युत नायक इव सहृदयेऽपि दुःखजननस्यैवौचित्यात् । नच सत्यस्य शोकादेर्दुःखजनकत्वं क्लृप्तं न कल्पितस्येति नायकानामेव दुःखम्, न सहृदयस्येति वाच्यम्, रज्जुसर्पादेर्भयकम्पाद्युत्पादकतापत्तेः । सहृदये रतेरपि कल्पितत्वेन सुखजनकतानुपपत्तेश्चेति चेत् सत्यम्, श्रृङ्गारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि केवलाह्लाद एव सहृदय हृदयप्रमाणकस्तदा कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वाल्लोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाह्लादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्वमपि कल्पनीयम् । अथ यथाह्लाद इव दुःखमपि प्रमाणसिद्धं तदा प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयम् । स्वस्वकारणवशाच्चोभयमपि भविष्यति । अथ तत्र कवीनाञ्च कर्तुम्, सहृदयानाञ्च श्रोतुं, कथं प्रवृत्तिः । अनिष्टसाधनत्वेन निवृत्तेरुचितत्वादिति चेत्, इष्टस्याधिक्यादनिष्टस्य च न्यूनत्वाच्चन्दनद्रवलेपनादाविव प्रवृत्तेरुपपत्तेः । केवलाह्लादवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रत्यूहैव । अश्रुपातादयोऽपि तत्तदानन्दानुभवस्वाभाव्यात् नतु दुःखात् । अत एव भगवद्भक्तानां भगवद्वर्णनाकर्णनादश्रुपातादय उपपद्यन्ते, नहि तत्र जात्वपि दुःखानुभवोस्ति । नच करुणरसादौ स्वात्मनि शोकादिमद्दशरथादि तादात्म्यारोपे यद्याह्लादस्तदा स्वप्नादौ संनिपातादौ वा स्वात्मनि तदारोपेऽपि स स्यात्, आनुभविकं च तत्र केवलं दुःखमितीहापि तदेव युक्तमिति वाच्यम्, अयं हि लोकोत्तरस्य काव्यस्य महिमा तत्प्रयोज्या अरमणीया अपि शोकादयः पदार्था आह्लादमलौकिकं जनयन्ति । विलक्षणो हि कमनीयः काव्यव्यापारज आस्वादः प्रमाणान्तरजादनुभवात् । जन्यत्वं च स्वजन्यभावनाजन्यरत्यादिविषयकत्वम्, तेन रसास्वादस्य काव्यव्यापारजन्यत्वेऽपि न क्षतिः । शकुन्तलादावगम्यात्वज्ञानोत्पादस्तु स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्ध्या प्रतिबद्ध्यत' इत्याहुः ।

परे तु व्यञ्जनव्यापारस्यानिर्वचनीयख्यातेश्चानभ्युपगमेऽपि प्रागुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्यन्तादितादात्म्यावगाही शकुन्तलादिविषयकरत्यादिमदभेदबोधो मानसः, काव्यार्थभावनाजन्मा विलक्षणविषयताशाली रसः । स्वाप्नादिस्तु तादृशबोधो न काव्यार्थचिन्तनजन्मेति न रसः । तेन तत्र न तादृशाह्लादापत्तिः । एवमपि स्वस्मिन्नविद्यमानस्य रत्यादेरनुभवः कथं नाम स्यात्, मैवम्, न ह्ययं लौकिकसाक्षात्कारो रत्यादेः, येनाऽवश्यं विषयसद्भावोऽपेक्षणीयः स्यात् । अपितु भ्रमः । आस्वादनस्य रसविषयकत्वव्यवहारस्तु रत्यादिविषयकत्वालम्बन इत्यपिवदन्ति । एतैश्च स्वात्मनि दुष्यन्तत्वधर्मितावच्छेदकशकुन्तलादिविषयकरतिवैशिष्ट्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे शकुन्तलादिविषयकरतिविशिष्टदुष्यन्ततादात्म्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे दुष्यन्तत्वशकुन्तलाविषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाही वा त्रिविधोऽपि बोधो रसपदार्थतयाऽभ्युपेयः । तत्र रते विशेषणीभूतायाः शब्दादप्रतीतत्वाद्व्यञ्जनायाश्च तत्प्रत्यायिकाया अनभ्युपगमाच्चेष्टादिलिङ्गकमादौ विशेषणज्ञानार्थमनुमानमभ्युपेयम् ।

मुख्यतया दुष्यन्तादिगत एव रसो रत्यादिः कमनीयविभावाद्यभिनयप्रदर्शनकोविदे दुष्यन्ताद्यनुकर्तरि नटे समारोप्यसाक्षात्क्रियत इत्येके । मतेऽस्मिन् साक्षात्कारो दुष्यन्तो

(२) 'रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते' इत्युक्तप्रकारो वाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरोधर्मः सत्वम् । तस्योद्रेकोरजस्तमसी अभिभूय आविर्भावः । अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।

(९) सत्वपदार्थं विवृणोति—**रजस्तमोभ्यामिति** । कामलोभादिमूलभूतौ मनोधर्मौ रजस्तमसी ताभ्यामस्पृष्टं स्पर्शरहितं मनो मनोवृत्तिकेवलसत्वं सत्वपदार्थः । इत्युक्तप्रकारः सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजदेवोक्तस्वरूप इति भावः । वाह्यमेयानि काव्यातिरिक्तवहिर्वर्त्तिज्ञेयवस्तूनि घटपटादीनि तेभ्यो विमुखता वैमुख्यं ज्ञानानुकूलव्यापाराभावस्तस्यापादकः प्रयोजकः ज्ञानानुकूलव्यापारश्चात्र दृङ्मनः संयोगः कश्चन प्रत्यक्षतोबोधयितुमशक्यः अनिर्दिष्टरूप इति यावत् , अन्तररन्तः करणं तस्यायमित्यर्थेऽण् आन्तरो मानस इत्यर्थः, धर्मोगुणविशेषः सत्वं सत्वपदार्थः । तस्य सत्वस्य उद्रेकादित्यत्र सम्बन्धः । अभिभूय स्वकार्यासमर्थे कृत्वा आविर्भावः प्रतिबन्धकाभावेन स्वकार्यसमर्थत्वेनावस्थानम् ।

ननु कथमेवंविधः सत्वोद्रेको जायत अत आह—**अत्र चेति** । अत्र रजस्तमसी अभिभूय सत्वस्याविर्भावे तथाविधः श्रुतदृष्टरूपः अलौकिको लोकोत्तरः अतिशयचमत्कारकारीत्यर्थः । यः काव्यार्थो दृश्यश्रव्यकाव्यविषयोविभावादिरिति यावत् , तस्य परिशीलनमेकाग्रतया दर्शनं श्रवणञ्च अत्यन्ताभिनिवेशो वेत्यर्थः । हेतुः प्रयोजकम् । रसानुभवहेतुभूतसत्वोद्रेकंप्रति तदानीं हेत्वन्तरासम्भवादित्याशयः । अत्र पुत्रस्तु—**रजस्तमोभ्यामिति** । मनो हि सत्वरजस्तमोरूपत्रिगुणात्मकम् , वाह्यमेया घटादयआन्तरोधर्मः, स्वत्वमात्रावस्थितिरूपः । ननु कथमेवंविधः सत्वोद्रेको जायते ततश्च कथमखण्डस्वप्रकाशानन्दोद्बोध इत्याशंक्याह—**अत्र चेति** । अयमाशयः—

सत्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥

ऽयं शकुन्तलादिविषयकरतिमानित्यादिः प्राग्वद्धर्म्यंशे लौकिक आरोप्यांशेत्वलौकिकः । दुष्यन्तादिगतो रत्यादिर्नष्टे पक्षे दुष्यन्तत्वेन गृहीते विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैर्भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्याबलवत्वादनुमीयमानो रसः' इत्यपरे ।

'विभावादयस्त्रयः समुदिता रसाः' इति कतिपये । त्रिषु य एव चमत्कारी स एव रसोऽन्यथा तु त्रयोऽपि न इति बहवः । भाव्यमानो विभाव एव रसः, इत्यन्ये । अनुभावस्तथेतीतरे । व्यभिचार्यँव तथा तथा परिणमति इति केचित् ।

इत्थं नानाजातीयाभिः शेमुषीभिर्नानारूपतयाऽवसितोऽपि मनीषिभिः परमाह्लादाविनाभावितया प्रतीयमानः प्रपञ्चेऽस्मिन्रसो रमणीयतामाह्वतीति निर्विवादम् , इति स्पष्ट रसगङ्गाधरे ।

(१०) अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः। अत्र हेतुं वक्ष्यामः। (११) स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या। (१२) चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट्।

इत्यादि भगवद्वचनात्त्रिगुणात्मके मनसि सत्त्वांशस्य प्रकाशे सुखोत्पत्तिः सत्वांशस्य प्रकाशश्च रजस्तमसोरभिभवाद्वैषयिकं सुखं जनयति। तथाहि सत्त्वांशप्रकाशतारतम्यात् वैषयिकसुखस्यापि तारतम्यं दृश्यते ततश्च सुखतारतम्यं सुखकारणतारतम्यहेतुकमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यं तच्च स्वस्वकारणं यदि सफललौकिकसुखकारणोत्तरं तेन रजस्तमसोः सर्वथाभिभवः शक्यक्रिय एवेति। ततो न्यायाद्यदि काव्यार्थश्रवणरूपकारणात्सर्वथा रजस्तमसी अभिभूय मनसः सत्वांशस्यैव प्रकाशस्तदा तन्मात्रहेतुकोऽखण्डस्वप्रकाशरूप आत्मावबोधः प्रामाणिक एव। अत एवाहुः—स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः' इत्युक्तप्रकारः। स चात्मानन्दाद्बोधो यदि—

"अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरस्याप्रीणितो यतिः।
वीक्ष्यासन्नस्य कोऽस्मीति तरामित्याह सौहृदात्" ॥

इत्यादि शास्त्रनयनहेतुकःस्यात्तदा निरुपहितं ब्रह्म प्रकाशते। यदि पुनर्नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणाभ्यां तदा विभावादिरत्याद्यंशकर्बुरितत्वेन किं कुर्मः कारणवैचित्र्यस्यैवायं सहृदयानुभवसिद्धोऽनुभावः" इति, इत्थमेव व्याख्यातवान्।

(१०) अखण्डपदार्थं विवृणोति—अखण्ड इतीति। विभावादिरत्यादीनां प्रकाशस्तद्विषयकं ज्ञानं सुखमामोदश्चमत्कारो विस्मयश्चात्मा स्वरूपं यस्य सस्तथोक्तः अयं रस एक एव न पुनर्घटपटादिसंविदिव पृथक्पृथगित्यर्थः। विभावादीत्यादिपदेन अनुभावसञ्चारिभावयोः रत्यादीत्यादिपदेन हि हासादिस्थायिभावान्तराणां च परिग्रहः। अत्रादिद्वयोपादानन्तु विभावादित्रयं कारणकूटं रत्यादिकन्तु कार्यकूटमितिकार्यकारणभेदेन गणयोर्द्वित्वादेव बोध्यम्। ननु विभावादयो मिलिता रसस्तत्कथमस्याखण्डत्वमित्यत आह—अत्रेति। रसस्याखण्डतायामिति भावः। हेतुं समूहालम्बनज्ञानतादात्म्यम्। वक्ष्यामः प्रतिपादयिष्यामः। एवञ्च यद्यपि प्रत्येकस्य खण्डरूपतैव विभावादीनां तथापि प्रपाणकरस इव समूहालम्बनविधया तेषामभेदेन तदवबोधादेतस्य रसस्याखण्डत्वं वक्ष्याम इति भावार्थः।

(११) रसस्य रत्याद्यंशवलितत्वेऽपि यथा स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं तथैहैवाग्रे दर्शयिष्यते तदेवाह—स्वप्रकाशत्वादिति। आदिनानन्दचिन्मात्रत्वयोर्ग्रहणम्। समुच्चायार्थकोऽत्रापिः। 'अपि सम्भवगर्हाशीर्मृतिभूषासमुच्चये' इत्युक्तदिशापिशब्दोह्यनेकार्थः।

(१२) चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयडिति। स्वरूपार्थ इत्यनेन मयटः प्रस्तुतार्थस्य निराशस्तेन स्वप्रकाशानन्दाभिन्नत्वं रसस्योक्तं भवति। न तु अ मयो

(१३) चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपोविस्मयापरपर्य्यायः । तत्प्राणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

(१४) 'रसेसारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृतीनारायणो रसम्' ॥ इति ।

(१५) कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः ।

यञ्च इतिवत्प्राचुर्यार्थे द्वन्द्वान्मयड्विधानात् "द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ वा श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यत" इति न्यायात्, आनन्दमयश्चिन्मयश्च रसो लभ्यते ।

यद्वा स्वप्रकाशानन्द एव चिद् ज्ञानं तत्स्वरूप इत्यर्थः । ज्ञानानन्दयोरभेदस्वीकारात् ।

(१३) द्वितीयकारिकार्थं विवृणोति—**चमत्कार इति** । लोकातीतार्थकलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । चित्तं विस्तीर्य्यते स्वाववोधकाले दीर्घमिव क्रियतेऽनेनेति चित्तविस्तारस्तद्रूप इत्यर्थः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भवित्वज्ञानेन हेत्वनुसन्धाने मनोव्यापारणमेव चित्तविस्तार इति केचिद्वदन्ति । **विस्मयेति** । विस्मयः विस्मयशब्दोऽपरपर्यायो वाचकान्तरं यस्य सः । अपरपर्याय इत्यनेनाभिन्न इत्यर्थो वा बोध्यः । तत्प्राणत्वञ्च रसस्य चमत्कारसारत्वञ्च यत्किञ्चिद्वर्णयिता कविः । पण्डा कुशाग्रा बुद्धिर्यस्याऽसौ पण्डितः, तारकादित्वादितच् ।

यद्वा पण्डितो बन्धमोक्षवित् । अनयोः कोशादेकपर्यायत्वेऽपि वस्तुतो भेद एवेतिध्येयम् । **नारायणपादैरुक्तमिति** । तदाहुः—

'चमत्कार एव सर्वरसप्राणभूतः तस्य च रत्याद्यंशशबलत्वेन यथायथं शृङ्गारादिरसव्यपदेशस्तद्भावादद्भुतव्यपदेश' इति ।

(१४) **रस इति** । सर्वत्र शृङ्गारादौ रसे चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपः विस्मय एव सारः स्थिरांशः, रसास्वादहेतुत्वात्सारः अनुभूयते प्रतीयते । विस्मय एव सारत्वेन प्रतीतो भवतीति भावः । तत्तस्मात्करणात् चमत्कारस्य सारत्वे सति सतिसप्तमीयम् । सर्वत्र काव्यादौ रसोऽपि अद्भुतश्चमत्कारी भवतीति शेषः । सर्वैरपि बुधवरैस्तथैव स्वीक्रियत इति भावः । तस्मात्सर्वबुधवरैः स्वीकारादेव कृती पण्डितः नारायणोऽपि रसमद्भुतमेवाह ।

तर्कवागीशास्तु—उक्तमर्थं स्वीकृत्य "वस्तुतस्तु रत्याद्यंशस्यानुभूयमानत्वे यथायथं शृङ्गारादिव्यपदेशस्तस्याननुभावेऽद्भुतव्यपदेश इति मन्तव्यम्" इत्याहुः ।

(१५) **कैश्चिदिति** । कारणाभावात्कार्याभाव इति नियमाद्धेतुभूतप्राक्तनपुण्यरहितानां कार्यभूतसुखस्वरूपरसास्वादासम्भवादिति भावः । एवञ्च वासनायामास्वादनाख्यव्यापारे च पुण्यमेव हेतुरिति सारम् । स्वयमेव ग्रन्थकृदपि वक्ष्यति–"न जायते तदा स्वादो विनारत्यादिवासनाम्" इति । विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वाद-

यदुक्तम्—'पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्तियोगिवद्रससन्ततिम्'। इति।

(१६) यद्यपि 'स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्द समुद्भवः'। इत्युक्त दिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तम्, तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः। (१७) तदुक्तम्-

नाख्यः कश्चिद्व्यापारः इति वक्ष्यमाणत्वादपि। 'अत्र वागीशाः—प्राक्तनेति प्रतीकमादाय ऐहिकपुण्यस्यैतच्छरीरे सुखजनननासम्भवादिति भावः" इति वदन्ति।

यदुक्तमिति। पुण्यवन्त इति। पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनो जनाः योगिवत् योगिन इव रससन्ततिं शृङ्गारादिरसधारां ब्रह्मज्ञानामृतधाराञ्च प्रमृण्वन्ति प्रमाविषयीकुर्वन्ति साधुतयाऽनुभवन्ति।

अत्र पुत्रास्तु—पुण्यवन्त इति। प्रमिण्वन्तीत्युपचारप्रयोगः स्वप्रकाशरूपस्यास्य प्रमाविषयत्वानुपपत्तेः। योगिवदिति यथा योगिनः शुद्धं ब्रह्म स्वप्रकाशानन्दचिद्रूपतया साक्षात् कुर्वन्ति, रत्याद्यंशकर्वुरितमपि तथा पुण्यवन्त इत्यर्थः। तथाचोक्तम्—'विभावादिसंभिन्नाङ्गरत्याद्यंशकर्वुरितः स्वप्रकाशानन्दचमत्काररूपो रस'इति। इत्थमेवाहुः

(१६) "स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रस' इति स्वोक्तिम्प्रत्यनुपपत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते-यद्यपीति। काव्यार्थो विभावादिः तत्सम्भेदादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन विभावादिशवलित इत्यर्थः। यद्वा रत्यादिरूपो यः काव्यार्थः व्यङ्ग्यार्थस्तत्सम्भेदात् तत्परिशीलनादित्यर्थः। आत्मनि य आनन्दस्तद्रूपेण समुद्भवो यस्य तादृश इति। एवञ्चानन्दात्मकस्य रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमित्यर्थः। तथाच यथा मधुस्वाद्यत इत्यादौ स्वाद्यस्वादयोः कर्मक्रिययोर्भेदेन प्रतीतिर्भवति तद्वत् रसः स्वाद्यत इत्यत्र भेदेन प्रतीतिर्न भवति। अतः कथं तादृश प्रयोग उपपद्यते इति शङ्कितुराशयः। समाधानमुपपादयति-तथापीति। काल्पनिकमारोपितमलौकिकमिति यावत्। भेदम् उररीकृत्याङ्गीकृत्य वर्त्तमानस्य कर्तुः प्रयोगेऽन्वयः। एवञ्च 'राहोः शिर' इत्यादावभेदेऽपि औपचारिकं भेदमङ्गीकृत्य तादृशप्रयोगो भवति, तद्वत् रसास्वादयोः कर्मक्रियाभावेनोल्लेखो भेदग्रहणमन्तरेण न सम्भवतीत्यभेदेऽपि काल्पनिकं भेदं स्वीकृत्यैव प्रयोग इति समाधातुराशयः। काल्पनिकभेदस्यालीकत्वात् तत्रारुचिंमन्यमानः समाधानान्तरमुपस्थापयति—कर्मकर्त्तरिवेति।

"भिद्यते काष्ठः स्वयमेव" इत्यत्रैकस्यैव काष्ठस्य कर्मत्वकर्तृत्वोभयविवक्षयाभेदारोपवदत्रापि आस्वाद्यास्वादनयोरभेदेऽपि भेदविवक्षया कर्मकर्त्तरि प्रयोग इति भावः। न च आस्वाद्ये आस्वादस्य विषयिता एव तत्कथं कर्तृत्वमिति वाच्यम् स्वप्रकाशत्वेन तत्र कर्तृत्वारोपात्।

(१७) रसस्यास्वादरूपत्वे प्राचां सम्मतिं दर्शयति-तदुक्तमिति। रस्यमानेति। रस्यमानता आस्वादः तन्मात्रस्य नत्वतिरिक्तस्य केवलास्वादरूपस्येति यावत्। सार-

"रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः" इति ।

(१८) एवमन्यत्राप्येवंविधस्थलेषूपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः ।

(१९) नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वात् द्वयोरैक्यमापतितम् । ततश्च—

(२०) "स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥"

त्वात् सारत्वेन सामाजिकैरनुभूयमानत्वाद्धेतोः प्रकाशशरीरात् संवित्स्वरूपात् अनन्य एव अनतिरिक्त एव रसः । नतु ततो भिन्न इति भावः । अत्र तातस्तु अमुमेवार्थमाह—"सारपदमत्र स्वरूपार्थकम् । तथाच रस्यमानताया आस्वादकर्मत्वं दर्शितम् प्रकाशशरीरत्वेन आस्वादकर्तृत्वञ्च दर्शितं तथाच स्वप्रकाशस्य प्रकाश्यप्रकाशकोभयरूपत्वात् कर्मकर्तृत्वमुपपादितं ताभ्यामनन्य एवेत्यर्थः" इति । वागीशास्तु—उक्तदिशाव्याख्याय 'ज्ञानरूपतापन्न एव रत्यादिः सामाजिकानामानन्दचमत्कारसंवलनोपादेयत्वात् रस इति भावः" इत्याहुः ।

(१८) एवमिति । अन्यत्रापि अन्येष्वपि एवंविधस्थलेषु उपचारेण काल्पनिकभेदस्वीकारेण कर्मकर्त्तरिप्रयोगस्वीकारेण वा 'न जायते तदास्वादं' 'तदास्वादेविभावादेः' इत्यादिस्थलेषु ज्ञेयो वेदितव्यः ।

(१९) अथापरामनुपपत्तिमाशङ्कते-नन्विति । एतावता यद्यपीत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । रसस्यास्वादाभिन्नत्वकथनेनेति यावत् । अज्ञेयत्वं स्वभिन्नज्ञानाग्राह्यत्वं, स्वेनैव स्वस्वग्राह्यत्वेन घटादिवज्ज्ञानविषयत्वन्नेति भावः । उक्तं भवति तात्पर्यलब्धं भवति । ननु तर्हि व्यञ्जनया रसास्वादो जायतामतआह—व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वादिति । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपत्वात् । द्वयोः रसव्यञ्जनयोरैक्यमभिन्नत्वमापतितम् । इदमत्रानुसन्धेयम्—यदि रसो ज्ञानविशेषरूपः ज्ञानविशेषरूपा च व्यञ्जना तदोभयोः साम्यमिति कथं साध्यसाधकत्वमिति । नन्वेतावताकिमनिष्टमित्यतो विभावादेर्व्यञ्जकत्वानुपपत्त्या रसस्य व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिरेवानिष्टेति वक्तुं प्रथमं घटव्यञ्जकदीपवैलक्षण्येन विभावादेर्व्यञ्जकत्वानुपपत्तिं सम्पादयति-ततश्चेति । अत्र तच्छब्दसर्वनाम्नः कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेत्यत्रान्वयो बोध्यः । दीपो यथा घटादेर्व्यञ्जको व्यञ्जनादेश्चस्तथात्वाऽभावात् घटव्यञ्जकदीपतो व्यञ्जनायाः पार्थक्यं पृथग्भावो वैलक्षण्यमिति समुदितार्थः।

(२०) पार्थक्य एव द्वयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवितुमर्हति नत्वभिन्नतायामित्यत्र ध्वनिकारादिमतं प्रदर्श्येष्टापत्तिं निराकरोति-स्वज्ञानेनेति । कारकज्ञापकत्वेन द्विविधो हेतुः । तत्र करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्त्या पूर्वमसिद्धं वस्तु यः खलु सम्पादयति स कारकोऽर्थादुत्पादकः । यथा घटादेर्भाविनो हेतुश्चक्रचीवरदण्डकपालादिः । ज्ञापकभूतहेतुं दर्शयति-स्वज्ञानेनेति । स्वं व्यञ्जकत्वेनाभिमतम् । अर्थे व्यङ्ग्यपदार्थे सिद्धे कुतोऽपि

(२१) इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवत्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत्, (२२) सत्यमुक्तम्। अतएवाहुः—"विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापारः। अतएव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशाः" इति। अभिधादिविलक्षणव्यापारमात्रप्रसाधनग्रहिलैरस्माभी रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति।

निष्पन्ने सत्येव यः स्वस्य व्यञ्जकत्वेनाभिमतवस्तुनो ज्ञानेन अन्यस्य पूर्वमेवव्यङ्ग्यत्वेनाभिमतपदार्थस्य धीहेतुर्ज्ञानजनकः स व्यञ्जको मतः। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथादीप** इति। सामग्रीभिः पूर्वं सिद्धस्य घटस्य दीपो यथा व्यञ्जक इति भावः। दण्डादिवद्दीपो न हि घटं करोति किन्तु पूर्वसिद्धमेव तमभिव्यनक्ति अन्यथाभावे असिद्धार्थज्ञापकत्वे अस्य व्यञ्जकस्य कारकात् निष्पादकदण्डादिपदार्थात् को विशेषो भेदो न कोऽपीत्यर्थः।

(२१) **इतोति**। इत्युक्तदिशा इत्थं प्राचां ध्वनिकारादीनां व्यञ्जकलक्षणेन व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमिति अनेन व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकस्य च पार्थक्यं न्यायानुभवसिद्धमेवेति भावः। न खलु घटदीपयोरैक्यम्। इति-हेतोः। कथं रसस्य व्यङ्ग्यता स्यात्। कर्तृत्वकर्मत्वञ्चैकस्यैवानुपपत्तेरिति चेन्नन्युच्यत इत्यर्थः।

(२२) नन्वित्यादि शङ्कां समाधत्ते—**सत्यमिति**, सत्यमित्यनेनार्द्धाङ्गीकारो-बोध्यते। अतएवाहुरिति अतएव यतो ज्ञानरूप एव रसस्तस्मादेवेत्यर्थः, आहुरित्यभिनवगुप्ताचार्यमतानुयायिनो न्यायविद आचार्या इति शेषः। आहुरित्यस्य "व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति" दूरस्थेनेति शब्देनान्वयः। कृतिर्दण्डादेर्भ्रम्यादिरुत्पादको व्यापारः, ज्ञप्तिर्ज्ञापको व्यापारः, अभिधालक्षणाव्यञ्जनास्तद्रूपा ये भेदा विशेषास्तेभ्यो विलक्षणो विशेषतो भिन्न एव, स्वादनाख्यः स्वादनं स्वादः सच "काव्यार्थसंभेदादात्मनन्दासमुद्भवः" इत्युक्तप्रकारः, अयं रससाक्षात्कारानुकूलः, कश्चिद्विलक्षणो व्यापारोऽङ्गीक्रियत इति शेषः। स्वादनमितिकरणेल्युट्विधानात् क्रियाबोधकम्, अत एव क्रियारूपास्वादादभिधाद्यन्यतमव्यापारेण च रसं व घयितुमशक्यत्वात्तेभ्योऽपि स्वादनं भिन्नमिति तत्त्वमिति भावः। यथा संयुक्तसमवायेन सुखादिसाक्षात्कारस्तथैव स्वादनाख्यविलक्षणव्यापारेण वक्ष्यमाणस्ववासनासाक्षात्कार इति भावः। शुक्ताविदं रजतमित्यत्र यथा शुक्त्यंशे लौकिकं रजतांशेऽलौकिकं तथा रससाक्षात्कारोऽपि वासनांशे लौकिको रत्याद्यंशे उपनीतभानात्मकालौकिक इति सारवेदिनो वदन्ति। अत एव रसमात्रबोधकस्वादनाख्यव्यापारस्य विलक्षणत्वाभ्युपगमादेव। रस्यतऽऽस्वाद्यत अनेनेति रसनं करणे ल्युट्। रसनम् आस्वादनं चमत्करणश्चादिर्येषान्ते। आदिपदेन विस्मयादीनां ग्रहणम्। विलक्षणा एव अभिधादिव्यपदेशेभ्यः सम्पूर्णभिन्ना एव व्यपदेशा अस्मदङ्गीकृतस्वादनाख्यवृत्तेर्नामानि। अत एवाग्रे स्वयं वक्ष्यति "रसव्यक्तौ पुनर्व्यक्तिं रसनाख्यां परे विदुः" इति। ननु रसादीनामन्यत्राव्यङ्ग्यत्वं यदुक्तं तत्कथं संघटत अत आह—अभिधा-

(२३) ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं (तदुन्मुखत्वं) न स्यादित्युच्यते—

(२४) करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् ।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ ४ ॥

(२५) आदिशब्दाद्बीभत्सभयानकादयः ।

(२६) तथाप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते—

दीति । अत्रादिपदेन लक्षणादेः संग्रहो बोध्यः । एवञ्चाभिधादिभ्यो विलक्षणो भिन्नो यो व्यापारः स्वादनाख्यो व्यञ्जना नाम तन्मात्रस्य प्रसाधनाय सिद्धये ग्रहिलैर्यत्नवद्भिरस्माभिर्नवीनालङ्कारिकैः । रसादीनामित्यादिपदेन रसाभासादि परिग्रहः । व्यङ्ग्यत्वं व्यञ्जनाजन्यज्ञानविषयत्वमुक्तं भवति प्रकाशनमात्रोपचारादिति भावः ।

तथाच पञ्चमे वक्ष्यति स्वयमेव "वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् । अङ्गीकार्यातुर्यावृत्तिर्बोधे रसादीनाम्" इति । तस्माद्रसादिबोधनाय स्वादनाख्यं व्यापारं वयं स्वीकुर्मः । रसव्यञ्जनयोरैक्यापत्तिः कथं परिहर्त्तव्येत्युभयोर्लक्षणानुसन्धानेनैव संसाधनीयेति तत्वम् ।

(२३) स्वकृतलक्षणेऽव्याप्तिं शङ्कते—नन्विति । तर्हि यदीदृशानन्दस्वरूपोरस इत्यर्थः । दुःखमयत्वात् स्थायिनश्शोकादेर्दुःखजनकतयेति शेषः । अश्रुपातादिदर्शनाद्दुःखमयत्वनिश्चयः । रसत्वं न स्यादिति । तथाच लक्ष्ये लक्षणागमनादव्याप्तिरिति भावः ।

(२४) करुणादिरसानामपि सुखमयत्वमेवेति सहृदयहृदयानुभवं प्रमाणीकृत्य निराकरोति—करुणादाविति । करुणादौ रसेऽपि यत् परमत्यन्तं सुखं जायते तत्र तस्मिन्विषये सचेतसां समानं चेतो येषां तेषां सहृदयानां रसावस्थाभिज्ञमहानुभावानां अनुभवः केवलं प्रमाणम् । तथाच सहृदयानां तत्र सुखानुभवात् करुणादयो न रसा दुखमयाः किन्तु सुखरूपा एवेति नास्त्यव्याप्तिदोषलेशः ।

(२५) कारिकास्थादिपदेन केषां ग्रहणमिति स्फुटीकरोति—आदिशब्दादिति । बीभत्सभयानेकादय इत्यादावादिपदेन विप्रलम्भश्शृङ्गारमध्यवर्त्ति-मान-प्रवास-करुणात्मकभेदत्रयस्य रौद्ररसस्य च ग्रहणम्बोध्यम् ।

(२६) ननु केवलं सचेतसामनुभवस्य करुणादीनां सुखमयत्वम्प्रति प्रमाणत्वेऽपि अचेतसां पक्षे दुःखमयत्वादव्याप्तेर्वारणमशक्यमेवेत्यत आह—तथापीति । करुणादिरसेषु दुःखमयत्वानुभवो यद्यप्यचेतसां भवति तथापीत्यर्थः । असहृदयानां रसचर्वणायामसमर्थानामित्यर्थः । मुखमुद्रणाय अव्याप्तिदोषोद्घाटनाय व्यात्तमुखानां मुद्रणाय संकोचीकरणाय पक्षान्तरं कल्पान्तरमुच्यते मया ग्रन्थकारेणेति शेषः ।

(२७) किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।

(२८) नहि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते । करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् सुखमयत्वमेव ।

(२९) अनुपपत्त्यन्तरमाह—

(३०) तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥५॥

(३१) करुणरसस्य दुःखहेतुत्वे करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुता प्रसङ्गः स्यात् ।

(३२) ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह—

(३३) हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

---

(२७) स्पष्टयति-किञ्चेति । अपिचेत्यर्थः । यदा यदि तेषु करुणादिरसेषु दुःखं स्यात्तदा कोऽपि लोकः तदुन्मुखस्तदुत्सुकः करुणादिरसप्रतिपादककाव्यादिश्रवणादौ प्रवृत्तो न स्यात् किन्तु भवति तु न तथा तस्मान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

(२८) ननु कुतूहलार्थं दुःखसत्वेऽपि करुणादौ यदि प्रवर्त्ततेतिचेदत आह–नहीति । कश्चित्सचेता सहृदयः सुखदुःखविवेचनशीलो जन इति भावः । आत्मनः स्वस्य दुःखाय क्लेशार्थं नहि प्रवर्त्तते, सर्वदैवात्मनः प्रतिकूलमयत्वादिति भावः । च किन्तु करुणादिषु रसेषु सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् , तेष्वप्याग्रहसहितेनोद्यगदर्शनात् न दुःखमयत्वमपितु सुखमयत्वमेव "सुखाभिलाषीजीव" इति श्रुत्या सुखस्य सदैवानुकूलतया तत्रैव प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः ।

(२९) अनुपपत्तीति । करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाभ्युपगम इति शेषः ।

(३०) तथेति । करुणादिरसानां दुःखमयत्वस्वीकारे करुणरसप्रधानरामायणादिकाव्यानां, रामायणमत्र करुणरसविशिष्टस्तदेकदेशः । आदिना करुणविप्रलम्भप्रधानोत्तररामचरितादीनां ग्रहणं बोध्यम् ।

(३१) स्वयमेव विवृणोति कारिकार्थं—करुणेति । करुणपदमत्रोपलक्षणम् , तेन वीभत्सादीनां परामर्शः । दुःखहेतुताप्रसङ्गःस्यादिति । तथा च रामायणादिप्रबन्धेषु केषामपि प्रवृत्त्यभावेन लोकसमाजेभ्यस्तेषां विलीनत्वमेवस्यादिति भावः । अत एव किञ्चेत्यादिना पौनरुक्त्यन्नभवतीति ।

(३२) ननु 'कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त' इति न्यायात्करुणादिषु तु स्थायिनः शोकादेर्दुःखजनकतया तेभ्यः सुखं कथमुत्पद्यत इत्याशङ्कते–नन्विति । दुःखकारणेभ्यः रामादिविभादिभ्यः । करुणादिरसरूपकार्यस्य कथमुत्पत्तिरिति भावः ।

(३३) समाधत्ते—हेतुत्वमिति । लोकसंश्रयात् चराचरवस्तुजातस्वभावात् । शोकहर्षादेर्हेतुत्वं गतेभ्यः रामवनवासराज्याभिषेकोद्योगादिभ्यः, लोके जनसमाजे लौ-

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥६॥
अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।
सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥७॥

(३४) 'ये खलु रामवनवासादयो लोके 'दुःखकारणानि' इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारण-शब्दवाच्यतां विहाय अलौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते। तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते। अतश्च 'लौकिकशोकहर्षादि-कारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते' इति लोक एव प्रतिनियमः। काव्ये पुनः 'सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते' इति नियमान्न कश्चिद्दोषः।

(३५) कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शन-

किकाः लोकप्रकृतिसिद्धाः शोकहर्षादयो जायन्तां नामेति तुष्यतु दुर्जनन्यायेनोक्त्वाह—अलौकिकेति। किन्तु काव्यसंश्रयात् काव्यान्तर्निवेशवशात् अलौकिकविभावत्वं शोकादे र्लोकविलक्षणहेतुत्वं प्राप्तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि तेभ्यो वनवासराज्योद्योगादिभ्यः सुखमेव सञ्जायत इत्यत्र का क्षतिरनुपपत्तिर्न काऽपीति भावः। दुःखकारणेभ्यो दुःखस्यैवोत्पत्तिरिति काव्यातिरिक्तस्थल एवैष नियमः। दुःखकारणे सत्यपि सुखोत्पत्तौ कविरचनाकौशलमेवात्र निदानमिति भावः। सभ्याः रामवनवासादीन् काव्यसेवनसमयेऽऽस्मगतानिवानुभवन्तोऽजस्रं त्यजन्तोऽपि वाष्पाश्रूणि कविताचातुरीसमाश्लिष्टाः सन्तो नितरामानन्दाम्बुधौ मज्जन्तीति रहस्यमत्र बोध्यम्।

(३४) स्वाशयं स्फुटीकरोति—ये खल्वित्यादिना। रामवनवासादय आदिना-राज्याभिषेकादेर्ग्रहणम्। लोके तदानीन्तनलोकसमाजे। त एव वनवासादय एव दुःख कारणानि। काव्यनाट्ययोः समर्पिताः कविनोपनिबद्धाः सन्त अलौकिको लोकाद्विलक्षणो यो विभावनव्यापारः वासनात्मतयातिसूक्ष्मरूपेणावस्थितानां रत्यादीनां विभावनव्यापार-वत्तयास्वादनयोग्यतयानयनरूपस्यविभावनम्विभावनन्तदेवव्यापारो विषयतासम्बन्धेन, तद्वत्तया हेतुना। भजन्ते प्राप्नुवन्ति। अत एव कारणशब्दं परित्यज्य विभावादिशब्दं समाजिकाः प्रयुञ्जत इति भावः।

सुरते दन्तघातादिभ्य इवेति। अनेन देशकालादिविशेषेण सुखमयस्यापि दुःखमयत्वं दुःखमयस्यापि सुखमयत्वमायाति। अत एव "प्रपञ्चस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वम्" सांख्या आहुः।

(३५) अथानुपपत्यन्तरमाशङ्कते—कथमिति। तर्हि करुणादिरसाभिव्यञ्जक-विभादिभ्योऽपि सुखोत्पत्यङ्गीकारे। अश्रुपातादय इत्यत्रादिना निःश्वासादिपरिग्रहः।

श्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते--

(३६) अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ।

(३७) तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत-इत्यत आह—

(३८) न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् ॥८॥

(३९) वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः, (४०)तत्र यद्याद्या

जायन्त इति । केवलदुःखेनैवाश्रुपातादीनां सम्भवादिति भावः ।

(३६) उत्तरयति-अश्रुपातादय इति । चेतसो द्रुतत्वात् चित्तस्य सदयत्वमेव द्रुतत्वम् । सुखसत्वेऽपि तद्द्रयता अश्रुपात इति भावः । रसानन्देन द्रवीभावात् हर्षेण गलितप्रायत्वात् । तद्वत्सुखोत्पत्तिवत् । अश्रुपातादयो मताः सामाजिकानामिति शेषः । एवञ्च आनन्दजनिता एव ते खल्वश्रुपातादय इति भावः ।

(३७) अन्यामापत्तिमाशङ्कते-तर्हीति । तर्हि रसानामानन्दमयत्वे सिद्धे ईदृशी-आह्लादरूपा रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः कथं नजायते, कारणसद्भावे कार्योत्पत्तेरवश्यम्भावित्वादित्याशयः ।

(३८) समाधत्ते—न जायत इति । तदास्वादः रसास्वादः रत्यादिवासनां-रत्यादितादात्म्येन प्रतीयमानां वासनां विना न जायते बोधो न भवति । तथा च व्यजनितवासनाऽपि रसास्वादहेतुरित्युक्तम् ।

(३९) का नाम वासनेति सविभागं दर्शयति-वासनेति । रसास्वादहेतु-(क)र्वासनेत्यनुषङ्गः । वासना च सूक्ष्मसंस्कार इति केचित् । रतिहासादिसम्बन्धसहकृतकाव्यार्थबोधेच्छा रत्यादिवासनेत्यपरे । इदानीन्तनी प्राक्तनीचेति सा वासना द्विविधा । काव्यनाट्यश्रवणावलोकनकालवर्त्तिनी इदानीन्तनी, पूर्वकालवर्त्तिनी च प्राक्तनी ।

(४०) मिलितयोरेव तयोर्वासनयोः रसास्वादम्प्रति कारणत्वमिति स्पष्टयति—तत्रेति । तत्रोभयोर्मध्ये । आद्या इदानीन्तनीवासना । श्रोत्रियो वैदिकः । "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्" । जरन्नतिवृद्धो मीमांसकः यज्ञाभिनिविष्टचेताः ब्रह्मज्ञानाभिनिविष्टचेताश्च । आदिना शुष्कनैयायिकादीनां परिग्रहः । एतेषामपि सः रसास्वादः स्यात्प्रसज्येत । नचेष्टापत्तिः, एतेषां रसास्वादो भवत्येव नहि वैपरीत्येन काव्यार्थेषु घृणोदयात् रत्यादिसम्बन्धसहकृतकाव्यार्थज्ञानेच्छाभावाच्च । अत्र "ननु तेषां प्राक्तनवासना सद्भावे किम्मानमिति चेत् तदभावे प्रमाणासत्वेनैतत्सिद्धेः । न च फलाभाव एव प्रमाणमिति वाच्यम् , इदानीन्तनवासनाव्यतिरिक्तस्यैव फलाभावप्रयोजकत्वोपगमेनैवोपपत्तौ तदभावस्य तत्प्रयोजकत्वकल्प-

(क) अत एवोक्तम्—"वासना चेन्नहेतुः स्यात्तस्यान्मीमांसकादिषु" इति ।

न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स स्यात् । (४१)यदि द्विती-या न स्यात्तदा यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । (४२) उक्तञ्च धर्म्मदत्तेन—

"सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" ॥ इति ।

(४३) ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सामाजिकरत्याद्युद्बोध-इत्युच्यते—

(४४) व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।
तत्प्रभावेण यस्यासन्पाथोधिप्लवनादयः ॥ ९ ॥

नाया अन्याय्यत्वात् । वस्तुतस्तु इदानीन्तनवासनायां प्रमाणन्नास्ति । न च रागा-द्यनन्यथानुपपत्तिरेव मानमिति वाच्यम्, तस्या रागादिम्प्रत्यजनकत्वादिष्टसाधनता-ज्ञानादिनैवंतत्सिद्धेः, इति वागीशा आहुः । एतेषाञ्च यौवनादौ प्राक्तनी कादाचित्क-रतिहासादिसम्बन्धरूपा वासना त्वासीदेवेति रहस्यम् ।

(४१) प्राक्तनी वासनाऽस्वीकारेऽतिप्रसक्तिं दर्शयति-**यदि द्वितीयेति** । द्वितीया प्राक्तनी वासना रागिणामपि काव्यरसबोधानुभववतामपि रसोद्बोधो रसास्वादो न दृश्यते तन्नस्यात् रसोद्बोधदर्शनन्नस्यात् । अपि तु रसोद्बोधदर्शनमेव प्रसज्येत तेष्विदानी-न्तनवासनाया सद्भावादिति भावः । वस्तुतस्तु तेषां प्राक्तनवासनाया अभावात् इदा-नीन्तनकाव्यार्थपरिशीलनसत्वेऽपि रसास्वादो न भवतीति न स्यादिति सारमत्र बोध्यम्

(४२)उक्तविषये प्रमाणं दर्शयति-**उक्तञ्चेति। सवासनानामिति**। सवासनानां दर्शितोभयविधवासनाविशिष्टानां वासना एव रसास्वादे हेतुः । सभ्यानां सहृदयानां रसस्य आस्वादनमनुभवो भवेत् । किन्त्वर्थेत्विति । निर्वासनाः उक्तोभयविधवासना रहिताः सभ्याः रङ्गान्तः नाटयशालामध्ये काष्ठं दारुमयस्थूणादि कुड्यं भित्तिः अश्मा प्रस्तरस्तेषां सन्निभाः सदृशाः । रङ्गमध्ये काष्ठकुडयादीनां रसास्वादो यथा न भवति तथैव वासनारहितानां नाटकदर्शकानां सामाजिकानां रसास्वादो न भवति । सर्वथैव रसोद्बो-धहीना त इत्याशयः ।

(४३) रसोद्बोधे साधारण्याभिमानस्य हेतुतां व्यवस्थापयितुमाशङ्कते-**ननुकथ-मिति** । रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैरिति, नाटयकाव्यदृष्टश्रुतसीतादिभ्य इत्यर्थः । सा-माजिकरत्याद्युद्बोधः सामाजिकरत्यादिवासनोद्बोधः । तेषान्तम्प्रत्यसाधनत्वादिति भावः ।

(४४)सजातीयरत्यादिसाजात्येनाऽपि सामाजिकानां नायकाद्यभेदावगाहिरसबोधोप-पत्तौ वक्ष्यमाणसमाधानमकिञ्चित्करमतो मनुष्यसामाजिकानामतिदुर्जयम्प्रति वीराल-म्बनोत्साहबोधोऽत्यन्तासम्भवीति तं सम्पादयितुं वीररसं दर्शयन् समाधत्ते-**व्यापारो-**

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

(४५) ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते-

(४६) उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ॥१०॥

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ।

ऽस्तीति। विभादेरित्यादिपदेनानुभावसञ्चारिभावयोः सङ्ग्रहः। एवञ्च विभावानुभावसञ्चारिभावानां नाम्ना साधारणीकृतिः, सा च सामाजिके रामाद्यभेदारोपरूपस्य रामादिसीतादौ स्वीयत्वारोपरूपस्य स्वीयरत्यादौ रामादिरत्याद्यभेदारोपरुपस्य च साधारणीकृतिरिति कारिकार्थः । साधारणीकरणमितियावत् । तच्चान्यसम्बन्धित्वेनासाधारणस्य विभादेः स्थायिनश्च व्यक्तिविशेषांशपरित्यागेनोपस्थापनमिति भावः । तत्प्रभावेण साधरणीकरणव्यापारेण यस्य रामस्य पाथोधिप्लवनादयःसमुद्रनिग्रहादयः । आदिना सीतापहर्त्तुः रावणनिग्रहादिग्रहणम् । तस्य रामस्य अभेदेनैकरूप्येण स्वात्मानं स्वं प्रतिपद्यते बुध्यते यथा—

"स्तपोपवासादिभिरप्युदग्रैः स्वरूपमस्यानवलोकयन्तम् ।
भूभेदभीमाननितम्बमब्धिं विव्याध बाणत्रिनयेन रामः" ॥

अत्र विभावादीनां समुद्रादीनां एषु साधारण्याभिमानान्मनुष्यसामाजिकानामपि "रामोऽहं क्रुद्धः स्वरूपानवलोकनोद्दीपितसमुद्रनिग्रहविषयक उत्साहवान्" इति प्रतिपत्तिरुत्पद्यते । ज्ञानोपनीतस्य रामोत्साहस्याभेदेन स्वादनाख्यव्यापारेण स्ववासनैयव सामाजिकैरास्वाद्यते। एवञ्च स्फटिके स्थापितजवाकुसुमरागमिव साधारणीकरणव्यापारेण सामाजिकात्मनि सीतादिकृतो रामादिरत्यादिरेव प्रतिविम्बीभवतीति नोक्तसंदेहदोषलेशोऽपीति भावः ।

(४५) नायकसामाजिकाभेदबोधमुक्त्वा वासनोत्साहाद्यभेदबोधम्प्रतिपादयितुमाह- **ननु कथमिति । मनुष्यमात्रस्येति ।** साजात्येनाभेदप्रतीतिस्तादृशोत्साहाद्यसम्भवेन मनुष्याणां न सम्भवतीति बोधनाय । लङ्घनं निग्रहः । आदिपदेनात्र रावणहननादिग्रहणम् । एवञ्च महामहिमशालिभिर्देवरपि विधातुमशक्ये रावणवधादौ नाव्यकाव्यदर्शनश्रवणविधायिनः मनुष्यसामान्यस्य सर्वथैवाशक्ये समुद्रलङ्घने च उत्साहोद्बोधः कथमाविर्भाव इत्याशयः ।

(४६) उत्तरयति-**उत्साहादीति** । नृणामपि सामान्यमनुजानामपि साधारण्याभिमानतः नाटयकाव्यदर्शनश्रवणसमये विभावादेः साधरणीकरणनामकव्यापारेण स्वस्य रामादिभ्योऽभेदज्ञानेन समुद्रादिलङ्घनादौ । समुद्रादीत्यादिपदेन गिरिकाननादेः परिग्रहः । उत्साहादीत्यादिना क्रोधादीनां ग्रहणम्, लङ्घनादौतूक्तमेव । उत्साहादीनां समुद्बोधः सांधुतयाविर्भावो न दुष्यति सङ्गत एवेति भावः ।

नन्वलौकिकसन्निकर्षेणातिसमीपवर्त्तिनः उत्साहादेः प्रकारत्वं सामाजिके साक्षा-

(४७) रत्यादयोऽपि साधारण्येनैव प्रतीयान्त इत्याह—

(४८) साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीयते ॥ ११ ॥

(४९) रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीड़ातङ्कादिर्भवेत्। परगतत्वेन त्वरस्यतापातः।

(५०) विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह—

देवास्तु, अलं वासनायाः प्रकारत्वाभ्युपगमेनेति चेन्मैवम्। तथासति लौकिकप्रत्यक्षस्यैव साक्षात्वाभ्युपगमाद्वासनांशे साक्षात्कारत्वप्रमात्वानुपपत्तेः। नच वासनांशे प्रमात्वाभ्युपगमे न मानं किञ्चिदपीति वाच्यम्, "शक्तिग्रह" मित्यादिना व्यवहारेऽपि शक्तिग्रहात्। प्रकृते "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्" इत्यादि प्राचीनव्यवहारेण 'धर्मिणि सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः' इत्युक्तदिशा वासनांशे रसबोधस्य प्रमात्वस्वीकारात्। अतएव पूर्वकारिकायां प्रमातृपदोपन्यासः।

(४७) अथोत्साहादिशमान्तस्थायिभावेष्वेवायं विभादेः साधरणीकृतिव्यापारोऽभ्युपेयत उताहोऽन्येषामपि स्थायिभावानामिति सर्वेषां स्थायिभावानां साधारण्यप्रतीतौ प्रतिबन्धकाभावम्प्रतिपादयितुमाह—रत्यादयोऽपीति। आदिना रतिभिन्नानां सर्वेषां परिग्रहः। साधारण्येनैव उभयसाधारण्येनैवेत्यर्थः। नत्वात्मगतत्वेनैव रामादिगतत्वेनैवेति भावार्थः। प्रतीयन्त इत्यत्र सामाजिकैरिति शेषः।

(४८) तमेवस्पष्टयति -साधारण्येनेति। साधारण्येन साधारणीकरणव्यापारवशात् रामादिभिःसह स्वस्याभेदज्ञानेन तद्वत् समुद्रलङ्घनादावुत्साहादिवत् रत्यादिरपि सामाजिकैः प्रतीयत इति भावः।

(४९) अनुकूलप्रतिकूलतर्कौ प्रकटयन्नुपपादयति—रत्यादेरपीति। आत्मगतत्वेन आत्ममात्रसम्बन्धित्वेन सभ्यानां रत्यादेः प्रतीतौ सत्यामेव व्रीडा। आत्मगतत्वेन रतिप्रतीतौ पित्रादिगुरुजनसन्निधानाल्लज्जा। भयप्रतीतावातङ्कशङ्का भवेदिति भावः। आदिना हासादीनां परिग्रहः। तु किन्त्वर्थे। परगतत्वेन नायकमात्रसम्बन्धित्वेन प्रतीतावित्यत्रान्वयः। अरस्यतापात अनास्वाद्यतापत्तिः। एवञ्च व्रीडातङ्कादिर्नस्यादिति भावः। इदमत्र बोध्यम्—रत्यादिकोमलस्थायिभावेष्वपि नाटयकाव्यदर्शनश्रवणसमये व्रीडातङ्काद्युपलम्भात्साधरणीकरणनामकव्यापारोऽस्त्येवेत्यत्र नास्माकं विप्रतिपत्तिः किञ्चिदपीति।

(५०) विभावादौ साधरण्यप्रतीतिप्रतिबन्धकाभावप्रदर्शनेनोपपादयति—विभावादय इति। आदिनानुभावव्यभिचारिभावयोर्ग्रहणम्। प्रथमतः रसबोधात्पूर्वम्। विभावादिभिः सह साधारण्येन स्वस्याभिन्नत्वेन प्रतीयन्ते सभ्यैरिति शेषः। रसबोधारम्भकाले तु न विभावादीनां नवात्मनः पृथग्बोधो भवतीतिभावः।

(५१) परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।
तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥१२॥

(५२) ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते—

(५३) विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।
अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥१३॥

(५१) **परस्येति** । तदास्वादे तस्य रसस्य आस्वादे अग्रेभाविनि सति तत्पूर्वमिति भावः । इति अयमुच्यमानोऽभिनीयमानो वा समुद्रलङ्घनादिव्यापारः परस्य नायकस्यैवासीत् इति अयं पुनदर्शनादिव्यापारः परस्य नायकस्य रामादेर्नेति इति अयमवलोकनादिव्यापारो ममैव अयम्पुनर्लङ्घनादिव्यापारो न मम, इत्थं विभावादेः परिच्छेदः सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहाराध्यवसायोऽऽत्मना सह भेदज्ञानमिति यावत् न विद्यते न वर्त्तते सभ्यस्येति शेषः । एवञ्चात्र "तादृशाध्यवसायस्य प्रतिबन्धकस्याभावेनोपहितः साधरणीकरणाख्यव्यापारः सामाजिकानां सीतादयो मम रामादेश्चेति साधारणप्रत्ययमव्याहतमेव जनयतीति भावः" इति **तर्कवागीशाश्चाहुः** ।

नन्वत्रानुपदोक्तं प्रमाता तदभेदेनेत्यादिना सहैतस्य पुनरुक्तत्वमिति चेन्नैवम् उद्देश्यभेदेन सकृदानुक्तावपि पुनरुक्तदोषानभ्युपगमात् । अत्र द्वयोरेवेतिशब्दयोरुभयत्र काकाक्षिगोलकन्यायेनान्वयः ।

(५२)रसस्यहि अलौकिकत्वं 'लोकोत्तरचमत्कारप्राणैरित्यनेन साधितम् , अग्रेऽपि "तस्मादलौकिकः" इत्यादिना प्रतिपादयिष्यति परन्तु लौकिकविभावादिभ्योऽलौकिकरसोत्पत्तिःकथमित्याशङ्कां समाधित्सुः तेषामप्यलौकिकत्वं सम्पादयितुमाशङ्कते -**नन्विति** । तथापि अनुपपत्तिकूटनिराकरणेन साधरणीकृत्याख्यव्यापारस्वीकारेऽपि । एवम् रसोत्पत्त्यनुगुणमेतेषां विभावादीनाम् ।

(५३) **विभावनादीति** । अलौकिकमुपेयुषाम् सभ्यसमाजेषु पूर्वमसन्तं विभावनादिव्यापारं हेतुता सम्बन्धेन लब्धवताम्, एतेषां विभावादीनामपि अलौकिकत्वं स्वीकृतमिति शेषः । ननु रसोत्पत्तेर्विगुणमेवैतेषामलौकिकत्वं नत्वनुगुणमलौकिकात्फलसिद्धेरदृष्टचरत्वादत आह—**भूषणमिति** । अलौकिकरससिद्धिरिति शेषः । भूषणम्भूषणवदुपकारकं रसाविर्भावानुगुणमेवेति भावः । नतु दूषणम् अविवेकित्वादिलौकिकदोषवन्न रसाविर्भावविगुणमित्यर्थः । रसविभावयोरुभयोरप्यलौकिकत्वेन तुल्यत्वादिति तत्त्वम् । एवञ्चालौकिकाल्लौकिककार्यसिद्धिर्मास्तु, काव्यनिबन्धनाद्विभावादीनामलौकिकत्वे सति तेभ्योऽलौकिकरसोत्पत्तिः सामाजिकानामनुभवसिद्धैवेतिदुरपह्नव एवालौकिकयोः कार्यकारणभावः ।

(५४)आदिशब्दादनुभावसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैव तस्य सम्यक् चारणम् ।

(५५) विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते—

(५६) कार्य्यकारणसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः ।

(५४) कारिकार्थं विवृणोति—आदीत्यादिना । अनुभावसञ्चारणे एतदुभयमपि ग्राह्यमिति भावः । विभावनादिपदव्युत्पत्तिलभ्यमेव विभावनादिस्वरूपमाह तत्रेति । विशेषेणेति । अतिशयेनेत्यर्थः । विभावनपदघटितविशब्दस्यैव विशेषणमर्थः । अङ्कुरणमङ्कुरसदृशीभवनं सूक्ष्मरूपेणाविर्भावः तस्य योग्यतायानयनम्प्रापणम् । तथाच रत्यादेः सूक्ष्मास्वादरूपेण यो आविर्भावस्तच्छक्तिप्रापणमिति समुदायार्थः । एवम्भूतस्य-रसत्वेनाङ्कुरतां प्राप्तस्य सूक्ष्मास्वादरूपेणाविर्भूतस्येति यावत् । अनुभावपदघटितस्यानुशब्दस्यार्थमाह—समनन्तरमिति । स्वनिष्ठस्वादनाख्यव्यापारेण रत्यादेः रसरूपतया प्रवेशनमिति भावः । रसादिरूपतया शृङ्गारादिरूपतयेत्यर्थः । रत्यादीत्यादिना भावादीनां परामर्शः तेन तेषामपि विभादिजन्यत्वम् बोध्यम् । भावनम्प्रतिपादनम् । अनुभाव परिपुष्टस्यैव रसव्यवदेशोऽस्ति न तु सूक्ष्मास्वादरूपेणाविर्भूतस्यापि । काण्डपल्लवविशिष्ट एव वृक्षव्यवहारो नत्वङ्कुरोद्गम एवेति । तथाभूतस्य समग्ररूपेण रसतां प्राप्तस्य तस्य रत्यादेः सम्यक् चारणं परिपुष्टीकरणम् । व्यभिचारिभावेनात्यन्तपरिपुष्टस्यैव रत्यादेरत्यन्तास्वादनम्भवति । तथाचास्वादपरिपोषातिपरिपोषजनकत्वेनैवानुभावसञ्चारिभावयोरास्वादजनकत्वमिति सरलार्थः । कारणकार्यसहकारिणो विभावनुभावव्यभिचारिणो भवन्तीति क्रमः ।

(५५) रसनिष्पत्तिम्प्रति त्रयाणामेव विभावादीनां हेतुत्वमुपपादयितुमाशङ्कते—विभावादीनामिति । अनुभावसञ्चारिभावयोरादिपदेनपरिग्रहो बोध्यः । यथासंख्यमिति । संख्यामनतिक्रम्य यथासंख्यं यथार्थेऽव्ययीभावः । अर्थक्रतमत्र यथासंख्यं ज्ञातव्यम् । एवञ्च रामादिरत्यादेः सीतादिविभावः कारणम् । तदीयरत्यादेः रामादिगतस्तम्भस्वेदाद्यनुभावः कार्यम् । सीतादिगतचाञ्चल्यानन्दादिसञ्चारिभावश्च तद्गतरत्यादेः सहकारिकारणम् । तथाच रत्यादेःरसरूपतया परिणतेः तत्कार्यभूतस्यानुभावस्य न कारणत्वं किन्तु विभावसञ्चारिभावयोरेवेति पूर्वपक्षाशयः ।

(५६) समाधत्ते—कार्येति । रसोद्बोधे ते विभावाद्याः विभावानुभावसञ्चारिभावाः लोकतो हि लोकनियमेनैव कारणकार्यसञ्चारिरूपा अपि सभ्येषु रसत्वेनाविर्भावे तस्य रत्यादेः कारणान्येव प्रत्येकं हेतव एव मताः स्वीकृताः । हर्षचाञ्चल्यादिसहकृतसीता-

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥१४॥

(५७) ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते—

(५८) प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः सम्बलितः सर्व्वो विभावादिः सचेतसाम् ॥१५॥

प्रपाणकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ।

(५९) यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व्व इव कश्चिदास्वादः

दिविभावस्य शृङ्गारादिरसास्वादम्प्रति सभ्यानां यथा कारणत्वन्तथा तद्गतस्तम्भस्वे- दाद्यनुभावानामपि कारणत्वम्, तदवलोकनेनाऽपि सभ्यानां रसस्य पुष्टीकरणात् । ननु "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति" रिति भरतसूत्रे समुदितानामेव विभादी- नां कारणत्वं भवतीत्युक्तन्तर्हिमूले "कारणान्येवेति" कथं बहुवचनस्योपपत्तिः, एताद- शस्थल एकवचनस्यैव युक्तत्वात्, अतएव प्रकाशकृता "इतिहेतुस्तदुद्भवे" इत्यस्य विवृतौ "इतिसमुदिताहेतुर्नतुहेतव" इत्युक्तमितिचेत् ? सत्यम्, यत्र कारणपदस्यैक- धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतापरत्वे तत्र ह्येकवचनम् । कारणतामात्रपरत्वे तु- बहुवचनं साध्वेव तादृशस्थलेऽपि । प्रकृते तु रत्यादेःकार्यभूतयोरप्यनुभावसञ्चारि- भावयोः रसरूपतोत्पत्तौ कारणत्वमिति कारणतामात्रे तात्पर्यन्नतु तादृशकारणतायाम् । यद्वा यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र समानवचनकत्वनियमः। एवञ्च प्रकृते विवक्षितत्वात्तथा प्रकाशेऽपि तथैव समाधान्न- दोषलेश इति सारवेदिनो वदन्ति ।

(५७) विभावादीनां रसम्प्रति व्यञ्जनाजन्यैकज्ञानविषयत्वे सत्येव कारणत्वमिति वक्तुमुपक्रमते —नन्विति। तर्हि यथासंख्यं रसविभावाद्योः कार्यकारणत्वे सति । रसा- स्वादे सभ्यानां रसोद्बोधसमये तेषां कारणीभूतविभावादीनां एकप्रतिभास एकरसस्वरूप- तया परिणामः कथम् । कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वेन तद्बोधस्यापि भिन्नत्वस्यावश्यकत्वा- दिति भावः। अतीतस्यापि विभादेः रसास्वादकारणत्वप्रतिपादनं तज्ज्ञानाभिप्रायेणेति बोध्यम् ।

(५८) प्रतीयमान इति । प्रथमं सामाजिकानां रसतया प्रतीतेः प्राक् प्रतीय- मानः सर्वो विभादिः प्रत्येकं हेतुरुच्यते रत्यादिम्प्रतिकारणमुच्यते । ततः प्रत्येकज्ञा- नानन्तरं संवलितः व्यञ्जनया विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्येकज्ञानरुपतां प्राप्तः सर्वो विभादिरेव प्रपाणकरसन्यायात् प्रापाणकद्रव्य इव चर्व्यमाणः स्वाभिन्नाह्लादमयचर्वणाविषयः प्रपा- णकः सचेतसां सामाजिकानां रसो भवेत् । रसस्य चर्वणानन्यत्वेऽपिकाल्पनिकमाश्रि- त्यचर्व्यमाण इति ।

(५९) उपमानोपमेययोश्चर्व्यमाणत्वमुपपादयति–यथेति । खण्डमरिचादीनाम्,

प्रपाणकरसे सञ्जायते विभावादिसंम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः ।

(६०) ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्स्मिलितैरेव रसस्तत् कथमेकस्य द्वयोर्व्वा सद्भावेऽपि स स्यादित्युच्यते—

(६१) सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ॥१६॥
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ।

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् । यथा—

(६२) "दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
संक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली
छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः" ॥

इक्षुशर्करानिर्मितं खण्डमित्युच्यते । मरिचं तन्नाम प्रसिद्धं द्रव्यम् । आदिनामिक्षाकर्पूर-योर्ग्रहणम् । अत्रैतेषां पृथगास्वादने मधुरादिविभिन्नरसः प्रतीयमानो भवतीति नाविदितं केषामपि । अत्र यथा खण्डादिचतुष्टयमेलकादुत्पद्यमाने प्रपाणकद्रवे(क) माधुर्यादिविलक्षणो विशिष्यवक्तुमशक्यः आस्वादो रसाख्यगुणविशेष इव सञ्जायते विभावादि-चतुष्टयमेलकात् तथोत्पद्यमाने शृङ्गारादिरसेऽप्याह्लादः सञ्जायत इति तात्पर्य्यम् । नचात्र यथेवाद्युभयोः प्रयोगात्पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् "आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः" इत्यादाविव सप्तम्यन्तप्रथमान्तपदार्थयोरुपमाद्वयमुपस्थापयतोर्न यथेवश-ब्दयोः—पौनरुक्त्यमित्याशयात् । अतएव श्लिष्टत्वाद्रसास्वादपदयोरुपमानोपमेयभावः सिध्यतीति भावः ।

(६०)एवं सत्यप्यापत्त्यन्तरमाशङ्कते—नन्विति । स स्यात् कथं रसः स्यादिति-भावः । यथा तुरीवेमादीनां मुख्यकारणसहकारिकारणानां मध्ये कस्यचिदसत्वेऽपि पटकार्यानिष्पत्तिस्तथा विभावानुभावव्यभिचारिणां मध्ये कस्यचिदसत्वेऽपि रसानिष्पत्तिरिति पूर्वपक्षाशयः ।

(६१)समाधत्ते—सद्भावश्चेदिति । चेद्यदि विभावादेर्मध्ये द्वयोरेकस्य वा सद्भावो वर्त्तमानत्वं भवेत्, तदा झटिति तत्कालादेव अन्यस्यावर्त्तमानस्य भावस्य समाक्षेपे व्यञ्जनया बोधे सति दोषो न विद्यते रसनिष्पत्त्यनुपपत्तिर्नैति भावः । प्रकरणादिवशात्प्रस्तावादिवैशिष्ट्यात् ।

(६२)एतादृशस्थलमुदाहरति—दीर्घाक्षमिति । मालविकाग्निमित्रे नृत्यारम्भस-मयेऽग्निमित्रकर्त्तृकं मालविकायाः रूपवर्णनमिदम् । उत्तमनटीं नर्त्तयितुर्मनसो यथैवच्छ-न्दोऽभिप्रायस्तथैवास्या वपुः सृष्टं नृत्योपयोगितया घटितम् । तदेवाह—दीर्घाक्षमिति ।

(क) इक्षुशर्कराखण्डमरिचचूर्णमिक्षाकर्पूरैः रचितं प्रपाणकं नाम द्रव्यविशेषस्त-त्समयप्रसिद्धो ज्ञेयः ।

(६३) अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽपि सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः। (६४) एवमन्याक्षेपेऽप्यूह्यम्।

(६५) "अनुकार्य्यगतो रसः" इति वदतः प्रत्याह—

(६६) पारिमित्याल्लौकिकत्वात्सान्तरायतया तथा ॥१७॥

मालविकाया वदनमाननं दीर्घाक्षं दीर्घनेत्रम्, एणीसदृशमिति भावः। शरदिन्दुकान्ति-शरच्चन्द्रसुषमान्वितञ्च, बाहू भुजौ अंसयोः स्वमूलयोर्नतौ नम्रौ, स्त्रीणां नतस्कन्धत्वं प्रशस्तमिति भावः। निबिडौ अन्योन्यसंसक्तौ उन्नतौ च स्तनौ कुचौ यत्र तत्। इत्थम्भूतं सदपि संक्षिप्तमविस्तीर्णं स्त्रीणामविस्तीर्णमुरस्त्वं गुण इति भावः। पार्श्वे उदरपार्श्वद्वये तुल्यत्वात् केनचित्पाणिना प्रमृष्टे लिप्त इव पार्श्वास्थ्नामदृश्यत्वादियमुत्प्रेक्षा। मध्यः कटिप्रदेशः पाणिमितः नितान्तकृश इति भावः। जघनमूरुद्वयं नितम्बि विस्तीर्णनितम्बद्वयसंयुतम्। उदग्रोन्नता अङ्गुल्यो ययोस्तावुदग्राङ्गुली पादौ चरणौ।

(६३) अत्रेति। अभिनयं वर्णयतः। मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽपि तदात्मककेवलालम्बनविभाववर्णनेऽपि औचित्याद्वाच्यस्य विभावस्य वैशिष्ट्यात्। आक्षेपो बोधः।

(६४) एवमिति। अन्याक्षेपे विभावाक्षेपेऽपि बोध्यम्।

यथा–"परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तःकपोलः॥"

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारस्यानुभावमात्रस्याङ्गसौष्ठवादेः सत्वम्। तदालम्बनविभावादीनामाक्षेपः। एवम्,—

"वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः।
धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे।"

इत्यादौ आलम्बनोद्दीपनविभावमात्रवर्णनेऽपि प्रसीदेति पदसामर्थ्यात् कटाक्षविक्षेपादीनामनुभावादीनां मुग्धे इत्यतो गर्वामर्षासूयादीनां च व्यभिचारिणामौचित्यदेवाक्षेपः।

(६५) नन्वनुकार्यगतत्वं रसस्याभ्युपेतुं शक्यते ! इति शङ्कां निराकर्तुमाह–अनुकार्यगत इति। काव्येऽनुकार्यो रामादिरनुकारको नटः पाठकश्च। अनुकार्यपदमत्र श्रव्यकाव्ये प्रधानप्रतिपाद्यस्याप्युपलक्षणम्। तद्गतस्तन्निष्ठो रत्यादिरेव रसपदवाच्य-इति भावः। एतन्मते नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणाभ्यां तदर्थप्रतीतिरेव सामाजिकानां प्रमोदमावहतीति ध्येयम्।

(६६) पारिमित्यादिति। पारिमित्यात् सीतादिविषयकरतेः रामादिमात्रनिष्ठत्वेनाल्पत्वादित्यर्थः। रसस्य तु नानासामाजिकगतत्वेन तदसंभवादिति भावः। लौकिकत्वात् तन्निष्ठरत्यादेस्तत्रैव दृष्टत्वादित्यर्थः। काव्यनाट्ययोस्तु तद्गतरत्याद्यभेदेन आरोपविषयस्य सामाजिकरत्यादेरलौकिकत्वमेव। सान्तरायतया रामादिरत्यादेर्नाट्यकाव्य-

अनुकार्य्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥

(६७) सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नाट्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च । तस्मात् कथं रसरूपतामियात् । (क)रसस्यैतद्धर्म्मत्रितयविलक्षणधर्म्मकत्वात् ।

दर्शनश्रवणप्रतिकूलतया । अनुकार्यपदमात्राप्युपलक्षणम्बोध्यम् । तेन अनुकार्यस्य नाट्ये श्रव्ये च काव्ये प्रधानप्रतिपाद्यस्य नायकादेः रत्यादेरुद्बोधः सीतादिविषयक प्रीतिप्रभृतेराविर्भावः रसो न भवेत् । किन्तु तदभेदेनारोपविषयः सामाजिकरत्यादिरेव विभावादिनिष्ठस्वादनाख्यव्यापारजन्यास्वादविषयो रस इति तत्त्वम् ।

(६७) विवृणोति—सीतादीति । हि यतः । सीतादिदर्शनजः, श्वशुरादिगृहे प्रकृतसीताद्यवलोकनतद्गुणश्रवणाद्युत्पन्नः रामादिरत्याद्युद्बोधः प्रकृतानुरागादीनां प्रकृतस्नेहादीनामाविर्भावः परिमितः तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठत्वेन परिमितत्वादल्पः लौकिकः सर्वलोके स्थितत्वात्तत्तद्व्यक्तेर्नचमत्कारी, नाट्यकाव्यदर्शनादीत्यत्रादिना श्रवणस्य परिग्रहः । सान्तरायश्च सविघ्नश्च । तस्मात्पारिमित्यादित्रयसम्बन्धात् । इयात् प्राप्नुयात् । एतदिति पारिमित्यादित्यर्थः । धर्मत्रितयात् परिमितत्वादिरूपधर्मत्रयाद् विलक्षणा विपरीता धर्मा यस्य तत्त्वात् । अत्रेदम्बोध्यम्—सीताम्प्रत्यनुरागो रामस्य स्वमात्रनिष्ठत्वादल्पः मुहुर्मुहुः सीताम्प्रत्युत्कण्ठाजनकतया चमत्कर्त्तुमेवाक्षमः शृङ्गाररसो रामे कथम्भवितुमर्हति । सामाजिकानान्त्वपरिमितत्वात्सोऽनुरागोऽपि ज्ञानसम्बन्धेनापरिमितोऽन्तरायरहितश्चेति, रसस्य सामाजिकवृत्तित्वमेवाकामेनापि स्वीकार्यमिति भावः ।

(क) रसस्यैतद्धर्मत्रितयविलक्षणधर्मकत्वादिति । अत्र रसवृत्तिधर्मे परिमितित्वलौकिकत्वसान्तरायत्वधर्मत्रितयविलक्षणत्वं प्रतिपादितं भवति । तत्र विलक्षणत्वं न भेदरूपत्वं स्वीकार्यं किन्तु स्वाभावव्याप्यत्वमेव ग्राह्यम्, यथा पटवृत्तिपटत्वरूपधर्मस्य घटत्व विलक्षणत्वं घटत्वाभावव्याप्यत्वरूपमेव भवति व्याप्यत्वञ्च स्वाभाववदवृत्तित्वम्, पटत्वस्य घटत्वाभावाभावात्मकघटत्वाश्रये घटेऽवृत्तित्वात्समन्वयः । प्रकृते च रसवृत्तिरूपे रसत्वरूपधर्मे परिमितित्वलौकिकत्वसान्तरायत्वरूपधर्माभावाभाववति परिमिते लौकिके सान्तराये चावृत्तित्वात्त्रितयवैलक्षण्यम्, तेन च धर्मत्रितये रसभेदव्याप्यत्वं गम्यते, तथाहि यद्वृत्तिधर्मः यद्धर्माभावव्याप्यः स धर्मस्तद्भेदव्याप्य इति व्याप्तिः । यथा च पटत्वेपटवृत्तिधर्मे घटत्वाभावव्याप्यत्वम् घटत्वे च पटभेदव्याप्यत्वमपि, तथैव रसवृत्तिधर्मे रसत्वे प्रकृतधर्मत्रयाभावव्याप्यत्वं धर्मत्रये च रसभेदव्याप्यत्वं सिद्धं भवति । यथा श्रुते विलक्षणत्वस्य भेदरूपत्वाङ्गीकारे, यद्वृत्तिधर्मः यद्धर्मभिन्नः स धर्मस्तद्भेदव्याप्य इति व्याप्तिस्वरूपं निर्णीतं भवति किन्तु तच्च न सङ्गतम्, यतः घटवृत्तिधर्मस्य द्रव्यत्वस्य घटत्वभिन्नत्वात् घटत्वे घटभेदव्याप्यत्वप्रसङ्गः । यदि च यद्वृत्तिधर्मत्वावच्छेदेन यद्धर्मभिन्नत्वं तस्य धर्मस्य तद्भेदव्याप्यत्वमितिव्याप्तिस्वरूपं निर्णीयते तदा तु यथा श्रुतमपि सङ्गच्छत इति विभावनीयम् ।

(६८) अनुकर्त्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति—

(६९) शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ॥१८॥
दर्शयन्नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ।

(७०) किञ्च ।

(७१) काव्यार्थभावनेनायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥१९॥

(७२) यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिस्वरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते ।

(७३) नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ।

(६८) ननु मास्त्वनुकार्यगतत्वं किन्त्वनुकर्त्तृगतत्वमेव मन्यताम् । एवञ्च कालादिभेदेनानुकर्त्तृणाम्बहुत्वात् रसस्यापरिमितत्वादिकमपि सेत्स्यत्येवेत्यत आह—**अनुकर्त्रीति** । अनुकर्तृगतत्वं नटवृत्तित्वं श्रव्ये च वाचयितृत्वञ्च । अस्य रसस्येत्यर्थः ।

(६९) **शिक्षाभ्यासेति** । नाट्यगुरुतोऽभिनयोपदेशग्रहणमत्र शिक्षा । शिक्षितार्थस्य मुहुर्मुहुरनुष्ठानेन संस्कारातिशयोऽभ्यासः । आदिना स्वकौशलादिकस्य परिग्रहः । मात्रपदेन च काव्यार्थभावना।व्यवच्छिद्यते । तथा च नर्त्तको नटः, एकत्वं नर्त्तके जातौ । शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः, आदिना नलदुष्यन्तादेश्च स्वरूपतां वनवासराज्याभिषेकादिव्यापारं दर्शयन् अभिनयं कुर्वन् रसस्यास्वादको न भवेत् तज्ज्ञानवान्न स्यात् दृश्येऽभिनयसम्पादने एव व्यग्रचित्तत्वाच्छ्रव्ये यथास्थितपाठने व्याप्तचित्तत्वाच्च रसस्यास्वादको न स्यात्तस्मात्तद्वृत्तित्वं नाभ्युपेयं रसस्येति कारिकाशयः ।

(७०) ननु यदि काव्यार्थभावनापूर्वकं नटोऽभिनयं कुर्य्यात्तदा रसास्वादः किं तस्य न स्यादत आह—**किञ्चेति** ।

(७१) एवं स्थिताविष्टापत्तिं स्वीकुर्वन्नाह—**काव्यार्थभावनेनेति** । काव्यार्थभावनेन अभिनीयमानकाव्यर्थज्ञानेन अभिनयं दर्शयन्निति शेषः । अयमपि नर्त्तकोऽपि । सभ्यपदास्पदं सभ्यपदवाच्योऽङ्गीक्रियत इति शेषः । तथाच श्रव्यकाव्येऽपि काव्यार्थभावनया वाचको हि रसास्वादयिता स्यादेवेत्यूहनीयम् ।

(७२) विवृणोति **यदीति** । रामादिस्वरूपताम् अनुकार्याणां रामादीनां वनवासादिव्यवहारम् । दर्शयेदभिनयेन प्रकटयेत् । सभ्यमध्य एव गण्यते तदापि सभ्यमध्यान्तर्गतत्वेनैव तस्य रसस्यास्वादकत्वं स्वीक्रियत इति भावः । एतेन रामादिरत्यादिस्थायिभावो ज्ञानसम्बन्धेन सभ्यवृत्तिरेव रस इति सारमत्रबोध्यम् ।

(७३) स्वप्रकाशत्वं रसस्य प्रागुक्तन्तमेव द्रढयितुं ज्ञानान्तरग्राह्यत्वं निरस्यति—**नायमिति** । अयं रसो ज्ञाप्यो न जन्यज्ञानविषयो नेति भावः । रसस्य जन्यत्वाभावस्याग्रे निरूपयिष्यमाणत्वान्न बाधः । जन्यत्वानुपादाने ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य केवला-

(७४) यो हि ज्ञाप्यो घटादिः सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति । न ह्ययं तथा प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ।

(७५) यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ॥२०॥
तस्मान्न कार्य्यः—

न्वयितया साध्याप्रसिद्धिरेव स्यात् । स्वसत्तायां रसावस्थानकाले प्रतीत्यव्यभिचारतः सभ्यानां तत्प्रतीतेर्व्यभिचाराभावात्, रससत्तायां हि सभ्यानां स्वस्वान्तःकरणेषु सदैव तत्प्रतीतिसद्भावात् ।

(७४) अत्र साध्यसाधनयोः पक्षमात्रवृत्तित्वेनान्वयदृष्टान्ताभावादन्वयव्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहोपायं व्यतिरेकदृष्टान्तमाह विवृतौ-**योहीति** । अत्र य इति वीप्सयानुक्तोऽपि वीप्सा वेदितव्या । सन्नपि वर्त्तमानोऽपि । कदाचिज्ज्ञानसामग्र्यभावदशायाम्, घटादिबोधकाले स्वप्नकाले वेति यावत् । तथाहि यो यो ज्ञाप्यः स स प्रतीतिं विना स्वप्रतीत्यभावकालेऽपि तिष्ठति यथा घटादिरित्यभिप्रायः । हेतुरत्र ज्ञानाभावकालीनवर्त्तमानत्वाभाव एव पर्य्यवसितः । ईश्वरज्ञानातिरिक्तं स्वविषयकं ज्ञानञ्चात्र बोध्यम् । अत एव हेत्वप्रसिद्धिर्नेति भावः । ज्ञाप्यत्वाभावस्य साध्यस्य व्यतिरेकः ज्ञाप्यत्वमेव, उक्तहेतुव्यतिरेकश्च ज्ञानाभावकालीनवर्त्तमानत्वं तयोः सहचारज्ञानेन साधनेन साध्यव्याप्तिं बोधयित्वा पक्षधर्मत्वं बोधयति-**नह्ययमिति** । अयं रसो नहि तथा न तादृशस्तथासन्नपि न कदाचिदज्ञातो भवतीति भावः । तत्रापि हेतुमाह—**प्रतीतिमिति** । प्रतीतिं स्वस्वरूपप्रतीतिमन्तरेण विना अभावादनवस्थितत्वात् । रसो हि स्वप्रतीत्यभावकालेऽवतिष्ठत एव न विभावादिप्रतीतिमात्ररूपत्वात् । एतेन रसो ज्ञाप्यो न किन्तु अज्ञेय एव इति । अज्ञेयत्वञ्चात्र घटादिसाधरणेतरसाक्षात्कारविषयम्, ज्ञेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदभावासम्भवात् । **आकारश्चेत्थम्भवति**-"रसो ज्ञाप्यो न स्वप्रतीतिकाले प्रतीत्यभावाभावात्" इति ।

(७५) "प्रपाणकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेदित्युक्तं तेन विभावादिरत्यादिसमूहालम्बनात्मको रस इत्यायाति तच्च समूहालम्बनं स्वादनाख्यव्यापारजन्यम्, तथाच कार्य एव रस इति शङ्कामपनुदति—**यस्मादिति**। यस्मादेष रसो विभावादिसमूहालम्बनात्मको विभानुभावव्यभिचारिभावात्मकसमुदाय एवालम्बनं विषयः यस्य तत्तदेवात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । तस्मान्न कार्यः विभावादिज्ञानजन्यो नेति भावः । प्रागभावस्य ध्वंसेऽपि जन्यत्वं यथा न तथैव रसो जन्यो न भवतीति कारिकाशयः । **अत्रानुमानाकारश्चेत्थम्**-"रसः कार्यत्वाभाववान् सुखमयत्वे सति विभावादिसमूहविषयकत्वात्" सत्यन्तस्य हेतुविशेषणत्वानुपादाने रससमानाकारे व्यञ्जनाजन्यज्ञाने व्यभिचारोऽतस्तदुपादानम् ।

(७६) यदि रसः कार्य्यः स्यात्तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात्। (७७) ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्। कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । नहि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानञ्चैकदा सम्भवति । रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

(७८) नो नित्यः पूर्व्वसंवेदनोज्झितः ।

(७६) रसस्य हि विभावादिज्ञानजन्यत्वाभ्युपगमे बाधं प्रदर्श्य विवृणोति—यदि रस इति । कार्यः जन्यः । विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् विभावादिज्ञानेनैव रसो जन्येतेति भावः । रसप्रादुर्भावप्राक्क्षणे विभावादिज्ञानस्यैव सम्भवात् तत्कारणकत्वमेवोपपद्यते अयोग्यत्वेन हेत्वन्तरासम्भवादित्येवकारेण ध्वन्यते । विभावादिज्ञानकारणः तत्समूहालम्बनकारणक इत्यर्थः । प्रत्येकं विभावादिज्ञानकारणकत्वे त्विष्टापत्तिरेव "प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते" इत्यनेन प्रत्येकस्य हेतुत्वोक्तेः ।

(७७) ननु तादृशसमूहालम्बनकारणत्वे दोषः क इत्याह—ततश्चेति । रसस्य विभावादिज्ञानकारणकत्वस्वीकाराच्चेत्यर्थः । रसप्रतीतिकाले स्वादनाख्यव्यापारजन्यविभावादिसमूहालम्बनात्मकरसप्रतीत्युत्पत्तिकाले न प्रतीयेरन् तत्कालोत्पन्नप्रतीतिविषया न स्युरित्यर्थः । अत्र च यदि रसो विभावादिज्ञानकारणकः स्यात्तदा विभावादिबोधोत्पत्तिकालोत्पन्नप्रतीतिविषयो न स्यादिति तर्क ऊहनीयः । तर्कानुकूलव्याप्तिं दर्शयति—कारणज्ञानेति । अत्र ज्ञानेति प्रकृताभिप्रायेणैव । कारणकार्यमात्रयोरेव युगपदुत्पत्त्यभावात् । कार्यज्ञान कारणज्ञानयोर्युगपदुत्पत्त्यसम्भवं दर्शयति—नहि चन्दनेति । हि तथाहि नञः क्रियायामन्वयः । चन्दनस्पर्शतज्जन्यसुखञ्चैकज्ञानविषयो न भवति, विभिन्नज्ञानानां यौगपद्यासम्भवादिति भावः । ननु घटदण्डयोः कार्यकारणयोर्यौगपद्यं प्रत्यक्षमेवोपलभ्यते तथैव प्रकृते विभावादिकारणज्ञानं रसरूपतत्प्रकार्यज्ञानञ्चैककालावच्छेदेनैव सामाजिकानां भविष्यत्यत आह–रसस्येति । चोऽत्र किन्त्वार्थे । एवपददानेन विभावादिसमूहालम्बनात्मकज्ञानरसज्ञानयोर्भेदं व्यवच्छिनत्ति, स्वम्प्रति स्वस्य कारणत्वं न भवतीति विभावादिसमूहालम्बनज्ञानमेव तु रसस्तदेव विभावादिज्ञानं रसम्प्रतिकारणं कथम्भवितुमर्हत्यसम्भवादिति भावः । एवञ्च विभावादिज्ञानस्य रसं प्रति यत्कारणत्वमुक्तं तत्पूर्ववर्त्तित्वमात्रेणौपचारिकमिति बोध्यम् ।

(७८) ननु तर्हि आत्माकाशादिवन्नित्यत्वमेवाङ्गीक्रियतामत आह—नो नित्य इति । एष इति पूर्वकारिकातोऽनुषङ्गः कार्यः । हि यतः पूर्वसंवेदनं विभावादिज्ञानात् प्राग्ज्ञानं तद्रहित इति भावः । तस्मान्न नित्य इत्यर्थः । आत्माकाशादिज्ञानं यथा क्वचिद्गमनसमये भवतिं तथा तत्पूर्वस्थितिकालेऽपि तज्ज्ञानम्भवत्यतो नित्योऽऽत्माकाशादिः रसज्ञानन्तु सभायां गमनसमये सभ्यानां न भवति किन्तु नाट्यदर्शनादिवेलायामेवातो

(७९) असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते(१) ॥२१॥
(८०) न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवः ।
(८१) नापि भविष्यन् साक्षादानन्दमयस्वप्रकाशरूपत्वात् ।
कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावान्नोवर्त्तमानोऽपि ॥२२॥

रसो न नित्य इति भावार्थः । अत्रापीत्थं तर्कोऽनुसन्धेयः-यदि रसो नित्यः स्यात्तदा विभावादिज्ञानात्प्रागपि ज्ञायेतेति ।

(७९) नन्वधुना हरिश्चन्द्राद्यभिनयदर्शनसमये विष्णुमित्रभवने य एव रसोऽनुभूतो मया तत्पूर्वपूर्वसमये स्वमित्रभवनेऽपि भूरिशः स एव रसो मयानुभूत इति आत्माकाशादिवत्पूर्वसंवेदनरहित्वाभावाद्रसोऽपि नित्य एव सुतरां सिद्ध्यतीत्यत आह—असंवेदनकाले हीति । हि यतः अस्य रसस्य असंवेदनकालेऽपि भावो न विद्यते । संवेदनशरीरत्वादसंवेदकाले सुतरामसंभव इति भावः । तस्मान्नित्यो नेति पूर्वेण सम्बन्धः ।

(८०) अनुपदोक्तदोषेण "पूर्वसंवेदनोज्झितः"इति हेतोरकिञ्चित्करत्वात् द्वितीयमेव "असंवेदने काले ही"त्यादिकं हेतुं गृहीत्वा रसस्यानित्यत्वं स्थिरयितुं नित्ये वैपरीत्यमुपपादयति—नखल्विति । असंवेदनकालेऽप्रतीतिकाले नित्यस्य वस्तुनोऽसम्भवोऽभावो न खलु अपि तु सम्भव एव । घटादिज्ञानकालेऽऽकाशस्याप्रतीतावपि विद्यमानत्वान्नित्यत्वम् , प्रतीतिमात्रस्वरूपस्य रसस्य हि प्रतीत्यभावकालेऽवर्त्तमानत्वादनित्यत्वमिति सरलार्थः । तथाच अप्रतीतिवेलायामविद्यमानत्वाद्रसो न नित्य इत्याशयः ।

(८१) ननु तथापि नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणानन्तरं विभावादिस्मरणात्मकज्ञानमेव रसो जायतामत आह—नापीति । पूर्वस्मादेष इत्यस्यानुषङ्गो विधेयः । रसो नापि भविष्यन् नापि भावी नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणानन्तरं विभिन्नसमये विभावादिस्मृतिरूपो रस इत्यपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । साक्षात् नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणकालयोरेव प्रत्यक्षीभूतमानन्दमयं स्वप्रकाशञ्च रूपं स्वरूपं यस्य तस्य भावस्तस्मात् । साक्षात्कारविषयानन्दबहुलप्रकाशरूपत्वादित्यर्थः । लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वाभ्युपगमेन भविष्यतस्तदसम्भवादिति भावार्थः । यद्यपि संवेदनात्पूर्वमसत्वेनैव भविष्यत्वं दुरपह्नवं तथापि भविष्यत्पदार्थान्तरस्य साक्षादानन्दमयप्रकाशत्वस्वरूपाभावात् तद्वैलक्षण्यमेव भविष्यत्वाभावः कौतुकादुक्त इति । वस्तुतस्तु "साक्षादनुभूयमानस्य हि कथं भविष्यत्वम् । यस्य खलु वस्तुनो भविष्यत्वं सहजो धर्मस्तत्सदा भविष्यदेवेति भावः ।

(१) "नचानादिरनन्तोऽयमनित्यः सम्भवेद्रसः ।
अस्य भानमभानञ्च चर्वणावशतः परम् ॥"
चर्वणायां सत्यां निवृत्तायां च रसस्य तदा भानमभानञ्चाविरुद्धम् । इत्यपि मूलपाठः क्वचित्क्वचिदुपलभ्यते ।

(८२) विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ॥
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥२३॥
न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।
(८३) तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ॥ २४ ॥
सविकल्पकसंवेद्यः--

ननु तर्हि रसस्य वर्त्तमानत्वमेवाङ्गीक्रियतामित्याशङ्क्य समाधत्ते—**कार्यज्ञाप्येत्यादि**। रसो नापि घटपटादिवद्वर्त्तमानो विद्यमानरूपः सिद्ध इति भावः। कार्यं जन्यं ज्ञाप्यं जन्यबोधविषयीभूतं तयोर्विलक्षणभावादपूर्वत्वात्। वर्त्तमानस्य वस्तुनः कार्य्यज्ञाप्यान्यतरत्वनियमादिति भावः। इतः प्रागेव कार्यत्वं ज्ञाप्यत्वञ्च रसस्य नेत्युक्तम्। एवञ्च जन्यो घटः ज्ञाप्योऽपीति वर्त्तमानत्वं तत्र अजन्योऽप्याकाशो ज्ञाप्यश्चेति वर्त्तमानत्वन्तत्रापि, रसो हि न जन्य उत न ज्ञाप्य इति नो वर्त्तमानोपीति कारिकाशयः।

(८२) ननु रसस्य निर्विकल्पाख्यज्ञानस्वरूपत्वमेव किन्नोपेयत इत्याशङ्कायामाह—**विभावादीति**। निर्विकल्पकज्ञानविषये हि प्रकारताविशेष्यता च न भासते। इत्थञ्च तल्लक्षणम्, **कारिकावल्यां** "प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्"नामरूपजात्यादिविशेषशून्यं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति भावः, तद्विपरीतं सविकल्पकम्। तथाच युगपद् घटघटत्वे इति ज्ञानं निर्विकल्पकं यथा तथैव काव्यनाट्यश्रवणदर्शनकालयोर्युगपद् रसरसत्वे इति ज्ञानं निर्विकल्पकम्। एतेन रसो ज्ञेय एव सेत्स्यतीति **पूर्वपक्षिणामाशयः। समाधातुरयमाशयः**-निर्विकल्पकं ज्ञानं संसर्गानवगाहिज्ञानं तस्य रसस्य ग्राहकं विषयतानिरूपकं नेष्यते रसो निर्विकल्पज्ञानविषयो नेति भावः। तत्साधयति हेतुद्वयेन विभावादीनां परामर्शो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सम्बन्ध इति यावत्। विषयो विशेष्यरूपेण ज्ञेयो यस्य तस्य भावस्तस्मात्। स्वप्रकाशरूपस्य स्वेनैव विषयीकरणादिति भावः। हेत्वन्तरमाह—**परानन्दमयत्वेनेति**। तथा सचेतसां मनस्विसभ्यानां परानन्दमयत्वेन अत्यन्तसुखमयत्वप्रकारेण स्फुटं संवेद्यत्वात् ज्ञेयत्वाच्च। संवेदनं हि ज्ञानम्। अत्र हि विभावादिनिष्ठप्रकारतायाः परमानन्दत्वनिष्ठप्रकारतायाश्च निरूपकस्य रसज्ञानस्य निष्प्रकारात्मकनिर्विकल्पस्वरूपत्वं न संभवतीति भावः। इत्थञ्च स्वमात्रग्राह्यस्य रसस्य निर्विकल्पाख्यज्ञानरूपत्वमपि न सिद्ध्यतीत्यवधेयम्।

(८३) अथ यद्यप्यत्र तद्ग्राहकस्य निर्विकल्पकत्वाभावयुक्तिप्रदर्शनेनैव सविकल्पकसंवेद्यत्वं सिद्धं तथापि सविकल्पकसंवेद्यान्तरतो वैलक्षण्येन तदवेद्यत्वं दर्शयति—**तथेति**--तथा च अपिचेत्यर्थः। प्रकारताविशेष्यताशालिसम्बन्धावगाहिज्ञानमेव सविकल्पकं भवति। रसः सविकल्पकज्ञानेन संवेद्यो ज्ञेयोऽपि न भवितुमर्हतीति भावः। तत्र हेतुमाह--**अभिलापेति**। अभिलापो वचनं तस्य संसर्गः प्रयोगः तद्योग्यत्वा-

(८४) सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता । न तु रसस्य तथा ।

(८५) साक्षात्कारतया न च ।
परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसंभवात् ॥ २५ ॥
(८६) तत्कथय कीदृगस्य तत्त्वमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपणप्रकारस्येत्याह—

भावात् रसस्य व्यङ्ग्यत्वेन वाचकलक्षकशब्दैः प्रयोगायोग्यत्वात् । यो यो हि वाचकलक्षकशब्दैः प्रयोगार्हः स स सविकल्पकज्ञानविषयः यथा घटपटादिः । रसस्य तु विभावाद्यभिधानद्वारेणैव ज्ञेयत्वं न तु काव्यस्थशब्देन, तथासति स्वशब्दवाच्यत्वं दोष एव स्यात् तस्माद्व्यङ्ग्यत्वेन वाचकलक्षकत्वाभावान्न सविकल्पकज्ञानज्ञेय इति भावः । स्वप्रकाशत्वेनाऽपि ज्ञानान्तरग्राह्यत्वात्सविकल्पकादस्य वैलक्षण्यं बोध्यम् । प्रभाकरमते तु—सविकल्पकज्ञानानां स्वेनैव ग्रह इति नैतद्वैलक्षण्यम् ।

पुत्रस्तु—सविकल्पकस्वरूपम्—

अतः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्याऽवसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता" ॥ इति ।

प्रत्यक्षमत्र प्रकरणात्सविकल्पकम् । सविकल्पकत्वेन सम्मतेत्युक्तप्रकारम् । अतः परमित्यत्रेदमानुपूर्वोक्तनिर्विकल्पकपरामर्श इत्याह ।

(८४) विवृणोति—सविकल्पकेति । हि तथाहि सविकल्पकसंवेद्यानां घटपटादीनां वचनप्रयोगयोग्यता—"अयं घट" इति, अभिलापव्यवहारयोग्यता तत्काव्यस्थशब्देनास्तीति शेषः । व्यङ्ग्यत्वेन रसस्य तु न तथेत्यर्थः ।

(८५) ननु भावनाख्यसंस्कारादयो यथातीन्द्रियास्तथैवातीन्द्रिय एव रसोऽङ्गीक्रीयतामत आह—साक्षात्कारतयेति । चेति किञ्चार्थे साक्षात्कारतया साक्षादनुभवस्वरूपतया रसो न परोक्षोऽतीन्द्रियो न । स्वादनाख्यव्यापारस्य मनःसंयोगत्वाभ्युपगमेन तज्जन्यत्वादिति भावः । एवञ्च रसज्ञानं न परोक्षं प्रत्यक्षानुभवस्वरूपत्वादित्यनुमानम् । साक्षात्कारानन्तरवैलक्षण्यप्रतिपादनाय साक्षात्काररूपस्यापि तत्प्रकाशस्य साक्षात्कारत्वाभावमुपपादयति—नापरोक्ष इति । तत्प्रकाशो रसग्रहो नापरोक्षो नापि प्रत्यक्षरूपः । शब्दसंभवात् काव्यजन्यविभावादिज्ञानजन्यत्वनियमात् । अत्रेदम्बोध्यम्—यद्यज्ज्ञानं केवलशब्दजन्यं यथा "आसीत्तुङ्गध्वजोराजा" इति तत्तन्न प्रत्यक्षस्वरूपम् । यद्यपि प्रत्यक्षत्वं तु नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणकालयोर्मानसिकं भवत्येव तथाप्यन्यप्रत्यक्षतो वैलक्षण्यं ज्ञेयम्, तत्त्वास्वीकारे साक्षात्कारतयेति पूर्वहेतोर्वैयर्थ्यापत्तेरिति विचारणीयम् । अनया कारिकया तु प्रत्यक्षान्तरवैलक्षण्यमेव साधितं न प्रत्यक्षभिन्नत्वमिति तत्त्वम् ।

(८६) एवं हि रसे ज्ञाप्यत्वादिसामान्यधर्माणां निराकरणेन साश्चर्ययुक्तो वस्तुतत्त्वाभिलाषी जिज्ञासते—तत्कथयेति । तदेत्यर्थः । अस्य रसस्य । तत्त्व याथार्थ्यम् । एवमित्थम्, न श्रुतौ न दृष्टौ च पूर्वं यौ तावश्रुतादृष्टपूर्वौ निरूपणप्रकारौ इतरभेदानुमापकौ धर्मौ स्वभावौ यस्य तस्य तथोक्तस्य ।

(८७) तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम् ।

(८८) तत्किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह—

(८९) प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ॥ २६ ।

चर्वणा आस्वादनम् । (९०) तच्च 'स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः' इत्युक्तप्रकारम् ।

(९१) ननु यदि रसो न कार्यस्तत्कथं महर्षिणा(क)विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति लक्षणं कृतमित्युच्यते—

(८७) तस्मादिति । तस्मादुपदर्शितलौकिकज्ञानानन्दवैलक्षण्यात् ज्ञाप्यत्वादिलौकिकधर्मनिराकरणादित्यर्थः । सहृदयैः सभ्यैः न तु वैयाकरणमीमांसकदर्दुरिकैर्युष्माभिरिति भावः । अयं रसः अलौकिकः सत्यं वेद्यो ज्ञेयः । यद्वा "सत्यमित्येवकारार्थे, अलौकिक एवेत्यर्थः । अन्यत्राश्रवणादर्शनश्चालौकिकवस्तुसिद्धौ गुण एव न तु दोष इति" भावः । तदुक्तम्—"अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणम्" इति तर्कवागीशाः ।

(८८) एतादृशश्च तत्त्वमवबोद्धुमसमर्थो जिज्ञासते-तत्किमिति । तस्य रसस्य सद्भावे वर्त्तमानत्वे ।

(८९) समाधत्ते—प्रमाणमिति । स्वाभिन्ने चर्वणास्वरूपे । उक्तश्च-"चर्वणैव भगवती स्वसंवित्स्वस्वरूपादभिन्ने तस्मिन्प्रमाणम्" इति । अत्र रसे विदुषां सभ्यानां सहृदयानां चर्वणैव नाटयकाव्यदर्शनश्रवणकालयोरास्वादनं प्रमाणं मतम् । काव्यार्थबोधसमये तदीयसाक्षात्कार एव प्रमाणमित्यर्थः । नखल्वदर्शनमात्रेणानुभूयमानवस्तुस्वरूपापह्नवो विधातुं शक्य इति भावः ।

(९०) ननु का नाम चर्वणा अत आह—चर्वणेति ।.नन्वास्वादनं किमित्यत आह—तच्चेति । स्वाद इति । एतच्च व्याख्यातं पूर्वमेवानुसन्धेयं न तस्मादपूर्वम् ।

(९१) "पूर्वं यस्मादेष" इत्यादिना रसस्य कार्य्यत्वाभावोनुमितस्तत्र सन्दिहानः पृच्छति-ननु यदीति । महर्षिणा भरतेनेत्यर्थः । विभावानुभावव्यभिचारिणां

(क) अत्रेदमवोध्यम्-नाट्यसूत्रमिदं व्याख्यातॄणामनेकेषां बहवः पक्षास्तेषु केचन प्रकृतोपयोगित्वात् व्युत्पत्याधायकत्वाच्च निरूप्यन्ते । तत्र भट्टोल्लटास्त्वित्थं व्याचख्युः तथाहि—स्थायिनां विभावैर्ललनादिरूपालम्बनकारणैः, उद्यानादिरूपैरुद्दीपनकारणैः अनुभावैः कटाक्षभुजोत्क्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिरूपैः सहकारिभिश्च संयोगात् क्रमेणोत्पाद्योत्पादकभावरूपात्, गम्यगमकभावरूपात्, पोष्यपोषकभावरूपाच्च सम्बन्धाद्रसनिष्पत्तिः । क्रमेणोत्पत्तिः रभिव्यक्तिः पुष्टिश्च भवतीति सूत्रार्थः, इति । अयमाशयः-आलम्बनविभावैः स्थायीरत्यादिको जनितः, उद्दीपनविभावैरुद्दीपितः, अनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतो व्यभिचारिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये नाट्येनाभिनेये रसः । नर्त्तके तु तुल्यरूपतानुसन्धानवशादारोप्यमाणः सभ्यानां चमत्कारहेतुः । निष्कर्षस्तु

संयोगात् सम्मेलनात् रसनिष्पत्तिः रसोत्पत्तिर्जायते । कार्यत्वञ्चोत्पत्तिमत्वम् । तथा च महर्षिभरतवचसा भवदुक्तिर्विरुद्धयत इत्यर्थः । अस्या विप्रतिपत्तेः "यस्मा-

मतस्यास्यायम्भवति,-यथा सर्पाभावेऽपि सर्पतयावलोकिताया दाम्नोऽपि भीतिरुत्पद्यते, तथा सीतादिविषयिणी अनुरागरूपा रामरतिविद्यमानाऽपि अभिनयनैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना सहृदयहृदये चमत्कारमर्पयन्तीव रसपदवीमधिरोहतीति । व्याख्यानेऽस्मिन् रामादावेवानुकार्ये रसनिष्पत्त्या सामाजिके रसनिष्पत्त्यभावात् सामाजिकानां चमत्कारानापत्तिरित्यरुचिं मनसि निधाय प्रकारान्तरेण श्रीशङ्कुको व्याख्यातवान् तथाहि—स्थायिनो विभावादिभिरुक्तरूपैः संयोगात् अनुमाप्यानुमापकभावरूपात् सम्बन्धाद्रसनिष्पत्तिरनुमितिरिति सूत्रार्थः । अत्र हि लोकप्रसिद्धप्रतीतय एवम्भूता दृश्यन्ते यथा 'राम एवायम्' "अयमेव रामः" इत्ययोगान्योगव्यवच्छेदविषये नियमविषया धीः सम्यग्बुद्धिः । उत्तरकालिके 'न रामोऽयम्" इति बाधे "रामोऽयम्' इत्यादौ अनन्तरावतीर्णबाधा तु मिथ्याबुद्धिः । विरुद्धोभयकोटिका तु संशयबुद्धिः यथा 'अयं रामो न वा' इति । सदृशोभयविषया हि सादृश्यबुद्धिः यथा—'राम सदृशोऽयम्' इति । एताभ्यो विलक्षणा यथा बालानां चित्रतुरगे वस्तुपरिच्छेदशून्यो तुरगोऽयमिति बुद्धिर्भवति तथा रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ज्ञानेन प्रथमं पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते । ततस्तत्र पूर्वमेव रोमाञ्चाविर्भावने गुरूपदेशम्प्राप्य कृतदृढाभ्यासेन नटेन—

"सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिकादृशोः ।
मनोरथः श्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥
दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम्" ।

इत्यादि काव्यानुसन्धानबलाद्विभावादित्रयं लिङ्गमवगम्यते । अथ तैः कृत्रिमत्वेनातल्लिङ्गैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायी रत्यादिरनुमीयते । अनुमानस्वरूपन्तु 'रामोऽयम्' सीताविषयकरतिमान् सीतादिविषयककटाक्षादिमत्वात् । अत्र यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्तिस्त्वित्थं बोध्यम्—'यो यदात्मकविभावत्वे सति अनुभावसञ्चारिभाववान् स तद्रतिमानिति । यन्नैवं तन्नैवं यथाहमिति व्यतिरेकव्याप्तिर्वा । सैव चानुमितिः चमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणा तथा विषयीक्रियमाणः स्थायी रस इति कथ्यते, सामाजिकानाञ्चर्वणातस्तेष्वेव रस इति व्यपदेशः । एतन्मतस्यायं सारः—यथा कुज्झटिकाकुलितेदेशेऽविद्यमानस्यापि धूमस्याभिमानात् धूमनियतस्य वह्नेरनुमानम्, तथा नटेनैव सुनिपुणं 'ममैवेते विभावादयः' इति प्रकाशितैस्तत्रावर्त्तमानैरपि विभावादिभिस्तन्नियता रतिरनुमीयमानाऽपि निजसौन्दर्यबलात्सामाजिकानामास्वाद्यमानतया चमत्कारमादधती रसतामेतीति रतेरनुमितिरेव रसनिष्पत्तिरिति ।

द्वितीयव्याख्यानेऽपि प्रत्यक्षमेव ज्ञानं चमत्कारजनकं नानुमित्यादिः' इति लोकप्रसिद्धितिरस्कृत्यान्यथाकल्पने प्रमाणाभावादन्यथैव योजनासम्भवात् । नचैवमपि 'प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः, इति मिश्रोक्त्यानुमानमपि युक्तमेवेति वाच्यम्, हेतूनामाभासत्वेन केवलं व्यञ्जनयैव रसोद्बोधप्रत्यायनसम्भवात् । अथवा जायतां नामानुतिः, संज्ञातबाधस्य सामाजिकस्य नटे निरुक्तानुमित्यभावेऽपि आस्वादोदयाद्रसं साक्षा-

देषसमूहालम्बनात्मकस्तस्मान्न कार्यः" इत्यनन्तरमेवोत्थापयितुमौचित्येऽपि सिद्धान्तस्य चर्वणाज्ञानसध्यत्वाच्चर्वणानिरूपणानन्तरमेवोत्थापनमुचितमिति भावः।

त्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेरित्यरुचिं मनसि निधाय, प्रथमं तावन्नटगतत्वेन नानुमातुं शक्यते तदानीं रामाद्यभावेन तद्रत्यादेरप्यसत्वादसतः सत्वेनानुमानाविषयत्वात्तत्वतो रामादिविषयिण्या नटगतत्वेनानुमितयाऽपि रत्या सामाजिकेऽविद्यमानतया तच्चमत्कारोत्पादनासम्भवाच्च। विभावादीनां पारमार्थिकत्वाभावेन रामादिनायकगतत्वेनाऽपि नोत्पद्यते। सामाजिक एवाभ्युपेयतामितिचेन्मैवम्, सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वाद्रसस्यासिद्धत्वात् सर्वेषामप्यभिव्यक्तिप्रसङ्गाच्च। तस्माद्विभावादिभिः संयोगात् भोज्यभोजकभावसम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थं व्याचष्टे भट्टनायकः। एतन्मतस्यायं सारः—शब्दस्याभिधारूपव्यापारवत् काव्यनाट्ययोस्तद्विलक्षणं भावकत्वभोजकत्वनामकं व्यापारद्वयमतिरिक्तमस्ति। काव्यार्थंबोधोत्तरमेव तत्राद्येन भावकत्वव्यापारेण विभावादिरूपसीतादयो रामसम्बन्धिनी रतिश्च सीतात्वरामत्वसम्बन्धांशमपहाय सामान्यतः कामिनीत्वरतित्वादिनैवोपस्थाप्यते। अन्त्येन भोजकत्वव्यापारेण तु उक्तरीत्या साधारणीकृत्य विभावादिसहकृतेन सा रतिः सहृदयैरास्वाद्यते (अत एवासत्याया अपि रतेरास्वादः अलौकिकत्वादुपपन्नः) इति रतेरास्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति। एतद्व्याख्यानेऽपि व्यञ्जनाव्यापारेणैव गतार्थतयैतादृशव्यापारद्वयकल्पने मानाभावः, साक्षात्कारस्य सत्त्वोद्रेकेत्याद्युक्तस्वरूपत्वकल्पने मानाभावश्च। नच व्यञ्जनास्थानीं तादृशभोग एव कश्चिद्व्यापारः कल्पनीय इति वाच्यम्, तथापि भावकत्वरूपाधिकव्यापारान्तरकल्पनस्यैव दोषत्वादित्यरुचिं मनसि निधाय "स्थायिनां विभावादिभिः समं संयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धात् विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिरिति सूत्रार्थः" इत्यभिनवगुप्ताचार्यपादा आहुः। एतन्मतस्य स्थूलत इदं मर्म-रतिकारणादीनामनुभवादसकृदनुमिता रतिः संस्काररूपेण सहृदयहृदयमधिरोहति। अथ कियता कालेन सुनिपुणमनुष्ठितयोः रामादिव्यक्तिविशेषसम्बन्धिरतिकारणविभावादिप्रतिपादकयोरपि काव्यनाट्ययोः पूर्वोक्तभावकत्वव्यापारेण रामसीतादिविशेषांशपरिहारेण रतिकारणसाधारणकामिनीत्वादिना प्रतीतैः विभावादिभिः सहृदयहृदयावस्थिता सा रतिर्व्यञ्जनया अभिव्यक्ता सामाजिकानामास्वाद्यतामायातीति, एतादृशास्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति। पूर्वमतेऽविद्यमाना या अपि रतेरास्वादः, अत्र तु वासनया स्थिताया एवेत्यनयोर्भेदः इति। अत्र नव्यानां मतन्त्विंतः पूर्वं टिप्पण्यामेव (९८) पृष्ठे द्रष्टव्यम्। इदमेव सूत्रमित्थं व्याचक्षते विद्वद्वराः—विभावादीनां संयोगात् समुदायाद्रसनिष्पत्तिः रसपदव्यवहार इति विभावदयस्त्रयः समुदिता रस इति। तत्र काव्यप्रकाशे चतुर्थोल्लास एतानेव निराकर्त्तुं 'न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपि तु रसस्तैरित्यस्तिक्रमः स तु लाघवान्न लक्ष्यते इत्युक्तं श्रीमता मम्मटाचार्येण। केचित्तु विभावादीनां संयोगात् सम्यग्योगात् चमत्काराद् रसनिष्पत्तिरिति सूत्रार्थं मन्वाना विभावादिषु यः प्रधानतया चमत्कारः स एव रस इति वर्णयन्ति। इदमपि न विभावादय एव रस इति पूर्वेणैव प्रत्युक्तम्। भाव्यमानो विभाव एव रसः, अनुभावस्तथा सञ्चारी एव तादृशस्तथापरिणमतीति स्वस्वप्रतिभानुसारेण वर्णयन्ति। परन्तु मतत्रयमप्युत्सूत्रमिति प्रामाणिका आहुः। तथाहि—यथा व्याघ्रादयो भयानकस्य

(९२) निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ।

(९३) यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते ।

(९४) अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ॥ २७ ॥

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि ।

(९५) ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसास्तत्कथमस्य स्वप्रकाशत्वं

(९२) उत्तरमाह—निष्पत्त्येति । चर्वणस्यास्वादनस्य निष्पत्या नाट्यकाव्यदर्शन-श्रवणकालयोरुत्पत्त्या अस्य रसस्य उपचारतः स्वाश्रयग्राह्यत्वसम्बन्धेन रसतदास्वादन-योरभेदारोपाद्वा निष्पत्तिर्भरतमुनेर्निष्पत्त्युक्तिः सङ्गटत इति भावः, तत्त्वतस्तु कार्यत्वं नास्त्येव रसस्येत्यवधेयम् ।

(९३) ननु रसतदास्वादनरूपचर्वणयोरभिन्नत्वं सर्वैरेवाभ्युपेयते यदि रसस्य कार्य-त्वाभावस्तच्चर्वणस्य निष्पत्तिः कार्यत्वरूपात् कथं सङ्गटत अत आह—यद्यपीति । चर्वणस्यापीति । अपिना न केवलं रसस्य तदास्वादनस्यापीत्यर्थः । न कार्यत्वं कार्यत्वरूपानिष्पत्तिर्न सङ्गच्छत इति शेषः । तस्य चर्वणस्य । आविर्भावतिरोभाववशेन कदाचिद्भवतया । उपचरितेन लक्षणया प्रतीतेन कार्यत्वेन कार्यसादृश्येन हेतुना तृती-यात्राभेदे तदभिन्नं कार्यत्वमिति भावः । कार्यसादृश्यत्वमुपचर्यते आरोप्यते उक्त-परम्परासम्बन्धेन प्रयुज्यते इति वा । चर्वणस्यौपचारिकं कार्यत्वं स्वीक्रियत इति सारार्थ इति तत्त्वम् । नचैवमन्यथासिद्धविभावादिज्ञानोत्तरभावित्वेन तत्कार्यत्वं चर्व-णायामवास्तवमेव तत्कथमुपचार इति वाच्यम्, रत्याद्यभिन्नतया तत्कार्यत्वस्यैवौचि-त्यात् शुद्धायास्तस्या अवास्तवत्वमित्यभिप्रायात् ।

(९४) ननु "तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्नच" इत्यनेनावाच्यत्वं रसस्य प्रतिपादितं किन्तु काव्यतो रसस्य वाच्यत्वसम्भवादुक्तावाच्यत्वं कथं सङ्गटत अत आह—अवाच्यत्वादिकमिति । अवाच्यत्वमनभिधेयत्वम् । व्यञ्जननिरूपणे व्यञ्ज-नायाः प्रामाण्यनिरूपणे पञ्चमपरिच्छेद इत्यर्थः ।

अलक्ष्यत्वादीत्यादिना तात्पर्यग्राह्यत्वस्य ग्रहणम् । यद्वा अलक्ष्यत्वादीत्य-त्रादिपदादननुमेयत्वपरिग्रहः ।

(९५) अथ रसस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्चोपपादयिष्यन्नाशङ्कते—ननु यदीति ।

विभावा एवं वीराद्भुतरौद्राणामपि । यथा च आश्रुपातादयः शृङ्गारस्यानुभावा एवं क-रुणादीनामपि । शृङ्गारवीरादिषु सञ्चारित्वं समानं चिन्तादीनाम् । एवञ्चान्यतमस्य रसा-न्तरासाधारण्येन नियतरसव्यञ्जकतानुपपत्तेः सूत्रे मिलितानामुपादानमिति स्फुट एवा-न्यतमेन रसनिष्पत्तिमङ्गीकुर्वतां सूत्रविरोधः । अन्येषां व्याख्यानमनुपयोगितयो-पेक्षितमिति ।

कथं वाखण्डत्वमित्याह—

(९६) रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।
अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिध्यति ॥२८॥

(९७) यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात्तदैवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत् । न च तथा तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तम्—
(९८)'यद्यपि रसानन्यतया चर्वणापि न कार्या (र्यम्) तथापि कादा-

मिलिता इति । विभावादिसाहित्येन समूहालम्बनविषया इत्यर्थः । तत्तदा अस्य रसस्य "सत्त्वोद्रेकादित्यादा"वुक्तस्वप्रकाशत्वं स्वस्वरूपज्ञानत्वं कथं रत्यादीनां जडत्वेन तदसंभवात् रत्यादेर्ज्ञानरूपत्वाभावात् ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वादिति भावः । कथं वा अखण्डत्वमेकरूपत्वं परिणामवादिमते सङ्गच्छते, विभावदिभेदेन नानारूपत्वस्यैव प्रतीतिसम्भवात् ।

(९६) समाधत्ते—रत्यादीति । यस्मात् ज्ञानतादात्म्यादेव नाट्यदर्शनादिसमये स्वस्वविषयकज्ञानस्वरूपत्वमग्रे कृत्वैव वर्त्तमानो रत्यादिः विभावादिसमूहालम्बनबोध एव रसो भवेदिति भावः । ज्ञानतादात्म्यादित्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी अतोऽस्माद्धेतोः । वेदान्तसिद्धान्तिनये ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमेनास्य रसस्य तत्तादात्म्यात्स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिद्ध्यतीति भावः ।

अत्र पुत्रः—अस्य रत्याद्यंशस्येत्यस्याहुः—

"आत्मभूतसुखाकारप्रकाशप्रतिमानतः ।
ज्ञानाकारावलम्बित्वे सिद्धा स्यात् स्वप्रकाशता" इति ।

अस्यार्थः—ज्ञानाकारावलम्बित्वेनात्मभूतः सुखाकारोऽपि प्रकाशते । तस्य प्रतिमानतः तत्सादृश्यात् रत्याद्यंशोऽपि स्वप्रकाश इति । ननु यदि चैतन्यस्य सज्ञानत्वेन जडस्य स्वप्रकाशता तदा प्रमातृभावमापन्नस्यान्तःकरणस्यापि स्वप्रकाशत्वं स्यादिति चेन्मैवम्—तत्र हि त्रिगुणात्मके मनसि सत्वांशस्य रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वम् । येनात्मानन्दस्वप्रकाशाकारावृत्तिरुत्पद्यते । नच तयोः शबलत्वं तात्त्विकं कुतस्तादात्म्यमिति "किमार्द्रकवणिजां नो वहित्र चिन्तया" इत्याह ।

(९७) अनुकूलतर्कं प्रदर्श्य विवृणोति—यदीति । रत्यादिकं रतिविभावादिभावसमूहं प्रकाशशरीरात् ज्ञानस्वरूपात् अतिरिक्तं रत्यादिपदशक्यार्थज्ञानेन भिन्नं तदैव अस्य रसस्य स्वप्रकाशत्वम् आत्मनैव प्रकाश्यमानत्वं न सिद्ध्येत किन्तु नच तथा रत्यादिकं प्रकाशशरीराद्भिन्नं नैवेति भावः । तादात्म्याङ्गीकारात् रत्यादितज्ज्ञानयोरभेदाभ्युपगमात् । नच विभावेनानुभावेनेत्यत्र विभावादिपदेन नोक्तं सङ्गच्छते तथाप्रतीत्यभावादिति वाच्यम् तत्र लक्षणया तत्तज्ज्ञानग्रहणेन दोषाभावादिति सार्वभौमदिनो वदन्ति ।

(९८) नन्वेतावता रसस्य स्वप्रकाशचिन्मयत्वस्वीकारेण तद्ग्राहकस्य चर्वणस्य

चित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे रत्यादिभावेऽपि व्यवहार इति भावः' इति । 'सुखादितादात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्यं वर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः' इति च । 'अभिन्नोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्येन गोचरीकृतः' इति च । (९९)ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतामुपरि वेदान्ति-

तद्रूपत्वमुपपन्नं तथासति "निष्पत्त्या चर्वणास्यास्य निष्पत्तिरुपचारत इति यदुक्तं तद्विरुद्धमत आह—यद्यपीति । रसानन्यतया रसाभिन्नतया । न कार्या न जन्या । उपकल्प्य लक्षणया व्यवहृत्य तदेकात्मनि चर्वणास्वरूपे, अत्र तदेकात्मनीति पदं तादात्म्यसूचकम् । अनादिवासना सामाजिकानां प्राक्तनी या वासना तया रसादिरूपापरिणतिर्यस्य तादृशरूपे आविर्भूतरत्यादिज्ञानरूपे रसे इत्यर्थः । विभावादिकार्यत्वव्यवहार इति भावः। तत्त्वतस्त्वकार्यत्वमेव रसस्येति बोध्यम् । ननु परिणामवादिमते रत्यादेर्ज्ञानतादात्म्यं स्वप्रकाशत्वञ्चोपपद्यतां "स्वप्रकाशानन्दचिन्मय" इत्यनेन रसस्यानन्दमयत्वं "चमत्कारप्राण" इत्यनेन चमत्कारमयत्वञ्चोक्तं तदसंगतं विजातीयानां चिदानन्दचमत्काराणामेकरूपत्वासम्भवादत आह—सुखादीति । द्वितीय इति चेतिपर्यन्तं सम्वादवाक्यं बोध्यम् । आदिपदेन चिच्चमत्कारयोः परिग्रहः ।

सुखादीनां तादात्म्याङ्गीकारे त्वया रसस्याभेदाभ्युपगमे आस्माकीमालङ्कारिकसम्प्रदायसम्बन्धिनीं "रसः सुखमयश्चिन्मयश्चमत्कारमयः "तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम्, इति सिद्धान्त एव निरुद्वेगस्थानत्वात् सुखसम्पादकत्वेन शय्या तामधिशय्य, आश्रित्य दिव्यं दिविभवं वर्षसहस्रं 'मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवत' इति प्रमाणेन परिमितं प्रमोद आनन्द एव नेत्रनिमीलनादिकारित्वेन निद्रास्तामुपेयाः प्राप्नुहि । एवञ्चास्माकं सिद्धान्तावलम्बनेन चिरकालमपि चिन्तया वादिभिश्शङ्कोद्भावनं कर्तुमशक्यमिति तात्पर्यम् । इति च उक्तमिति पूर्वेणैवान्वयः । स्वप्रकाशत्वं रसस्योपसंहरन्नाह—अभिन्नोऽपीति । स्वस्मादिति शेषः । स रसः । प्रमात्रा स्वविषयकप्रमाज्ञानयोग्येन सामाजिकजनेन । प्रमात्रेति भावप्रधाननिर्देशो ज्ञेयः वासनया संस्कारेणोपनीतोऽलौकिकसन्निकर्षेणाभेदेन प्रकारीकृतः, नाट्यदर्शनादिवेलायामुपस्थापित इत्यर्थः यो रत्यादिस्तस्य तादात्म्येन विशिष्टः गोचरीकृतः स्वज्ञानविषयीकृतः । **गोचरीकृत इति** 'चिदानन्दमयोऽयं पुरुषः' इतिवदुपचारः । एतेन सभ्या एवात्र प्रमाणमिति दर्शितम् इति चेत्युक्तमित्यत्र सम्बन्धो विधेयः ।

(९९) ननु महामहोपाध्यायैः जगद्विख्यातैर्नव्यन्यायप्रवर्तकैः **मैथिलश्रीगङ्गेशोपाध्यायैरनुव्यवसायवादचिन्तामणौ**-व्यवसायस्यार्थमात्रविषयत्वमनुभूयते न तु स्वविषयत्वमपि गौरवेण तस्य स्वविषयभानतया प्रवृत्त्यहेतुत्वात् । तत्रैव हि विवादाध्यासितमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं नैतज्ज्ञानविषयताश्रयः, एतज्जनकेन्द्रियसन्निकर्षानाश्र-

भिरेव पातनीयो दण्डः। (१००)तादात्म्यादेवास्याखण्डत्वम्।

रत्यादयो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते। तदुक्तम्—

'विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः।
प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम्॥' इति।

'परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदितव्यः'

त्वात्'' इति प्रतिपादितम्। तर्हि सर्वमेव ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रकाश्यत्वं स्वीकृतम् 'तथा-चाहं पटज्ञानवान् इति जानामीत्यत्र हि ज्ञानस्यानुव्यवसायेनैव ज्ञानं भवतीति कथं रसस्य स्वप्रकाशत्वं सिद्धयेदित्याशङ्कायामाह—**ज्ञानस्येति**। अनङ्गीकुर्वतां नव्यनैया-यिकानामिति भावः। उपरि मते सिद्धान्त इत्यर्थः। वेदान्तिभिरुत्तरमीमांसानिपुणैः **वाचस्पतिमिश्रादिभिरित्यर्थः**। दण्डो दोषः पातनीयः स्थापनीयः। ज्ञानस्यानुव्य-सायेन तस्यापि ज्ञानान्तरग्रह इत्यनवस्थारूपोऽत्र दोष उद्भावनीयः। तस्मात् सर्वेषां ज्ञानानां स्वतःप्रामाण्यमेवाभ्युपेत्य वेदान्तिसिद्धान्तवदस्माभिरपि रसात्मकज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमेवाभ्युपेयत इति ग्रन्थाभिप्रायः।

(१००) नन्वेवमपि रत्यादिविभावादिनानाविषयभेदेनाभेदाभावात् सखण्डत्वप्र-सक्तौ कथमखण्डत्वं रसस्य भवितुमर्हतीत्याशङ्कायामाह—**तादात्म्यादेवेति**। ज्ञान-तादाम्यादेवेत्यर्थः। अस्य रसस्य। अत्र कारणं दर्शयति—**रत्यादयो हीति**। आ-दिना विभावादीनां हासादिस्थायिभावानाञ्च परिग्रहः। हि यतः। प्रथमं नाट्यदर्शन-प्रारम्भे एकीभूता व्यञ्जनाजन्यैकज्ञानविषयत्वेन एकात्मतां प्राप्ताः स्फुरन्त एव चिद्रूप-त्वं प्राप्नुवन्त एव। प्रत्येकतः न स्फुरन्तीति ध्वनयितुमेवकारः। **रसतामाद्यन्त इति**। सभ्यानां स्वप्रतीतिरेवात्र साक्षिणीति विभावनीयम्। अखण्डत्वे सम्मतिं दर्शयति— **तदुक्तमित्यादि**। विभावा अनुभावाः सात्त्विका व्यभिचारिणश्च भावाः प्रथमं नाट्य-दर्शनादिप्रारम्भे खण्डशः प्रत्येकं प्रतीयमानाः सन्तः अखण्डतां व्यञ्जनाजन्यैकज्ञान-विषयत्वेन एकात्मतां यान्ति लभन्ते। नन्वत्रानुभावे सात्विकानामन्तर्गतत्वेन पृथगुप-न्यासो व्यर्थ इति चेद् ? "गोबलीवर्दन्यायेन"उपन्यासात् तथा चानुभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदाभावेन सहानुभावत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य समावेशः, यथा वलीवर्दे गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावेन सह गोत्वसमाना-धिकरणधेनुत्वादिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्येति भावः। अत्र "विभावा" इत्या-दिकारिकायां रत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारा अकण्ठोक्ता अपि प्रकरणादवसेया। ननु ज्ञानतादात्म्याङ्गीकारेऽप्यखण्डत्वं न संभवति सुखचमत्काराभ्यामैक्यासंभवादत आह—**परमार्थतस्त्विति**। वस्तुतस्त्वित्यर्थः। अलौकिकस्वभावादिति यावत्। अयं रसः। ब्रह्ममीमांसा वेदान्तस्तत्र "चिदानन्दोऽयं पुरुषः" इत्यनेन चिदानन्दयोरैक्-

इति (क)च ।

(१) (ख)अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह—

(२) रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ।

ब्रह्मस्वरूपत्वमुपपादितं तथा नाट्यदर्शनाद्यारंभकाले विभावादिभेदेन सखण्डत्वप्रतीतावपि क्रमशो रसोऽपि तत्त्वतो व्यञ्जनाजन्यैकज्ञानकालेऽखण्ड एवेति, चिदानन्दचमत्काराणामेकरसरूपत्वमिति भावः । इयताप्रबन्धेन वेद्यान्तरस्पर्शशून्यत्वं ब्रह्मास्वादसहोदरत्वम्, अखण्डत्वम्, अलौकिकत्वञ्च रसस्य सर्वमेवोपपादितमिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

अत्रेमाः सङ्ग्रहकारिकाः—

"विभावत्वानुभावत्वसञ्चारित्वाद्युपागतैः । उपनायकमाहात्म्यात्कारणत्वादिवर्जितैः ॥
केवलं स्थाय्यभिव्यक्तौ हेतुत्वेनैव सम्मतैः । वासनावशतः सत्त्वसमुद्रेकान्निराविले ॥
वासनात्मतया पूर्वं सामाजिकहृदि स्थितः । साधारणतया भातैः कारणादिभिरेव यः ॥
रत्यादिर्व्यज्यते स्थायी रसः सोऽस्मन्मते मतः ।
वासनोद्बोधकं चात्र काव्यनाट्यानुभावनम् ॥
सोऽयं रसः स्वप्रकाशसुखात्मकधिया यया । गृह्यते चर्वणा सैव कार्या सैव च सम्मता ॥
विभावा अनुभावाश्च सञ्चारिस्थायिनौ तथा । गुणप्रधानभावेन चर्व्यमाणा रसास्मताम् ॥
यान्ति पानकवत्तेन प्रमाणमिह सा मता । विरुद्धरूपसम्भेदादैकरूप्यं परानुदत् ॥
अलौकिकः परब्रह्मसंवेदनसहोदरः । रसोऽयमिह संवित्तेरन्यन्मानमपार्थकम् ॥
वस्तुतस्तु न रत्यादौ रसत्वं कारणादि च । विभावत्वादितामेति किंतु तन्मयभावतः ॥
सामाजिकानां जायन्ते ये तदाकारसुन्दराः । चित्तवृत्तिविशेषास्ते विभावत्वाद्यलौकिकम् ॥
रूपं भजन्ते तदनु सकलाकारसुन्दरा । एका विलक्षणा चित्तवृत्तिर्या जायते सताम् ॥
रसनात्मा रसः सैव शङ्काशूकनिवारिता । इति ब्रूमो वयन्त्वत्र तदिदं मत्सरं विना ।
विचारणीयं रसिकैरिति सर्वं समञ्जसम् ॥" इति

(१) अथ सयुक्तिकं रसस्वरूपमभिधायानन्तरं प्रसङ्गसङ्गत्या रसलक्षणघटक विभावादिपदार्थान् यथाक्रममुपपादयितुमाह—अथेति । अथ सयुक्तिकरसनिरूपणानन्तरम् । अपेक्षायामाकांक्षायाम् ।

(२) तत्र विभावं लक्षयति—रत्यादिति । लोके लोकसभाजे रत्यादीनामनादि-

(क) इति 'रसनिरूपणम्' इत्यधिकं क्वचित्-पुस्तके(ख) 'अथ-' इत्यादिः' मन्यते॥ इति हरिकारिकान्तः पाठो क्वापि-पुस्तके नास्ति, किंतु 'ननु विभावादिभ्यो रस इत्युक्तं के ते विभावाद्या इत्याह—

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयात्मकाः
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति कीर्तितः ॥' इत्येव पाठोऽस्ति ।

(३) ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः 'विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः' इति विभावा उच्यन्ते ।

तदुक्तं भर्तृहरिणा—

'शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥'

(४) तद्भेदावाह—

(५) आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।

कालीनवासनान्तर्लीनानां रतिहासादिस्थायिभावानाम्, उद्बोधकाः प्रकाशकाः, त एव काव्यनाट्ययोर्निवेशिताः सन्तो विभावा विभावपदव्यपदेश्या उच्यन्ते । नाट्यं नटप्रयोज्यं नाटकादि । यद्यप्यत्रकाव्यपदोपादानादेव नाट्यलाभस्तथापि पुनर्नाट्यपदोपादानं गोवलीवर्दन्यायेन काव्येषु तेषां प्राधान्यद्योतनार्थम् ।

(३) कारिकार्थं व्याचष्टे—**येहीति** । नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणवेलायां स्वस्वविषयज्ञानसम्बन्धेन सामाजिकरत्यादिभावाः सामाजिकवृत्तयो रत्यादिस्थायिभावाः, आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः प्ररोहसदृशसूक्ष्मभावेन रसाविर्भावे सम्भवपराः काव्यैर्नाट्यैर्वेति शेषः । एभिरित्यत्र करणे तृतीया । विभाव इत्यत्र करणे घञ् बोध्यः । यत एभिर्विभावादिभिः सामाजिकरत्यादिभावा आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्या क्रियन्ते, अतोविशेषेण भाव्यन्ते इत्यर्थः, अतो विभावा उच्यन्त इति भावः । सामाजिकरत्यादीनां तथात्वकरणं रामादिरत्यादीनाञ्च तत्रारोपाद्बोध्यम् । स चारोपो वासनासहकृतैर्विभावादिभिर्व्यञ्जनयेति ध्येयम् । अत **एवोक्तम्**—"वासनोपनीतरत्यादितादात्म्येनेति" । अस्या परिभाषाया योगारूढत्वादेतद्योगार्थस्यानुभावादौ सत्त्वेऽपि न तत्र प्रयोग इति । काव्यनाट्यप्रवेशितपात्राणां विभावसंज्ञावतां रत्याद्युद्बोधकत्वे प्राचां सम्मतिं दर्शयति—**तदुक्तमिति । शब्दोपहितेति** । तान् प्रसिद्धान् कंसादीन् श्रीकृष्णादिक्रोधस्य रौद्ररसस्थायिभावस्य आलम्बनविभावान् शब्दोपहितरूपान् शब्दैः काव्यान्तर्गतपदैः उपहितानि स्थापितानि रूपाणि स्वभावा येषां तांस्तथोक्तान्, अत एव बुद्धेः शाब्दबोधस्य विषयतां गतान् प्राप्तान्, प्रत्यक्षानिव सामाजिका मन्यन्ते । तत्र हेतुं दर्शयति—**साधनत्वेनेति** । शब्दोपहितत्वरूपप्रत्यक्षसाधनत्वेनेत्यर्थः । **षट्सहस्री कृताप्युक्तम्**–' एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते" इति ।

(४) **तद्भेदाविति** । तस्य विभावस्य भेदौ द्विप्रकारौ । एवं स्थलान्तरेष्वप्यवधेयम् ।

(५) **आलम्बनेति** । कारिकार्द्धमेतत् सुस्पष्टमतो न व्याख्यायते । उक्तञ्च

स्पष्टम् ।

(६) तत्र—

आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ॥ २९ ॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायिकादयः । अत्र यस्य रसस्य यो विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

तत्र नायकः—

(७) त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ॥ ३० ॥

विभावद्वैविध्यमग्निपुराणे—

"विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते ।
विभावो नाम स द्वेधालम्बनोद्दीपनात्मकः ॥" इति ।

(६) तत्रेति । तयोरालम्बनोद्दीपनयोर्मध्य इत्यर्थः । आलम्बनमिति । तं नायकमालम्ब्य आश्रित्य रसस्य शृङ्गारादेः उद्गमात् सभ्यचित्तेष्वाविर्भावात् । एवञ्च यमालम्ब्य लौकिकरस आविर्भवति स आलम्बनविभाव इति फलितम् । तेन नायकनिष्ठे लौकिकरसे नायिकालम्बनविभावः । नायिकानिष्ठे च तस्मिन् नायक इति ज्ञेयम् । प्रतिनायिकाचोपनायिका सा च शृङ्गाराभासे ।

उक्तं चाग्न्येये—'रत्यादिभाववर्गोऽयं यमाजीव्योपजायते ।
आलम्बनविभावोऽसौ नायकादिभवस्तथा' ॥ इति ।

इत्थञ्च रसप्रकृतिभूतरत्याद्याश्रयत्वमालम्बनविभावत्वमिति लक्षणं द्योतितम् ।

(७) नायकं लक्षयति—त्यागीति । त्यागी दाता सर्वस्वदायक इति यावत् । कृती वीरः कर्मकुशल इति यावत् । कुलीनः सत्कुलोद्भवः । सुश्रीको बुद्धिमान् सौन्दर्यवानित्यर्थकत्वे रूपशब्देन पौनरुक्त्यापत्तेरतो 'लक्ष्मी सरस्वती धी त्रिवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता" । इति व्याडिवचनाज्ज्ञानार्थेऽत्र श्रीशब्दप्रयोगः । धनसमृद्धिमानित्यर्थकत्वे तु दरिद्रचारुदत्तानां मृच्छकटिकादौ नायकत्वं न स्यात् । रूपं मनोहरं यौवनं तारुण्यम् उत्साहः कर्मण्यध्यवसायश्च तेऽस्य सन्तीति सः रूपादित्रयवानिति यावत् । दक्ष अनलसः, अनुरक्ता लोका यस्मिन् सः । 'द्वन्द्वान्ते मतुपः श्रवणात् 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमि'ति न्यायात्तस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धः । तथा तेजः परकृतनिन्दाद्यसहिष्णुत्वरूपं तद्वान् , वैदग्ध्यं चातुर्ययुक्तः, अत्र निगूढाभिप्रायत्वमेव वैदग्ध्यम् । शीलं सद्वृत्तं तानि अस्य सन्तीतिः सः । नेता नायकः ।

(८) दक्षः क्षिप्रकारी। शीलं सद्वृत्तम्। एवमादिगुणसम्पन्नो नेता नायको भवति।

तद्भेदानाह—

(९) धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः॥ ३१॥

स्पष्टम्।

(१०) तत्र धीरोदात्तः—

(११) अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः।

(८) कृतिदक्षशब्दयोस्तुल्यतया पौनरुक्त्यम्भवतीति मनसि निधाय व्याचष्टे दक्ष इति। क्षिप्रकारी क्षिप्रं करोतीति क्षिप्रकारी द्रुतमेव कार्यसम्पादक आलस्य शून्य इत्यर्थः। स्वभावार्थकत्वं निराकरणायाह—शीलमिति। आदिना धार्मिकत्वादीनां परामर्शः।

त्यागी नायको यथा—"त्वचं कर्णः शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः।
ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम्॥" इति।

दक्षो यथा वीरचरिते—"स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो-
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत्॥" इति।

अनुरक्तलोको यथा तत्रैव—
"त्रय्यास्त्राता यस्तवायं तनूजस्तेनाद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात्।
राजन्वन्तो रामभद्रेण राज्ञा लब्धक्षेमाः पूर्णकामाश्चरामः॥" इति।

विस्तरभयादन्येषामुपेक्षितम्।

(९) नायकभेदं निरूपयति—धीरोदात्त इति। धीरः सन्नुदात्तः सर्वथैवोग्रप्रकृतिर्धीरोदात्तः। धीरः सन्नुद्धत अविनीतप्रकृतिर्धीरोद्धतः। धीरः सन् ललितो मृदुप्रकृतिर्धीरललितः। धीरः सन् प्रशान्तो विनीतप्रकृतिर्धीरप्रशान्त इति अनेन प्रकारेण प्रथम आद्योऽयं चतुर्विधश्चतुर्धा उक्तः।

उक्तश्चाग्निपुराणे—'धीरोदात्तो धीरोद्धतः स्याद्धीरललितस्तथा।
धीरप्रशान्त इत्येवं चतुर्धा नायकः स्मृतः'॥ इति।

(१०) यद्यपि धीरोदात्तादीनामुक्तान्वयानुसारेण यथाकथञ्चित् लक्षणं प्राप्तं तथापि विशेषतः प्रतिपादयितुमाह—तत्रेति। उक्तचतुर्विधेषु नायकेषु मध्ये आद्यो धीरोदात्तः प्रतिपाद्यत इति शेषः। इत्थमन्यत्रापि बोध्यम्।

(११) धीरोदात्तं लक्षयति—अवीति—अविकत्थनः विकत्थना आत्मश्लाघा

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥३२॥

अविकत्थनोऽनात्मश्लाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः । यथा—रामयुधिष्ठिरादिः ।

अथ धीरोद्धतः—

(१२) मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

(१३) निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

तद्रहितः, आत्मप्रशंसाकरणरहित इति यावत् । क्षमावान् अपकारिणः प्रत्यपकार सामर्थ्ये सत्यपि तद्विमुखता क्षमा साऽस्त्यस्मिन् क्षमागुणयुक्त इत्यर्थः । अतिगम्भीरः अन्यैर्दुर्ज्ञेयाभिप्रायः । महासत्त्वो हर्षशोकादिभिरनभिभूतचित्तः । स्थेयान् अचिरकर्त्तव्येष्वपिकार्येषु अत्यन्तस्थिरप्रकृतिः । निगूढमानः निगूढं छन्नं मानमहङ्कारो यस्य सः सत्यभिमाने विनयेन तदाच्छादकः । दृढव्रतः सत्यप्रतिज्ञो नायकः धीरोदात्तः कथितः, पूर्वैरिति शेषः ।

यथा रामं प्रति—"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकार विभ्रमः इति ॥" इति ।

(१२) धीरोद्धतं लक्षयति–मायापर इति । मायापरः परवञ्चनतत्परः । प्रचण्ड उग्रप्रकृतिः । चपलः अस्थिरस्वभावः । अहं महानिति ज्ञानविशेषोऽहङ्कारः । दर्पः शौर्य-वीर्याद्यतिशयः अहङ्कारदर्पौ भयिष्ठौ बहुलौ यस्य सः तथोक्तः । आत्मश्लाघा निरतः स्वप्रशंसाकरणतत्परो धीरोद्धतः । नन्वत्र लक्षणे यदि परप्रतारणतत्परत्वमपि निवेश्यते तर्हि भीमसेनस्य तथात्वाभावात् कथं धीरोद्धतत्वम् ? अथवा कथं न आत्मगोपनरूपवञ्चनया वालिवधात् रामस्य धीरोद्धतत्वम् , तथा 'अश्वत्थामा हतो नरो वा कुञ्जरो वा इति वाक्छलेन द्रोणवधात् युधिष्ठिरस्य न धीरोद्धतत्वं तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषग्रस्ततया नेदं निर्दुष्टं लक्षणमिति चेत् ? सत्यम् , स्वाभाविकाहङ्कारदर्पभूयिष्ठत्वमेवात्र धीरोद्धतलक्षणम् , तदितरोपादनं किमर्थमिति चेत् ? सम्भवता मात्रस्फुटीकरणाय एवञ्च नोक्तदोषलेश इति बोध्यम् । एतादृशलक्षणस्वीकारेण प्रत्युत प्रतिनायकादेरपि मलयकेतुप्रभृतेः मुद्राराक्षसादौ धीरोद्धतत्वं सङ्गच्छते ।

(१३) धीरललितं लक्षयति—निश्चिन्त इति । निश्चिन्तो मन्त्रिवर्गादिषु स्थापितभारत्वात् उद्वेगरहितचित्तः । मृदुः अप्रचण्डप्रकृतिः ऋजुस्वभाव इत्यर्थः । अनिशं

कला नृत्यादिका। यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः।
अथ धीरप्रशान्तः--

(A)सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्॥ ३४॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः।
(१४) एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

(१५) एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा।

(१६) तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः।

(१७) एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः॥ ३५॥

रात्रिंदिवं कलापरः नृत्यगीतादितत्परः।
एवं यथा—"राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिता शेषोपसर्गाः प्रजाः।
प्रद्योतस्य सुतावसन्तसमयस्त्वंचेति नाम्ना धृतिं
कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः॥" इति।

(A) धीरप्रशान्तं लक्षयति—सामान्येति। सामान्यगुणैः उक्तत्यागित्वादिभिर्नायकसाधारणगुणैः। द्विजादिको ब्राह्मणादिर्नायको धीरप्रशान्तो भवेत्। अत्र धीरोदात्तादित्रितयभिन्नो नायको धीर प्रशान्त इत्यभिप्रायः इति—वागीशाः। माधवादिरित्यादिपदेन मृच्छकटिके चारुदत्तादिः।

यथा—तत उदयगिरिरिवैक एव स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान्।
इह जगतिमहोत्सवस्य हेतुर्नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः॥" इत्यादि।

यथा वा—"मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात्।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्॥" इति।

(१४) उक्तानां चतुर्विधानां धीरोदात्तादीनां नायकानां शृङ्गाररसविषये पुनः प्रत्येकस्य चतुर्विधत्वं प्रतिपादयितुमाह—एषाञ्चेति। भेदान् अवान्तरस्वरूपानित्यर्थः।

(१५) एभिरिति। एभिर्धीरोदात्तप्रभृतिभिः प्रत्येकमेव दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिर्वर्तमानैः समुदायेन षोडशधा शृङ्गारे षोडशप्रकारो नायको भवति रसान्तरे तु चतुष्प्रकार एवेत्यवधेयम्। दक्षिणधीरोदात्तः, दक्षिणधीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः दक्षिणधीरप्रशान्तः, एवं धृष्टादिपदयोजनया षोडशप्रकारा नायका प्राप्यन्त इति शेषः।

(१६) तत्रेति। तत्र शृङ्गारिरूपत्व इत्यर्थ।

(१७) दक्षिणनायकं निरूपयति—एष्विति। एषु तु दक्षिणादिचतुर्विधेषु

(१८) द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः।
यथा—

(१९) स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः॥

मध्ये अनेकमहिलासु अनेकस्त्रीषु समस्तुल्यो रागोऽनुरागो यस्य सः दक्षिणः नायकः कथितः साहित्यविद्भिरिति शेषः।

(१८) **द्वयोरिति**। अनेकशब्दस्यैकाधिकबोधकत्वेन द्वयोर्नायिकयोः त्रिचतुःप्रभृतिषु वा नायिकासु।

तथा च भरतः—"मधुरस्त्यागी रागं न याति मदनस्य नापि वशमेति।
अवमानितश्च नार्य्या विरज्यते स तु भवेज्ज्येष्ठः॥ इत्यत्र न रागं याति न मदनस्य वशमेतीत्यनेनासाधारण एकस्यां स्नेहो निर्षिद्धो दक्षिणस्येति। अतो वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्ति स्थितं दाक्षिण्यमिति।

(१९) स्वयमुदाहरति—**स्नातेति**। अन्तः पुरजनस्य अनेकपत्नीसम्भोगार्हा इयं रात्रिरिति तत्कर्म नियुक्तस्य कस्यचिद् राज्ञि निवेदनम्। अद्य कुन्तलेश्वरसुता कुन्तलदेशीयराजपुत्री तद्रूपैकापत्नी भवत्सङ्गमलाभाय स्नाता ऋतुस्नाता तिष्ठति वर्त्तते 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इति नियमविधिना अद्यगमनन्तत्रवैधम्। अङ्गराजस्वसुः अङ्गदेशीयराजभगिन्यास्तद्रूपैकपत्न्याः, अद्य वारः भवतस्तत्संभोगनियतवासरः, अतस्तत्रापि गमनमुचितप्राप्तमेव। कमलया नामिकया कयापि पत्न्या इयं रात्रिर्द्यूतैर्जिता भवता सहात्मप्राप्यत्वेन रात्रिमिमामक्षक्रीडायां पणीकृत्य तज्जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता अतः सापि न त्याज्या किन्तु गमनार्हैवेति भावः।

तथा अद्य देवी कृताभिषेकाराजपत्नी पट्टराज्ञीत्यर्थः, प्रसाद्या केनाऽपि हेतुना तस्या अद्यावश्यं प्रसादनम्, इति इत्थं विज्ञाय अन्तःपुरस्यसुन्दरीः प्रति रमणीगणमभिलक्ष्य मया विज्ञापिते तत्तद्वृत्तान्तनिवेदने कृते देवेन राज्ञा अप्रतिपत्त्या कर्त्तव्यानिश्चयेन मूढं व्याकुलं अप्राप्तिनिश्चयशून्यं वा मनो यस्य तेन। द्वित्रा द्वे वा त्रीणि वा परिमाणान्येषामिति द्वित्राः नाडिका दण्डान् स्थिताः कर्त्तव्यनिश्चयाय मौनीभूतम्। सर्वासु अनुरागसाम्येन कस्याऽप्युपेक्षानर्हत्वात् अप्रतिपत्त्या कर्त्तव्यनिर्णयभावेन मूढमनस्कत्वेन द्वित्रादिण्डस्थितिः। अत्र चतसृष्वपि नायिकासु तुल्यस्नेहत्वेनैव कर्त्तव्यमूढत्वात् राज्ञो दक्षिणनायकत्वम्। **इदमत्रानुसन्धेयम्**—ऋतुस्नातैवपत्नी तावदनुपेक्षणीया किम्वक्तव्यं कुन्तलमहाराजदुहिता। सामान्योऽपि कालो दुर्लङ्घ्यः किंवक्तव्यम्

(२०) कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—
(२१) शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः
पादेन प्रहृतं तया, सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित्तत्र विधातुमक्षमतया बाष्पं सृजन्त्याः सखे !
ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

(२२) अनुकूल एकनिरतः—
एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

अङ्गनाथभगिनीप्सितन्यायप्राप्तसमागमकालः । सामान्येऽपि जये पराधीनता किं वक्तव्यं सौन्दर्य्यसुधानिष्यन्दि कमलाप्रयुक्ते । एवमुत्तरोत्तरकार्यसंपातेऽपि महाराज्ञ्याः प्रसादनं तावत्सर्वोपरीति रहस्यमिति सारवेदिनो वदन्ति । पद्येऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

(२०) क्रमप्राप्तं धृष्टनायकं लक्षयति—कृतागा इति । आगोऽपराधः कृतोऽऽगो येन सः । केनापि कार्येण प्रियासविधे कृतोपराधोऽपि सन् निःशङ्कः तर्जनादिना प्रियया तर्जितोऽपि भर्त्सितोऽपि सन् न लज्जितः । तथा प्रियया दृष्टोऽवलोकितोऽन्यासक्त्यादिर्यस्य स तादृशः सन्नपि मिथ्यावाक् मयैतन्न कृतमित्ययथार्थवचनः । यद्यपि लक्षणेनानेन त्रिविधो धृष्टनायकः कथितस्तथापि धृष्टत्वरूपणैकविध एवेति ज्ञेयम् ।

(२१) स्वकीयं पद्यमाद्ययोरुदाहरति-शोणमिति । रोषारुणमुखीं प्रियां चुम्बितुं गतस्य तया प्रहर्त्तुमुद्यतं पादं धृत्वा किञ्चित्कर्त्तुमक्षमीकृतां रुदतीं तां दृष्ट्वा नायकस्य सख्यौ वृत्तान्तकथनमिदम् ।

हे सखे ! अहं प्रियतमाया आगसैव शोणं रक्तवर्णं मुखं वीक्ष्य तदेव चुम्बितुं तस्या समीपं यातो गतः, अनुनयादिकमकृत्वापीति भावः । तदनन्तरं तया प्रियतमया पादेन प्रहृतं मदङ्गमिति शेषः । मयि सपदि तत्क्षणं तं पादं धृत्वा सहासे हास्यं विदधति सति तत्र तस्मिन्समये किञ्चिदप्यण्वपि विधातुं कर्त्तुम् अक्षमतया असमर्थतया कारणेन बाष्पम् अश्रुजलं त्यजन्त्याः वामभ्रुवः रमणीयायास्तस्याः कोपोऽपि चेतसि स्वान्ते ध्यातः स्मृतः सन् कौतुकं कुतूहलं वितनुते विस्तारयति । पद्येऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अत्र स्वापराधेनैव शोणीभूतं मुखं तदेव चुम्बितुं तत्समीपगमनात् निःशङ्कत्वेन तथा पादप्रहारेण जातापमानेऽपि पादधारणेन ह्रियोऽभावेन चाद्ययोर्लक्षणसमन्वयः । अन्त्यस्योदाहरणं मालविकाग्निमित्रादावनुसन्धेयम् ।

(२२) क्रमप्राप्तमनुकूलत्वं लक्षयति—अनुकूल इति । विवरणे स्फुटोऽर्थः ।

यथा—

(२३) अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं,
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो-
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

(२४) शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥ ३७ ॥

(२५) यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभावो द्वयोरपि नायिकयोर्बहिर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाचरति स शठः।

---

(२३) अनुकूलनायकमुदाहरति—अस्माकमिति । स्वस्य पतिप्रियत्वमावेदयितुं कस्याश्चिन्नायिकायाः सखीं प्रत्युक्तिरियम् । हे सखि ! अस्माकम् एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते 'अस्मदो द्वयोश्चेति' सूत्रेणैकत्वे बहुत्वविधानमत्र तेन ममेत्यर्थः । वाससी वसनद्वयं परिधेयमुत्तरीयञ्चेति भावः । न रुचिरे न मनोहरे, ग्रैवेयकं कण्ठभूषणं न उज्वलं न कान्तिमत् , गतिर्गमनं नो वक्रा नो हावभावादिद्योतिका चित्रा, हसितं हसनं न उद्धतं प्रियतमचित्ताकर्षणसमर्थनातिरिक्तम् , तथा कश्चित्सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजो विकारो मदो नैवास्ति । वस्त्रौज्ज्वल्यादिकं नायकवशीकरणकारणं सौभाग्यकारणं च मम किमपि नास्ति किन्तु तथापि न केवलमहमेव अन्ये परकीया अपिना स्वकीया जना वदन्ति अस्याः पतिः सुभगोऽपि सौन्दर्येणान्यनायिकाभिलषणीयस्वरूपसौभाग्यवानपि यद्वा मनोज्ञोऽपि अन्यत अन्यस्यां नायिकायां दृष्टिं न क्षिपतीति । इयता एतावतैव मिथ्यावादेन विश्वम्—एतद्विश्ववर्त्ति स्त्रीजनं दुःस्थितं मयि असूयया मदपेक्षया सौभाग्याल्पत्वेन वा दुःस्थितं दुष्टचित्तं प्रतिकूलं वा मन्यामहे ।

अस्य नायकस्य एकस्यामेवास्यां वक्तृनायिकायां निरतत्वादनुकूलनायकत्वमवगन्तव्यम् । पूर्वोक्तं छन्दः ।

(२४) पुनरपि क्रमप्राप्तं शठं लक्षयति—शठोऽयमेकत्रेति । विवरण एव स्पष्टोऽर्थः, अतो न व्याख्यायते कारिकामेनाम् ।

(२५) विवृणोति—य इति । अत्र पुनश्शब्दस्त्वर्थे । यो नायकस्तु बद्धभावो वस्तुतो धृतानुरागः यस्यां नायिकायां 'बद्धभावस्तां गृहीत्वा द्वयोरिति ध्येयम् । बहिः सुरतातिरिक्तविषये दर्शितानुरागः दर्शितं भूषणदानादिसाम्येनानुरागः प्रेम येन सः । अन्यस्यां यस्यां बद्धभावस्तदतिरिक्तायां गूढं छन्नं विप्रियमप्रियम् आचरति अनुतिष्ठति स शठः शठनायक इत्यर्थः ।

यथा—

(२६) 'शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।
तदेतत्काचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥'

(२७) एषां च त्रैविध्यादुत्तममध्याधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च ॥ ३८ ॥

(२८) एषामुक्तषोडशभेदानाम् ।

(२६) लक्ष्यमुदाहरति–शठेति । नायिकाया विप्रियकारिणं नायकं भर्त्सयन्त्या सख्या उक्तिरियम् । हे शठ ! खल ! मम सखीमाश्लिष्यन् आलिङ्गन्नेव त्वं यत् अन्यस्या आगच्छन्त्या अपरस्या नायिकायाः काञ्चीमणिरणितं रशनादाममणिभणितम् आकर्ण्य श्रुत्वा सहसा यत् प्रशिथिलभुजग्रन्थिः श्लथीभूतालिङ्गनकालीनबाहुवेष्टनः, अभवो जातोऽसि तदेतत् तवाचरणं काचक्षे कुत्र कथयामि कुत्रापि कथयितुं नार्हामीति भावः । अतो मे सखी घृतमधुमयेन मिश्रितघृतमधुरूपेण तव यद्बहु नानाप्रकारं वचो वचनं तदेव विषम् । घृतमधु यथा आपाततः स्वादु पश्चाद्विषम् , तथा तव वचनमप्यापाततो रमणीय पश्चादनिष्टाचरणेनायथार्थत्वप्रतिभासाद्विषतुल्यमिति भावः । आघूर्णन्ती विमुह्यन्ती किमपि कर्त्तव्यं हितमहितं वा न गणयति न निश्चेतुं शक्नोतीत्यर्थः । अन्यथा तत्रैद्दग्बहिरनुरागाद्विरमेदित्याशयः । शिखरिणीच्छन्दः पद्येऽस्मिन् । अत्र आगच्छन्त्यां नायिकायां तात्त्विकबद्धभावतया केवलाश्लेषरूपबहिरनुरागप्रकटनेन अपरस्यां नायिकायां गूढविप्रियाचरणात् नायकस्यास्य शठनायकत्वमिति स्पष्टमेव लक्षणोदाहरणम् ।

(२७) पुनरपिनायकभेदमेव दर्शयितुमाह—एषाञ्चेति । चोऽत्र किञ्चेत्यर्थे । एषां सर्वेषां शृङ्गारिनायकानां उत्तमाधममध्यमत्वेन त्रैविध्यात् त्रिप्रकारकत्वात् नायकभेदाश्चत्वारिंशत् तथाष्टौ च षोडश त्रैगुण्येनाष्टचत्वारिंशत् ।

(२८) विवृणोति—एषामिति । शृङ्गाररसे प्रत्येकत एव धीरोदात्तादीनाञ्चतुर्णां दक्षिणधृष्टादिरूपत्वेन चतुर्विधत्वात् समूहेन ये षोडशभेदा उक्तास्तेषामित्यर्थः । एतद्भिन्ने तु चतुर्विधा एवेति पूर्वमुक्तमेव । अत्रेदमप्यनुसन्धेयम्—कामशास्त्रे दत्तादिजातिभेदेन चतुर्विधो नायको भवतीत्युक्तम् , तथाहि—

"पुनश्चतुर्धा कथितः कामशास्त्रेषु जातितः । दत्तो भद्रः कूचिमारः पाञ्चाल इति सूरिभिः ॥
पद्मिनी वल्लभो दत्तो भद्रः स्याच्चित्रिणीप्रियः । पाञ्चालः कूचिमारौ तु पद्मिनी शङ्खिनीप्रियौ"॥

इति मन्दारमन्दे शुद्धबिन्दौ ।

(२९) अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह—

(३०) दूरानुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ॥३९॥

(३१) तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसंगते इतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति । यथा—रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः ।

(३२) अथ शृङ्गारसहायाः—

(३३) शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

(२९) एवं नायकभेदान्निरूप्य तत्सहायान् वक्तुमुपक्रमते अथेति । अथ भेदसहितनायकनिरूपणान्तरम्, प्रसङ्गादिति । नायकविषये किमपरं बोद्धव्यमित्याकाङ्क्षोत्थितेन प्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । अत एव प्रकरणेऽस्मिन् नायकसहायप्रतिपादनस्यासङ्गतिर्नेति ध्येयम् । अत्र एतेषामित्यनेन नायकमात्रस्यैव परामर्शो न तु प्रक्रान्तशृङ्गारीयाष्टचत्वारिंशत एव । अत एव रामस्य सुग्रीवसहायो दर्शयिष्यते । एषां हि सहाययुक्तत्वेन कार्यकारित्वेऽधिकरसपरिपोषः । एवमन्यत्र ।

(३०) सहायेषु मध्ये पीठमर्दं लक्षयति - दूरादनुवर्त्तिनीति । तस्य नायकस्य दूरादनुवर्त्तिनि बहुदेशव्याप्यसाध्ये इत्यर्थः । प्रासङ्गिकेतिवृत्ते प्रसङ्गवशादुत्थापिते चरित्रे यद्वा दैवत उपस्थित इतिवृत्ते वृत्तान्ते किञ्चित् तद्गुणहीनः तस्य नायकस्य गुणैस्त्यागित्वादिभिर्हीनोऽल्प एव प्रायेण तत्समगुणवानेव न त्वत्यन्तं निकृष्टमित्यर्थः । पीठमर्दाख्यः कार्यविशेषेऽधिकृतत्वात्पोठं मृद्नातीति पीठमर्द इत्यन्वर्था संज्ञा । तदाख्यस्तन्नामा] अस्य नायकस्य सहायः स्यात्, शृङ्गारातिरिक्तेषु रसेष्विति शेषः । पादपूरणे तु शब्दो बोध्यः । मालविकाग्निमित्रे धारिणीदेव्याः शान्तरसादौ कौशिक्यादीनां स्त्रीणामपि पीठमर्दिकात्वदर्शनादत्र अस्येति पुंस्त्वमविवक्षितम्; तेन स्त्रीणामपि पीठमर्दाख्यसहायो नानुपपन्नः ।

(३१) विवृणोति—तस्येति । दूरानुवर्त्तिनीत्यस्यार्थमाह बहुव्यापिनीति बहुदेशव्याप्यसाध्येत्यर्थः । प्रसङ्गसङ्गते प्रसङ्गक्रमेण लब्धे । किञ्चित्तद्गुणहीन इत्यस्यार्थमाह-अनन्तरेति । अनन्तरोक्तैः पूर्वोक्तैः नायकसामान्यगुणैस्त्यागित्वकृतित्वादिभिः । सुग्रीवादयः पीठमर्दाः । सीतानयनयादिविस्तृतचरिते साहाय्यविधानादिति भावः । आदिपदेन मालतीमाधवे—मकरन्दः ।

(३२) शृङ्गारसहायान् दर्शयितुमाह—अथेति । शृङ्गारातिरिक्तनायकसहायनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । शृङ्गारसहायाः शृङ्गारे रसे सहाया नायकस्येत्यर्थः । प्रतिपाद्यन्त इति शेषः ।

(३३) तद्दर्शयति—शृङ्गारेऽस्येति । भक्ता नायकानुरक्ता नर्मसु परिहासेषु

भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥४०॥
(३४) आदिशब्दान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः।
(३५) तत्र विटः—
(३६) संभोगहीनसंपद्विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः।
वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्॥४१॥
(३७) चेटः प्रसिद्ध एव।

निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः कुपितानां वधूनां मानिनीनां मानभङ्गे क्षमाः, शुद्धा नायककार्ये औदासीन्यादिदोषशून्याः परदारगमनदोषरहिता वा विट-चेट-विदूषकाद्या अस्य नायकस्य शृङ्गारे रसे सहाया भवेयुः। अत्राप्यस्येति पुंस्त्वमविवक्षितं तेन नायिकानामपि विटादयः सहायाः स्युरिति बोध्यम्। अत एव वसन्तसेनायाः सहायो विटः मृच्छकटिके, कलहंसादिश्चेटः सहायो मालतीमाधवादौ, शकुन्तलादौ च विदूषकः सहाय इति ध्येयम्।

उक्तञ्चाग्न्येये—पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रयः।
शृङ्गारे नर्मसचिवा नायकस्यानुनायकाः॥ इति।

(३४) कारिकोक्ताद्यपदं व्याचष्टे—आदिशब्दादिति। ताम्बूलिकस्ताम्बूलविक्रयी। गान्धिको गन्धविक्रयी। वृत्तावादिपदेन मालतीमाधवादौ मकरन्दादिना सुहृदा नायकस्य साहाय्यदर्शनात् सुहृद्वर्गादयो ग्राह्याः। ननु मूले त्वाद्यशब्दोपादानाद्विवरणे चादिशब्दादिति प्रतीकमुपादानमयुक्तमिति चेत्? सत्यम्, आदौ भव आद्य इत्यस्य प्रकृतित्वादादिशब्दादित्यस्य सङ्गतेः।

(३५) तत्रेति। तत्र विटादिषु मध्ये यथाक्रमं विटः प्रदर्श्यत इति शेषः।

(३६) विटं लक्षयति—सम्भोगहीनसम्पदिति। तु शब्दोऽत्र शृङ्गारससहायगणनभेदज्ञापकः। सम्भोगेन बहुव्ययेन हीना विनाशिता सम्पद्येन सः। अतोऽयं जीविकायै अपरमाश्रयति। धूर्त्तः कूटस्वभावः द्यूतनिरतो वा। कलैकदेशज्ञः, नृत्यादिकलानामेकदेशं जानाति न तु समुदायम्। वेशे वेश्यालये ये उपचारा व्यवहारा स्तेषु कुशलो दक्षः। वाग्मी वक्ता मधुरो मधुरभाषी। अथ गोष्ठ्यां शृङ्गारीयगोष्ठ्यां, "वेश्याभवने सभायामन्यतमस्योदवसिते वा समानविद्याबुद्धिशीलवित्तवयसां सह वेश्याभिरनुरूपालापैरासनबन्धो गोष्ठी इति वात्स्यायनः। अन्यतमस्य नागरस्योदवसिते गृहे वा। स्त्रीप्रतिबद्धकलाप्रतिपत्त्यर्थं गोष्ठ्यां वेश्यानामन्तर्भाव इति तद्व्याख्यातारः। बहुमतो लोकैः समाहृतो विटः स्यात्। "विट शब्दे" इति यशोधरः। तेन वेश्यानागरिकयोः परस्परं सन्देशं विटति कथयतीति विटः। 'एकविद्यो विटश्चेटः संधानकुशलो मतः। इति।

(३७) चेट इति। "भृत्ये दासेरदासेय-दास-गोप्यकचेटकाः" इत्यमरात् चेटो भृत्यत्वेन प्रसिद्ध एव सर्वलोकविदित एव चेटीपुत्र इत्यर्थः। अत एवास्य

(३८) कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः ।
हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥ ४२ ॥

(३९) स्वकर्म हास्यादि ।

(४०) अर्थचिन्तने सहायमाह—

(४१) (क) मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

(४२) अर्थास्तन्त्रावापादयः ।

(४३) यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे—'मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने' इति केनचिल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनो-

लक्षणकथनं नावश्यकमिति भावः। मालतीमाधवादौ चोदाहरणं स्पष्टम् ।

(३८) क्रमप्राप्तं विदूषकं निरूपयति–कुसुमेत्यादि । कुसुमवसन्तादिरभिधा संज्ञा यस्य सः । यत्किञ्चित्पुष्पवाचकशब्दाभिधो वसन्तकालवाचकशब्दाभिधो वेत्यर्थः। आदिनान्यविधाभिधोऽपिग्राह्यः । कुसुमाभिधो विदूषको यथा रसालकादिः । वसन्तकालवाचकशब्दनामा यथा शाकुन्तले माधव्यः । अन्यविधनामा यथा मालविकाग्निमित्रे गौतमः । कर्मणा कार्येण वपुषा शरीरचेष्टाविशेषेणेत्यर्थः, वेशेन वसनभूषणादिना भाषाद्यैर्हास्यकरः सर्वेषां हास्यजनकः । कलहे विवादे रतिरनुरागः, तथा स्वकर्म भोजनादिकं जानातीति स्वकर्मज्ञः, नायकसहायो विदूषकः स्यात् ।

(३९) स्फुटार्थत्वाभावत्केवलं स्वकर्म्म शब्दं व्याचष्टे स्वकर्म्मेति आदिपदेन धनादीनां ग्रहणं बोध्यम् ।

(४०) रसीयनायककथनप्रसङ्गादन्यत्रापि सहायमाह—अर्थचिन्तन इति । अर्थानां स्वपरराज्ये कर्त्तव्यानां चिन्तने उपायनिरूपणे ।

(४१) मन्त्रीति । अस्य इति सहाय इति चानुषज्यते । नायकस्य राज्ञः अर्थानां चिन्तायां मन्त्री सहायः स्यादित्यर्थः ।

(४२) कारिकोक्तार्थशब्दं व्याचष्टे—अर्था इति । तन्त्रणं तन्त्रम् । स्वाधीनत्वात्स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म्मापि तन्त्रशब्देनोच्यते । आ समन्ताद् वपन्तीतिकर्त्तव्यताबीजमत्रेत्यावापः । "टुवप् बीजसन्ताने" तस्मात् "हलश्च" इति घञ् । परमण्डले क्रियमाणं कर्म्म आवापः । (तन्त्रं राजकृत्यं तस्य आवापो योग्यायोग्यानुष्ठानमित्यर्थः) आदिपदेन शत्रुनिग्रहव्यवहारदर्शनादीनां परिग्रहः ।

(४३) नायकसहायकथनप्रस्तावे दशरूपके धनञ्जयोक्तं प्रकरणान्तरीयलक्षणाभिधानं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । स्वं चेति । स्वं राजा चकारो वार्थः यत्त्व-

(क) क्वचित् पुस्तके 'मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां तद्भवरोधे । इत्यर्धार्धं स्वविवरणगतपदयोजनेन 'मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावापादयः। इत्येवमनुष्टप्रूपत्वं प्रापितम् 'तथा तद्भवरोधे' इति खण्डं गद्ये योजितं वर्त्तते ।

पायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम् , न तु सहायकथनप्रकरणे ।

(४४) नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः' इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् ।

(४५) यदप्युक्तम्—'मन्त्रिणां ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः' इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः । किं तु स्वयमेव संपादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ।

त्रेत्यादेर्गतार्थमित्यत्र सम्बन्धः । तस्य राज्ञोऽर्थचिन्तने उपायनिरूपणे मन्त्री केवलो मन्त्री, वा स्वं केवलो राजा उभयञ्चापि परस्परं मिलित्वा सखा उपाय इत्यर्थः । अर्थ चिन्तनस्य उपायचिन्तनस्य य उपायास्तेषां प्रकरणे प्रस्तावे लक्षितव्यं तल्लक्षणं विधेयम् । प्राकरणिकत्वात्तथैव कर्त्तुमुचितमिति भावः । नायकस्य सहायकथनप्रकरणे तु न लक्षितव्यमित्यत्रान्वयः । स्वस्य स्वसहायत्वमसम्भवः सहायताया भिन्नव्यक्तिवृत्तित्वादिति भावः ।

(४४) नन्वात्मनः सखिशब्दप्रतिपाद्यत्वं न भवितुमर्हति किन्तु केवलमन्त्रिण एवेति चेत् ? अत आह-नायकस्यार्थचिन्तन इति । इत्युक्तेऽपि । अनेन प्रकारेणोक्तकारिकार्द्धस्यार्थप्रतिपादनेऽपि । अर्थतः तात्पर्यत एव सिद्धत्वात् गतार्थत्वात् । एवञ्च स्वञ्चेत्यादिकथनं निरर्थकं स्यात् तदनुपादानेऽपि तल्लाभादित्यर्थः । स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारित्वरूपसहायत्वानुपपत्तेरतः "अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः" एतावन्मात्रोक्तावपि स्वस्याप्यर्थचिन्तनप्राप्तत्वात् "स्वञ्चोभयञ्च" इति व्यर्थमेव स्यादिति भावः । अत्र सखिशब्दस्योपायार्थत्वम् न तु सहायपरत्वमित्यवगन्तव्यम् ।

(४५) पुनस्तदुक्तं दूषयितुमुत्थापयति-यदप्युक्तमिति । ललितो धीरललितस्तादृशो राजा मन्त्रिणैवार्थसिद्धिरिति शेषः । स्वस्य शृङ्गारनिरतत्वात् । धीरललितस्य राज्ञः कार्यसिद्धिर्मन्त्र्यायत्तेत्यर्थः । शेषा अवशिष्टा धीरोदात्तादयो राजानः मन्त्रिणा स्वेनात्मना च आयत्ता निघ्ना सिद्धिर्येषान्ते तथोक्ताः । धीरललितव्यतिरिक्तास्त्रयस्त्रिविधाः केचन मन्त्रायत्तसिद्धयः केचन स्वायत्तसिद्धयः केचन चोभयायत्तसिद्धयः । स्वलक्षणकथनेनेति । धीरललितलक्षणकथनेनेत्यर्थः । "निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्" इति धीरललितलक्षणे निश्चिन्तत्वेनार्थचिन्तनस्य मन्त्रिमात्रवृत्तित्वसिद्धेः तस्य मन्त्रिणः सहायकथनं गतार्थमिति भावः । अतो "मन्त्रिणा ललितः" इत्याद्युक्तिर्निरर्थिकैवेति वेदितव्यम् । धीरललितस्य यो मन्त्री तस्य स्वयमेवार्थचिन्तकत्वम् , न तु स्वचिन्तने तस्य सहायत्वमिति स्फुटीकुर्वन्नाह—न चार्थचिन्तनमिति । तस्य धीरललितस्य स्वयमेव मन्त्र्येव निष्पादकः कार्यसम्पादकः, प्रधानकारणमित्यर्थः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावादित्यत्रापि तस्य

(४६) अथान्तःपुरसहायाः—

(४७) तद्वदवरोधे ।
वामनशण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः ॥ ४३ ॥
(४८) मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ।
सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यशब्दान्मूकादयः । तत्र शण्ढवामनकिरातकुब्जादयो यथा रत्नावल्याम्—

धीरललितस्य अर्थचिन्तनाद्यभावात् स्वयं कार्यपर्य्यालोचनाद्यभावात् । तथासति निश्चिन्तत्वकथनमेव व्याकुप्येतेति भावः ।

यत्त्वात्राद्देः सन्दर्भस्यायमाशयः—"सहायकथनप्रस्तावे मन्त्रिण एव सहात्वकथनं युक्तम् , नत्वात्मन उभयस्य वा आत्मन एवात्मसहायत्वं विरुद्धम् । किन्तु राजा केनार्थचिन्तनं कुर्यादित्यपेक्षायामेव क्वचिन्मन्त्रिणा क्वचिदात्मना क्वचिदुभयेनेति वक्तुं युक्तम्, धीरललितस्य निश्चिन्तत्वादिरूपकथनेन मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनमुपपद्यते । किञ्च तदप्यर्थचिन्तनोपायप्रकरण एव लक्षितव्यम् , न तु सहायकथनप्रकरणे, धीरललितस्य तस्य न च सहायः सः । मन्त्रिणः सहायत्वे धीरललितस्याप्यर्थचिन्तनप्रसङ्गात्" इति ।

(४६) अथान्तः पुरसहायान्वक्तुमुपक्रमते—अथान्तःपुरेति । नायकस्यान्तःपुरेऽवरोधे सहायाः पर्य्यवेक्षणादिकार्यसाधकाः प्रतिपाद्यन्त इति शेषः । अत्र नायकसहायकथनप्रस्तावे तद्रमणीनामित्युक्तिः केषाञ्चिदविचारितमेवेत्यवधेयम् ।

(४७) प्रतिपादयति—तद्वदवरोध इति । तद्वत् तथा अवरोधेऽन्तःपुरे वामनः खर्वस्वरूपः, शण्ढः शाम्यति पौरुषाभावादिति शण्ढः 'शमु उपशमे' इत्यस्माड्ढः । मूर्धन्यादिस्तु षणुप्रकृतिकः तत्र अमन्ताड्डः तस्य बाहुलकाड्डत्वं षस्य सत्त्वाभावश्च । शण्ढः छिन्नोपस्थः क्लीबो वा । किरातो हीनजातिविशेषः, म्लेच्छस्तु प्रसिद्ध एव आभीरो गोपालः शकारो वक्ष्यमाणस्वरूपः कुब्जः कुटिलाकृतिः, तदाद्या नायकस्य अन्तःपुरसहाया इत्यत्र सम्बन्धः ।

(४८) एतेषां मध्ये केवलं शकारस्याप्रसिद्धार्थकत्वेन तमेव निरूपयति—मदेत्यादिना । मदमूर्खताभिमानी मदो गर्वो मद्यविकारो वा मदमूर्खताभ्यामभिमानी अहं महानिति ज्ञानवान् , दुष्कुलता नीचवंशोत्पन्नता ऐश्वर्य्यं धनसमृद्धिस्ताभ्यां संयुक्तः सम्बद्धः, अनूढाया अविवाहिताया उपभोग्याया स्त्रियाः, भ्राता अत एवास्य सत्कारातिशयेन मदाभिमानयोः सम्भव इति ध्येयम् । अयं सः प्रसिद्धःश्यालः शकार इत्युक्त आलङ्कारिकैरिति शेषः । आद्यशब्दादिति । कुब्जाद्या

(४९) नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः।

(५०) अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञातव्याः।

अथ दण्डसहायाः—

(५१) दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च।

दुष्टनिग्रहो दण्डः। स्पष्टम्।

इत्यत्राद्यशब्दादित्यर्थः। अत्राप्यादिपदेन बधिरान्धादयो ग्राह्याः। यत्त्वत्र स्वभावतः स्त्रीणामनुरागानर्हा वृद्धकुरूपादयस्तत्र अन्तःपुरे विनोदादावेतेषामयोग्यत्वात्।

(४९) वामनादीनुदाहरति—नष्टमिति। रत्नावलीनाटिकायां वानरवेषेणागच्छन्तं विदूषकमवलोक्यान्तःपुरस्थनपुंसकादीनां भीत्या पलायनमिदम्। मनुष्येषु मध्ये गणनाभावात् प्रजोत्पादनशक्त्यभावात् एतेषां मनुष्येषु गणना न भवतीत्याशयः। त्रपां पलायनादिजनितां लज्जाम् अपास्य त्यक्त्वा त्रासाद्भयादिति सर्वत्र योजनीयम्। वर्षवरैर्नपुंसकैः नष्टं पलायितम्, षण्ढो वर्षवर इति नार्थान्तरम्। वर्षवरस्य लक्षणन्तु—

ये त्वल्पसत्त्वाः कुशलाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः।
जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः॥ इति।

नाट्यशास्त्रे स्त्रीपुंसोपचाराध्याये। अयं पुरोवर्ती वामनः खर्वाकृतिः पुरुषः कञ्चुकिनो वृद्धब्राह्मणस्य कञ्चुकस्य सर्वाङ्गव्यापकवस्त्रस्य अन्तर्मध्यभागे विशति। पर्य्यन्ताश्रयिभिः पर्यन्तप्रान्तभागमाश्रयन्ति ये तैः प्रान्तवर्त्तिभिरित्यर्थः, किरातैर्निजस्य नाम्नः सदृशं युक्तं कृतम् आचरितम्। "कॄ विक्षेपे" इत्यस्मात् 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्यये किर इति किरं पर्यन्तदेशमतन्ति सततं गच्छन्तीति पचाद्यच् किरात इति नाम्नस्तत्सदृशं विक्षिप्ततया इतस्ततो भ्रमणमित्यर्थः। तथा आत्मेक्षणाशङ्किनः--आत्मने यदीक्षणं वानरकर्त्तृकं दर्शनं तत्र आशङ्कन्ते इति ते तादृशाः कुब्जा जना न पलायिताः किन्तु नीचतयैव स्वभाव खर्वत्वेऽपि पुनः खर्वाकारेण शनकैर्मंदं मन्दं यान्ति गच्छन्ति। शार्दूलविक्रीडित छन्दः।

(५०) अन्येऽपीति। अन्येऽवशिष्टा अपि म्लेच्छाभीरादयः।

(५१) दण्डसहायान् दर्शयति—दण्ड इति। सुहृदः सखायः कुमाराः पुत्राः, आटविका-वनचारिणः सामान्ताः स्वाधिकारान्तर्वर्त्तिनो नृपाः सैनिकाः सैन्याः आद्यपदेन हिंस्रादयश्च दण्डे दुष्टनिग्रहे नायकस्य सहायाः स्युः। तत्र रामा-

(५२) ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ॥ ४५ ॥

(५३) ब्रह्मविदो वेदविदः, आत्मविदो वा ।

अत्र च—

(५४) उत्तमाः पीठमर्दाद्याः—

आद्यशब्दान्मन्त्रिपुरोहितादयः ।

(५५) मध्यौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ॥ ४६ ॥

आद्यशब्दात्ताम्बूलिकगान्धिकादयः ।

यथादौ-रामादीनां हनूमदादयः सुहृदः । महाभारतादौ-युधिष्ठिरादीनांमभिमन्युप्रभृतयः कुमाराः । आटविकानां दण्डसहायत्वन्तु-दण्डनीयस्य अटव्यां पलायितस्य प्रदर्शकत्वाद्दण्डनीयविपक्षराज्याटव्यां स्थितत्वात्तद्वृत्तान्तज्ञातत्वाच्च । यथा मुद्राराक्षसादौ-कौलूतादयः । सामन्ताः-अधीना राजानः सैनिकाः सैन्याः आदिना सेनापतिप्रभृतयश्च दण्डे शत्रुविजयादौ नायकसहाया भवेयुः । यथा मुद्राराक्षसादौ-मलयकेतुप्रभृतीनां सामन्तादय इति बोध्यम् ।

(५२) धर्मसहायान् दर्शयति-ऋत्विक्पुरोधस इति । ऋत्विज ऋत्विक्कर्मणि वृत्ता याज्ञिकाः, पुरोधसः पुरोहिताः ब्रह्मविदः ब्रह्म वेद तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म विदन्ति ये ते विवृत्युक्ताः, तथा तापसाः तपस्विनश्च धर्म्मे नायकस्य सहायकाः । उदाहरणन्तु क्रमेण यथा-पुत्रेष्ट्यादौ दशरथादीनां ऋष्यशृङ्गादयः ऋत्विजः तेषामेव वशिष्ठादयः पुरोधसः यद्वा युधिष्ठिरादीनां धौम्यादयः परीक्षितादीनां शुकादयो ब्रह्मविदः । विश्वामित्रप्रभृतयस्तापसा दशरथादीनाम् ।

(५३) ब्रह्मशब्दस्य वेदपरत्वम्, आत्मपरत्वं वा "वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरोक्तदिशा द्विविधमपि भवितुमर्हतीति ध्वनयन्नाह-ब्रह्मविद इति । आत्मविदो योगिनः ।

(५४) एवं नायकसहायान्निरूप्य तद्भेदान् दर्शयति-उत्तमा इति । पीठमर्दस्य नायकतुल्यगुणत्वादुत्तमत्वम्, मन्त्रिपुरोहितादीनान्तु उच्चजातीयत्वाद्विद्यादिगुणवत्वाच्चोत्तमत्वं बोध्यम् ।

(५५) मध्याविति । विटश्च विदूषकश्चेति विटविदूषकौ तन्नामभाजौ मध्यौ मध्यमौ । वाग्मित्वमधुरत्वादिगुणयुक्तत्वाद्धूर्त्तादिदोषवत्वाच्च विटस्य मध्यमत्वम्, विश्वस्तादिगुणयुक्तत्वात् कलहप्रियत्वादिदोषयुक्तत्वाच्च विदूषकस्य मध्यमत्वञ्चोध्यम् मदमूर्खतादिप्रबलदोषयुक्तत्वाच्छकारस्याधमत्वम् । अतिनिकृष्टकार्यकरणाच्चेटताम्बूलिकादीनामधमत्वमिति ग्रन्थतात्पर्यम् ।

(५६) अथ प्रसङ्गाद्दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह—
(५७) निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा संदेशहारकः ।
कार्यप्रेष्यस्त्रिधा(क)दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ॥४७॥
(५८) तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् ।
तत्र—
(५९) उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

(५६) नायकसहायकार्ये दूतस्यापि सहायविशेषत्वेनानुपेक्षणीयत्वात्तल्लक्षणं विभागकथनञ्चावश्यकमिति प्रसङ्गात् तत्प्रतिपिपादयिषन्नाह—**अथेति** । **प्रसङ्गात्** नायकसहायकथनप्रस्तावरूपप्रसङ्गात् । **विभागगर्भलक्षणमिति** । विभागो गर्भे मध्ये यस्य तत्ताहशञ्च लक्षणं स्वरूपञ्चेति तत्तथोक्तम् ।

(५७) **निसृष्टार्थ इति** । दूतलक्षणन्तु "कार्य्यप्रेष्यो दूत" इत्येतावन्मात्रम् । स च त्रिविधः—निसृष्टार्थो मितार्थः सन्देशहारकश्च । तथाविधास्त्रिप्रकारा दूत्यश्चापि भवन्तीति शेषः । **यथा**–निसृष्टार्था मितार्था सन्देशहारिका चेति ।

(५८) **तत्रेति** । कार्यप्रेष्यः कार्य्याय वार्त्ताप्रापकाय तदानयनाय वा प्रेष्यः नियोज्यः । यस्य प्रेषणमेव प्रधानकर्म तादृशः प्रेष्य इत्यनेन नियोज्यो लभ्यते । अत एव कमप्यानयितुं गतस्यापि दूतत्वमिति बोध्यम् ।

(५९) निसृष्टार्थादीनां क्रमेण लक्षणं निरूपयति-**उभयोरिति** । उभयोरित्यस्य वृत्तावेव विवरणं स्पष्टम् । **भावमभिप्रायं स्वयमात्मनैव उन्नीय** ऊहित्वा

(क) अथ प्रसङ्गाद्दूतानां गुणकथनमपि युक्तमिति मत्वा तान् प्रतिपाद्यते—
"आत्मवान् मित्रवान् युक्तो भावज्ञो देशकालवित् ।
अभ्यासमप्ययत्नेन कार्यं संसाधयेन्नरः" ॥

आत्मनि स्थापितगुणत्वादात्मवान् । सहायविमर्शेन मित्रवान् । युक्त इति राजवृत्ताचरणेन युक्तः स्वकर्मतत्पर इत्यर्थः ।

एवं पटुता धाष्टर्यम्, इङ्गिताकारज्ञता, प्रतारणकालज्ञा विपद्यबुद्धित्वं लघ्वी प्रतिपत्तिः सोपायाचेति दूतगुणा ज्ञेयाः ।

एवमेव दूतीविशेषा अपि अन्यत्र प्रतिपादिताऽति संक्षिप्ततयात्र निरूप्यते । तथाहि-निसृष्टार्था परिमितार्था, पत्रहारी, स्वयंदूती, भार्यादूती, मूढदूती, मूकदूती, वातदूती चेति ।

"तत्रोभयोर्भावमुन्नीय' इत्यादिना नायकलक्षणलक्षितैवात्रापि निसृष्टार्था बोध्या यथा मालतीमाधवे–लवङ्गिकादिः । परिमितः परिच्छिन्नोऽर्थो: यस्याः सा परिमितार्था यथा शाकुन्तले-मिश्रकेशी मेनकायाः परिमिताख्या दूती कार्यस्य स्थिरत्वात् सन्देशमात्रं पत्रेण वाचा वा प्रापयतीति पत्रहारी । अन्यासां लक्षणान्याकरतो ज्ञेयानि विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥ ४८ ॥
उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिके प्रेषितश्च ।

(६०) मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धकारी मितार्थकः ।
यावद्भाषितसंदेशहारः संदेशहारकः ॥ ४९ ॥

(६१) अथ सात्त्विकनायकगुणाः—

(६२) शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ ५० ॥
तत्र—

(६३) शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

उत्तरं वदति । उभाभ्यां कथनादतिरिक्तविषये उभयोरपि जातप्रश्ने तयोरिङ्गितं मुखावलोकादिनानुमाय उत्तरं प्रतिवादवाक्यं वदतीत्यर्थः । कार्यञ्च **सुश्लिष्टं** सुशोभनं कुरुते सम्पादयति स निसृष्टार्थः स्मृतः कथितः **निसृष्टः** स्वप्रज्ञास्वभावेनैव निष्पादितः अर्थः स्वामिप्रयोजनं येन सो निसृष्टार्थः । महाप्रज्ञाशालित्वात् सुश्लिष्टकार्य्यकारित्वाच्चायं सर्वदूतेषूत्तमः । **शिशुपालवधे** शिशुपालेन श्रीकृष्णसविधे प्रेषितो निसृष्टार्थो दूतः ।

(६०) अथ मितार्थसन्देशहारकयोरेकयैव कारिकया स्वरूपं निरूपयति—**मितार्थभाषीति । मितार्थभाषी** अल्पभाषी, अपि च कार्यस्य सिद्धिकारी सम्पन्नताविधायी मितार्थको नाम दूतः स्यादिति शेषः । अयञ्च नोत्तमः निसृष्टार्थवत्प्रज्ञाशीलत्वाभावात् किन्तु कार्यसिद्धिकारित्वान्मध्यमो दूतः । **यथा किराते**—दुर्य्योधनवृत्तान्तमादाय समागतो वनेचरः । **यावद्भाषितसन्देशहारकः** स्वामिना यावदुक्तं तावदेव सन्देशं हरति नयतीति तथोक्तः सन्देशहारको दूतः । कार्यसिद्धिकरत्वाभावादस्य दूतेष्वधमत्वम् । अयञ्च नन्दनप्रेषितः पुरुषो **मालतीमाधवे** द्रष्टव्यः । सन्देशहारिका दूत्यपि एवं लक्षणलक्षितैव सा च **मालविकाग्निमित्रे** इरावती सविधे धारिणी प्रेषिता नागरिकी ।

(६१) एतावता नायकस्य सहायानुक्त्वा सत्त्वगुणप्रधाननायकगुणा आह—**अथेति** । सात्त्विका सत्त्वगुणाज्जाताः यद्वा सत्त्वं बलं, **सात्त्विका** नायकगुणा बलवन्नायकगुणा इत्यर्थः । यद्यपि स्तम्भस्वेदादीनां सात्त्विकत्वमग्रे वक्ष्यति **तथापि** ते नायकस्य नायिकायाश्च भवन्ति एते शोभादयः पुनर्नायकस्यैवेति विशेषः । एतच्च कारिकायां **पौरुषा** इति प्रतिपादनेन स्फुटीकृतम् ।

(६२) **शोभेत्यादि** । एतद्व्याख्यानं प्रतिलक्षणेनैवानुसन्धेयम् ॥

(६३) अथ क्रमेण शोभादीनां मध्ये प्रथमं शोभां लक्षयति-**शूरतेति** । **यतः**-

नीचे घृणाधिके स्पर्धा यतः शोभेति तां विदुः ॥५१॥

तत्रानुरागिता यथा—

(६४) अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥

(६५) एवमन्यदपि ।

यस्माद्धेतोः नायकस्य शूरता वीरत्वम् , दक्षता सर्वकर्मसु कुशलता सत्यं वाचा कर्मणा वा सत्यव्यवहारः, महोत्साहो गुरुतरोद्योगः, अनुरागिता जनेषु प्रेमवत्त्वम्, नीचे क्षुद्रे घृणा दया, अधिके प्रबले स्पर्धा विजिगीषा जायते अतस्तां शोभेति विदुस्तां शोभां वदन्तीत्यर्थः । केवलानुरागितायामेवोदाहृतत्वात् शूरतादीनामन्यतमत्वमेव शोभात्वमिति लक्षणं ग्रन्थकर्त्तुरभिप्रायः ।

(६४) शोभादिषु **अनुरागितामुदाहरति—अहमेवेति** । रघुवंशे अजवर्णनमिदम् । प्रकृतिषु अमात्येषु प्रभृतिषु मध्ये सर्व एव जनः, 'अहमेव महीपतेरजस्य मतः स्नेहपात्रतया सम्मतः इति इत्थमचिन्तयत् । चिन्तायां बीजमुपन्यस्यति—**उदधेरिति** । निम्नगाशतेषु नदीसमूहेषु उदधेः पयोधेरिव क्वचिदपि जने अस्य अजस्य विमानना अवज्ञा अपमानमित्यर्थः नाभवत् कमपि जनं नापमानितवान् अजः, अपि तु समादृतवानेव सर्वम् अतो ह्येतादृशी चिन्ता सम्भवत्येवेत्यर्थः । यथा नाना देशागतासूच्चावचासु सरित्सु सरित्पतेरेकाकारतया प्रेमभेदो न लक्ष्यते तथा महीपतेरजस्यापि प्रजासु क्वापि जने विमाननावतारो नालक्ष्यतेति भावः । एतेन अज अनुरागितारूपशोभाख्यगुणवानासीदिति ध्वनितम् **सुन्दरी** वृत्तम् । "अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरात्गौ यदि सुन्दरी तदा ।" इति लक्षणात् ।

(६५) **एवमिति** । अन्यच्छूरतादिष्वपि एवमुदाहरणमूहनीयमित्यर्थः ।

तत्र **शौर्य्यशोभा** यथा—

अन्त्रैः स्वैरपि संयताग्रचरणो मूर्च्छा विरामक्षणे
स्वाधीनव्रणिताङ्गशस्त्रनिचितो रोमोद्गमं वर्मयन् ।
भग्नानुद्वलयन्निजान् परभटान्संतर्जयन्निष्ठुरं
धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥ इति ॥

दक्षशोभा यथा वीरचरिते—

स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥ इति ।

अथ विलासः—

(६६) धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा—

(६७) दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

(६८) संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

नीचे घृणा यथा तत्रैव—

उत्तालताडकोत्पात दर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।
नियुक्तस्तत्प्रमाथाय स्त्रैणेन विचिकित्सति ॥ इति ।

गुणाधिकैः स्पर्धा यथा—

एतां पश्य पुरःस्थलीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥ इति ।

(६६) विलासं लक्षयति–धीरेति । विलासे सात्त्विके गुणे सति पुरुषस्य दृष्टिर्विलोकनम्, धीरा चञ्चलरहिता गतिर्गमनं चित्रा आश्चर्य्यं, वचो वचनं सस्मितं स्मितं मन्दहासस्तेन सह वर्त्तते तत्तादृशं भवति । धीराद्यन्यतमजनकत्वं विलासत्वमिति सामान्यलक्षणमेतेनायातम् ।

(६७) विलासमुदाहरति–दृष्टिस्तृणीकृतेति । उत्तररामचरिते कुशवलोक्य श्रीरामचन्द्रेण वर्णनमिदम् । दृष्टिः अस्य कुमारस्य दृष्टिपातः तृणीकृतस्तुच्छीकृतो जगत्त्रयस्य सत्त्वानामुत्साहानां सारो बलञ्च यया सा । "सारो बले स्थिरांशे च न्याय्यं क्लीवे वरे त्रिषु" इत्यमरः । धीरा मन्थरा व्यग्ररहितेति यावत् उद्धता उद्भटा च गतिः पादन्यासः, धरित्रीं पृथिवीं नमयतीव एतेन गतेश्चित्रत्वं नैकरूपत्वञ्च सूचितम् । कौमारके कैशोरिकेऽपि वयसि गिरिवत् पर्वत इव गुरुतां भारवत्वं दधानो धारयन् अयं शिशुः किं वीरो रसः उत अथवा एष दर्प एति आकृतिमानहङ्कार आयाति । अत्र वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोल्लेखो हि नायकस्य उत्साहदर्पयोरतिशयद्योतनाय । धीरदृष्टिराश्चर्यगतिजनकरूपो विलासः कुशस्य श्लोकेन प्रतिपादितो भवति । वसन्ततिलकं छन्दः । उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः" इति लक्षणात् ।

(६८) माधुर्यं लक्षयति—संक्षोभेष्विति । संक्षोभेष्वपि उद्वेगकारणेषु

(६९) ऊह्यमुदाहरणम्—
(७०) भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।
यथा—
(७१) आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

विकारहेतुषु सत्स्वपि अनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितं सङ्क्षोभाभावः कथितम् ।

(६६) उह्यमिति । तदुदाहरणं यथा—
'त्यजतो मङ्गलक्षौमे चीरे च प्रतिगृह्णतः ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥

अत्र हि मङ्गलक्षौमे गृह्णतः चीरे प्रतिलक्षीकृत्य त्यजतश्च रामस्य मुखरागं विस्मिता जनाः समानं ददृशुः इत्यनेन वनवासार्थे चीरग्रहणसंक्षोभेऽपि मङ्गलक्षौमग्रहणवद् अनुद्वेगः ।

(७० गाम्भीर्यं लक्षयति—**भीशोकेति** । भीर्भयम्, शोक इष्टमरणादिना चेतसो व्याकुलता, क्रोधोऽपकारादिना तदनिष्टाय चित्तक्षोभः, हर्ष इष्टाभ्युदयादिना चित्तविकारः, तदाद्यैस्तथोक्तैः आद्यपदेन मोहादेः परिग्रहः । निर्विकारता विकारराहित्यं गाम्भीर्य्यम् । भयशोकयोरत्र प्रवेशात् माधुर्य्यतः कियान् भेदः । नन्वत्र उद्वेगोऽपि विकारविशेषस्तर्हि अनुद्वेगनिर्विकारयोरैक्यापत्तिरिति चेन्मैवम्, तस्य हि चित्तविकाररूपत्वात् अत्र तु विकारपदेन आकृतिविकारस्यैव ग्रहणात् । एतेन माधुर्य्यगाम्भीर्ययोः स्पष्टभेदो विद्यते इति धीधनैरवगन्तव्यः ।

(७१) गाम्भीर्य्यमुदाहरति-**आहूतस्येति** । राज्याभिषेकसमये श्रीरामं साक्षात्कुर्वतः कमपि प्रतिकस्यचिदुक्तिरियम् । राज्येऽभिषेकाय अभिषेको युवराजपदे नियोक्तुमाभ्युदयिकः कर्म्मविशेषस्तस्मै तं सम्पादयितुमित्यर्थः, आहूतस्य अनन्तरमेव च वनाय विसृष्टस्य परित्यक्तस्य तस्य रामस्य स्वल्पोऽपि आकारो मुखनेत्रादिः तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं विकार इति यावत्, येन हर्षशोकादयो लक्ष्यन्ते तन्मया न लक्षितो ज्ञातः । उदाहरणञ्चेदं माधुर्यस्यापि भवितुमर्हति अतो माधुर्य्यासंकीर्णं गाम्भीर्योदाहरणमिदम्—

"योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।
आत्मपक्षपरिपूरितेजगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥ इति ।

इयं तपस्यतः परमेश्वरेण भीषितस्य कस्यचिदुक्तिः । अविकल्पं निःसंशयं निखिलमर्थमण्डलं यो भगवद्वपुः स्वरूपं पश्यति आत्मपक्षेण भवता परिपूरिते जगति अस्य कुतो भयमित्यर्थः । यथा वा "न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्' इतीन्द्रेण भीषितस्य रघोरुक्तिः ।

(७२) व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

(७३) श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

(७४) अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥
वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।
दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्त्रयोः समता ॥

(७५) एषामुदाहरणान्यूह्यानि ।

---

(७२) धैर्यं निरूपयति **व्यवसायादिति** । महत्यपि विघ्ने आगतेऽपि व्यवसायात् उद्यमात् प्रारब्धकर्मण इत्यर्थः अचलनं अप्रच्यवनं धैर्यम् ।

(७३) धैर्यमुदाहरति-**श्रुताप्सरोगीतिरिति** । **कुमारसम्भवस्य** तृतीयसर्गस्थपद्यमिदम् । अस्मिन् क्षणे वसन्तप्रकटनकाले हरो महादेवः, श्रुता आकर्णिता अप्सरसां स्वर्गणिकानां गीतिः स्मरोद्दीपकं गानं येन सः तथोक्तः सन्नपि, प्रसंख्यानं समाधिस्तत्परो बभूव । हरस्य समाधिभङ्गार्थमप्सरस्सु गीयमानास्वपि तस्य समाधिभङ्गो नाभूदित्यर्थः । अत्रार्थान्तरन्यासमाह-**आत्मेश्वराणामिति** । हि यस्मात् विघ्नाः आत्मेश्वराणाम् "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च" इति **कोशात्** आत्मा धृतिस्तदीश्वराणां स्वायत्तधृतीनामित्यर्थः । जितेन्द्रियेणां मनोनिरोधक्षमानामिति भावः, जातु कदाचिदपि समाधिभेदे योगभ्रंशने प्रभवः समर्था न भवन्ति । **अत्र** अप्सरसां गानश्रवणरूपे महाविघ्ने समुत्पन्नेऽपि हरस्य योगादच्युतरूपं धैर्य्यं व्यञ्जितम् । **उपेन्द्रवज्रयेन्द्रवज्रयोपजातिवृत्तम्**, "अनन्तरोदितिलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति **तल्लक्षणात्** ।

(७४) तेजो निरूपयति—**अधिक्षेपापमानेऽपीति** । परेण शत्रुणा प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिक्षेपापमानादेः अधिक्षेपो भर्त्सनम् अपमानः पराभवः आदिपदेन अन्यप्रकारकापकारश्च तस्य प्राणात्ययेऽपि जीवननाशसम्भावनेऽपि यत् असहनं तत् तेजः समुदाहृतम् उक्तम् । वाग्वेशयोर्मधुरता माधुर्य्यम् तद्वत् मधुरताशालि शृङ्गारचेष्टितं कामुकव्यापारः ललितम् एतेषामेकैकमेव ललितमित्यर्थः । सप्रियभाषणं प्रिय वचनसहितं दानं शत्रुमित्त्रयोः समता तुल्यदर्शिता च औदार्य्यम् । अनयोरपि प्रत्येकमौदार्य्यं बोध्यम् । अत्र **गीतिश्छन्दः** ।

(७५) **एषामपीति**। एषां तेजोललितौदार्य्याणाम् । ऊह्यानि गवेषणीयानि ।

(७६) अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणा स्त्रीति ।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता ॥५६॥

(७७) नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासंभवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।
तत्र स्वस्त्री—

(७८) विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

तत्र तेजस उदाहरणं यथा—

"पुरोजन्मा नाद्य प्रभृति मम रामः पुनरहं
न पुत्रः पौत्रो वा रघुकुलभुवां च क्षितिभुजाम् ।
अधीरं धीरं वा फलयतु जनो मामयमहो
मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीक्षा परिकरः ॥

इयं परशुरामेणाधिक्षिप्तस्य लक्ष्मणस्य उक्तिः । ललितोदाहरणं यथा—
प्रसादे वर्त्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं प्रिये ? शुष्यत्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।
नधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं न मुग्धे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः॥
अत्र हि कामिनो वाङ्मधुरता शृङ्गारचेष्टा च ।
औदार्योदारणं यथा—

"एते वयममी दाराः कन्येयं कुलभूषणा ।
ब्रूत केनार्थिनो यूयमनास्था वाह्यवस्तुषु" ॥ इति ।

सप्तर्षीन्प्रतिहिमालयस्योक्तिः ।

(७६) पूर्वं 'आलम्बनं नायकादिः" इत्यत्रादिपदेन नायिकादयः परिगृहीताः तत्र क्रममाप्तमधुना नायिकां निरूपयितुमाह—अथेति । अथ सहायादिसहितनायक-निरूपणानन्तरं लक्षणीया नायिकेत्यर्थः । यथासम्भवैर्नायकसामान्यगुणैर्युक्ता स्त्री नायिकेति नायिकालक्षणम् । अत्र यथासम्भवैरित्युक्त्या दक्षतोत्साहतेजांसि नायिकानां न वर्णनीयानि । नायकगुणानां मध्ये त्रयाणामेव दक्षतेत्यादीनां नायिकायामनभिलषितम् , अत एव दक्षतादयो नायकस्यैव सात्त्विका गुणा निरूपिताः । सा चेत्थं नायिका त्रिमेधा स्त्रीति सर्वत्रान्वेति । तथा च स्वा स्वकीया "स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने ।" इति मेदिनी । अन्या परकीया स्त्री साधारणी सर्वोपभोगयोग्या स्त्री च ।

(७७) एतदेव विवृणोति—नायिकेति । त्यागादिभिरित्यत्रादिपदेन "त्यागी कृती कुलीनः" इत्यादिनायकगुणोक्तानामुत्साहदक्षतातेजोरहितानां सर्वेषामेव गुणानां परिग्रहः ।

(७८) तत्र क्रमप्राप्तां स्वीयां लक्षयति—विनयेति । विनयार्जवादियुक्ता

यथा—

(७९) "लज्जापज्जत्तपसाहणाइँ परभत्तिणिप्पिवासाइं ।
अविणअदुम्मेघाइं धण्णाण घरे कलत्ताइं ॥"

(८०) सापि कथिता त्रिभेदा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥५७॥

तत्र—

(८१) प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

विनयो नम्रता आर्जवं सरलता आदिना सदाचारादिगुणानां परिग्रहः तैर्युक्ता, गृह-कर्मपरा गृहस्थोपयोगिकार्यतत्परा, पतिव्रता एकपत्नी, सतीत्यर्थः, पतिव्रता नाम—

"आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृतौ म्रियेत या पत्युः सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता" ॥

एतादृशलक्षणलक्षिता स्त्री स्वीया स्वकीया नायिका । अत्र विनयार्जवादी-त्युक्त्या अविनीतादीनाम्, गृहकर्म्मपरेत्यनेन तटस्थायाः, पतिव्रतेत्यनेन कुलटाया व्यावृत्तिः । विनयेत्यादिलक्षणकरणात् स्त्रीविशेषाणामेव स्वीयात्वमभ्युपगम्यते नत्व-विनीतादिदोषयुक्तानां स्त्रीत्वेऽपि स्वीयात्वम्, अन्यथा "स्वस्त्री स्वीया" इत्येव-तावल्लक्षणं वदेत् । अयमत्रसारः—एतादृशगुणरहिता तु स्वस्त्री अपि नोपक्रान्त-शृङ्गारविभावः किन्तु तदाभासविभाव एवेति बोध्यम् । यद्यप्यत्र प्रथमचरणे द्वाद-शमात्राया अभावादार्याभङ्गः, तथापि सूत्रप्रायत्वान्न दोष इति ध्येयम् ।

(७९) स्वीयोदाहरणं दर्शयति—लज्जेति ।

लज्जापर्य्याप्तप्रसाधनानि परभर्तृनिष्पिपासानि ।
अविनयदुर्मेधानि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥ इति संस्कृतम् ।

पतिव्रतां प्रसंशतः कस्यचिदुक्तिरियम् । लज्जैव पर्य्याप्तं यथेष्टं प्रसाधनं भूषणं येषां तानि । "आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्" इत्यमरः । परभर्तृषु अन्या-सां पतिषु निष्पिपासानि निःस्पृहाणि तत्सौभाग्यभागायालुब्धानीत्यर्थः । अविनयदु-र्मेधानि अविनयस्य दुर्मेधान्यनभिज्ञानि कलत्राणि स्त्रियः धन्यानां जनानां गृह एव भवन्ति । आर्य्या छन्दः ।

(८०) एवं स्वकीयायाः स्वरूपमुपपाद्य भेदात्मनाऽवस्थामुपपादयति—सा-पीति । स्वीयाऽपि मुग्धा, मध्या, प्रगल्भा, इतीत्थं त्रिभेदा त्रिप्रकारा, अपिना अन्यदीया साधारणस्त्री च त्रिविधा भवतीति केचिद् वदन्ति ।

(८१) तत्र यथाक्रमं मुग्धां लक्षयति—प्रथमावतीर्णेति । यौवनञ्च मदन-विकारश्चेति यौवनमदनविकारौ प्रथमावतीर्णौ अभिनवोन्मेषौ यौवनमदनविकारौ तारुण्यानङ्गविभ्रमौ यस्याः सा तथोक्ता । समासेऽपि द्विविधत्वमत्रविवक्षितमिति

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥५८॥

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम्—

(८२) मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं, वक्षोजयोर्मन्दता
दूरं यात्युदरं च, रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणा-
दङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः ॥

बोध्यम् । तेन प्रथमावतीर्णयौवना, प्रथमावतीर्णमदनविकारेति द्विधा । एतानि विशेषणानि एकैकान्येव मुग्धाया बोध्यानि, **रतौ वामा** सुरते प्रतिकूला,

"सकम्पा चुम्बते वक्त्रं हरत्येषोपगूहिता ।
परावृत्य चिरं तल्प आस्ते रन्तुञ्च वाञ्छति ॥"

इत्युक्तदिशा रतौ वामात्वमवधेयम् । माने मृदुः प्रणयकोपेऽपि कोमला न तु मध्यादिवत्तीक्ष्णस्वभावा ।

"अन्यां निषेवमाणेऽपि यदि कुप्यति सा प्रिये ।
रोदित्यस्याग्रतःस्वल्पमनुनीता च तुष्यति ॥"

इत्युक्तदिशा माने मार्दवमवधेयम् । **समधिकलज्जावती** चेति पञ्चविधत्वं मुग्धायाः क्रमेणोदाहरणप्रदर्शनेन ग्रन्थकारस्यैवाभिप्रेतम् । एतेन लक्षणगर्भा मुग्धाया विभागाः प्रदर्शिताः । नामानुरूपाण्येव लक्षणानि बोध्यानि । अत्र अङ्कुरितानङ्गवन्नायिकात्वं मुग्धात्वमिति **मुग्धायाः** सामान्यलक्षणं बोध्यम् ।

(८२) प्रथमावतीर्णयौवनामुदाहरति—**मध्यस्येति** । नूतनं यदस्या मनोराज्यं मनस्याधिपत्यं तत्राभिषिक्तं कन्दर्पं परिवीक्ष्य सुभ्रुवः सुन्दरभ्रूयुगशालिन्या नायिकाया अङ्गानि कर्तॄणि, परस्परं निर्लुण्ठनं परस्परवस्त्वपहरणं विदधते कुर्वन्तीव राज्ञः प्रथमाधिपत्यदिनेऽराजके राज्ये प्रजाः हर्षेण परस्परं द्रव्यं लुठन्तीति व्यवहारः । तद्दर्शयति—**मध्यस्येति** । जघनं कर्त्तृ, शैशवे मध्यस्य कटिदेशस्य प्रथिमानं स्थूलत्वमेति प्राप्नोति यौवने च मध्यभागे या विशालतासीत्सा जघनेन लुण्ठिता तेन तद्विशालं जातम्, एवं जघने यत्कार्श्यं तन्मध्यभागेन लुण्ठितं तेन स कृशो जात इति भावः । **वक्षोजयोः** कुचयोः मन्दता अल्पता कर्त्री, दूरमतिशयमुदरं याति प्राप्नोति, उदरस्थौल्यं निर्लुण्ठितं सत् कुचयोर्जातम्, कुचयोश्च कार्श्यमुदर इति भावः । तथा रोमलतिका रोमश्रेणी नेत्रयोरार्जवं शैशवकालिकसरलतां धावति प्राप्नोति रोमलता कौटिल्यं नेत्रयोः संगतम्, नेत्रयोः सारल्यं रोमलतायामिति भावः । अत्र जघनस्थूलतादिप्राप्तयारम्भवर्णनेन प्रथमावतीर्णयौवनात्वं द्योतितम् । **शार्दूलविक्रीडितं छन्दः** । तल्लक्षणं तु "सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" । इति ।

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये—

(८३)　दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं, निर्याति नान्तःपुरात्,
नोद्दामं हसति, क्षणात्कलयते ह्रीयन्त्रणां कामपि,
किंचिद्भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग्भाषते,
सभ्रूभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लापयन्तीं सखीम् ॥

रतौ वामा यथा—

(८४)　'दृष्टा दृष्टिमधो ददाति, कुरुते नालापमाभाषिता,
शय्यायां परिवृत्त्य तिष्ठति, बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते,
जाता वामतयैव संप्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥'

(८३) एवं प्रथमावतीर्णयौवनात्वमुदाहृत्य प्रथमावतीर्णमदनविकारामुदाहरति—दत्त इति। सा प्रभावती भुवि पृथिवीतले अलसवन्मन्थरं मंदं च यद्वा सालसं मन्थरं च यथास्यात्तथा पदं चरणं दत्तेऽर्पयति अन्तःपुरात् न निर्य्याति न निर्गच्छति। उद्दाममुत्कटं न हसति क्षणात् प्रतिक्षणं कामप्यनिर्वचनीयां ह्रीयन्त्रणां ह्रियो लज्जायाः यन्त्रणां बन्धनतां तथोक्ताम्, कलयते अनुभवति प्रकाशयति वा किञ्चिद्भावेन केनापि निगूढ़ाप्रियेण गभीरं दुरवगाहं वक्रिम्णा कुटिलतया लवमल्पत्वं स्पृष्टं यथास्यात्तथा मनाक् शनैः किञ्चिदल्पं भाषते तथा प्रियस्य पत्युः कथां प्रसङ्गम् उल्लासयन्तीं प्रस्तुवन्तीं सखीं सभ्रूभङ्गं यथास्यात्तथा उदीक्षते मुखमुन्नमय्य पश्यति। अत्राङ्कुरितस्यापि कामस्य तत्समयाधिकलज्जया ह्रीयन्त्रणामित्यनेन अन्तर्धानसूचनात् प्रियकथोत्थापनात् सभ्रूभङ्गावलोकनेन कामाभिलाषसूचनाच्चास्याः प्रथमावतीर्णमदनविकारत्वमभ्युपगन्तव्यम्। उक्तं छन्दः।

(८४) रतौ वामामुदाहरति—दृष्टा दृष्टमिति। नवोढ़ाया वृत्तं सख्ये कथयत उक्तिरियम्। नवोढ़ा नव परिणीता प्रिया मया दृष्टा अवलोकिता सत्येव दृष्टिम् अधो ददाति अर्पयति, आभाषिता आलपिता सती आलापं न कुरुते शय्यायां परिवृत्य मद्दिशि पृष्ठं कृत्वा तिष्ठति न तु शेते इत्यर्थः। मया बलादालिङ्गिताश्लेषिता सती वेपते कम्पते सखीषु वासभवनात् निर्य्यान्तीषु निस्सरन्तीषु सतीषु निर्गन्तुमेव ईहते चेष्टते सखीः विहाय तत्रैकाकिनी स्थातुं नाभिलषतीति भावः। इत्थञ्च वामतयैव सुरतौ प्रतिकूलाचरणवत्तयैव प्रतिकूलस्वभावतयैव सम्प्रति नवसंगमे मम प्रीत्यै प्रमोदाय जाता, अतीव कौतुकोत्पादनादिति भावः। अत्रेदं रहस्यम्—अभिनवसमागमे वध्वाः प्रतिकूलवर्त्तित्वमेव नितरां भूषणम्, अन्यथा गौरवराहित्येन दौःशील्यमापद्येत। रतौ वामत्वमत्र स्फुटमेव। उक्तं छन्दः।

मानै मृदुर्यथा—

(८५) 'सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥

समधिकलज्जावती यथा—

(८६) 'दत्ते सालसमन्थरम्—'इत्यत्र (१५९ पृ.) श्लोके ।

(८७) अत्र समधिकलज्जावतीत्वेनापि लब्धाया रतिवामतायाः

---

(८५) माने मृदुरुदाहरति—सा पत्युरिति । अमरुशतके अल्पमानायाः क्रियां सखीं प्रति कथयन्त्याः सख्या उक्तिरियम् । सख्योपदेशं सख्येन सौहार्द्देन कृतमुपदेशम्। अथवा सख्येति हेत्वर्थतृतीयान्तं पदम् तेन सख्या कृतमुपदेशमित्यर्थः । तं विना सा बाला पत्युः अपराधोऽन्यनायिका सम्भोगरूपः प्राथमिकतज्ज्ञानसमये, सविभ्रमं सविलासं यथास्यात्तथा अङ्गस्य भ्रुकुट्यादेः वलना स्वाभिप्रायाविष्करणाय चालनं वक्रीकरणम्, याश्च वक्रोक्तयः कुटिलभाषणानि ताभिः संसूचनमपराधज्ञापनं यतो नो जानाति स्वयं न वेत्ति ततः स्वच्छैरतिनिर्मलैः अच्छयोर्निर्मलयोः कपोलयोः गण्ड-योः मूलादुपरिभागात् गलितैः निःसृतैः, लुठल्लोलालकैः लुठन्तः परिवर्त्तमानाः लोलाश्चञ्चला अलकाश्चूर्णकुन्तला येषु तानि तैः अश्रुभिर्वाष्पैः पर्यस्ते चपले व्याकुले वा नेत्रोत्पले यस्याः सा तथोक्ता सती केवलं रोदित्येव रोदनमेव करोति न तु भ्रुकुटिबन्धादिकं किञ्चिदुपायं जानातीत्यर्थः, मुग्धा तूपदेशं विना न किञ्चिज्जानातीति भावः । अत्र सविभ्रमाङ्गवलनेत्यनेन शय्याविरहो बोध्यते अञ्जनपत्र-रचनाव्यपगमादश्रुकपोलयोः स्वच्छता तेन रोदनाधिक्यम्, उत्तानशयनान्मूलेन-गलनम् । एकशय्याशयनेनैवालकानामश्रुलुण्ठनं सम्भवति । अश्रुभिः इतीत्थं भूत-लक्षणे तृतीया । अश्रुज्ञाप्यं विशिष्टं वा केवलं रोदनमेव करोतीति भावः । नायकः शठः प्रतीयमानविप्रलम्भश्शृङ्गारः पतिं प्रति च रूक्षमव्यवहारमपहाय केवलं रोदनाद-स्या मानेऽपि मदुत्वं बोध्यम् । उक्तं छन्दः ।

(८६) समधिकलज्जावतीमुदाहरति—दत्ते इति । "क्वचिदन्योन्यसांकर्यादासां लक्ष्येषु दृश्यते" इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् "दत्ते सालसमन्थरम्" इत्यादि श्लोकप्रति-पादितनायिकायाः प्रथमावतीर्णमदनविकारवत्त्वं समधिकलज्जावतीरूपत्वञ्च स्वीकृत-मित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

(८७) ननु समधिकलज्जावती तावत् रतौ प्रतिकूला भवतीति 'रतौ वामा'-इत्यनेनैव गतार्थत्वात् समधिकलज्जावती इति पृथगुपादानं किमर्थमित्यत आह—अत्रेति

विच्छित्तिविशेषवत्तया पुनः कथनम् ।

अथ मध्या—

(८८) मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥ ५९ ॥

विचित्रसुरता यथा—

(८९) 'कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या
चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।
तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं
शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः ॥'

लब्धाया गतार्थायाः । विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्यविशेषसंपादकत्वेन । ननु समधिकलज्जावतीत्वेनेत्यत्र पुंवद्भावः कथन्नेति चेत् ? मैवम् नायिकाविशेषस्य संज्ञात्वात् । "संज्ञापूरण्योश्च" इति निषेधेन पुंवद्भावाभावात् ।

(८८) एवं मुग्धालक्षणोदाहरणं प्रदर्श्य मध्यामपि तथैव दर्शयति—मध्येति । मुग्धापेक्षया किञ्चिदधिकानङ्गादिमत्वं मध्याया सामान्यलक्षणम् । एषापि पञ्चविधेति तथाविधमेव वृत्तावुदाहरणप्रदर्शनादवगम्यते । तथाहि विचित्रसुरता विचित्रमनन्यसदृशं सुरतं विहारविशेषो यस्याः सा तादृशी प्ररूढस्मरा, प्ररूढयौवना, ईषत्प्रगल्भवचना, मध्यमव्रीडिता चेति । एवञ्च अत्रापि स्मरश्च यौवनञ्चेति स्मरयौवने प्ररूढे अत्यर्थं मुग्धापेक्षया अतिरेकेणोत्पन्ने स्मरयौवने यस्याः सा तथोक्ता समासेऽपि प्ररूढस्मरा प्ररूढयौवनेति विशेषणद्वयं मध्याया इति बोध्यम् । ईषत्प्रगल्भमनतिधृष्टं वचनं यस्याः सा । मध्यमं व्रीडितं लज्जा यस्याः सा ।

(८९) विचित्रसुरतामुदाहरति—कान्त इति । शृङ्गारतिलकस्थपद्यमिदम् । उद्धतमनोभवया उद्धतः उत्कटः मनोभवः कन्दर्पो यस्यास्तया मृगाक्ष्या हरिणलोचनया रतेषु बहुतररतिक्रीड़ासु सुरतव्यतिरेकेषु चित्तपरिस्पन्देन रमणाद्रतम् । बहुवचनञ्चात्र कपोतानां चिराध्ययनलाभाय अन्यथा तादृशी शिष्यता भज्येत । कान्ते पत्यौ पतिं प्रतीत्यर्थः कथमपि महता व्यवसायेन तथा चातुर्य्यं सुरतसंगरवैदग्ध्यं प्रथितं प्रकटितं यथास्याः तानि विविधभङ्गिवैलक्षण्येण प्रथितानि एतेन ग्राह्यत्वं सूचितम्, कूजितानि रमणकालीना व्यक्तशब्दान् अनेकवारमसकृत् अनुवदद्भिः कूजनाव्यहितोत्तरकालमनुकुर्वद्भिः सद्भिः गृहकपोतशतैः गृहपालितपारावतगणैः शिष्यायितम् अन्तेवासिवदाचरितम्, यथा शिष्या गुरुवचनमाकर्ण्य तदनुकुर्वन्ति तथा गृहकपोता अपि नायिकाया रमणकालीनाव्यक्तशब्दान्निशम्य तानेनकवारमनुचक्रुरित्यर्थः । सुरते च कण्ठे नायिकया पारावतवद्ध्वनयः उच्चारिताः पारावतैश्च तदनुवादः कृत इति समुच्चयार्थो बोध्यः । वसन्ततिलकं तल्लक्षणं तूक्तं प्रागेव । (१५३ पृ०)

(९०) प्ररूढस्मरा यथात्रैवोदाहरणे ।

प्ररूढयौवना यथा मम—

(९१) 'नेत्रे खञ्जनगञ्जने, सरसिजप्रत्यार्थि पाणिद्वयं,
वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः ।
कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्यन्दिनी,
स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ॥'

(९२) एवमन्यत्रापि ।

---

(९०) प्ररूढस्मरेति । अत्रैवोदाहरणे "कान्ते तथा" इत्याद्युक्तपद्ये उद्धत-मनोभवयेत्यनेन मुग्धापेक्षयाधिकेन स्मरोत्पत्तिवर्णनात् व्यक्ता नायिका प्ररूढस्मरापि भवितुं शक्यत इत्यर्थः । एवञ्चात्र विचित्रसुरताप्ररूढस्मरयोः साङ्कर्यमुदाहरणम् । किन्तु सुरतवैचित्र्याभावे प्ररूढस्मराया असङ्कीर्णमुदाहरणं बोध्यम् । यथा—

"निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं प्रयाते ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ इति ।

भुजङ्गे कामके ।

(९१) प्ररूढयौवनामुदाहरति-नेत्रे इति । कस्याश्चिन्नायिकायाः वर्णनमिदम् । तस्याः रमण्याः नेत्रे चक्षुषी खञ्जनानां तदाख्यपक्षिणां गञ्जने पराभवकारिणी त-तोऽपि सुन्दरे इत्यर्थः, पाणिद्वयं करतलद्वयं सरसिजप्रत्यर्थि पद्मप्रतिद्वंद्वि ताभ्यां सादृश्यलाभः वक्षोजौ कुचौ करिकुम्भयोः विशिष्टभ्रमं करोति या पूर्णसादृश्यात् विशे-षभ्रमजनिका ताम् अत्युन्नतिम् अत्यन्तोन्नतत्वं गच्छतः प्राप्नुतः कान्तिर्देहच्छविः काञ्चनचम्पकयोः कनकचम्पककुसुमप्रभयोः प्रतिनिधिः तुल्या वाणी वचनं सुधास्य-न्दिनी पीयूषवर्षिणी कटाक्षच्छटा कुटिलदृष्टिधारा स्मेरस्य प्रफुल्लस्य इन्दीवरदाम्नः कुवलयमालायाः सोदरं सदृशं वपुः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता । अत्र स्मरक्रिया-नुक्त्या प्रथमावतीर्णयौवनापेक्षया अस्याः स्तनोन्नतिप्रभृत्यतिरेकात् यौवनस्यैव प्ररूढत्वम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणं तूक्तमेव (१५८ पृ०)

(९२) एवमिति । एवं लक्षणानुसारेण अन्यत्रापि अन्ययोरपि ईषत्प्रगल्भ-वचनामध्यमव्रीड़ितयोः उदाहरणमूह्यमिति शेषः । यथा 'दीर्घाक्षंशरदिन्दु' इत्यादौ बोध्यम् । अन्यदप्युदाहरणं यथा—

"सुभग ! कुरवकस्त्वं किं ममालिङ्गनोत्कः किमु मुखमदिरेच्छुः केसरो नो हृदिस्थः ।
त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघातः प्रियमिति परिहासात् पेशलं काचिदूचे ॥"

"किञ्चिदाकुञ्चयत्यास्यं मन्दहासातिसुन्दरम् । दरमुद्रितनेत्रान्ता चुम्बतीशे नितम्बिनी ॥"

अथ प्रगल्भा—

(९३) स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥ ६० ॥

स्मरान्धा यथा—

(९४) 'धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि
विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि(क) ॥'

(९३) प्रगल्भां लक्षयति—स्मरान्धेति । अत्यधिकस्मरादिमत्वं प्रगल्भाया लक्षणम् । तत्र स्मरो मदनस्तेनान्धा लक्षणया अन्धसदृशी स्थानास्थानसमयासमयादि समीक्षणासमर्था गाढतारुण्या समग्रावतीर्णयौवना समस्तरतकोविदा सर्वविधसुरताभिज्ञा "सन् सुधीः कोविदो बुधः" इत्यमरः, भावोन्नता भावैर्भ्रूभङ्गाद्यनुभावैः उन्नता लब्धप्रकर्षा दरव्रीड़ा समधिकलज्जाहीनेत्यर्थः तेन स्वल्पव्रीड़त्वेऽपि दरव्रीड़त्वं बोध्यमिति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः । आक्रान्तनायका रमणायाबद्धवल्लभा, एवं षड्विधेयं प्रगल्भा भवतीति ज्ञेयम् ।

(९४) स्मरान्धानायिकामुदाहरति-धन्यासीति । विज्जकायाः पद्यम् । सखिषु मध्ये एकया नायिकया कथितम्—"मया रतिकाले बहूनि चाटुवचांसि पत्यौ कथ्यन्ते" तां रसानिविष्टां प्रतिपादयितुं तत्कालेऽत्यन्तरसाविष्टत्वमात्मनः द्योतयन्ती काचित्सोल्लुण्ठमाह—धन्यासीति ।

हेसखि ! या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु अत्यन्तरसावेशयोग्येषु रतमध्येषु यद्वा विस्रब्धानां विश्वासयुक्तानां चाटुकानां प्रियवाक्यानां शतानि संस्मृत्याधुना प्रकाशयसि अतस्त्वं धन्यासि । प्रथमतः विलक्षणानन्दमन्थरतया तत्कथनमशक्यम्, तत्रापि रते तत्रापि नादौ न चान्ते किन्तु मध्ये तस्य च पुनरिदानीं स्मरणमिति महदाश्चर्यभूतं तव सावधानत्वमिति भावः । भोः सख्यः प्रियेण नीवीं नाभितलवसनग्रन्थिं प्रति करे हस्ते प्रणिहिते तन्मोचनाय व्यापारिते सति यदि किञ्चिदपि स्मरामि तदा शपामि भवतीनां शपथो न किञ्चिदपि स्मरामीत्यर्थः । किं पुनस्तादृशवाक्यमित्यपि शब्दार्थः । अत्र च रतकालेऽपि विषयान्तरवेदनेन रागस्य

(क) अस्यैव श्लोकस्य छायाभूतः रुद्रकविकश्लोकः—

धन्यास्ता सखि "योषितः प्रियतमे ? सर्वाङ्गलग्नेऽपि या,
प्रागल्भ्यं प्रथयन्ति मोहनविधावालम्ब्य धैर्यं महत् ।
अस्माकं तु तदीयपाणिकमलेऽप्युन्मोचयत्यंशुकं
कोऽयं का वयमत्र किं नु सुरतं नैव स्मृतिर्जायते ॥" इति ॥

गाढतारुण्या यथा—

(९५) 'अत्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे,
वक्रे भ्रुवावतितरां, वचनं ततोऽपि ।
मध्योऽधिकं तनु, रनूनगुरुर्नितम्बो
मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः ॥'

समस्तरतकोविदा यथा—

(९६) 'क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगरुपङ्काङ्कमलिनः
क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।

कृत्रिमतामावेदयता चाटुकथनेन त्वमधन्येति व्यज्यते । तथोत्तरार्द्धेन प्रियकरस्पर्शमात्रेण सम्मोहानन्दमन्थरत्वेनाकृत्रिमरागातिशयं विषयान्तरानुभावाभावं च सूचयताहं धन्येति प्रतीयते । पूर्वं साकूतोक्तावेकस्याः सम्बोध्यत्वादेकवचनं धन्येति । ततः स्वोत्कर्षकथने बह्वीनामवधानाय सख्य इति बह्वीनां सम्बोधनम् । अत्र च नीवीं प्रति करप्रणिधानमात्रमेव स्मरातिशयेन संज्ञाहीनप्रायत्वादियं वक्त्री नायिका स्मरान्धा प्रतीयते । यद्यपि शपामीत्यत्र ("शप उपालम्भने") इति वार्त्तिकेनात्मनेपदं प्राप्नोति तथापि शपथकरणप्रकाशनविवक्षाभावान्न तत्प्रवृत्तिरिति ध्येयम् । वसन्ततिलकं छन्दः—तल्लक्षणं तूक्तं प्रागेव (१५३ पृ०)

(९५) गाढतारुण्यामुदाहरति—अत्युन्नतेति । अद्भुतयौवनायाः उद्दामयौवनायाः अस्याः रमण्या उरो वक्षः अत्युन्नतौ स्तनौ यत्र तत्तथोक्तम् नयने लोचने सुदीर्घे भ्रुवौ वक्रे कुटिले वचनं वाक्यं ततोऽपि भ्रूभ्यामपि अतितरामत्यर्थं वक्रमित्यर्थः । मध्यः कटिदेशः अधिकं तनुः अतीवकृशः नितम्बः अनूनगुरुः अतिस्थूलः गतिश्च किमप्यनिर्वचनीया मन्दा मन्थरा । नायिकेयमत्युन्नतस्तनत्वात् अनूनगुरुनितम्बत्वाच्च गाढतारुण्या । उक्तं छन्दः ।

(९६) समस्तरतकोविदामुदाहरति—क्वचिदिति । प्रच्छदपटः शय्यावरणवस्त्रम् , सर्वावस्थं न्युब्जोत्तानान्यवस्थीयं स्त्रिया रतं रतिं कथयति सूचयति । पटः कीदृशः ? क्वचित् नायकस्कन्धस्थापनदेशे ताम्बूलाक्तः ताम्बूलरसरञ्जितः नायकोपरि न्युब्जभावेन पतनात् तच्चुम्बनसमये च विवृतवदनायास्ताम्बूलरसप्रच्युतिसम्भवात्तेन विपरीतरतिरत्र द्योतिता । क्वचित्कस्मिंश्चिद्देशे अगुरुपङ्कस्य कुचलिप्तकालागुरुद्रवस्य अङ्केन चिह्नेन मलिनः । एतेन नायकं पृष्ठे कृत्वा विहिता रतिः सूचिता, यतो हि तदैव प्रच्छदपटे कुचयोर्लग्नता सम्भवात् । क्वचित् कस्मिन्नपि भागे चूर्णानि कुचलिप्तशुष्कचन्दनधूलयस्तत्सौरभिमित्यर्थः उद्गिरति निष्ठीवति प्रकटयतीति वेति चूर्णोद्गारी । नायकोरुपरि नायिकोरुसंघर्षेण तदधोलिप्तचन्दनच्यवनसम्भवादुपविश्य विहिता रतिरेतेन सूचिता । क्वचिदपि च प्रदेशे सालक्तकानि लाक्षारसयुक्तानि

वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥'

भावोन्नता यथा—

(९७) 'मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनै
रभसरचितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।
असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-
स्त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम् ॥'

स्वल्पव्रीडा यथा—

(९८) 'धन्यासि या कथयसि-' इत्यत्रैव (१६३ पृ०)

पदानि पदतलाङ्कानि यत्र सः । शय्यास्तरणवस्त्रे पादतलचिह्नपतनेन दण्डायमानया विहिता रतिरनेन सूचिता । वलीभिस्त्रीवलीभिः कृता ये भङ्गा निम्नत्वानि तेषामाभोगैः परिपूर्णताभिः, त्रिवलीलेपचिह्नपतनेन पार्श्वशयितया विहिता रतिरनेन सूचिता । अलकेभ्यश्चूर्णकुन्तलेभ्यः पतितैः स्खलितैः संघर्षाद्विच्युतैरिति भावः । शीर्णकुसुमैः उपमर्दितपुष्पैश्चोपलक्षितः । समस्तरतकोविदा चेयं स्पष्टा, विचित्रसुरतायास्त्वेतादृशविमर्दाभावादस्यास्ततो भेदः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणं तूक्तमेव (१५८ पृ०)

(९७) भावोन्नतामुदाहरति—मधुरवचनैरिति । शृङ्गारतिलकस्येदं पद्यम् । सा नायिका सभ्रूभङ्गैः भ्रूविलाससहितैः मधुरवचनैः मनोहरवाक्यैः, कृतानि अङ्गुलीनां तर्जनानि भङ्गीविशेषा यत्र तैः, रभसचरितैः वेगकृतैः महोत्सवस्य बन्धुभिः सहायैः जनकैः यूनां नयनानन्दकरैरित्यर्थः, अङ्गन्यासैः अङ्गविक्षेपैः असकृदसकृत् मुहुर्मुहुः स्फारस्फारैः अतिदीर्घैः अपाङ्गविलोकितैः कुटिलकटाक्षनिरीक्षणैः पञ्चेषोः कामस्य कामस्य पञ्चेषवस्तु—

"उन्मादनस्तापनश्च शोषणस्तम्भनस्तथा ।
सम्मोहनश्च कामस्य पञ्चबाणाः प्रकीर्तिताः ॥"

इत्युक्तप्रकारा बोध्याः । त्रिभुवनविजये सहायतां साहाय्यं करोति विदधाति । त्रिभुवनवर्तिनाम् एतादृशभावप्रदर्शनेनैव कामाधीनभूतत्वादिति भावः । अत्रान्य युवतीभ्यो भ्रूभङ्गाद्यनुभावैरुत्कर्षप्राप्तत्वादियं भावोन्नतेत्यवगन्तव्यम् । हरिणी छन्दः "हरिणीन्सौ म्रो स्लौ गृतुसमुद्रऋषयः" इति लक्षणात् ।

(९८) स्वल्पव्रीडामुदाहरति—धन्यासीति । सखीसमुदाये.. आत्मनो रतिकालीनावस्थायाः स्पष्टप्रतिपादनात् "धन्यासि ये" त्यादिपद्यस्य वक्त्रीनायिका स्वल्पव्रीडारूपाऽपीति भावः । एवञ्च स्मरान्धादरव्रीड़योः सङ्कीर्णरूपेयमिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु अत्राल्पाया अपि व्रीड़ाया अप्रतीतेः नेदमुदाहरणं युक्तं किन्तु—

आक्रान्तनायका यथा—

(९९) स्वामिन्भङ्गुरयालकं, सतिलकं भालं विलासिन्कुरु,
प्राणेश त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय।
इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना
स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम्॥'

मध्याप्रगल्भयोर्भेदान्तराण्याह—

(१००) ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे।

(१) ते मध्याप्रगल्भे।

"शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका।
तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत्॥"

इत्येव स्वल्पव्रीडोदाहरणम्। अत्र पार्वतीशूलिनोर्नयने इत्यन्वयः।

(९९) आक्रान्तः सुरतानन्दानुभावनेन स्वायत्तीकृतो नायको यया सा तादृशी-प्रगल्भानायिकेत्यर्थः। तामुदाहरति—**स्वामिन्निति**। **शृङ्गारतिलके** कस्या अपि स्वात्मनि नितान्तमनुरक्तं नायकं प्रत्युक्तिरियम्। सम्पूर्णचन्द्रानना सम्पूर्णचन्द्र इव आननं मुखं यस्याः सा तथोक्ता कामिनी सुरतावसानसमये हे स्वामिन्! अलकं मदीयं स्खलितचूर्णकुन्तलं भङ्गुरय भङ्गीयुक्तं कुरु तवैव रमणसङ्घर्षेण स्खलनात् पुनरपि पूर्ववत् संयमयेति भावः, रतौ भङ्गुराणामलकानां विकीर्णत्वात् पुनर्भङ्गुरीकरणाय प्रेरणा। हे विलासिन्! मदीयं ललाटं सतिलकं तिलकसंयुक्तं कुरु तवैव ललाटमर्द्देन तिलकप्रोञ्छनात्पुनरपि पूर्ववत् तिलकमङ्क्येति भावः।

हे प्राणेश! त्रुटितं छिन्नं हारं पयोधरतटे कुचप्रदेशे तवैव विमर्द्देन त्रुटितत्वात् पुनर्योजय संमिश्रय, इत्युक्त्वा स्थीयमाना सा तेन स्वामिना तथैवोक्तप्रकारेण तेषु स्थानेषु स्पृष्टा अत एव जातमुत्पन्नं पुलको रोमाञ्चो यस्याः सा पुनर्मोहनम् सुरत-सुखादिज्ञानं प्राप्ता लब्धा सुरतामोदेन विषयान्तरज्ञानहीना सती पुनरपि रतौ प्रवृत्तेति भावः। अत्र रतिखेदेन संज्ञाहीनस्य नायकस्य स्वामिन्नित्यादिनाज्ञाकरणादि-यमाक्रान्तनायका। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। तल्लक्षणं तूक्तमेव (१५८ पृ०)

(१००) अथ सिंहावलोकनन्यायेन मध्याप्रगल्भयोर्भेदान्तराणि प्रतिपादयितु-माह—**ते इति**। ते मध्याप्रगल्भे प्रत्येकं धीरा च अधीरा च धीराधीरा च इतीत्थं षड्विधे षट्प्रकारिके भवतः। तथाहि यथा-मध्या त्रिप्रकारा-धीरा अधीरा धीराधीरा च एवं प्रगल्भाऽपि त्रिप्रकारा—धीरा अधीरा धीराधीरा च। धीराधीरेत्यनेन क्वचित् धीरा धैर्यवती क्वचित् अधीरा अधैर्यवती च।

(१) ननु मुग्धादीनां मध्ये मुग्धयोःभेदान्तरमनभिधाय मध्याप्रगल्भयोरेव कथं धीरेत्यादिना भेदो निरूपित इत्याशङ्कां मनसि निधायाह—**ते मध्याप्रगल्भे इति**।

तत्र—

(२)प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्रुषा ॥ ६१ ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ।

तत्र मध्या धीरा यथा—

(३) 'तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥'

ते इति द्विवचनान्तत्वेन प्रक्रान्तानां मुग्धादीनां मध्ये द्वयोरेव ग्रहणे कर्त्तव्ये सन्निकृष्टत्वात् तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाच्च मध्याप्रगल्भयोरेव ग्रहणं बोध्यम् ।

(२) प्रियमिति । मध्याधीरा रुषा अन्यनायिकासक्तिप्रतीत्युत्पन्नक्रोधेन सोत्प्रासवक्रोक्त्या सपरिहासश्लिष्टवचनेन प्रियं पतिं दहेत् सन्तापयेत् । मध्या धीराधीरा तु रुषा रुदितैः रोदनैः प्रियं दहेत् । मध्या अधीरा तु रुषा परुषोक्तिभिः कटुवचनैः प्रियं दहेत् । एतानि तु आसां कार्याणि । लक्षणानि तु स्मितपूर्वकवक्रोक्तिद्वाराप्रियसन्तापोत्पादिका मध्याधीरा, क्रन्दनद्वारा प्रियसन्तापोत्पादिका मध्याधीराधीरा कटुवचनद्वारा प्रियसन्तापोत्पादिका मध्या अधीरेति ।

(३) तत्र मध्याधीरामुदाहरति—तदवितथमिति । माघकाव्ये अन्यकामिन्याः सम्भोगं विधाय तदीयवसनं परिधाय समागते नायके नायिकाया उक्तिरियम् । त्वं मम प्रियेति यदवादीस्तदवितथम् सत्यम् परमार्थतस्तु—न वितथं मिथ्या यस्मात्तथोक्तम् , अत्यन्तमसत्यमित्यर्थः । एतदेव दर्शयति यदिति । यत् यस्मात् । प्रियजनेन उपनायिकया सपत्न्या वा परिभुक्तं परिहितं दुकूलं वस्त्रं दधानः वसानः सन् मदधिवसतिं मम गृहमागा आगतोऽसि । नन्वेतावता कथं प्रियेत्युक्तेः सत्यत्वमत आह—कामिनामिति । कामिनां जनानां मण्डनश्रीः मण्डनेन भूषणेन कृता श्रीः शोभाः प्रियजनपरिभुक्तवस्त्रधारणमेवात्र मण्डनश्रीः वल्लभा प्रिया तत्कर्तृकावलोकनेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोति । अत्र अवितथमिति मिथ्या यत् यस्मात् मम तापाय प्रतिनायिकापरिहितवस्त्रं परिधाय मम गेहमागाः, यद्यहं ते प्रिया स्यां तदा मत्तापजनकं कर्म न कुर्य्या एतावत्सतां मण्डनं न भवति, यदि तवैतन्मण्डनं तदा तज्जन्यशोभायाः या प्रिया भवति तामेवावलोकय ममावलोकनया किं वा प्रयोजनमिति श्लेष एवात्र वक्रोक्तिर्बोध्या । स्मितपूर्वकवक्रोक्तिद्वारा प्रियसन्तापोत्पादनादियं नायिका मध्या धीरा । मालिनीच्छन्दः, "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ।

मध्यैव धीराधीरा यथा—

(४) 'बाले, नाथ, विमुञ्च मानिनि रुषं, रोषान्मया किं कृतं,
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा, कस्याग्रतो रुद्यते,
नन्वेतन्मम, का तवास्मि, दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते ॥'

(५) इयमेवाधीरा यथा—

(६) 'सार्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या ।

---

(४) मध्या धीराधीरामुदाहरति–बाले इति । अमरुशतके अन्यरमण्यासक्तकामुकस्य तद्वृत्तान्तावबोधेन रुदत्या मानिन्याश्चोक्तिप्रत्युक्तिरूपश्लोकोऽयम्। हेबाले ! इति कामुककृतं सम्बोधनम् । हे नाथ ! इति नायिकाकृतं प्रतिसम्बोधनम् । हे मानिनि ! रुषं क्रोधं विमुञ्च त्यज इति कामुकस्य सानुनयोक्तिः । मया रोषान् किं कृतमिति नायिकायाः स खेदोक्तिः, अस्मासु मयि खेदः कृत इत्यन्वयः इयमुक्तिर्नायकस्य प्रेमव्यञ्जिका । भवान् मे मह्यं न अपराध्यति किन्तु सर्वे एवापराधा मयि, अतो रोषाभावेन त्वयि मे दुःखविधानमसम्भवमेवेति भावः । इति सखेदा कुटिला च नायिकाया प्रत्युक्तिः । तत्तदा यदि ममापराधो न तर्हि कस्मात् गद्गदेनास्फुटेन वचसा वचनेन रोदिषि इति नायकस्योक्तिः । कस्य अग्रतो मया रुद्यत इति नायिका प्रत्युक्तिः । ननु मम अग्रतः एतद् रुद्यते नायकस्योक्तिः । अहं तव का अस्मीति नायिकायाः निःसम्पर्कद्योतिका प्रत्युक्तिः । त्वं मम दयिता प्रियासि इति पूर्ववद्विद्यमानप्रेमबोधिका नायकस्योक्तिः । अहं न दयिता प्रेमपात्रमित्यर्थः त्वदासक्तिविषयत्वाभावादिति भावः । इत्यतः कारणान्मया रुद्यते इत्यतिकष्टयुक्तनायिकायाः प्रत्युक्तिः । अत्र यथाक्रममुत्तरप्रदानात् धैर्य्यं रोदनाच्चाधैर्य्यं ज्ञातव्यम् । एवञ्च रोदनेन प्रियसन्तापोत्पादनात् मध्या धीराधीरेयम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणंतूक्तमेव (१५८ पृ०)

(५) इयमिति । इयमेव मध्यैवेत्यर्थः ।

(६) अथ तृतीयां मध्याऽधीरामुदाहरति—सार्द्धमिति । अन्यरमणीसम्भोगानन्तरमागतं जातापराधं चरणपतितं कामुकं प्रति मानिन्याः कस्याश्चित् अधीरमध्यायाः उक्तिरियम् । धूर्तेति कान्तसम्बोधनम्, परप्रतारणचतुरेत्यर्थः । कृत्रिमेण स्वाभाविकेतरेण हावेन भावविशेषेण रम्या तव मनोहरा, अनेन च स्वस्य स्वाभाविकमेव मनोहरत्वं ध्वनितम् । सैव उपनायिकैव कान्ता मनोरथशतैः तवैव विविधसम्भोगाभिलाषैः सार्द्धं साकं तव मनसि स्थिता अतस्तव मनसि अस्माकं मम कश्चिदपि अवकाशः स्वल्पोऽपि अवस्थितिस्थानं न चास्ति तयैव कान्तया सर्वतो

अस्माकमस्ति नहि कश्चिदिहावकाश-
स्तस्मात्कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥'

(७) प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥ ६२ ॥
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान्बहिः ।

तत्र प्रिये ।

यथा—

(८) 'एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।

व्यापनादिति भावः । तस्मात्कारणात् चरणपातविडम्बनाभिः चरणपातेन विडम्बनाभिः प्रतारणाभिः अद्यपर्य्यन्तं यदपराद्धं तन्मर्षय इति यत्पादयोः पतित्वा मुहुः क्षमाप्रार्थिवदनुकरोषि तेनेति भावः । कृतं व्यर्थम्, इत्थं प्रतारणां मा कुरु इति भावः । कृतं शब्दयोगे स्वार्थे तृतीया । अत्र परुषोक्तिद्वारा प्रियसन्तापोत्पादनादधीरेयम् । **वसन्ततिलकंछन्दः** । तल्लक्षणंतूक्तमेव (१५३ पृ०)

उदाहरणान्तरं यथा—

"जातस्ते निशिजागरो ममपुनर्नेत्राम्बुजे शोणिमा
निष्पीतं भवता मधु प्रविततं व्याघूर्णितं मे मनः ।
भ्राम्यद्भृङ्गघने निकुञ्जभवने लब्धं त्वया श्रीफलं
पञ्चेषुः पुनरेष मां हुतवहक्रूरैः शरैः कृन्तति ॥

(७) त्रिविधरूपायाः प्रगल्भायाः पृथक् पृथक् स्वरूपेण त्रैविध्यमुपपिपादयिषुः प्रथमां धीरामेवोपपादयति- **प्रगल्भेति** ।प्रगल्भानायिका यदि धीरा स्यात् तदा छन्ना कृत्रिमहासादिना संवृता कोपाकृतिः कोपसूचको मुखरागादिर्यस्याः सा तथा **तत्र** प्रिये बहिर्वाह्यान् नत्वान्तरान् आदरान् दर्शयन्ती प्रकटयन्ती सति रुषा क्रोधेन सुरते उदास्ते उदासीना अनुरागहीना भवति अनुत्सुका तिष्ठतीत्यर्थः । एतान्यस्याः कार्य्याणि प्रदर्शनात् धीराप्रगल्भाया लक्षणश्च छन्नकोपचिह्ना सती वहिरादरप्रदर्शिनी सुरतोदासीना नायिका धीरप्रगल्भा ।

(८) धीराप्रगल्भानायिकामुदाहरति—**एकत्रासनेति** । अमरुशतकस्य पद्यमिदम् । चतुरया नायिकया परनायिकासक्तमागच्छन्तमालोक्येत्यध्याहारः, दूरत एव प्रत्युद्गमात् अभ्युत्थानात् एकत्रैकस्मिन्नासने आसनसंस्थितिः उपवेशनसम्बन्धः परिहृता त्यक्ता, ताम्बूलानयनच्छलेन रभसा श्लेषोऽपि कान्तेन सहालिङ्गनमपि संविघ्नितः सम्यक् प्रतिरुद्धम् । तथा अन्तिके कान्तस्य समीपे परिजनं सेवकं व्यापार-

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥'

(९) धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयत्यमुम् ॥६३॥

(१०) अमुं नायकम् ।

यथा मम—

(११)'अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।
किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः ॥'

यन्त्या नियोजयन्त्या नायकपरिचर्य्यार्थं सव्यापारीकुर्वत्येत्यर्थः, आलापोऽपि न मिश्रितः नोत्तरेण युक्तः कृतः पुरुषान्तरसन्निधानात् लज्जयेव आलापः सम्भाषणं न कृत इत्यर्थः, इत्थं कान्तं नूतनागतं पतिं प्रति उपचारतः प्रीतिहेतुव्यापारान् विधाय कोप इति संभोगप्रतिरोधः कोपफलम् । तेनैव कान्तो वशीकृत इति भावः । कृतार्थी कृतः संवरणेन तद्वञ्चनात् सार्थकीकृत इत्यर्थः। अनेनात्र सुरतौदासीन्यमपि प्रदर्शितम् । अत एव धीरा प्रगल्भा चेयं नायिकावगन्तव्या। शार्दूलविक्रीड़ितं छन्दः । (१५८पृ०)

(९) धीराधीरायाः प्रगल्भाया रुषात्वे स्वरूपं निर्दिशति—धीराधीरेति । धीराधीरा तु प्रगल्भा रुषा सोल्लुण्ठभाषितैः प्रियवद्भासमानमप्रियं सोल्लुण्ठनम् । श्रवणमात्रतः प्रियवत् प्रतीयमानैरपि वस्तुतः कटुवचनैः अमुं नायकं खेदयेत् सन्तापयेत् । एवञ्च सोल्लुण्ठभाषणद्वारा प्रियसन्तापोत्पादिका नायिका धीराधीराप्रगल्भेति लक्षणमवधेयम् ।

(१०) कारिकास्थकाठिन्यांशं स्फोरयति—अमुमिति । ननु अमुमित्यस्य-प्रक्रान्तत्वेन प्रियमिति कथनमुचितं न तु नायकमिति चेत् ? प्रतिपाद्यभेदाभावाद्दोषाभावो बोध्यः ।

(११) धीराधीराप्रगल्भामुदाहरति—अनलङ्कृत इति । अन्यनायिकानखक्षताङ्कितं नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । हे सुन्दर ! त्वं अनलंकृतोऽपि अलङ्कारैरभूषितोऽपि यतो मे मम मनः प्रसभं बलात् हरसि आकर्षसि अतः सम्प्रतितस्याः सपत्न्याः नखरक्षतैः सुरतकालीननखाघाताङ्कितैः "नखोऽस्त्रीनखरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । अलङ्कृतो भूषितः सन् हरस्येवेत्यत्र किं पुनः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । अत्र नखक्षतानामलङ्कारत्वासम्भवात् एतदुक्तेः कटुत्वस्य अतिस्फुटत्वात् "तदवितथमवादी" रित्यादिधीरमध्योदाहरणादस्य विशेषः । तत्र दुकूलस्यालङ्कारताया अपि सम्भवात् । कटुत्वस्फुटत्वादेव चास्याः प्रगल्भात्वं नतु मध्यमत्वम् । अत्रोपगीतिश्छन्दः ।

(१२)तर्जयेत्ताडयेदन्या—

अन्या अधीरा । यथा-(१३) 'शोणं वीक्ष्य मुखं–' इत्यत्र (१४०पृ०)। अत्र च सर्वत्र 'रुषा' इत्यनुवर्तते ।

(१४) प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ ६४ ॥

(१५) ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ।

यथा—

(१६) 'दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

---

(१२) प्रगल्भाया अधीरत्वे स्वरुपं लक्षयति-तर्ज्जयेदिति । अन्या अधीरा प्रगल्भानायिका रुषा तर्जयेत् नायकं भर्त्सयेत् ताड़येत् प्रहरेद्वा पादाघातादिना वा प्रियमिति शेषः । एतेन नायकस्य तर्जनताड़नान्यतरविधायिनी नायिका अधीरा प्रगल्भा ।

(१३) उदाहरति–शोणमित्यादि । धृष्टनायकोदाहरणे व्याख्यातमिदम् । तत्र पादप्रहारकथनात्ताड़नम् । अत्र च सर्वत्र एषु च सर्वेषु धीराधीरादिलक्षणपञ्च-केषु "रुषा" इत्यनुवर्त्तते "प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरादहेद्रुषा" इत्यत्र इति शेषो बोध्यः । अनेन च मध्याप्रगल्भयोर्धीरादिभेदाः मानाख्यविप्रलम्भशृङ्गाररस एव न पुनरन्येषु रसेष्विति ध्वनितम् ।

(१४) एवं मध्याप्रगल्भयोः षड्भेदानुक्त्वैतेषामपि द्वैविध्यमिति प्रतिपादयति–प्रत्येकमिति । ताः पूर्वोक्ताः धीरादिषड्विधा अपि मध्याप्रगल्भानायिकाः प्रत्येकं नायकप्रणयं प्रति नायकप्रीतिविषये कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् नायकस्य यः कपट-प्रणयस्तं प्रति न्यूनाधिक्यादित्यर्थः । द्विधा भवन्ति ।

(१५) कारिकास्थकाठिन्यांशं विवृणोति—ता इति । अनन्तरोक्ता पूर्वप्रति-पादिताः षड्भेदा धीरादिषड्विधाः ।

(१६) कनिष्ठज्येष्ठनायिकामुदाहरति—दृष्ट्वैकेति। अमरुशतकस्य पद्यमिद-म्। धूर्त्तः परप्रतारणकुशलो नायकः प्रियतमे भार्य्ये पत्नीद्वयमित्यर्थः एकस्मिन् आसने संस्थिते उपविष्टे दृष्ट्वा दूरतोऽवलोक्य आदरात् स्वागमननिःशब्दत्वम्प्रति यत्नात् पश्चात् पृष्ठतः उपेत्य गत्वा विहितक्रीड़ानुबन्धच्छलः कृतक्रीड़ानुसारिकौतुकोत्पत्तिः, एकस्याः स्वल्पप्रणयनायिकायाः नयने लोचने पिधाय पाणिद्वयेनाच्छाद्य, ईषदल्पं यथा स्यात्तथा वक्रिता वक्रीकृता ग्रीवा येन स तथोक्तः सपुलकः सन्, प्रेम्णोल्लसन्मानसान् प्रेम्णा प्रणयेन उल्लसत् उत्फुल्लत् मानसं चेतो यस्यास्ताम् तथान्तर्यो हासस्ते न लसन्तौ

ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥'

(१७)मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद्द्वादश कीर्तिताः ।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥ ६६ ॥

नायिकाप्रतारणहृष्टनायकवैदग्ध्यजन्यवहलानन्दोदयेन देदीप्यमानौ कपोलौ फलकाविव यस्यास्ताम् अपराम् अतिप्रणयिनीं भार्यां चुम्बति । अत्र चाद्या नायिका कनिष्ठा चुम्बनेन प्रतारणत्वात्, अपरा तु चुम्बनेन चरितार्थत्वात् ज्येष्ठा । मध्याप्रगल्भाधीरादीनां लक्षणं यद्यपि किञ्चिदपि न घटते तथापि अस्तित्वसम्भावनयैवोदाहृतम् । अत्र नायिकानुरागस्य न्यूनाधिकत्वं स्फुटमेव । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणंतूक्तमेव (१५८ पृ०)

(१७) एवं स्वकीयाभेदानुपपाद्य सन्देहदूरीकरणाय सिंहावलोकनन्यायेन तानुपपादियति—मध्येति । तस्मात् उपदर्शितलक्षणभेदादित्यर्थः मध्याप्रगल्भयोर्द्वादशभेदाः कीर्त्तिताः । षड्द्वैगुण्यात्दिति भावः । मुग्धा तु एकैव एकप्रकारैव तस्याः प्रथमावतीर्णमदनविकाराद्यभावादेकत्वम् , अत एव रुद्रकविनोक्तम्—

"एकाकारा मता मुग्धा पुनर्भूश्च यतोऽनयोः ।
अतिसूक्ष्मतया भेदः कविभिर्न प्रदर्शिताः ॥"

तेन हेतुना स्वीयायाः भेदास्त्रयोदश स्युः । अत्र केचिदित्थं लक्षयन्ति, उदाहरन्ति च तथाहि—

एते च धीरादिषड्भेदा द्विविधाः ज्येष्ठा कनिष्ठा च धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च, अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च धीरा धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च, परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा ज्येष्ठा, परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा अधिकस्नेहासु न्यूनस्नेहासु च परकीयासु सामान्यवनितासु च नातिव्याप्तिः परिणीतपदेन व्यावर्त्तनात् ।

तत्र धीराज्येष्ठाकनिष्ठा च यथा—

"एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोर्विज्ञाय निद्रां तयो-
रेकां पल्लविताऽवगुण्ठनपटामुत्कन्धरो दृष्टवान् ।
अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं व्यालोकहस्ताङ्गुलि-
व्यापारैर्वसनञ्चपलयन् स्वापच्युतिं क्लृप्तवान् ॥

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा—

"अन्तः कोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने कानने
पुष्पस्यावचयाय नम्रवदनामेकं समायोजयत् ।
अर्द्धोन्मीलितलोचनाञ्चलचमत्काराभिरामाननां
स्मेराद्धाधरपल्लवांनववधूमन्यां समालिङ्गति ॥"

(१८)परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।
(१९) तत्र—
(२०)यात्रादिनिरतान्योढा कुलटा गलितत्रपा ॥ ६३ ॥
यथा—
(२१) 'स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति, मनोजिघ्रः सपत्नीजनः,
श्वश्रूरिङ्गितदैवतं, नयनयोरीहालिहो यातरः ।

धीरा धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च—
"धैर्याधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये
रत्नद्वन्द्वमनन्तकान्तिरुचिरसुष्टिद्वये न्यस्तवान् ।
एकस्याः कलयन् करे प्रथमतो रत्नं परस्याः प्रिये
हस्ताहस्ति मिषात् स्पृशन् कुचतटीमानन्दमाविन्दति ॥"

(१८) एवं स्वकीयायाः स्वरूपप्रतिपादनपूर्वकं भेदान् प्रतिपाद्य परकीयां प्रतिपादयितुमुत्थापयति—परकीयेति । परकीया अन्यदीया चेत्यनर्थान्तरम् । परोढा परेणान्येन ऊढा विवाहिता कन्यका अजातपरिणीता । न च कन्यकायाः कथं परकीयात्वमिति वाच्यम् , पित्राद्यधीनत्वेन परकीयात्वाभ्युपगमात् ।

(१९) एवं परकीयाया द्वैविध्यं निरूपयित्वा तत्राद्यायाः स्वरूपं निरुपयितुमाह - तत्रेति । परोढाकन्यकयोर्मध्ये इत्यर्थः । परोढायाः लक्षणं निरुप्यत इति शेषः ।

(२०) यात्रेति । अन्योढा परोढा । सा च द्विप्रकारा आद्या गलितत्रपा निर्लज्जा यात्रादिनिरता यात्रा अभिसारः आदिना दूतीप्रेषणात् नायकानयनादि-परिग्रहः । अपरा गृहस्थापि गलितत्रपा, कुलमटति अतिक्रामति या सा कुलटा पुरुषा-न्तरगामिनीत्यर्थः । "पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी" इत्यमरः । गलितत्रपेत्युभयोर्विशेषणं बोध्यम् । इयमन्योढा न प्रधानरसे क्वचिन्निबन्धनीया । तथाचोक्तम्—"अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाङ्गिरसे क्वचित् ।
कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गि संश्रयम्" ॥ इति ।

(२१) कुलटाया उदाहरणं दर्शयति—स्वामीति । उपनायकं प्रति नायि-काया उक्ति रियम् । स्वामी परिणेता न तु प्रियः अनेन तत्रानुरागाभावः प्रकटितः, निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरित्यागेऽपि असूयति दोषं प्रकटयति, निःश्वसितेन हेतुना प्रच्छन्नकामुकाप्राप्तिदुःखमनुमाय मह्यमीर्ष्यतीति भावः । सपत्नीजनः समानः पति-र्यस्याः सोऽसौ जनस्तादृशः, मनोजिघ्रः मनसा धृतमप्यनायासादनुमिनोति ईर्षा-लिङ्गेनापि मम परनायकविषयमनोऽनुसन्धत्त इति भावः । मनसा घ्राणजप्रत्यक्षा-सम्भवेन अभिप्रायवेदने लक्षणाऽवगन्तव्या तस्य याथार्थ्ये प्रयोजनम् । एवमग्रयो-

तद्दूरादयमञ्जलिः, किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते,
वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः ॥'

(२२)अत्र हि मम परिणेतान्नाच्छादनादिदातृतया स्वाम्येव न तु वल्लभः । त्वं तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया मम वल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते ।

(२३) कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।

रपि स्वयमूह्यम् । श्वश्रूः पत्युर्माता, "पतिपत्नी प्रसूः श्वश्रूः" इत्यमरः, इङ्गितस्य अभिप्रायसूचकस्य चेष्टाविशेषस्य दैवतं देवतावत् सर्वं भावमवगच्छतीत्यर्थः । दैवत्वेनात्यन्तं तद्बोद्धी इङ्गितज्ञानं तस्या एव आयत्तमिति भावः ।

यातरः पतिभ्रातॄणां भार्य्याः, "भार्य्या तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्" इत्यमरः, नयनयोः मम लोचनयोः ईहालिहश्चेष्टाविशेषसूचनीयार्थाभिज्ञाः तत्तस्माद्धेतोः दूरादेव एतेन समीपं गन्तुं नाहं समर्थाऽस्मीति ध्वन्यते, अयमञ्जलिः मया विहित इति शेषः । ते तव अधुना अस्मिन् समये दृग्भङ्गिभावेन नेत्रसङ्केतेन किं प्रयोजनमिति शेषः । वैदग्ध्या चातुर्य्येण मधुरो मनोहरस्तत्सम्बुद्धौ हे वैदग्धीमधुर ! विदग्धस्य भावः कर्म्म वा वैदग्धी गुणवचनब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् "विदग्धश्चतुरेऽत्यन्तं दग्धे च त्रिषु वाच्यवत्" इति गोपालः, प्रबन्धेषु सुरतप्रयोगादिषु रसिको रसयुक्तः । यद्वा वैदग्ध्या मधुरः प्रबन्धो व्यापारस्तत्र रसिकस्तत्सम्बोधने तथा समस्तपदम् । रसिकेत्यनेन चातुर्य्येण निर्वाह्यो यो मदभिगमनार्थे प्रयोगस्तमाचरेति भावः । अत्र स्वाम्याद्याकीर्णे देशे अयं तव श्रमः मत्प्राप्तिसाधननयनभङ्गादिव्यापारः व्यर्थः, उक्तविघनानाप्रतिबन्धकवशेन मयाधुना तवमनोरथस्य सम्पादयितुमशक्यत्वादित्याशयः । अयमञ्जलिश्च परमेश्वराय विधीयते स एव यदा मयि प्रसन्नः स्यात्तदा कदाचित्त्वया सह विहरिष्य इति भावः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः—तल्लक्षणं तूक्तं प्रागेव (१५८ पृ०)

(२२) ननु स्वप्राप्तिसाधनव्यापारस्य "व्यर्थोऽयमत्रश्रमः" इत्यनेन व्यर्थत्वकथनादस्याः परनायकरत्यभावः स्फुट एव प्रतीयते तेन च कुलटात्वाभावः इति कथमस्याः परनायिकात्वमित्यत आह—अत्रेति । परिणेता विवाहकर्त्ता स्वाम्येव प्रभुरेव नतु वल्लभः वैदग्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च। वल्लभोऽसीत्यादि इत्यत्रादिपदात् अञ्जलिकरणादपीत्यर्थः । रतिरनुरागः प्रतीयते तत्प्रतीतिवशाच्चास्या निरतत्वसिद्धिः। एतदुपलक्षणम् , "अधुना अत्र" पदाभ्यामपि कालान्तरे स्थानान्तरे च श्रमसार्थकत्वव्यञ्जनेनापि रतिः प्रतीयत इति ध्येयम् ।

(२३) एवं परोढ़ामुदाहृत्य कन्यायाः परकीयायास्तावत्स्वरूपं दर्शयति—कन्येति । अजातोपयमा न जातः उपयमो विवाहो यस्याः सा तादृशी "विवाहोप-

(२४) अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात्परकीयात्वम् । यथा मालतीमाधवादौ मालत्यादिः ।

(२५) धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥ ६७ ॥

(२६) निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः ॥ ६८ ॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।
मात्रा निःसारयेदेषा पुनःसंधानकाङ्क्षया ॥ ६९ ॥

यमौ समौ" इत्यमरः । नवयौवनेति । अन्यथा सुरतौत्कट्यं न स्यादिति भावः ।

(२४) नन्वेवं लक्षणे कृते कन्यायाः कथं परकीयात्वमत आह—**अस्याश्चेति** । अनेन च प्रीतिविषयीभूतनायकापेक्षया अन्यजनाधीनत्वं परकीयात्वमिति लक्षणं द्योतितम् । उदाहरणान्तरन्तु नैषधीयचरिते यथा—

"अनैषधायैव जुहोति तातः किं मां कृशानौ न शरीरशेषाम् ।
ईष्टे तनूजन्म तनोः स जन्मा मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि" ॥

अत्र विवाहात्पूर्वमेव दमयन्त्या नलानुरागः ।

(२५) स्वान्या साधारणीत्युक्तां साधरणीमाह—**धीरेति** । धीरा सुरतपण्डिता कला नृत्यगीतादयः यद्वा कला विलासकला विलासो विब्बोकादयः । तत्र प्रगल्भा अतिनिपुणा सामान्यनायिका साधारणीनायिका सा च वेश्या इत्यर्थः । धीरा प्रगल्भेति तु तस्या एव भेदद्वयम् । लक्षणन्तु धैर्यादिगुणविशिष्टत्वे सति वेश्यात्वं सामान्यनायिकात्वमिति ध्येयम् ।

(२६) वेश्यां बोधयितुं तत्स्वभावं निरूपयति—**निर्गुणानपीति** । सा वेश्या निर्गुणानपि निरस्ता गुणा वदान्यत्वाद्यतिरिक्ता धैर्यादयो येषांस्तान् जनान् न द्वेष्टि न बहिर्विद्वेषं प्रकटयति तेभ्यो धनलाभसम्भवादित्याशयः । गुणिष्वपि वदान्यत्वाद्यतिरिक्तधैर्यादिगुणवत्स्वपि जनेषु न रज्यति बहिर्दर्शयते नत्वन्तर्वहति तथा सति अनुरागेणैव रिरंसया पुरुषप्रवृत्तौ धनलाभासम्भव इति भावः । वित्तमात्रं समालोक्य स्वकामिनः पुरुषस्य धनमात्रं दृष्ट्वा बहिः कृत्रिमम्, न पुनरन्तरेणापीति भावः, रागमनुरागं दर्शयेत् केवलधनलिप्सयेति तत्त्वम् । अनेन च केवलम् अर्थलाभलोभेन जनमात्रकामुकी वेश्येति प्रदर्शितं भवति । एषा वेश्या कामंमत्यर्थं यथास्यात्तथा अङ्गीकृतमपि वल्लभत्वेन स्वीकृतमपि परिक्षीणधनं हेत्वन्तरेण प्रदानेन वा नष्टार्थं नरं स्वकामुकं जनं पुनः सन्धानकांक्षया पुनरपि कालान्तरीणसङ्घटनेच्छया मात्रा मय्यनुरक्ततया सर्वं द्रव्यादिकं मदधीनं विधाय क्षीणधनोऽयं सञ्जातः, अथ यद्येनं निस्सारयिष्ये तर्हि कथमपीतस्ततो धनमुपार्ज्य शीघ्रमेव मामुपैष्यतीत्यभि-

तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या अस्याः प्रायेण वल्लभाः ॥ ७० ॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणि ।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥ ७१ ॥

(२७)पण्डको वातपाण्ड्वादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः ।

लाषयेति भावः । वेश्याया एष स्वभावो यदनुरक्तं निष्पीडय परं परमभिलषति कथमप्युपार्जितधनमनुरञ्जयतीति । जननीद्वारा निःसारयेत् दूरीकारयेत्, नत्वात्मना, पुनर्धनयोगे सति मातरि दोषं दत्त्वा परिग्रहणात् । इदमुपलक्षणम्-तेन कुट्टिन्याद्यन्यद्वाराऽपि बोध्यम् । तस्कराश्चौराः पण्डकाः "पडि गतौ" अस्मादच् । पणतेर्वा अमन्ताड्डः ततश्चाल्पार्थे कः । वातरोगेण विनष्टाण्डकोशाः, तथा चोक्तं चरके द्वितीयाध्याये—"वाय्वग्निदोषाद्वृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातिकपण्डकः सः" इति । मूर्खाः सर्वविधविद्यारहिताः सुखेनानायासेन प्राप्तं धनं यैस्ते, सुखप्राप्तिधनन्तु पित्राद्यर्जितधनम्, दुःखार्जितस्य व्ययितुमशक्यत्वात् । लिङ्गिनस्तपस्विवेषधारिणः, छन्नकामाः गुप्तेन सुरताभिलाषिणो जनाः, प्रच्छन्नकामिनो हि प्रकटं न कामयन्ते लोको मा ज्ञासीदिति ते कामेन बाध्यमाना वहु वितरन्ति छन्नं यथा स्यात्तथा कामयन्त इति, कर्मण्यण् । तदाद्याः (क) प्रायेणाधिक्येन "प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो-बाहुल्यतुल्ययोः" इति विश्वः । आसां वेश्यानां वल्लभाः प्रियाः, एषा वेश्याऽपि मदनायत्ता कामाधीना मदनरपवशत्वस्य स्त्रीपुरुषसाधारणत्वात्तदुद्भवस्तस्यां नायुक्तः । क्वाऽपि कस्मिन्नऽपि पुरुषे सत्यानुरागिणी प्रतारणशून्यानुरक्ता स्यात् । रक्तायामनुरागिण्यां विरक्तायां वा अस्यां वेश्यायां रतं सुदुर्लभम् अत्यन्तं दुःखेन सम्पादयितुं शक्यमित्यर्थः । रक्तायामधिकरमणेन देहक्षयशङ्कया तयानेकछलविधानात्, विरक्तायामपि विरागादेवेति भावः । ननु रतमस्यां न स्यादित्यनुक्त्वा सुदुर्लभमिति पदोपादानं किमर्थमिति चेत् ? एतत्प्रायिकाभिप्रायेणाभिधानात् । यत्त—टिप्पणीकृता "रतमस्यां सुदुर्लभमि"ति प्रतीकमुपादाय खण्डितं तन्न पेशलम्, न हि सुदुर्लभमित्यस्यात्यन्तमुपादेयमित्यर्थो ग्रन्थकृतामभिप्रेतः "वित्तमात्रमि" त्यादिना स्पष्टं तत्सम्भोगतुच्छत्वस्य प्रदर्शनात् ।

(२७) स्फुटतयार्थप्रतिपत्तिर्द्वयोर्न भवतीति तद् व्याचष्टे-पण्डक इति ।

(क) "छन्नकामाद्या" इत्यत्राद्यपदं कामसूत्रेऽवशिष्टानां वाचकम् । यथोक्तं—"स्वतन्त्रः पूर्वे वयसि वर्त्तमानो वित्तवानपरोक्षवृत्तिरधिकरणवानकृच्छ्राधिगतवित्तः । सङ्घर्षवान् सन्ततायः सुभगमानी श्लाघनकः पण्डकश्च पुंशब्दार्थी । समानस्पर्धी स्वभावतस्त्यागी । राजनि महामात्रे वा सिद्धो दैवप्रमाणवित्तावमानी गुरूणां शासनातिगः सजातानां लक्ष्यभूतः सवित्त एक पुत्रो लिङ्गी प्रच्छन्नकामः शूरो वैद्यश्च" ॥ इति ।

तत्र रागहीना यथा लटकमेलकादौ मदनमञ्जर्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।

(२८) पुनश्च—

(२९) अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।
स्वाधीनभर्तृका तद्वत्खण्डिताथाभिसारिका ॥ ७२ ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

(३०) तत्र—

(३१) कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका॥ ७४ ॥

पण्डको रतिप्रतिबन्धकव्याधिविशेषः । "न रज्यति गुणिष्वपि" इत्यस्योदाहरणं दर्शयति—रागहीना यथेति ।

लटकमेलकादावित्यत्रादिपदेन हास्यार्णवादेः परिग्रहः । मदनमञ्जर्यादिरित्यत्रादिपदेन शशाङ्कलेखादेः परिग्रहः ।

"कापि सत्यानुरागिणी" इत्यस्य चोदाहरणं दर्शयति—रक्ता यथेति । मृच्छकटिकादिरित्यत्रादिपदेन मालविकाग्निमित्रादेः परिग्रहः । वसन्तसेनादिरित्यत्रादिपदेनैरावत्यादेः परिग्रहः ।

(२८) अथ नायिकानामवस्थाभेदेनान्येऽपि भेदाः सम्भवन्तीति दर्शयितुमुत्थापयति—पुनश्चेति । पुनरपि तासामेव भेदान् प्रदर्श्यत इति शेषः ।

(२६) अवस्थाभिरिति । त्रयोदश स्वीयाः परकीये द्वे साधारणी चैकेति मिलित्वा षोडश भेदिता एता स्वाधीनपतिकाद्यष्टावस्थाभिरष्टौ अष्टगुणा भवन्ति । ता एव प्रतिपादयति—स्वाधीनभर्त्तृकेत्यादि ।

(३०) तत्रेति । तास्वष्टासु मध्य इत्यर्थः ।

(३१) स्वाधीनभर्त्तृकालक्षणं निरूपयति—कान्त इति । कन्यकायास्तु उपनायक एव कान्तो भर्त्ता चेति बोध्यम् । रतिगुणेन अनुरागरूपगुणेन आकृष्ट आकर्षित कान्तः पतिः, यस्याः अन्तिकं समीपम् , न जहाति परित्यजति विचित्रविभ्रमासक्ता विचित्रो भूषणाद्यन्तराऽपि कान्तमनोग्राही यो विभ्रमः शोभा तया आसक्ताऽऽश्लेषितेति तादृशी, सा नायिका स्वाधीनभर्तृका स्यात् । स्वस्या अधीनोऽऽयत्तो भर्त्ता यस्याः सा तथोक्ता ।

(३२) यथा —'अस्माकं सखि वाससी—' इत्यादि (१४१ पृ.)।

(३३) पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।

(३२) पूर्वोदाहरणान्येवास्या अपीत्यभिप्रायेणाह—यथेति ।

अस्माकमिति । पद्येऽस्मिन् "अस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं निक्षिपति" इत्यनेन रतिगुणाकृष्टत्वेन प्रियस्य तदन्तिकापरित्यागात् प्रतिपादयित्री नायिका स्वाधीनभर्तृका । इत्यादीत्यादिपदेन "दृष्टा दृष्टि..." "कान्ते तथा..." "स्वामिन् भङ्गुरया..." इत्याद्युदाहरणं बोध्यम्। तथा च रसमञ्जरीकारा अपीत्थमुदाहरन्ति ।

मुग्धा स्वाधीनपतिका यथा—

'मध्ये न कृशिमा, स्तने न गरिमा, देहे न वा कान्तिमा,
श्रोणौ न प्रथिमा, गतौ न जड़िमा, नेत्रे न वा वक्रिमा ।
लास्ये न द्रढिमा, न वाचि पटिमा, हास्ये न वा स्फीतिमा
प्राणेशस्य तथाऽपि मज्जति मनो मय्येव किं कारणम् ॥"

मध्या स्वाधीनपतिका यथा—

"यदपि रतिमहोत्सवे नकारो यदपि करेण च नीविधारणानि ।
प्रियसखि ! पतिरेष पार्श्वदेशं तदपि न मुञ्चति तत्किमाचरामि ॥"

प्रगल्भा स्वाधीनपतिका यथा—

"वक्त्रस्याधरपल्लवस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य वा
धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशां कान्तस्तनोति स्तुतिम् ।
स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेतः पथं दृक्पथं
काऽप्यन्या दयितस्य मे सखि ! कथं तस्यास्तु भेदग्रहः ॥"

परकीया स्वाधीनपतिका यथा—

"स्वीयाः सन्ति गृहे गृहे मृगदृशो यासां विलासक्कणत्—
काञ्चीकुण्डलहेमकङ्कणझणत्कारो न विश्राम्यति ।
को हेतुः सखि ! कानने पुरपथे सौधे सखीसन्निधौ
भ्राम्यन्ती मम वल्लभस्य परितो दृष्टिर्न मां मुञ्चति ॥"

स्वाधीनपतिका सामान्यवनिता यथा—

"सन्त्येव प्रतिमन्दिरं युवतयो यासां सुधासागर-
स्रोतः स्यूतसरोजसुन्दरचमत्कारा दृशो विभ्रमाः ।
चित्रं किन्तु विचित्रमन्मथकलावैशद्यहेतोः पुन-
र्वित्तं चित्तहरं प्रयच्छति युवा मय्येव किं कारणम् ॥ इति ।

(३३) खण्डितालक्षणं निरूपयति—पार्श्वमेतीति । अन्यसम्भोगचिह्नितः अन्यस्या नायिकायाः, संभोगचिह्नं दन्तक्षततदीयदुकूलपरिधानादिकमस्य सञ्जातमिति

सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥ ७५ ॥

(३४) यथा—'तदवितथमवादीः–' इत्यादि (१६७ पृ.)

(३५) अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥ ७६ ॥

(३६) क्रमाद्यथा—

(३७) न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमभिगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥

तथोक्तः सन् तारकादित्वादितच् । प्रियः पतिः यस्याः पार्श्वे सन्निकटम् , एति आयाति, ईर्ष्यया परोपभोगचिह्नावलोकनजन्येनासहिष्णुताहेतुभूतेन मनोविकारविशेषेण कषायिता कलुषीकृतचित्ता सा नायिका खण्डितेति धीरैः परिडतैः कथिता । व्युत्पत्तिश्चास्याः खण्डिता समये परित्यक्ता । कन्यकायास्तु उपनायक एव प्रियः । एवं साधारण्या अपि ।

(३४) उदाहरति—यथेति । अस्मिन् पद्ये परनायिकादुकूलपरिधानरूपसम्भोगचिह्नितस्य कान्तस्यागमनात् ईर्ष्या कलुषिता, प्रतिपादयित्री नायिका खण्डिता । अत्राप्यादिपदेन "सा पत्युः प्रथमा..." "एकत्रासन..." "अनलङ्कृतोऽपि" इत्याद्युदाहरणान्यवगन्तव्यानि । अन्यानि विस्तरभयान्नेहोपन्यस्तानि ।

(३५) अभिसारिकालक्षणं निरूपयति—अभिसारयत इति । या मन्मथं मदनं वशमधीनं वदति सा तथोक्ता सती कान्तं वल्लभं पुरुषम् अभिसारयते स्वाभिमुखं दूत्यादिना प्रापयति या वा स्वयमेवाभिसरति वल्लभाभिमुखं याति सा धीरैरभिसारिका उक्ता । तथा च अभिसारयित्र्यभिसारणी चेति, द्विविधाऽभिसारिका । न च स्वीयायाःकथमभिसारः उपनायकाभिसारे परोढात्वं स्यादिति वाच्यम् , पितृगृहस्थायाः स्वस्वामिन्यपि अभिसारसम्भवात् ।

(३६) उदाहर्तुमुपक्रमते—क्रमाद्यथेति । प्रथमं कान्तमभिसारयन्त्यास्ततः कान्तमभिसरन्त्या उदाहरणं ब्रूम इत्यर्थः ।

(३७) प्रथमामभिसारिकामुदाहरति—न चेति । शिशुपालवधस्येदं पद्यम् । स वल्लभो मे मम मन्मथवशंवदाया लघुताञ्च तुच्छत्वभावत्वं यथा नावगच्छति मनागपिकामावेगासहिष्णुतामिति भावः । यथा च मयि करुणाम् असमयेऽपि रमणे प्रवृत्तिरूपां दयामित्यर्थः कुरुते आगत्येति भावः । एनं कान्तम् अभिगम्य सम्मुखं प्राप्य न तु यथाकथमपि प्रियवर्गादिद्वारेत्याशयः, त्वं तथा निपुणं यथा स्यात्तथा वदेः । काचित् नायिका अभिदूति अभिमुखागतां दूतीम्प्रति संदिदिशे वाचिकं न्यस्तवती । दूतीद्वाराभिसारणकरणादियमाद्याभिसारिका । प्रमिताक्षरा वृत्तम् । "प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता" इति लक्षणात् ।

(३८) 'उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेखला,
यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता।
आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि! क्रीडाभिसारोत्सवे,
चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः॥'
(३९) संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि ॥७७॥
(४०) विचित्रोज्ज्वलवेषा तु रणन्नूपुरकङ्कणा।

(३८) अथ द्वितीयामभिसारिकामुदाहरति—उत्क्षिप्तमिति। तमस्विन्यां चन्द्रोदयात् पथि स्वस्याभिसारभङ्गं सख्यां निवेदयन्त्या उक्तिरियम्। प्रियसखि! इदं करकङ्कणद्वयं करभूषणयुग्मम् उत्क्षिप्तं मणिबन्धादूर्ध्वं न्यस्तम्, एतेन तयोः शब्दप्रतिरोधः। यथा शब्दो न भवेत्तथा मेखला काञ्ची दृढं बद्धा। मुखरयोः शब्दायमानयोः मञ्जीरयोर्नूपुरयोः मूकता मूकीभावत्वं यत्नेनात्यन्तमुद्यमेन प्रातिपादिता विहिता। मया रभसात् आनन्दात् क्रीड़ाभिसारोत्सवे विहारायाभिसरणरूपोत्सवे आरब्धे सति, चण्डालः चण्डालवत्क्रूरः विधुर्निशापतिः तिमिरमेव अन्धकार एव आवरकत्वात् अवगुण्ठनपटः आच्छादनवस्त्रं तस्य क्षेपं हठादुदयेनापसारणं विधत्ते अतीतसामीप्ये वर्त्तमानं व्यधादित्यर्थः। अतः पूर्णमभिसारणं नासीदिति भावः। अत्र स्वयमभिसरणात् वक्त्री नायिकेयं द्वितीयाभिसारिका। शार्दूलविक्रीड़ीतं छन्दः। तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (१५८ पृ०)

(३९) प्रसङ्गात् कुलजादिभेदेनाभिसरणक्रममाह—संलीनेति। यदि कुलजा-कुलीना स्वकीयेति यावत्। अभिसरेत्तदा सा स्वेषु गात्रेषु अङ्गेषु संलीना अतीव-संकुचिता सङ्कुचितसर्वाङ्गीत्यर्थः। मूकीकृतानि निःशब्दीकृतानि भूषणानि यया सा तथोक्ता, अवगुण्ठनेनाच्छादनपटेन संवीता संवृतदेहा अन्यकर्तृकस्वरूपज्ञान-भयादिति भावः। एतदुपलक्षणम्—अनुलेपनादिनापि संवीता तत्रान्धकारे नीलवस्त्र-कुसुमकस्तूरिकासंवीता ज्योत्स्नायां चन्दनद्रवसंवीता। क्रमेणोदाहरणं यथा—

"सितं वसनमर्पितं वपुषि नीलचैलभ्रमा-
न्मया मृगमदाशया मलयजद्रवः सेवितः।
करेण परिबोधितः स्वजनशङ्कया दुर्जनः
परं परमपुण्यतः सखि! न लङ्घिता देहली॥"
"मल्लिकादालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः" ॥

(४०) वेश्याभिसरणं दर्शयति—विचित्रेति। यदि वेश्या अभिसरेत्तदा

प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि ॥ ७८ ॥

(४१) मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविद्धगतिसंचारा स्यात्प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥ ७९ ॥

(४२) तत्राद्ये 'उत्क्षिप्तं-इत्यादि (१८० पृ.) । अनयोरूह्यमुदाहरणम् ।
प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते—

(४३) क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥
एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।

विचित्रो विलक्षणः उज्ज्वलः प्रकाशमानो वेशो भूषणं यस्याः सा तथोक्ता,रणन्ती शब्दायमाने नूपुरकङ्कणे यस्याः सा, तथा प्रमोदेन धनाभिजव्यहर्षेण स्मेरं विकसितं वदनं यस्याः सा, तादृशी च स्यात् । वेश्या तु द्रष्टॄणां चित्ताकर्षणार्थम् एवं करोति ।

(४१) प्रेष्याभिसरणं दर्शयति—मद इति । यदि प्रेष्या अनुचरी अभिसरेत्तदा सा मदेन कामोन्मत्ततया स्खलितः त्रुटितः संलापो भाषणं यस्याः सा, विभ्रमेण विलासेन उत्फुल्ले विकसिते लोचने नयने यस्याः सा, आविद्धया उद्धतया गत्या पादन्यासेन सञ्चारः सङ्केतस्थानप्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता, अतिशयमदनातुरत्वादिति भावः ।

(४२) उदाहरति—तत्राद्य इति । तत्र तेषु अभिसरणक्रमेषु मध्ये आद्ये कुलजाभिसरणप्रकारे "उत्क्षिप्तम्" इत्यादिश्लोकमुदाहरणम् । अन्ययोः वेश्याप्रेष्याभिसरणप्रकारयोः । तत्र क्रमेणोदाहरणम् । यथा—

"अनणुरणन्मणिनूपुरमविरतशिञ्जानमाञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥"

इयं हि अभिसरन्तीं वेश्यां प्रति श्रान्तस्य कस्यचिदुक्तिः । रणरणकं कामचिन्ताम् ।
प्रेष्याभिसारिका यथा—

"ताम्बूलाक्तं दशनमसकृद्दर्शयन्तीह चेटी
घोटीहेषाव् विकृतरुदितं हेतुहीनं हसन्ती ।
स्थानास्थानस्खलितपदविन्यासमाभाषमाणा
यूनामग्रे सरति कुटिलं नर्त्तितोच्चैर्नितम्बम् ॥

(४३) अभिसारस्थानान्याह—क्षेत्रमिति । क्षेत्रम् आच्छादनोपयोगिशस्योत्पत्तिस्थानम् , वाटी "वाटो वास्तौ गृहोद्यान" इति हेमोक्त्या निर्जनवास्तु स्थानम् , मालापञ्चः पुष्पोद्यानमिति विवृतिकारः, यद्यपि मालापञ्चशब्दः संदिग्धस्तथापि विवृतिव्याख्यापुष्पोद्यानपदाभिप्रायेण मालानां पञ्चो व्यक्तीकरणं यस्मादित्यादिक्रमेण यथाकथञ्चिद् व्याख्येयः । मालापं च इति पाठे मा नास्ति आलापो यत्र तच्छून्यं गृहमित्यर्थः । मालयञ्चेति पाठे मा लक्ष्मीः शोभा लीयतेऽवतिष्ठत अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या मालयमुपवनम् । कृताभिसाराणाम् उदाहृतविधिना विहिताभिसाराणाम् पुंश्चलीनां व्यभिचारिणीनां विनोदने सुरतोत्सवाय एवमेतानि अष्टौ स्थानानि अष्टानां स्थानानां महर्षिणोक्तत्वाच्छिन्ननिर्देशः । यदाह—"स्थनान्यष्टौ प्रवदति मुनिः पुंश्चलीनां विनोदे"

स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिदाश्रये ॥ ८१ ॥

(४४) चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥ ८२ ॥

यथा मम तातपादानाम्—

(४५) 'नो चाटुश्रवणं कृतं, न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः,
कान्तस्य प्रियहेतवो निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ॥'

(४६) प्रियः कृत्वापि संकेतं यस्या नायाति संनिधिम् ।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥ ८३ ॥

यथा—

(४७) 'उत्तिष्ठ दूति, यामो, यामो यातस्तथापि नायातः ।

इति अष्टौ स्थानानि एतान्येव क्षेत्रादीनि । तथा ध्वान्तच्छन्नेषु अन्धकारावृतेषु क्वचित् केषुचिद् गृहादिषु स्थानेषु आश्रये आधारे पुंश्चल्योऽभिसरन्तीति शेषः । आश्रय इति प्रथमान्तपाठे तु ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिद्देशे आश्रयोऽधिष्ठानं पुंश्चलीनां विनोदाय भवतीत्यर्थः ।

(४४) कलहान्तरितां लक्षयति—चाटुकारमपीति । या नायिका रोषात् चाटुकारमपि प्रियवचनभाषिणमपि प्राणनाथं वल्लभम् अपास्य परित्यज्य पश्चात्तापम् अवाप्नोति प्राप्नोति सा कलहान्तरिता । कलहेन अन्तरिता व्यवहिता या सा तथोक्ता । कन्यकासाधारण्योरुपनायक एव प्राणनाथः ।

(४५) कलहान्तरितानायिकामुदाहरति—नो चाटुश्रवण इति । प्रार्थ्यमानस्यापि वल्लभस्य रोषात् निरसनेन पश्चात्तापं प्राप्तायाः सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । चाटोः वल्लभोक्तप्रियवचनस्यापि श्रवणं नो न कृतं विहितम् । अन्तिके समीपे हारो मम प्रसादाय नायकेन दीयमानो मुक्ताकलापः दृशा चक्षुषाऽपि नच वीक्षितो मया नावलोकितः, तथा कान्तस्य प्रियहेतवे सन्तोषकरणाय निजसख्याः वचोऽपि उपदेशवचनान्यपि दूरीकृताः त्यक्ताः । असौ कान्तः पादान्ते विनिपत्य मम प्रसन्नताविधानाय पादसमीपे विनिपत्य तत्क्षणमेव गच्छन् मया निराकृत इति शेषः । मूढया मया पाणिभ्यामवरुध्य सहसा तत्क्षणमेव कथं कण्ठे नाऽर्पितो न स्थापितः, हन्त इति खेदे 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां प्रसादे विस्मयेऽपि च' इत्यमरः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव । (१९८)

अत्रानुनयतत्परप्रियनिरसनेनानुतापलब्धेयं वक्री नायिका कलहान्तरिता ।

(४६) विप्रलब्धां लक्षयति—प्रिय इति । प्रियः कान्तो जनः सङ्केतं निश्चयं "तत्र त्वया विहरिष्यामी"ति प्रतिज्ञामिति यावत्, कृत्वापि यस्याः सन्निधिं समीपं नायाति न प्राप्नोति तेनैव तु नितान्तम् अवमानिता तिरस्कृता सा विप्रलब्धा ज्ञेया । विप्रलब्धा विशेषेण प्रलब्धा वञ्चितेति तादृशी ।

(४७) उदाहरति—उत्तिष्ठ इति । सङ्केतस्थानं प्राप्य प्रियविलम्बमवलोकयन्त्याः

याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः ॥'

(४८) नानाकार्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः ॥
सा मनोभवदुःखार्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

यथा—

(४९) 'तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥'

कामिन्याः दूतीं प्रति सखेदोक्तिरियम्। हे दूति ? उत्तिष्ठ वयं यामो गच्छामः स्वस्थान इति शेषः, येन यामो मदाभिगमनप्रहरो यातः सङ्केतकालो व्यतीत इत्यर्थः। तथापि स प्रियो नायातो नागतः। अतः परमपि या जीवेत् तस्या नायिकायाः स जीवितनाथः प्राणेश्वरो भवेत् भविष्यतीत्यर्थः न तु मम। दुःसहकामवेदनया नातः परमहं जीवामि स च मे न भवेदिति भावः।

आर्य्या वृत्तम्। तल्लक्षणं तु—

"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि।
अष्टादशद्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्य्या ॥" इति।

अत्र सङ्केतं विधायापि कान्तस्यानागमनादियं नायिका विप्रलब्धा।

(४८) प्रोषितभर्त्तृकालक्षणमाह—नानाकार्येति। अत्रापि कन्यापरोढयोरुपनायक एव पतिः। यस्याः पतिः नानाकार्य्यवशात् शिक्षार्थार्जननियोगादिवशात्, इदं शाप-संभ्रयोरप्युपलक्षणम्, तेनोक्ते उदाहरणे नाव्याप्तिः। दूरदेशं गतः मनोभवेन कामेन दुःखार्त्ता पीड़ातुरा सा नायिका प्रोषितो विदेशं प्राप्तः भर्त्ता यस्याः सा तादृशीतिव्युत्पत्त्या प्रोषितभर्त्तृका भवेत्।

(४९) प्रोषितभर्त्तृकामुदाहरति-तां जानीया इति। मेघदूते कुबेरशापप्रतिरुद्धप्रिया-सन्निधिगमनस्य प्रोषितस्य कस्यश्चिद्यक्षस्य मेघं सम्बोध्य प्रियावस्थाकथनमिदम्। स-हचरे सहभोगिनि मयि तन्नायके यक्षे, दूरीभूते स्वसहचरे चक्रवाके, एकामसहायिनीं चक्रवाकीं पक्षिणीमिव विद्यमानां परिमितकथां मितालापां मृतप्रायामित्यर्थः, तां पूर्व-कथितां नायिकां मे मम द्वितीयं जीवितं प्राणं जानीयाः। यथा सा मां विना परिमितकथा तथा तां विना अहमपि परिमितकथ एवास्मीति सा मम प्राणमेवेति त्वं जानीहीत्याशयः। सम्प्रति वर्णितस्वरूपवैषऽम्येऽवलोकितेऽपि त्वया न किञ्चिद्भ्रमितव्यमित्याह—गाढोत्क-ण्ठामिति। गुरुषु विरहेण वृद्धिमुपतेषु एषु दिवसेषु गच्छत्सु सत्सु गाढोत्कण्ठाम् अस्मद-र्थमतीवोत्कण्ठिताम् (क) अत एव तां बालां शिशिरमथितां हिमपातेन व्यग्रोकृतां पद्मिनीं 'पद्मिनी योषिदन्तरे अब्जेऽब्जिन्यां सरस्यां चेति हैमः' वा इव अन्यरूपां क्षीण मलिनां अहं जातां मन्ये। इवार्थे वाशब्दोऽत्र "वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थे च समुच्चये" इति

(क) उत्कण्ठितालक्षणं यथा—
"रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या। संशोषिणी च गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः ॥ इति।'

(५०) कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥ ८५ ॥

यथा राघवानन्दानां नाटके—

(५१) 'विदूरे केयूरे कुरु, करयुगे रत्नवलयै-
रलं, गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं किमनया ।
नवामेकामेकावलिमयि मयि त्वं विरचये-
र्न नेपथ्यं पथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ ॥'

विश्वात् "ववा यथा तथैवैवं साम्ये" इत्यमराच्च बोध्यः । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः । तल्लक्षणं तु "मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ गौ च युग्मम्" इति ।

अत्र कुवेरशापेन भर्तुर्दूरदेशस्थितत्वादियं नायिका प्रोषितभर्तृका ।

(५०) वासकसज्जालक्षणमाह—कुरुत इति । सज्जिते शय्याप्रदीपादिभिः केलियोग्यतया परिष्कृते वासवेश्मनि निवासस्थाने, यस्याः मण्डनं प्रसाधनं सखीजनादिः कुरुते विरचयति विदितप्रियसङ्गमा विलम्बेन, निश्चितप्रियसङ्गमा । स्वीयाकन्यकयोस्तु पितृगृहस्थयोरेवंभावो बोध्यः । सा तु नायिका वासके वासवेश्मनि सज्जा यस्याः तथोक्ता वासकसज्जा स्यात् ।

(५१) वासकसज्जामुदाहरति—विदूरे इति । वासगृहे नायकसंयोगार्थमल्पभूषणरचनार्थं सखीं प्रेरयन्त्याः कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम् । केयूरे अङ्गदद्वयं "केयूरमङ्गदं तुल्ये" इत्यमरः, विदूरे नितान्तं दूरे कुरु केयूरद्वयं न प्रसाधयेत्यर्थः । करयुगे रत्नवलयैः रत्नजटितैरपि कङ्कणैः, अलं तत्प्रयोजनं नास्तीति भावः । इयं ग्रीवायां कण्ठे आभरणलतिका माला गुर्वी गुरुतरा आलिङ्गने दुःखदायीत्यर्थः, अतोऽनया ग्रीवाभरणरूपया लतया नास्ति प्रयोजनमिति भावः । अयीति मधुरामन्त्रणे, हे सखि ! त्वं नवीनां नवगुम्फिताम्, अन्यथा परिरम्भभरेण झटिति त्रुटिता स्यात्, बहुयष्टिकहारस्य परिरम्भातिविघ्नहेतुत्वादाह—एकावलिमिति । एकयष्टिकहारमित्यर्थः । एकां केवलां मयि विरचयेः कुर्याः, ननु कथं सर्वाणि परित्यज्यैकमेतदेवाभरणमित्यत आह—अनङ्गेति । अनङ्गोत्सवविधौ अनङ्गो मदनस्तस्योत्सवः प्रियसङ्गजन्यानन्दस्तस्य विधिर्विधानं तस्मिन् तथोक्ते, पथ्यं न हितम् । काठिनसंयोगत्वेन आलिङ्गने दुःखदायी अतोऽलङ्कारान्तरं निषेधतीति भावः ।

शिखरिणीच्छन्दः । तल्लक्षणं तु-"रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी" ।

अत्र वासगृहे मण्डनकरणादियं नायिका वासकसज्जा (क) बोध्या ।

(क) वासवेश्मनि सुकल्पिततल्पे या समागमविधिं विदधाना ।
तिष्ठति प्रियसमागमसज्जा तां मुनिर्वदति वासकसज्जाम् ॥
अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ।
इत्याकल्पविकल्पतल्परचनासङ्कल्पलीलाशत-
व्यासक्ताऽपि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशां नेष्यति ॥

इति लक्षणोदाहरणं पुस्तकान्तरे पाठः समुपलभ्यते ।

(५२) आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥ ८६ ॥

यथा—

(५३) 'किं रुद्धः प्रियया कयाचि, दथवा सख्या ममोद्वेजितः,
किं वा कारणगौरवं किमपि, यन्नाद्यागतो वल्लभः ।
इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं
दीर्घं निःश्वसितं, चिरं च रुदितं, क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः ॥'

(५४) इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्याधमस्वरूपेण ।

(९२) विरहोत्कण्ठितालक्षणमाह—आगन्तुमिति । यस्याः प्रियः कान्तः आगन्तुं कृतचित्तोऽपि कृतस्वीकारोऽपि दैवात् दैववशेन नायाति न प्राप्नोति, तदनागमेन प्रियानागमेन दुःखार्त्ता सा तु नायिका विरहेण दैवकृतप्रतिबन्धेन उत्कण्ठिता विरहोत्कण्ठिता भवेत् । अत्रापि कन्यकापरोढयोरुपनायक एव पतिः ।

(९३) विरहोत्कण्ठितामुदाहरति—किं रुद्ध इति । संकेतस्थाया नायिकाया प्रियानागमने सखेदोक्तिरियम् । कयाचित् अन्यया प्रियया वयस्या आनेतुं मयैव प्रेषितयेत्यर्थः, किं स्वित्, रुद्धः अत्रागन्तु मवरुद्धः, अथवा ममैव सख्या उद्वजितो वचनवैपरीत्येण विरक्तीकृतः कि वा किमपि अवबुद्धपूर्वं कारणगौरवं प्रयोजनगुरुत्वं महत्तरं प्रयोजनमिति भावः, तमागन्तुम् अवरुणद्धीति शेषः । यद्यस्मात् अद्य 'अस्मिन्नवश्यं त्वत्समीपमागमिष्ये, इति प्रतिज्ञाया विषयभूते दिवसे वल्लभो नागतः, इति चेतसि आलोच्य विविच्य मृगीदृशा हरिणलोचनया नायिकया वक्त्राम्बुजं वदनपङ्कजं करतले विन्यस्य स्थापयित्वा, दीर्घं बहुकालं निःश्वसितं रुदितम् पुष्पस्रजः सुरतार्थधृताः पुष्पमालाश्च क्षिप्ताः देहाद्दूरं पातिताः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः तल्लक्षणं तूक्तं प्राक् (१९८ पृ०)

अत्रागमनाय स्वीकृतिकारिणोऽपि प्रियस्यानागमनेन दुःखपीडितेयं नायिका विरहोत्कण्ठिता(क) ।

(९४) अधुना साकल्येन नायिकाभेदान् गणयितुमाह—इतीति । इति इत्थम् साष्टाविंशतिशतम्, अष्टाविंशत्या सहेति साष्टाविंशति तच्च शतञ्चेति तथोक्तम् । एतेन स्वाधीनभर्तृकात्वाद्यष्टविधिसमुदायसहितेन एकशताष्टाविंशतिप्रकारा नायिका स्युरित्यर्थः । तथाहि—स्वीया तावत्त्रिविधा-मुग्धा मध्या प्रगल्भा चेति । तत्र मुग्धैकधा, मध्याप्रगल्भे तु धीराधीरोभयभेदेन षड्विधे धीरामध्या अधीरामध्या धीराधीरामध्या । एवमग्रेऽपि । षड्विधाश्चैताः जेष्ठत्वकनिष्ठत्वाभ्यां द्विविधाः-धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा, अधीरा ज्येष्ठा-

(क) उद्दाममन्मथमहाज्वरवेपमानां रोमाञ्चकञ्चुकितमङ्गकमावहन्तीम् ।
गाढानुरागवचनां पुरतः सखीनामुत्कण्ठितां वदति तां भरतः कवीन्द्रः ॥
इति लक्षणान्तरम् ।

एणीदृशः प्रबलतापभयादिवास्याः श्वासानिलाः प्रतिमुहु प्रसरन्ति दूरम् ।
बाष्पाम्बुवीचिषु निमज्जनकातरेव निद्रादृशोर्न सविधेऽपि पदं विधत्ते ॥
इत्युदाहरणान्तरञ्च पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदाः ॥ ८७ ॥

(५५) इह च "परस्त्रियौ कन्यकान्योढे संकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते, पश्चा-

कनिष्ठा, धीराधीराज्येष्ठा-कनिष्ठा चेति एवं द्वादशभेदा मुग्धया सह त्रयोदश भवन्तीति स्वीया कथा। परकीया द्विविधा-परोढ़ा कन्यका चेति। सामान्यात्वेका। ताश्च मिलित्वा समुदायेन षोडश विधा। पुनश्चैताः सभेदाः स्वकीयाः परकीयाः सामान्याः स्वाधीनभर्तृ-कात्वप्रभृत्यष्टभेदभिन्नाः सत्यः समुदायेन अष्टाविंशत्यधिकशतं नायिकाः, षोडशानामष्टभिर्गुणने अष्टाविंशत्यधिकशतसम्भवात्। पुनश्च तासामपि प्रत्येकमेव उत्तममध्यमाधम-त्वेन भेदत्रयमाह—उत्तमेति। प्रदर्शितप्रकारेण अष्टाविंशत्यधिकशतप्रकाराणामपि तासां नायिकानां प्रत्येकमेव सौन्दर्यादिगुणतारतम्येन उत्तमामध्यमाधमत्वरूपतो हेतोः अव-शिष्टसमुदायेन नायिकाभेदानां चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं स्यात्। तथा च अष्टाविंश-त्यधिकशतस्य त्रिभिर्गुणने समुदायेन नायिकाः त्रिशतचतुराशीतिप्रकारा इति भावः। अत्र च नायकस्य ज्येष्ठत्वेन कनिष्ठत्वेन च भेदद्वयकल्पनम् तथा उत्तमादिभेदत्रयकल्पनञ्च समीचीनतया निर्वक्तुमशक्यत्वादनियतत्वाच्च अनावश्यकमिवाभातीति सुधीभिराकल-नीयम्। परन्तूक्तानां नायिकाभेदानां त्रिभिर्गुणने दिव्यादिव्योभयभेदगणनया द्विपञ्चा-शदधिकैकादशशतं भेदा जायन्ते। इदमप्यत्रानुसन्धेयम्—यद्यपि मुग्धाया लज्जाप्राधान्येन, मध्याया लज्जामदनप्राधान्येन प्रगल्भायाः प्रौढिप्राधान्येन, धीराया धैर्यप्राधान्येन, अधीराया अधैर्यप्राधान्येन, धीराधीराया अधैर्यप्राधान्येन, ज्येष्ठायाः प्रेमज्यैष्ठ्यप्राधान्येन, कनिष्ठायाः प्रेमकानिष्ठ्यप्राधान्येन परोढाया रहस्य प्राधान्येन, मुग्धाया इव कन्यकायाः, सामान्यायाः वित्तप्राधान्येन, अष्टविधा नायिका भवन्ति तथापि—

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्त्रैरजस्रं कृतं
दृष्ट्वा न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः
गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥

इत्यादिलक्ष्याद्युत्तरक्षणे कृतदेशान्तरगमनाध्यवसाये प्रिये प्रवत्स्यद्भर्तृका नवमी ना-यिका भवितुमर्हति। तस्याः प्रोषितभर्तृकाविप्रलब्धाविरहोत्कण्ठितासु नवान्तर्भावः, सन्निहिते प्रेयसि तत्त्वायोगात्। नच कलहान्तरितायामन्तर्भावः कलहाभावादनवमा-नितत्वाच्च। न खण्डितायामन्तर्भावः, अन्योपभोगलाञ्छितस्य प्रियस्यागमनाभावात् प्रियायाः कोपाभावदर्शनात्, काकुवचनकातरावलोकनादिसूचितान्तरिकपक्षपातदर्श-नाच्च। न वासकसज्जायामन्तर्भावः, गच्छति प्रिये सज्जीकरणाभावात् खेदोद्गमाच्च। न स्वाधीनभर्तृकायामन्तर्भावः, उत्तरक्षण एव विप्रयोगदर्शनात् भर्त्तरि स्वाधीनत्वव्या-घाताच्च। नाप्यभिसारिकायामन्तर्भावः, उत्साहराहित्यात् अन्तस्तापदर्शनाच्चेति। एतल्लक्षणन्तु—

पतिर्देशान्तरं यस्याः यास्यत्येवोत्तरक्षणे।
प्रवत्स्यत्पतिका सा स्यात्प्रयाणाच्छेदनोद्यमा ॥

स्पष्टञ्चैवमेव रसमञ्जर्याम्।

(५६) अत्र परस्त्रियोः कन्यकोढयोरवस्थात्रयस्यैवासम्भवात् अष्टगुणत्वाभावेन उक्तसंख्या न भविष्यन्तीति कश्चिदाह तद्दर्शयति—इह चेति। इह च नायिकाभेदनिरूप-

द्विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके, कुतोऽपि संकेतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे । इतिव्यवस्थैवानयोः स्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् ।" इति कश्चित् ।

(५६) क्वचिदन्योन्यसांकर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।

णप्रकरणे कश्चित् आचार्यधनिक आहेति परेणान्वयः । परस्त्रियावित्यादिकस्तदीयग्रन्थसन्दर्भः । परस्त्रियौ परतन्त्रस्त्रियौ । तत्र कन्यका पित्राद्यधीना, अन्योढा च पत्याद्यधीना । सङ्केतात् सुरताय स्थाननिर्दिष्टात् । विरहोत्कण्ठिते इति प्रथमाविभक्तेः द्विवचने रूपम्, स्यातामिति शेषः ।

एवमेवाभिसारिके विप्रलब्धे इत्यनयोरपि बोध्यम् । अभिसरन्त्यावित्युपलक्षणम्, तेन दूत्यादिना परपुरुषाभिसारयन्त्यावपि अभिसारिके स्याताम् । अस्वाधीनप्रिययोः न स्वस्याः आत्मनः अधीनः प्रियः कान्तः परनायको ययोस्तयोस्तथोक्तयोः अनयोः कन्यकोढयोः, अवस्थान्तरायोगात् स्वाधीनभर्तृकात्वखण्डितात्वकलहान्तरितात्वप्रोषितभर्तृकात्ववासकसज्जात्वरूपाः पञ्चावस्थाः भर्तृघटिताः, कन्यकापरोढयोस्तादृशावस्थाभावादित्यर्थः, इति व्यवस्थैव त्रयः प्रकारा एव । एवञ्च कन्यका परोढा च विरहोत्कण्ठिता, अभिसारिका, विप्रलब्धा च भवितुमर्हति न पुनरन्यविधेति भावः । एवञ्चैतस्यायमभिप्रायः—कन्यकान्योढयोः एतयोर्न स्वाधीनभर्तृकात्वम्, यतस्तयोः समीपे परनायकस्य अनर्थपातभयेन सततमवस्थानायोगात्, न च तयोः खण्डितात्वम् । स्वस्त्रीसम्भोगस्य अवश्यम्भावित्वेन तच्चिह्नितस्य परनायकस्य अन्तिकागमने ईर्ष्याया असम्भवात् । नच कलहान्तरितात्वम्, स्वस्त्रीसम्भोगस्य नियतत्वात् तत्र रोषाभावेन परनायकस्य त्यागासम्भवात् । नापि प्रोषितभर्तृकात्वम्, दूरस्थितस्यैव परनायकस्य पुनर्दूरदेशप्रयाणासम्भवात् । नचापि वासकसज्जात्वम्, पत्युरविद्यमाने अनिष्टपातभयेन परार्थं प्रसाधनासम्भवात् । तेनैतयोः प्रत्येकमेव उपदर्शितपञ्चविधासम्भवात् साकल्येन दशविधासम्भवेन अष्टादशाधिकशतप्रकारा नायिकाः । उत्तमाधमभेदात्ताश्च पुनः चतुष्पञ्चाशदधिकत्रिशतप्रकाराः समुदायेन सम्पद्यन्त इति ।

अत्र ग्रन्थकर्तुः कश्चिदित्यस्वरससूचनस्यायमभिप्रायः—सर्वत्र भर्तृपतिपदानि उत्कटानुरागविषयकामुकपराणि स्वभर्तृपनायकसाधारणानि निर्विवादने तदुभयमते तथा च पितृगृहे कन्यायाः पतिगृहे परोढायाश्च पितुः पत्युश्चातिविश्वस्तस्य कार्य्यान्तरनियुक्तस्य परनायकस्य अनवरतमेव समीपावस्थानसम्भवात् तयोः कन्यकापरोढयोः । स्वाधीनभर्तृकात्वं सम्भवति । स्त्रीमात्रस्यैवेयं प्रकृतिः यत्प्रियनायकस्य अन्यस्त्रीसम्भोगं न सहते इति, तेन निजस्त्रीसम्भोगाङ्कितस्यापि अतिशयप्रेमीभूतस्य नायकस्य अन्तिकागमने ईर्ष्यासम्भवात् कन्यकापरोढयोः खण्डितात्वमपि सम्भवति । तस्मादेव निजस्त्रीसम्भोगेनाऽपि रोषसम्भवात् अतिशयप्रेमीभूतस्य परनायकस्य त्यागसम्भवेन तयोः कलहान्तरितत्वं स्पष्टमेव । एवंविधपरनायकस्य दूरदेशगमनेन मनोभवदुःखार्तत्वसम्भवात् प्रोषितभर्तृकात्वञ्च पत्युरविद्यमानेऽपि व्याजान्तरेण तादृशपरनायकार्थमेव प्रसाधनसम्भवात्तयोर्वासकसज्जात्वमपि स्फुटमेव तस्माद्यथोक्तसंख्या न्याय्या एव । अपि च स्वस्त्रिया अपि पितृगृहस्थायाः पित्रधीनत्वेन, पत्या सह स्वच्छन्दसम्भोगासम्भवात्, पत्यौ अभिसारविरहोत्कण्ठाविप्रलम्भा भवन्त्येवेति ध्येयम् ।

(५६) क्वचिदिति । क्वचित् कतिपयेषु लक्ष्येषु महाकविप्रयोगेषु आसाम् उपदर्शि-

यथा—

(५७) 'न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
विट विटपममुं ददस्व तस्यै भवति यतः सदृशोश्चिराय योगः ।

(५८) तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥'

(५९) मुहुरुपहसिताविवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ ! कलिरेष महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥'

तत्प्रकाराणां नायिकानाम्, अन्योन्यसाङ्कर्यमेकस्यामेव लक्षणद्वयादिसम्मेलनम् अवलोक्यते अतो लक्ष्यानुसारेण लक्षणानां निबन्धनीयतया तत्साङ्कर्यमस्माभिरपि स्वीक्रियते, अत एव तत्तत्साङ्कर्यालयैव तादृशी नायिका भवतीति बोध्यम् ।

(५७) साङ्कर्यमासामुदाहरति—न खल्विति । माघकाव्ये कुसुमितविटपशाखां दित्सुं स्वनायकं प्रति कोपनायाः कलापकेन कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे विट ! परस्त्रालम्पट ! "विटोऽद्रौ धवले षिड्गे (लम्पटे) मूषिके खदिरेऽपि च" इति मेदिनी । वयं विटपेतरास्त्रियः, अमुष्य विटपस्य दानयोग्या दानाधिकारिण्यो न खलु किन्तु असकौ स्वत्प्रिया असावेवासकाविति कल्पतद्धितत्वेन तस्याः कुत्सितत्वं प्रकाश्यते । रह एकान्ते त्वां पिबति सम्भुनक्ति पाति सुरते प्रीतिजननात्प्रतिपालयति योषिदन्तरेभ्यो वारयति च, तस्यै प्रियायै अमुं विटपं सपुष्पमालां शाखां यद्वा विटान् पातीति विटपं पल्लवम् । "विटपः पल्लवः षिड्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः" इति विश्वः, ददस्व प्रयच्छ । यतः सदृशोस्तुल्ययोः योगः सम्मेलनं चिराय भवति । असदृशोस्तु क्षणिकस्तत निष्फलं इत्यर्थः । "अत्र विटं त्वां पिबति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन सैव विटपा अयमपि विटप इति तुल्ययोर्योगो योग्यो भवतीत्यर्थः" इति वागीशोक्तभावः परमरमणीयः ।

(५८) तव कितवेति । वृक्षपल्लवं कर्णपूरं ददानं नायकं प्रति कोपवत्या नायिकाया उक्तिरियम् । हे कितव ! धूर्त्त ! । वृथा व्यर्थमेव आहितैर्मत्कर्णयोः स्थापितैः, क्षितिरुहाणां वृक्षाणां पल्लवानिव पुष्पाणि च तान्येव कर्णं पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णभूषणानि तैर्नं अस्माकं किं तत्साध्यम्, अपि तु अन्यथैव तत्प्रयोजनस्य सिद्धत्वात्किमपि नेत्यर्थः । नन्वन्यथा कथं तत्प्रयोजनं सिद्धमत आह—नन्विति । जनविदितैः भवद्व्यलीकैः परस्त्रीगमनाद्भवतोऽप्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरं परिपूरितं नित्यं पूर्णमेव अतः पूरितस्य पूरणायोगात् कर्णभूषणार्थं पल्लवपुष्पप्रदानमलमिति भावः ।

(५९) मुहुरिति । अलिनादैः एतत्कोरकस्यैवोपर्युपविष्टभ्रमररवैः, (कर्त्तृभिः) मुहुरुपहसितां प्रतारणार्थयमिति परिहासविषयतां नीतामिव एनां कलिकां कोरकम्, अल्पं कलि कलहञ्च "कलहे च युगे कलिः" इति वैजयन्ती । श्लेषे स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः । नोऽस्मभ्यं किमर्थं वितरसि ददासि, यतो हि हे शठ ! गूढविप्रियकारिन् ! तस्याः दुष्टचारितात्वेन प्रसिद्धाया अत एवानुच्चारणीयनामधेयायास्त्वत्प्रियायाः धाम्नि भवने "धामरश्मौ प्रभावे च तेजो मन्दिरजन्मसु" इति विश्वः, वसतिं वासम्, उपगतेन प्राप्तेन अद्यैव त्वया (कर्त्रा) एष वर्त्तमानो महान् कलिः कलहः, आवयोर्विवाद इति भावः, कलिका च दत्तः । अतः स्वदत्त एव महति कलौ विद्यमाने किमर्थं कल्यन्तरेणेति भावः ।

(६०) 'इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥'

(६१) इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधीरमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा ।

(६२) एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

(६३) इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥

(६०) इति गदितेति । पूर्ववर्णितनायिकातोऽन्या नायिका इति उक्तप्रकारं गदितवती उक्तवती सती रुषा रोषेण स्फुरितं मनोहरं पक्ष्मैव केशरवत् यस्य तादृशेन चक्षुषा, स्फुरितो मनोहरपक्ष्मवत् केशरो यस्य तादृशेन असिताम्बुरुहेण तथा श्रवणनियमितेन कर्णधृतेन कर्णपर्य्यन्तं विस्तारितेन च असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं युगपदेव कान्तं प्रियं जघान ताडयामास । कषायितचक्षुषा दर्शनमेव हननं बोध्यम् । उदाहृतेषु पुष्पिताग्राछन्दस्तल्लक्षणं तु—"अयुजि नयुगरेफतो जकारो युजि च नगौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति ।

(६१) इयमिति । हि तथाहि, इयं न खल्वित्यादिपद्यत्रयाणां वक्त्री नायिका : वक्रोक्त्येत्यादीनां यथासंख्येन धीरमध्यतेत्यादिभिः सह सम्बन्धो बोध्यः । एवञ्च 'प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा" इति लक्षणात् वक्रोक्त्या प्रथमपद्ये विरुपादिपदार्थस्यान्यथा योजनरूपया वाचा धीरमध्यता । "अधीरा परुषोक्तिभिः" इत्युक्तलक्षणात् परुषवचनेन "तव कितवकिमाहितैः" इत्यादि पद्यद्वयात्मककटुवाक्येन अधीरमध्यता । 'तर्जयेत्ताडयेदन्या' इति लक्षणात् "इति गदितवती" इत्यादिपद्यविवरणेन कर्णोत्पलताड़नेन अधीरप्रगल्भता । महाकविनिबद्धानामेतेषां साङ्कर्य्यमभ्युपेयमिति ग्रन्थकर्त्तुराशयः ।

(६२) उक्तनियमस्यान्यत्रापि स्वीकर्त्तुमाह—एवमिति । अन्यत्र उत्तररामचरितादौ, तत्र सीता प्रथमं स्वाधीनभर्तृकात्वेन अनन्तरञ्च प्रोषितभर्तृकात्वेन सङ्कीर्णा । एवं यथा गोप्यादीनाम्—

"मधुप कितव बन्धो ! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमाला कुङ्कुमश्मश्रुभिन्नः"
इत्यादौ परकीयानामपि "सपत्न्या" इत्याद्युक्त्या स्वकीयात्वमिति सङ्कीर्णत्वम् ।

(६३) इतरा । इतरा अपि दिव्यादिव्यादयः पद्मिनीहस्तिनीप्रभृतयः । (क)

(क) एतावता कथनेनापि शान्ताकाङ्क्षाभावात् अन्यत्र प्रतिपादितपद्यानि प्रदर्श्यन्ते । तथाहि—
पुनश्च तास्त्रिधा ज्ञेया दिव्यादिव्योभयात्मना । चतुर्धा चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥
अक्षता च क्षता याता याता यायावरेत्यपि । पुनश्चतुर्धा कथिताः पूर्वैर्भोजादिभिर्बुधैः ॥
पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनीति च । पुनश्चतुर्धा कथिता कामशास्त्रेषु जातितः ॥
कफिनी वातुला पित्तला प्रकृत्या पुनस्त्रिधा । अयोक्तानाञ्च भेदानां लक्षणोदाहृती ब्रुवे ॥
दिव्याः शच्यादय प्रोक्ता अदिव्या मालती मुखाः ।
दिव्यादिव्या इति प्रोक्ता जानकी रुक्मिणी मुखाः ॥
गर्वशालिन्युद्धता स्यादुदात्ता गूढ़मानिनी । ललिता साध्यमानेहा शान्ता निर्मानमानसा ॥

ता नायिकाः ।

(६४) अथासामलंकाराः—

(६५) यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलंकारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥ ८६ ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥ ९० ॥
लीला विलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥ ९१ ॥

(६४) इत्थं नायिकाभेदप्रभेदवर्णनं निरूप्य तासामलङ्कारान् प्रतिपादयितुमुपक्रमते— अथेति । अथ नायिकानिरूपणानन्तरम्, आसां नायिकानाम् अलङ्काराः "यौवने" इत्यादिना प्रदर्श्यन्त इति शेषः ।

(६५) यौवन-इति । सत्वजा सत्त्वात् रजस्तमसी अभिभूयोज्जृम्भमाणाद्गुणविशेषाज्जायन्ते इति ते' शृङ्गाराभिव्यञ्जकसत्वगुणोत्पन्ना इत्यर्थः, तासां नायिकानाम् । अलङ्कारा अलङ्क्रियते भूष्यते एभिरित्यलङ्काराः, भवन्तीति शेषः । तत्र तेषु मध्ये भावाद्यास्त्रय इमेऽलङ्कारा अङ्गजाः । नन्वग्रे "निर्विकारात्मके चित्ते" इत्यादिना त्रयाणां भावादीनां चित्तमात्रोत्पन्नत्वात् कथमङ्गजत्वमिति चेत् ? सत्यम्, भ्रूनेत्रादिषु तेषां क्रियोत्पादादङ्गजा इति व्यपदेश्यत्वलाभात् । अयत्नजाः अयत्नेन शरीरमनसोः स्वभावेन जाताः सिद्धाः । स्वभावजाः स्वभावेन रत्यादिस्थायिभावस्वभावेन जन्याः, कृत्रिमाश्चापि यथासम्भवं चकाराद्बोध्याः । भावादीनामलङ्कारत्वं च कटककुण्डलादिवन्मनोहरत्वजनकतासादृश्यादिति बोध्यम् । यद्यपि "उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः" इत्याद्यनुभावबोधककारिकायामङ्गजस्वभावजालङ्कारग्रहणे एव वर्त्तते तथाप्यत्र अङ्गजा-यत्नज-

उदात्तैव भवेद्धीरा धीरातूद्धता मता । ललिता तु भवेन्मुग्धा शान्ता स्वीयोत्तमा मता ॥
भुक्तान्येन पुरा पश्चादूढ़ान्येनाक्षता मता । भुक्ता शक्तिसुतेनोढा राज्ञा सत्यवती यथा ॥
गते भर्त्तरि यद्यन्यं श्रिता सा तु क्षता मता । यथा तारा रविसुतं श्रिता वालिनि मारिते ॥
याता याता तु युगपदूढानेकैस्तु भर्त्तृभिः । यथा पाण्डुसुतैरूढा द्रुपदस्य कुमारिका ॥
ऊढैकेन तु संत्यक्ता क्रमाद्यायावरा मता । यथा बहुवरैरूढा माधवी चोपलात्मजाः ॥
पद्मिनी चन्द्रवदना शिरीषमृदुला तथा । शङ्खिनी स्याद्बृहन्मध्या कोपिन्यल्पस्तनी तथा ॥
दीर्घपादा द्रुतगतिः कुटिलाक्षी च पिङ्गला । हस्तिनी बहुकङ्कूडा निस्त्रपा पिङ्गकुन्तला ॥
ह्रस्वा स्थूलधरा गौरशरीरा मन्दगामिनी । कफिनी दृढरागास्याच्छ्यामा सुस्निग्धलोचना ॥
वातुला तु कठोराङ्गी चञ्चला कृष्णपाणिजा । श्यामधूसरवर्णा च बहुभोज्या प्रलापिनी ॥
पित्तला शोणनयना गौराङ्गी कुशला रते । सा चतुर्धा पुनरपि नायिका प्रतिनायिका ॥
यथा द्रुपदजा प्रोक्ता वेणीसंहारनाटके । हेतुरीर्ष्यारुडादीनां सपत्नी प्रतिनायिका ॥
दुर्य्योधनस्य दयिता तत्र भानुमती यथा । तस्याः कैश्चिद्गुणैर्हीना पूज्या चैवोपनायिका ॥
समान्यूनापि वा किञ्चित् कनीयस्यानुनायिका ।
इत्यादि मन्दारमरन्दे स्पष्टमुक्तम् ॥ ।

विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ॥ ९२ ॥
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ।

(६६) पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि संभवन्ति । किंतु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्णन्ति ।

तत्र भावः—

(६७) निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ ९३ ॥

(६८) जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः ।

यथा—

(६९) 'स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।
सैवेयमबला किंतु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥'

अथ हावः—

(७०) भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु संभोगेच्छाप्रकाशकः ।

स्वभावजेति संज्ञान्तरविधानं तन्त्रायत्नजालङ्कारव्यावृत्त्यर्थं तत्कारिकासंक्षेपार्थञ्चेत्यवधेयम् । अत्र भावाद्यास्त्रयः शोभाद्याः सप्त लीलाद्या अष्टादश इति मिलित्वा अष्टाविंशतिरलङ्काराः ।

(६६) "भावाद्या दशपुंसां भवन्त्यपि "इत्यपि शब्दस्य योजनां दर्शयन् विवृणोति—पूर्वे इति । पूर्वे प्रागुक्ताः, भावादयः "भाव" इत्यारभ्य पठिताः, सम्भवन्ति लक्षणसमन्वयादिति भावः । अमी अष्टाविंशतिसंख्यकाः भावादयोऽलङ्काराः नायिकाश्रिता एव नायिकास्थिता एव, विच्छित्तिविशेषं अङ्गीविशेषं विलक्षणवैचित्र्यमिति भावः । अत एषां नायिकाश्रितत्वमेव वर्णनं विधेयमिति ध्येयम् ।

(६७) अङ्गजेषु क्रमेण भावालङ्कारं निरूपयति—निर्विकार इति । निर्विकारात्मके विकारो मदनविकारः बालत्वेन रत्याद्यपरिचितया सर्वथाविकाररहिते चित्ते नायिकाया नायकस्य वा मनसि प्रथमविक्रिया सम्भोगेच्छायाः प्रथमः प्रकृतिविपर्यासः भाव—इत्युच्यते ।

(६८) जन्मत इति । प्रभृति आरभ्य, इदञ्चाव्ययम्—तथाच भाष्यम्—"कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे" इति ।

उद्बुद्धमात्रः प्रकाशितमात्रः न तु स्फुटं प्रतीयमानः, एतेन हावहेलालक्षणातिव्याप्तिर्वारिता ।

(६९) उदाहरति—स एव इति । स एव सुरभिः कालो वसन्तसमयः स एव।मलयानिलः मलयाचलपवनः, सैवेयमबला स्त्री किन्तु परन्तु मनोऽन्यदिव विलक्षणमिव दृश्यतेऽवलोक्यते, पूर्ववत् सरलतयाद्यालापाद्यविधानादित्याशयः ।

अत्र मनोऽन्यदिवेत्यनेन चेतसि प्राथमिकविकाररूपो भावोऽवगम्यते ।

(७०) अथ हावमलङ्कारं निरूपयति—भ्रूनेत्रादिति । भ्रूनेत्रादीनां विकारैः आकुञ्चनकटाक्षपातस्मितादिभिः सम्भोगेच्छायाः सम्भोगसुखलाभेच्छायाः प्रकाशको ज्ञापकः।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥ ६४ ॥

यथा—

(७१) 'विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥'

अथ हेला—

(७२) हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात्स एव तु ।

स एव भाव एव ।

यथा—

(७३) 'तह से झत्ति पउत्ता वहुए सव्वङ्गविब्भमा सअला ।
संसइअमुद्धभावा होइ चिरं जह सहीणं पि ॥'

कौमारे चाञ्चल्यादिरहितानां भ्रूनेत्रादीनां चाञ्चल्यादिरूपप्रकृतिविपर्यासैः अल्पसंलक्ष्य विकारः अल्पं यथास्यात्तथा संलक्ष्योऽनुमेयः विकारः स्वभावो यस्य सः तथोक्तो भाव एव हाव उच्यते । अनेन हेलालक्षणातिव्याप्तिर्वारिता । आदिपदेन मुखादीनां परिग्रहः ।

(७१) उदाहरति—विवृण्वतीति । तपस्यतो महेशस्य समीपे कामेन धनुषि आरोपिते पार्वत्या हाववर्णनमिदम् । शैलसुतापि हिमालयदुहिता पार्वत्यपि, न केवलं हर इति शेषः, एतेन—

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्ब फलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

इत्युपपादितो हरस्य हावः स्मार्यते । स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः क्रमाद्विकसितनूतन कदम्बकुसुमसदृशैः रोमाञ्चितैरित्यर्थः अङ्गैरवयवैर्भावं महेशदर्शनेन प्राथमिकमनो विकारं विवृण्वतीप्रकटयन्ती अभिव्यञ्जयन्ती वा पर्य्यस्तविलोचनेन शिवे परीक्षिप्त नेत्रेण चारुतरेण मुखेन साचीकृता वक्रीकृता शिवं प्रति संमुखीभूता इत्यर्थः, तस्थौ स्थितवती उपजातिश्छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं (१६१ पृ०) अत्र हावेऽपि भावविशेषत्वात् भावशब्दप्रयोगः । बालकदम्बेत्यनेन पुलकस्याल्पत्वं तेन भावस्याल्पलक्ष्यत्वं प्रतीयते तेन च हावो नामालङ्कारः ।

(७२) हेलां निरूपयति—हेलात्यन्तेति । अत्यन्तसमालक्ष्यः अन्यैः समस्तविज्ञेयः विकारो मानसक्षोभो यस्य स तादृशः स भाव एव च हेला स्यात् । एतेषां लक्षणानां परस्परवैलक्ष्यण्यन्तु अन्तः प्रकाशितो जातमात्रो मनोविकारो भावः । किञ्चिद्बहिः प्रकाशितो मनोविकारो हावः, बहिः समस्तप्रकाशको मनोविकारो हेलेति । एवञ्च न कापि मिथोऽतिव्याप्तिः ।

(७३) उदाहरति—तह इति ।

"तथा तस्या झटिति प्रवृत्ता वध्वाः सर्वाङ्गविभ्रमाः सकलाः ।
संशयितमुग्धभावा भवन्ति चिरं यथा सखीनामपि" ।

इति संस्कृतम् । नायकं प्रति नायिकायाः विभ्रमोन्मेषवर्णनमिदम् । तस्या वध्वाः नूतनपरिणीतायाः झटिति सहसैव सकलाः सर्वाङ्गविभ्रमाः कटाक्षपातादिविलासाः तथा प्रवृत्ताः सञ्जाताः यथा सखीनामपि चिरं संशयितः समस्तमतिक्रान्तो न वेति सन्देह विषयीभूतः मुग्धभावः बालकालीननिर्विकारत्वं यस्याः सा तादृशी भवति ।

अथ शोभा—

(७४) रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम् ॥ ६५ ॥

शोभा प्रोक्ता—

तत्र यौवनशोभा यथा—

(७५) 'असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे ॥'

(७६) एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः—

(७७) सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायितद्युतिः ।

अत्र हि वध्वाः सकलविभ्रमाणां सर्वाङ्गेषु अवलोकनेन मनो विकारस्य पूर्णलक्ष्यतया हेलालक्षणसमन्वयः ।

(७४) अथायत्नजेषु शोभां निरूपयति—रूपयौवनेति । रूपं सौन्दर्यम्, यौवनं युवावस्था, लालित्यम् अङ्गानां सुकुमारत्वम् भोगः पुष्पचन्दनादिधारणजन्यानन्दः आद्यपदात् वसनभूषणादयश्च तैरङ्गभूषणम् अङ्गशोभा शोभा प्रोक्ता ।

(७५) उदाहरति—असम्भृतमिति । कुमारसम्भवस्थपद्यमिदम् । अथ शैशवानन्तरं सा पार्वती अङ्गयष्टेर्देहलतायाः असम्भृतम् अयत्नसिद्धम्, मण्डनं भूषणं मदस्य मत्ततायाः अनासवाख्यं आसवस्य मदिरायाः या आख्या संज्ञा तद्रहितमासवभिन्नमिति यावत् करणं हेतुं, तथा कामस्य पुष्पधन्वत्वेन प्रसिद्धस्य पुष्पव्यतिरिक्तं पुष्पभिन्नम् अस्त्रम् अस्त्रस्वरूपम्, बाल्याच्छैशवात्परं वयोऽवस्थां यौवनमिति यावत् प्रपेदे प्राप्तवती याव-नोन्मेषेणैव हि युवतयो भूष्यन्ते माद्यन्ते काम्यन्ते चेति भावः । उपजातिश्छन्दस्तल्ल-क्षणन्तूक्तं प्रागेव (१९९ पृ०) अत्र पार्वत्यास्तारुण्येनैव अङ्गानां भूषणाच्छोभा ।

(७६) एवमिति । अन्यत्रापि रूपलालित्यभोगादावपि यथासम्भवमूह्यमिति शेषः।

तत्र रूपशोभा यथा—

"आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं
नन्दन्त्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः ।
किञ्चासिताक्षि ! मृगलाञ्छनसम्भ्रमेण
चञ्चूपुटं चपलयन्ति चिरं चकोराः ॥"

लालित्यशोभा यथा—

"अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।
तदास्य दास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥"

भोगशोभा यथा—

'वियति विलोलति जलदः, स्खलति विधुश्चलति कूजति कपोतः ।
निष्पतति तारकाततिरान्दोलति वीचिरमरवाहिन्याः ॥"

अलङ्कारशोभा यथा—

"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

(७७) क्रमेण कान्तिं निरूपयति—सैवेति । मन्मथाप्यायितद्युतिः मनांसि मथ्ना-

(७८) मन्मथोन्मेषेणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते ।

यथा—'नेत्रे खञ्जनगञ्जने—' इत्यत्र (१६२ पृ.)।

अथ दीप्तिः—

(७९) कान्तिरेवातिविस्तोर्णा दीप्तिरित्यभिधोयते ॥ ९६ ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम्—

(८०) 'तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसंपदो हासः ।
धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम् ॥'

अथ माधुर्यम्—

(८१) सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।

यथा—

(८२)' सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

तीति मन्मथो मदनस्तेन आप्यायिता परिवर्द्धिता द्युतिः कान्तिः यस्याः सा तथोक्ता सा निरुक्तस्वरूपा शोभैव कान्तिरुच्यते ।

(७८) स्फोरयति-मन्मथेति। मन्मथोन्मेषेण मन्मथाविर्भावेन । अतिविस्तीर्णाऽत्यन्तं विस्तारं प्रापिता । "नेत्रे खञ्जन" इत्यादिपद्यप्रतिपाद्यनायिकायाः रूपशोभायः मन्मथाभिर्भावेन वर्द्धनात् कान्तिनामालङ्कारः ।

(७९) दीप्तिं निरूपयति-कान्तिरेवेति । अतिविस्तीर्णा कान्तिरेव दीप्तिरित्यभिधीयत इत्यन्वयो बोध्यः ।

(८०) उदाहरति—तारुण्यस्येति । तारुण्यस्य युवावस्थायाः विलासः आविर्भावः, यौवनस्यातिशयाविर्भावस्थानमिति भावः ।

समधिकं यदपेक्षयाऽनन्यातिशयस्तादृशं यल्लावण्यं—

"मुक्ताफलेषुच्छायाया-स्तरलत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥"

इत्युक्तस्वरूपं सौन्दर्यं तस्य सम्पत् तस्यास्तथोक्तायाः, हासो विकासः । अतिशयविकासस्थानम् , धरणितलस्य आभरणम् अतिशयेन भूषणरूपा तथा युवजनानां यूनां मनसो वशीकरणम् अतिशयेन वशीकरण=हेतुः ।

अत्र तारुण्यविलासादीनामतिशयो लक्षणाप्रयोजनम्, तेन प्रतिपादितरमण्याः दीप्तिनामालङ्कारः ।

(८१) माधुर्यं निरूपयति-सर्वावस्थेति । सर्वेषु अवस्थाविशेषेषु भूषणादिषु विद्यमानेष्वविद्यमानेषु वेत्यर्थः । रमणीयता "क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेवरूपं रमणीयतायाः" इत्युक्तस्वरूपं—सौन्दर्यं माधुर्यमलङ्कारः ।

(८२) उदाहरति—सरसिजमिति । शाकुन्तले शकुन्तलाया वल्कलधारणेऽपि शोभातिशयमनुभवतो दुष्मन्तस्य स्वयं परामर्शोऽयम् । शैवलेन जलनील्या "जलनीली तु शैवालं शैवलम्" इत्यमरः, अनुविद्धं व्याप्तमपि सरसिजं पद्मम् , रम्यं मनोहरमेव भवति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥'

अथ प्रगल्भता—

(८३) निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम्—

यथा—

(८४) 'समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि ।
दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः ॥'

अथौदार्यम्—

(८५) औदार्यं विनयः सदा ॥ ६७ ॥

यथा—

(८६) 'न ब्रूते परुषां गिरं, वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं,
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।

तथा हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्म कलङ्कः, मलिनमपि लक्ष्मीं शोभां 'लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभयोः' ऋद्धयौषधे च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च" इति मेदिनी। तनोति विस्तारयति । तद्वि इयं तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तला, वल्कलेनापि तुच्छतरुत्वचापि तुच्छवस्तुसम्पर्केणापि, पट्टवस्त्रमण्डनादीनां का कथेत्यपेरर्थः, अधिकमनोज्ञा अतिमनोहरा दृश्यत इति शेषः । हि यस्मात्, मधुराणां सुन्दराणां स्वभावतः सर्वजनाह्लादिनीनामिति भावः । आकृतीनाम् अवयवानां सम्बन्धे, किमिव-वस्तु मण्डनं भूषणं न भवति ? अपि तु यावद्वस्तुमात्रमपि मण्डनं भवत्येवेत्यर्थः यथा शैवललक्ष्म संपर्कस्य माधुर्यविघटकत्वेऽपि सरसिज चन्द्रमसोः स्वाभाविकमाधुर्यसत्वान्न कापि हानिस्तथा वल्कलधारणेन शकुन्तलाया अपीत्याशयः मालिनीच्छन्दस्तल्लक्षणं तूक्तमेव (१६७ पृ०)

अत्र शकुन्तलायाः वल्कलधारणेऽपि सौन्दर्यान्माधुर्यमलङ्कारः ।

(८३) प्रगल्भतां निरूपयति-निः साध्वेति। निर्गतं साध्वसं भयं धार्ष्ट्याचरणेभय-रहितमित्यर्थः, दयितापराधविचारजन्यो दयिताया दयितेन दयितस्य दयितया वा। सह यथेष्टं सुरतिप्रतिवन्ध इति यावत् यस्या यस्य वा तस्यास्तस्य वा भावस्तादृशम्, प्रागल्भ्यं प्रगल्भता ।

(८४) उदाहरति—समाश्लिष्ट इति । योषितः रमणीविशेषाः समाश्लिष्टाः प्रियेण समालिङ्गिताः सत्य एव समाश्लेषैः प्रत्यालिङ्गनैः, चुम्बिताःसत्य एव प्रतिचुम्बनैः दष्टाः दशनक्षताश्च सत्य एव दंशनैः दन्तेनाधरादिखण्डनैःकान्तं वल्लभं दासीकुर्वन्ति-अदासं दासीभूतं कुर्वन्तीति दासीकुर्वन्ति अभूततद्भावे 'च्विः, दासवद् स्वाधीनं कुर्वन्ति ।]

श्लोकश्छन्दः। अत्र हि प्रत्याश्लेषादौ रमणीविशेषाणां भयरहितत्वात् प्रगल्भ-ताख्यालङ्कारः ।

(८५) औदार्य्यं निरूपयति-औदार्य्यमिति । सदा सर्वस्मिन् काले अपराधसम्भवे-ऽसम्भवे वेत्यर्थः, विनयः कोपाविष्करणाभावः नम्रता वा औदार्य्यम् ।

(८६) उदाहरति- न ब्रूत इति । प्रियायाश्चरितं सख्यौ कथयतः कस्यचिदुक्ति-रियम् । मे मम आगसि अपराधे स्फुटेऽपि अन्योपभोगरूपेऽपराधे व्यक्ते सत्यपी-

कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः
सख्या वक्त्रमभि प्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने ॥'

अथ धैर्यम्—

(८७) मुक्तात्मश्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ।

यथा—

(८८) ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी,
दहतु मदनः, किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥'

त्यर्थः । सा कान्ता प्रियतमा रुषा परुषां क्रोधव्यञ्जिकां रूक्षां गिरं वाक्यं न ब्रूते, नोच्चरति यदि ब्रूते तदा कोमलामेवेत्याशयः, भ्रयुगं भङ्गुरं क्रोधाभिव्यञ्जककौटिल्ययुक्तं न वितनुते न विदधाति, यदि वितनुते तदा कोमलमेव भ्रयुगमित्यभिप्रायः, तथा अवनताः उत्तंसं कर्णात्कुण्डलादिकं भूषणं क्षितौ भूमौ न क्षिपति पातयति यदि क्षिपति तदा तथा सन्निधानस्थान एवेति भावः, । परं केवलं गर्भगृहे वासगृहाभ्यन्तरे स्थिता सती बहिरवलोकनार्थं गवाक्षविवरेण वातायनपथेन व्यापारिते घटादिदर्शनाय सञ्चारिते अक्षिणी चक्षुषी यया तस्यास्तथाभूतायाः सख्याः वक्त्रमभि आननं लक्षीकृत्य परिगतानि बाहुल्येन प्राप्तानि अश्रूणि ययोस्ते पर्य्यश्रुणी लोचने नयने प्रयच्छति योजयति, केवलं सखीमुखमेव पश्यतीत्यर्थः । विषयान्तरावलोकनतत्परेयं ममैवं विधां दशां न ज्ञास्यतीति तथानुतिष्ठति, अन्यथा स्वजनसमीपे दुःखोत्पीडस्य प्रतिरोद्धुमसमर्थतया तद्व्यक्तेर्विनयव्यत्यासः सम्पद्येत । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक्, (१९८ पृ०)।

अत्र प्रियागसेन रूक्षव्यवहारसम्भवेऽपि तथा करणात् प्रतिपाद्यमाननायिकाया औदार्य्यमलङ्कारः ।

(८७) धैर्य्यं निरूपयति-मुक्तात्मेति । अचञ्चला मनोवृत्तिर्या मुक्तात्मश्लाघना मुक्ता परित्यक्ता आत्मश्लाघना आत्मविकत्थना यस्यां सा तथोक्ता सा धैर्य्यम् ।

(८८) उदाहरति-ज्वलत्विति । मालतीमाधवे गैरिकाविवाहे उद्वेजमानायास्तत्र संस्थिताया मालत्याः लवङ्गिकां प्रत्युक्तिरियम् । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रम्, गगने अखण्डाः पूर्णाः कला यस्य स तादृशः, शशी ज्वलतु सन्तापकः सन् दीप्यताम्, मदनोऽपि दहतु मां दहतु पूर्णचन्द्रसाहाय्येन यथेष्टं मां दग्धं करोत्विति भावः शशीमदनश्च मृत्योः परेण अधिकं "परेण" इत्यधिकार्थेऽव्ययम्, किं वा विधास्यति करिष्यति मरणावधिविधानमेव तयोः साध्यं किन्तु तच्च ममाभिलषितमेवेति भावः । मम तु श्लाघ्यः सर्वजनप्रशंसनीयः निष्कलङ्क इत्यर्थः तातः पिता दयितः प्रियः, जननी च अमलान्वया सत्कुलोत्पन्ना दयिता अमलान्वयेति लिङ्गव्यत्ययेन "तात" इत्यनेनाप्यन्वेति, कुलं स्वामिकुलम् अमलिनं कलङ्कहीनं दयितम् । तु किन्तु अयं मल्लक्षीभूतो जनो माधवो नैव दयितः । यो ह्यवलोकनमात्रेणैव क्लिश्नातीति भावः । तथा जीवितम् आत्मजीवनञ्च नैव दयितम्, येन न निःसरति तन्निसरणे नेदृक् क्लेशं भवेदिति भावः । हरिणी छन्दस्तल्लक्षणं तूक्तं (१६९ पृ०)

(८६) अथ लीला—

(६०) अङ्गैर्वेषैरलंकारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ॥ ६८ ॥
प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ।

यथा—

(६१) मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी ।
हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥

अथ विलासः—

(६२) यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ६६ ॥
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ।

यथा—

(६३) 'अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्तवैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यमाचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्॥'

अशोकविधविरहसन्तापसत्त्वेऽपि मालत्याः "न च जीवितम्" इत्यनेन आत्मबलाधानवर्जनेन अचञ्चलमनोवृत्तेर्विद्यमानत्वाद्धैर्यम् ।

(८९) इत्थं भावादीनि त्रिण्यङ्गजानि, शोभादीनि सप्तायत्नजानीत्येवं नायिकानायकोभयसाधारणानि दशालङ्कारलक्षणोदाहरणान्युपपाद्य सम्प्रति स्वभावजान् केवलनायिकालङ्कारानुपपादयतुमुपक्रमते—अथेति ।

(९०) लीलां निरूपयति—अङ्गैरिति । प्रीत्या आमोदेन प्रयोजितैः निबन्धनैः अलङ्कारैः अङ्गैः अङ्गचेष्टाभिः वेषैः वस्त्रादिभिः,भूषणै' तथा प्रेमभिः प्रीतिद्योतकैर्वाक्यैरपि प्रियस्य वल्लभस्य अनुकृतिम् अनुकरणं लीलां विदुः पूर्वैरिति शेषः ।

(९१) उदाहरति—मृणालव्यालेति । मृणालं कमलमूलमेव व्यालः सर्पो वलयं यस्याः सा, वेणीबन्ध एव कपर्दो जटाजूटो यस्या अस्तीति सा कपर्दो महादेवस्य जटाजूटः, अत एव लीलया न तु कारणान्तरेण स्वर्वलयस्य जटावती हरस्य शम्भोः अनुकारिणी पार्वती शैलतनया जगत् पातु सर्वतो रक्षतु । श्लोकच्छन्दः ।

अत्र व्यालवलयतुल्येन मृणालवलयेनवाभूषणेन कपर्दतुल्येन वेणीबन्धेव रचनया च पार्वत्या हरस्यानुकरणाल्लीला ।

(९२) अथ क्रमेण विलासं लक्षयति–यानासनेति। इष्टस्य प्रियतमस्य सन्दर्शनादिना अत्र आदिपदेन तदागमनश्रवणादीनां ग्रहणम् । यानं गमनम् स्थानम्, अवस्थानम् आसनम्, उपविष्टरम् आदिपदेन शयनादिकञ्च ग्राह्यम् तेषान्तथोक्तानाम्, तथा मुखनेत्रादीनामवयवानां कर्माणि तेषान्तथोक्तानाम् , तत्र मुखकर्म ताम्बूलचर्वणसुहसितविकसनादि, नेत्रकर्म सप्रेमसलज्जावलोकनादि, विशेषो हर्षसूचकं वैलक्षण्यन्तु विलासः स्यात् विलासो नामालङ्कारो भवेत् ।

(९३) उदाहरति—अत्रान्तर इति । मालतीमाधवे बकुलवीथ्यामुपविष्टं माधवं विलोक्य गजेन यान्त्या मालत्या हर्षक्रियां मकरन्दे कथयतः माधवस्योक्तिरियम् । अत्रान्तरे नायकसन्दर्शनादिसमये आयते दीर्घे अक्षिणी नयने यस्यास्तस्या मालत्याः किमपि

अथ विच्छित्तिः—

(६४) स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।

यथा—

(६५) 'स्वच्छाम्भः स्नपनविधौतमङ्गमोष्ठस्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीयानाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥'

अथ विव्वोकः—

(६६) विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

(६७) 'यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।

अनिर्वचनीयम्, वाग्विभवं वाक्शक्तिम् अतिवृत्तम् अतिक्रम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुर्यं यस्य तत्, उल्लसितः प्रकाशितो विभ्रमो विलासो यस्मिंस्तत्, भूयः प्रचुराः सात्त्विकविकाराः स्तम्भादयो यत्र तत्, अपास्तं दूरीकृतं धैर्यं येन तत्, अत एव विजयि जयशीलम् अन्यैरजेयमित्याशयः; तत् प्रसिद्धम् मान्मथं मदनसम्बन्धि आचार्यकमुपाध्यायकर्म भावशिक्षाविशेषः आविरासीत् आविर्भूतम्, मन्मथदेवाराधनेन यं यं भावविशेषमधिगतवती तं तं तत्र प्रकाशितवतीत्यर्थः। वसन्ततिलकं छन्दः, तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (१६३ पृ०)।

अत्र माधवं दृष्ट्वा विविधनेत्रादिभङ्गिचातुर्याद् मालत्या विलासो नामालङ्कारः।

(९४) विच्छित्तिं लक्षयति—स्तोकाऽप्येति। कान्तिपोषकृत् शोभापोषिका स्तोकापि आकल्परचना अल्पापि वेशरचना विच्छित्तिरलङ्कारः।

(९५) उदाहरति—स्वच्छाम्भ इति। शिशुपालवधस्येदं पद्यम्। विलासिनीनां कामिनीनाम् अङ्गगात्रं स्वच्छाम्भसा निर्मलपयसा यत् स्नपनं प्रक्षालनं तेन विधौतं विक्षालितम् ओष्ठ अधरः ताम्बूलस्य द्युत्या रक्तिमया विशदः मनोज्ञः, तथा वासो वस्त्रन्तु प्रतनु अतिसूक्ष्मं विविक्तं विमलञ्च अस्तु जायताम्, इत्येवंरूपम् इयान् एतावानेव आकल्पो नेपथ्यम् "आकल्पवेषौ नेपथ्यम्" इत्यमरः, किमन्यैरित्यर्थः। यदि स आकल्पः कुसुमेषुणा पुष्पबाणेन शून्यो न स्यात् अन्यथा उद्विजितानामिव कनकभूषणमपि भारायत एवेति भावः। प्रहर्षिणी छन्दस्तल्लक्षणन्तु—"त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षणीयम्" इति।

अत्राङ्गविक्षालितायुक्तविधाल्पवेशेनैव कामिनीविशेषाणां कान्तिपोषणाद्विच्छित्तिर्नामालङ्कारः।

(९६) विव्वोकं निरूपयति—विव्वोक इति। इष्टेऽपि प्रियेऽपि वस्तुनि नीवीस्रंसनादिरूपे अतिगर्वेण अनादरः आदराभावः विव्वोको नामालङ्कारः।

(९७) उदाहरति—यासामिति। सत्यपि भावे वामाचरणशीलासु नायिकासु अनुरागिणः कस्यचित् कामुकस्य सखायं प्रत्युक्तिरियम्। सद्गुणानुसरणे अन्येषां सद्गुणादानसामर्थ्ये सत्यपि यासां परा केवला दोषाणामनुवृत्तिः स्वयं पुनः पुनरुद्भावनम्, याः वरं प्राणान् अपयन्तिसमर्पयितुं शक्नुवन्ति न पुनः प्रिये जने सम्पूर्णदृष्टिम् अर्पयन्ति

अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्त्रास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥'

अथ किलकिञ्चितम्—

(९८) स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात् ॥ १०१ ॥

यथा—

(९९) 'पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥'

मानग्रहग्रस्तत्वात्प्राणार्पणं तावत् सुकरम्, न पुनः सम्पूर्णहृदयार्पणमिति भावः । यासाञ्च अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि वसनभूषणादौ नीवीविस्रंसनादिरूपे वा निषेधात्मको विधिः नैतद्दातव्यम्, नैवं विधेयमित्यादिनिषेधरूपो विधिः त्रैलोक्ये त्रिभुवनमध्ये विलक्षणप्रकृतयो विलक्षणस्वभावास्ता वामाः योषितः ते तव प्रसीदन्तु । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (१९८ पृ०) ।

अत्र हि स्त्री विशेषाणामभिलषितेऽपि वस्तुनि अनादराद्बिब्बोको नामालङ्कारः ।

(९८) किलकिञ्चितं निरूपयति—स्मितशुष्केति । अभीष्टतमस्य अतिशयेनाभीष्ट अभीष्टतमः, अतिशायने तमप् तस्य प्रियतमजनस्येत्यर्थः सङ्गमः ।सम्मेलनम् अभीष्टसङ्गमादिभ्यो जायत इति तस्मात्तथोक्तात्, आदिपदेन तद्दर्शनं तदागमनश्रवणालिङ्गनादिकञ्च ग्राह्यम्, हर्षात् आनन्दात् स्मितम् ईषद्धास्यं शुष्करुदितं कारणं विना रोदनम् हसितं हसनं भास आतङ्कः क्रोधः प्रणयकोपः श्रमः वेगेन परिश्रमः तेषां साङ्कर्यं यथासम्भवं मेलनं 'खले कपोतन्यायेन' युगपदुपस्थितिरिति यावत्, किलकिञ्चितं नामालङ्कारः । श्रमादीत्यादिशब्देन कम्पनोज्जृम्भणजडतादीनां परिग्रहः ।

(९९) उदाहरति—पाणिरोधमिति । शिशुपालवधस्थमिदं पद्यम् । करभोरूः करभः करिकर इव ऊरुर्यस्याः सा करभोरूः स्त्री "उरूत्तरपदादौपम्ये" इति सूत्रेण स्त्रियामूङ्, "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः" इत्यमरः, अविरोधितवाञ्छम् अनिवारितप्रियमनोरथं यथास्यात्तथा कामिनो नायकस्य पाणिरोधं नीवीमोक्षणे प्रवृत्तस्य प्रियपाणेः रोधं निवारणं कुरुते स्म चकार "लट् स्मे" इति सूत्रेण लट् तथा मधुरं स्मितं गर्भे मध्ये यासां ताः मन्दहासमिश्राः भर्त्सनतर्जनाश्च कुरुते स्म तथा सुखेऽपि अधरपीडनादौ सुखमयव्यापारेऽपि हारि मनोहरं शुष्करुदितम् अनश्रुत्वादनार्द्रं कारणं विना रोदनं, कुरुते स्म, योषितामेष स्वभावो यदिष्टमनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखमुपभुञ्जत इति भावः । स्वागता छन्दस्तल्लक्षणन्तु—"स्वागता रनभसैर्गुरुणा स्यात्" इति ।

अत्र स्मितशुष्करुदितयोः साङ्कर्यात् श्लोकप्रतिपाद्यकामिन्याः किलकिञ्चितमलङ्कार ।

उदाहरणान्तरं यथा—

"रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं
मया लब्धे तस्याः क्वणितकलकण्ठार्धमधरे ।
कृतभ्रूभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-
स्मितक्रोधोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥"

अथ मोट्टायितम्—

(१००) तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।
मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १०२ ॥

यथा—

(१) 'सुभग ! त्वत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा ।
उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना ॥'

अथ कुट्टमितम्—

(२) केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
आहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् ॥ १०३ ॥

यथा—

(३) 'पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।
पर्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण ॥'

(१००) मोट्टायितं निरूपयति—तद्भावभावित इति । वल्लभस्य प्रियपुरुषस्य कथा सखीभिः सह चरित्रालापः तेषु प्रवृत्तेषु सत्सु कथादिष्वित्यादिपदेन जृम्भाङ्गभङ्गचित्र-दर्शनस्मरणादीनां परिग्रहः, चित्ते नायिकायाः स्वान्ते तद्भावभाविते तदनुरागनिषेविते सति आकारेङ्गितादिना स्मरणेन व्याप्त इत्यर्थः कर्णकण्डूयनं कर्णखर्जनं मोट्टायितं प्राहुः साहित्यविद्भिरिति शेषः । कण्डूयनादिकमित्यत्रादिना भूमिलिखनादिकानां परिग्रहः ।

(१) उदाहरति—सुभगेति । कस्यचिन्नायकस्य सखायं प्रति कान्ताप्रणयसूचि-कोक्तिरियम् । हे सुभग ! नायिकाप्रिय ! त्वत्कथारम्भे सति सखीभिः सह तव चरित्र-वर्णने सति कर्णकण्डूतिलालसा कर्णकण्डूयनतत्परा सा अङ्गना तव प्रिया, उद्गता जृम्भा यत्र तत्तादृशं वदनाम्भोजं मुखपङ्कजं यस्याः सा तादृशी सती अङ्गानि भिनत्ति मोट्टा-यितं विदधातीत्यर्थः । श्लोकश्छन्दः ।

अत्राङ्गनाया कर्णकण्डूयनजृम्भादिविधानान्मोट्टायितं नामालङ्कारः ।

(२) कुट्टमितं निरूपयति—केशस्तनेति । केशाश्च स्तनौ च अधरादयश्चेति केश-स्तनधरादयस्तेषां तथोक्तानाम् आदिपदेन हस्तादयो ग्राह्याः ग्रहे नायकेन ग्रहणे कृते हर्षे प्रमोदेऽपि सति, सम्भ्रमात् वेगात् शिरःकरविधूननं निषेधद्योतकं शिरसः हस्तयोर्विधून-नम् कुट्टमितं प्राहुरालङ्कारिकैरिति शेषः ।

(३) उदाहरति—पल्लवोपमितीति । शिशुपालवधस्थमिदं पद्यम् । अभीष्टे प्रिये पल्ल-वस्य किसलयस्य उपमित्या तुलनया यत् साम्यं तुल्यत्वं तेन सपक्ष सखायम् पल्लवस्यैव सुहृत्स्वरूपमित्यर्थः, अधरबिम्बम् अधरो बिम्बमिवाधर एव वा बिम्बं तत्तथोक्तम् , अधरोष्ठं दष्टवति चुम्बनं कुर्वति सति रुजा वेदनया सह वर्त्तत इति सरुक् तेनेव धर्मि-णोऽधरक्षतमेव तदवयवस्यापि करस्य रुगिति भावः । तथा तारमित्युच्चत्वरं लोलं चपलं वलयं कङ्कणं यत्र तेन "तारं च रजतेत्युच्चस्वरेऽवदीरितम्" इति विश्वः, तरुण्या-युवत्या नायिकाया निषेधार्थं धूयमानेन करेण पाणिना पर्य्यकूजि महाशब्दः कृतः । स्वा-गता छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (१९९ पृ०) ।

अथ विभ्रमः—

(४) त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।
अस्थाने विभ्रमादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥ १०४ ॥

यथा—

(५) 'श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥'

अथ ललितम्—

(६) सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ।

यथा—

(७) "गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।
इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥'

अत्र प्रतिपाद्यमाननायिकायाः हस्तकम्पनात् कुट्टमितम् । सरस्वतीकण्ठाभरणकारस्तु विपरीतमेव लक्षणमाह तथाहि—

"केशस्तनाधरादीनां ग्रहाद् दुःखेऽपि यत्पुनः ।
सुखाविष्करणं तन्व्यास्तच्च कुट्टमितं मतम् ॥"

यथा—

"ह्रीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवटुजेष्ववकृष्य ।
अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितो मुकुलिताक्षमथासीत्" इति ।

(४) विभ्रमं निरूपयति—त्वरयेति । दयितस्य प्रियजनस्य आगमनादिस्तेषु, हर्षः प्रमोदः रागादय अनुरागादयस्तस्मात् हेतोः त्वरया हर्षादिजन्यावेगेन अस्थाने अनुपयुक्ते स्थाने भूषणादीनां विन्यास स्थापनम् विभ्रमो मतः विभ्रमनामालङ्कारः । तत्र प्रथमेनादिपदेन महोत्सवदर्शनादेः द्वितीयादिपदेन दयिताभिसरणादेः, तृतीयेन तिलकाञ्जनलाक्षादुकूलादीनां परिग्रहः ।

(५) उदाहरति—श्रुत्वायान्तमिति । बहिर्देशे कान्तं वल्लभम् आयान्तं आगच्छन्तं श्रुत्वा असमाप्तविभूषया कयाचित्कान्तया भाले ललाटे अञ्जनं चक्षुषोर्योग्यं कज्जलं कृतं दत्तम् दृशोर्नेत्रयोः लाक्षां हस्तपादादिषु देयमलक्तकं कृता दत्ता तथा कपोले गण्डे करणीयः तिलको बिन्दुः कृतः ।

अत्र हर्षादञ्जनादीनां त्वरया अनुपयुक्तस्थानेषु विधानाद्विभ्रमो नामालङ्कारः ।

(६) ललितं निरूपयति—सुकुमारेति । अङ्गानां करचरणाद्यवयवानां सुकुमारतया कोमलतया विन्यासो विलक्षणन्यासो ललितं तन्नामालङ्कारो भवेत् ।

(७) उदाहरति—गुरुतरेति । शिशुपालवधस्थमिदं पद्यम् । अथ अनन्तरम्, सा बाला सुललितं सुन्दरं नर्त्तितं नृत्ये इव विन्यस्तं वामपादरूपं पद्मं यया तथा सती अनतिलोलमनतिचञ्चलम् अति महान् कलः नूपुरस्यानुनादो रणे यस्मिंस्तादृशम् इतरत् पदं दक्षिणं पदं शनैः आदधाना भूमौ विन्यसन्ती मन्मथेन कामवशेन मन्थरं मन्दं जगाम गतवती ।

अत्र कोमलभावेन पादयोर्विन्यासात् प्रतिपाद्यमाननायिकाया ललितम् ।

अथ मदः—

(८) मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ॥ १०५ ॥

यथा—

(९) 'मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥'

अथ विहृतम्—

(१०) वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विहृतं मतम् ।

यथा—

(११) 'दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥'

(८) मदं निरूपयति—मद इति । साभाग्यं कान्तप्रियत्वं यौवनाद्यस्ताकण्याद्यस्ते-षामवलेपजः गर्वाज्जातो विकारो मदनामालङ्कारः । यौवनादीत्यादिपदेन उत्कृष्टवसनाल-ङ्कारादेः परिग्रहः ।

(९) उदाहरति—मा गर्वमिति । स्वकपोलतले कान्तकृतं मञ्जरीलेखं दर्शं दर्शं स्मितेनात्मनः पतिसौभाग्याधीनगर्वं सूचयन्तीं काञ्चित् मदनोद्धतां प्रति कस्याश्चि-त्सख्या उक्तिरियम् । हे मदविह्वले ! सखि ! मम कपोलतले गण्डप्रदेशे कान्तेन प्रियेण स्वहस्तेन निजकरेण लिखिता चित्रिता मञ्जरी पुष्पकलिका तत्स्वरूपश्चित्रविशेष इति भावः चकास्ति शोभते कान्तो हि कामाधीनः कान्तायाः कपोलयोर्मञ्जर्यादिं लिखतीति कविसम्प्रदायः, इति हेतोः गर्वं पतिसौभाग्याधीनमभिमानं मा उद्वह न विधेहि यतः चेद्यदि वेपथुः स्पर्शसञ्जातसात्त्विकभावविशेषः वैरी मञ्जरीरचनाविघटकत्वेन शत्रुरिव अन्तरायस्तादृशचित्रप्रतिबन्धको न भवति, तदा अन्यापि मादृश्यपि ईदृशीनां स्वत्कपो-लतललिखितया मञ्जर्या सदृशीनामनेकासां मञ्जरीणां भाजनं पात्रं न खलु भवति अपि तु भवत्येवेत्यर्थः, तव तावत्कपोलतले एकैव मञ्जरी यदृच्छयापि भवितुमर्हति, तेन सौभाग्यातिशयो न प्रतीयते इति गर्वो नोचित एव । ईदृशीनामिति बहुवचनेन सौभा-ग्यातिशयो व्यञ्जितः । वसन्ततिलकं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (१९३) ।

अत्रोभयोरपि वक्तृबोद्धव्ययोर्नायिकयोः सौभाग्याभिमानजनितविकारान्मदो ना-मालङ्कारः ।

(१०) विहृतं निरूपयति—वक्तव्यकाल इति । वक्तव्यकालेऽपि कथनावसरेऽपि व्री-डया लज्जया अवचः अभाषणं विहृतं मतं भरताद्यैरिति शेषः ।

(११) उदाहरति—दूरागतेनेति । सख्यौ सख्युरुक्तिरियम् । मया दूरागतेन कुशलं पृष्टा सा मम प्रिया किञ्चिदपि नोवाच तु किन्तु पर्यश्रुणी अश्रुपरिप्लुते तस्या नयने लोचने सर्वं मम प्रवासे दुःखातिशयम् आगमने आनन्दातिशयञ्च कथयाम्बभूवतुः प्रकट-यामासतुः । गीतिश्छन्दः ।

अत्र पृष्टेऽपि पत्यौ तदुत्तरदानौचित्येऽपि नायिकायास्तदकरणाद्विहृतं नामालङ्कारः ।

अथ तपनम्—

(१२) तपनं प्रियविच्छेदे स्मरवेगोत्थचेष्टितम् ॥ १०६ ॥

यथा मम—

(१३) 'श्वासान्मुञ्चति, भूतले विलुठति, त्वन्मार्गमालोकते,
दीर्घं रोदिति, विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम् ।
किंच, प्राणसमान, काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति, न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ॥'

अथ मौग्ध्यम्—

(१४) अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।
वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥ १०७ ॥

यथा—

(१५) 'के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।
नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम् ॥'

उदाहरणान्तरं यथा—

"पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयरुचिना सापदेशं लिखन्ती
भूयो भूयः क्षिपन्ती मयि सितशबले लोचने लोलतारे ।
वक्त्रं ह्रीनम्रमीषत्स्फुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना
यन्मां नोवाच किञ्चित् स्थितमपि पुरतो मानसं तद्दुनोति ॥" इति ।

(१२) तपनं निरूपयति—तपनमिति । प्रियस्य कान्तजनस्य विच्छेदे विरहे स्मरावेगेन कामाविर्भावेन उत्थचेष्टितमुत्पन्नो व्यवहारः, तपनमलङ्कारः ।

(१३) उदाहरति—श्वासानिति । प्रवासिनं वल्लभं प्रति विरहिण्याश्चेष्टां कथयन्त्या नायिकादूत्या उक्तिरियम् । हे प्राणसमान ! स्वकान्तायाः प्राणतुल्य ! तव कान्ता श्वासान् निःश्वासान् मुञ्चति परित्यजति, भूतले पृथिव्यां न तु शय्यामिति शेषः, विलुठति मरणोन्मुखेवेतस्ततो निपततीत्याशयः, त्वन्मार्गं तवागमनमार्गम् , अवलोकते निरीक्षते त्वद्दर्शनाप्राप्तौ दीर्घं दीर्घकालं रोदिति, अत एव इतस्ततः क्षामां विरहेण कृशाम् , भुजावल्लरीं बाहुमञ्जरीं विक्षिपति प्रक्षिपति । किञ्च अपि च स्वप्नेऽपि किं पुनर्जागृतावपि इति शेषः, ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती अभिलषितवती, तथा निद्रां वाञ्छति किन्तु क्रोधेन दग्धो विधिर्निर्दयी विधाता तस्यै तां निद्रामपि न प्रयच्छति न प्रददाति यत्र तव समागमागमः स्यादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (१९८) ।

अत्र कामावेगेन निःश्वासमुञ्चनादिव्यवहारात् प्रतिपाद्यनायिकायास्तपनमलङ्कारः ।

(१४) मौग्ध्यं निरूपयति—अज्ञानादिवेति । प्रतीतस्यापि पूर्वमवगतस्यापि किं पुनर्वस्तुतोऽज्ञातस्येत्याशयः, वस्तुनः अज्ञानादिव वल्लभस्य प्रियस्य पुरः पृच्छा प्रश्नः तत्त्ववेदिभिः अलङ्कारमर्मज्ञैः तत्-मौग्ध्यं प्रोक्तम् ।

(१५) उदाहरति—के द्रुमास्त इति । हे नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं मदीयवलये खचितं मुक्ताफलं मौक्तिकं येषां द्रुमाणां फलं ते द्रुमाः वीरुधाः के ? क्व कुत्र ग्रामे सन्ति । केन वा जनेन प्ररोपिताः । श्लोकश्छन्दः ।

अथ विक्षेपः—

(१६) भूषाणामर्धरचना मिथ्या विष्वगवेक्षणम् ।
रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥ १५८ ॥

यथा—

(१७) 'धम्मिल्लमर्धमुक्तं कलयति तिलकं तथासकलम् ।
किञ्चिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वग्विलोकते तन्वी ॥'

अथ कुतूहलम्—

(१८) रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम् ।

यथा—

(१९) 'प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥'

अत्र शुक्तिकादावुत्पन्नस्य मुक्ताफलस्य पूर्वं ज्ञातस्यापि तदज्ञानादिव नायिकाया पुनः प्रश्नविधानात् मौग्ध्यं नामालङ्कारः ।

उदाहरणान्तरं यथा—

"यदि चूतस्य मञ्जर्यां सख्यः सन्निहितः स्मरः ।
मल्लायां तत्कथं सौख्यं मनागपि न दृश्यते ॥" इति ।

(१६) विक्षेपं निरूपयति—भूषाणामिति । भूषाणां भूषणानां अर्द्धं यथास्यात्तथा रचना गुम्फनं अर्द्धांशमात्रविधानम् , वृथा व्यर्थं विष्वक् समन्तात् अवेक्षणम् अवलोकनम् , तथा दयितस्य प्रियस्य अन्तिके ईषत् रहस्यस्य गोपनीयोदन्तस्य आख्यानम् अभिधानञ्च विक्षेपोऽलङ्कारः ।

(१७) उदाहरति—धम्मिल्लमिति । तन्वी कृशशरीरा नायिका धम्मिल्लं बद्धकेशसमूहम् "धम्मिल्लः संयतः कचाः" इत्यमरः अर्द्धमुक्तम् अर्द्धांशस्खलितं कलयति विदधाति अर्द्धस्खलितभावेनाकेशपाशं रचयतीति भावः । तथा असकलं खण्डितं तिलकं कलयति भाले बिन्दोरर्द्धमात्रं रचयतीति भावः । देहलीदीपन्यायेन काकाक्षिगोलकन्यायेन वा कलयतीत्यस्योभयत्रान्वयः, रहस्यं गुह्योदन्तं किञ्चित् अस्फुटं वदति । तथा चकितं यथा स्यात्तथा विष्वक् समन्तात् अवलोकते पश्यति । अत्र पूर्वार्द्धं नायकानुरागोद्दीपकं परार्द्धं लज्जया, पद्येऽस्मिन् नायिकाया विक्षेपः स्फुट एवाभाति । उपगीतिश्छन्दः ।

उदाहरणान्तरं यथा—

"चकार काचित् स्मितचन्दनाङ्के काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे ।
प्रियं प्रति प्रेमितचित्तवृत्तिर्नितम्बबिम्बे चपलं च हारम् ॥" इति ॥

(१८) कुतूहलं निरूपयति—रम्यवस्त्विति । रम्यवस्तुनः रमणीयपदार्थस्य समालोके दर्शने लोलता सतृष्णत्वं कुतूहलं नामालङ्कारः ।

(१९) उदाहरति—प्रसाधिकेति । रघुवंशे सप्तमसर्गे इन्दुमत्या स्वयंवृतस्य अजस्य पुरीप्रवेशे दिदृक्षोः स्त्रियाः क्रियावर्णनमिदम् । काचित् पुरकामिनी प्रसाधिका मण्डनकर्त्री तया आलम्बितं धारितम् द्रवरागम् आर्द्रालक्तकरञ्जितरागम् अग्रपादं चरणाग्रम् आक्षिप्य आकृष्य नीत्वा उत्सृष्टा वेगवशात् परित्यक्ता लीलया गतिः मन्थरगमनं यस्याः

अथ हसितम्--

(२०) हसितं तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥ १०६ ॥

यथा--

(२१) 'अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।
नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्वाराज्यमधितिष्ठति ॥

अथ चकितम्—

(२२) कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ।

यथा—

(२३) 'त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूर्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य ।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः॥

सा तथोक्ता सती आगवाक्षात् वातायनद्वारपर्य्यन्तं पदवीं मार्गम् अलक्तकाङ्कां लाक्षाचिह्नां ततान विस्तारयामास । उपजातिश्छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (१९९)।

अत्र अजेन्दुमतीदर्शनाय कस्याश्चिद्रागातिशयः कुतूहलम् । पद्यञ्चेदं कुमारसम्भवस्य सप्तमसर्गेऽपि ।

उदाहरणान्तरं यथा—

"पारावत इवानङ्गमोहिते कूजति प्रिये ।
पश्य कौतुकिनी जाया समीपमुपसर्पति ॥" ।

(२०) हसितं निरूपयति—हसितन्त्विति । यौवनोद्भेदसम्भवः यौवनादिविकारजं वृथा निरर्थकं हासो हसितमलङ्कारः ।

(२१) उदाहरति—अकस्मादेवेति । आकस्मिकेन हास्यमानां नवीनतरुणीमवलोक्य उत्प्रेक्षया कस्यचिदुक्तिरियम् । इयं तन्वङ्गी कृशाङ्गी नायिका अकस्मादेव कारणं विनैव यत्पुनर्जहास हसितवती तन्नूनं निश्चितं प्रसूनबाणः कामः अस्यां नायिकायां स्वाराज्यं स्वर्गवदधिकारम् अधितिष्ठति कुरुते निजं स्वर्गीयमाधिपत्यमस्यामारोपयतीति' भावः । श्लोकश्छन्दः । अत्रोक्तनायिकायाः निष्प्रयोजनहासात् हसितम् ।

(२२) चकितं निरूपयति—कुतोऽपीति । दयितस्याग्रे प्रियजनस्य समीपे कुतोऽपि अलक्षितकारणात् भयसम्भ्रमः भयेनातिचाञ्चल्यं चकितं नामालङ्कारः ।

(२३) उदाहरति—त्रस्यन्तीति । शिशुपालवधे दयितेन सह जलक्रीडायां नायिकाया सखीं प्रति भयविभ्रमवर्णनमिदम् । चला जलमध्ये भ्रमणशीला या शफरी प्रोष्ठीमत्स्यस्तया विघट्टितशरीरेण सङ्घर्षितः ऊरुर्यस्याः सा तादृशी अत एव त्रस्यन्ती बिभ्यन्ती वामे मनोहरे ऊरू ऊरुयुगो यस्याः सा कान्ता, विभ्रमस्य पयो मध्ये एव विशेषेण भ्रमणस्य अतिशयम् अधिकताम् अवाप प्राप अहो आश्चर्यम्, तरुण्यो युवत्यो हेतोर्विनाऽपि लीलाभिः शृङ्गारचेष्टाविशेषैरेव प्रसभं बलात्कारो यथास्यात्तथा क्षुभ्यन्ति भयव्याकुला भवन्ति कारणे सति किमु सुतरामित्यर्थः । "प्रसभं तु बलात्कारः" इत्यमरः । प्रहर्षिणी छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव । (१९८ पृ०)

अत्र नायिकायाः शफरीमत्स्यसङ्घर्षमात्रेणैव भयसम्भ्रमाच्चकितमलङ्कारः ।

अथ केलिः—

(२४) विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥ ११० ॥

यथा—

(२५) 'व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥'

(२६) अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि—

(२७) दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वातिक्रान्तं पश्यति प्रियम् ॥ १११ ॥
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
सगद्गदस्वरं किञ्चित्प्रियं प्रायेण भाषते ॥ ११२ ॥

(२४) केलिं निरूपयति—विहार इति । विहारे सुरतौ कान्तेन वल्लभेन सह यत्क्रीडितं किञ्चित्खेलनं तत्केलिरुच्यते ।

"वल्लभेन सहैकान्ते कान्तायाः क्रीडितेषु यः ।
चुम्बनालिङ्गनादीनां विशेषः केलिरुच्यते ॥"

इति लक्षणान्तरमपि ज्ञेयम् ।

(२५) उदाहरति—व्यपोहितुमिति । उन्नतपीवरौ स्तनौ यस्याः सा काचिन्नायिका उन्मनाः कामोद्विग्नमनाः सती मुखानिलैः आननमारुतैः लोचनतो निजनेत्रात् पुष्पजं रजः कुतोऽपि प्रविष्टकुसुमधूलिं व्यपोहितुं निरसितुम् अपारयन्तम् अशक्नुवन्तं प्रियं वल्लभं किल पयोधरेण स्तनेन एकत्वं पीनोन्नतत्वाभ्यामभेदं बोधयति, उरसि वक्षसि जघान ताडयामास असामर्थ्यापराधदण्डव्याजेनेति भावः । वंशस्थं छन्दस्तल्लक्षणन्तु "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति ।

अत्र नायकोरसि पयोधरेण हननरूपखेलनान्नायिकायाः केलिनामालङ्कारः ।

यथा वा—"मदनशरहतस्योपांशु कान्तासमन्तादुपरि निरवलम्बा प्रेयसो निष्पपात ।
सपदि स पतिरेनामालिलिङ्गे चुचुम्बे स्मरशरविनिपातं केवलं पुण्यभाजाम् ॥"

यद्यपि—"कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुङ्कुमस्रक् क्रीडाभिषङ्गधुतकुन्तलवृन्दबन्धः ।
सिञ्चन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्यमानो रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥"

इत्यादौ नायकस्यापि केलिरित्यभिधातुं शक्यते, तथापि तत्र तत्र नायिकाया एव मुख्यत्वम् , तामाश्रित्य कामस्य स्वाराज्यादित्यवधेयम् ।

(२६) इत्थं केवलनायिकाया अङ्गजादीनामलङ्काराणां लक्षणोदाहरणान्युपपाद्यानन्तरमिङ्गितान्युपपादयितुं प्रथमं मुग्धाकन्यकयोरनुरागेङ्गितान्युपक्रमते—अथेति । मुग्धाकन्यकयोः पूर्वप्रतिपादितलक्षणयोः अनुरागेङ्गितानि अनुरागसूचकचेष्टितानि निरूप्यन्ते इति शेषः । नायिकानिरूपणप्रस्तावे तेषां प्रसङ्गसङ्गतेरित्याशयः ।

(२७) दृष्ट्वेति । प्रिये नायके विषयसप्तमीयम्, अनुरागिणी नायकं प्रत्यनुरक्ता बालाऽप्रौढा मुग्धा कन्यका च भवति, सा हि दृष्ट्वाऽवलोकयित्वा नायकमिति शेषः, व्रीडां त्रपां दर्शयति नताननादिनेति भावः । सम्मुखं यथास्यात्तथा प्रियं नायकं कान्त-

अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत्सावधाना च तत्कथाम् ।
शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥ ११३ ॥

(२८) अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि—

(२९) चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
विलोचनपथं चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥ ११४ ॥
क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत्स्फुटम् ॥ ११५ ॥

मित्यर्थः नैव पश्यति व्रीडावशेनेति भावः । किन्तु अतिक्रान्तम् आभिमुख्यात् प्रस्थितं प्रच्छन्नम् अन्तिकेऽपि लतागुल्मादिना किञ्चिद् व्यवहितम् , भ्रमन्तं नातिदूरे सञ्चरन्तं वा प्रियं पश्यति अत एवास्यानुरागो व्यज्यते बहुधा बहुविधैः विप्रकारैः विषयविशेषं पृच्छ्यमानापि अधोमुखी सती मन्दं मन्दम् अतिमन्दमित्यर्थः सगद्गदस्वरम् अनभिव्यक्तस्वरम् प्रायेण प्रियं किञ्चिदल्पं भाषते । कामसूत्रेऽप्युक्तम्—'पृष्टा च किञ्चित्सस्मितमव्यक्ताक्षरमनवसितार्थञ्च मन्दं मन्दमधोमुखी कथयति" इति । "प्रायेण भाषत" इत्यत्र प्रायपदोपादानेन गुरुतरप्रयोजने तु सति अधिकतरमपि भाषत इति द्योतितम् । अन्यैः प्रवर्त्तितां प्रसङ्गं प्राप्य प्रापय्य वोत्नीताम् , तस्य प्रियस्य नायकस्य कथां गुणादिवर्णनं सावधाना एकाग्रमनसा अन्यत्र दिशि दत्ताक्षी स्थापितदृष्टिश्च सती शश्वत् निरन्तरं "न तु यदा कदा वे"ति शेषः, शृणोति ।

अत्रोदाहरणानि तु—"दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता"
"दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं निर्याति नान्तः पुरात्"
"एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधो मुखी" ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती" ॥

इत्याद्यवगन्तव्यानि । तथाऽभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमेऽङ्के, शकुन्तला (आत्मगतम्) (क)किं णु क्खु इमं पेक्खिअ तवोवणविरोहिणो विआरस्स गमणी आह्मि संवुत्ता" इत आरभ्य गान्धर्वविवाहावधि शकुन्तलायाः कन्यात्वे तानीङ्गितानि । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

(२८) अथ सकलनायिकाया अनुरागेङ्गितान्युपपादयितुमुपक्रमते—अथेति । अथ मुग्धाकन्यकयोरनुरागेङ्गितानि निरूपणानन्तरम् । सकलानामपि सर्वप्रकाराणामपि । अनुरागेङ्गितानि अनुरागसूचकचेष्टितानि निरूप्यन्त इति शेषः । अनेन वक्ष्यमाणव्यवहाराः मुग्धाकन्यकयोरपि सम्भवन्तीति सूचितम् ।

(२९) चिरायेति । अग्रे वक्ष्यमाणवदस्य "अनुरक्ता नितम्बिनी' इत्यस्य कर्तृतया सर्वत्रान्वयो विधेयः । प्रियस्य कान्तस्य सविधे निकटे चिराय स्थानं बहुकालमुपस्थितिं बहु मन्यते । युक्तं श्रेष्ठं चेत्यवगम्यत इत्यर्थः, अनलङ्कृता भूषणरहिता सती अस्य प्रियस्य विलोचनपथं नयनगोचरं न गच्छति । क्वापि कुत्रचित्स्थाने

(क) 'किन्तु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता" इत्यनुवादः ।

आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहु मानं करोति च ॥ ११६ ॥
सखीमध्ये गुणान्ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥ ११७ ॥
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत्प्रिये पश्यति दूरतः ।
आभाषते परिजनं सम्मुखं स्मरविक्रियम् ॥ ११८ ॥
यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
कर्णकण्डूयनं तद्वत्कबरीमोक्षसंयमौ ॥ ११९ ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
भाले तथा वयस्याया रचयेत्तिलकक्रियाम् ॥ १२० ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।

कुन्तलानां केशपाशानां संव्यानस्य उत्तरीयवस्त्रस्य च यः संयमो यथोचितन्या-सस्तद्व्यपदेशतस्तद्व्याजात्, "चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः सरोरुहः" इत्य-मरः, संव्यानमित्यत्र संवीयतेऽनेनेति "व्येञ् संवरणे" अस्माल्ल्युट् "संव्यानमुत्तरी-यञ्च" इत्यमरः, तत्र केशसंयमव्याजेन बाहुमूलं स्तनौ च स्फुटं दर्शयेत्, अधोवस्त्रपरि-धानव्याजेन च नाभिपङ्कजं दर्शयेदिति भावः, प्रियमिति शेषः । वागाद्यैः चाटुवचनव-सनालङ्कारदानादिभिः प्रियस्य परिचारकान् दूतान् भृत्यान् वा आच्छादयति पिहितान् करोति उपचाराद् वशीकरोतीत्यर्थः, अस्य प्रियस्य मित्रेषु सुहृदेषु, विश्वसिति विश्वासं करोति बहुमानम् अतिसत्कारञ्च करोति । उक्तं च कामसूत्रकृता—"परिजनानवष्टम्य वात्स्यायनलीला दर्शयति, तन्मित्रेषु विश्वसिति वचनं चैषां बहुमन्यते करोति च, तत्परिचारकैः सह प्रीतिं सङ्कथां द्यूतमिति च करोति" इत्यादि । सखीमध्ये प्रियस्य गुणान् ब्रूते स्वधनं जनकादिदत्तं स्वद्रव्यं प्रददाति च याचकाय प्रियाय इति शेषः । सुप्ते प्रिये स्वयं स्वपिति । अस्य प्रियस्य दुःखे कष्टे दुःखं कष्टं सुखे च सुखं धत्ते स्वी-यत्वेन मनुते प्रिये पश्यति सति दूरतोऽस्य दृष्टिपथे स्थिता भवतीति शेषः । सम्मुखम् अभिमुखं वर्त्तमानं परिजनं स्मरविक्रियां मदनविकाररोमाञ्चादि शश्वत् वारम्वारं आ-भाषते ब्रवीति । तथाच—दूरे स्थिता "पश्यतु मा" मिति मन्यमाना समदनविकारमा-भाषते" इति । यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य दृष्ट्वा मुधा व्यर्थं हसितं हसनं कुरुते । तद्वत् कर्ण-कण्डूयनं श्रोत्रखर्जनमुपलक्षणेन गण्डस्य च कण्डूयनञ्च कबरीमोक्षसंयमौ बद्धानां केश-पाशानां मोचनं मुक्तानाञ्च तेषां बन्धनं कुरुते । जृम्भते जृम्भां करोति अङ्गं स्फोटयति लीलया भञ्जयति । बालं शिशुम् आश्लिष्य आलिङ्ग्य तमेव चुम्बति पतिसम्मुखे इति शेषः । तथा वयस्यायाः सख्या भाले ललाटे तिलकक्रियां रचयेत विरचयेत् पादस्य अङ्गुष्ठाग्रेण पृथिवीं लिखति ।

यद्यपीदमशुभं तथापि तदभिव्यक्तं वर्ण्यत एव । अत एव श्रीमद्भागवते—

"कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
अस्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुङ्कुमानि तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥"

सकटाक्षं प्रियं निरीक्षते पूर्वं कटाक्षपूर्वकहासोक्तिः इदानीं कटाक्षमात्रस्य इति भेदः ।

दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥ १२१ ॥
न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
आगच्छति गृहं तस्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥ १२२ ॥
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्के मुहुरीक्षते ।
नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥ १२३ ॥
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥ १२४ ॥
विकारान्सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति ।
भाषते सूनृतं स्निग्धामनुरक्ता नितम्बिनी ॥ १२५ ॥

स्वाधरञ्च दशति निजदन्तैरिति शेषः । स्वाधरदशनमपि लीलाविक्षेप एवेति बोध्यम् ।

यथा—'एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।
घ्नन्तीवैक्षत्कटाक्षेण सन्दष्टदशनच्छदा ॥'

अत्रहिस्मरविकारादियुक्तपरिजनाभाषणादीनि स्वाधरदशनपर्यन्तानि कर्म्माणि पूर्वेण प्रिये पश्यतीत्यनेनान्वयः । अधोमुखी सती प्रियं ब्रूते ।

यथा शाकुन्तले—

"वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे ।
कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखीना भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥"

यत्र स्थित्वा नायको दृश्यते तं देशं नच मुञ्चति त्यजति तत्रैव कथञ्चिदपि स्थातुं वाञ्छतीति भावः ।

यथा—"अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥"

केनचित् कार्य्यव्याजेन तस्य भिन्नगृहस्थितस्य प्रियस्य गृहम् आगच्छति ।

यथा मम—"यद्यपि विलसत्याखुस्तेन तनुर्विक्षता विपुलम् ।
तदपि कथं नहि यायां चिरपतितं नूपुरं नश्येत् ॥"

कान्तेन दत्तं किमपि तुच्छमपि वस्तु अङ्के धृत्वा मुहुर्व्वारम्वारं ईक्षते पश्यति । तद्योगे प्रिययोगे नित्यं सर्वस्मिन् काले हृष्यति प्रसन्ना भवतिः तद्वियोगे प्रियविरहे मलिना कृशा च जायते । तस्य प्रियस्य शीलं चरित्रं बहुमन्यते समाद्रियते तत्प्रियं प्रियप्रीतिजनकं वस्तु स्वस्यापि प्रियं मन्यते । प्रियस्य अन्तिके अल्पमूल्यानि वस्तूनि प्रार्थयति स्वाभीष्टं याचते । अन्यथा यदि तस्य मनोव्यथा स्यादिति भावः, ननु "अर्थ उपयाच्ञायाम्" इत्यस्यागर्वीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यं तत्कथमत्र परस्मैपदमिति चेत्? अविवक्षितप्रेषणे णिज्विधानेनेष्टसिद्धेः तदुक्तं—"णेरणौ" इति सूत्रे भाष्ये "निवृत्त-प्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यत" इति । सुप्ता सती न परिवर्त्तते प्रियदिशि पृष्ठं न करोतीत्यर्थः । अस्य प्रियस्य सम्मुखी सती सात्त्विकान् विकारान् स्तम्भस्वेदादीन् अधि-गच्छति प्रकाशयति । तथा सूनृतं प्रियसत्यवचनं स्निग्धां वयस्यां स्निग्धमिति पाठे

(३०) एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
मध्यव्रीडानि मध्यायाः स्रंसमानत्रपाणि तु ॥ १२६ ॥
अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः ।

(३१) दिङ्मात्रं यथा—

स्नेहव्यञ्जकं यथा स्यात्तथा भाषते इत्यर्थः प्रियमिति शेषः "सूनृतं मङ्गलेऽपि स्यात् प्रिय-सत्ये वचस्यपि" इति मेदिनी ।

(३०) अधुना मुग्धादिभेदेन प्रतिपादितानां साधरणचेष्टितानां नियमं प्रदर्शयति—एतेष्वधिकेति । एतेषु नायकनिकटावस्थानादिचेष्टितेषु मध्ये नवस्त्रियाः मुग्धायाः नवोढाया अभिनवसङ्गमाया वा कन्यकायाश्च चेष्टितानि कार्य्याणि अधिकलज्जानि भवन्ति मध्याया नवोढाप्रगल्भयोर्मध्यवर्त्यवस्थायाश्चेष्टितानि मध्यव्रीडानि मुग्धाद्यपेक्षया अल्पत्रपाणि प्रगल्भाद्यपेक्षया तु बहुत्रपाणीत्यर्थः ।

स्रंसमाना नश्यन्ती त्रपा लज्जा येषु तानि "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपाव्रीडा लज्जा" इत्यमरः अन्यस्त्रियाः केवला परोढायाः प्रगल्भायाः पूर्वोक्तस्वरूपप्रगल्भाख्यस्वकीयायाः, तथा वारयोषितः सामान्यस्त्रीरूपायाः गणिकायास्तु चेष्टितानि स्रंसमानाश्च्युता त्रपा व्रीडा येषु तथोक्तानि भवन्ति ।

तत्र नवस्त्रिया उदाहरणं यथा शाकुन्तले—

"मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥"

मध्याया यथा—

"प्रातस्तरां प्रणमने विहिते गुरूणामाकर्ण्य वाचममलां भव पुत्रिणीति ।
नेदीयसि प्रियतमे परमप्रमोदपूर्णादरं दयितया दधिरे दृगन्ताः ॥"

प्रगल्भाया यथा—(क)विवरीअ लच्छी वह्मं दट्ठूण णाहि कमलट्ठम् ।
हरिणो दाहिण णअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ ॥

परस्त्रिया यथा—"शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।
दयिता दयिताऽऽननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते ॥"

सामान्यवनिता यथा—

"सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गन्धताम्बूलसुधाऽऽसवादिभिः ।
प्रसाधितात्मोपससार माधवं सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ॥"

(३१) इत्थं नायिकानामनुरागेङ्गिताधस्थां प्रतिपाद्याह—दिङ्मात्रमिति । एतेषां केवलमेकमेवोदाहरणमित्यर्थः । ग्रन्थविस्तरभयादितरेषामुदाहरणानि तु न प्रदर्शितानीति भावः । अस्माभिरपि कानिचिदेव यत्र तत्रोदाहृतानि अवशिष्टानि त्वाकरतोऽनु-सन्धेयानि ।

(क) विपरीतरतेलक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् ।
हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थगयति ॥ इति संस्कृतम् ।

(३२) 'अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त ! दृष्ट्वापि ।
सरसनखक्षतलक्षितमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥'

(३३) तथा—

(३४) लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ॥ १२७ ॥
दूतीसम्प्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ।

दूत्यश्च—

(३५) दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ॥ १२८ ॥

(३२) उदाहरति—अन्तिकगतमपीति । वल्लभस्य प्रेयसीसखीं प्रति प्रेयसीचेष्टितदर्शनार्थोक्तिरियम् । हन्तेति प्रेयस्या भावप्रदर्शनेन प्रतिपादयितुः हर्षमभिव्यनक्ति । मया दृष्टापि इयं प्रिया अन्तिकगतं समीपावस्थितं मामपि अवलोकयतीव न पुनरेकान्तत एव व्रीडावशाद् दृष्टिमधो निक्षिपतीति भावः । तथा सरसेन आशूत्पन्नत्वादार्द्रेण नखक्षतेन लक्षितं चिह्नितं भुजामूलं स्तनाभोगश्लिष्टं बाहुमूलम् आविष्कुरुते प्रकटय मां दर्शयति केशपाशबन्धनव्याजेनेति भावः । अनेनैव "कापिकुन्तलसंव्यान" इत्यादेरुदाहरणं बोध्यम् । अत्रावलोकयतीवेत्यनेन मध्यव्रीडत्वद्योतनात् मध्या नायिकेयम् । आर्याच्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् (१८३ पृ०)

(३३) भावाभिव्यक्तेः कारणमुपपादयितुमाह-तथेति । पूर्ववत् सर्वासामपि नायिकानामित्यर्थः ।

(३४) लेख्यप्रस्थापनैरिति । लेख्येन लिपिना प्रस्थापनैः प्रेरणैः स्निग्धैः वीक्षितैः सानुरागावलोकनैः मृदुभाषितैः कोमलोक्तिभिः तारस्वरवर्जितोक्तिभिरित्यर्थः दूतीसम्प्रेषणैश्च नार्या नायिकाया उपलक्षणतया नायकस्यापि भावाभिव्यक्तिः अभिप्रायाभिव्यञ्जनम् , इष्यते ।

तत्र लेख्यप्रस्थापनेन यथा—

प्राणेश ! विज्ञप्तिरियं मदीया तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः ।
सम्प्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः करा हिमांशोरपि तापयन्ति ॥

स्निग्धवीक्षितेन यथा मालतीमाधवे—

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दैरधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैरपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितञ्च ॥

मृदुभाषितेन यथा नैषधे—

यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य दृष्टा भूयोऽपि तं देशमगान्मृगाक्षी ।
निपत्य तत्रास्य धरारजःस्थे पदे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥

दूतीसम्प्रेषणेन यथा—

"श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति" इत्यत्र पूर्वोदाहृते पद्ये गीतगोविन्दादौ च ।

नायकस्य लेख्यप्रस्थापनेन यथा—

कल्याणि ! चन्दनरसैः परिषिच्य गात्रं द्वित्राण्यहानि कथमप्यतिवाहयेथाः ।
अङ्के निधाय भवतीं परिरभ्य दोर्भ्यां नेष्यामि सूर्यकिरणानपि शीतलत्वम् ॥

एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

(३५) ननु का नाम दूत्यो यासां सम्प्रेषणं भावाभिव्यञ्जकं भवतीत्यत आह—दूत्य इति ।

बाला प्रव्रजिता कारूः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ।

(३६) कारू रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । आदिशब्दात्ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः ।

तत्र सखी यथा—'श्वासान्मुञ्चति —' इत्यादि (२०३ पृ.)

स्वयंदूती यथा मम—

(३७) 'पन्थिअ पिआसिओ विअ लच्छीअसि जासि ता किमण्णत्तो ।
ण मणं वि वारओ इध अत्थि घरे घणरसं पिअन्ताणं ॥'

(३८) एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

नटी नृत्यप्राणधारिणी । धात्रेयी धात्री दुहिता । प्रतिवेशिनी प्रतिविशति प्रत्यासन्नतया निविशत इत्येवं।।शीला गृहसमीपस्थायिनीत्यर्थः । बाला अविज्ञातसंसारभावा बालिका प्रव्रजिता श्रमणा क्षपणा रक्तपट्टिकादयस्तद्विशेषाः सर्वा अपि ग्राह्याः कारुस्तक्षादीनां स्त्री तदुक्तं स्मृतौ—

"तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा ।
पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः ॥"

रूपान्तरेणान्यत्र—

रजकस्तक्षकश्चैव तन्तुवायश्च नापितः । चर्मकारस्तथेत्येवं कारुः पञ्चविधः स्मृतः ॥

शिल्पंकलादिकर्मास्या अस्तीति शिल्पनी चित्रकारिण्याद्या यत्र ताः, "शिल्पं कर्मकलादिकम्" इत्यमरः । स्वयं नायिका इत्येता" इति शेषः।दूत्यो "भवन्ती"तिशेषः

(३६) अप्रसिद्धस्य पदस्यार्थं विवृणोति—कारूरिति । ननु मूले आद्यपदोपादानेन तत्प्रतीकमादिशब्दादित्यत्रादिना तत्परामर्शः कथमिति चेत् ? अभिन्नार्थत्वात् । एतदादीनां योषितो हि प्रगल्भा निष्णाता अप्रतिषिद्धसञ्चारिण्यश्च भवन्ति ।

तदुक्तम्—विचक्षणिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका ।
प्रविशत्याशु विश्वासं,दूतीकार्यञ्च विन्दति ॥

(३७) पन्थिअ इति ।

"पथिक ! पिपासित इव लक्ष्यसे यासि तत्किमन्यत्र ।
न मनागपि वारक इहास्ति गृहे घनरसं पिबताम्" ॥ इति संस्कृतम् ।

सम्भोगेच्छुकमिव कञ्चित् पथिकं दृष्ट्वा स्वैरिण्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे पथिक ! त्वं पिपासित इव जलतृषित इव सम्भोच्छुक इव च प्रतीयसे तत्तदा अन्यत्र जलाशये गुरुजनपरतन्त्रकामिन्याश्च अन्तिके किं यासि, इह मम गृहे घनरसं मेघजलं सम्भोगसुखञ्च यद्वा घनो निबिडो रसो रागो यत्र सोऽधरस्तम् , पिबताम् अनुभवतां जनानां मनाक् वारकः अल्पमपि प्रतिषेधकः नास्ति तत्स्वेच्छया यथेष्टं पिबेति भावः । गीतिश्छन्दः ।

अत्र स्वयमेव दूतीकार्य्यंविधानात् स्वयं दूती नायिकेयम् ।

(३८) केवलं नायिकानामेव दूत्यो न भवन्ति किन्तु नायकानामपीत्याह–एताश्चेति । एता अनन्तरोक्ताः सख्यादयः ।

दूतीगुणानाह—

(३९) कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ॥ १२९ ॥
माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥ १३० ॥

एता दूत्यः ।

अथ प्रतिनायकः—

(४०) धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ।

यथा रामस्य रावणः ।

(३९) अथ प्रसङ्गात् दूतीगुणान् प्रतिपादयति—कलाकौशलमिति । कला नृत्यगीतादिचतुष्षष्टिविद्याः(क) कौशलं सर्वकर्मसु दक्षत्वं यद्वा कलासु कौशलम्, उत्साह कर्म्मसु उद्योगः भक्तिः प्रयोजकं प्रति प्रीत्यतिशयः । चित्तज्ञता प्रयोजकस्य अभिप्रायज्ञता, स्मृतिः स्मरणं माधुर्यं मधुरभाषणम्, नर्म्मविज्ञानं हास्यकुतूहलाद्यभिज्ञानम्, वाग्मिता वाक्चातुर्य्यञ्चेति तद्गुणा तासां दूतीनां गुणाः । वात्स्यायनो हि दूतीकर्म्माण्यप्याह—

"विक्षेपं ग्राहयेत् पत्यौ रमणीयानि वर्णयेत् ।
चित्रान् सुरतसम्भोगानन्यासामपि दर्शयेत् ॥
नायकस्यानुरागञ्च पुनश्च रतिकौशलम् ।
प्रार्थनं चाधिकस्त्रीभिरवष्टम्भं च वर्णयेत् ॥

अवष्टम्भं नायिकाविषयं निश्चयम् । एता अनन्तरोक्ता दूत्योऽपि न केवलं नायिकाया एव यथौचित्यात् यथासम्भवात् उत्तमाधममध्यमास्त्रिप्रकारा भवन्तीति शेषः ।

(४०) इत्थं नायकादीन् निरूप्य सम्प्रति प्रतिनायकं निरूपयति—धीरोद्धत इति । धीरोद्धतः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः पापकारी अधर्म्माचारी व्यसनी मनुप्रतिपादिताष्टादशप्रकारव्यसनस्यान्यतमप्रकारवान्, नायकस्य प्रतिपक्षः प्रतिनायकः । प्रतिनयति प्रापयत्यनर्थमिति व्युत्पत्तिः । अष्टादशेषु व्यसनेषु विभजनया सामान्यतया व्यसनं द्विविधम्—कामजं कोपजं च तथा हि—

"कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥
मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" ॥ इति ।

अक्षो द्यूतक्रीड़ा तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि । पैशुन्यम् अविज्ञातपरदोषाविष्करणम्, साहसं साधोर्बन्धनादिना निग्रहः, द्रोहो जिघांसा, ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता, असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्, अर्थदूषणम् अर्थानामपहरणम्, देयानामदानं च ।

यथा रामायणे हि परमहितैषिणोऽपि मन्त्रिणः शुक्रस्य भ्रातुर्विभीषणस्य अविज्ञातात्मद्रोहरूपदोषप्रकटनेन व्यसनित्वात् जगन्मातासीतापहरणरूपाधर्मकारित्वाच्च रावणस्य प्रतिनायकत्वम् ।

(क) चतुष्षष्टिकलाश्च ७ पृष्ठे प्रभाटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(४१) अथोद्दीपनविभावाः—

(४२) उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।। १३१ ।।

ते च

(४३) आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ।

(४४) चेष्टाद्या इत्याद्यशब्दाद्रूपभाषणादयः । कालादीत्यादिशब्दाचन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरझंकारादयः ।

तत्र चन्द्रोदयो यथा मम—

(४५) 'करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमः पटलांशुके निवेश्य ।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥'

अपि च मुद्राराक्षसे—अत्यन्तहितैषिणोऽपि सचिवस्य राक्षस्य अविज्ञातात्मद्रोहरूपदोषप्रकटनेन व्यसनित्वात् अधर्मकारित्वाच्च मलयकेतोः प्रतिनायकत्वमित्यवगन्तव्यम्।

(४१) एवं सपरिकरं विभावस्य नायकाद्यालम्बनाख्यं भेदं निरूप्य "आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ" इत्युद्देशक्रमप्राप्तम्, उद्दीपनविभावाख्यभेदं निरूपयितुमाह—अथेति । आलम्बनाख्यविभावनिरूपणान्तरम्, उद्दीपनविभावा निरूप्यन्त इति शेषः । बहुत्वमत्र व्यक्तिभेदाद्बोध्यम् ।

(४२) उद्दीपनेति । ये पदार्थाः आलम्बनविभावेनाङ्कुरितं रसं उद्दीपयन्ति परिपोषातिशयं नयन्ति ते उद्दीपनविभावाः, कथ्यन्त इति शेषः ।

(४३) नन्वनेन वचसा एतावन्मात्रमेव लक्षणं फलितम्भवति यत् रसोद्दीपकत्वमुद्दीपनविभावत्वम्, तथा सति विभावादिना व्यक्तो रत्यादी रसः रसोद्दीपकश्चोद्दीपनविभाव इत्यन्योन्याश्रयः, 'अन्योन्याश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते' यथा नौर्नाविबद्धानेतरत्राणाय इत्यतो लक्षणाभिप्रायेण स्फुटीकरोति—आलम्बनस्येति । आलम्बनस्य नायिकादेः चेष्टाद्याः नेत्रविक्षेपादयः तथा देशकालादयश्च ते उद्दीपनविभावा भवन्ति । आलम्बनस्येत्यत्र षष्ठ्या निर्देशेन भेदबोधनात्-आलम्बनभिन्नत्वे सति रत्याद्युद्दीपकत्वम् उद्दीपनविभावत्वमिति लक्षणं द्योतितम् । चेष्टाद्या इत्यादिकन्तूक्तलक्षणस्यैव स्फुटीकरणायोक्तम् एवञ्च "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः" इति सामान्यलक्षणस्यापि सङ्गतिरिति बोध्यम् ।

(४४) कारिकाकाठिन्यं परिहरति—चेष्टाद्या इति वीरादिरसेषु कवचशस्त्रधारणादीनां परिग्रहाय रूपभूषणादय इत्यत्र पुनरादिशब्दोपादानम्, वीरादिष्वेव रसेषु सिंहनादादीनां परिग्रहाय भ्रमरझङ्कारादय इत्यत्रादिशब्दोपादानम् ।

(४५) उद्दीपनविभावमुदाहरति—करमुदयेति । अयं सुधांशुश्चन्द्रः तद्वन्मनोहरो नायकश्च गलितं स्वप्रकाशेन च्युतं तमःपटलं तिमिरवितानमेव, तद्वच्च अंशुकं वसनं यस्य तादृशे उदयमहीधर उदयाचल एव उदयाचलवच्च स्तनः पयोधरस्तदग्रे उपरिभागे चुचुके च करं रश्मिं पाणिं च निवेश्य करेण स्तनाग्रमाश्रित्येति भावः, अमरेशस्य दिशः प्राच्या नायिकायाश्च विकसितानि प्रफुल्लानि कुमुदानि कैरवाण्येव तद्वच्च ईक्षणे चक्षुषी

यो यस्य रसस्योद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

(४६) अथानुभावाः—

(४७) उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ॥ १३२ ॥

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ।

(४८) यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणै रामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन्कार्यमित्युच्यते, स काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः।

कः पुनरसावित्याह—

(४९) उक्ताः स्त्रीणामलंकारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ॥ १३३ ॥

यस्य तत्ताहशं तथोक्तं मुखम् अग्रभागश्च आस्यं च "मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निस्सारणास्ययोः" इति हैमः, विचुम्बति स्पृशति चुम्बनञ्च सम्बन्धः मुखसंयोगविशेषश्च। यद्यप्यत्र चन्द्रो नायक एव उद्दीपनविभावः, तथापि चन्द्रदिशोर्नायकनायिकयोर्वृत्तान्तदर्शनात् उद्दीप्तस्य वक्तृश्रृङ्गारस्य चन्द्र उद्दीपकः । स्फुटमुदाहरणन्तु—

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।
लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥

(४६) "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा" इतिकारिकायामुक्तालम्बनोद्दीपनरूपविभावप्रतिपादनान्तरमुद्देशक्रमप्राप्तमनुभावं निरूपयितुमवतारयति—अथेति । अथ विभावनिरूपणान्तरम् अनुभावा निरूप्यन्त इति शेषः । बहुत्वमत्रापि व्यक्तिभेदादेवेत्यूहनीयम् ।

(४७) तानेव दर्शयति—उद्बुद्धमिति । स्वैः स्वैर्वृत्तिविवरणः कारणैः वीप्सायां द्वित्वम्, उद्बुद्धम् उत्पादितं रामादेर्वासनान्तर्लीनं रत्यादिस्थायिभावं बहिः प्रकाशयन् जनान्तरेषु प्रकटयन् लोके लौकिकावस्थायां व्यवहारमार्गे इति यावत्, यः कार्यरूपः स्थायिभावजन्यस्वरूपः स काव्यनाट्ययोः काव्ये नाट्ये च निवेशितः सन् अनुभाव इति कथ्यते । एवञ्च स्थायिभावजन्यत्वमनुभावत्वमिति लक्षणं फलितम् ।

अत्र सहृदयेषु रत्यादिस्थायिभावस्यालौकिकरसस्वरूपतायाम् अनुभावोऽपि कारणमेवेति "लोके यः कार्यरूपः" इत्यनेन द्योतितम्, तेन 'कार्य्यकारणसञ्चारी'त्यत्र विभावादीनां कारणत्वोक्तं सङ्गच्छते । अनुभाव इत्यत्र जातावेकवचनम् । रत्यादीन् स्थायिनः अनुभावयन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्तीति अनुभावाः ।

(४८) विवृणोति—यः खल्विति । लोके लौकिकावस्थायां सीतादीत्यत्रादिशब्देन श्रृङ्गारे शकुन्तलादीनां वीरादौ रावणादीनां परिग्रहः स्वैः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैः "स्वस्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने" इति मेदिनी, चन्द्रादीत्यत्रादिशब्देन श्रृङ्गारे स्रक्चन्दनताम्बूलादीनां वीरादौ चेष्टादीनां ग्रहणं बोध्यम् । अत्र क्रमेणान्वयः, तथा हि सीतादीनि आलम्बनकारणानि चन्द्रादीनि चोद्दीपनकारणानि । रामादेरित्यत्रादिना श्रृङ्गारे दुष्यन्तादीनां वीरादौ युधिष्ठिरप्रभृतीनां परिग्रहः अन्तरन्तःकरणे । अनुभावस्तत्पदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः ।

(४९) अथास्य स्वरूपमुपपादयति—उक्ता इति । अङ्गजा अङ्गान्मनसो जायन्ते ये ते तथोक्ता भावादयस्त्रयः, स्वभावजा स्वः स्वकीयो नायिकासम्बन्धीति यावत् यो भावो

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते।

तत्र सात्त्विकाः—

(५०) विकाराः सत्त्वसंभूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ १३४ ॥

(५१) सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनान्तरो धर्मः ।

(५२) सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ।

(५३) 'गोबलीवर्दन्यायेन' इति शेषः ।

मनोविकारस्तज्जाः, यद्वा सत्त्वगुणप्रधानजाः लीलादयोऽष्टादश, ये स्त्रीणाम् अलङ्कारा उक्ताः "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः" इत्यादिना पूर्वमभिहिताः, ये सात्त्विका भावाः स्तम्भस्वेदादयः प्रतिपादयिष्यमाणाः, तथा परा सात्त्विकविकाराभिन्ना याश्चेष्टा रत्यादिमतो लोकस्य नेत्रविक्षेपादयः, ते तद्रूपाः सोऽनुभावो रूपं स्वरूपं येषां ते तादृशा इत्यर्थः । अत्र स्त्रीणामित्युपलक्षणं तेन पुंसामपि यथासम्भवमलङ्कारा ग्राह्या अत एव पूर्वप्रतिपादितम् "भावाद्या दशपुंसां भवन्त्यपि" इति संगच्छते । शोभाकान्त्यादीनां सप्तानां नानुभावरूपता रत्यादिस्थायिभावजन्यत्वाभावात्, अत एवायत्नजानां व्यावृत्तये "अङ्गजाश्चास्वभावजाः" इत्येव केवलमुपात्तम् ।

(५०) सात्त्विकभावस्वरूपं दर्शयति—विकारा इति । सत्त्वसम्भूता सत्त्वगुणेनाभिव्यक्ता विकारा अन्यथाभावा मनस इति शेषः, सात्त्विकाः भावा इति शेषः परिकीर्त्तिताः कथिता आलङ्कारिकैरिति शेषः ।

(५१) ननु सत्त्वमेव किं स्वरूपमिति "रजःस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते" इत्युक्तमपि शिष्यसौकर्याय पुनराह—यद्वा तत्सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं वर्त्तते सम्प्रति स्वमतमाह—सत्त्वमिति । स्वात्मनि सामाजिकात्मनि एवं विश्रामोऽवस्थितिर्यस्य स रसादिः तस्य प्रकाश उद्बोधः तत्कर्त्तुं शीलं यस्य स तथोक्तः । आन्तरो धर्मः स च परगतदुःखहर्षादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वम् । तस्य च समाहितमनस्त्वेन रोमवादिसमानादान्तरत्वम् । सांख्यकारिकायामप्युक्तम् "सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टम्" इत्यादि ।

(५२) ननु यद्यनुभावरूपत्वमेव सात्त्विकभावानामपि तर्हि "विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः" इति पूर्वकारिकायां किमर्थं सात्त्विका इत्युपादानं सङ्गच्छत अत आह—सत्त्वमात्रेति । ते सात्त्विकविकाराः सत्त्वमात्रोद्भवत्वात् केवलसत्त्वगुणोत्पन्नत्वात् अनुभावतो अनुभावेभ्यो भिन्ना अपि अपिना अभिन्ना इत्यस्य लाभो ध्वन्यते एवञ्च "तद्रूपाः सात्त्विकाभावा" इति पूर्वोक्तस्यापि सङ्गतिरित्यवधेयम् ।

(५३) ननु व्याप्यवृत्त्योर्भेदाभेदयोरेकत्र स्थितेरसम्भवादेकेनैव सात्त्विकभावेन अनुभावभिन्नत्वं तदभिन्नत्वञ्च कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्कां मनसि निधाय समाधत्ते—गोबलीवर्देति । न तु स्वरूपेण । बलीवर्दो वृषभः । एवञ्च यथाबलीवर्दे सुरभिरूपाया गोर्भेदः वृषभरूपस्य तु गोरभेदः, तथा सात्त्विकभावे, स्तम्भस्वेदादौ भावहावादिरूपानुभावस्य भेदः स्तम्भस्वेदादिरूपानुभावस्य तु अभेद इति भावः । तथा च "सात्त्विकाश्च अनुभावरूपत्वान्न पृथगुक्ता" इति स्वोक्तं सात्त्विकभावानामनुभावाभिन्नत्वाङ्गीकारे,

के त इत्याह—

(५४) स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ॥ १३५ ॥
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ।

तत्र

(५५) स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः ॥ १३६ ॥
वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ।
हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ॥ १३७ ॥
मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ।
रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ॥ १३८ ॥
विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ।
अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ॥ १३९ ॥
प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ।

यथा मम—

(५६) तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त ! नयने
उदञ्चद्रोमाञ्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलम् ।

"विभावा अनुभावाश्च" इत्यादिकं प्राचीनाभिहितं तेषामनुभावभिन्नत्वस्वीकारे इत्यवगन्तव्यम् ।

(९४) किं किं नामानः किं किं स्वरूपाश्चेत्यपेक्षायां तन्नामान्याह—स्तम्भ इति । स्तम्भो · जड़ीभावः' 'स्तम्भौ-स्थूणाजड़ीभावौ" इत्यमरः, रोमाञ्चो रोम्णामुद्गमः वैवर्ण्यं विकृतवर्णता ।

(९५) अथ क्रमेण स्वरूपाण्याह—स्तम्भ इति । आमयो व्याधिः । आदिपदात् अत्यन्तानुरागादि यथासम्भवस्थायिभावान्तराणां परिग्रहः । तेन स्तम्भादिषु प्रदर्शितानुभावलक्षणस्य नाव्याप्तिः । यद्यपि आमयाद्युत्पन्नानां स्तम्भादीनां रसव्यञ्जकप्रदर्शितानुभावरूपत्वाभावस्तथापि केवलसम्भवप्रदर्शनार्थमभिहितमिति ध्येयम् । चेष्टाप्रतीघातः शारीरिकव्यापारस्य मानसिकव्यापारस्य च विघातः स्तम्भः । रतिः सुरतम्, घर्म्मं आतप, आदिपदात् ज्वरपरिग्रहः । वपुर्जलोद्गमः वपुषो जलाविर्भावः स्वेदः । रोम्णो विक्रिया उद्गमः रोमाञ्चः । भयादीत्यत्रादिपदात् शीतपरिग्रहः । मदसम्मदेत्यत्र मदो मत्तता सम्मदो हर्षः पीड़ाद्यैरित्यत्रादिपदात् अत्यन्तरुदितपरिग्रहः वैस्वर्यं स्वरभङ्गम् । रागोऽनुरागः प्रहर्षः हर्षमात्रम्, तेन अनुरागहर्षस्याप्युपादानात् अश्रुण्यपि प्रदर्शितानुभावलक्षणस्याव्याप्तिर्न । सुखदुःखाभ्यां सुखेन दुःखेन वा चेष्टायाश्शारीरिकव्यापारस्य मानसिकस्य च निराकृतिरनुत्पादः प्रलयः । पूर्ववदेव प्रलयेऽप्यनुभावलक्षणसमन्वयः ।

(९६) तत्र कतिपयानां सात्त्विकभावानामेकत्रैव लाघवायोदाहरणं दर्शयति—हन्तेति तनुस्पर्शादिति । विहितनायिकासुरतस्य नायकस्य स्वावस्थावर्णनमिदम् । हन्तेति हर्षे, अस्याः प्रत्यक्षायाः प्रियतमायाः तनुस्पर्शात् गात्रसम्पर्कात् तमनुभूयेत्यर्थः नयने अक्षिणी दरमुकुलिते किञ्चिन्मुकुलीभावं प्राप्ते उदञ्चन्त उत्पद्यमाना रोमाञ्चा रोमविकारा यत्र तादृशम्, अखिलं समग्रम् अङ्गम् 'जड़तां स्तब्धतां व्रजति

कपोलौ घर्मार्द्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं
मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम् ॥'

(५७) एवमन्यत् ।

(५८) अथ व्यभिचारिणः—

(५९) विशेषादाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः ।

प्रयाति । एतेन स्तम्भरोमाञ्चौ प्रतिपादितौ । कपोलौ घर्म्मार्द्रौ स्वेदसलिलपिच्छिलौ जातौ । अनेन स्वेदः प्रदर्शितः । उपरता विरता अशेषा विषया समग्रबहिरिन्द्रियव्यापारा यस्मात्तादृशं मनः (कर्तृ) ध्रुवं निश्चितं सान्द्रानन्दं घनानन्दस्वरूपं परमं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म स्पृशति साक्षात्करोति ब्रह्मानन्दवद्घनानन्दे प्रलीयत इति भावः । एतेन प्रलयः प्रदर्शितः । पद्येऽस्मिन् "नयने।उदञ्चत्" इति "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति सूत्रेण द्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्य" मिति प्रकृतिभावे प्रगृह्यहेतुकानुशासनिको विश्लेष उचितः परन्तु तस्या असकृदेव दोषाधायकत्वाभ्युपगमेनाक्षतेः । शिखरिणीच्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् (१८४ पृ०)

(६७) अवशिष्टमुदाहर्त्तुमाह—एवमिति । अन्यदपि एवमूह्यमित्यर्थः, एवञ्च-'बाले नाथ विमुञ्चमानिनि रुषम् इत्यत्र(१६८पृ०)स्वरभङ्गः। "मागर्वमुद्वह" इत्यत्र (२०२पृ०) वेपथुः। "शोणं वीक्ष्य मुखम्" (१४०पृ०) इत्यत्र वैवर्ण्यमश्रु चेति तर्कवागीशाः । यथा वा—

"उन्मादिकोकिलकुकुक्वणनोज्ज्वलानि संवाद्यमानकुररीगणकूजितानि ।
सम्भ्रान्तगद्गदविभिन्नसुदुःस्वराणि चेतो हरन्ति वचनानि सरोरुहाक्ष्याः ॥"

इत्यत्र वैस्वर्यम् ।

"वारं वारं तिरयति दृशोरुद्गमं वाष्पपूरस्तत्सङ्कल्पोपहितजडिमस्तम्भमभ्येति गात्रम् ।
सद्यः स्विद्यत्ययमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः पाणिर्लेखाविधिषु नितरां कम्पते किं करोमि ॥'

अत्र वेपथुः ।

"परिमृदितमृणाली म्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥"

अत्र वैवर्ण्यम् ।

"शशाम वृष्ट्या मेघानामुत्सङ्गे तस्य भूभृतः । विरराम न रामस्य धारासन्ततिरश्रुणः॥"

अत्राश्रु ।

(६८) व्यभिचारिभावं निरूपयितुमुपक्रमते—अथेति । अथ अनुभावप्रतिपादनानन्तरं व्यभिचारिणः सञ्चारिभावाः प्रतिपाद्यन्त इति शेषः व्यभिचारी सञ्चारीतिनार्थान्तरम् । एवञ्च "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा" इति पूर्वकारिकया नासङ्गतिः तत्र सञ्चारिपदेस्यैवात्रोद्देशक्रमप्राप्ततया व्यभिचारिपदेन निरूपणात् ।

(६९) व्यभिचारिण इत्यत्र वि अभिपूर्वकाच्चरधातोः कर्त्तरि णिनिः। तत्रोपसर्गस्य क्रमेणार्थं निरूपयन् व्यभिचारिलक्षणं दर्शयति-विशेषादित्यादिना । विशेषात् विभावानुभावापेक्षया अतिरेकात् इदं वेरुपसर्गार्थनिरूपणम् । आभिमुख्येन आस्वादव्यञ्जने सहायत्वेन इदञ्चाभेरर्थप्रदर्शनम् । चरन्तो रत्यादौ रसरूपतया नयन्तः प्रवर्त्तमाना इति यावत् । अत्र कथं नयन्त इति जिज्ञासायां यथा सूर्यं इदं नक्षत्रममुं वासरं नयति न च तेन बाहु-

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥ १४० ॥

(६०) स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।

के त इत्याह—

(६१) निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः
स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः ।
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा
हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः ॥ १४१

तत्र निर्वेदः—

(६२) तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।

स्यां स्कन्धेन वा नीयते किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत्—यथायं सूर्यो नक्षत्रमिदं वा नयति, एवमेते व्यभिचारिण इत्यवधेयम् । तथा स्थायिनि भावे कदाचिदुन्मग्नाः जलबुद्बुदवत् झटिति प्रतीयमानत्वेन प्रादुर्भूताः, निमग्ना जलबुद्बुदश्च विलम्बप्रतीतिकरत्वेन पुनस्तिरोभूता भावा व्यभिचारिणः कथ्यन्त इति शेषः । "स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्ना इति स्वभावकथनमात्रमवगन्तव्यम् । निर्वेदादीनां व्यभिचारिणां विशेषेण रस पुष्टिजनने सामाजिकानां सभ्यानां प्रतीतिरेव साक्षिणीत्यवधेयम् । इत्थञ्च विभावानुभावापेक्षयाविशेषेण रसपुष्टिजनकभावत्वं व्यभिचारित्वमिति लक्षणं फलितम् । तस्य व्यभिचारिणः भिदाः प्रकारास्त्रयस्त्रिंशत्, त्रयस्त्रिंशदित्युक्त्या न्यूनसंख्याया एव व्यावृत्तिः न त्वधिकसंख्यायाः । अत एवोक्तम्—"हासक्रोधादयः शृङ्गारादौ व्यभिचारिण" इति । अग्रे च स्वयं स्फुटीकरिष्यति 'एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभावा यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह—"रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिण" इति तेन त्रयस्त्रिंशदेव न व्यभिचारिणः किन्तु रत्यादयोऽपि रसान्तरेषु व्यभिचारिणो भवन्तीत्युपलक्षणं त्रयस्त्रिंशदिति बोध्यम् ।

(६०) काठिन्यांशं विवृणोति—स्थिरतयेति । स्थिरतया रसान्तरोपस्थितिं यावत् वर्त्तमाने प्रतीयमाने' प्रवाहवत् स्थायित्वेन । निर्वेदादयो वक्ष्यमाणाः । प्रादुर्भावेत्युन्मग्नतायास्तिरोभावेति निर्मग्नतायाः व्याख्या प्रादुर्भावतिरोभावौ चोत्पत्तिविनाशौ न तु प्रकाशाप्रकाशौ मरणादेस्तथात्वाभावात् आभिमुख्येन रसपुष्टिकरणायानुकूल्येन "येतूपकर्त्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम्" । "उपकृत्य च गच्छन्ती" त्युक्तेन सहायकेनेति यावत् । चरणात् प्रवर्त्तनात् ।

(६१) निर्वेदादीन्नाम्ना निर्दिशति-निर्वेदेति । निर्वेदश्चावेगश्च दैन्यं च श्रममदजडताश्चेति तथोक्ताः । निर्वेदादीनां स्वरूपमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । स्रग्धराच्छन्दसोपनिबद्धेयं कारिका तल्लक्षणञ्च 'म्रभ्नैर्यानां त्रयाणां त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्' । स्मृतिमतिसहिता इत्यस्य विषादा इत्यत्रान्वयः । साहित्यञ्च उक्तावेव न तु एषां परस्परसाहित्यम्, एकैकस्य तथात्वात सधृतीत्यत्र सहशब्दोपादानं छन्दःपूरणार्थमित्यवधेयम् ।

(६२) निर्वेदादीनां नामानि निर्दिश्य क्रमशो लक्षणं निरूपयति-तत्त्वेति । तत्त्वज्ञानं यथार्थज्ञानं तच्च देहविषयादावनुपादेयज्ञानमेव न तु जीवात्मपरमात्मनोरभेदज्ञानं तस्मिन् सति मोक्ष एव न तु स्वावमाननम् । आपत् ईर्ष्या आदिशब्देन पुराणश्रवणादीनां

दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत् ॥ १४२ ॥

तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा—

(६३) 'मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।
दक्षिणावर्तशङ्खोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया ॥'

अथावेगः—

(६४) आवेगः संभ्रमस्तत्र वर्षजे पिण्डिताङ्गता ।

परिग्रहः, तस्माद्धेतोर्जायमानं दैन्यं दीनस्य दारिद्र्यादिना स्वात्मन्यपकृष्टत्वारोपेण दुःखितस्य भावः, चिन्ता, अश्रु निश्वासः प्राणवायूनां दीर्घंदीर्घं बहिर्निस्सारणम् , वैवर्ण्यश्च , उच्छ्वसितं वक्ष उत्कम्पनम् , आदिशब्दात् कुचरितोद्भावनादीनां परिग्रहः, तं करोतीति तथोक्तम् । स्वावमाननं स्वबुद्धिकर्मादाववहेलनम् , निर्वेदः अत्र पुत्रस्तु-तत्त्वेतिप्रतीकमादाय "अयमर्थः—निर्वेदाख्यसञ्चारिभावस्य स्वस्यात्मनोऽवमाननम् । स च तत्त्वज्ञानादेर्विभावादुत्पद्यते । दैन्यादिकमनुभावं करोति । उच्छ्वासो निश्वास एव मुहुरुत्कटतया उपलब्धः । एवमेषाञ्च सर्वेषामपि व्यभिचारिस्वरूपकथनप्रस्तावे विभावानुभावयोः कथनं वक्ष्यमाणस्वशब्दवाच्यदोषरीत्या महाकविभिस्तद्द्वारेण निर्देशेनापि महाकाव्येषु स्वप्रतिपत्त्यर्थम् । किञ्चैवं स्वरूपविज्ञानमपि अतिसुगमं भवतीत्याशयः" इत्युक्तवान्

(६३) उदाहरति—मृत्कुम्भेति । प्रायेणाजन्मतो विषयसुखे व्यतीतजीवनस्य कस्यचिदनुतापोक्तिरियम् । मृत्कुम्भस्य मृत्तिकारचितघटस्य यत् वालुकारन्ध्रं वालुका सिकता तद्वद्रन्ध्रं छिद्रं तस्य पिधानरचनार्थिना आच्छादनकरणेच्छुना मया हन्तेति खेदे, अयं देहलक्षणः दक्षिणावर्त्तशङ्खः बहुमूल्यः शङ्खविशेषश्चूर्णीकृतः तदाच्छादनोपयोगिचूर्णाख्यद्रव्यविशेषीकृतः जरया जर्जरीकृत इत्यर्थः ।

अयमाशयः—सर्वशरीरेषु विषयसुखं भवतीति तदर्थो यत्नो व्यर्थ एव । नहि खलु मानवशरीरं साधारणपुण्येन कोऽपि लभते । तत्रापि ब्राह्मणस्य तु विषयसुखानुभवार्थं जीवनमेव नेति तथाहि—

"नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥"
ब्राह्मणस्य शरीरोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।
कृच्छ्राय तपसे चैव प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ इत्याद्युपदेशात् ।

अत्रातितुच्छमृत्कुम्भवालुकारन्ध्रनिरोधकरणाय बहुमूल्यदक्षिणावर्त्तशङ्खचूर्णीकरणमिव ऐहिकस्वल्पदुःखनिवारणाय कुकर्म कुर्वता मया पारत्रिकात्यन्तसुखं विनाशितमिति यथार्थज्ञानेन स्वचरितेऽवमानान्निर्वेदः । तर्कवागीशस्तु—रावणशक्त्या पतिते लक्ष्मणे श्रीरामस्य परिदेवनमिदम् । रावणवधादिरेव मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानं तद्रचनेच्छुना अयं लक्ष्मण एव दक्षिणावर्त्तशङ्खः मया चूर्णीकृतो विनाशितः चूर्णाख्यद्रव्यविशेषीकृतश्च । अत्र पक्षे आपज्जन्यनिर्वेदस्वावमाननमवगन्तव्यम् । पूर्वत्र निदर्शनालङ्कारः, अत्र च रूपकोपपादकातिशयोक्त्यलङ्कार इति वदन्ति ।

(६४) आवेगं लक्षयति—आवेग इति । अतर्कितवस्तूपस्थित्या व्याकुलता सम्भ्रमः, आवेग इत्यावेगलक्षणम् । इत्थं स्वरूपत उपपाद्य तत्र विशिष्य निर्दिष्टव्यमुपपादयति—

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे, धूमाद्याकुलताग्निजे ॥ १४३ ॥
राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।
गजादेः स्तम्भकम्पादि, पांस्वाद्याकुलतानिलात् ॥ १४४ ॥
इष्टाद्धर्षाः, शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ।

तत्र शत्रुजो यथा—

(६५) 'अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संदधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥'

तत्रेति । तत्र आवेगे वर्षजे वृष्टिभवे तस्मिन् सति जनानां पिण्डिताङ्गता सर्वाङ्गानामार्द्रतावरोधनाय सङ्कुचितशरीरत्वं भवति । पीडिताङ्गता इति पाठे तु स्पष्ट एवार्थः । यथेन्द्रे कुपिते गोकुलस्येति बोध्यम् । उत्पातजे दिव्यनाभसभूमिजरूपत्रिविधोत्पातजन्ये तत्र अपर्वणि चन्द्रसूर्यग्रहणादिः, आकस्मिकेन दिवस एव नक्षत्रदर्शनादिश्च दिव्यः । वज्रोल्कापातनिर्घातादिर्नाभसः भूमिकम्पादिर्भूमिजः । अङ्गे स्रस्तता तत्तेजसा शिथिलता भवति, अग्निजे आवेगे धूमेन आदिनानुतापादिपरिग्रहः आकुलता भवति । प्रत्यक्षैवेयम् । राजविद्रवादेरित्यादिना शत्रुजादिग्रहणम् । आवेगात् शस्त्राणां शरादीनां नागानां गजानाम् आदिना अश्वादिपरिग्रहः योजनं संग्रहणं भवति । गजादेः सकाशात् जायमाने आवेगे सति स्तम्भः कम्पः आदिपदेन मूर्च्छाऽदिश्च जायते यथा मागधोद्योगे माधवोद्योगः । अनिलाद्वातात् आवेगे जायमाने पांशुभी रजोभिः आदिपदेन तृणपर्णादेश्च परिग्रहः, आकुला जायते । इष्टात् प्रियसङ्गमादिनिमित्तात् आवेगे सति हर्षा आमोदास्तद्व्यञ्जकानि मुखविकासादीनीति यावत् जायन्ते, यथा नन्दस्य नन्द जाते गोकुलवासिनाम् । अनिष्टात् प्रियविश्लेषादिनिमित्तात् आवेगे सति शुचः शोका उत्पद्यन्ते । अन्ये एतज्जनिता लोकप्रसिद्धाः श्रेष्ठा इत्यर्थः । आवेगा यथायथं बोध्या इति शेषः ।

(६५) रघुवंशे रामविनाशायोद्यतस्य परशुरामस्य कार्यवर्णनमिदम् । स परशुधरो जामदग्न्यः, अर्घ्यमर्घ्यं गृहाणेति शेषः । वादिनं नृपं दशरथम् , अर्घ्यमर्घ्यमिति रामस्य शत्रुभावेन उपस्थितं परशुरामं दृष्ट्वा दशरथस्य सम्भ्रमादुक्तिः प्रथमचरणं कथयन्तं दशरथम् अनपेक्ष्य अनादृत्य यतो यस्मिन् स्थाने भरताग्रजः श्रीरामचन्द्रो वर्तते ततः तस्मिन् स्थाने क्षत्रेषु क्षत्रियेषु यः कोपः स एव दहनो वह्निः तस्यार्चिषं शिखास्वरूपाम् उदग्रतारकाम् उदग्रो उन्नता तारका कनीनिका यत्र ताम् , "उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे" इत्यमरः,

'तारको दैत्यभृत्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु ॥" इति मेदिनी ।

दृशं दृष्टिम् सन्दधे बाणमिव सन्दधातिस्म । रथोद्धताच्छन्दस्तल्लक्षणन्तु 'रान्नरौ नलगैरथोद्धता' ।

अत्र अर्घ्यमर्घ्यमिति वीप्सया प्रथमपाद एव दशरथस्य परशुरामरूपशत्रुज आवेगो द्योतितः ।

(६६) एवमन्यदूह्यम् ।

अथ दैन्यम्—

(६७) दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥ १४५ ॥

यथा—

(६८) 'वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
यत्नात्संचिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥'

(६६) एवमिति । ऊह्यमूहनीयम् । यथा मम-
इयं साक्षान्मम प्रिया रतिरूपेव तिष्ठति ।
शोचन्त्यश्रुविमुञ्चन्ती धर्मतो रक्ष हे सखे ! ॥

अत्र विदेशे जिगमिषोर्नायकस्य प्रियप्रियाविश्लेषजनित आवेगः । यथासम्भवमन्यत्राप्येवामनुसन्धेयम् ।

(६७) दैन्यं लक्षयति—दौर्गत्याद्यैरित्यादि । दौर्गत्यं दारिद्र्यम् , "दरिद्रोदुर्गतोऽपि सः" इत्यमरः, आद्यपदात् इष्टालाभेन चिन्तया श्रमेण च तैर्जातम् , मलिनतां मुखादिमालिन्यम् आदिपदान्मनोव्यथादिकञ्च करोतीति तत्तथोक्तम् अनौजस्यम् ओजोहानिर्निस्तेजस्त्वमिति यावत् , दैन्यम् । उक्तञ्च—

'चिन्तौत्सुक्यान्मनस्तापाद्दौर्गत्याच्च विभावतः ।
अनुभावात्तु शिरसोऽप्यावृत्तेर्गात्रगौरवात् ।
देहोपस्करणत्यागाद्दैन्यं भावं विभावयेत् ॥ इति ।

एवञ्च दुःखदौर्गत्यापराधादिजनितत्वे सति स्वापकर्षभाषणादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषो दैन्यम् ।

(६८) उदाहरति—वृद्धोऽन्ध इति । वृद्धान्धदरिद्रभर्तृकायाः प्रोषितपुत्रायाः तैलघटिकाभङ्गेन रोदनस्य वर्णनमिदम् । मम एष पतिः वृद्धोजरया जर्जरीकृतशरीरः अथ चान्धो लोचनरहितः मञ्चकगतः चलितुमसमर्थतया खट्वाश्रितः, एतेन विद्यमानदुःखप्रतीकाराऽसमर्थत्वमभिव्यक्तम् । गृहं निकेतनं स्थूणावशेषं स्तम्भमात्रावशिष्टम् । 'स्थूणास्तम्भेऽपि वेश्मनि' इत्यमरः । एतेन वृष्टिपातस्यानिवार्यत्वाद् गृहेऽस्मिन्नवस्थितिरपि दुष्करेति द्योतितम् । कालः समयः अभ्यर्णो निकटे जलाऽऽगमो वर्षा यस्य सः "उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा" इत्यमरः, । अनेन वृष्टिपातजनितक्लेशोऽवश्यमेवाशुभावीति व्यञ्जितम् । वत्सस्य धनार्जनाय प्रोषितस्य पुत्रस्य कुशलिनी कुशलमयी वार्ता नो जनाननादवृत्तश्रवणम् "वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ" इत्यमरः, लभ्यत इति शेषः । अनेनाऽपि महाशङ्काहेतुत्वमभिव्यनक्ति । तथा यत्नात् महताप्रयत्नेन सञ्चितानां तैलबिन्दूनां घटिका क्षुद्रपात्रं भग्ना नष्टा अत्र तैलबिन्दुरेव न तु बहुतैलम् , तच्च वधूप्रसवार्थम्बोध्यम्, इति हेतोः पर्याकुला अतीव खिन्ना श्वश्रूः निजवधूमात्मस्नुषां "स्वके नित्ये निजं त्रिषु" 'वधूर्जायास्नुषा स्त्री चेति' चामरः, गर्भभरालसाम् आसन्नप्रसवसमयां दृष्ट्वा रोदिति ।

अत्र दैन्यं स्फुटमेव ।

अथ श्रमः—

(६९) खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा—

(७०) 'सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥'

अथ मदः—

(७१) संमोहानन्दसंभेदो मदो मद्योपयोगजः ॥ १४६ ॥
अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

(६९) श्रमं लक्षयति—खेद इति । रतिः सम्भोगः, अध्वगातदूरमार्गगमनम्, तस्माज्जातः, आदिपदात् व्यायामादीनां परिग्रहः । श्वासं दीर्घश्वासं निद्रादिञ्च करोतीति स तथोक्तः । अत्राऽऽध्यादिनाऽङ्गपीडनादेः परिग्रहः । खेद आयासः श्रमः ।

यदाहुः—

अध्वव्यायामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकैः ।
गात्रसंवाहनैरास्य—संकोचैरङ्गमोटनैः ॥
निःश्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादोत्क्षेपैः श्रमो मतः ।

रत्यपि क्लेऽयंमुत्पद्यते तत्रापि शरीरव्यापारादेवात एव ग्लानितो भेदोऽवसेयः ।

(७०) उदाहरति—सद्य इति । महानाटके मुहुर्मुहुर्गन्तव्याध्वपरिमाणजिज्ञासया सीतायाः स्वल्पपथलङ्घनश्रममवधार्य श्रीरामस्य परिदेवनमिदम् । शिरीषमृद्वी शिरीषपुष्पवदतिमृदुगात्री सीता पुरीपरिसरेऽयोध्यासमीप एवसद्यस्तत्कालात् जवाद्रभसात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा, अन्यत्कियत् किं-प्रमाणम् गन्तव्यमस्ति काननोपस्थितावितिशेषः, इति असकृन्मुहुर्मुहुर्ब्रुवाणोच्यमाना सती, रामस्य अश्रुणः प्रथमाऽवतारं पूर्वाविष्करणम् कृतवती सीताहरणे तूत्तरोत्तरं बह्वश्रुपातः स्यादिति भावः ।

अत्र सीतायाः 'कियद्गन्तव्यमस्तीति' मुहुः प्रतिपादनादेव पीडाप्रतीत्या श्रमः ।

यथा वा—

'विधाय सा मद्वदनानुकूलं कपोलमूलं हृदये शयाना ।
चिराय चित्रे लिखितेव तन्वी न स्पन्दितुं मन्दमपि क्षमासीत्' ॥

अत्रापि श्रमः स्फुट एव ।

(७१) मदं लक्षयति—सम्मोहेति । मद्यस्य स्वनामप्रसिद्धस्यासवस्यो उपयोगात् सेवनाज्जातः उपयोगोपपदाज्जनेर्डः । प्रकृतिबुद्धितोऽन्याहशबुद्धिः सम्मोहः सचानन्दश्च तयोः सम्भेदो मेलनं मदो मत इति शेषः । तस्य कार्यं दर्शयत्यमुनेति । अमुना दर्शितस्वरूपेण मदेन उत्तमो धीरप्रकृतिः शेते शयनमात्रं विदधाति, मध्यो मध्यप्रकृतिर्जनो हसति गायति च । अधमप्रकृतिरधीरस्वभावो जनश्च परुषं निष्ठुरं वक्ति अपि च रोदिति। नव्यमते तु तरुणमध्यमाधमभेदेन मदोऽयं त्रिविधः—तत्राव्यक्तासङ्गतवाक्यैः सुकुमार-

यथा—

(७२) 'प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥'

अथ जडता—

(७३) अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥ १४८ ॥

स्खलद्गत्या च योऽभिनीयते स आद्यः, भुजाक्षेपस्खलितघूर्णितादिभिर्मध्यमः, गतिभङ्ग-स्मृतिनाशहिक्काछर्द्यादिभिरधमः । प्रदीपकारास्त्वत्र—

'उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः ।
परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः, ॥

इति विपरीतमेवाहुः ।

(७२) उदाहरति—प्रातिभमिति । शिशुपालवधे दशमसर्गे पद्यमिदम् । त्रयाणां सरकाणां मद्यपानानां समाहारस्त्रिसरकम् "त्रिसरकं त्रिवारमधुपानम्" इति मल्लिनाथः । तेन त्रिवारमधुपानम्, "सरकं शीधुपात्रे स्यच्छीधुपाने च शीधुनि" इति विश्वः । पुत्रस्तु त्रिविधः सरको मधु 'गौड़ी माध्वी पैष्टी चेत्याह । प्रतिभैव प्रातिभं बुद्धिप्रभावविशेषं तत्प्रातिभं गतानां त्रिवारमद्यपानोत्कटमदोद्बुद्धप्रागल्भ्यप्राप्तानां सुभ्रुवां कामिनीनां वक्रवाक्यरचनया व्यङ्ग्योक्त्या रमणीयः मनोरमः । गूढानि पूर्वं लज्जावशात् संवृतानि सूचितानि इदानीं मदवशात्प्रकाशितानि रहस्यानि सुरतसम्बन्धीनि प्रलपितानि यस्मिन् स चासौ सहासश्चेति स तथोक्तः, अत्र विशेषणविशेष्यभावस्य वैवक्षिकत्वेन विशेषणसमासः, परिहासो नर्मकेलिः प्रववृते प्रवृत्तः । स्वागताच्छन्दस्तल्लक्षणन्तु "स्वागता रनभसैर्गुरुणा च" इति ।

अत्र रमणीनां हासविधानान्मदः स्पष्टः ।

उदाहरणान्तरं यथा—

'मधुरसान्मधुरं हि तवाधरं तरुणि ! मद्वदने विनिवेशय ।
मम गृहाण करेण कराम्बुजं पपपतामि हहा भम भूतले' ॥"

(७३) जडतां लक्षयति—अप्रतिपत्तिरिति । इष्टानिष्टयोः पुत्रजन्मतन्मरणायोर्दर्शनानि श्रुतयः श्रवणानि च ताभिस्तथोक्ताभिः अप्रतिपत्तिः किंकर्तव्यानिश्चयः जड़ता स्यात् । तत्र तस्यां जड़तायां वर्त्तमानायाम् अनिमेषेण नयनेन निरीक्षणन्तूष्णीम्भावो मौनम्, आदिपदान्निष्पन्दतादीनां परिग्रहः । इयञ्च मोहात्पूर्वतः परतश्च समुत्पद्यते । तथाचोक्तम्—

'कार्याविवेको जड़ता पश्यतः शृण्वतोऽपि वा ।
तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे रुजा ॥
अनुभावास्त्वमी तूष्णीम्भावविस्मरणादयः ।
सा पूर्वं परतो वा स्यान्मोहादिति विदां मतम्' ॥ इति ।

भरतोऽपि—

इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् ।
तूष्णीकः परवशगः स भवति जड़संज्ञकः पुरुषः ॥ इत्याह ।

यथा मम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये—

(७४) 'णवरिअ तं जुअजुअलं अण्णोण्णं णिहिदसजलमन्थरदिट्ठिं ।
आलेक्खओपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संट्ठिअं मुअसण्णं ॥'

अथोग्रता—

(७५) शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४६ ॥

यथा—

(७६) 'प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

---

(७४) उदाहरति—णवरिअ इति ।

"केवलं तद्युवयुगलमन्योऽन्यं निहितसजलमन्थरदृष्टि ।
आलेख्यार्पितमिव क्षणमात्रं तत्र स्थितं मुक्तसङ्गम्" ॥ इति संस्कृतम् ।

णवरिअ इति केवलार्थे देशीयभाषा इति व्याख्या । बहोः कालानन्तरं सम्मिलितयोः प्रथमावलोकने स्वरूपवर्णनमिदम् । केवलं तत् मुक्तसङ्गं परित्यक्तसंसर्गं युवयुगलं युवा च युवतिश्च युवानौ तयोर्युगलम् । चिरप्रवासागतपतिगृहस्थितपत्नीरूपं युवकयुवतिद्वयम् युगलपदेनानुरागातिशयं व्यनक्ति अन्योऽन्यं परस्परं निहिता स्थापिता सजला अश्रुसिक्ता मन्थरा निर्निमेषा दृष्टिर्येन तत् अत एव आलेख्यार्पितं चित्रपटेऽङ्कितमिव क्षणमात्रं तत्र स्थितम् अत्र स्कन्धकं छन्दस्तल्लक्षणन्तु—

'स्कन्धकमिति तत्कथितं यत्र चतुष्कलगणाष्टकेनार्धं स्यात् ।
तत्तुल्यमग्रिमदलं भवति चतुष्षष्टिमात्रकशरीरमिदम्' ॥

अत्रान्योन्ययोरेवेष्टदर्शनात् क्षणमात्रं किं कर्त्तव्यविमूढतया जडता ॥

(७५) उग्रतां लक्षयति—शौर्य्यापराधादिति । शौर्य्यं रिपोर्वीरत्वं परस्यापराध आदिपदात्परकृतापकारादिकञ्च तस्माद्भवतीतितत्तादृशम्' चण्डत्वमत्यन्तासहिष्णुत्वम् उग्रता भवेत् । तत्र तस्यामुग्रतायां विद्यमानायां स्वेदो घर्मबिन्दुः शिरसः कम्पः तर्जना ताड़ना आदिपदात् नेत्ररक्तिमा इत्यादयश्च भवन्तीति शेषः ।

भरतस्तु—चौर्यग्रहणनिरोधनृपापराधात्ततोऽग्रता भवति ।
वधबन्धताड़नादिभिरनुभावैरभिनयस्तस्याः ॥ इत्याह ।

अन्यत्रत्वेवम्—

"नृपापराधसद्दोषकीर्त्तनं चोरधारणम् ।
विभावास्युरथो बन्धो वधस्ताड़नभर्त्सने ॥
एते यत्रानुभावास्तदौग्र्यं निर्दयतात्मकम् ।

(७६) उदाहरति-प्रणयसखीति । मालतीमाधवे मालतीं हन्तुमुद्यतमघोरघण्टं प्रति माधवस्योक्तिरियम् । यद्वपुः प्रणयिनीनां प्रीतिभाजनानां सखीनां सलीलो यः परिहासस्तत्र रसेन रागेण स्वेच्छयेत्यर्थः । अधिगतैर्लब्धैः, ललितस्य मृदुनः शिरीषपुष्पस्य हननैः प्रहारैरपि ताम्यति क्लेशमापद्यते । तत्र तस्मिन् वपुषि शरीरे मालत्या इति शेषः,

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥'

अथ मोहः—

(७७) मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।
मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५० ॥

यथा—

(७८) 'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥'

वधाय हन्तुं शस्त्रखड्गमुपक्षिपतः प्रहरतस्तवाघोरघण्टस्य शिरसि मुस्तके अकाण्डेऽसमये मम एष माधवसम्बन्धीभुजः समुष्टिबन्धः सव्येतरहस्तो यमदण्डः कालदण्ड इव पततु । नर्कुटकं छन्दस्तल्लक्षणं यथा-'यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम्' ।

अत्र मालती शरीरे शस्त्रप्रहारं विदधतोऽघोरघण्टस्यापराधेन माधवस्य चण्डत्वमेतादृशोक्त्या द्योत्यते ।

उदाहरणान्तरं यथा—

'अवाप्य भङ्गं खलु सङ्गराङ्गणे नितान्तमङ्गाधिपतेरमङ्गलम् ।
पराप्रभावं मम गाण्डिवं धनुर्विनिन्दतस्ते हृदयं न कम्पते ॥

कर्णेन पराभूतं गाण्डिवं निन्दन्तं युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्योक्तिरियम् ।

(७७) मोहं लक्षयति-मोहइति । भीतिः दुःखम्, आवेगः, अनुचिन्तनम् अतिशयचिन्ता तैर्जाता, मूर्छना कश्मलताम्, गात्रपतनं भूमाववलुण्ठनम्, भ्रमणम्, अदर्शनम् अत्रादर्शनमन्तर्धानमिषद्दर्शनं वा न त्वज्ञानम्, तस्य पृथगुपादानेनैव गतार्थत्वात्, एवञ्चाज्ञानमिति व्याख्यानं सहृदयहृदयं नानन्दयतीति विभावनीयम् । आदिना श्रवणस्वहननादिकञ्च करोतीति एतैरुपपदात्करोतेः क्विप् सा तादृशी विचित्तता चित्तस्य निमीलनत्वं विषयाद्विगतचित्तता ज्ञानलोप इति यावत्, मोहः स्यादितिशेषः । भीत्यादीनामत्रोपादानं सुषुप्तिवारणाय । एवञ्च भयदुःखादिप्रयोज्या वस्तुतत्त्वानवधारिणी चित्तवृत्तिर्मोह इति फलितम् ।केचित्तु-'अवस्थान्तरशवलिता चित्तवृत्तिर्मोह' इति वदन्ति । भरतस्तु "मोहो नाम दैवोपघातव्यसनव्याधिभयावेगपूर्ववैरस्मरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य निश्चेष्टिताङ्गभ्रमणपतनघूर्णनदर्शनादिभिरनुभावैरभिनयःप्रयोक्तव्य" इत्याह ।

(७८) उदाहरति—तीव्राभिषङ्गेति । कुमारसम्भवे मदनदहनानन्तरं रतेरवस्थावर्णनेयम् । रतिर्मदनसहधर्मिणी, तीव्रः सोढुमशक्योऽसावभिषङ्गोभर्त्तृनिधनशोकः पराभवो वा स एव प्रभवो यस्य तेन इन्द्रियाणि 'श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्राङ्घ्रिपायवः' इति बाह्यानि दश तेषां वृत्तिं श्रवणादिविषयग्रहणव्यापारं संस्तम्भयता प्रतिघ्नता मोहेन मूर्च्छया, न तु प्रदर्शितरूपभावविशेषेण तथा सति तस्य व्यङ्ग्यत्वोपपत्तिर्न स्यात्। 'मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपीत्यमरः। एतेनाज्ञानकरत्वं मोहस्य द्योतितम्। अज्ञातं विस्मृतं भर्तुः स्वामिनो मदनस्य व्यसनं विपन्मरणं यया सा तथोक्ता सती मुहूर्तं क्षणं कृत उपकारो भर्त्तृमरणविस्मरणेन व्यसननिवर्त्तनं यया सा बभूव जाता । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिश्छन्दस्तल्लक्षणमुक्तं प्राक् (१९९ पृ०)

अथ विबोधः—

(७६) निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥ १५१ ॥

यथा—

(८०) 'चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-
मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥'

अत्र रतेः स्वामिमरणदुःखोत्पन्नोऽज्ञानकारी मोहः यथा वा—
विरहेणविकलहृदया विलपन्ती दयितदयितेति।
आगतमपि तं सविधे परिचयहीनेव वीक्षते बाला ॥

(७९) विबोधं लक्षयति—निद्रापगमेति। निद्राया अपगमहेतवः कारणानि गीतवादित्राणि तेभ्यो जात इति शेषः, जृम्भाम् मुखविस्फारम् अङ्गभङ्गं गात्रप्रसारणम्, नयनमीलनम् लोचनोन्मीलनम् अङ्गानामवलोकनम् करतलाद्यवयवानान्निरीक्षणं तान् करोतीति स तादृशः, चेतनागमो ज्ञानलाभो विबोध,। निद्रानाशोत्तरमुत्पद्यमानो बोधो विबोध इति फलितम्।

भरतेनाऽप्युक्तम्—

"आहारविपरिणामाच्छब्दस्पर्शादिभिश्च सम्भूतः।
प्रतिबोधस्त्वभिनेयो जृम्भणवलनाक्षिपरिमर्दः" ॥

(८०) उदाहरति—चिररतिपरिखेदेति। माघकाव्ये प्रभातवर्णनमिदम्। तरुण्यो युवत्यः चरममपि नायकनिद्रायाः पश्चात्सुप्तास्तज्जागरणात्पूर्वमेव प्रबुद्धा अपि।

'सुप्ते पश्चाच्च या शेते पूर्वमेव प्रबुद्ध्यते।
नान्यं कामयते चित्ते सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता, ॥

इति स्मरणा दिति भावः। अपरिचलितगात्राः प्रियनिद्राभङ्गभयान्निष्पन्ददेहाः सत्यः, चिरं रमणं तया परिश्रमस्तस्मात् तं प्राप्येति यावत् ल्यब्लोपे पञ्चमी परिखेदः प्राप्तनिद्रासुखानां प्रियाणां पतीनाम् अशिथिलो गाढो यो भुजचक्रेण परस्परबाहुमण्डलेन आश्लेषोऽऽलिङ्गनं तस्य भेदं विश्लेषं न कुर्वते किन्त्वाश्लिष्यैव स्थिताः। अन्यथा तन्निद्राभङ्गः स्यात् 'शयानं न प्रबोधयेदिति' निषेधस्मरणात् निद्राभङ्गो मा भूदित्येतदर्थं पूर्वं प्रबुद्धा अपि शयिता इवासन्निति भावः। मालिनीच्छन्दस्तल्लक्षणन्तु "ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकै" इति।

अत्र तरुणीनां समयनियमनाल्लोचनोन्मीलनकारी चेतनागमो विबोधः। परमार्थतो विविक्तोदाहरणं तु—

"एकेन नेत्रकमलं मलयन् करेण पाणिं परं च कलयन्नवनीतभाण्डे।
निद्राविरामकमनीयमुखाम्बुजश्रीर्मो पातु पादरजसा ननु नन्दबालः" ॥

इति केचिद्वदन्ति।

अथ स्वप्नः—

(८१) स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

(८२) 'मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेन ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥'

अथापस्मारः—

(८३) मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।
भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥

केचित्तु—अविद्याध्वंसजन्यममुं विबोधमभ्युपगच्छन्ति तदाचेदमुदाहार्यम्—

'नष्टोमोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ! ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव' ॥ इति ।

(८१) स्वप्नं लक्षयति—स्वप्न इति । कोपावेग-भय-ग्लानि-सुखदुःखादिकारकः, आदिपदाच्चष्टित्वत्कारकश्च निद्रामुपेतस्य।लोकस्य यो विषयानुभवः विषया दृष्टाः श्रुता वा ये चक्षुरादिभिर्ग्राह्यास्तेषामनुभवो चेतसैवारोप्य तथानुसन्धानं स स्वप्नाख्यो मत इति शेषः। भरतोऽप्याह—"स्वोच्छ्वासैर्निश्वासैर्मन्दाक्षिनिमीलनेन निश्चेष्टः ।
सर्वेन्द्रियसम्मोहात् सुप्तं स्वप्नैः प्रयुञ्जीत" ॥

(८२) उदाहरति—मामाकाशेति । मेघदूते यक्षस्य मेघं प्रति प्रियाऽन्तिके वाचिकप्रेषणमिदम् । मया कथमपि महता कष्टेन स्वप्नसन्दर्शनेन स्वप्नः शयनावस्थायां जागरणसमयस्थितानां दृष्टश्रुतविषयाणामनुसन्धानम् , स एव सन्दर्शनं सम्यग्दर्शनं संविदिति यावत् । 'स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञानम्' इति विश्वः, 'दर्शनं समये शास्त्रे दृष्टौ स्वप्नेऽक्षि संविदि" इति शब्दार्णवः, लब्धायास्ते तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाढालिङ्गनार्थम् आकाशे शून्ये प्रणिहितभुजम् अर्पितबाहुं मां त्वत्प्रियम् अत एव त्वद्विरहेण विफलम् , पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां वनदेवतानां मुक्ता इव स्थूलाः अश्रुलेशा नयनोदबिन्दवः, तरुकिसलयेषु वृक्षपल्लवेषु बहुशो बहुवारं न पतन्ति इति न खलु अपि तु पतन्त्येव । एतादृशं मामवलोक्य वनदेवता अपि रुदन्तीति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तं तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् । (१८४ पृ०)

अत्र यक्षस्य आकाशे बाहुप्रणिधानकारी प्रियतमारूपविषयानुभवः स्वप्नः ।

(८३) अपस्मारं लक्षयति—मनः क्षेपस्त्विति । ग्रहाणां सूर्यादीनाम् आदिपदात् भूतादीनाञ्च परिग्रहः आवेशनात् अधिष्ठानात् , अत्रादिपदेन धातुवैषम्यादिपरिग्रहः तस्माज्जायत इति तथोक्तः, भूपातम् कम्पम् प्रस्वेदं घर्मबिन्दुः फेनम् लालाम् । आदिपदात् अचैतन्यञ्च करोति यः सः तथोक्तः, मनसः क्षेपः नाडीविशेषणनिवेशेन घूर्णनम् , विषयग्रहणासामर्थ्यमिति यावत् अपस्मारः' एवञ्च मोहाद्भेदः स्पष्ट एव । नचाग्रे व्याधेर्वक्ष्यमाणत्वात्तदन्तर्भाव मूहति वाच्य, व्याध्यन्तःपातित्वेऽपि विशेषाकारेण प्रतिपादने

(८४) 'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥'

अथ गर्वः—

(८५) गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

(८६) 'धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यताम् ॥'

विप्रलम्भयानकयोरस्यैव व्याधेरङ्गत्वं नान्यस्येति स्फोरणाय विप्रलम्भे तु व्याध्यन्तरस्यापि च । अत्र भरतः—

'भूतपिशाचस्मरणग्रहणानुच्छिष्टशून्यगृहगमनात् ।
कालान्तरातिपातादशुचेश्च भवेद्ध्यपस्मारः ॥
सहसा भूमौ पतनं प्रकम्पनं वदनफेनमोक्षश्च ।
निःसंज्ञाभ्युत्थानं रूपाण्येतान्यपस्मारे' ॥

(८४) उदाहरति—आश्लिष्टभूमिमिति । शिशुपालवधे तृतीयसर्गे समुद्रवर्णनमिदम् । असौ श्रीकृष्णः, आश्लिष्टा आलिङ्गिता भूमिर्येन सः तं तथोक्तम् भुवि पतितमिति भावः, उच्चैः रसितारं शब्दायमानम्, लोलन्तः चञ्चलाः भुजाकारा बृहन्तो महान्तस्तरङ्गा यस्य तम्, फेनायमानम्, फेनमुद्वमन्तम्, आपगानां सरितां पतिं सागरम्, अपस्मारिणम् अपस्माररोगवन्तम्, आशशङ्के तत्कर्मयोस्तथासम्भावयामासेत्यर्थः । अपस्मारी अपि भूमौ पतति एवम् आश्लिष्टेत्यादि अपस्मारिधर्मास्तत्राप्युन्नेया, इयान्विशेषः—समुद्रे आरोप्यमाणः पुरुषे स्मर्यमाण अपस्मारः । एवञ्चात्र सम्भाव्यमानग्रहावेशादिजातो भूपातफेनकारक उपमानव्यक्तेरपस्मारः ।

अत्र चेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिश्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् (११९ पृष्ठे)

(८५) गर्वं लक्षयति—गर्व इति । राज्ञः कोशदण्डादिजन्यः प्रतापः प्रभावः श्रीवर्गसम्पत्तिः विद्याशास्त्रादिज्ञानम्, सत्कुलता शुद्धान्वयोत्पत्तिः, आदिपदात् शौर्यादेः परिग्रहः तस्माज्जायत इति सः अवज्ञा परस्मिन्नवहेलनम्, सविलासम् अङ्गदर्शनम्, अविनयं शिष्टाचाररहितम्, औद्धत्यमिति यावत् आदिपदादात्मप्रशंसादिञ्च करोति यः सः, मद अहङ्कारो गर्वः ।

भरतोऽपि—

"विद्यायौवनरूपादैश्वर्यादथ धनागमाद्वापि ।
गर्वः खलु नीचानां दृष्ट्यङ्गविचारणैः कार्यः ॥ इति ।

(८६) उदाहरति—धृतायुध इति । वेणीसंहारनाटके कर्णम्प्रत्यश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । यावदहं धृतायुधः गृहीतशस्त्रः स्थितः तावद् अन्यैरन्यगृहीतैरायुधैः किं प्रयोजनम् ? यद्वा कार्यं मम कर्णस्य अस्त्रेण न सिद्धम् तत् कार्यं केन पुंसा साध्यताम् अपि तु न केनाऽपीत्यर्थः । श्लोकश्छन्दः ।

अत्र वक्तृद्रौणेः शौर्यजात आत्मश्लाघाकारी मदो गर्वः ।

अथ मरणम्—

(८७) शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

यथा—

(८८) 'राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥'

उदाहरणान्तरं यथा—

"दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः"॥

(८७) मरणं लक्षयति—शराद्यैरिति । शराद्यैर्बाणाघातदण्डप्रहारादिभिर्जातः, अङ्गपतनादिकृत्, भूमिपतनरक्तपातादयुत्पादकः जीवस्य जीवनस्य त्यागः मरणम् ।

भरतोऽपि—

"व्याधीनामेकभावो हि मरणाभिनयः स्मृतः ।
विषण्णगात्रैर्निश्चेष्टैरिन्द्रियैश्च विवर्जितः" ॥

अत्र विज्ञप्रिया तातस्तु-उक्तरूपं मरणं न व्यभिचारिभावः किन्तु मरणमात्रकथनमिदम् राममन्मथेत्यादिकमपि मरणमात्रस्यैवोदाहरणम् । व्यभिचारिभावरूपमरणन्तु जातप्रायमेव वर्णनीयम्, न तु जातमित्याह । स्फुटीभविष्यति चोपरिष्टात् ।

(८८) उदाहरति—राममन्मथशरेणेति । रघुवंशे ताड़कावधवर्णनेयम् । सा निशाचरी राक्षसी ताडका सैव निशाचरी अभिसारिका नायिका च, राम एव मन्मथः कामस्तस्य शरेण बाणेन हृदये वक्षसि मनसि च ताड़िता सती, 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नपुंसकम्' इति मेदिनी' अत एव गन्धवत् दुर्गन्धि सुगन्धि च रुधिरं चन्दनमिव रुधिरमिव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता 'रुधिरं कुङ्कुमासृजोः' इति विश्वः, जीवितेशस्य कृतान्तस्य प्राणनाथस्योपनायकस्य च वसतिं गृहं जगाम "वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने" इति मेदिनी । अत्र रथोद्धताच्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् (१२२ पृ०)

अत्र शराघातेन ताड़कायाः मरणं स्पष्टमेव ।

अत्राहुः प्रदीपकाराः—

'जीवस्योद्गमनारम्भो मरणं परिकीर्त्तितम् ।
संमोहेन्द्रियसंग्लानि गात्रविक्षेपणादिकृत्" ॥ इति ।

रसगङ्गाधरकाराऽपि—

रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् ।

न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुख्यं मरणमुचितं ग्रहीतुम्, चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्तेः । भावेषु च सर्वषु कार्यसहवर्त्तितया शरीरप्राणसंयोगस्य हेतुत्वात् ।

उदाहरणम्—

'दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती शयने सम्प्रति या विलोकितासीत् ।
अधुना खलु हन्त ! सा कृशाङ्गी गिरमङ्गी कुरुते न भाषिताऽपि' ॥

प्रियविरहोऽत्र विभावः, वचनविरामोऽनुभावः, हन्तपदस्यात्रात्यन्तमुपकारकत्वाद्वाक्यव्यङ्ग्योऽप्ययं भावः पदव्यङ्ग्यतामावहति । एतेन भावस्य पदव्यङ्ग्यतायां

अथालस्यम्—

(८९) आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १५५ ॥

यथा—

(९०) 'न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् ।
जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा ॥'

अथामर्षः—

(९१) निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥ १५६ ॥

नात्यन्तं वैचित्र्यमिति परास्तम् । दयितस्य गुणाननुस्मरन्तीत्यनेन व्यज्यमानं 'चरमावस्थायामपि तस्या दयितगुणविस्मरणं नाभूदिति वस्तु विप्रलम्भस्य शोकस्य वा चरमसभिव्यक्तस्य पोषकम् । अयम्भावः-एतद्व्यञ्जकवाक्योत्तरवर्त्तिना वाक्यान्तरेण सन्दर्भघटकेन नायिकादेः प्रत्युज्जीवनवर्णने विप्रलम्भस्य, अन्यथा तु करुणस्य पोषक इति विवेकः । कवयः पुनरमुं प्राधान्येन न वर्णयन्ति, अमङ्गलप्रायत्वात् ।

(८९) आलस्यं लक्षयति—आलस्यमिति । श्रमोऽध्वगमनादिना क्लान्तत्वम् , गर्भो गर्भधारणम्, आदिपदाद्रात्रिजागरणादयश्च तैर्जातम्, जृम्भाम्, मुखव्यादानम्, आसितम् उपवेशनम् , आदिना स्वापादिकञ्च करोति यत्तत् तथोक्तम् , जाड्यम् आलस्यम् ।

श्रमादिजन्या चेतसः क्रियास्वनुन्मुखतालस्यमिति फलितम् ।

अत्र हि नासामर्थ्यम् , नापिकार्याकार्यशून्यत्वम् । अत एव कार्याकरणरूपस्यानुभावस्य समत्वेऽपि ग्लानेर्जडतायाश्चास्य भेदो ज्ञेय इति नव्याः ।

(९०) उदाहरति—न तथेति । गर्भभरेणालसा आलस्ययुक्ता बाला न तु प्रगल्भा तथा भूतपूर्वमिव अङ्गं शरीरं,

'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति ।
क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके ॥ इति मेदिनी ॥

न भूषयति मण्डयति, सखीमपि तथा पूर्वमिव न भाषते न वक्ति केवलम् आसीना उपविष्टा सती मुहुः पुनः पुनर्जृम्भते मुखं व्यादत्ते । यद्यपि कदाचित् माङ्गल्यलक्षणत्वात्सख्यादीनां कथनाद्वा गात्रमप्यलङ्करोति सखीमपि वक्ति किन्तु यथा मुहुरासीना मुखं व्यादत्ते तथा नेत्याशयः ।

(९१) अमर्षं लक्षयति—निन्दाक्षेपेति । निन्दा शान्तभावेन दोषोद्भावनम् , आक्षेप उग्रभावेन भर्त्सनम् , अपमानस्तिरस्कारः । गौरवहानिकरणमिति यावत् , आदिपदात् वित्तक्षेत्रकलत्रहरणादिपरिग्रहः तस्मात् । उत्पन्नेति शेषः ।। नेत्रयोः रागं लौहित्यम् , शिरः कम्पम् , भ्रूभङ्गम् , ऊत्तर्जनं वाण्या भयप्रकटनम् , आदिना प्रतिज्ञाहननादिकञ्च करोति या सा तादृशी अभिनिविष्टताऽभिनिवेशोऽत्यन्तमाग्रहः अमर्षो 'मत' इति शेषः । ननु क्रोधामर्षयोः स्थायिसञ्चारिणोर्भावयोः किं भेदकमिति चेत् ! , उत्कटावस्थापन्नो भावः क्रोधः, कोमलावस्थापन्न अमर्ष इत्यनयोर्वैलक्षण्यं गृहाण ।

यथा—

(६२) प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेव दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

अथ निद्रा—

(६३) चेतःसंमीलनं निद्रा श्रमक्लममदादिजा ।
जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् ॥ १५७ ॥

यथा—

(६४) 'सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरम् ।
निद्रार्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि ॥'

(९२) उदाहरति—प्रायश्चित्तमिति । महावीरचरिते वशिष्ठादीन् प्रति परशुराम-स्योक्तिरियम् । पूज्यानां आदरणीयानां वो युष्माकं वशिष्ठशतानन्दविश्वामित्राणा-मित्याशयः व्यतिक्रमात् शस्त्रस्यागोपदेशरूपवचनप्रतिकूलाचरणाद्धे वरं प्रायश्चित्तं प्रायस्य पापस्य चित्तं शोधनमिति तत् "प्रायस्य चित्तिचित्तयोः" इत्यनेन सुडागमः, 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्" इति हि स्मृतिः, चरिष्यामि आचरिष्यामि । किन्त्वयं त्विति । एवमनेन युष्माकमनुरोधेन शस्त्रादानमेव महाव्रतम् अवश्यविधेय-कार्यं तन्न दूषयिष्यामि । गुरुवचनातिक्रमरणतो महाव्रतपरित्यागस्य गुरुतरपापोत्पा-दकत्वादित्याशयः ।

श्लोकश्छन्दः ।

अत्र दशरथिना शिवधनुर्भङ्गात्तस्य च स्वगुरोरपमानेन दाशरथिं प्रति परशुरामस्यै-तादृशः प्रतिकारी अमर्षः ।

क्वचित्तु—लाक्षागृहानल-विषान्न-सभाप्रवेशःप्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान् स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः॥

इदमप्युदाहरणं समुपलभ्यते ।

(९३) निद्रां लक्षयति—चेतः सम्मीलनमिति । श्रमः परिश्रमः क्लमो मनः खेदः मदो मद्यादिपानजातो विकारः आदिना भेषजविशेषभक्षणादयश्च तैर्जाता या सा तथोक्ता, जृम्भायाः मुखव्यादानस्य अक्षिमीलनस्य लोचनमुद्रणस्य उच्छ्वासस्य दीर्घनिश्वासस्य गात्रभङ्गस्य अङ्गाकुञ्चनस्य आदिपदेन स्वापादेश्च कारणं हेतुः चेतसश्चित्तस्य सम्मीलनं मेध्याख्यनाडीप्रवेशेन निश्चलत्वम् निद्रा 'मते'ति शेषः ।

(९४) उदाहरति—सार्थकेति । सखायं प्रति निद्राणां प्रियां स्मरतः कस्यचिद् विर-हिण उक्तिरियम् । निद्रया अर्द्धनिमिलिते अर्द्धसंकुचिते अक्षिणी लोचने यस्याः सा तथोक्ता, सार्थकानि अनर्थकानि च पदानि यथास्यात्तथा एवं मन्थराणि गम्भीराणि अनासन्नानि असम्पूर्णानि वा अक्षराणि वर्णा यत्र तद्यथास्यात्तथा ब्रुवती कथयन्ती सा कान्ता मे मम हृदि लिखिता चित्रितेवास्ति । लिखितेवेति धारावाहिकस्मरणस्फोरणाय "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" इत्यासीदित्यर्थे वर्त्तमानत्वम् इति तर्कवागीशाः श्लोकश्छन्दः ।

अत्र सम्भाव्यमानसुरतश्रमजाता अक्षिमीलनविधायिनी नायिकाया निद्रा ।

अथावहित्था—

(६५) भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ।
व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥ १५८ ॥

यथा—

(६६) 'एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥'

अथौत्सुक्यम्—

(६७) इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् ॥ १५९ ॥

उदाहरणान्तरे यथा—

"सा मदागमबृंहिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ।
बोधितापि बुबुधे मधुपैर्न प्रातराननजसौरभलुब्धैः ॥"

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।
अदर्शि संगोप्य कदाप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥

(९५) अवहित्थां लक्षयति—भयगौरवेति । भयं गौरवं लज्जा व्रीडा आदिपदात् धार्ष्ट्यादिश्च तस्मात्तथोक्ताज्जातेति शेषः । व्यापारान्तरे अन्यस्मिन्कार्ये सक्तिरासङ्गः, अन्यथा प्रकारान्तरेण अवभाषणम् अप्रक्रान्तस्य भाषणं विलोकनादिं च करोति या सा, आदिना अपसरणादिक्रियामात्रस्य परिग्रहः । हर्षाकारो मुखविकासनादिः आद्यपदात् कामाद्याकारारोमाञ्चादयश्च तेषां गुप्तिः संवरणम् अवहित्था 'कथ्यते' इति शेषः । अवहिः स्थितिरवहित्था पृषोदरादित्वात्साधनीया । एवञ्च व्रीडादिभिर्निमित्तैर्हर्षाद्यनुभावानां गोपनाय जनितो भावविशेषोऽवहित्था । तदुक्तम्—

'अनुभावपिधानार्थेऽवहित्थंभाव उच्यते ।
तद्विभाव्यं भयव्रीडाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवैः ॥ इति ।

(९६) उदाहरति—एवं वादिनीति । कुमारसम्भवे नारदनगराजयोः पार्वतीपरिणयविषयकसंवादसमये समीपवर्तिन्यास्तस्याः क्रियावर्णनमिदम् । देवर्षौ नारदे एवं वादिनि सति महेशेन पार्वतीपरिणयघटनावाक्यवादिनि सतीत्यर्थः । पर्वतस्यापत्यं पार्वती पितुर्नगराजस्य पार्श्वे अधोमुखी स्थिता सती लीलाकमलपत्राणि करस्थखेलानलिनदलानि गणयामास संचख्यौ गणयतेर्लिटि रूपम् । अत्र पद्मपत्रगणनव्याजेन तदनुमोदने स्वहर्षं जुगोपेति भावः ।

तथा चात्मपरिणयसंलापश्रवणेन मुखादिविकाररूपहर्षाकारस्य त्रपावशात् लीलापद्मपत्रगणनच्छलेन संवरणात् पार्वत्या अवहित्था ।

एवमेव महावीरचरिते दशाननस्य मन्दोदर्याः समीपे भयस्य धाष्ट्र्येन गोपनम्, नैषधीयचरिते च नलस्य परिषदि दमयन्तीविषयकस्नेहस्य मूर्च्छनादिना गोपनमिति विभावनीयम् ।

(९७) औत्सुक्यं निरूपयति—इष्टानवाप्तेरिति । इष्टस्य अभिलषितपदार्थस्य प्रियसङ्गमादेः अनवाप्तिः प्राप्त्यभावस्तस्माज्जातमिति शेषः । चित्ततापं, त्वरां, स्वेदं घर्मजलम्, दीर्घनिःश्वसितं दीर्घोच्छ्वासः आदिपदात् तत्प्राप्तिक्रियादिकञ्च करोति या

(९८) यथ—'यः कौमारहरः स एव हि वरः—' इत्यादौ (२१ पृ०)

(९९) अत्र यत् काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तद्रसनधर्मयोगित्वाद्व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं मन्तव्यम् ।

अथोन्मादः—

(१००) चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

सा तथोक्ता, कालाक्षेपासहिष्णुता कालस्य क्षेपोऽत्ययस्तस्यासहिष्णुताऽसहनशीलत्वम्—औत्सुक्यम् । एवञ्चेदानीमेवास्य प्राप्तिर्मम भवत्वितीच्छा औत्सुक्यमिति फलितम् । इष्टवियोगादिरत्र विभावः । निद्रातन्द्रादयोऽनुभावाः । यदाहुः—

"संजातमिष्टविरहादुद्दीप्तं प्रियसंस्मृतेः ।
निद्रया तन्द्रया गात्रगौरवेण च चिन्तया ॥
अनुभावितमाख्यातमौत्सुक्यं भावकोविदैः ॥" इति ।

(९८) उदाहरति-यथेति यः कौमारहर इति । प्रागेवेदम् (२१) पृष्ठे व्याख्यातमन्तस्तत एवोहनीयम्,

अत्र प्रतिपादिकाया नायिकाया रेवारोधसि वेतसीतरुतले अभिलषितविहारस्य पुनरलाभादौत्सुक्यम् ।

(९९) नान्विदमेव पद्यमुदाहृत्य काव्यप्रकाशकृता मम्मटेन 'अत्र रसस्य च प्राधान्यात्' इत्यनेन प्राधान्यं रसस्य स्वीकृतम्, अत्रोदाहरणप्रदर्शयद्भिर्भवद्भिस्तु औत्सुक्याख्यव्यभिचारिभावस्यैव प्राधान्यं व्यञ्जितमिति 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति' न्यायादाप्ततरेण सह तव विरोधो नोचित इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुराह—अत्र यदिति । तद् रसस्य प्राधान्यमिति वचः रसनधर्मयोगित्वात् रसनधर्मस्य आस्वादनाख्यव्यापारस्य योगित्वं योगस्तस्मात् , व्यभिचारिभावस्य व्यभिचारिभावरूपस्यौत्सुकस्येत्यर्थः गतार्थं ममाभिलषितेनार्थेन प्राप्तविषयम् । एवञ्चानुभावापुष्टत्वादचमत्कारित्वाच्च स्थायिभावात्मकरसस्य न प्राधान्यं तैरङ्गीकृतं किन्त्वत्र स्थितौत्सुक्यरूपव्यभिचारिभावस्यापि आस्वादनयोग्यत्वेन रसरूपत्वात् 'रसस्य च प्राधान्यात्' इत्युक्त्या तादृश रसस्यैव प्राधान्यमङ्गीकृतमतो न कश्चिद्विरोध इति ध्येयम् ।

अत्र तातस्तु—रसनधर्मयोगित्वादिति प्रतीकमादायाह—"असंलक्ष्यक्रमत्वं रसधर्मः व्यभिचारिभावेऽप्यस्तीत्यर्थः । एतन्मते शृङ्गाराभासो नात्र प्रधानम्, किन्तु तथापि चेतः समुत्कण्ठते इत्यनेन व्यङ्ग्ये विस्मय एव प्रधानतया भासते । स चाद्भुतरस्य स्थायिभावोऽपि शृङ्गाराभासीयश्लोके व्यभिचारिभाव इत्यभिप्रायेण तस्य व्यभिचारिभावत्वं युक्तम् । तस्य चात्र निराकांक्ष्यवाक्यव्यङ्ग्यत्वेन शृङ्गाराभासापेक्षया प्राधान्यम् । नचैवमद्भुत एव तदात्र इति वाच्यम् । लोकविलक्षणगुणवन्धतुल्यविषयत्वे एव विस्मयस्याद्भुतरसत्वप्राप्तिर्नान्यविषयत्वे अद्भुतालम्बनतया । वक्ष्यते हि 'वस्तुलोकातिगम् आलम्बनं मतम्' इति । "गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः" इति च । अत्र चोत्कण्ठाया अहेतुरेव विस्मयस्य विषयः" इति ।

(१००) उन्मादं लक्षयति—चित्तसम्मोह इति । कामः, शोकः, भयम्, आदिपदात् वातपित्तादयश्च तैस्तथोक्तैर्जात इति शेषः । अस्थानेऽसमये हासरुदितं गीतं प्रलपनम्

अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥ १६० ॥

यथा मम—

(१) 'भ्रातर्द्विरेफ भवता भ्रमता समन्ता-
त्प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ? ।
(झंकारमनुभूय सानन्दम् ।)
ब्रूषे किमोमिति सखे ? कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम् ॥'

अथ शङ्का—

(२) परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् ।
वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् ॥ १६१ ॥

आदिपदादसम्बद्धभाषणादिकञ्च करोति यः स तथोक्तः चित्तस्य सम्मोहश्चेतनाचेतनादिविशेषज्ञानजननाक्षमत्वम् उन्मादः अस्य हि व्याधावन्तर्भावे सम्भवत्यपि पृथगुपादानं व्याध्यन्तरापेक्षया वैचित्र्यविशेषद्योतनायेत्यवधेयम् ।

अत्र भरतः—

"इष्टजनविभवनाशादभिघाताद्वातपित्तकफकोपात् ।
विविधात्चित्तविकारादुन्मादो नाम सम्भवति ॥
अनिमित्तहसितरुदितोपविष्टगतिप्रधावितोत्क्रुष्टैः ।
अन्यैश्च विकारकृतैरुन्मादं सम्प्रयुञ्जीत ॥"

(१) उदाहरति—भ्रातर्द्विरेफेति । द्विरेफं सम्बोध्य विरहोन्मत्तस्योक्तिरियम् । हे भ्रातर्द्विरेफ ! द्वा रेफौ यस्मिन् स द्विरेफस्तत्सम्बुद्धौ भ्रमर ! समन्तात् भ्रमता पर्य्यटता भवता मम प्राणाधिका प्रियतमा किं वीक्षिता काप्यवलोकिता ? झङ्कारमनुभूय सानन्दमिति कविवाक्यं मध्ये चूर्णकम् । 'किं ब्रूषे' इति प्रश्ने 'ओम्' इत्युत्तरम्, ओमिति स्वीकारार्थंऽव्ययम् । एवञ्च "मया दृष्टा" इति किं स्वीकरोषीत्यर्थः । तत्तदा हे सखे ! आशु त्वरितं मे मह्यं कथय ! इयं मम प्रियतमा किं किं व्यवस्यति कर्त्तुमीहते । कुतः क्वास्ति कीदृशी किं स्वरूपा च सति । वसन्ततिलकाछन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१·३ पृ०) ।

अत्र भ्रमरस्य प्रत्युत्तरदनाक्षमत्वेन विशेषनिर्द्धारणाक्षमत्वाद्वक्तृनायकस्य प्रदर्शितविलापकारी कामजनित उन्मादः ।

यथा वा—

"का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य ! शैले मायासि काऽपि भगवत्परदेवतायाः ।
बिज्ये बिभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोऽर्थं किं वा मृगान् मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ॥"

(२) शङ्कां लक्षयति—परक्रौर्य्येति । परक्रौर्यं परस्य क्रूरतयाऽवलोकनम् आत्मदोषः, आद्यपदात् दुर्दैवजनितोत्पातादयश्च तैस्तथोक्तैर्जातम्, वैवर्ण्यं विकृतस्वरूपतान्, कम्पं गात्रकम्पनम्, वैस्वर्य्यं विकृतस्वरत्वम्, पार्श्वे अवलोकं दृष्टिम् आस्यशोषं वदनशोषणञ्च करोति यत्तत् तथोक्तम् अनर्थस्यापत्तेः तर्कणं सम्भावना शङ्का "मते"ति शेषः

अत्रभरतोऽपि—

चौर्य्यादिजनिता शङ्का प्रायः कार्या भयानके ।

था मम—

(३) 'प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।
धत्ते लाक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती ॥'

अथ स्मृतिः—

(४) सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नयनादिकृत् ।
स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥ १६२ ॥

यथा मम—

(५) 'मयि सकपटं किंचित्क्वापि प्रणीतविलोचने
किमपि नमनं प्राप्ते तिर्यग्विजृम्भिततारकम् ।

प्रियव्यलीकजनिता तथा शृङ्गारिणी मता ॥ इति ।
इयं तु भयाद्युत्पादेन वैवर्ण्यादिकारिणी न तु चिन्ता ॥

(३) उदाहरति—प्राणेशेनेति । मुग्धानायिकायाश्चेष्टां प्रदर्शयन्त्याः कस्याश्चिद्ना-यिकासख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । क्षपान्ते "त्रियामा क्षणदा क्षपा" इत्यमरः तस्या अन्ते प्रातः कालेत्यर्थः । जात उत्पन्न आतङ्कः सख्याद्युपहासरूपा शङ्का यस्याः सा तादृशी "रुक्तापशङ्का स्वातङ्क" इत्यमरः, इयं क्षामाङ्गी तन्वङ्गी, चकितं यथास्या-त्तथा अभितः परितः चक्षुषी लोचने विक्षिपन्ती पातयन्ती सती, सखीनामेवावलोक-नातङ्केनेति भावः, प्राणेशेन वल्लभेन प्रहितनखरेषु कृतनखाघातेषु अङ्गकेषु स्तनादिषु चन्दनानाम् आलेपनानि समन्तात्लेपनानि चिरं रचयति विदधाति । तथा प्राणेशेन दत्ता दन्तावघाता दन्तक्षतानि यस्मिंस्तादृशे अधरे लाक्षाम् अलक्तकम् उपचारात्तद्रस-मित्यर्थः असकृन्मुहुर्मुहुर्धत्ते । उपहासादिहेतुनखक्षतादित्वमेवात्रात्मदोषो ज्ञेयः । मन्दा-क्रान्ताच्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् । (१८४पृ०)

अत्र सख्याद्युपहासरूपानर्थस्य तर्कणात् सम्भोगचिह्नगोपन एव विश्रान्तिरिति शङ्कायाः प्राधान्यम् ।

(४) स्मृतिं लक्षयति—सदृशज्ञानेति । सदृशस्य समानवस्तुनो ज्ञानं बुद्धिः चिन्ता भावनाख्यसंस्कारः, आद्यपदात् सम्बन्धिज्ञानादयश्च तैस्तथोक्तैर्जातम् भ्रुवोः समुन्नम-नम्, आदिपदात् मुखभङ्गिविशेषादिकञ्च करोति यत्तत्तादृशम्, पूर्वानुभूतः पूर्वमनुभव-विषयीभूतः अर्थः पदार्थ एव विषयो यस्य तत्तथोक्तम् ज्ञानं स्मृति रुच्यते । अत्र च भरतः—स्मृतिर्नाम सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणं स्वास्थ्यजघन्यरात्रिनिद्राच्छेदस-मानदर्शनोदाहरणचिन्ताभ्यासादिभिरुत्पद्यते । तत्र शिरः कम्पनावलोकनभ्रूसमुन्नमन-प्रहर्षादय अनुभावाः इति ॥

अत्र सदृशज्ञानादेः संस्कारोद्बोधनद्वारा संस्कारस्य तु स्मृतिं प्रति साक्षादेव हेतुत्व-मिति ध्येयम् ।

(५) उदाहरति—मयि सकपटमिति । वायुना परिभूयमानेनापि मधुकरेण पुनः पुन र्निपीयमानं पद्ममवलोक्य तथैव प्रियतमाया मुखपानोत्पन्नेच्छायां कदाचिदनुभूतं प्रिय-तमायाः स्मितोद्गारं स्मरतः कस्यचित् प्रवासिन सख्युरन्तिक उक्तिरियम् । सकपटं यथा-

स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्चितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम् ॥'

अथ मतिः—

(६) नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः ।
स्मेरता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६३ ॥

यथा—

(७) 'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥'

स्यात्तथा क्वापि कस्मिन्नपि पद्मे इति शेषः किंचित् प्रणीते निक्षिप्ते विलोचने नयने येन तादृशे मयि नायके इति शेषः तिर्यक्कुटिलं यथास्यात्तथा विजृम्भिते व्यापारिते प्रकाशिते वा तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशं नयनं नायिकाया इति शेषः । लोचनपथं प्राप्ते सति स्मितमुपगतां तथाभूतावस्थया ईषद्धास्यं विदधतीम् आलीं सखीं दृष्ट्वा सलज्जं यथास्यात्तथा अवाञ्चितमानमितं स्मेरं स्मेरं पुनः पुनः स्मितयुक्तं "तत् कुवलयमिन्दीवरं च नीलाब्जम्" इति नाममाला, आननं वदनं स्मरामि । हरिणीच्छन्दस्तल्ल० (१६५ पृ०)

उदाहरणान्तरं यथा—

"तन्मञ्जु मन्दहसितं श्वसितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः ।
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त ! सायन्तनाम्बुजसहोदरलोचनायाः ॥"

अत्र नायकस्य भावनावशेन पूर्वानुभूतनायिकासुखस्मरणात् स्मृतिः ।

(६) मतिं लक्षयति—नीतिमार्गेति । नीतिमार्गो नीतिशास्त्रं तस्यानुसृतिरनुसरणम् आदिपदेनानुमानादेश्च हेतोः अर्थानिर्द्धारणं पदार्थनिर्णयो मतिः, उच्यते इति शेषः शास्त्रादिविचारजन्यमर्थनिर्द्धारणं मतिरिति सारार्थः ।

स्मेरता ईषद्धास्यम्, धृतिर्धैर्यम्, सन्तोषो मितलाभेनाऽप्यनाकुलत्वम् बहुमानः सत्कारश्च एते तस्यामन्तर्भवन्तीति तद्भवास्तज्जन्या इत्यर्थः । अत्र भरतस्तु—

"नानाशास्त्रविनिष्पन्ना मतिः सञ्जायते नृणाम् ।
शिष्योपदेशार्थकृतस्तस्यास्त्वभिनयो भवेत्" ॥ इत्याह ।

(७) उदाहरति—असंशयमिति । अभिज्ञानशकुन्तले शकुन्तलां निरीक्ष्य दुष्यन्तस्तद्विषये ब्राह्मणकन्यकाबुद्ध्या जातसन्देहः स्वयमेव द्रढयति—असंशयमिति । असंशयं निःसन्देहं नूनमेव इयं शकुन्तला क्षत्रेण क्षत्रियेण परिग्रहस्य क्षमा पत्नीत्वेन ग्रहणयोग्या "क्षत्रं क्षत्रियराजन्या" इति नाममाला, ब्राह्मणकन्या नैवेत्यर्थः । "परिग्रहः परिजने पत्न्या स्वीकारमूलयोः" इति विश्वः । कुत इत्यत आह—यदार्यमिति । यत् यस्माद्धेतोर्मे विद्याविनयादिगुणयुक्तस्य मम आर्यम् अनुचितानभिलाषित्वेन उत्तमं मन अन्तःकरणम् अस्याम् अज्ञातवंशायां संशयितवंशायां वा परकन्यायां शकुन्तलायाम् अभिलाषि कृताभिलाषं भवतीति शेषः । अर्थान्तरन्यासमाह—सतां हीति । हि तथाहि सन्देहपदेषु सन्देहास्पदेषु वस्तुषु विषयेषु सतां सज्जनानाम्, अन्तःकरणस्य प्रवृत्तयः संकल्पादयः प्रमाणं निश्चयबीजम् । तथाह मनुः-"साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" इति ।

अथ व्याधिः—

(८) व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

(९) तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । स्पष्ट-मुदाहरणम् ।

अथ त्रासः—

(१०) निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

तथा च अस्यां शकुन्तलायां मदन्तःकरणस्य बलवत्प्रमाणत्वादियं नूनं क्षत्रपरिग्रहक्षमेति भावः । वंशस्थंच्छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (२०६ पृ०)

अत्र दुष्यन्तस्य अनुमानेन शकुन्तलायाः क्षत्रियजातिविवाहयोग्यत्वनिश्चया-न्मतिः । यद्यपि—

"या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः ।
प्रायस्ता एव कर्त्तव्याः समानार्थे विशेषणे ॥"

इत्युक्तदिशा अन्तःकरणप्रवृत्तयः इति बहुवचनं प्रमाणमित्येकवचनमनुपपन्नं तथापि "वेदाः प्रमाणम्" इतिवत् अजहल्लिङ्गात् बहुत्वावच्छिन्नप्रवृत्तेरविवक्षितत्वाच्च समाधेयम् ।

(८) व्याधिं लक्षयति—व्याधिर्ज्वरादिरिति । वाताद्यैर्वातपित्तकफवैषम्याय विर-हादिभिर्जात इति शेषः, भूमीच्छां भूमिपतनेच्छाम् , उत्कम्पनम् , आदिपदात् श्वसित प्रलपनगात्रविक्षेपणतृषादिकञ्च करोति यः स तादृशो ज्वरादी रोगो व्याधिः "उच्यते" इति शेषः । रोगविरहादिप्रभवो मनस्तापो व्याधिरिति फलितार्थः ।

केचित्तु—

"एकैकशो द्वन्द्वशो वा त्रयाणां वा प्रकोपतः ।
वातपित्तकफानां स्युर्व्याधयो ये ज्वरादयः ।
इह तत्प्रभवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते" ॥ इत्याचक्षते ।

(९) व्याधेः कार्यं दर्शयति-तत्रेति । तत्र व्याधावित्यर्थः । दाहः प्राचुर्येण प्रस्तुतो यत्तत्स्य भावस्तत्त्वं तस्मिंस्तथोक्ते, शैत्यमयत्वेऽप्येवमेव विग्रहो बोध्यः । स्पष्टमुदा-हरणमिति ।

"भूमौ पतति तापार्त्ता विप्रयुक्ता वधूरिव ।
कदलीवानिलोद्धूता ज्वरार्त्ता कम्पते प्रिया ॥"

अत्र नायिकायाः वातादिवैषम्यात् सन्तापरूपो ज्वरः ।

यथा वा—"हृदये कृतशैवलानुषङ्गा मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ।
तदुदन्तपरे मुखे सखीनामतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥"

(१०) निर्घातं लक्षयति—निर्घातविद्युदिति । वायुना हतो भूमिस्पर्शी वायुविशेषो निर्घातः, तथाचोक्तम्—

"यदान्तरिक्षे बलवान्मारुतो मरुता हतः ।
पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः" ॥" इति ।

यथा—

(११) 'परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥'

अथ व्रीडा—

(१२) धार्ष्ट्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृद् दुराचारात्।

(१३) यथा—'मयि सकपटं—' इत्यादि (२३६ पृ०)।

विद्युत् सौदामिनी, व्योमचारी लम्बमानतेजः पुञ्जश्च उल्का, उक्तञ्च—

"बृहच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला।
पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥"

उल्काद्यैरित्यत्राद्यपदेन भूकम्पादेः परिग्रहः तैस्तथोक्तैर्जात इति शेषः, कम्पम् आदिपदान्मूर्च्छादिकञ्च करोति यः सः त्रासो भीतिरेव त्रासः "उच्यते" इति शेषः। नव्यास्तु "भीरोर्घोरसत्त्वदर्शनस्फूर्जथुश्रवणादिजन्मा चित्तवृत्तिविशेषस्त्रासः" अनुभावाश्चास्य रोमाञ्चकम्पस्तम्भभ्रमादयः। अयं भयाद्भिद्यते। तदुक्तम्—

'पूर्वापरविचारोत्थं भयं त्रासात् पृथग् भवेत्" । इत्याहुः।

(११) उदाहरति—परिस्फुरदिति। किरातार्जुनीये जलक्रीडायामूरुप्रविष्टमीनकदर्थितानामप्सरसां त्रासवर्णनमिदम्। परिस्फुरद्भिर्विचरद्भिर्मीनैर्विघट्टितास्ताडिता ऊरवो जङ्घप्रदेशाः यासां तास्तथोक्ताः, अत एव त्रासविलोलदृष्टयः भयेन चञ्चललोचनाः सुराङ्गना अप्सरसः कम्पितपाणिपल्लवाः सत्यः सखीजनस्यापि अपिना का कथा नायकस्येति भावः, विलोकनीयतां कुतुकेन दर्शनीयताम् उपाययुः प्रापुः। वंशस्थं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (२०६ पृ०)

अत्र देवाङ्गनानां मीनविघट्टनात् पाणिकम्पकारी त्रासः।

यथा वा—आलीषु केलीरभसेन बाला मुहुर्ममालापमुपालपन्ती।
आरादुपाकर्ण्य गिरम्मदीयां सौदामिनीयां सुषमामयासीत् ॥"

(१२) व्रीडां लक्षयति—धार्ष्ट्याभाव इति। दुराचारात् स्वस्य सहसा कुचनितम्बप्रकाशादिदुष्टाचाराद्धेतोः परस्या वा व्याजदर्शनादिदुराचारात् वदनानमनम्, आननानतिः आदिपदाद्वैवर्ण्यादिकञ्च करोति यः सस्तथोक्तः धार्ष्ट्याभावः प्रागल्भ्यराहित्यम्, सङ्कुचितत्वमिति यावत् व्रीडा "उच्यते" इति शेषः। अत्र स्त्रीणां पुरुषमुखावलोकनादेः पुंसां च प्रतिभङ्गपराभवादेरुत्पन्नो वैवर्ण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा" इति नव्याः।

भरतस्तु—

"किञ्चिदकार्यं कुर्वन् यो हि नरो दृश्यते शुचिभिरन्यैः।
पश्चात्तापेन युतो व्रीडित इति वेदितव्योऽसौ।
लज्जा निगूढवदनो भूमिं विलिखन् नखैश्च विनिकृन्तन्।
वस्त्राङ्गुलीयकानां संस्पर्शं व्रीडितः कुर्यात् ॥" इत्याह

(१३) उदाहरति—यथेति। मयि सकपटमिति। पूर्वमेव (२३६) पृष्ठे।
अत्रनायकावलोकनात् नायिकाया वदनाननमनविधायिनी व्रीडा।

अथ हर्षः—

(१४) हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥ १६५ ॥

यथा—

(१५) 'समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा ॥'

यथा वा—पटालग्ने पत्यौ नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
प्रवृत्तेऽपि प्रष्टुं न गदति सखीं पश्यति परं-
समुत्ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥'

(१४) हर्षं लक्षयति—हर्षस्त्विति । इष्टस्य अभीप्सितवस्तुनः अवाप्तेः, प्राप्तेर्हेतोः, अश्रुगद्गदम् अस्फुटवचनम् , आदिपदात् हासादिकञ्च करोति यः सस्तथोक्तः मनः प्रसादः स्वान्तस्य प्रसन्नत्वम् "प्रसादस्तु प्रसन्नता" इत्यमरः, हर्षः प्रोक्त इति शेषः । एवञ्च इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षं इति फलितम् । तदुक्तम्—

"देवभर्तृगुरुस्वामिप्रसादः प्रियसंगमः ।
मनोरथाद्यप्राप्यमनोहरधनागमः ॥
तथोत्पत्तिश्च पुत्रादेर्विभावो यत्र जायते ।
नेत्रवक्त्रप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः ॥
अश्रुस्वेदादयश्चानुभावा हर्षं तमादिशेत् ॥" इति ।

(१५) उदाहरति—समीक्ष्येति । रघुवंशे तृतीयसर्गे रघोर्मुखं वीक्ष्य दिलीपस्य प्रमोदवर्णनमिदम् । दुर्गतो निर्धनो जनः निधानकुम्भस्य यथा धनपूर्णकलशस्येव, पाति रक्षति भयादिभ्य इति पिता दिलीपः चिरात् बहोः कालादनेकदेवाराधनाद्यनन्तरमिति भावः, पुत्रस्य मुखं निरीक्ष्यावलोक्यैव, इन्दोरुदयेन मूर्च्छितो वर्द्धितः पयोधि र्जलनिधिर्यथा, तथा मुदा हर्षेण आत्मनः शरीरे न प्रबभूव शरीरसञ्चालने न समर्थो बभूवेत्यर्थः अतिप्रवृद्धस्य समुद्रस्य स्तम्भितत्वं भवतीत्यभिप्रायेणेयमुपमा । यद्वा पयोधिरिन्दूदयेन तरलो भवति तथा पुत्रोत्पत्या हर्षतरलो बभूवेत्युपमालङ्कारो ज्ञेयः । वंशस्थं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (२०६ पृ०) ।

अत्र दिलीपस्य पुत्रप्राप्त्या हर्षः ।

अयं श्लोक इदानीन्तनप्रचलितपाठे नोपलभ्यतेऽतः—

'निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि" ॥ अयमेव श्लोकः रूपान्तरेण ग्रन्थकारेणोपन्यस्त इति ज्ञेयम् । क्षेपकत्वेन तूपलभ्यत एव ।

यथा वा—

अवधौ दिवसानवसाकाले भवनद्वारि विलोचनं दधाना ।
अवलोक्य समागतं तदामामथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥

अथासूया—

(१६) असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत् ॥ १६६ ॥

यथा—

(१७) 'अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः ।
मानमसहत न चेदिपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥'

अथ विषादः—

(१८) उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्त्वसंक्षयः ।
निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६७ ॥

---

(१६) असूयां लक्षयति-असूयान्येति । दोषोद्घोषम् अन्यस्य दोषवर्णनम् भ्रुवोर्भ्रुकुटयोः विभेदम् अनार्जवत्वम्, अवज्ञाम् अवहेलनां क्रोधेङ्गितं कोपलक्षणं नेत्रमुखरक्ततादिम् आदिपदात् कलहादिञ्च करोति या सा तादृशी औद्धत्यादहङ्कारात्, अन्यस्य गुणानां विद्यासौन्दर्यादीनामृद्धीनामाधिक्यानां या असहिष्णुता सा असूया मतेति शेषः । एवञ्च परोत्कर्षदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूयेति फलितम् । इमामेवासहनादिशब्दैर्व्यवहरन्ति ।

(१७) उदाहरति—अथ तत्रेति । शिशुपालवधकाव्ये पद्यमिदम् । अथ श्रीकृष्णस्य मुख्यतया अर्घ्यसमर्पणानन्तरम्, चेदिपतिः शिशुपालः तत्र सदसि परिषदि पाण्डुतनयेन धर्मराजेन विहितं कृतं, मधुं द्वेष्टीति मधुद्विट् तस्य श्रीकृष्णस्य मानम् अर्घ्यप्रदानेन प्रतिष्ठां न असहत ईर्ष्यामकरोदित्यर्थः । तत्रार्थान्तरं न्यस्यति—परवृद्धीति । हि यतो मानिनामहङ्कारिणां मनश्चितं परेषां वृद्धौ अभ्युदये मत्सरि असहिष्णुः "मत्सरोऽन्यशुभद्वेषः" इत्यमरः । अत्रोद्गताच्छन्दस्तल्लक्षणन्तु—

"मसजादिमे सलघुके च न सजगुरुकेऽप्यथोद्गता ।
अङ्घ्रिगतमजनजलागयुताः सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् ॥

उदाहरणान्तरं यथा उत्तररामचरिते—

"वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्त्तते
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यकुतो भयान्यपि पदान्यासन् खरा योधने ।
यद्वा कौशलमिन्दुसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥"

(१८) विषादं लक्षयति —उपायाभावेति । उपायानाम् अनर्थनिराकरणकारणानाम् अभावात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, निःश्वासम् उच्छ्वासं प्रनष्टाशां हृत्तापं मनः सन्तापं सहायान्वेषणम् आदिपदादश्रुपतनादिकञ्च करोति यः स तथोक्तः सत्त्वसंक्षयो बलहानिर्विषाद 'उच्यते' इति शेषः । नव्यास्तु—"इष्टासिद्धिराजगुर्वाद्यपराधजन्योऽनुतापो विषाद" इति वदन्ति । भरतस्तु—

"कार्या निस्तरणकृतचौर्यादिग्रहणराजदोषाद्यैः ।
दैवादिष्टो योऽर्थस्तदसम्प्राप्तौ विषादः स्यात्" ॥

इत्याद्याह ।

यथा मम—

(१९) एसा कुडिलघणेन चिउरकडप्पेण तुह णिबद्धा वेणी ।
मह सहि दारइ डंसइ आअसजट्ठिव्व कालउरइव्व हिअअं ॥

अथ धृतिः—

(२०) ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः ।
सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८ ॥

यथा मम—

(२१) 'कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्ध्वा वचोविग्रहं
नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

---

(१९) उदाहरति—एसेति ।

"एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तव निबद्धा वेणी ।
मम सखि दारयति दशति आयसयष्टिरिव कालोरगीव हृदयम्" ॥

इति संस्कृतानुवादः । बद्धवेणिकां प्रोषितभर्तृकां दृष्ट्वा सख्या विषादोक्तिरियम् । हे सखि ? कुटिलो वक्रश्चासौ घनः सान्द्रश्चेति तेन तथोक्तेन । चिकुरकलापेन केशपाशेन निबद्धा एषा तव वेणी आयसो लोहस्तन्मयस्य यष्टिः शलाकेव मम हृदयं स्वान्तं दारयति विदीर्णं करोति । तथा कालः कृष्णो य उरगः सर्पः कृष्णसर्प इत्यर्थः तदिव मम हृदयं दशति च तव विरहतापव्यञ्जकत्वादिति भावः । दारणे आयसयष्टिर्दृष्टान्तः दंशने च कालोरगी । आर्यागीतिश्छन्दः ।

अत्र हि विरहसन्तापनिराकरणोपायाभावात् सख्या विषादः । संस्कृते उदाहरणन्त्विदं ज्ञेयम्—

"भास्करसूनावस्तं याते जाते च पाण्डवोत्कर्षे ।
दुर्योधनस्य जीवित ! कथमिव नाद्यापि निर्यासि ॥" इति ।

(२०) धृतिं लक्षयति—ज्ञानाभीष्टेति । ज्ञानेन यथार्थबोधेन अभीष्टः प्रियजनस्तस्यागमेनागमनेन आदिना विपन्निवृत्तिप्रभृतयस्तैस्तथोक्तैर्जातेति शेषः । सौहित्यवचनं तृप्तिजनकं वाक्यम् "सौहित्यं तर्पणं तृप्ति"रित्यमरः, उल्लासम् आह्लादं हासो हास्यं तत्सहिता प्रतिभा बुद्धिविकासस्तां तथोक्ताम् आदिना शान्त्यादिकञ्च करोति या सा तादृशी सम्पूर्णस्पृहता पूर्णकामता आप्तकामतेति यावत्, धृतिः उच्यते इति शेषः केचित्तु—लोभशोकभयादिजनितोपप्लवनिवारणकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो धृतिः" इति वदन्ति । अत्र भरतः—

"विज्ञानशौचविभवश्रुतिशक्तिसमुद्भवा धृतिः सद्भिः ।
भयशोकविषादाद्यैरहिता तु सदा प्रयोक्तव्या ॥
प्राप्तानामुपभोगः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानाम् ।
अप्राप्ते नहि शोको यस्यां हि भवेद् धृतिः सा तु ॥ इति ।

(२१) उदाहरति—कृत्वा दीनेति । पूर्वमसदुपायेन द्रव्याणि सञ्चित्य वृद्धावस्थायां संसारविरक्तस्य तपोवनस्थस्य निजपूर्वावस्थां निन्दतः कस्यचिज्ज्ञानवत उक्तिरियम् ।

द्रव्यौघाः परिसंचिताः खलु मया यस्याः कृते सांप्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो सेयं कृतार्था तनुः ॥'

अथ चपलता—

(२२०) मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

(२३) 'अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग ।
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

दीनानां दरिद्राणामपि निपीडनामुत्कोचादिना निष्पीड़नं कृत्वा, निजजने स्वकीयबन्धुवर्गे वचो विग्रहं वाक्कलहं बद्ध्वा कृत्वा, गरीयसीरतितरां गुर्वीः आमुष्मुकीः पारलौकिकीः चिरात् दीर्घकालस्थायिनीः यातनाः विविधनरकपीड़ाः नैवालोच्य अपर्यालोच्य मया यस्यास्तनोः कृते निमित्ते द्रव्यौघाः धनसमूहाः परिसञ्चिताः इतस्ततः परिभ्रम्य एकत्रीकृताः, साम्प्रतं सेयं तनुः शरीरं केवलं नीवाराञ्जलिनाऽपि अञ्जलिपरिमिततृणधान्येनाऽपि 'तृणधान्यानि नीवाराः' इत्यमरः कृतार्था कृतकृत्या अहो इदमाश्चर्यमेवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितंछन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (११८ पृ०)

अत्र प्रतिपादकपुंसो यथार्थज्ञानवशेन नीवाराञ्जलिनापि पूर्णकामत्वात् धृतिः ।

यथा वा—वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः,
सम इह परिणामे निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला,
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥'

(२२) चपलतां लक्षयति—मात्सर्यद्वेषेति । मात्सर्य्यम् एकतरपक्षपातेनेतरत्राऽसूया तस्मात् द्वेषात् रागात् आदिना उन्मादादेश्च कारणात् अनवस्थितिः स्थैर्य्याभावः चापल्यं चपलता । तत्र चापल्ये सति भर्त्सनं पारुष्यं निष्ठुरता कठोरता स्वच्छन्दाचरणं यदृच्छया व्यवहारः आदिपदात् सन्यस्तादयश्च जायन्त इति शेषः । नव्यास्तु—अमर्षादिजन्यवाक्पारुष्यादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषश्चापल्यम् । यदाहुः—

"अमर्षप्रातिकूल्येर्ष्या रागद्वेषाश्च मत्सरः ।
इति यत्र विभावाः स्युरनुभावस्तु भर्त्सनम् ॥
वाक्पारुष्यं प्रहारश्च ताडनं वधबन्धने ।
तच्चापल्यमनालोच्य कार्यकारित्वमिष्यते ॥"

इति वदन्ति ।

(२३) उदाहरति—अन्यास्विति । विकटनितम्बाम् अप्राप्तयौवनां बालिकामेव रिरंसितुं कमपि हठकामुकं प्रति भ्रमरायोपदेशव्याजेन उदासीनस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । हेभृङ्ग ! भ्रमर ! पक्षे हठकामुक ! उपमर्दसहासु मधुपानकालीनभ्रमणप्रहारादिरुपमर्दः, पक्षे सम्भोगकालीनचुम्बनालिङ्गनादिस्तत्सहासु समर्थासु अन्यासु सुमनोलतासु पुष्प

मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥'

अथ ग्लानिः—

(२४ रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

(२५) 'किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

लतासु युवतिषु च तावत् तृप्तिपर्यन्तमित्यर्थः लोलं सतृष्णं मनो विनोदय मधुपानेन सुरतेन च आनन्दय । मुग्धां कोमलां सुरतमूढाञ्च विमर्दासहामित्यर्थः । अजातरजसां रजः परागः आर्तवञ्च न जात उत्पन्न रजो यस्याः सा ताम् अजातरजोयोगामित्यर्थः ।

रजः क्लीबं गुणान्तरे ।
आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते ।

इति मेदिनी ।

नवमालिकायाः सप्तलायाः 'सप्तला नवमालिका इत्यमरः। कलिकां कस्याश्चिद् वालिकां कन्याञ्च, अकाले मकरन्दाभावदशायां बाल्ये च किं कथं व्यर्थं मनोऽभिलषितपूर्त्यभावादनर्थकं, कदर्थयसि दूषयसि । समासोक्तिवशाच्चेह नवोढाकदर्थननायकप्रतीतिः । वसन्ततिलकं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१९३ पृ०)

अत्र वाच्यभृङ्गस्य व्यङ्ग्यनायकस्य च रागवशाद्यदृच्छाचरणहेतुभूतं मनसः अस्थिरतारूपं चापल्यम्। पद्येऽस्मिन् "नवमल्लिकायाः" इति क्वाचित्कः पाठो ज्यायान् मुग्धेत्युपादानात् ।

(२४) ग्लानिं लक्षयति—रत्यायासेति । रतेराश्लेषात् आयासात् अन्यविषयपरिश्रमात् मनस्तापात् क्षुधो बुभुक्षायाः पिपासायाः आदिपदात् क्लेशादेश्च सम्भवति या सा तादृशी, कम्पं, कार्श्यम् अनुत्साहताम् आदिपदात् तूष्णीम्भावादश्च करोति या तथोक्ता या निष्प्राणता अत्र निर्गतः प्राणो यस्मात्तस्य भावस्तत्तेति न मुख्यार्थः किन्तु लक्षणया असामर्थ्यं देहस्य दुर्बलतेति यावत् यद्वोपसर्गबलादपि समाधेयम् । सा ग्लानिः ।

अत्र भरतः—"वातविरक्तव्याधिषु तपसा जरसा च जायते ग्लानिः ।
गदितैः क्षामक्षामैर्नेत्रविकारैश्च दीनसञ्चारैः ।
श्लथभावाच्चाङ्गानां मुहुर्मुहुर्निर्दिशेद् ग्लानिम् ॥" इति ।

नव्यास्तु—व्याध्यादिप्रबलबलनाशं ग्लानिमाहुः परन्तु तेषां मते चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु नाशरूपाया ग्लानेः कथं समावेश इति ध्येयम् । यद्यपि "बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिसमुद्भवः" इति पूर्वाचार्यलक्षणवाक्यादपचयशब्दस्य नाश एवार्थः प्रतीयते, तथापि प्रागुक्तानुपपत्त्या बलनाशजन्यं दुःखमेव बलापचयशब्देन विवक्षितम् ।

(२५) उदाहरति—किसलयमिवेति । उत्तररामचरिते गोदावरीजलाशयान्निसरन्तीं सीतां दृष्ट्वा मुरलाया उक्तिरियम् । हृदयमेवातिमृदुत्वात्कुसुमं तच्छोषयतीति हृदयकु-

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥'

अथ चिन्ता—

(२६) ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

यथा मम—

(२७) 'कमलेण विअसिएण संजोएन्ती विरोहिणं ससिबिम्बं ।
करअलपल्लत्थमुही किं चिन्तसि सुमुहि अन्तराहिअहिअआ ॥'

सुमशोषी दारुण अतिकठिनो दीर्घशोकः दीर्घं आयतश्चिरकालस्थायीत्यर्थः शोको रामचन्द्रेण सह विरहजनितान्तस्ताप इति तथोक्तः, बन्धनादुत्पत्तिस्थानात् विप्रलूनं विच्छिन्नम् , मुग्धं मनोहरं किसलयं पल्लवमिव स्थितम् , अस्याः सीतायाः परिपाण्डु 'परितः पाण्डुः पीतसंवलितः शुभ्रकान्तिः सोऽस्यास्तीति तत्तथोक्तम् । "पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः' इति शब्दार्णवः । क्षामं कृशं शरीरं शरदिकाले जातं उत्पन्नः शारदिज इत्यलुक्समासः, घर्मं आतपः केतक्याः कुसुमस्य गर्भपत्रमिव ग्लपयति ग्लानिं प्रापयति । मालिनीच्छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१६७पृ०)

अत्र मनस्तापोत्पन्ना कार्श्यविधायिनी शरीरकृशतारूपा सीताया ग्लानिः । "निष्प्राणत्वानौजस्यसत्वसंक्षयाणां बलहानिरूपत्वेऽपि विभिन्नहेतुत्वेन ग्लानिदैन्यविषादानां भेदो बोध्यः' इति तर्कवागीशाः ।

(२६) चिन्तां लक्षयति—ध्यानमिति । हितस्य अनाप्तेरलाभाद्धेतोः जातमिति शेषः, शून्यतां संसारस्य शून्यत्वप्रतीतिं श्वासं तापञ्च करोति यत्तत्तथोक्तं यत् ध्यानं भावना सा चिन्ता । नव्यास्तु—"इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्य्याया वैवर्ण्यभूलेखनाधोमुखत्वादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषश्चिन्ता, यदाहुः—

"विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रंसनं तथा ।
इष्टार्थापहृतिः शश्वदुच्छ्वासोच्छवासावधो मुखम् ॥
सन्तापः स्मरणञ्चैव कार्श्यं देहानुपस्कृतिः ।
अधृतिश्चानुभावाः स्युः सा चिन्ता परिकीर्त्तिता' ॥
वितर्कोऽस्याः क्षणे पूर्वं पाश्चात्ये वोपजायते ।" इति वदन्ति ।

(२७) उदाहरति—कमलेण इति ।

कमलेन विकसितेन संयोजयन्ती विरोधिनं शशिबिम्बम् ।
करतलपर्य्यस्तमुखी किं चिन्तयसि सुमुखि ! अन्तराहितहृदया ॥

इति संस्कृतानुवादः । प्रियतमचिन्तानिमग्नां प्रोषितभर्तृकां प्रति सख्या उक्तिरियम् । शोभनं मनोहरं मुखं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे सुमुखि ? अन्तरभ्यन्तर एव आहितं निहितं हृदयं मनो यया सा तथोक्ता, तथा करतले पर्य्यस्तं स्थापितं मुख वदनं यस्याः सा तादृशी, त्वम् अत एव विकसितेन कमलेनारविन्देन तस्य विरोधिनं संकोचविधायित्वाद्रिपुं शशिनश्चन्द्रस्य बिम्बं मण्डलं संयोजयन्ती मेलयन्ती किं चिन्तयसि विचारयसि । एवञ्चात्र करतलमेव रूपकेन विकसितं कमलं, मुखमेव च शशिबिम्बः, तेनेदृशे-

अथ तर्कः—

(२८) तर्को विचारः संदेहाद्भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ १७१ ॥

(२९) यथा—'किं रुद्धः प्रियया-' इत्यादि (१६७ पृ.)।

(३०) एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभेदा इति यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह—

(३१) रत्याद्योऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः।

करतले मुखन्यासात् कमले तद्विरोधी शशिबिम्बः संयोजित एवेति सहृदयाः।

श्लोके नायिकावश्यात्र हितस्य प्रियप्राप्तेरलाभाच्चिन्ता। गीतिश्छन्दः।

यथा वा—

खेदोज्झितामपि तनूमवसादयन्ती विश्वं निरावरणमेव तिरोदधाना।
निद्रां विनापि नयने विनिमीलयन्ती चिन्तापदं कृतवती हृदये ततोऽस्याः॥

(२८) तर्कं लक्षयति-तर्क इति। सन्देहाज्जात इति शेषः। इदं विपर्ययस्याप्युपलक्षकम्, भ्रूशिरोऽङ्गुलीनां नर्तकः सञ्चालकः यो विचारः विविधज्ञानं स तर्को वितर्कः, सन्देहाद्यनन्तरं जायमान ऊहस्तर्क इति फलितम्। अत्र भरतोऽपि—

विचारणादिसम्भूतः सन्देहजननात्मकः।
वितर्कस्त्वभिनेयः स्याच्छिरोभ्रूपक्ष्मकम्पनैः॥ इत्याह।

(२९) उदाहरति—यथेति। किं रुद्धमिति। "किं रुद्धः प्रियया" इत्यादौ नायिकाया प्रियतमानागमनविषये विविधज्ञानात् वितर्कः।

(३०) एते चेति। व्यभिचारिभावलक्षण एव "त्रयस्त्रिंशच्चतद्भिदा" इत्युक्तम्। अत्रापि पूर्वोक्तार्थमाश्रित्यैवेदमुक्तम्—एते च त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिभेदा इति। त्र्युत्तरत्रिंशत्संख्याका इत्यर्थः। उपलक्षणं ज्ञापनं न पुनरक्षरतस्त एवेति नियमनमित्याशयः। एवम्—

"त्रयस्त्रिंशदिमे भावा विज्ञेया व्यभिचारिणः"।

इति भरतोक्तावपि त्रयस्त्रिंशदित्युपलक्षणमित्यवधेयम्।

एतान्युदाहरणानि च व्यभिचारिस्वरूपसद्भावप्रदर्शनपराणि। तेषां क्वचित् प्राधान्ये क्वचिदप्राधान्ये वा न कापि प्रतीतिक्षतिरिति ध्येयम्।

अत्र नव्यास्तु—नन्वेषां व्यभिचारिभावानां कथं संख्यानियमः, मात्सर्योद्वेगदम्भेर्ष्याविवेकनिर्णयक्लैब्यक्षमाकुतुकोत्कण्ठाविनयसंशयधार्ष्ट्यादीनामपि तत्र तत्र लक्ष्येषु दर्शनादिति चेत्? न। उक्तेष्वेवैषामन्तर्भावेण संख्यान्तरानुपपत्तेः। असूयातो मात्सर्यस्य, त्रासादुद्वेगस्य, अवहित्थातो दम्भस्य, अमर्षादीर्ष्यायाः, मतेर्विवेकनिर्णययोः, दैन्यात् क्लैब्यस्य, धृतेः क्षमायाः, औत्सुक्यात् कुतुकोत्कण्ठयोः, लज्जातो—विनयस्य, तर्कात् संशयस्य, चापलाद्धार्ष्ट्यस्य च, वस्तुतः सूक्ष्मे भेदेऽपि नान्तरीयकतया तदनतिरिक्तस्यैवाध्यवसायात्। मुनिवचनानुपालनस्य सम्भवे उच्छृङ्खलताया अनौचित्यात्। एषु सञ्चारिभावेषु मध्ये केचन केषाञ्चन विभावा अनुभावाश्च भवन्ति तथाहि—ईर्ष्याया निर्वेदम्प्रति विभावत्वम्, असूयां प्रति चानुभावत्वम्, चिन्ताया निद्राम्प्रति विभावत्वम्, औत्सुक्यं प्रति चानुभावत्वम् एवमग्रेऽपि स्वयमूह्यमिति वदन्ति।

(३१) रत्यादयोऽपीति। अनियते स्वावस्थितिनियमरहिते स्थायिभावानां ये रसा

तथाहि—शृङ्गारेऽनुच्छिद्यमानतयावस्थानाद् रतिरेव स्थायिशब्दवाच्या हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव । व्यभिचारिलक्षणायोगात् ।

(३३) तदुक्तम्—

'रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।' इति ।

(३४) तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन्रसे संचारित्वमित्याह—

(३५) शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।
इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिः ॥ १७३ ॥

नियतास्तद्भिन्ने इत्यर्थः रसे स्वातिरिक्तस्थायिभाववति रसे रत्यादयोऽपि रतिहासादीनां स्थायिभावानां मध्ये एकैके शृङ्गारादेः स्थायिभावा अपि किं पुनर्निर्वेदादय इत्यर्थः व्यभिचारिणः सञ्चारिभावाः एवञ्च यथासम्भवम् एकत्र रसे अन्यरसीयः स्थायिभावोऽपि सञ्चारिभावो भवितुं शक्नोतीत्याशयः । तथा चाधिकसंख्याया अवश्यं भावित्वात् "त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः" इति पूर्वोक्तस्यान्यूनोपलक्षणत्वमवगन्तव्यम् ।

(३२) कारिकोक्तमुपपादयति–तथाहीति । अनुच्छिद्यमानतया मुख्यत्वात् अन्यभावेनोच्छेत्तुमसमर्थतया धाराप्रवाहेणेत्यर्थः, रतिदम्पत्योरनुरागविशेष एव न तु हासादय इति शेषः । स्थायिशब्दवाच्या इति । यावत्कालं शृङ्गारस्तावत्कालं रतिरवतिष्ठत इति तत्र रतिः स्थायिशब्दवाच्या हासादयस्तु न तु तथेत्याशयः । हास इति क्रोधादेरप्युपलक्षणं तेन हासादय इत्यर्थः । उत्पाद्यमानः कदाचिज्जायमानः परं विलीयमानश्च एतच्चोपलक्षणतया बोध्यम्, व्यभिचार्येवेत्येवकारेण न केवलं स्थायीत्येव तल्लक्षणासम्बन्धादिति तात्पर्यम् । व्यभिचारिलक्षणायोगादिति । उन्मज्जननिमज्जनतारूपस्य कादाचित्कत्वस्य स्पष्टं विद्यमानत्वात् विशेषेण तत्तद्रसपुष्टिजनकत्वेन च "विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः" इति लक्षणसङ्गतेरिति भावः ।

(३३) स्थायिभावोऽपि व्यभिचारिभावो भवतीत्यत्रार्थे बीजं प्रदर्शयति–तदुक्तमिति । रसावस्थमिति । व्याख्यातञ्चैतत्प्रागेव (९७ पृ०) अयमत्र विशेषोऽवधेयः—'परं पदसामर्थ्यादेव रस एव उत्तरकालम् अवस्था यस्य स परं केवलं तादृश एव भावः रत्यादिस्थायित्वं प्रतिपद्यते, अतादृगवस्थस्तु रसान्तर एव सम्भवति स च तत्र यदि उपकारको भवति तदा तदीयस्थायिनि आभिमुख्येन चरणात् व्यभिचारिलक्षणाक्रान्तत्वेन तत्राऽपि व्यभिचारिपदस्य योगरूढत्वात् सोऽपि व्यभिचारी भवति अर्थवशलभ्यमिममर्थमभिप्रेत्य सम्बन्धो ज्ञेयः' इति स्पष्टं विज्ञप्रियादौ ।

(३४) रत्यादयो इत्यादिनोक्तं स्फुटीकर्त्तुमुपक्रमते—तत्कस्येति । तद् तर्हि । स्थायिनः स्थायिभावस्य । सञ्चारित्वम् सञ्चारिभावत्वम् । इत्येवं जिज्ञासा समाधातुमिति शेषः । एवञ्चोत्तरकारिका पूर्वकारिकोत्तरार्द्धस्य व्याख्यानात्मिकेति भावः ।

(३५) शृङ्गारवीरयोरिति । शृङ्गारवीरयो रसयोः उपचाराद्दद्भुतेऽपि हासः हास्यरसीयः स्थायिभावः व्यभिचारितया सञ्चारितया मतः पूर्वैरिति, शेषः, तथा वीरे वीररसे उपलक्षणेन शृङ्गारेऽपि क्रोधः रौद्ररसीयःस्थायिभावः उपचाराद्रागोऽपि व्यभिचारि-

(३६) अथ स्थायिभावः—

(३७) अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः ॥ १७४ ॥

तया मतः । पुनः शान्ते शान्तरसे जुगुप्सा बीभत्सरसीयः स्थायिभावः व्यभिचारितया कथिता उपचारात् शोकोऽपि इत्यादि अन्यत् यथा भयानके भयस्य व्यभिचारित्वम्, भावितबुद्धिभिः काव्यार्थभावनापरिपक्वमनीषिभिः समुन्नेयं निश्चेतव्यम् । एवञ्च हास्ये विस्मयो व्यभिचारी, करुणे भयम् , रौद्रे हासः, भयानके शोकश्च यथासम्भवं व्यभिचारी भवतीति ध्येयम् । अत्रेदं बोध्यम्—अल्पैर्विभावैरुत्पन्नास्त एव। रत्यादयो व्यभिचारिणः, यदा तु प्रधानपरिपोषार्थं सोऽपि बहुविभावजः क्रियते तदा तु रसालङ्कार इति । तदुक्तं रत्नाकरे—

"रत्यादयः स्थायिभावाः स्युर्भूयिष्ठविभावजाः ।
स्तोकैर्विभावैरुत्पन्नास्त एव व्यभिचारिणः ॥" इति ।

(३६) स्थायिभावं निरूपयितुं प्रतिजानीते—अथेति । अथ व्यभिचारिभावप्रतिपादनानन्तरम्—"विभावेनानुभावेने"त्यादिकारिकाऽवशिष्ट एव उद्देशक्रमप्राप्तः स्थायिभावोऽधुना निरूप्यत इति शेषः ।

(३७) अविरुद्धा विरुद्धा वेति । अविरुद्धा अप्रतीपा अनुकूला इति यावत् विरुद्धैरपि भावैः स्थायिनोऽतिरोधानं महाकविकाव्येष्वभिव्यक्तमेव, उदाहरणञ्चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति; विरुद्धा प्रतिकूला वा भावाः यं भावं तिरोधातुं तिरोहितं कर्तुं स्वबोधाऽवसरेऽपि बोधाऽविषयीकर्तुम् अक्षमाः स्वेषामप्रधानत्वादसक्ताः आस्वादो रसः सोऽङ्कुर इवेति तस्य कन्दो मूलमित्यर्थः । अथवा आस्वादस्य रसज्ञानस्य (तरोरिव) अङ्कुरःसूक्ष्मतयाभिनवोद्भेदः प्राथमिकः सम्भवस्तस्य कन्दो मूलभूतः, 'अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि' इत्यमरः, 'कन्दोऽस्त्री सूरणे शस्य मूले जलधरे पुमान्' इति मेदिनी, असौ भावोऽन्तःकरणवृत्तिस्वरूपः स्थायी इति सम्मतः स्थायिभाव इति संज्ञयाऽनुमतः । एवञ्च चन्द्रचन्दनरोलम्बादय उद्दीपनविभावाः शोभाविलासादयोऽनुभावाः आवेगदैन्यश्रमादयो व्यभिचारिभावा वा अनुकूलास्तिष्ठन्तोऽपि अविच्छिन्नभावेन प्रवर्त्तमानां रतिं कदाऽपि तिरोधातुं नार्हन्ति एवमेव भयानके हिंस्रचेष्टादय उद्दीपनविभावाः प्रलयादयोऽनुभावाः मरणादयो सञ्चारिभावा वाऽननुकूलास्तिष्ठन्तोऽपि रतिं तिरोधातुं न शक्नुवन्ति अत एव रतिः स्थायीभावः, इयं रतिर्मदनाविष्टा स्त्रीपुंसनिष्ठैव शृङ्गारस्य स्थायी नत्वन्यथा स्थायिलक्षणायोगात्, एवं हि स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः स्थायीभावः, गुरुदेवतापुत्राद्यालम्बनस्तु व्यभिचारी । तथाचानुगतलक्षणन्तु स्थिरतरत्वे सति रसमूलत्वं स्थायिभावत्वम् । हासस्य हास्यरसमूलत्वेऽपि शृङ्गारे व्यभिचारितया अस्थिरत्वात् शृङ्गारकालेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलोपादानम् । काव्यबहिर्निवेशितायां लौकिकरतेः स्थिरतरत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । रत्याद्यन्यतमत्वं स्थायित्वन्तु केषाञ्चिल्लक्षणमनुपादेयमेव रत्यादीनामेकस्मिन् प्ररूढेऽन्यस्याप्ररूढे व्यभिचारित्वोपगमात् । बहुविभावजन्यत्वं प्ररूढत्वम् , अल्पविभावजन्यत्वं चाऽप्ररूढत्वं बोध्यम् , मानञ्चात्र पूर्वं रत्नाकरमतं प्रदर्शितमेव । नन्वन्तःकरणवृत्तिस्वरूपस्य रत्यादेरा-

(३८) यदुक्तम्—

'स्रक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः ।
न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥' इति ।

आशुविनाशित्वेन यावद्रसमवस्थानाऽसम्भवात् कथं स्थायिभावत्वमिति चेत् ! आप्रबन्धं संस्कारात्मना स्थिरत्वात् यावद्रसप्रतीतिकालमनुसन्धीयमानत्वाच्चामीषां भावानां स्थायित्वोपगमात् । नचान्तःकरणरूपाणामेषामाशुविनाशित्वेन स्थिरत्वस्य दुर्लभत्वात् वासनारूपतया स्थिरत्वं तु व्यभिचारिष्वपि प्रसक्तमिति वाच्यम्, वासनारूपाणाममीषां मुहुर्मुहुरभिव्यक्तेरेव स्थिरपदार्थत्वात् । व्यभिचारिणां मुहुर्मुहुरभिव्यक्तिर्नैव, भवति, तदभिव्यक्तेर्विद्युद्द्योतप्रायत्वात् । यदाहुः—

"विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते नयः ।
आत्मभावं नयत्याशु स स्थायी लवणाकरः ॥
चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बध्यन्तेऽनुबन्धिभिः ।
रसत्वं ये प्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्थायिनोऽत्र ते ॥"

चिरमिति व्यभिचारिवारणाय । अनुबन्धिभिर्विभावादिभिः । तथा—

"सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्त्तिमान् ।
यावद्रसं वर्त्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥" इति ।

नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—

'यथा नराणां नृपतिः शिष्याणाञ्च यथा गुरुः ।
एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह ॥"

अत्र निष्कर्षस्तु—"यथा हि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोदरसमाना अपि पुरुषाः कुलशीलविद्याकर्मशिल्पविचक्षणत्वयुक्ता राजत्वमाप्नुवन्ति तत्रैव मन्दबुद्धयोऽनुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावनुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति तत्र बह्वाश्रितत्वात्स्वामिभूता स्थायिनो भावाः, तत्स्थानीयपुरुषगुणभूता अन्ये-भावास्तान् गुणतया श्रयन्ते परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः। को दृष्टान्त इति । यथा नरेन्द्रो बहुजन-परिवारोऽपि सन् स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषः, बहुषु गच्छत्सु कश्चित् क्वचित् पृच्छति कोऽयमिति स च तमाह राजेत्येव, तथा विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृतः स्थायिभावो रसनाम लभते" इति स्पष्टमाकरे ।

(३८) स्वोक्तिं प्राचां संवादेन द्रढयति—यदुक्तमिति । स्रक्सूत्रवृत्त्येति । स्रक्सूत्रवृत्त्या मालान्तर्गतसूत्रसादृश्येन अन्येषां मणीनामिव स्थितानामिति शेषः, अनुभावादीनां भावानामनुगामुकः व्यङ्ग्यत्वेन समाप्तिपर्यन्तमनुसरणकारी स्थायिभावः तैरन्यैर्भावैर्न तिरोधीयते न बुद्ध्यविषयीक्रियते । किन्तु परं केवलम् असौ पुष्यते रसरूपतां नीत्वा प्रवृद्धः क्रियते पुष्टिमेव प्राप्यत इत्यर्थः । तथा च यथा—मणिभिस्तदाधारभूतं सूत्रं न तिरस्क्रियते प्रत्युत भूष्यते तथान्यैर्भावैः स्थायीभावो न तिरस्क्रियते प्रत्युत परिपुष्टो विधीयते । इत्थञ्च रसो हि मालास्थानीयः, स्थायी सूत्रस्थानीयः, अनुभावादिश्च मणिस्थानीय इति बोध्यम् ।

तद्भेदानाह—

(३९) रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र—

(४०) रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।

(३९) नन्वास्वादस्य वैजात्यविरहेण कथमष्टौ नव वा भेदाः ? स्थायिभेदाद्भेद इति चेत् ! के ते स्थायिनो भावा इत्यपेक्षायामाह—रतिर्हासश्चेति । अत्र रसानामष्टविधत्वस्य स्वाभिमततया स्थायिभावा अपि स्वमते अष्टावेवेति ध्वनयितुम् "अष्टौ प्रोक्ताः" इत्युक्त्वा पुनः शमोऽपि चेत्युक्तम् । अपि चेत्यनेन वत्सलताया अपि परिग्रहो बोध्यः । अतिप्रामाणिकत्वेन भरतमतसिद्धः शमो वत्सलत्वञ्च कथञ्चित् स्थायिभावत्वेन स्वीक्रियते न पुनरन्येषामिति ग्रन्थकर्तुराशयः । शृङ्गारादिरसानां यथासंख्येनैते स्थायिन इत्यर्थः । ते च चित्तवृत्तिविशेषा वासनारूपा इति बोध्यम् ।

(४०) क्रमशः रत्यादिपदार्थान् व्याचिख्यासुराह—रतिरित्यादि । मनसः अनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् उत्कट आवेशः स चानुराग एव पर्य्यवस्यति । एवञ्च प्रेमार्द्रं मनो रतिरित्यर्थः, अनुरागोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव बोध्यः । काव्यमालायान्तु—

"मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ।
आसंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥" इति ।

विशदतरलक्षणन्तु स्त्रीपुंसयोरन्योऽन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः, गुरुदेवतापुत्राद्यालम्बनस्तु व्यभिचारी । भरतस्तु—"रतिर्नाम आमोदात्मको भावः ऋतुमाल्यानुलेपनाभरणप्रियजनपरभवनानुभवनाप्रातिकूल्यादिभिर्विभावैःसमुत्पद्यते, स्मितवचनमधुरवचन भ्रूक्षेपकटाक्षादयास्तत्रानुभावा भवन्ति" इत्याह । वागादीनां वचोभङ्ग्यादीनाम् आदिपदात् वेशपरिग्रहः । वैकृताद्विकाशात् चेतसो विकासः विलक्षणचित्तसंयोगजन्यं ज्ञानम् प्रसारणसद्भाव इति यावत् हास इष्यते, एवञ्च वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा विकासाख्यो हास इति भावः । इष्टनाशादिभिः स्वप्रियस्त्रीपुत्रादिनाशादिभिः, कारणैः चेतसो वैक्लव्यं दुःखविशेषः शोकशब्दभाक् शोकपदवाच्यं शोक इति भावः । अत एवोक्तम्—पुत्रादिवियोगमरणादिजन्मा ।वैक्लव्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषश्शोकः' इति प्रतिकूलेषु विरोधिषु प्रतिपक्ष्यादिष्विति यावत् । तैक्ष्ण्यस्य उत्कटापचिकीर्षाया अवबोधोऽवबोधजनकचित्तविकारविशेषः क्रोध इष्यते ।

अन्ये तु गुरुबन्धुवधादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । अयं च परविनाशादिहेतुः, क्षुद्रापराधजन्मा तु पुरुषवचनासंभाषणादिहेतुः, अयमेवामर्षाख्यो व्यभिचारीति

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥ १७८ ॥
दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विस्मयोद्भवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥ १७९ ॥
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
(क) शमो निरीहावस्थायां स्वात्मविश्रामजं सुखम् ॥ १८० ॥

वदन्ति । कार्यारम्भेषु सन्निकृष्टकार्येषु स्थेयान् स्थिरतरः संरम्भ उत्कट आवेशः उद्योग इति यावत् उत्साह उच्यते ।

केचित्तु—संरम्भः सहर्षं प्रवृत्तिरित्याहुः तन्न विचारसहम्—आद्यप्रवृत्तिरूपस्यारम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवात् वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनास्वाद्यमानत्वाच्च ।

अन्ये तु परपराक्रमदानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्य उत्साह इति वदन्ति । रौद्रशक्त्या शात्रवादेरनिष्टदर्शनसामर्थ्येन जनितं यच्चित्तस्य वैक्लव्यदं विह्वलताजनकं तर्कणमिति शेषः तद्भयम् ।

अन्ये तु "व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लव्याख्यः स भयम् । परमानर्थविषयकत्वाभावे तु स एव त्रासो व्यभिचारीति ।

अपरे तु औत्पातिक प्रभवस्त्रासः, स्वापराधोत्थं भयमिति" वदन्ति । विस्मयोद्भवा विस्मयेन जनिता दोषाणामीक्षणादिभिरवलोकनस्पर्शनादिभिर्या गर्हा निन्दा सा जुगुप्सा । ईक्षणादिभिरित्यत्रादिपदेन घ्राणपरिग्रहः ।

अन्ये तु कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा इत्याहुः । विविधेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु लोकव्यवहारातिक्रान्तेषु अलौकिकेष्वित्यर्थः. पदार्थेषु इन्द्रजालव्यापारादिषु ज्ञातेषु यश्चेतसो विस्फारो विस्तारो स च दृष्टहेतुभ्योऽसंभवित्वज्ञानेन हेत्वनुसन्धाने मनोव्यापाररूपः स तु विस्मय उदाहृतः पूर्वैरिति शेषः, । एवञ्चालौकिक वस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मय इति फलितम् , अत एव हासादस्य भेदः ।

निरीहावस्थायां निस्पृहदशायां स्वस्य जीवस्य आत्मनि परमात्मनि विश्रामो ऽवस्थानं तज्जन्यमित्यर्थः सुखं शमः वत्सलता च स्नेह इति ध्येयम् ।

(क) अत्र शमो निरीहावस्थायामित्यादेरिदं मर्म—"शान्तो नाम नवमो रसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः, नचैतस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते तस्य विषयेषु अलंप्रत्ययरूपत्वात् आत्मावमाननरूपत्वाद्वा । शान्तेश्च निखिलविषयपरिहारजनितात्ममात्रविश्रामानन्दप्रादुर्भावमयत्वानुभवात् ।

तदुक्तम्—कृष्णद्वैपायनेन—

"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥" इति ।

अत एव "सर्व (चित्त) वृत्तिविरामोऽस्य स्थायी" इति परास्तम् । अभावस्य स्थायित्वायोगात् तस्माच्छमोऽस्य स्थायी निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः । स च शमो निरीहावस्थायामानन्दः स्वात्मविश्रमात्" इति प्रदीपे उक्तम् । तर्कवागीशा अपि प्रदर्शितसरणिमेव शरणीकुर्वाणा निर्वेदस्यात्र व्यभिचारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति, उद्योतकारास्तु—विषयेषु अलंप्रत्यय (हेयत्वज्ञानं) रूपस्य आत्मावमाननरूपस्य वा निर्वेदस्य शोकवत् समाधानात् । वस्तुतो रत्यादिकमुपजीव्य हर्षादेरिव तत्त्वज्ञानजनिर्वेदमुपजीव्य शमादिप्रवृत्तेः स एव स्थायी न शमः । न च "क्वचिच्छमः"

इति भरतमुन्युक्तविरोध इति वाच्यम्, शम्यते यस्मादिति व्युत्पत्त्या तस्य निर्वेदपरत्वात्। तृष्णायाः क्षयो यस्मादिति व्युत्पत्त्या तृष्णाक्षयोऽपि निर्वेद एव अत एव "एको न पञ्चाशद्भावाः" इति मुन्युक्तिः सङ्गच्छते, तथाहि अष्टौ स्थायिनः अष्टौ सात्त्विकाः त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिण इत्येवं गणनया हि एकोनपञ्चाशत्त्वम् शमस्यापि भावत्वे त्वाधिक्यापत्तिरिति" वदन्ति। शान्ते निर्वेदस्य स्थायित्वमन्यत्रापि प्रतिपादितम्—

तथाहि—'रतिः शोकश्च निर्वेदक्रोधोत्साहाश्च विस्मयः।
हासो भयं जुगुप्सा च स्थायिभावाः क्रमादमी'॥

ध्वन्यालोकलोचने तृतीयोद्योते अभिनवगुप्ताचार्यपादा अपि—

"एकाश्रयत्वे निर्दोषो नैरन्तर्ये विरोधवान्"

इत्यादिध्वनिकारिकावृत्तिव्याख्यानावसरे "ननु नास्त्येव शान्तो रसः, तस्य तु स्थाय्येव नोपदिष्टो मनुना" इत्याशङ्क्य विचारयन्तः पर्यवसाने—"आधिकारिकत्वेन तु शान्तो रसो न निबद्धव्य इति चन्द्रिकाकारः। तच्चेहास्माभिर्न पर्य्यालोचितम्, प्रसङ्गान्तरात्। मोक्षफलत्वेन चायं परमपुरुषार्थनिष्ठत्वात् सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः। स चायमस्मदुपाध्यायभट्टतौतेन काव्यकौतुके अस्माभिश्च तद्विवरणे बहुतरकृतनिर्णयः पूर्वपक्षसिद्धान्त इत्यलं बहुना" इत्याहुः। अन्येऽपि स्पष्टमेवेत्थमाहुः—

"द्वैपप्रबोधौदासीन्यमतिमुख्यैः सुपोषितः।
विभावाद्यैस्तु निर्वेदस्थायी शान्तो रसः स्मृतः॥"

द्वैतपदेनात्रालम्बनम्, प्रबोधो ब्रह्मसाक्षात्कार उद्दीपनम्, औदासीन्यमनुभावः, मतिर्व्यभिचारीति यथाक्रममूहनीयमिति टिप्पण्यादावपि स्पष्टम्। अत्रेदं विचारणीयम्—न खलु साक्षाच्छ्रीवाग्देवतावताराणां विद्वत्कुलशिरोमणीनां प्रमादो भवितुमर्हति। तथाहि—शम्यते यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तावन्न युक्तिसहा अपादाने घञोऽविधानात्। बाहुलकादपि न अतिप्रसङ्गात्। ननु अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्" इत्यत्र संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वेन तेनैवेष्टसिद्धिः स्यादिति चेत् ? प्रायिकस्य यथाभावेन सिद्धावनभ्यनुज्ञानात्। नच निर्वेद एव स्थायीभाव इत्यर्थं तथोक्तमिति वाच्यम्, शमनं शम इति व्युत्पन्नस्यैव स्थायित्वाङ्गीकारात्। एवमेव पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या 'तृष्णाक्षयशब्दोऽपि निर्वेदपर इत्यपि वक्तुं न शक्यते व्यधिकरणबहुव्रीहेरसार्वत्रिकत्वात् "सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ" इति ज्ञापकस्याप्यनित्यत्वाच्च। अथैवमपि निर्वेदातिरिक्तत्वेन शमस्य स्थायित्वाभ्युपगमे सङ्कलनयैकोनपञ्चाशत्त्वं भावानां कथं सङ्गमिष्यत इति चेत् ?—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतसंज्ञाश्चेत्यष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च—
एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना॥

इत्यत्र शान्तस्यानुक्त्या तत्स्थायिभावशमस्याप्यगणनेनोक्तापत्तेरभावात्। अत एव '"क्वचिच्छम" इत्यादौ क्वचिदित्याद्यपि सङ्गच्छते। निर्वेदस्य तु कथञ्चिदपि शान्तस्थायिभावत्वमनभ्युपेयमेव तस्य हि व्यभिचारित्वेन प्रतिपादनात्।

अत्र केचित्—

"शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंम्भवात्।
अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते॥"

इत्याहुः। तच्चापरे न क्षमन्ते। तथाहि—नटे शमाभावादिति हेतुरसंगतः, नटे रसाऽभिव्यक्ते-

(४१) यथा मालतीमाधवे रतिः । लटकमेलके हासः । रामायणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्यत्रापि ।

(४२) एते ह्येष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परिपुष्टा एव सहृदयानुभवसिद्धाः ।

(४१) उदाहरति—यथेति । मालतीमाधवे तन्नामके भवभूतिकृते प्रकरणे । रतिरिति । मालतीमाधवयोः परस्परालम्बनेति शेषः ।

लटकमेलक इति । लटकानां दुर्जनानां मेलको यत्र तत् शङ्खधरविरचिते प्रहसने इति यावत् । व्यधिकरणबहुव्रीहिरत्र रघुवंशादिवद्बोध्यः । नच लटकान् मेलयतीत्येव कुतो न व्युत्पाद्यत इति वाच्यम् । पस्पशाह्निके वैयाकरणानां लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वप्रतिपादनात् । श्रीहर्षेणाप्युक्तं नैषधे २२ सर्गे—

"भङ्क्तुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्पं पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।
शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽयमेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः॥" इति ॥

हास इति ।"दन्तुरादीनां निरीक्षणादिजन्य" इति शेषः । रामायणे वाल्मीकीयरचिते महाकाव्ये इति शेषः । शोक इति । रामदशरथादिविरहजन्य इति शेषः ।

शम इति । पाण्डवानामिति शेषः । एवमन्यत्रापीति । अन्यत्राऽपि प्रदर्शितातिरिक्तस्थायिभावेऽपि एवमूहनीया इत्यर्थः । तथाहि—माघे पञ्चदशसर्गे क्रोधः । वेणीसंहारे उत्साहः । शाकुन्तलपञ्चमांशावतारे जालुकस्य भयम् । मालतीमाधवे पञ्चमाङ्के श्मशाने जुगुप्सा, नच मूले रतिः स्थायीभाव उक्त इति तद्विरोध इति वाच्यम्, तस्य प्राधान्याशयेन प्रतिपादनात् , उत्तररामचरिते सप्तमाङ्के विस्मयः । रघुवंशतृतीयसर्गे बहुशो वात्सल्यम् ।

(४२) अवसरक्रमेण "अविरुद्धा विरुद्धा वा" इत्यादिकारिकां विवृणोति—एते हीति । रत्यादयो हीत्यर्थः । एषु स्थायिभावपरिणत शृङ्गारादिरसेषु अन्तरा मध्ये मध्ये

रनङ्गीकारात् । सामाजिकानां शमवत्वेन तत्र रसोद्बोधे बाधकाभावात् । नच नटस्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तस्य भयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसङ्गत्यापत्तेः । यदि च नटस्य क्रोधादेरभावेन वास्तवतत्कार्याणां वधबन्धादीनामुत्पत्त्यसम्भवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाभ्यासादित उत्पत्तौ नाऽस्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथ नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्त्वात् सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः शान्तस्य कथमुद्रेक इति चेत् ? नाट्ये शान्तरसमभ्युपगच्छद्भिः फलबलात्तद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन् विरोधिताया अकल्पनात् । विषयचिन्तासामान्यस्य तत्र विरोधित्वस्वीकारे तदीयालम्बनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य पुराणश्रवण—सत्सङ्ग-पुण्यवन तीर्थावलोकनादेरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः । अत एव च चरमाध्याये सङ्गीतरत्नाकरे—

"अष्टावेव रसा नाट्ये इति केचिदचूचुदन् ।
तदचारु यतः कंचिन्न रसं स्वदते नटः ॥"

इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । यैरपि नाट्ये शान्तो रसो नास्तीत्यभ्युपगम्यते तैरपि बाधकाभावान्महाभारतादिप्रबन्धानां शान्तरसप्रधानताया अखिललोकानुभवसिद्धत्वाच्च काव्ये सोऽवश्यं स्वीकार्यः, इत्यलं पल्लवितेन ।

(४३) किं च—

(४४) नानाभिनयसंबन्धान्भावयन्ति रसान्यतः ।
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्थायिसंचारिसात्त्विकाः ॥ १८१ ॥

(४५) यदुक्तम्—
'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्'

(४६) अथ रसस्य भेदानाह—

(४७) शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥ १८२ ॥

"अथाऽन्तरेऽन्तरा । अन्तरेण च मध्ये स्यु" रित्यमरः । विरुद्धैः प्रतीपैः अविरुद्धै-रनुकूलैश्च भावैरुद्दीपनादिभिः अनुच्छिन्ना बुद्धिविषयीभूताः । ननु कथं परिपुष्टा इति जातमत आह—सहृदयेति ।

(४३) भावानां विशेषलक्षणान्युक्त्वा सामान्यलक्षणमाह—किं चेति ।

(४४) नानाभिनयेति । यतो यस्मात्, दृश्यकाव्ये वेशचेष्टादिभिर्नायकसदृशीकरण-मभिनयः श्रव्ये पठनं श्रवणं वा तत्सम्बन्धान् तद्व्यङ्ग्यान् नानारसान् भावयन्ति बोध-यन्ति, तस्मादमी स्थायि सञ्चारि–सात्त्विका भावा भावसञ्ज्ञकाः प्रोक्ताः । अनुभावमात्र द्योतनाय सात्त्विकपदम्, नच विभावानुपादाने न्यूनतेति शङ्क्या, बहुवचनेन तद्ग्र-हणस्याऽपि सम्भवात् ।

(४५) ननु विभावादीनां भवन्मते भावसंज्ञकत्वे किं मानमित्याशङ्कां समाधित्सुः स्वाभिमते प्राचां सम्मतिं दर्शयति—यदुक्तमिति । सुखदुःखादिभिरिति । सुखं शमः, दुःखं शोकः, आदिना रत्यादिपरिग्रहः । तथा च यस्मात् सुखदुःखादिभिः स्थायिभावैस्त-द्भावभावनं सामाजिकानां तत्तन्मयत्वबोधनं तस्मात् विभावादिसमुदायो भावो भाव-संज्ञकः । भावयति सामाजिकान् सुखित्वदुःखित्वादिरूपेण परिणमयतीति व्युत्पत्तिलभ्यो भावः । भरतस्तु—

"यथा बीजाद्भवेद्वृक्षो वृक्षात्पुष्पं फलं यथा ।
तथा मूलं रसाः सर्वे तेषु भावा व्यवस्थिताः ॥
विभावेनाहृतो योऽर्थस्त्वनुभावेन गम्यते ।
वागङ्गसत्त्वाऽभिनयैः स भाव इति संज्ञितः ॥
वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाऽभिनयेन च ।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥" इत्याह ।

(४६) एवं सपरिकरस्य रसस्य स्वरूपं निरूपयितुमुद्दिशति—अथेति । अथ विभावा-दिरसव्यञ्जकगणनिरूपणानन्तरम्, प्रसङ्गसङ्गत्या तद्व्यङ्ग्यस्य रसस्य प्रकारान्निरूप-यतीत्यर्थः ।

(४७) शृङ्गारेति । शृङ्गारस्य सर्वैरेवालङ्कारिकादिभिः रसप्रकारगणनायां प्रथममुपा-त्तत्वादत्रापि ग्रन्थकृद्भिस्तथैवादृतमिति वेदितव्यम् । अष्टाविति । सात्त्विकबहुलगीतवा

तत्र शृङ्गारः—

(४८) शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥ १८३ ॥
परोढां वर्जयित्वा तु वेश्यां चाननुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥ १८४ ॥

घ्यादिपूर्वकपुराणवृत्तानुकाराभिनयाश्रयत्वेन महर्षिणा भरतेनोक्तः, अभिनवगुप्ताचार्या अपि तथैव, अमरसिंहादयोऽप्येवमेवेति स्वमते रसानामष्टविधत्वस्य बहुवादिसम्मततया युक्तिसिद्धतया चाष्टविधत्वमेवेति द्योतयितुम् "अष्टौ रसाः" इत्युक्त्वा "शान्तस्तथा मतः" इति भङ्गीविशेषेण वाक्यान्तरेण परमतत्वद्योतनायोक्तम् । तथापदेन भरतसम्मतो वत्सलोऽपि ग्राह्यः । गोस्वामिनस्तु—प्रेमादयः षोडशप्रकारा रसाः, दशप्रकारा भरतरभसौ नवप्रकारा रत्नकोषादयः चत्वार एवाभियुक्ता इति निरूपयन्ति किन्तूक्तदिशा भरतमुनेरतिप्राचीनतया महाप्रमाणिकतया च तत्सम्मतः शान्तो वत्सलश्च रसतया कथञ्चिदङ्गीक्रियते न पुनर्गोस्वामिनामित्यभिप्रायः कारिकया स्पष्टं सूचितम् । यत्तु वागीशाः—"अष्टाविति नाट्याभिप्रायेण शान्तस्य नाट्ये तादृक्पुष्टिविरहात्-तदुक्तम्—"अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः" इति वदन्ति तन्न विचारसहम्, राजानकमम्मटाचार्यैः "अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः" इत्युपक्रम्य "शान्तोऽपि नवमो रसः" इत्युपसमहार्युस्तेन तद्विरोधस्य स्पष्टत्वात् । मुनिनाऽप्युक्तम्—

"शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च काव्ये नव रसाः स्मृताः ॥" इति ।

एवञ्च निरतिशयसुखास्वादनलक्षणत्वादेक एव रसो न विशेषाः सन्तीति वादिनां मतमविचारितरमणीयमात्रम् अत एवोक्तम्—

'यत्कारणञ्च कार्यञ्च ये च स्युर्व्यभिचारिणः ।
स्वरूपं यच्च तद्भावाद् शृङ्गारादिभिदाः स्मृताः ॥" इति ।

(४८) शृङ्गारादीनामुद्देशक्रमेण लक्षणं निरूपयति—शृङ्गं हीति । हि तथाहि, शृणाति चरमदशाप्रापणेन हिनस्ति कामुकानिति शृङ्गं मन्मथोद्भेदः । शॄ हिंसायाम्' इत्यस्माद्धातोः "शृणातेर्ह्रस्वश्च" इत्युणादिगुन्नुड्ह्रस्वाः । शृङ्गशब्दस्येहोत्कर्षाद्यर्थलाभेऽपि योगजशक्त्या मरणावधिको मान्मथो व्यापार इति व्यज्यते । मन्मथोद्भेदस्य शृङ्गमिति नामान्तरम् । तस्यागमनं प्राप्तिरेव हेतुर्यस्य सः शृङ्गारो रसः वीतरागाणां रसानुत्पत्तेः । प्रायेण बाहुल्येन उत्तमाप्रकृतिमूलम् आलम्बनं यस्य स तथोक्त इष्यते । प्राय इत्यनेन पदेनैतत्सूचितम्-यत्, अधमालम्बनेनापि शृङ्गारो भवत्येव परन्तु स शृङ्गाराभासव्यपदेश्यः । स्वयमेव वक्ष्यति-"अधमपात्रतिर्यगादिगते" इत्यादिना । एवञ्च शृङ्गं ऋच्छति स्वकारणत्वेन प्राप्नोतीति शृङ्गारपदव्युत्पत्तिरप्यवधेया । शृङ्गोपपदात् ऋच्छतेः कर्मण्यण् । तत्र मन्मथोद्भेदस्य विशेषनिर्देशादुभयोरप्येतद्रसप्रकृतिभूतयोः स्त्रीपुंसयोः परस्परं प्रौढतरानुरागहेतुकत्वमस्य सूचितम् । अनुरागस्यैकनिष्ठत्वे हि रसाभास इत्यप्यनुसन्धेयम् । अत्र शृङ्गारे परोढाम् अन्यविवाहिताम् अनुरागिणीमपि स्त्रियम् अननुरागिणीं अनुरागशून्यां वेश्यां गणिकाञ्च वर्जयित्वा विद्यमानाः सर्वा अन्या नायिका

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् ।
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥ १८५ ॥
त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्य जुगुप्सा व्यभिचारिणः ।
स्थायिभावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥

(४९) यथा—'शून्यं वासगृहम्—' इत्यादि (३१पृ.) । अत्रोक्तस्वरूपः पतिः, उक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सहृदयविषयो रतिभावः शृङ्गाररसरूपतां भजते।

(५०) तद्भेदावाह—
विप्रलम्भोऽथ संभोग इत्येष द्विविधो मतः ॥ १८६ ॥

दक्षिणाद्या नायकाश्च आलम्बनं स्युरित्यन्वयः । अनेन च परकीयायाः कन्याया अनुरागिण्या वेश्यायाश्च आलम्बनत्वमभिलषितम् । परोढायाम् अननुरागिण्यां वेश्यायाञ्च रतौ तु शृङ्गाराभासत्वमित्यपि द्योतितम् । रोलम्बो भ्रमरस्तस्य रुतं झङ्कारशब्दः । आदिना रहःस्थानयौवनकोकिलकूजनादिकञ्च उद्दीपनम् उद्दीपनविभावः । नायकनायिकयोः भ्रूविक्षेपः कटाक्षः आदिपदात् मुखविकसनहस्तसङ्केतादिकञ्च । औग्र्यं मरणम् आलस्यं जुगुप्सां बीभत्सरसस्थायिभावरूपां घृणाञ्च त्यक्त्वा वर्त्तमानाः सर्वेऽपि निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः भवेयुः ।

अत एव मरणादयो व्यभिचारिभावाः प्रतिकूला इति स्थायिभावव्याख्यायां प्रतिपादितमस्माभिः । रतिः निरुक्तलक्षणानुराग इत्यर्थः स्थायीभावः । ननु श्यामवर्णस्यास्य कथमुत्तमप्रकृतिप्रायत्वमत आह···विष्णुदैवत इति । विष्णुर्दैवतं देवतास्य विष्णुदैवतः । एवञ्च नायकनायिकयोः परस्परमाश्लेषनिबन्धनम्–असाधारणं सुखमुत्पद्यते, सुखमात्रमेव च केवलं सत्त्वगुणजन्यम्, सत्त्वगुणस्याधिनायकश्च विष्णुरित्यत उभयोरपि मुख्यत्वाच्च शृङ्गाररसो विष्णुदैवत एवोचित इति भावः । अत एवायं श्यामवर्णः सङ्घटते तत उत्तमप्रकृतिप्रायत्वमिति बोध्यम् । ननु ज्ञानमात्ररूपस्य रसस्य श्यामवर्णत्वं कथमिति चेत्? काल्पनिकत्वेनाभ्युपगमात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

(४९) लक्ष्यं निरूप्य तत्र लक्षणं सङ्घटयितुमाह—यथेति । शून्यमिति । शृङ्गारस्योदाहरणमिति शेषः । व्याख्यातञ्च पूर्वमेवैतत् पद्यम् (३१पृ०) उक्तस्वरूप इति । उक्तो निद्राव्याजमुपागतस्येत्यादिनोक्तं स्वरूपं यस्य स तादृशः । उक्तस्वरूपेति । उक्तं "शयनादुत्थाय" इत्यादिनाभिहितं स्वरूपं यस्याः सेति तादृशी । बालाऽचिराद्विवाहिता नायिकेत्याशयः । आलम्बनविभावावित्यत्र द्विवचनोपादानमुभयोरेवालम्बनविभावत्वमिति द्योतनाय अन्यथोद्देश्यविधेयभावकल्पनाद्द्विवचनं न स्यादेवेति विभावनीयम् ।

सहृदयो रसज्ञानयोग्यसभ्यस्तेषां विषयो रतिभावः चमत्कारिभावेनानुरागाविर्भावः। शृङ्गाररसरूपतां शृङ्गाररसस्वरूपत्वम् । अत्र शृङ्गारः सम्भोगाख्यः ।

(५०) तद्भेदाविति । तद्भेदौ शृङ्गारभेदौ । विप्रलम्भ इति । एष शृङ्गारः । विप्रलभ्यते मदनेन प्रताप्यते नायको नायिका च यत्र स विप्रलम्भः विशेषेण प्रलम्भ ईर्ष्यादिना

रतेरुच्छेदो लक्षणया तन्मूलरस इति तात्पर्यम्। सम्भुज्यतेऽन्योन्यमुपभुज्यते यत्र स सम्भोगः ईर्ष्याराहित्यादिनाऽत्र रतेरुन्मेषो लक्षणया तन्मूलो रस इति तात्पर्यम्।

तर्कवागीशास्तु—यत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रतिरस्ति, नायिका नायको वाऽभीष्टं नायकं नायिकां वा नोपैति नोपभुङ्क्तेऽसौ विप्रलम्भ इत्यर्थः। तथा च—उपभोगाभावसंवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ इत्यर्थः। करुणादौ शोकोद्दीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति। सम्भोगेऽतिव्याप्तिवारणायोपभोगाभावेति। विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे संस्कारे वाऽतिव्याप्तिवारणाय रस इत्यर्थः। अन्ये तु यत्र दुःखसंवलितत्वाद्रतिर्न प्रकृष्टाऽभीष्टमुपैति विषयीकरोति स विप्रलम्भ इति व्याकुर्वन्ति तन्न करुणेऽतिव्याप्तेः। यदि च यत्रेत्यस्य "शृङ्गार" इति व्याकारात् करुणे नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा "अभीष्टमुपैतीत्यस्या" नर्थक्यम् अभीष्टविषयकरतेरेव शृङ्गारत्वेन परिणामात्। अपरे तु—नायिकादिर्निरभीष्टं नोपैति न सङ्गच्छते तथाचाभीष्टविच्छेदाभावेनातिव्याप्तेः। केचित्तु—

संयोगः सुखसम्भिन्नो विप्रलम्भस्तु दुःखयुक्।
रतिस्तयोः प्रकर्षः स्यादाधिक्यात्सुखदुःखयोः॥

इति दर्शनात्—

दुःखासंवलितरतिस्थायिभावको रसो विप्रलम्भ इत्याहुस्तन्न, प्रणयमाने दुःखायोगादव्याप्तेः" इति विविण्वते। ईर्ष्यादिनिमित्तिकादिति प्रवेशे तु न कोऽपि दोषलेशः। आदिपदेन प्रणयमानगुरुजनाधीनत्वप्रवासादीनां परिग्रहः। अत एव हि रसगङ्गाधरकाराः—शृङ्गारो द्विविधः—संयोगो विप्रलम्भश्च। रतेः संयोगकालावच्छिन्नत्वे (परस्परसंयोगजन्ये रतेः यत्र स्थितिरित्याशयः, प्रथमः। वियोगकालावच्छिन्नत्वे द्वितीयः। संयोगश्च न दम्पत्योः सामानाधिकरण्यम्, एकतल्पशयनेऽपीर्ष्यादिसद्भावे विप्रलम्भस्यैव वर्णनात्। एवं वियोगोऽपि न वैयधिकरण्यम्, दोषस्योक्तत्वात् पृथक्स्थानस्थितावपि हृदये रतेः सत्त्वे, ईर्ष्यादीनाञ्चासत्त्वे वियोगो न भवति, अपि तु संभोग एवेति, वैयधिकरण्यस्य विप्रयोगलक्षणत्वे दोष एवेत्यभिप्रायः) तस्माद्द्वाविमौ संयोगवियोगाख्यावन्तःकरणवृत्तिविशेषौ। यत्संयुक्तो वियुक्तश्चास्मीति धीः। तत्राद्यो यथा—

शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान्।
दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते॥' इति।

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाक्षिप्तस्य रहः स्थानादेरुद्दीनस्य, च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य त्रपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचारिणः संयोगाद्रतिरभिव्यज्यते। द्वितीयो। यथा—

वाचो माङ्गलिकीः प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जने
केलीमन्दिरमारुतायनमुखे विन्यस्तवक्त्राम्बुजा।
निःश्वासग्लपिताधरोपरिपतद्बाष्पार्द्रवक्षोरुहा
बाला लोलविलोचना शिव-शिव-प्राणेशमालोकते॥

अत्राप्यालम्बनस्य नायकस्य; निश्वासाश्रुपातादेरनुभावस्य, विषादचिन्तावेगादेश्च व्यभिचारिणः, संयोगाद्रतिरभिव्यज्यमाना वियोगकालावच्छिन्नत्वाद्विप्रलम्भरसव्यपदेशहेतुरित्याहुः।

तत्र—

(५१) यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

(५२) अभीष्टं नायकं नायिका वा ।

(५३) स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥१८७॥

तत्र—

(५४) श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ १८८ ॥

(५५) श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।
इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

(६१) विप्रलम्भं निरूपयति—यत्रत्विति । तु शब्दः किन्त्वर्थे यत्र शृङ्गारे रतिर्नायकनायिकयोः परस्परानुरागः प्रकृष्टा अतीववृद्धिं गता, तु किन्तु अभीष्टं नायकं नायिका नायिकां नायकं वा न उपैति केनचित्कारणेन यथेच्छं न प्राप्नोति असौ स विप्रलम्भः । तथा चोभोगाभावसंवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ इत्याशयः ।

(६२) अभीष्टमिति । इत्यस्येति शेषः । नायकम् इत्यर्थं इति शेषः अत्राभीष्टमित्यस्य हि लिङ्गव्यत्यासेनाभीष्टां नायिकामित्यर्थो ज्ञेयः ।

(६३) अथास्य चतुर्विधत्वमुपपादयति—स चेति । स च सोऽपि विप्रलम्भ इत्यर्थः। चतुर्धेति । चतुष्प्रकार इत्यर्थः । "इदमुपलक्षम्, विरहोऽपि वेदितव्यः स च गुर्वादिपराधीनत्वाद्भवनि । सङ्गमप्रतिरोधो यथा—"किं रुद्धः प्रियया" (१८९ पृ०) इत्यादौ । अन्यथा तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्टयानन्तर्भावाल्लक्ष्यत्वाभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसङ्गात्" इति तर्कवागीशाः ।

(६४) तत्र प्रथमं पूर्वरागं निरूपयति—श्रवणाद्दर्शनाद्वेति । श्रवणात् (सौन्दर्यादिगुणानामाकर्णनात् रूपस्य दर्शनाद्वापि मिथोऽन्योन्यं 'संरूढरागयोरुत्पन्नप्रेमयोः नायकनायिकयोरन्योन्यमप्राप्तौ परस्परासङ्गमे यो दशाविशेषोऽवस्थाभेदः स प्राप्तेः पूर्वस्मिन् काले रागः पूर्वराग उच्यते । अन्योन्यमुत्पन्नानुरागयोर्नायकनायिकयोः स्वध्वंसानधिकरणसमयप्राप्तिप्रागभावसमयवृत्तिरवस्थाविशेषः पूर्वराग इति परमार्थः । स्वपदेन प्राप्तेर्ग्रहणम्, तेन प्राप्त्यनन्तर्वर्त्तिप्रवासेनाऽतिव्याप्तिः, लक्षणस्यानागमनात् । अत एवायं पूर्वरागः कन्यारूपायामेव नायिकायां भवितुमर्हति । यथा-नलदमयन्त्युषानिरुद्धमालतीमाधवादिषु ।

(६५) ननु श्रवणादिकं कुतः स्यादित्यत आह—श्रवणंत्विति । तत्र पूर्वरागे दूतो निसृष्टार्थ इति लक्षणलक्षितः, बन्दिनः स्तुतिपाठकाः, अत्र दूतपदं दूत्याः बन्दिपदञ्च द्विजादीनामप्युपलक्षणम् । श्रवणादीनां यथाक्रममुदाहरणानि तु—
नैषधे—नलदमयन्त्योः दूतबन्द्यादिमुखेभ्यः श्रवणम् । मालतीमाधवे-बुद्धिरक्षितायाः सख्याः मुखात् मकरन्दस्य सख्या मदयन्तिकया श्रवणम् । "कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीम्" इति वक्ष्यमाणपद्ये प्रियतमेन प्रियतमाया इन्द्रजाले दर्शनम्, इदमुपलक्षणं मायिकदर्शितद्रव्यजातस्य । मालविकाग्निमित्रे-अग्निमित्रेण चित्रे (लिखिते द्रव्ये) मालविकाया दर्शनम् ।

(५६) अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च ।
उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥१६०॥

(५७) अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् ।
उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १६१ ॥
अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् ।
व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १६२ ॥
जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

शाकुन्तले—दुष्यन्तशकुन्तलयोः साक्षाद्दर्शनं प्रत्यक्षावलोकनम् । श्रीमद्भागवते—उषया अनिरुद्धस्य स्वप्ने दर्शनम् ।

(९६) अभिलाष इति । चिन्ता वक्ष्यमाणस्वरूपं चिन्तनम् । स्मृति (ध्यानं) श्च गुणकथनं चोद्वेग (व्याकुलता) श्च संप्रलापश्चेति तादृशाः, जड़ता निश्चेतनत्वम् मृतिमंरणम् ।

अत्र पूर्वरागे दश दशप्रकाराः कामकृता रतिजन्यदशाः कामदशाः नायकनायिकयोरवस्थाः, भवन्तीति शेषः ।

(९७) उक्तकारिकायां स्वदृष्ट्यास्पष्टानि पदानि व्याकरोति ग्रन्थकारः—अभिलाष इति । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । नायकनायिकयोरन्योऽन्यमेवेति शेषः । अन्यत्राप्येवमेव । प्राप्तेर्नायकसङ्गस्योपायतत्प्रतिरोधनिराकरणैकान्ततदुपयोग्युत्तरादेश्चिन्तनम्, चेतनाचेतनेष्वपि जड़ाजडेष्वपि पदार्थेषु अपरिच्छेदो विशेषनिर्द्धारणाभावो विवेकाभाव इति यावत्, उन्मादः । एतेनायुर्वेदोक्तोन्मादलक्षणमत्र नाभीष्टमिति द्योतितम् । चेतसो भृशं बहुभ्रमणात् चञ्चलत्वेन अलक्ष्यवाक् लक्ष्यशून्यवल्गनं निर्विषयं वच इत्यर्थः, प्रलापः संप्रलापः स्यात् । दीर्घनिःश्वासः, अङ्गस्य पाण्डुता कृशता, आदिपदात् सुखश्रीविहीनादयश्च व्याधिः, न त्वायुर्वेदोक्तो विषमज्वरादिरिति भावः । एतेन व्याधिः पीड़ाज्वरादिरिति व्याख्यानं कस्यचिदनुपादेयमेवेत्यवधेयम् । अङ्गानां करचरणाद्यवयवानां हीनचेष्टत्वं स्वस्वकार्यासमर्थत्वम्, तथा मनसो हीनचेष्टत्वम् अन्यभावनारहितत्वञ्च जड़ता स्यात् । शेषम् अवशिष्टं स्मृतिगुणकथनोद्वेगमृतिरूपं चतुष्टयं स्पष्टमतिप्रसिद्धमतो न व्याख्याता अमीति भावः । ग्रन्थकृदनुक्तमपि स्मृत्यादिकं सुखबोधाय प्रदर्श्यतेऽस्माभिः, तथाहि—

"द्वेषो यत्राऽन्यकार्येषु तदेकाग्रं च मानसम् ।
श्वासैर्मनोरथैश्चापि चेष्टास्ता स्मृतिरुच्यते" ॥
"सौन्दर्यहसितालापैर्नास्त्यन्यस्तत्समो युवा ।
इति वाणी भवेद्यत्र तदुक्तं गुणकीर्त्तनम् ॥"
"यस्मिन्नरम्यमरम्यं वा न च हर्षाय जायते ।
प्रद्वेषः प्राणितव्येऽपि स उद्वेगोऽभिधीयते ॥"

(५८) क्रमेणोदाहरणानि—

(५९) 'प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥'

(६०) अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः ।

(६१) 'कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीं साक्षाल्लक्ष्मीं मनोभुवः ।
इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम् ॥'

(६२) अत्र कस्याश्चिन्नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य नायकस्य चिन्ता ।

"श्वासप्ररोदनोत्कम्पवसुधोल्लेखनैरपि ।
व्यापारो जायते यत्र स उन्मादो निरूप्यते ॥"

(९८) एवमभिलाषादीन् व्याख्याय सम्प्रति यथाक्रममुदाहर्तुमाह—क्रमेणोदाहरणानीति । क्रमेण यथोक्तपौर्वापर्येण उदाहरणानि अभिलाषादिकामदशानामित्यर्थः । प्रदर्श्यन्त इति शेषः ।

(९९) प्रेमार्द्रा इति । मालतीमाधवे पञ्चमाङ्के मालतीप्राप्त्यै श्मशानसाधने प्रवृत्तस्य माधवस्याभिलाषोऽयम् । अयं मम अहमस्येत्याकारकः पक्षपातविशेषः प्रेम तेन आर्द्राः स्निग्धाः । प्रेमाभिव्यञ्जका इति यावत् । तथा प्रेमेवावलोकनादिना प्रकर्षं नीतम् अपराधसहस्रेणाऽप्यविचालितं वा प्रणयः तं स्पृशन्तीति प्रणयस्पृशः प्रणययुक्ताः । तथा परिचयान्मुहुर्मुहुर्दर्शनात् दृढासंगाद्वा उद्गाढः (स्थिरतया) निःशेषमुत्सारितगुर्वादिपारतन्त्र्यः रागस्य सुरतेच्छायाः तस्योदयो यासु तथाभूताः । मुग्धदृशः सुन्दरनयनायाः मालत्याः निसर्गेण स्वभावेन मधुरा मनोहरास्तास्ता पूर्वानुभूताश्चेष्टाः दर्शनहसितादिरूपा मयि (पुनः) भवेयुः आशंसायां लिङ् । अत एव आशंसया मनोरथेन परिकल्पितासु संकल्पविषयीभूतास्वपि किं पुनरनुभूतास्वित्यपि शब्दार्थः । यासु चेष्टासु क्षणात् बाह्यकरणस्य चक्षुरादेरिन्द्रियस्य व्यापारं विषयग्राहित्वं रूपादिस्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यं रुणद्धीति तादृशः अन्तःकरणस्य मनसः आनन्देन सान्द्रो घनः लयः तन्मयत्वं भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८पृ०)

अत्र मालती आलम्बनम् , तद्विलासानुस्मरणमुद्दीपनम् , आशंसानुभावः, तद्व्यङ्ग्योत्कण्ठा व्यभिचारिभावः, रतिः स्थायिभावः ।

(६०) अभिलाषं सङ्गमयति—अत्रेति । मालत्याः साक्षादात्मना दर्शनं तेन प्ररूढरागस्य । अभिलाषो मालतीविषयक इति शेषः ।

(६१) चिन्तामुदाहरति—कथमीक्षे इति । इन्द्रजालावलोकितस्वरूपां नायिकां प्रति कामिदूत्या उक्तिरियम् । मनोभुवः कामस्यापि लक्ष्मीं सेवनीयस्वरूपां कुरङ्गाक्षीं मृगनयनां कथं हतभाग्योऽहं केन प्रकारेण साक्षात् प्रत्यक्षमीक्षे पश्येयम् इति चिन्तया शोकेन आकुलो विह्वलः कान्तो नायकः निशिथिनीं समग्रां क्षपां व्याप्यापि निद्रां (कर्म) न एति लभते ।

(६२) उदाहरणं सङ्गमयितुमाह—अत्रेति । इन्द्रजालस्यानिर्वचनीयदृश्यस्य दर्शनं

इदं मम ।

'मयि सकपटम्'-इत्यादौ (२३६पृ०) नायकस्य स्मृतिः । 'नेत्रे खञ्जनगञ्जने''-इत्यादौ (१६२पृ०) गुणकथनम् । 'श्वासान्मुञ्चति' —इत्यादौ (२०३पृ०) उद्वेगः ।

(६३) 'त्रि भागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत क्व ।
नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥'

अत्र प्रलापः ।

'भ्रातर्द्विरेफ'—इत्यादौ (२३५पृ०) उन्मादः ।

तेन प्ररूढो रागो यस्य तस्य तथोक्तस्य । चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनं लक्ष्यत इत्याशयः । एवमेव—

"मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।
का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदलज्जा ॥"

अत्रापि नलगुणश्रवणात् दमयन्त्यास्तत्प्राप्त्युपायादिचिन्तनाच्चिन्ता ।

"मयि सकपटम्" (२३६पृ०) इत्यादौ स्मृत्याख्योदाहरणे इत्यर्थः ।

नायकस्य स्वप्रियादर्शनप्ररूढरागस्येत्यर्थः ।

उदाहरणान्तरं यथा नैषधे—

"अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां सङ्कल्पसोपानततिं तदीयाम् ।
श्वासान् स वर्षत्यधिकं पुनर्यद् ध्यानात्तवत्वन्मयतामवाप्य ॥

अत्र नलस्य दमयन्त्याः स्मृतिः ।

"नेत्रे खञ्जनगञ्जने" (१३६ पृ०) इत्यादौ प्ररूढयौवनोदाहरण इत्यर्थः ।

उदाहरणान्तरं यथा शाकुन्तले—

"अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥

अत्र दुष्यन्तस्य शाकुन्तलागुणवर्णनम् । "श्वासान्मुञ्चति"(२०३पृ०)इत्यादौ तपनोदाहरणे।

(६३) त्रिभागशेषास्विति । कुमारसम्भवे पार्वतीसख्या विजयाया जटिलवेशप्रच्छन्नं महेशं प्रत्युक्तिरियम् । किं चेति चार्थः । शिष्यते इति शेषः कर्मणि घञ् । त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषासु अवशिष्टासु । यद्वा रात्रेस्त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वात्तृतीयो भागस्त्रिभागः । संख्या शब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते, यथा शतांशः सहस्रांश इति । त्रिभागः शेषो यासां तासु निशासु रात्रिषु क्षणं क्षणकालं नेत्रे नयने निमील्य मीलयित्वा सहसा सद्यः हे नीलकण्ठ क्व व्रजसि गच्छसि इति इत्थम् अलक्ष्या निर्विषया वाक् वाक्यं यस्याः सा तादृशी, तथा असत्यं मिथ्या शिवस्य कण्ठे कण्ठदेशे अर्पितं स्थापितं बाहुबन्धनं यया सा, यद्वा असत्यस्य अलीकदृष्टस्य शिवस्य कण्ठे अर्पितं बाहुबन्धनं यया सा तथोक्ता तथासती पार्वती सहसैव व्यबुध्यत विबुद्धितवती । विरहवशादस्या निद्रैव नायाति कदाचिद् यद्यायाति तर्हि स्वप्नेऽपि शिवमेवं पश्यतीति भावः । अत्र सम्प्रलापापरपर्यायः प्रलापो लक्ष्यत इति मूलकारः । मल्लिनाथस्तु—एतेन "जागरोन्मादौ सूचितौ" इत्याह तयोरपि सम्भवात्तदुक्तमपि सङ्गच्छत एवेत्यवधेयम् । वंशस्थं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (२०६पृ०) "भ्रातर्द्विरेफ"इत्यादौ (२३५पृ०) उन्मादाख्यसात्त्विक-

(६४) "पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः ॥"

अत्रव्याधिः ।

(६५) 'भिसणीअलसअणीए निहिअं सव्वं सुणिच्चलं अङ्गं ।
दीहो णीसासहरो एसो साहेइ जीअइत्ति परं ॥'

अत्र जड़ता । इदं मम ।

भावोदाहरणे । उन्मादस्तन्नामधेया कामदशेति भावः । उदाहरणान्तरं नैषधे यथा—

"निमेति रुष्टाऽसि किलेत्यकस्मात् स त्वां किलापैति हसत्यकाण्डे ।
यान्तीमिव त्वामनुयात्यहेतोरुक्तस्त्वयेति प्रतिवक्ति मोघम् ॥"

अत्र नलस्यापरिच्छेदादुन्मादः ।

(६४) व्याधिमुदाहरति—पाण्डिवति । मालतीमाधवे मालत्यां तद्विरहावस्थां पृच्छन्त्या लवङ्गिकाया उक्तिरियमिति विज्ञप्रियायाम्, परन्तु प्रचलितपाठे नोपलभ्यतेऽतः अविवाहितां स्वाभिलाषं प्रकाशयितुमक्षमां वयस्यां प्रति वयस्याया उक्तिरियम् । हे सखि ! पाण्डु सितं गतलालिमा अतएवाशोभनमिति यावत् । "पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते" इति हैमः । क्षामं क्षीणञ्च तव वदनं मुखम्, सरसं स्नेहार्द्रं तव हृदयम्, तथा—अलसं कार्य्यासमर्थं तव वपुर्देहश्च (कर्त्तृ) हृदन्तः तवैव हृदयमध्ये नितान्तमत्यन्तम्, क्षेत्रियं रोगम् परक्षेत्रे न छेदनीया रोगः क्षेत्रियरोगः अस्मिन् शरीरासाध्यव्याधिमित्यर्थः । आवेदयति प्रकटयति कामवेदनां सूचयतीत्यर्थः । आर्याच्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् (१८३पृ०)

लक्षणं सङ्गमयितुमाह—अत्रेति । काप्यनुरञ्जिताया बालाया व्याधिरिति भावः ।
उदाहरणान्तरं यथा शाकुन्तले—

'क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।
शोच्या च प्रियदर्शना च मदनाक्लिष्टेयमालक्ष्यते ।
पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टालता माधवी ॥'

अत्र दुष्यन्तेऽनुरागयुक्तायाः शकुन्तलाया व्याधिः ।

(६१) जड़तामुदाहरति—भिसणी'ति ।

"बिसनीदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलमङ्गम् ।
दीर्घो निश्वासभर एष साधयति जीवति इति परम् ॥"

इति संस्कृतानुवादः । अत्यन्तमदनसन्तप्तां कामप्यवलोक्य अन्यसखीजनं प्रति सख्या उक्तिरियम् । बिसनीदलशयनीये पद्मिनीदलपर्यङ्के "नालिन्यां तु बिसनी पद्मिनीमुखाः" इत्यमरः, निहितं स्थापितं सर्वमप्यङ्गं सुनिश्चलम् किञ्चिदपि स्पन्दादिरहितम्, अतएव मृतव्यक्तेस्तुल्यमेतदिति भावः । परं किन्तु एव दीर्घो निश्वासानां भरो बाहुल्यम् इदं जीवति इति साधयति ज्ञापयति । आर्याच्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् (१८३पृ०)

अत्र जड़ता कुत्राऽप्यनुरक्तायाः कामिन्या इति शेषः ।

उदाहरणान्तरं यथा—

(६६) रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ॥ १६३ ॥
जातप्रायं तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ।
वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ॥ १६४ ॥
(६७) तत्राद्यं यथा—
(६८) 'शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान्कथंचिदपि धारयितुं प्रभूता ।
आकर्ण्य संप्रति रुतं चरणायुधानां
किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥'

भवद्वियोगाच्छिदुरार्तिधारां यमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।
मूर्च्छामयद्वीपमहान्धपङ्के हा हा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥
अत्र नलस्य मूर्च्छाया वर्णनाज्जडता ।

(६६) ननु कामदशासु मरणस्याऽप्यन्तर्भावात् कविभिस्तत्कथन्नाहृतमत आह—रसविच्छेदेति । रसस्य रतेः विच्छेदहेतुत्वात् विनाशहेतुत्वात् यदि मरणवर्णनं स्यात्तदा रत्याश्रयस्य मरणाद्रतेर्नाश इति मरणरूपानुभावेन रतेर्मिलनाभावाद्रसत्वं न संपद्यते किन्तु शृङ्गारं विच्छिद्य करुण एवाविर्भवति शोकस्थायिभावोपलब्धेरिति भावः । वर्ण्यते कविभिरिति शेषः । एवं सति कामदशासु किमर्थं मरणोपादनमित्यत आह—जातप्रायन्त्विति । तन्मरणं मरणाख्या दशा । चेतसा कांक्षितं—तन्मरणं वाच्यमिति सम्बन्धः। नन्वेवमपि कादम्बर्यां बाणभट्टेन पुण्डरीकस्य मरणं कथमुपनिबद्धमित्याशङ्क्य निराकरोति—वर्ण्यतेऽपीति । अदूरतो मरणवार्त्तायाः नातिदूरे यदि प्रत्युज्जीवनं मरणात्परं जीवनं प्रत्युज्जीवनमित्युच्यते तदा वर्ण्यतेऽपि पुनरव्यवहितेऽलम्बनस्य जीवने सति मरणमपि वर्णनीयमित्यर्थः । एवञ्च तस्मिन् समये जायमानोऽपि शोकः क्षणिकत्वेन दुर्बलतया धाराप्रवाहां प्रबलां रतिं न नाशयितुं शक्नोतीति तत्राऽपि शृङ्गार एव रस इति ग्रन्थकर्त्तुराशयः । केचित् प्राचीनास्तु तत्समयेऽपि करुणमेव स्वीकुर्वन्ति, एतच्च स्फुटीभविष्यति करुणविप्रलम्भव्याख्यानावसरे । तथाचोक्तकामदशान्तर्गतत्वाच्चातुर्विधम्-प्रत्युज्जीवनाशाशून्यम्, जातप्रायमरणम्, आकांक्षितमरणम् समीपवर्त्तिपुनरुज्जीवनकपरञ्च । तत्राद्यं रसभङ्गहेतुत्वान्न वर्ण्यते, अवशिष्टन्तु तदभावाद्वर्ण्यत एवेत्यवधेयम् ।

(६७) उदाहर्त्तुं प्रतिजानीते—तत्रेति । तत्रानुपदोक्तत्रिविधमरणेषु मध्ये आद्यं प्रथमं जातप्रायमरणमित्यर्थः ।

(६८) शेफालिकामिति । कयाचिन्नायिकादूत्या रात्रिशेषे नायकं प्रत्योक्तिरियम् । तन्वी कृशाङ्गी "तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे" इति विश्वमेदिन्यौ । तपस्विनी मैथुनरहितत्वाद्ब्रह्मचारिणी यद्वा तुच्छा शोच्या वा सा नायिका शेफालिकां निर्गुण्डीम् "शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा" इत्यमरः, विदलितां विकसिताम् अवलोक्य कथञ्चिदपि महताक्लेशेनेत्यर्थः प्राणान् धारयितुं रक्षितुं प्रभूता समर्था आसीत् । शेफालिकाविदलनेन निशीथकालः सूचितः तथात्र हि अर्धरात्रे शेफालिका विकसति कदाचित्तदानीमपि नायकागमनसम्भावनया प्राणधारणमिति भावः । सम्प्रति तु रात्रिशेषयामार्धे चरणायुधानां कुक्कुटानां "कुक्कुटश्चरणायुधः" इत्यमरः । रुतं शब्दम् आकर्ण्य निशम्य किं वा भविष्यति इति न वेद्मि नावगच्छामीति मरणसम्भावनया सख्या

(६९) द्वितीयं यथा—
(७०) 'रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो झंकारकोलाहलै-
मन्दंमन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि ।
माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमं
प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी ॥'

ममतौ।
(७१) तृतीयं यथा—कादम्बर्यां महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः करुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः ।

विषादोक्तिः । रात्रिशेषयामार्धे कुक्कुटा नदन्ति इदानीं रात्रेः प्रभातप्रायत्वेन त्वामप्राप्य सा मृतप्राया भविष्यतीति भावः । वसन्ततिलकाच्छन्दस्तल्लक्षणान्तूक्तं प्राक् (१९३पृ०)

अत्र च "किं वा भविष्यति" इत्युक्त्या जातप्रायमरणं बोध्यम् ।

(६९) चेतसाकाङ्क्षितमरणदाहृत्तुं प्रतिजानीते-द्वितीयमिति ।

(७०) रोलम्बा इति । अप्राप्तनायकदर्शनाया नायिकाया उक्तिरित्यम् । रोलम्बाः भ्रमराः रोलम्बः स्यान्मधुकरे" इति गोपालः, झङ्कारकोलाहलैः झङ्कारा एव ह्यसहत्वात् कोलाहलास्तैः, हरितो दिशः, "आशाश्च हरितश्चताः" इत्यमरः परिपूरयन्तु परितश्चतुर्दिक्षु व्याप्ताः कुर्वन्तु । चन्दनवनीजातश्चन्दनविपिनोत्पन्नः दाक्षिणात्यो नभस्वान् पवनोऽपि "नभस्वद्वातपवनपमानप्रभञ्जनाः" इत्यमरः, मन्दं मन्दम् अतिमन्दमित्यर्थः, अत्र वीप्सायामेव कथञ्चिद्द्विरुक्तिर्निर्वाह्या, "प्रकारे गुणवचनस्य" इत्येतदाश्रयणे तु कर्मधारयवद्भावे सुब्लुकि मन्दमन्दमिति स्यात् । तदुक्तं वामनेन—"मन्दमन्दमिति प्रकारार्थे द्विर्भावः" इति । उपैतु आगच्छतु । केलीपिकाः क्रीडनाय गृहपालितकोकिलाः, 'केलिः केली रतिः क्रीडा" "इति गोपालः, कोकिकः माद्यन्तो वसन्तस्वभावेन मदविह्वलाः सन्तः चूतशिखरे रसालवृक्षोपरि पञ्चमं तत्संज्ञकं स्वरविशेषं "पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः" इत्यमरः, कलयन्तु गायन्तु । अश्मसारकठिनाः लोहकठिनाः "लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसीयसी। अश्मसार" इत्यमरः, अमी मामकीनाः प्राणाः सत्वरमाशु गच्छन्तु गच्छन्तु आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः । अनेन प्राणानां नितरामनावश्यकत्वं सूचितम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तमेव (१९८ पृ०)

अत्र मदनवेदनां सोढुमसमर्थया नायिकया चेतसा मरणमाकांक्षितम् ।

(७१) तृतीयमिति । तृतीय समीपवर्त्ति पुनरुज्जीवकं मरणम् । कादम्बर्यां बाणभट्टरचितगद्यकाव्ये । महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते हि प्रथमं पुण्डरीको मृतः किन्त्वदूर एव पुनर्जीवितः । यद्यपि ग्रन्थे दूरेणैव जीवनं प्रतीयते तथापि (क)उपाख्यानांशेन त्वदूर एवेति

(क) एतदुपाख्यानं तत्र त्वेवम्—हंसाख्यगन्धर्वराजतनया महाश्वेताभिधाना, श्वेतकेतोर्विप्रमूर्धन्यस्य पुण्डरीक इत्यभिधस्तनयश्चास्ताम् । कदाचित् समवलोक्य जातपरस्परानुरागोऽनन्तरं पुण्डरीको वियुज्य वर्त्तमानस्तपोधनमुख्योऽपि कामवेदनया जर्जरीकृतः प्राणान् मुमोच । एवं विधोदन्तमुपलभ्य तद्दुःखदुखितायां तथैव विधातुमुद्यतायां महाश्वेतायाम् आकाशवाण्या चैवमुपदिष्टम्—वत्से ! महाश्वेते ! न हाप्यास्त्वयाः प्राणाः पुनरपि तवानेन भविष्यति समागमः । अनेन समीपवर्त्तिपुनरुज्जीवनं पुण्डरीकस्य स्पष्टमेव ।

(७२) केचित्तु—

'नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः ।
निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥
उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥' इत्याहुः ।

(७३) तत्र च—

(७४) आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ।

(७५) इङ्गितान्युक्तानि । (७६) यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः ।

विभावनीयम् । वक्ष्याम इति । करुणविप्रलम्भस्य वर्णने "यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये" इत्यादिनेति शेषः ।

(७२) उपदर्शितप्रकारतो भिन्ना एव मरणदशा इति दर्शयितुं मतान्तरमुत्थापयति—केचित्त्विति । वात्स्यायनादय इत्यर्थः । नयनप्रीतिरिति । प्रथमं नयनप्रीतिः नायिकां पश्यतः संयोगेच्छालक्षणात्कामादनन्तरं नयने स्निग्धे जायेते, ततो विषयालाभे चित्तस्य आसङ्गः परस्परमासक्तिः । अथ अनन्तरं संकल्पः 'कथमेनां प्राप्स्यामि लब्ध्वा चैवं विधातव्यम्' इत्येवं मनसा कल्पना । इतोऽग्रेऽथेत्यनुषङ्गः सर्वत्र । अथ सङ्कल्पयतो निद्राच्छेदः निद्राराहित्यम् । निद्रामलभमानस्य तनुता देहस्य क्षीणता । विषयेभ्यः शरीरयात्रानिर्वाहकभोग्यपदार्थेभ्यो निवृत्तिर्वैराग्यम्, सर्वथा तदासक्तचित्तत्वादन्यविषयाञ्ज्वलज्ज्वलनज्वालावद्दृष्टत्वात्तद्विरक्तिरित्यर्थः । तेभ्यश्च निवर्तमानस्य त्रपाया लज्जाया नाशः प्रणाशनम्, गुरुभ्योऽपि लज्जानाशान्न भीतो भवतीति भावः, विप्रणष्टस्य निर्भीकस्य चोन्मादः स च प्रागुक्तलक्षण एव । अथ मूर्च्छा अचैतन्यं भवति । अथ मृतिर्मरणम् । 'एता दशैव स्मरस्य कामस्य दशास्तत्कृता अवस्था इत्यर्थः ।

केचित्त्विति कथनेनास्वरस्वः सूचितस्तद्वीजन्तु महाकविनिबन्धेषु एवं विधानां प्रायेणादर्शनमिति ।

(७३) पूर्वरागः प्रथमं कस्य वक्तव्यमिति जिज्ञासायां समाधातुमुपक्रमते—तत्रेति । तत्र पूर्वराग इत्यर्थः ।आदाविति । आदौ पूर्वं स्त्रिया नायिकाया नायकविषयः इति शेषः, रागोऽनुरागः, पश्चात्तस्याः ।

(७४) स्त्रिया इङ्गितैरनुरागचेष्टितैः पुंसो रागो वाच्य इत्यत्र सम्बन्धः ।

(७५) इङ्गितानीति । इङ्गितानि अनुरागचेष्टितानि "आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम्" इत्यमरः, उक्तानि-"दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडाम्" इत्यादिना प्रदर्शितानि पूर्वोक्तेन सन्दर्भद्वयेनेति शेषः ।

(७६) आदौ स्त्र्यनुरागं दर्शयति—यथेति रत्नावल्यामिति । रत्नावलीं प्रस्तुत्य श्रीहर्षदेवरचितनाटिकायामित्यर्थः । अत्र सागरिकायाः पूर्वमनुरागः ।

अयमाशयः—सिंहलेश्वरस्यात्मजा वासवदत्तायाः सखी रत्नावलीतोऽतिरिक्ता सागरिकाभिधेया वासवदत्तायाः पतिश्च वत्सराजो नाम । तयोरेव परस्परं प्रेमसूचकानि इङ्गितानि रत्नावली नाटिकायामुपनिबद्धानि । तथाहि—वासवदत्तया व्याजेन स्वसमीपतः प्रत्यावर्तयितुं सागरिका समीपं गन्तुं व्यापारितया सागरिकया किञ्चित्ततोऽपसृत्या-

(७७) आदौ पुरुषानुरोगे संभवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

(७८) नीली कुसुम्भं मञ्जिष्ठा पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ॥ १९५ ॥

तत्र—

(७९) न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।
तन्नीलीरागमाख्यातं यथा श्रीरामसीतयोः ॥ १९६ ॥

(८०) कुसुम्भरागं तत्प्राहुर्यदपैति च शोभते ।

स्मानं संगोप्य कामदेवं पूजयितुं कुसुमावचयादारभ्य (हद्धी हद्धी ! कहं कुसुमलोहो क्खित्तहिअआए अदि चिरं जेव्व मए किदं, ता इमिणा सिन्दुवार विडवेण ओ वा रिअसरीरा भविअ पेक्खामि कहं पेक्खिदो जेव्व अपुव्वो कुसुमा उहो अह्माणं तादस्स अन्ते उरे चित्तगदो अच्चो अदि इह दु पच्चक्खो लक्खी अदि) "हाधिक् हाधिक् ! कथं कुसुमलोभोत्क्षिप्तहृदययाऽतिचिरमेव मया कृतम्, तस्मादमुनैव सिन्धुवारविटपेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षिष्ये । कथं प्रेक्षित एवापूर्वः कुसुमायुधः । अस्माकं तात स्यान्तः पुरे चित्रगतोऽर्च्यते, इह तु प्रत्यक्षो लक्ष्यते"। इत्यादिना वत्सराजविषयकप्रेमसूचकानि इङ्गितानि । वत्सराजेन पुनः—चित्रफलकदर्शनानन्तरम्—

लीलाऽवधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं न ।
मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥ इत्युक्तिपर्यन्तम्—
श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।
कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्मा सुधाद्रवः ॥ इत्यादिनोपनिबद्धानि ॥

(७७) ननु आदौ पुरुषानुरागस्याऽपि सम्भवात् स्त्रिया एवादौ भवेदित्यत्र विनिगमकाभावात्, आदौ स्त्रिया एव रागो वाच्य इत्युपदेशः कथं सङ्गच्छत इत्यत आह—आदाविति। एवं प्रथमं स्त्रिया एव रागस्य वर्णने हृदयङ्गमं मनोहरं भवति काव्यमिति शेषः।

(७८) पूर्वरागमपि विभज्य दर्शयति—नीलीति । नीली नीलीरागः कुसुम्भरागः, मञ्जिष्ठारागश्चेति त्रिधा त्रिप्रकारेत्यर्थः ।

(७९) तत्र नीलीरागलक्षणं दर्शयति—नचातिशोभत इति । मनोगतं नायकनायिकयोर्हृदयगतं यत्प्रेम अनुरागः न अपैति कुतश्चिदपि हेतोर्हृदयान्नापसर्पति नच अतिशोभते चेष्टादिकं बहिर्भावं प्रकाश्य सखीजनमध्ये वा धैर्य्यत्रपाभ्यां नातिमनोहरायते तं नीलीरागम् आख्यातं कथितं कविभिरिति शेषः । यथा—नीलीद्रुम(नीलपेड़) द्रवेण विहितं वस्त्रादिषु रञ्जनं जलादिना नापैति न चातिशोभते तद्वदयमपि नीलीरागो नाम पूर्वराग इति भावः । अत्र पूर्वरागभेदे—औपम्यगर्भो नीलीरागशब्दोऽयं योगरूढो बोध्यः । उदाहरणं दर्शयति—यथेति । श्रीरामस्य धीरोदात्तत्वात् पुरुरवस इवात्यन्तप्रलापाभावेन नातिशोभते इत्यर्थः । विवाहात्पूर्वं श्रीरामसीतयोर्हि श्रवणादिनोत्पन्नं परस्परं प्रेम शिवधनुर्भङ्गविघ्नेनापि नापेतं धैर्यत्रपाभ्यां सखीजनमध्येऽपि न व्यक्तबहिर्भाव आसीदिति भावः।

(८०) द्वितीयं कुसुम्भरागलक्षणं दर्शयति—कुसुम्भरागमिति । नायकनायिकयोर्यत्प्रेम अपैति केनचित्कारणेन हृदयाच्च्यवते शोभते बहिर्भावप्रकाशेन सखीजनमध्ये मनोहरायते च तं कुसुम्भरागं प्राहुरालङ्कारिका इति शेषः । "कुसुम्भं हेमनि महारजते ना कमण्डलौ" इति मेदिनी, यथा कुसुम्भ (कुसुमफल) द्रवेण विहितं वस्त्रादिषु रञ्जनं

(८१) मञ्जिष्ठारागमाहुस्तद् यन्नापैत्यतिशोभते ॥ १६७ ॥

अथ मानः—

(८२) मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः ।

(८३) द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि ॥ १६८ ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

(८४) द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।

जलादिना नश्यति सत्ताकाले शोभते च तद्वद्वयमपि पूर्वरागभेद इत्याशयः । पूर्ववदेवाय-मपि योगरूढो ज्ञेयः । उदाहर्त्तुमाह—देवहूत्येति । कर्दमस्य देवहूत्याश्च मिथोऽनुरागो यावत्तद्भगवदवतार इति कुसुम्भराग सदृश इत्याशयः ।

(८१) मञ्जिष्ठारागलक्षणं दर्शयति–मञ्जिष्ठारागमिति । नायकनायिकयोर्यत्प्रेम नापैति विशेषान्तरायेनापि हृदयान्नापसर्पति अतिशोभते अत्यन्तं शोभते बहिः प्रचुरतरभाव-प्रकटनेन सखीजनमध्ये अतीवमनोहरायते च तं मञ्जिष्ठारागम् आहुरालङ्कारिका इति शेषः । यथा स्वसंज्ञया प्रसिद्धमञ्जिष्ठा (मजीठ) द्रवेण विहितं वस्त्रादिषु रञ्जनं कथञ्चि-दपि नापैति अतीव शोभते च तद्वद्वयमपि पूर्वरागभेद इत्यर्थः । एवञ्च मञ्जिष्ठारागशब्दो-ऽपि पूर्ववदेव योगरूढो ज्ञेयः । यथा श्रीकृष्णराधिकयोः ।

उदाहर्त्तुमाह—इन्दुमत्येति ! अजस्य रघोः सुतस्य यथा इन्दुमत्या साकमिति शेषः । वाऽथवा नलस्य निषधाधिपतेः दमयन्त्या विदर्भराजपुत्र्या साकमिति शेषः । तथाचो-भयत्रोभयोः मिथोऽनुरागो यावज्जीवनं स्पष्टमेवाभूदित्यत्र मञ्जिष्ठासमो गाढो मनो हरश्चेति ।

(८२) अथ पूर्वरागानन्तरं क्रमप्राप्तं मानं निरूपयति–मान इति । कोपो लक्षणया-तन्मूलो विप्रलम्भ इत्यर्थः मान इति मानस्य लक्षणम् । अनुरागे सति कोपमूलो विप्र-लम्भो मान इति भावः । तेनोदासीनस्य नायकस्य उदासीनाया नायिकाया वा कोप-मात्रेऽतिव्याप्तिर्न भवति । किन्त्वर्थस्त्विति, प्रणयेन प्रीतिप्रार्थनेन ईर्ष्यया असपत्न्याद्यु-त्कर्षासहिष्णुत्वेन वा समुद्भवो यस्य तादृशः समानः द्वेधा प्रणयमान ईर्ष्यामानश्चेति द्विप्रकारः । "प्रश्रयप्रणयौ समौ" प्रणयास्त्वमी । "विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः" इति "अक्षा-न्तिरीर्ष्या" इति चामरः ।

(८३) तत्र प्रणयमानं निरूपयति–द्वयोरिति । द्वयोर्नायकनायिकयोः सुमहति प्रमोदे अन्योन्यसम्मिलनजनितानन्दे सत्यपि यः कोपः स प्रणयमानः स्यात् । ननु प्रमोदे सति कोप एव न सम्भाव्यते कथं तत्र मानलक्षणं सङ्गच्छते इत्याशङ्कां मनसि निधायाह प्रेम्ण इति । कुटिलगामित्वात् वक्रनायकादिवृत्तित्वात् दुरवगमस्वभावत्वाद्वा कारणं कोपस्य स्वाभाविकहेतुम् अपराधादिकं विनापि यः कोप इत्यत्रान्वयः । स प्रणये सति मानः प्रणयमानः ।

तथाच वह्नौ सुवर्णस्येव कोप एव प्रेम्णः परीक्षेति कवयस्तथैव वर्णयन्ति नायिकाना-यकौ च तथैवानुतिष्ठतः । तत्साधूक्तं प्रेम्णः कुटिलगामित्वादिति ।

(८४) कारिकायां द्वयोरित्यनेन कस्य परामर्श इत्याकाङ्क्षायां तद्दर्शयति–द्वयोरिति ।

उदाहरणम् । (८५) तत्र नायकस्य यथा—

'अलिअपसुत्तअणिमिलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओआसं ।
गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सं ॥'

(८६) नायिकाया यथा कुमारसंभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

(८७) 'पणअकुविआणँ दोण्ह वि अलिअसुत्ताणँ माणइल्लाणं ।
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाणँ को मल्लो ॥'

(८५) इत्थं प्रणयमानस्य त्रिप्रकारत्वे यथाक्रममुदाहर्तुमुपक्रमते—तत्रेति । तत्र तेषु नायकादिसम्बन्धित्वेन त्रिप्रकारेषु प्रणयमानेष्वित्यर्थः ।

अलिअ इति ।

अलीकप्रसुप्तक विनिमीलिताक्ष ? देहि सुभग ! मह्यमवकाशम् ।
गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग ! न पुनश्चिरयिष्यामि ॥

इति संस्कृतम् । गाथासप्तसत्यां चिरायितायां नायिकायां सकलामपि शय्यामावृत्य मिथ्याप्रसुप्तस्य नायकस्य गण्डं परिचुम्ब्य नायिकायाः सानुनयवचनमिदम् । हे अलीकप्रसुप्तक ! मिथ्यानिद्रित ! हे विनिमीलिताक्ष ! अत्यन्तसङ्कुचितनयन !

यद्वा—अलीकप्रसुप्तकनिमीलिताक्षेति समग्रैक्यम् । एवञ्च अलीकं मिथ्या यत्प्रसुप्तं प्रस्वापस्तस्य कं सुखं (क्रीडारसः) तेन निमीलिते सङ्कुचिते अक्षिणी नयने यस्य तत्सम्बुद्धौ रूपम् । प्रसुप्तमित्यत्र भावे क्तः । "अलीकं त्वप्रियेऽनृते।" इत्यमरः, "सुखशीर्षजलेषु कम्" इति मेदिनी । हे सुभग ! सुन्दर ! मह्यम् अनुनयपरायै तव प्रियायै अवकाशं स्वापाय स्थानं देहि। गण्डे कपोले परचुम्बनेन पुलकितानि रोमाञ्चितानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बुद्धौ रूपम् । अहं पुनर्न चिरष्यामि स्वापाय न विलम्बं विधास्यामि । मम विलम्बे तव कोपो जात इति लक्ष्यते, पुनरेवं विलम्बं न करिष्यामीति भावः । गाथाच्छन्दः ।

अत्र नायिकाया विलम्बेन प्रणयकोपरूपो नायकस्य मानः ।

(८६) इत्थं नायकस्य प्रणयमानं प्रदर्श्य नायिकायास्तत्प्रदर्शितुमाह—नायिकाया इति । अष्टमसर्गे कुमारसम्भवे हि सन्ध्यावन्दनाय गते महेशे शैलसुतायाः प्रणयमाने । तस्य तत्रङ्गप्रवृत्तौ ।

"सन्ध्यया कमलयोनिकन्यया या तनुः सुतनु ! पूर्वमुज्झिता ।
सेयमस्तमुदयञ्च सेवते तेन मानिनि ! ममात्र गौरवम् ॥"

इत्युक्तिः सन्ध्यावर्णनावसरे वर्णितः ।

(८७) उभयोरुदाहरति ' पणअ कुविअ इति ।

"प्रणयकुपितयोरप्यलीकप्रसुप्तमानविज्ञयोः (वतोः) ।
निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥"

इति संस्कृतम् । गाथासप्तसत्यां परस्परं रुष्टयोर्नायकनायिकयोः स्वरूपं पश्यन्त्या कस्याश्चिदन्तःपुरचारिण्याः "पर्याप्तम्मानम्" इति तन्नाशार्थं प्रयासशीलिन्या वितर्कोक्तिरियम् । प्रणयकुपितयोः, अत एव अलीकप्रसुप्तयोर्मिथ्यानिद्रितयोः मानविज्ञयोः मिथो मानकरणकुशलयोः तथा निश्चलं यथास्यात्तथा निरुद्धे अवरुद्धे निश्वासे

(८८) अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचार्याख्यभावत्वम्। यथा—

(८९) 'भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते।
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते
दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिञ्जने॥'

(९०) यथा वा—

(९१) 'एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-

निश्वासशब्दे दत्तौ कर्णौ याभ्यां तयोस्तथोक्तयोः द्वयोरपि नायकनायिकयोः को मल्लः को मानभङ्गसमर्थ इति न ज्ञायते इति भावः। अत्रापि गाथाछन्दः।

अत्रोभयोरपि नायकनायिकयोः प्रणयकोपरूपो मानः।

(८८) अथैवं मानकरणचेष्टामात्रस्य मानत्वं न स्यादत आह—अनुनयेति। प्रियवचनादिरूपमानभङ्गानुकूलव्यापारोऽनुनयः तत्पर्यन्तासहत्वे अनुनयं विनैव भङ्गुरत्वे चेत्यर्थः। अस्य प्रणयमानस्य मानचेष्टाया इत्यर्थः, न विप्रलम्भभेदता न मानाख्यविप्रलम्भशृङ्गारप्रभेदता। सम्भोगे सम्भोगाख्यशृङ्गारे सञ्चारिरूपो व्यभिचारिरूपो य ईर्ष्याख्यभावः असूयाख्यभावस्तस्य भावस्तत्त्वम्, असूयाया एव व्यभिचारित्वेन परिगणनं बोध्यम्। एवञ्चानुनयरूपफलोपधायकत्वाभावात् तादृशी मानकरणचेष्टा न मानाख्यविप्रलम्भशृङ्गारः किन्तु तत्र सम्भोगशृङ्गार एव रसः, असूयाख्यसञ्चारिभावरूपया मानचेष्टया तु सम्भोगस्यैव पुष्टीकरणादित्यभिप्रायः। अनेन प्रणयकोपस्य अनुनयपर्यन्तमेव स्थायित्वे तस्यैव मानत्वमिति ग्रन्थकृतामाशयः।

(८९) भ्रूभङ्ग इति। अमरुशतके मानरक्षणसमर्थाया नायिकायाः मानमुपदिशन्तीं सखीं प्रत्युक्तिरियम्। भ्रूभङ्गे मानद्योतके भ्रुवोः कौटिल्ये रचितेऽपि परिश्रमेण कृतेऽपि दृष्टिर्ममलोचनम्, अधिकं सोत्कण्ठं यथास्यात्तथा क्रियाविशेषणम् उद्वीक्षते पश्चात् कलेवरमवलोकयितुं प्रावर्ततेति यावत्। "गर्हायां लडपिजात्वोः" इति गर्हायां भूते लट्। वल्लभमिति शेषः। वाचि वचने परिश्रमेण रुद्धायामपि निर्व्यापारितां गमितायामपि इदं मम दग्धाननं गर्हितं मुखं सस्मितं जायते। तथा चेतसि कार्कश्यं कठोरत्वं गमितेऽपि परिश्रमेण प्रापितेऽपि तनुर्मम देहो रोमाञ्चं पुलकत्वम् आलम्बते। अत एव तस्मिन् जने मम वल्लभे दृष्टे सति कथं मानस्य प्रणयकोपस्य निर्वहणं निर्वाहो मानावलम्बनमित्यर्थः भविष्यति कथमपि नेत्यर्थः।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१६८ पृ)

अत्र दर्शनादीनामनुभावादीनां बलवत्त्वेन तैः परिपुष्टा रतिः सम्भोगशृङ्गारमेवावलम्बते। भ्रूभङ्गादिभिर्व्यज्यमानाया ईर्ष्यायास्तु तत्साधकत्वमेव न तु विघटकत्वमिति भावः। नायककर्तृकानुनयात्पूर्वमेव वक्तृनायिकाया मानभङ्गोऽत्र ऊहनीयः।

(९०) उदाहरणान्तरमपि उदाहरति—यथा वेति।

(९१) एकस्मिन्निति। अमरुशतकस्थपद्यमिदम्। एकस्मिन् शयने शय्यायाम्,

रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दंपत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः ॥'

(९२) पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ॥ १९९ ॥
ईर्ष्या मानो भवेत्स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।
उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसंभवा ॥ २०० ॥

तत्र दृष्टे यथा—

(९३) 'विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।
तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोर्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥'

"शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्" इति मेदिनी । पराङ्मुखतया अन्योन्यवैपरीत्येन वर्तमानयोरिति शेषः । वीतोत्तरं वीतं विगतमुत्तरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपं तूष्णीमिति यावत् यस्मिन् कर्मणि तद्यथास्यात्तथा ताम्यते चेतसि क्लिश्यमानयोः अन्योन्यस्य परस्परस्य हृदि अनुनये अनुनयकरणेच्छायां वर्त्तमानेऽपि गौरवं स्वंस्वं दार्ढ्यं संरक्षतोः तथा शनकैः अपाङ्गवलनात् नेत्रप्रान्तचालनात् "अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः" इत्यजयः । मिश्रीभवन्ति संयुज्यमानानि चक्षूंषि नयनानि ययोस्तयोस्तथोक्तयोः, नायकनायिकयोः सहासेन सहितं सहासन्तद्यथास्यात्तथा रभसेन जवेन व्यासक्तो भुजबन्धनेन दृढं प्रवृत्तः कण्ठग्रह आलिङ्गनं यस्मिन् स तथोक्तः सन् मानः, कलिः प्रणयकोपकलहे भग्नो नष्टः "कली स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे" इति मेदिनी शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१९८ पृ०) ।

अत्रापि नायकनायिकयोरन्योन्यम् अनुनयात्पूर्वमेव मानभङ्गो ज्ञेयः ।

(९२) इत्थं प्रणयमानं निरूप्य ईर्ष्यामानं निरूपयति-पत्युरन्येति । पत्युः अन्यप्रियतमायाम् आसङ्गे आसक्तौ दृष्टे तत्परिभुक्तवसनधारणाद्यवलोकनद्वाराऽनुमिते वा श्रुते सति स्त्रीणां यः प्रणयकोपः स ईर्ष्यामानो भवेत् । स्त्रीणामेवैष ईर्ष्यामानो हि सम्भवति न तु नायकस्येति बोधनाय स्त्रीणामित्यभिहितम् । पुंसान्तु पत्न्या अन्यपुरुषासक्तं दृष्टेऽनुमिते श्रुते वा प्रणयमुज्झित्वा केवलकोपस्यैवोत्पद्यमानत्वात् रत्यभावेन शृङ्गाररूपत्वस्यैवाभावात् । तत्र तु तेषु दर्शनादिषु मध्ये तु अनुमितिरनुमानम् , उत्स्वप्नायितम् पत्युरन्यप्रियासङ्गस्य स्वप्ने दर्शनम् , भोगाङ्कः सम्भोगचिह्नदर्शनम् , स्वनाम्नि उच्चारणकर्त्तव्ये आसक्तिवशादन्यप्रियाया नामोच्चारणं गोत्रस्खलनम् । "गोत्रं कुलाख्ययोः" इति मेदिनी, तथा च उत्स्वप्नायितसम्भवा, सम्भोगचिह्नदर्शनसम्भवा, गोत्रस्खलनसम्भवा च त्रेधा अनुमितिः ।

(९३) पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टे उदाहरति— विनयतीति । माघकाव्ये सप्तमसर्गे पद्यमिदम् । प्रणयिनि प्रियतमे आननानिलेन निजमुखफूत्कारेण सुदृशो मनोहरनयनायाः एकस्याः प्रियायाः दृशोर्नेत्रयोः कौसुमं पुष्पसम्बन्धिनं परागं रजः ।

परागः कौसमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि"
गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने ॥

संभोगचिन्हेनानुमिते यथा—

(९४) 'नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-
न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥'

(९५) एवमन्यदपि ।

इति मेदिनीकोशात् परागशब्दस्यानेकार्थतया कौसुममिति विशेष्यार्थकत्वान्न पौनरुक्त्यम्, प्रत्युत पुनरुक्तिवदाभासार्थत्वमिति बोध्यम् । विनयति समुद्धूय दूरीकुर्वति सति तस्या अहितयुवतेः प्रतिपक्षनायिकायाः अक्ष्णोर्द्वयं नयनयुगलमपि रोषरजोभिः नायकापराधजन्यक्रोधप्रभवपरागैः अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः आपुपूरे परिपूर्णम् । पुष्पिताग्रा छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तमेव प्राक् (१८९ पृ०)

अत्र पत्युः पूर्वप्रियायामासक्तेऽवलोकिते अपरस्या ईर्ष्यामानः ।

(९४) अनुमितावुदाहरणं दर्शयति-नवनखपदमिति । नायकाद्ये एकादशसर्गे सपत्नी गृहादागतं नायकं प्रति मानिन्या उक्तिरियम् । नवानि नूतनानि नखपदानि अन्यनायिकानखक्षतचिह्नानि यस्मिंस्तथोक्तम्, "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः । अङ्गम् अंशुकेन वस्त्रेण गोपयसि निगूहसे स्वार्थे णिच्, तथा अन्यनायिकया दन्तैर्दशनैर्दष्टम् ओष्ठं पुनः पाणिना करेण स्थगयसि आच्छादयसि । क्रोधातिशयव्यञ्जनाय सम्बुद्धिपदानुपादानमत्रेत्यवगन्तव्यम् । किन्तु प्रतिदिशं दिशिदिशि विसर्पन् पवनेन प्रसरम् अपरस्त्रीसङ्गशंसी अन्यनायिकाश्लेषप्रद्योतकः नवपरिमलगन्धः नवो नूतनो यः परिमलः कुसुमामर्दनजन्यगन्ध शोभन आमोदः "विमर्दार्थे परिमलः" इत्यमरः, केन उपायेन वरीतुं गोपायितुं त्वया शक्य अपितु न केनाऽपीत्यर्थः । अन्यनायिकासङ्गचिह्नखपदादिकमंशुकादिना यद्यपि गोपायितुं शक्नोषि तथापि कुसुमामर्दनजन्यगन्धः केनोपायेन वारयितुं शक्य इति समुदितार्थः। मालिनीच्छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक्(१६७ पृ)

अत्र सम्भोगचिह्नावलोकनेन पत्युरन्यप्रियासक्तेऽनुमिते ईर्ष्यामानः ।

(९०) एवमिति । अन्यत्र पत्युरन्यप्रियासक्ते उत्स्वप्नायितेनानुमिते गोत्रस्खलनेनानुमिते श्रुते च एवमुदाहरणमवगन्तव्यमित्यर्थः । तत्रोत्स्वप्नायितेनानुमिते यथा—

"सखि त्वं किं ब्रूपे ? न भवति मदन्यत्र निरतः
पतिर्मेधूर्तोऽसावृजुरसि न जानासि तमिमम् ।
समुद्रस्यागारादपरयुवतीसङ्गनिरतो
मया दृष्टः स्वप्ने तदलमिह संप्रीतिकथया"

गोत्रस्खलितेनानुमिते यथा—

"परासक्तासक्तः सखि ? मम स यत् चाटु कुरुते
समस्तोऽसौ व्याजप्रणय इति जानीहि नियतम् ।
तदा तां तु ध्यायन् स खलु कितवः केलिसमये
मुहुस्तस्या नाम्ना ननु रहसि सम्बोधयति माम् ॥

(९६) साम भेदोऽथ दानं च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्भङ्गाय पतिः कुर्यात्षडुपायानिति क्रमात् ॥ २०१ ॥
(९७) तत्र प्रियवचः साम, भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥ २०२ ॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।
रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥ २०३ ॥

(९८) यथा—'नो चाटुश्रवणं कृतम्–' इत्यादि (१८२ पृ.) । अत्र सामादयः पञ्च सूचिताः ।

श्रुते यथा शिशुपालवधे—

"तव कितव ! किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम्" ।

अत्र पत्युरन्यप्रियासङ्गश्रवणात् वक्तृनायिकाया ईर्ष्यामानः ।

(९६) अथावसरप्राप्त्या मानभङ्गोपायानाह—सामभेद इति । साम सान्त्वनम्, भेदो मानिन्याः सहचरीं वशीकृत्य तद्द्वारापराधस्यान्यथा ख्यापनम् , दानम् व्याजेन कङ्कणादिदानम् , नतिश्चरणयोर्निपत्य प्रसादनम्, उपेक्षा अवहेलनेन सामादिप्रयोगाभावः रसान्तरम् । अन्यरसावतारणमिति षडुपायाः । तथा च पतिः तस्याः प्रणयिन्या मानस्य प्रणयकोपस्य भङ्गाय नाशाय प्रदर्शितानुपायान् क्रमात् क्रमशः पूर्वपूर्वस्य विफलत्वे परपरानिति भावः, कुर्य्यात् ।

तदाह शृङ्गारतिलके—

"यथोत्तरं बलीयांस इत्युपायान् प्रसादने ।
आद्याद्यो वर्न कार्या विदग्धैः पश्चिमाः क्वचित् ॥" इति ।

(९७) स्वयमेव सामादीन् विवृणोति—तत्रेति । तत्र तेषु सामादिषु मध्ये प्रियवचः मानवतीं प्रति प्रीतिजनकं वचनं साम । तस्या मानिन्याः सख्या उपार्जनं प्रसादनम् आत्मीकरणमिति यावत् भेदः । व्याजेन केनचित्कपटेन भूषादेरलङ्कारवस्त्रादेः दानं दानमित्यर्थः, एकमेवात्रदानपदमुद्देश्यविधेयोभयात्मकं ज्ञेयम् । मानिन्याः पादयोः पतनं नतिः । सामादौ सामादिचतुष्टये परिक्षीणे विफले सति अवधीरणम् अवज्ञया त्याग उपेक्षा इति यावत् । तथा रभसः कोऽपि जवः, त्रासो भयम् , हर्ष आनन्दः, आदिपदात् उत्कटकार्य्यातिपातानिष्टप्रदर्शनादिपरिग्रहः, तस्मात् अनुष्ठितात् उत्पन्नः कोपभ्रंशो मानभङ्गोपायः रसान्तरम् अन्यरसावतारणं भवेत् ।

(९८) लक्ष्यमुपपादयति-यथेति । नोचाटुविति । कलहान्तरितोदाहरणम् । (१८२पृ०) अत्र "नोचाट्वि"त्यनेनात्मनो मानभङ्गाय पत्युः साम सूचितम् । "नच दृशा"इत्यनेन दानं सूचितम् । "निजसखीवाचोऽपदूरीकृताः"इत्यनेन सखीनामात्मीकरणरूपो भेदः सूचितः । "पादान्त" इत्यनेन नतिः सूचिता । "गच्छन्" इत्यनेन उपेक्षा चैताः पञ्च सूचिता इत्यर्थः । एभिरुपायैरस्या मानभङ्गाभावेऽपि न तदुपायहानिः तस्यामजातोद्गमरूपसहकारिविरहेण फलानुत्पादनात् । पश्चात्तु तत्प्राप्त्यां भग्न एव मानः ।

(९९) रसान्तरमूलम् ।
(१००) अथ प्रवासः—

प्रवासो भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च संभ्रमात् ।
(१) तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥ २०४ ॥
निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ।
(२) किं च—
(३) अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः ॥ २०५ ॥

(९९) रसान्तरमूलमिति । हर्षाद्यथा—

"चिरप्रवासात् सुहृदि प्रयाते यस्तत्र हर्षो मिथुनस्य जातः ।
तन्मानिनी मानविघातहेतुः स एव जातः चटुलाविमानी" ॥

अत्र तन्मानिनी तन्मिथुनाभिमानिनी। अत्र च हर्ष एव व्यभिचारिभावो रसान्तरम्।
भयाद् यथा—

"प्रवृत्ते मानभङ्गाय पत्यौ नाग उपागतः ।
तं दृष्ट्वा सहसा कण्ठे पतिं जग्राह मानिनी" ॥

अत्र भयानको रसान्तरम् ।
यथा वा मालविकाग्निमित्रे चतुर्थाङ्कचरमे वकुलक्ष्म्या वानरकृतत्रासकथयैव इरावत्या मानभङ्गः ।
तर्कवागीशैस्तु रसान्तरे—

"कथं ममोरसि कृतपक्षनिस्वनः शिलीमुखोऽपतदिति जल्पति प्रिये ।
विवृत्य किं किमिति सजल्पया तया ससाध्वसं कुपितमवोचि कान्तया ॥"

इत्युदाहृतम् ।
(१००) विप्रलम्भस्य पूर्वरागमानप्रवासकरुणरूपचातुर्विध्यस्योक्तत्वात् पूर्वरागं मानञ्च समाप्य प्रवासं निरूपयितुमाह—अथ प्रवास इति ।

प्रवास इति । कार्य्यात् नायकनायिकयोरन्यतरस्य उभयोरेव वा कर्त्तव्यानुरोधात् शापात् सम्भ्रमात् राजोपद्रवादिहेतुकत्वरावशाच्च यत्र भिन्नदेशत्वम् उभयोःभिन्नदेशवृत्तित्वम् स तथोक्तो विप्रलम्भः प्रवासः । स्यादिति शेषः । यत्र स्थिति काले इच्छामात्रेण मनोरथो न प्राप्यते स खलु भिन्नदेशः, अतएव नायकनायिकयोः समीपपवर्त्तिपरस्परभिन्नसदनादौ वर्त्तमानेऽपि न प्रवासत्वमिति ध्येयम् । अत्र भिन्नदेशित्वमिति पाठो न ज्यायान् "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः" इति विरोधात् । अयमेव प्रवासो "विरह" इत्युच्यते कविभिः ।

(१) अस्यानुभावानाह—तत्रेति । प्रवास इत्यर्थः । अङ्गानां करचरणादीनां चेलस्य वस्त्रस्य च मालिन्यम्, "चेलं वसनमंशुकम्" इत्यमरः, शिर उत्तमाङ्गम् एका सुगन्धतैलाद्युद्वासनाभावेन जटिलत्वमुपगता वेणी केशरचनाविशेषः तस्या धरमिति तादृशम् निश्वासे दीर्घनिश्वसितम्, उच्छ्वासा भग्नाशता, रुदितं क्रन्दनम्, भूमौ, पातः, आदिपदात् अत्युत्कण्ठादिकञ्च जायते समुद्भवति यथासम्भवं नायकनायिकयोरिति शेषः ।

(२) विजातीयानि अनुभावान्तराणि कामदशात्वेनाङ्गीकृतानि प्रदर्शयितुमाह—किञ्चेति । अपिचेत्यर्थः ।

(३) दर्शयति—अङ्गेष्विति । एतद्विवरणं स्वयमेव मूलेऽनुपदं स्फुटीभविष्यति ।

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ।
मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ॥ २०६ ॥

(४) असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ।
अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताधृतिः ॥ २०७ ॥
अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ।
तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ।

(५) शेषं स्पष्टम् ।

(६) एकदेशतो यथा मम तातपादानाम्—

(७) 'चिन्ताभिः स्तिमितं मनः, करतले लीना कपोलस्थली,
प्रत्युषक्षणदेशपाण्डु वदनं, श्वासैकखिन्नोऽधरः ।

मृतिश्चेत्यत्र समुच्चयार्थकश्चकारः । 'चान्वाचय समाहारेतरेतरसमुच्चये" इत्यमरः । अत्रासौष्ठवादीनां गणनयैव दशत्वे लब्धे पुनर्दशेतिपदमधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् एवञ्च "दशेत्यत्र एकादशेति विज्ञेयम्" इति विवृतिकृतोक्तं पाण्डुताकृशताया द्वैतभ्रमेणेत्यवधेयम्।

(४) असौष्ठवादेर्लक्षणमाह—असौष्ठवमिति । मलापत्तिः अङ्गानां संस्काराभावात् मृत्तिकादिमलसम्बन्धः असौष्ठवम् । पूर्वत्राङ्गमालिन्यन्तु विरहोष्मणा अङ्गानां वैवर्ण्यमेव नातः पुनरुक्तिशङ्का । विरहेण वियोगेन जनितो यो ज्वरः सन्तापः स तादृशः वस्तुषु पूर्वमाहृतेषु भोग्यद्रव्येषु वैराग्यं निस्पृहत्वम् अरुचिः । सर्वत्र स्नानभोजनविहारादौ अरागिता निस्पृहता अधृतिः । एवञ्चाभिन्नार्थमुभयोर्नशङ्कनीयम् । मनसः शून्यता विषयाग्राहित्वम् अनालम्बनता च अनालम्बः स्मृता । तथा बाह्ये बहिरिन्द्रियग्राह्ये अभ्यन्तरे अन्तर्हृदये चेति बाह्याभ्यान्तरतः । तस्य अभिलषितस्य नायकस्य प्रकाशोऽलीकदर्शनं तन्मयं तन्मयीभावः ।

(५) शेषमिति । शेषम् उन्मादमूर्च्छनामृतिरूपमवशिष्टं पदत्रयं स्पष्टं सुगमम् अत न मूले व्याख्यातमिति मूलकर्त्तुराशयः ।

(६) एकदेशत इति । एकदेशतः असौष्ठवादिदशविधकामदशासु मध्ये केषाञ्चित् तापपाण्डुताऽनालम्बानामुदाहरणं यथेत्यर्थः । इतरेषामुदाहरणानि तु स्वयमेव गवेषणीयानि ।

(७) चिन्ताभिस्तिमितमिति । प्रवासस्थे पत्यौ करतले गण्डं कृत्वा चिन्तयन्त्या विरहिण्या अवस्थामवलोक्य कञ्चित्प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् । अस्या मनश्चिन्ताभिः स्तिमितं जडीकृतम् , विषयान्तरसञ्चाराक्षममिति भावः । एतेनानालम्बनता सूचिता कपोलस्थली गण्डदेशः करतले लीना निश्चलं स्थिता । वदनं प्रत्यूषे प्रभाते यः क्षणदेशश्चन्द्रमाः तद्वत्पाण्डु निष्प्रभमित्यर्थः । अनेन पाण्डुता उक्ता । अधरः श्वासेनैकं मुख्यमत्यन्तमित्यर्थः । खिन्नं क्लान्तं न तु कान्तदन्तक्षतेनेति भावः । तापः शरीरसन्तापः अम्भःशीकरैश्चन्दनोदककणिकाभिः पद्मिनीकिसलयैः नलिनीदलैश्च यद्वा अम्भसां शीकरा

अम्भःशीकरपद्मिनीकिसलयैर्नोपैति तापः शमं,
कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामीदृशीम् ॥'

(८) भावी भवन्भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः ॥ २०८ ॥
(९) कार्यस्य बुद्धिपूर्वकत्वात्त्रैविध्यम् ।

तत्र भावी यथा मम—

(१०) 'यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृथा मा कृथाः,
शोकस्ते गमने कुतो मम, ततो बाष्पं कथं मुञ्चसि ।
शीघ्रं न व्रजसीति, मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा,
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे संभ्रमः ॥'

येषु तथोक्तैः पद्मिनीकिसलयैरपि सद्योऽतितस्याद्गितिभावः शमं शान्तिं नोपैति न लभते। एतेन तापो दर्शितः । को जनः प्रार्थितः सन् दुर्लभः य ईदृशीं दीनां दैन्यव्यञ्जिकां शोचनीयामिति यावत् दशां सहते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणमुक्तं प्राक् (१९८पृ०)

(८) प्रवासस्य कार्य्यात् शापात् इत्यादित्रैविध्यस्योक्तत्वात् कार्यजमेव त्रिविधमाह—भावीति । तत्र तेषु कार्यजशापज-सम्भ्रमजरूपेषु त्रिप्रकारेषु प्रवासेषु मध्ये कार्य्यजः प्रवासः भावी जनिष्यमाणः, भवन् जायमानः, भूतो जातश्चेति त्रिधा स्यात् कार्य्यानुरोधेन प्रवासस्त्रिविध इत्यर्थः । अत्र च विरहप्रकारासमयापेक्षया भावित्वादिकं ज्ञेयम् ।

(९) ननु कथं केवलकार्य्यजस्यैव त्रैविध्यमुक्तं शापजसम्भ्रमजयोरपि प्रवासयोरतीतादिकालत्रयसम्बन्धादत आह—कार्य्यजस्येति । बुद्धिपूर्वकत्वात् स्वेच्छया विधीयमानत्वात् । इदमत्रबोध्यम्—यद्यतीतमेव कार्यं स्वेच्छया आनुकूल्येन ज्ञातम्, तदा अतीत एव प्रवासः वर्त्तमाने चेद्वर्तमान एव, भविष्यति चेद्भविष्यत्येव । शापजसम्भ्रमजयोस्तु न तथा परव्यापाराधीनत्वात् स्वेच्छाया अभावात् केवलपरेच्छानुसारित्वेन तत्तत्कालसम्बन्धमात्रमेवेत्यतो नानयोस्त्रैविध्यं किन्त्वेकविधित्वमेवेति तत्त्वम् । एवञ्च भिन्नदेशगमनस्य सम्भावनायां भावित्वम्, निश्चये वर्त्तमानत्वम्, निष्पत्तौ भूतत्वमिति ।

(१०) यामः सुन्दरीति । विदेशं जिगमिषोर्नायकस्य तद्विरहसहनासमर्थाया नायिकायाश्च उक्तिप्रत्युक्तिरूपमिदम् । हे सुन्दरि ! वयं यामः वर्त्तमानसामीप्ये लट् । नायकस्य नायिकाम्प्रतीयमुक्तिः, हे पान्थ ! याहि इति नायिकाया नायकं प्रत्युक्तिः । गमनसम्भावनामात्रेण तत्र यत् पान्थ' इति सम्बोधनन्तदात्मनि नायकस्य प्रेमाभावसूचनाय। तदवगत्य झटित्येव "दयिते इत्यादि मा कृथाः" इत्यन्तं नायकस्योक्तिः, हे दयिते ! वृथा शोकं मा कृथाः न विधेहि, 'शीघ्रमेवाहमागमिष्यामीति भावः । ते तव गमने मम शोकः कुत इति नायिकाया उक्तिः । तवशोकाभावात् कथं बाष्पमश्रु मुञ्चसीति नायकस्योक्तिः त्वं शीघ्रं न व्रजसीति हेतोर्बाष्पं मुञ्चामीति नायिकोक्तिः । मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा ! इति नायकस्य । त्वया सह जिगमिषोः प्रस्थातुमिच्छोरस्य मे जीवस्य जीवनस्य भूयानत्यन्तः सम्भ्रमस्त्वरा अत एव त्वां गमयितुं ममेयं

भवन्यथा—

(११) 'प्रस्थानं वलयैः कृतं, प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥'

(१२) भूतो यथा —'चिन्ताभिः स्तिमितम्–' इत्यादि (२७४ पृ.)

त्वरेति नायिकोक्तिः। अत्र कान्तासम्मतिसापेक्षतया भाविनि काले नायकस्य प्रवासः" "यामः सुन्दरि" इत्यनेन द्योतितः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१९८ पृ०)

(११) द्वितीयं प्रवासमुदाहरति प्रस्थानमिति। प्रियतमे विदेशं गच्छति स्वजीवितं सम्बोध्य निराशायाः प्रियाया उक्तिरियम्। प्रियतमे वल्लभे यातुं विदेशे गन्तुं निश्चितं निश्चयवृत्तिमत्कृतं चेतो येन तादृशे सति वलयः कटकैः करकङ्कणैरित्यर्थः प्रस्थानं कृतं प्रस्थितुं यात्रा कृता बहुदिनव्यापकतद्वार्त्तया कार्श्येन वलयभ्रंशः सञ्जात इति भावः। मम प्रियसखैर्विरहसञ्चरत्वाद्बन्धुभूतैः अस्रैर्नयनजलैः अजस्रं निरवच्छिन्नं गतं गन्तुमारब्धम्, विरहवेदनया प्रागेव पतितुमारब्धमिति भावः। एषु प्रियसखत्वप्रतिपादनमत्यन्तप्रियत्वसूचनाय। धृत्या धैर्येण क्षणमपि न आसितम् अवस्थितम्, विरहशङ्कया पूर्वमेवाधीराहमित्यभिप्रायः चित्तेन पुरः प्रियतमस्याग्रत एव गन्तुं व्यवसितम् उद्यतम्, प्रियतमनिवासस्थानदेशे तस्याप्यवश्यगन्तव्यत्वादिति भावः। "पुरो गन्तु"मित्यनेन चित्तस्य पुरःसरत्वमेवोपपादितन्नतु विभिन्नकालीनं गमनं तेन "समं प्रस्थिता" इत्यस्य नानुपपत्तिः। इत्थञ्च समं युगपदेव सर्वे प्रस्थिताः चलिताः। तेन हे जीवित ! प्राण ! भवतोऽवश्यं गन्तव्ये सति प्रियसुहृत् एकत्रावस्थानात् प्रियबन्धुभूतः सार्थः वलयादिसङ्गिवर्गः किमु कथं त्यज्यते तैरेव साकं गम्यतामित्यर्थः। प्रियसुहृद्भिः सह गमने कष्टातिशयो न भविष्यतीति साम्प्रतमेव तवापि गमनं समुचितमिति भावः। यद्वा प्रियजीवन एव वलया धार्यन्त इति वलयानां धृतेः प्रीतिजनकत्वाच्चित्तस्य तत्प्रवणत्वात् प्रियस्य सुहृत्त्वम्, अस्राणान्तु मानभङ्गव्यञ्जकतया अत्यन्तसखित्वमित्यत्र पृथक् प्रियसखित्वोपादानम्। प्रियतमगमने गन्तुमुद्यता वलयादयः सख्योचितं कर्म कुर्वन्ति। त्वमपि प्रियस्य सुहृद्भवसीति तवापि गमनमुचितमित्याह—गन्तव्ये सतीति। अत्रेयमुक्तिरनुभावः। अश्रुपातहृत्तापव्यञ्ज्यो विवादो सञ्चारिभावः, प्रियतम आलम्बनम्, नायिकाया रतिर्हि सभ्ये रसोत्पत्तिः। अत्र च विरहप्रकाशप्रवासारम्भयोरेक एव वर्त्तमानकाल इति भवन् प्रवासः।

(१२) तृतीयमुदाहरति—भूत इति। "चिन्ताभिः स्तिमितं मनः" इत्यादौ विरहप्रकाशसमयापेक्षया प्रागेव प्रवासस्योत्पन्नत्वात् भूतः प्रवासः।

कश्चित्तु—

"किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथापि किम् ?।
इत्युदीक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥"

इत्युदाहरणमुपलभ्यते।

(१३) शापाद्यथा—'तां जानीयाः–' इत्यादि (१८३ पृ.)

(१४) (क)संभ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।

(१५) अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीनामपि दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रतिपादनम् ।

(१३) शापजप्रवासमुदाहरति—शापाद्यथेति । तां जानीया इति । (१८३पृ०) प्रोषितभर्तृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् ।

अत्र कुबेरशापाद् यक्षस्य प्रवासः ।

(१४) सम्भ्रमजप्रवासमुदाहरणाय सम्भ्रमपरिचयस्यावश्यकत्वात् पूर्वं तत्कारणानि रूपयति—सम्भ्रम इति । दिव्यो देवताविद्युदुल्कादिः, मानुषो मर्त्यलोकभवो भूकम्पादिः, निर्घातो वायुताड़ितो वायुस्तन्नामप्रसिद्धः । इदञ्चोपलक्षणम्–तेन नामसोऽपि ग्राह्यः, तेभ्य उत्पात अनिष्टसूचको देवकृतप्रकृतिविपर्यासः, आदिपदादुन्मादादिपरिग्रहस्तस्माज्जातः सम्भ्रमस्त्वरेत्यर्थः ।

तत्र दिव्यसम्भ्रजप्रवासमुदाहरति—यथेति । विक्रमोर्वश्यां महाकविकालिदासकृते त्रोटकाभिधे दृश्यकाव्यभेदे इत्यर्थः । "चतुर्थेऽङ्के"इति शेषः । उर्वशी, काचित् दिव्याप्सरा, पुरूरवाभिधश्च राजर्षिः, तयोस्तथोक्तयोः । तत्रायं सन्दर्भः–कदाचित् पुरूरवसा क्वापि विहरन्त्युदकवती नाम गन्धर्वतनया क्षणमवलोकिता, ततश्च रोषात् मित्रावरुणशापाच्च हृतज्ञाना ज्ञातप्रभावमपि कुमारवनं प्रविशन्त्येव लता संजाता राजर्षिश्च तामन्विष्यन् प्रवासमन्वभूत् । इति ।

उर्वशीपुरूरवसोरिति प्रतीकमादाय तर्कवागीशास्तु—उर्वसी हि पुरा मित्रावरुणशापान्मनुष्यलोकं प्राप्य पुरूरवसो गृहे "यदि भवन्तं सुरतसमयातिरिक्तसमये नग्नमवलोकयिष्यामि तदा त्वामहं त्यक्त्वा व्रजिष्यामि, मम मेषद्वयं भवता रक्षणीयम्" इति नियमं कृत्वा स्थिता । तदनन्तरं देवैरन्धतमसे मेषद्वयमपहृतम् , तच्छ्रुत्वा पुरूरवाः ससम्भ्रमेण वसनमपरिधायैव खड्गपाणिर्मेषापहर्तुः पश्चाद्धावितः । एतस्मिन्नन्तरे विद्युद्भिस्तं नग्नमवलोक्योर्वशी स्वर्गं गतेति ग्रन्थस्य वक्तुं लार्थः । अत्र देवकृतमेषापहरणरूपदिव्योत्पातेन पुरूरवसः सम्भ्रमः तेनोर्वश्या भिन्नदेशवर्त्तित्वमित्याचक्षते । परन्तन्त्वत्रत्यं मूलं मृग्यम् ।

दिव्योल्कासम्भ्रमजप्रवासं यथा मम—

"देशान्तरादागतमेकदृष्ट्या कान्तं पिबन्ती सुचिरं हि बाला ।
उल्कानिपातं च कुतोऽपि श्रुत्वा सद्यो विवेशाथ गृहं तदानीम् ॥"

एवमन्यदप्यूह्यम् ।

(१५) ननु पूर्वरागेऽभिलाषादीनां प्रवासे अङ्गासौष्ठवादीनाञ्च नियमने किं मानम्, उभयत्रापि उभयेषाम्भवितुं शक्यत्वादत आह—अत्रेति । दशानां दशविधानाम्, उभयेषामिति पुल्लिङ्गत्वानुपपत्त्या दशानां कामदशानामित्यर्थो नाभ्युपेयः । तथा च उभयेषां कामकृतभावानाम्, उभयत्र पूर्वरागे प्रवासे च । चिरन्तनप्रसिद्ध्या प्राचीना-

(क) "दिव्यनामसमानुष्योत्पातजात् सम्भ्रमात्त्रिधा" उन्मादादीनामत्रैवान्तर्भावान्न पार्थक्यम् । इति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

(१६) यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ २०९ ॥

(१७) यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

(१८) पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

(१९) किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते ।

शृङ्गारिकसम्प्रदायप्रसिद्धिवशेन विविच्य पृथग्भावेन नियम्य प्रतिपादनं कथनं कृतमिति बोध्यमिति शेषः ।

(१६) एवं प्रवासं लक्षयित्वा करुणविप्रलम्भं लक्षयति—यूनोरिति । यूनोर्नायकनायिकयोः लोकान्तरं गतवति एकतरस्मिन् नायके नायिकाजने वा पुनर्लभ्ये जीवता जनेन पुनः प्राप्ये सति एकस्तयोरेकतरो जीवितजनः यदा विमनायते शोकव्याकुलचित्ततया विलापं कुरुते तदा तस्य शोकमिलितरतिस्थायिभावः करुणविप्रलम्भाख्य शृङ्गारो भवेत् । प्राणवियोगानन्तरं पुनर्लभ्यविषयकशोकमिलितरतिः करुणविप्रलम्भ इति भावः । आर्याच्छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१८३ पृ०)।

(१७) उदाहरणं दर्शयति—यथेति । कादम्बर्यां बाणभट्टकृतगद्यकाव्यपूर्वभाग इत्यर्थः । तत्र हि पूर्वं पुण्डरीको मृतः, अनतिदूरे चासौ महाश्वेतया बहुविलापे कृते पुनर्लब्धः । एवञ्च तत्र पुण्डरीकस्य मरणात् अनन्तरञ्च पुनर्जीवनलब्धे ग्रन्थे यद्यपि नानतिदूरत्वम् तथाप्युपाख्यानगतानतिदूरत्वेन "वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" इत्याद्युक्तकारिकया सह विरोधो नेति ध्येयम् । एतद्ग्रन्थकर्त्तुः कुवलयाश्वचरिते च युवतेर्मदालसायास्तथाभावे कुवलयाश्वस्य शरीरान्तरेण लभ्ये अजेन्दुमतीवद् विलाप इति नायिकाविषयमुदाहरणं बोध्यम् ।

(१८) अथ करुणविप्रलम्भव्यवस्थामुपपादयति-पुनरलभ्य इति । पुनरलभ्ये प्रत्युज्जीवनाशारहिते तथा विधेनैव देहान्तरेण वा सम्मिलनायोग्य इति भावः । लभ्ये "यूनोरेकतरस्मि"न्निति शेषः। करुणाख्य एव शुद्धकरुण एव नच करुणविप्रलम्भशृङ्गार इति भावः । तत्र हि मिलनाशाया अभावेन केवलशोकस्यैव स्थायिभावत्वसम्भवादिति तत्त्वम् । रतेर्नाशात् उत्कटशोकसम्भवाच्च ।

(१९) पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते करुण एवेत्यत्रार्थे प्राचां सम्मतिं दर्शयति-किञ्चेति । अत्र कादम्बर्यां चन्द्रापीडं प्रति स्वप्रेयसः पुण्डरीकस्येतिवृत्तं कथयन्त्या महाश्वेताया वाक्येषु इत्यर्थः । आकाशसरस्वती भाषानन्तरमेव "वत्से ! महाश्वेते ! न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन भविष्यति समागमः अनेन प्रकारेण आकाशस्थितपुरुषस्य वाक्यकथनानन्तरमेव सङ्गमप्रत्याशया स्वप्रियतमपुण्डरीकेन सह सम्मिलनाशया रतेरुद्भवात् महाश्वेताया इति शेषः । प्रथमो महाश्वेतायाः प्रारम्भिको भावः स्वप्रेयसः पुण्डरीकस्य मरणादारभ्य आकाशसरस्वतीश्रवणान्तो महाश्वेताया भाव इत्यर्थः। करुण एव केवलशोकस्यैव स्थायिभावत्वात् शुद्धकरुण एव, अभियुक्ता मान्याः। अत्राभियुक्ता इत्यनेन अस्वरसः सूचितस्तद्बीजन्तु—यथा हि उदासीनस्य कस्यचिन्म-

(२०) यच्चात्र 'संगमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति केचिदाहुः, तदन्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्तद्भिन्नमेव' इति मन्यन्ते ।

रणे उदासीनायाः शोकासम्भवात्, कादम्बर्यामपि प्रथमं रतिमूल एव शोको महाश्वेतायाः आकाशसरस्वतीभाषानन्तरञ्च पुनरेव रतिः इत्यादावन्ते च समुत्पन्नाभ्यां रतिभ्यां मध्यवर्तिनः शोकस्य स्थायिरूपत्वेन दृढतया वर्तमानत्वाभावात् शोकनिबन्धनः करुणः काव्यंशेऽपि नोपपद्यते । अपि च आद्यन्तवृत्तान्तज्ञानवतां सभ्यानां मानसेषु शोकमिलितरतिभावस्यैव स्थायितयोपलभ्यमानत्वात् करुणविप्रलम्भलक्षणस्य सम्बन्धात् सर्वांश एव करुणविप्रलम्भः, शोकमिलितरतिस्थायिभावसत्त्वादेवास्य नाम करुणविप्रलम्भ इति बोध्यम् । उत्तररामचरिते कुवलयाश्वेऽपि चानयैव दिशा करुणविप्रलम्भः प्रधानरस इति ध्येयम् ।

(२०) मतान्तरद्वयमुत्थापयति—यच्चेति । अत्र कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । सङ्गमप्रत्याशाऽनन्तरमपि सङ्गमप्रत्याशाजनकाकाशसरस्वतीश्रवणेनेति शेषः। भवत उत्पद्यमानस्य । प्रवासाख्यो भेद एव नायकनायिकयोः परस्परभिन्नदेशस्थितत्वेन प्रवासलक्षणसमन्वयादिति शेषः, न तु करुणविप्रलम्भ इति तेषामभिप्रायो बोध्यः । केचिदिति आचार्यधनिकादयो ग्राह्याः, ते हि "कादम्बर्यां तु प्रथमं करुणः, आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासशृङ्गार एव" इत्याहुः । मरणरूपस्य विशेषस्य प्रवासावृत्तिधर्मस्य सम्भवात् पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते विद्यमानत्वात् तद्भिन्नमपि प्रवासातिरिक्तमपि कञ्चित् प्रकारमिति यावत् । अस्मदङ्गीकृतं करुणविप्रलम्भन्तु न पुनस्ते तत्र मन्यन्त इत्याशयः । अत्रापि केचिदित्युक्त्या अन्ये इत्युक्त्या चाखरसः सूचितः तद्बीजन्तु प्रवासे मरणधर्मासत्त्वात् पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते प्रवासो न भवितुमर्हति पूर्वरागादिकरुणात्मकचतुष्टयातिरिक्तस्य विप्रलम्भभेदस्य प्राचीनैरनभ्युपगमात्तदतिरिक्तप्रकाराश्रयणमपि न तत्र सङ्गच्छत इति । ननु विप्रलम्भस्य पूर्वराग—मान—प्रवास—करुणात्मकचतुष्टयस्यैवाभ्युपगमे किं बीजम् ? कैश्चिदभिलाषमिश्रितपञ्चविधत्वेनाप्यभ्युपगमादिति कथं चतुष्टयाभिन्नत्वमस्य नाङ्गीक्रियत इति चेत् ? तदुक्ताभिलाषस्य हि पूर्वरागे प्रवासे वान्तर्भावात्; तथा हि यदि सङ्गमप्रागभावरूपोऽभिलाष इत्युच्यते तदा पूर्वराग एव । एकदेशस्थयोरपि गुर्वादिवशात् सङ्गमोपरोधस्वरूपः प्रवासश्च । यदि कन्याविषयस्तदा पूर्वराग एव, यदा तु परोढाविषयस्तदा रसाभावसत्त्वात् न शृङ्गाररसभेदः, यदि तूपभुक्तनायिकाविषयः, तदास्य प्रवासाख्यभेदान्तः पातः । एवमेव शापतोऽन्तराये एकदेशस्थयोरपि प्रवासाख्यभेदमेव अत एव महर्षिणा प्रवासदशदशालक्षणे "पूर्वानुभवजा ज्ञेया दश स्मरदशा इह "इति पूर्वानुभवत्वमुक्तम् । पूर्वानुभवः पूर्वोपभोगानुभवः । एवञ्च पूर्वरागोऽनुपभुक्तविषयः । तथा च एकदेशस्थयोभिन्नदेशस्थयोर्वा पूर्वरागप्रवासौ भवतः। यत्तु प्रवासलक्षणे भिन्नदेशत्वमुक्तं तद् व्यवहितत्वमात्रविषयम् । यदि चैकदेशस्थयोर्न प्रवासस्तत्कथय कियति योजने कियति वा क्रोशेऽसौ महर्षिभिर्निरूपितः । कथं वा दूरदेशस्थयोर्नलदमयन्त्योः प्रद्युम्नप्रभावत्योश्च हंसमुखाद् गुणश्रवणानन्तरं पूर्वरागः, तथा चक्रवाकयोस्तृणमात्रव्यवधानेऽपि शापप्रवासाख्यशृङ्गाराभासः । इति चतुष्टयातिरिक्ताऽभ्युपगमे न किञ्चिन्मानमिति सर्वं सुस्थमिति लोचनादौ स्पष्टम् ।

विप्रलम्भशृङ्गारविषये नव्यास्तु—स्त्रीपुंसयोस्तु वियोगे जीवितत्वज्ञानदशायां

अथ संभोगः—

(२१) दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।
यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः ।

(२२) यथा—'शून्यं वासगृहम्–' (३१ पृ०) इत्यादौ ।

वैक्लव्यपोषितायाः रतेरेव प्राधान्याच्छृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रसः वैक्लव्यं तु सञ्चारिमात्रम्। मृतत्वज्ञानदशायां तु रतिपोषितस्य वैक्लव्यस्येति करुण एव । यदा तु सत्यपि मृतत्वज्ञाने देवताप्रसादादिना पुनरुज्जीवनज्ञानं कथञ्चित्स्यात्, तदालम्बनस्यात्यन्तिकनिराशाभावाच्चिरप्रवास इव विप्रलम्भ एव न स करुण इति वदन्ति ।

(२१) विप्रलम्भानन्तरं सम्भोगं निरूपयति—दर्शनस्पर्शनादीनीति । अन्योऽन्यं परस्परम् अनुरक्तौ विलासिनौ विलासिनी च विलासी च विलासिनावित्येकशेषः । भोगसुखलालसावित्यर्थः । स्त्रीपुंसौ यत्र रतौ सत्याम् अन्योन्यं दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते कुरुतः अयं स सम्भोगः सम्भोगशृङ्गार उदाहृतः कविभिरिति शेषः । एतन्निष्कर्षस्तु—अनुरक्तयोः प्रत्यक्षभोगानुभावको रतिभावः सम्भोगशृङ्गार इति । विप्रलम्भेऽतिव्याप्तिवारणाय दर्शनस्पर्शनादीनिति । पूर्वरागमानयोस्तु कदाचिद्दर्शनादौ जातेऽपि तत्योत्कण्ठाकुलिततया वास्तविकभोगरूपत्वाभावात्तत्रापि नातिव्याप्तिः । उदासीनयोः स्त्रीपुंसयोः परस्परदर्शनादौ सत्यपि अनुरक्ताविति कथनेन नातिव्याप्तिः । एकतरस्यानुरागाभावे शृङ्गाराभास इति तद्वारणाय अन्योन्यमिति ।

इदमत्र बोध्यम्—नायकनायिकयोः प्रागसंगतयोः संगतवियुक्तयोर्वा मिथः समागमे प्रागुत्पन्नस्तदानीन्तनो वा रत्याख्यस्थायिभावोऽभिलषणीयालिङ्गनादीनामनाप्तौ सत्यां ऋतुधानोपगमजलक्रीडा पर्वतोपदेशप्रसाधनगृहमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः, सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापसम्भ्रमस्मितादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमानः, समुपजायमानैर्हर्षधृति-स्मृतिमतिप्रभृतिभिर्व्यभिचारिभावैः संपृज्यमान ईप्सितमासादयन् जिहासितं वा जिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भः सम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते इति ।

केचित्तु—अन्योन्यमित्यस्यायमर्थः—कदाचित् एकैकेन कदाचित्तूभयेनापि दर्शनादिकं क्रियत इत्यर्थः । तेन एकैकस्य दर्शनादौ अपि सम्भोगो बोध्यः । शून्यं वासगृहमित्यादौ तूभयोरेव ।

"यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननन्तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥"

इत्यत्र गजोपरिस्थितायामालत्या दर्शनम् । माधवस्य तु विप्रलम्भ एव इति वदन्ति ।

(२२) उदाहरति—यथेति । "शून्यं वासगृहम्" इत्यादौ चुम्बनात्मकप्रत्यक्षभोगरूपानुभवशालित्वात् उभयोर्नायकनायिकयोः रतिभावः सम्येषु सम्भोगशृङ्गाररूपत्वं लभते उदाहरणान्तरं यथा—

त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥

(२३) संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् ।
अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगश्रृङ्गारः ॥ २११ ॥
(२४) तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।
जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥ २१२ ॥
अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

(२५) तथा च भरतः—'यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं श्रृङ्गारेणोपमीयते (उपयुज्यते च)' इति ।

(२६) किं च—
(२७) कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः ॥ २१३ ॥

---

(२३) नन्वेक एवायमुतैतस्य भेदा अपि सन्तीति जिज्ञासायामाह—संख्यातुमिति । चुम्बनपरिरम्भादीनां चुम्बनालिङ्गनादीनाम् अनुभावानाम् आदिपदात् विभावानुभाववैचित्र्यादेः परिग्रहः । बहुभेदात् असंख्यभेदात् संख्यातुं सम्भोगस्य भेदं गणयितुम् अशक्यतया असमर्थतया हेतुना धीरैरयं सम्भोगश्रृङ्गार एक एकप्रकार एव कथितः । "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती"ति न्यायादिति भावः ।

(२४) अथास्योद्दीपनविभावान् निरूपयति—तत्रेति । तत्र सम्भोगश्रृङ्गारे इत्यर्थः। ऋतूनां वसन्तादीनां षट्कम्, चन्द्रादित्यौ तथा तयोः सूर्याचन्द्रमसोः उदयेन युक्त अस्तमय इत्युदयास्तमयः शाकपार्थिवादित्वात्समासः । तथा जलकेलिः, वनविहारः, प्रभातम्, मधुन आसवस्य पानम्, यामिनी रात्रिः, प्रभृतिपदात् क्षौमादीनां परिग्रहः । उद्दीपनविभावः स्यात् । तथा अनुलेपनं चन्दनादि, भूषा भूषणम् । आद्यपदात् वस्त्रादयश्च उद्दीपनविभावाः स्युः । तथा शुचि शुद्धं वस्त्रादि अत्यन्तं निर्मलम्, मेध्यम् पवित्रम् अन्यत् यत्किञ्चित् दर्शनीयं शय्यागृहादि तदुद्दीपनविभावरूपतया वाच्यं वर्णनीयमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

ऋतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवनतः ।
उपवनगमनविहारैः श्रृङ्गाररसः समुद्भवति ॥

(२५) ननु शुचिमेध्ययोः तदुद्दीपने कथं योग्यतेत्यत आह—तथा चेति । शुचि स्वच्छम् आदर्शादि मेध्यं पवित्रं चन्दनादि, उज्ज्वलम् अलङ्कारादि, सुन्दरं चित्रादि । श्रृङ्गारेणोपमीयते । श्रृङ्गारेण हेतुना उपमीयते तदुद्दीपनतया उपस्थाप्यत इत्यर्थः । वर्ण्यते इति यावत् । (उपयुज्यते उद्दीपनतया योग्यो भवति) शुच्यादिपदार्थानां श्रृङ्गारोद्दीपनयोग्यतायां प्रत्यक्षानुभूतत्वान्महर्षिभरतेनापि प्रतिपादनेन मयापि वर्णितमिति ग्रन्थकृतामाशयः ।

(२६) सम्भोगश्रृङ्गारस्य एकविधत्वमुक्त्वा पूर्वरागाद्यानन्तर्येण तस्य चातुर्विध्यं वक्तुमाह—किञ्चेति ।

(२७) तदुपपादयति—कथितश्चतुर्विध इति । असौ सम्भोगः पूर्वरागादेरानन्तर्यात्तु चतुर्विधो मयापि कथित एव आदिना मानप्रवासकरुणविप्रलम्भानां ग्रहणम् । तथा च प्रथमानुरागानन्तरः, मानानन्तरः प्रवासानन्तरः करुणविप्रलम्भानन्तरश्चेति सम्भोगश्रृङ्गारश्चतुर्विधः । तत्तदनन्तरे तु सम्भोगस्य पुष्टिरेव भवेदिति तच्चतुर्विधत्वं मयाङ्गीक्रियत इत्याशयः ।

(२८) यदुक्तम्—

'न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥' इति ।

(२९) तत्र पूर्वरागानन्तरं संभोगो यथा कुमारसंभवे पार्वतीपरमेश्वरयोः ।
प्रवासानन्तरं संभोगो यथा मम तातपादानाम्—

(३०) 'क्षेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि !—किसअं खेमं महङ्गं दिढं,
एतादृक्कृशता कुतः—तुह पुणो पुट्ठं सरीरं जदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये !—पणइणीदेहस्स संमेलणात्,
त्वत्तः सुभ्रु ! न कापि मे—जइ इदं खेमं कुदो पुच्छसि ॥'

(२८) अत्र प्राचां सम्मतिं दर्शयति—यदुक्तमिति । विप्रलम्भेन विप्रलम्भश्रृङ्गार-सम्बन्धेन विना सम्भोगः शृङ्गारः पुष्टिं न अश्नुते प्राप्नोति हि तथाहि वस्त्रादौ कषा-यिते प्रथमं किञ्चिद्रक्तीकृते रागः भूयान् सन् विवर्द्धते । एतेन सम्भोगस्य विप्रलम्भ-सम्बन्धाभावे—तादृशी पुष्टिर्न भवतीति व्यक्तम् । तथा च प्रकृष्टाप्रकृष्टभेदेन सम्भोगो द्विविधः, विप्रलम्भानन्तरः सम्भोगः प्रकृष्टः स च विप्रलम्भो भेदेन चतुर्विधः तद्विपरीतो-ऽपकृष्ट इति फलितम् ।

(२९) तत्र पूर्वरागानन्तरमिति । पार्वतीपरमेश्वरयोः तयोर्वृत्तान्त इत्यर्थः । पूर्वरागस-म्भोगो मदनदाहानन्तरं विवाहे सति पार्वतीपरमेश्वरयोः । एवं मालतीमाधवयोरपि बोध्यम् ।

(३०) प्रवासानन्तरं सम्भोगमुदाहरति—क्षेमं ते नन्वित्यादि । इमे दम्पत्योरुक्ति-प्रत्युक्ती । तत्र प्रवासादागतस्य पत्युः संस्कृतोक्तिः तत्पत्न्याः प्राकृतोक्तिः प्रथमसंस्कृ-तेन स्वविरहेण क्लिश्यन्तीं प्रियतमां प्रति पृच्छा नायकस्य, तथा प्राकृतेनोत्तरं प्रिया-याः । एवमुत्तरोत्तरमवगन्तव्यम् । हे पक्ष्मलाक्षि सुन्दरलोमविशिष्टनयने ! ते तव क्षेमं कुशलं ननु किम् "प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः । "कृशकं क्षेमं महद्गं दृढम्" इति संस्कृतानुवादः । महद्गं यत् दृढमतिशयितं कृशकं जातं तदेव क्षेमम् "दृढं स्थूलं नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि" इति मेदिनी । कुतस्तव एतादृक् कृशता ? "तव पुनः पुष्टं शरीरं यतः" इति संस्कृतानुवादः यतस्तव शरीरं पुष्टमत एव मम कृशता जाते-त्यर्थः । हे प्रिये केन कारणेन पृथुलः स्थूलोऽहमस्मीति शेषः । "प्रणयिनीदेहस्य सम्मे-लनात् "इति संस्कृतानुवादः तव प्रवास एव कस्याश्चित् अन्यस्याः प्रियायाः देहस्य संमिश्रणात् त्वं पृथुलोऽसीत्यर्थः । यद्वा प्रणयिन्या मम देहस्य सम्मेलनात्–संकोचात् कृशीकरणादित्यर्थः एतावत्कालं तव वैदेश्यात् निश्चितेन तवानुरागेण यतोऽहं कृशा, अतो मां कृशां कृत्वा मन्मांसेन तव शरीरं पुष्टमित्यर्थः । हे सुभ्रु त्वत्तः सकाशात् त्वां परित्यज्येत्यर्थः कापि मे मम न प्रणयिनीति शेषः । "यदि इदं क्षेमं कुतः पृच्छसि" इति संस्कृतानुवादः, इदं यदि अहमेव तव प्रणयिनीत्यर्थः तदा कुतः कथं क्षेमं पृच्छसि, यदा-ऽहमेव प्रणयिनी किमिति मां परिहृत्य दूरं गतोऽसि यद्धेतुकस्तवायं प्रश्नः । प्रणयिनो वियोगे प्रणयिन्याः क्षेमाभावस्य सकलजनवेद्यतया तव तत्प्रश्न एव नोचित इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१९८ पृ०) ननु "नेयुवञ्चुवङस्थानावस्त्री"

(३१) एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

अथ हास्यः—

(३२) विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।
हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥ २१४ ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यमालोक्य हसेज्जनः ।
तमत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २१५ ॥
अनुभावोऽक्षिसंकोचवदनस्मेरतादयः ।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २१६ ॥

इत्यनेन भ्रूशब्दस्य तदन्तस्य च निषेधान्नदीत्वं न स्यात् तदभावे च ह्रस्वाभावात् "सुभ्रु" इति कथम् ? नच नेयङुवङित्यत्र वामीत्यतो वा ग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणे नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथासति "वेयङुवङ्स्थानौ" इत्येव सिद्धे इह नञ्ग्रहणं वामीत्युक्तसूत्रं च व्यर्थं स्यात् तथाचेहशमहाकविप्रयोगे सामान्यनपुंसकत्वमाश्रित्य समाधेयम् ।

(३१) एवमन्यत्रापीति । मानानन्तरसम्भोगे करुणविप्रलम्भशृङ्गारानन्तरसम्भोगे च एवमुदाहरणमूह्यमूहनीयमित्यर्थः । मानानन्तरं सम्भोगो यथा शिशुपालवधे नवमसर्गे—

"सुदृशः सरलव्यलीकतसः तरसा श्लिष्टवतः स यौवनोष्मा ।
कथमप्यभवत्स्मरानलोष्णः स्तनभारो न नखम्पचः प्रियस्य ॥ इति ।

यथा वा "सन्दष्टेऽधरपल्लवे स चकितं हस्ताग्रमाधुन्वती
मा मा मुञ्च शठेति कोपवचनै शनार्त्तितभ्रूलता ।
सीत्काराञ्चितलोचना सरभसं यैश्चुम्बिता मानिनी
प्राप्तं तैरमृतं श्रमाय मथितो मूढैः सुरैः सागरः ॥

करुणविप्रलम्भानन्तरं सम्भोगो यथा—

उत्तरार्द्धे कादम्बर्यां कादम्बरीचन्द्रापीडयोः महाश्वेता पुण्डरीकयोश्च ।

उक्तञ्च वात्स्यायनेन—नवो नव इवोदेति सम्भोगोऽनन्तरो हि सः ।
स चेतः प्रीतये चन्द्रः परिमुक्तो घनैरिव ॥

(३२) इत्थं सप्रभेदं शृङ्गाररसं निरूप्य हास्यरसं निरूपयति—विकृताकारवागिति । विकृतः स्वाभाविकविपरीत आकारः स्वरूपः वाक्, वेशः, चेष्टाकरचरणादिभङ्गी, आदिपदात् चिह्नादिश्च, यस्य तस्मात् तथोक्तात् कुहकात् नर्त्तकात् "कुहको नर्त्तको नटः" इति गोपालः यद्वा कुहकाख्यवञ्चना प्रयोगाच्च, एतदुपलक्षणम्, विकृताकारादिविषयक श्रव्यकाव्यादपि हास्यो हास्यरसः । स च हास्यः प्रागुक्तस्वरूपो हासः स्थायिभावो यस्य स तथोक्तः, अत एव श्वेतः श्वेतवर्णः । ननु श्वेतवर्णत्वं कुतो ज्ञातमिति चेत् ? "धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः" इति कविसमयप्रसिद्धेः । प्रमथः शिवगणो दैवतम् अधिष्ठात्री देवता यस्य स तथोक्तः, प्रमथगणस्य हासकुतूहलनिरतत्वात् । विकृता आकारवाक्, चेष्टा यस्य तथोक्तं यं पदार्थमालोक्य जनो हसेत् अत्र हास्यरसे तत् आलम्बनम् आलम्बनविभावं प्राहुः । अत्र तदिति प्रक्रंस्यमानलिङ्गभागित्वात्

(३३) ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ।
नीचानामपहसितं तथातिहसितं तदेष षड्भेदः ॥ २१७ ॥
(३४) ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम् ।
किंचिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥ २१८ ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।
अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं[च]भवत्यतिहसितम् ॥२१९॥

"य आधारस्तदधिकरणम्" इतिवन्नपुंसकं ज्ञेयम् । तच्चेष्टा विकृताकारादिपुरुषचेष्टा उद्दीपनम् उद्दीपनविभावो मतमिष्टम् । अक्षिसंकोचः नेत्रनिमीलनम् आदिपदात् वदनावरणादिश्च अनुभावः । निद्रा आलस्यम्, अवहित्था छन्नरूपा आदिपदात् श्रमादयश्च अत्र हास्यरसे व्यभिचारिणो भावाः स्युः । हास्यस्थायिभावकः विकृतवृद्धालम्बनको वैकृताद्युद्दीपितो गलफुल्लाद्यनुभावितः श्रमादिसञ्चारितो हास्य इति निष्कर्षोऽर्थः ।

(३३) अथोत्तमादिप्रकृतिभेदेन हास्यरसस्थायिभावस्य हासस्य भेदानाह—ज्येष्ठानामिति । ज्येष्ठानाम् उत्तमप्रकृतीनाम् लोकानां स्मितं हसितञ्च स्यात् । एतदधिकहासे उत्तमत्वभङ्गस्याशङ्कादित्याशयः । मध्यानां लोकानां विहसितम् अपहसितञ्च स्यात् । एतयोर्मध्यमहास्यत्वेन मध्यस्वभावानामेव सम्भवादिति भावः । नीचानाञ्च अधमस्वभावानां लोकानाम् अपहसितं तथा अतिहसितञ्च स्यात् । अतिशयहास्येनासभ्यतावोधेऽपि तेषान्तत्र भयाभावादित्यभिप्रायः । तदितिहासभेदादित्यर्थः, इत्थं हासस्य षड्भेदाः भवेयुः ।

(३४) स्मितादीनां लक्षणं दर्शयति—ईषदिति । तत्र तेषु हासेषु मध्ये ईषद्विकासिनी किञ्चिन्मात्रविस्फारिते नयने यस्मिंस्तत्तथोक्तम्, तथा ईषत् स्पन्दितश्चलित अधरः यस्मिंस्तत्तथोक्तम्, हास्यं स्मितं स्यात् । किञ्चिल्लक्ष्या अल्पमात्रदृश्या द्विजा दन्ता यस्मिंस्तत्तथोक्तं हासं बुधैः हसितं कथितम् "दन्ता विप्राण्डजाद्विजाः" इत्यमरः । मधुरः आकर्णने मनोहरः सुश्राव्य इति यावत् स्वरो यस्मिंस्तत्तथोक्तं हासं विहसितम् । अंसयोः स्कन्धयोः शिरस उत्तमाङ्गस्य च कम्पनेन अवधूननेन साकमिति तत्तादृशं हासम् अवहसितम् । सास्रे अश्रुसहिते अक्षिणी नयने यत्र तत्सास्राक्षं हासम् अपहसितम् । तथा विक्षिप्तानि सञ्चालितानि अङ्गानि अवयवानि यस्मिंस्तत्तादृशं हासम् अतिहासितं भवति ।

अत्र विषये अन्ये तु—

आत्मस्थः परसंस्थश्चेत्यस्य भेदद्वयं मतम् । आत्मस्थो द्रष्टुरुत्पन्नो विभावेक्षणमात्रतः॥
हसन्तमपरं दृष्ट्वा विभावश्चोपजायते । योऽसौ हास्यरसस्तज्ज्ञैः परस्थः परिकीर्तितः ॥
उत्तमानां मध्यमानां नीचानामप्यसौ भवेत् ।
त्र्यवस्थोमथितस्तस्य षड्भेदाः सन्ति चापरे ॥
स्मितं च हसितं प्रोक्तमुत्तमे पुरुषे बुधैः । भवेद्विहसितं चोपहसितं मध्यमे नरे ॥
नीचेऽपहसितं चातिहसितं परिकीर्तितम् । ईषत्फुल्लकपोलाभ्यां कटाक्षैरप्यनुल्वणैः ॥
अदृश्यदशनो हासो मधुरः स्मितमुच्यते । वक्त्रनेत्रकपोलैश्चेदुत्फुल्लैरुपलक्षितः ॥

यथा—

(३५) 'गुरोर्गिरः पञ्चदिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयं च ।
अमी समाघ्राय च तर्कवादान्समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥'

(३६) अस्य लटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः ।

(३७) अत्र च—

(३८) यस्य हासः स चेत्क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ।
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥ २२० ॥

किञ्चिल्लक्षितदन्तश्च तदा हसितमिष्यते । सशब्दं मधुरं कालगतं वदनरागवत् ।
आकुञ्चिताक्षि मन्द्रं च विदुर्विहसितं बुधाः । निकुञ्चितांसशीर्षश्च जिह्मदृष्टिविलोकनः ॥
उत्फुल्लनासिको हासो नाम्नोपहसितं मतम् ॥ अस्थानजः साश्रुदृष्टिराकम्पस्कन्धमूर्धजः ॥
शार्ङ्गदेवेन गदितो हासोऽपहसिताह्वयः । स्थूलकर्णः कटुःस्वानो बाष्पपूरप्लुतेक्षणः ॥
करोपगूढपार्श्वश्च हासोऽतिहसितं मतम् ॥

इत्थं वदन्ति ।

(३५) गुरोरिति । कश्चित् कुक्कुटनासानमागतं दृष्ट्वा शास्त्रालोचनतत्परमिश्रपरिषदि कस्यचित्सकौतुकोक्तिरियम् । अमी कुक्कुटमिश्रपादाः पक्षिविशेषरूपविप्रश्रेष्ठचरणाः पञ्चदिनानि यावत् पञ्चसंख्याकैरिव दिनैरित्यर्थः । गुरोर्भट्टप्रभाकरस्य गिरो मीमांसाशास्त्ररूपाः वाक्यानि अधीत्य, दिनत्रयञ्च त्रिभिरेव दिनैरित्यर्थः यावत् वेदान्तशास्त्राणि उत्तरमीमांसा ब्रह्मसूत्रादिग्रन्थान् अधीत्य, तर्कवादान् नव्यन्यायादीनि तर्कशास्त्राणि समाघ्राय च समागताः, अतः प्रधानाचार्ययोग्यमासनमस्मै दीयतामिति वक्तुरभिप्रायः।
उपजातिश्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् (९९ पृ०)

(३६) अयं हि महावाक्यविशेषे परिपुष्टिमापद्यमान उपलभ्यत इत्यत आह—अस्येति । हास्यस्येत्यर्थः । लटकानां धूर्तानां मेलकं तत्प्रभृतिषु तदादिषु महावाक्यविशेषेषु इति शेषः । प्रभृतिपदेन हास्यार्णवादीनां परिग्रहः । परिपोषो द्रष्टव्यः परिशेषोऽनुभवितव्यः ।

अत्र कुक्कुटमिश्रपादा आलम्बनविभावाः । तेषाञ्च पञ्चदिनाध्ययनादय उद्दीपनविभावाः कायोच्छ्वसनदृष्टिसंकोचादयः हर्षावहित्थादयश्च अनुभावव्यभिचारिण अनुक्ता अपि सामर्थ्यबलाल्लभ्याः । हासश्च स्थायिभावः । एते सामाजिकेषु हास्यरसरूपतां भजन्ते ।

उदाहरणान्तरमपि यथा—

श्रीतातपादैर्विहिते निबन्धे निरूपिता नूतनयुक्तिरेषा ।
अङ्गं गवां पूर्वमहो पवित्रं न वा कथं रासभधर्मपत्न्याः ॥ इति ॥

(३७) ननु रसे नायकस्याभेदः सामाजिके भासते स चात्र "गुरोर्गिरः" इति श्लोकेन निबद्धः कथं तस्याभेदारोपो भवेदित्यत आह—अत्र चेति । अत्र हास्यरसे चकारादन्यत्र ।

(३८) यस्येति । यस्य हासः यदालम्बनको हास इत्यर्थः । स चेत् यदि क्वापि कुत्रापि वाक्ये साक्षात् अभिधायकपदेन नैव निबध्यते नैव प्रतिपाद्यते तथापि एष

अभेदेन विभावादिसाधारण्यात्प्रतीयते ।
सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥ २२१ ॥

(३९) एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् ।

अथ करुणः—

(४०) इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥ २२२ ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ २२३ ॥
अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति ।

विभावादेः सामर्थ्यात् अन्यथानुपपत्तिज्ञानात् उपलभ्यते प्रतीयते सामाजिकैरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । ततः सामाजिकैः साधारण्यात् साधारणीकरणव्यापारसामर्थ्यात् विभावादिः स आलम्बनादिः अभेदेन स्वपरसाधारणत्वेन आत्माभिन्नत्वेनेत्यर्थः । प्रतीयते ततश्च साधारण्यज्ञानात् अयं हास्यरसः अनुभूयते अनुभवविषयीक्रियते । एवं श्रव्यकाव्यत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्यवधेयम् । पूर्वं यद्यप्ययमर्थः प्रतिपादितोऽपि व्यवहितत्वात्पुनरिह स्मार्य्यत इति पौनरुक्त्यन्न शङ्कनीयम् ।

(३९) अत्र हासादि स्थाय्यन्तरादेरप्युपलक्षकमिति दर्शयति—एवमन्येष्वपीति । बोद्धव्यमिति । बोधप्रकारस्तु प्रागेव "व्यापाराऽस्ति विभावादेः" इत्यादौ "सद्भावश्चेद्विभावादेः" इत्यादौ च स्पष्टीकृत इति तत एवावधेयम् ।

(४०) इत्थं हास्यरसं लक्षयित्वा करुणरसं लक्षयति—इष्टनाशादिति । इष्टनाशश्च पुत्रादेर्विच्छेदो मरणं च विद्यादेर्नाशश्च तस्मात्तथोक्तात् अनिष्टानां महोत्पातादीनाम् आप्तेः प्राप्तेश्च अन्यतरस्माद्धेतोः करुणाख्यो रसो भवेत् । तथाहि भरतः—

"इष्टवधदर्शनाद्वा विप्रियवचनस्य संश्रयाद्वापि ।
एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम सम्भवति ॥" इति ॥

धीरैरयं करुणरसः कपोतवर्णो गृहकपोतवर्णः मलिनवर्ण इति भावः । शोकस्थायिभावकत्वात् शोकस्य च पापोद्भवत्वात् "मालिन्यं व्योम्निपापे" इति कविसमयप्रसिद्धेन मलिनत्वादित्यभिप्रायः । यमो दैवतं देवताऽस्यासौ यमदैवतश्च "साऽस्य देवता" इत्यण् ,, कथित उक्तः एतेन शोकस्य यमजन्यत्वं प्रदर्शितम् । अत्र करुणरसे शोकः स्थायिभावः स्यात् । शोच्यं शोचनीयनष्टपुत्रवित्तादिकम् आलम्बनं मतम् । तस्य नष्टपुत्रवित्तादेः दाहस्ताप आदिपदात् चार्यादानां परिग्रहः, उद्दीपनविभावः । दैवनिन्दा भूपातः, क्रन्दितम् , आदिपदात् व्यथाजनकवचनादयश्च वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च अनुभावाः । निर्वेदमोहादयो व्यभिचारिणः आद्यपदान्मरणा-

यथा मम राघवविलासे—

(४१) 'विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम् ॥'

(४२) अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा ।

(४३) एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ।

दयश्च व्यभिचारिणो भवन्ति, अत्र शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तद्गुणाद्युद्दीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसञ्चारितः करुण इति सारांशः ।

(४१) उदाहरति—विपिन इति । वनगमनाय प्रस्थितं श्रीरामं प्रति दशरथस्योक्तिरियम् । हे पुत्र ! विपिने गहनकानने तव जटानिबन्धनं ऋषिव्रतानुष्ठानाय जटाधारणं क्व, इदं मनोहरम् अतिकोमलम् वपुः शरीरञ्च क्व, द्वौ क्वौ महदन्तरं सूचयतः, एतादृशमृदुशरीरेण तादृशक्लेशकरणं महदसम्भवमेवेत्याशयः । विधेः दैवस्य षष्ठी चेयं कर्त्तरि । अनयोर्जटाधारणश्रीरामशरीरयोः घटना योजना एकत्र सृष्टिरिति यावत् स्फुटं स्पष्टं ननु ध्रुवं खड्गेन करवालेन शिरीषस्य अतिमृदुपुष्पविशेषस्य कर्त्तनं भेदनम् । अहो ! ईदृशे शरीरे ऋषिव्रतानुष्ठानव्यवस्था शिरीषे खड्गप्रहार इव अतीव सोढुमशक्येति विधातुरपि सुनिश्चितमविवेकित्वमिति भावः । वैतालीयं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् ।

अत्र राम आलम्बनविभावः, तस्य वनगमप्रस्थानमुद्दीपनविभावः स चाध्याहारलभ्यः, दैवनिन्देयमनुभावः, ग्लानिविषादाद्याः व्यभिचारिभावाश्च अध्याहारलभ्याः । अत्र प्रकरणाद्दशरथो नायक इति लभ्यते ।

(४२) अत्रेति । दैवनिन्देति । अत्रानुचिताचरणमेव दैवनिन्दा ।

(४३) नन्विष्टनाशादौ करुणरसस्य स्वीकारेण प्रकृतोदाहरणे ह्यतर्कितवस्तुनः समुपास्थतौ करुणसत्त्वस्यैव विद्यमानत्वात्तत्कथमुपेक्षितमत आह—एवमिति । आदिपदादनिष्टप्राप्तेः परिग्रहः । बन्धुवियोगो बन्धुमरणं यथा रघुवंशे—

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"

अत्रेन्दुमती मरणजनितशोकविह्वलस्याजस्य मृत्युनिन्दा । यथा वा—

हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवता क्वाशिषः ।
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणा पौराङ्गनानां गिरो
चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥

इदं मदालसायां मृतायां पुरस्त्रीणां रोदनस्य केनापि कथनम् ।

वित्तनाशो यथा—

यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति, यच्चेतसाऽपि न कृतं तदिहाभ्युपैति ।
प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती, सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी ॥

अत्र गतराज्यस्य श्रीरामस्य विलापः ।

(४४) अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह—

(४५) शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।
विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनःसंभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

अथ रौद्रः—

(४६) रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।
आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २२७ ॥
मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।
संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥

यथा वा—किं करोमि क्व गच्छामि शरणं क्व व्रजाम्यहम् ।
चिरेणोपार्जितं वित्तं दस्युनापहृतं मम ॥

अनिष्टप्राप्तौ यथा—

नाथ ! प्रार्थनया कया नहि मया भूयो भवानर्थितः
कस्यां वा भवता कृपां कलयता नालस्य मभ्यासितम् ।
निर्लज्जोऽस्मि तथाप्यनन्यशरणः श्रीमन्तमभ्यर्थये
कालव्यालमुखान्तरालपतितं गोपाल ! मां पालय ॥

(४४) ननु शोकस्य करुणविप्रलम्भशृङ्गारेऽपि विद्यमानत्वात् तत्रास्यातिव्याप्ति-रित्यत आह-अस्येति ।

(४५) शोकस्थायितयेति । अयं करुणो रसः शोकस्थायितया हेतुना विप्रलम्भात् करुणविप्रलम्भशृङ्गाराद् भिन्नः । ननु स्थायिरूपेणैव तत्रापि शोकोऽस्तीत्यत आह–विप्रलम्भ इति विप्रलम्भे करुणविप्रलम्भशृङ्गारे पुनः सम्भोगो हेतुर्ज्ञापको यस्य स तथोक्तः । पुनः सम्भोगसम्भावनाहेतुक इत्यर्थः । क प्रत्ययोऽत्र स्वार्थे । रतिरनुरागः स्थायीभावः इति शेषः, शोको हि तत्र गौणभावेन केवलः सहचरः, अत्र हि प्रधानः शोक एव रतिस्तु वर्तत एव नेति भेदो ज्ञेयः । पूर्वरागमानप्रवासहेतुकत्वे करुणसाङ्कर्यशङ्कैव नास्ति मरणे-सत्येव तत्साङ्कर्यसम्भावनेति सुधीभिराकलनीयम् ।

(४६) करुणरसं निरूप्य रौद्ररसं निरूपयति–रौद्र इति । रौद्रः रौद्ररसः क्रोधः प्राक्कथितस्वरूपः स्थायीभावो यस्य स तथोक्तः । रक्षो दानवोद्धतमनुष्यप्रभवः सङ्ग्रा-महेतुकः । रक्तो लोहितवर्णः क्रोधस्य रजोगुणप्रभवत्वात् रजोगुणस्य च "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति श्रुत्या "काम एष क्रोध एष रजोगुण समुद्भवः" इति गीतो-क्त्या च लोहितवर्णत्वात् । रुद्रो महेशः अधिदैवतम् अधिष्ठात्री देवताऽस्येति "सास्य-देवता" "इत्यण् रुद्राधिदैवतः क्रोधस्य संहारहेतुत्वेन भुवनसंहारिणः रुद्रस्यैव।तदधिदैव-तत्वस्य युक्तत्वादित्यभिप्रायः । तत्र रौद्ररसे अरिर्वैरी "रिपौवैरिसपत्नारि" इत्यमरः आल-म्बनम् आलम्बनविभावः, तच्चेष्टा रिपुचेष्टा उद्दीपनविभावः । अरेश्चेष्टा विशिष्य दर्शय-ति–मुष्टीति । मुष्टिप्रहारः अङ्गुष्ठारकप्रहारमात्रस्योपलक्षणञ्चेदम् । पातनमाक्रमणम्, वि-कृतं विरुद्धाचरणम्, छेदः खड्गादिना स्वसैन्यादेः कर्तनम्, अवदारणं शूलादिना स्वसै-न्यादेः भेदनम् । तथा संग्रामसम्भ्रमेण युद्धाय वेगेन आपद्पदात् शिविरविनाशादिश्च अस्य

भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥
अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनादयः ।
उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ॥ २३० ॥
मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा—

(४७) 'कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥'

रौद्रस्य प्रौढा अतिशया उद्दीपनैर्भवेत्। भ्रूविभङ्गो भ्रूकुटिविधानम् ओष्ठनिर्दंशः ओष्ठदंशनम् बाहुस्फोटनं बाह्वास्फालनम्, तर्जना त्रासप्रदर्शनवचनम्, ताःस्तथोक्ताः । तथा आत्मावदानकथनम् स्वविहितकर्मणां कथनम् "अवदानं कर्मवृत्तम्" इत्यमरः आयुधोत्क्षेपणानि अस्त्रप्रहाराः बहुत्वेनास्त्रप्रहारादेशादयश्च तथा आक्षेपो गर्हा क्रूरसंदर्शनं क्रूरदृष्टि आदिपदात् क्रूरप्रतिज्ञाविधानम्, क्रूरकर्मणि प्रवृत्तिः, क्रूरजनसङ्गः, स्वसैन्यप्रशंसादयश्च अनुभावाः । तत्र रौद्रे उग्रतादयः प्राक्प्रदर्शितस्वभावाः आदिपदात् उग्रताजनकागर्वादयश्च व्यभिचारिणो भावाः स्युः । एवञ्च क्रोधस्थायिभावको द्विषदालम्बनकस्तदपकाराद्युद्दीपितो भ्रूविभङ्गाद्यनुभावितः, उग्रतादिसञ्चारितो रौद्र इति फलितः ।

ननु यदुक्तं राक्षसादीनां रौद्रो रसः स किमन्येषां न स्यादिति चेत् ? सत्यम्, अस्त्यन्येषामपि रौद्रः किन्त्वाधिकारोऽत्र गृह्यते । ते हि स्वभावत एव रौद्रा बहुबाहवो बहुमुखाः प्रोद्धतविकीर्णपिङ्गलशिरोजाः रक्तोद्वृत्तविलोचना भीमासितरूपिणश्चैव । यच्च किञ्चित्समारभन्ते स्वभावचेष्टितं वागङ्गादिकं वा तत्सर्वं रौद्रमेव । तेषाञ्चानुगामिनो ये पुरुषास्तेषामपि सम्प्रहारकृतो रौद्ररसोऽनुमन्तव्य इति ।

(४७) उदाहरति—कृतमनुमतमिति । वेणीसंहारनाटके धृष्टद्युम्नकृतद्रोणशिरश्छेदनेन क्रुद्धस्याश्वत्थाम्नो दुर्योधनान्तिकेऽर्जुनं सम्बोध्योक्तिरियम् । मनुजपशुभिर्विवेकहीनत्वात्पशुतुल्यैरेव मनुष्यैः निर्मर्यादैर्गुरुत्वमर्यादाया अपि अपेक्षारहितैः उदायुधैरुद्यतशस्त्रैर्यैर्भवद्भिः इदं मृतस्य मम पितुः शिरश्छेदरूपं गुरुपातकं ब्रह्महत्यारूपं महापातकम् कृतं धृष्टद्युम्नेन, अनुमतं द्रुपदसैन्यादिना, दृष्टमवलोकितं वा युष्माभिः, नरकरिपुणा नरकान्तकेन श्रीकृष्णेन सार्द्धं सभीमकिरीटिनां भीमार्जुनयुक्तानां तेषां सर्वेषामेव भवताम् असृङ्मेदोमांसैरयमेतत्क्षणवर्त्येवाहं दिशां दिगवस्थितभूतानां बलिं भक्षितोपहारं करोमि । यद्यपि धृष्टद्युम्नं सम्बोध्येयमुक्तिरुचिता तथापि महापातकित्वेन तस्य नामोच्चारणानुचितमित्यवधार्य पराक्रमोचिततया अरे रे अर्जुनार्जुन ! सात्यके सात्यके । इति सम्बोध्योक्तिरित्यवधेया ।

अत्र नरकरिपुपदोपादानात् नरकहेतुपातकहन्तारं गुरुपातककारिणञ्च हनिष्यामीति सूचनात् मत्क्रोधे जगदेव नङ्क्ष्यतीति सूचितम् । अपि च उदायुधैः सद्भिरेव दुर्योधना-

(४८) अस्य युद्धवीराद्भेदमाह—

(४९) रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३१ ॥

अथ वीरः—

(५०) उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः।
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥ २३२ ॥

(क) आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः।

दिभिरवलोकितत्वात् किन्तु धृष्टद्युम्नस्य निवारणाकरणात् सापराधत्वेन तान्प्रत्यपि वचोभङ्ग्या उक्तिरियमिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

अत्र क्रुद्धस्याश्वत्थाम्नोऽपकारिणोऽर्जुनादयः आलम्बनम्, पितृहन्तृत्वमस्मादेरुद्यमनं चोद्दीपनम्, एतदुक्तिरूपं गर्जनमनुभावः अन्यनैरपेक्ष्यगर्वो व्यभिचारिभावः, क्रोधः स्थायिभावः, सामाजिके क्रोधप्रकृतिको रौद्रो रसो व्यज्यते।

अत्रेदमवधेयम्—पद्येऽस्मिन् रौद्ररसव्यञ्जनक्षमावृत्तिर्नास्ति अतः—

"नवोच्छलितयौवनस्फुरदखर्वगर्वज्वरे, मदीयगुरुकार्मुकं गलितसाध्वसं वृश्चति।
अयं पततु निर्दयं दलितहस्तिभूभृद्गलत्स्खलद्रुधिरघस्मरो मम परश्वधो भैरवः ॥"

इदमुदाहरणीयम्। एषा च श्रीरामभद्रं प्रति परशुरामस्योक्तिः। अत्र रामत्वेनाज्ञातो गुरुकार्मुकभञ्जक आलम्बनम्। अत एव विशेष्यानुपादानम्, गुरुद्रुहो नामग्रहणाऽनौचित्यात् क्रोधाविष्काराद्वा ध्वनिविशेषानुमितो निरवाङ्कधनुर्भङ्ग उद्दीपकः। पद्योक्तिरनुभावः। गर्वामर्षादयः सञ्चारिणः। अत्र च महोद्धता वृत्ती रौद्रस्य परमौजस्वितां परिपुष्णातीति।

(४८) ननु रौद्रयुद्धवीरयो रिपुरालम्बनं विभाव इत्यनयोरैक्यापत्तिरिति तयोर्भेदं प्रकटयितुमाह—अस्येति। रौद्ररसस्येत्यर्थः।

(४९) रक्तास्येति। किञ्चेत्यर्थे चकारो बोध्यः। अत्र रौद्रे रक्ते रक्तवर्णे आस्यनेत्रे वदनलोचने यस्य स तथोक्तः पुरुषस्तस्य भावस्तत्ता, रक्तास्यनेत्रताजनकः इत्यर्थः। क्रोध एव युद्धवीरतो भेदिनी भेदबुद्धिविधायिनी। तथाचोभयत्र रिपोरालम्बनत्वेऽपि क्रोधाविर्भावे रौद्रः, उत्साहाविर्भावे युद्धवीर इत्यनयोर्भेदः स्पष्ट एवेति भावः।

(५०) एवं रौद्रं निरूप्य वीररसं निरूपयति—उत्तमप्रकृतिरिति। उत्तमा धीरोदात्तरूपा प्रकृतिर्नायको यस्य स उत्कृष्टजननिष्ठ इति यावत्। अथवा उत्तमा चमत्कारातिशयाधायकतया रसान्तरादुत्कृष्टा प्रकृतिः स्वभावो यस्य स वीरो रसः, "प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः। योनौ लिङ्गे पौरवर्गे" इति मेदिनी, उत्साहः प्राग्दर्शितस्वरूपः स्थायीभावो यस्य सः। महेन्द्रो देवोऽधिपतिः दैवतम् अधिष्ठात्री देवता अस्येति महेन्द्रदैवतः महेन्द्रस्य समग्रवीराधिपतित्वादिति भावः। अत एवायं वीरो रसो हेमवर्णः सुवर्णवर्णः "हिरण्यं हेम हाटकम्" इत्यमरः, समुदाहृतः। तद्वर्णत्वमेव महेन्द्रस्यापीत्याशयः। विजेतव्यादयः पदार्था आलम्बनविभावा मताः। तत्र युद्धवीरे विजेतव्यः प्रतिपक्षी दानवीरे

(क) 'आलम्बन-' इत्यादेः '-रोमाञ्चाः' इत्यस्य पाठस्य स्थाने 'प्रतिनेतृतदुक्त्यादिरालम्बनोद्दीपनान्वितः। चतुर्धामन्त्रणस्थैर्यप्रसादाद्यनुभावभूः॥ क्रोधाभिमानहासप्रमुखव्यभिचारिपरिपुष्टः।' इति पाठः समुपलभ्यते पुस्तकान्तरे।

विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः।
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः॥ २३३॥
संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः।
स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४॥

सम्प्रदानविप्रादिः, धर्मवीरे धर्मः, दयावीरे दुःस्थितादिश्चालम्बनविभाव इति सरलार्थः। विजेतव्यादीनां प्रतिपक्षिप्रभृतीनां चेष्टाद्या द्वेषकरणादिक्रिया–आद्यपदेन दाने सत्त्वाध्यवसायादेः धर्मे धर्मशास्त्राध्ययनादेः दीनस्य कातरोक्त्यादेः परिग्रहः, तस्य वीररसस्य उद्दीपनविभावाः। तत्र वीरे सहायान्वेषणादयः, सहायः सहकारी स च युद्धे सैन्यं दाने वित्तं धर्मे द्रव्यमन्त्रादि दयायां त्यागादि, आदिपदात् युद्धवीरे सहायान्वेषणभेदप्रयोगादयः, दानवीरे त्यक्तवित्तसंग्रहादयः, धर्मवीरे यागानुष्ठानादयः, दयावीरे च शान्तिवचनादयः अनुभावाः स्युः। तत्र रोमाञ्चस्तज्जनको हर्षः रोमाञ्चस्य सञ्चारिभावत्वाभावात्तज्जनकहर्षे लक्षणा बोध्या। स च वीरश्चेत्यर्थः। दान–धर्म–युद्धैस्तत्तदाख्यैस्त्रिभिर्भेदैः दयया तदाख्येन च भेदेन समन्वितो युक्तः सन् चतुर्धा चतुर्विधः स्यात्। अत्र चतुर्धेत्युक्तिस्त्वभ्युच्चयवादः। श्रृङ्गारस्येव बहवो वीररसस्य प्रकाराः निरूपयितुं शक्यन्ते—तथाहि अग्रे प्रतिपादयिष्यमाणस्य "राज्यं च वसुदेहश्च" इत्यस्योत्तरार्द्धे "ते यथेष्टं विप्लवन्तां मा भूत्सत्यस्य विप्लवः" इत्यस्य विपर्यासेन पद्यान्तरतां प्रापिते सत्यवीरस्यापि सम्भवात्। नच सत्यस्यापि धर्मान्तर्गततया धर्मवीररस एव तद्वीरस्याप्यन्तर्भाव इति वाच्यम्, तथासति दानदययोरपि तदन्तर्गततया तद्वीरयोरपि धर्मवीरात् पृथग्गणनानौचित्यात्। एवं पाण्डित्यवीरोऽपि प्रतीयते यथा—

"अपि वक्ति गिरां पतिः स्वयं यदि तासामधिदेवतापि वा।
अयमस्मि पुरो हयाननस्मरणोल्लङ्घितवाङ्मयाम्बुधिः॥"

अत्र वाचस्पत्याद्यालम्बनः सभादिदर्शनोद्दीपितो निखिलविद्वत्तिरस्कारानुभावितो गर्वेण सञ्चारिणा पोषित उत्साहो वक्तुः प्रतीयते। ननु चात्र युद्धवीरत्वम्, युद्धत्वस्य वादसाधारणस्य वाच्यत्वादिति चेत्!

"अपि वहलदहनजालं मूर्ध्नि रिपुर्मे निरन्तरं धमतु।
पातयतु वाऽसि धारामहमणुमात्रं न किञ्चिदाभाषे॥"

इत्यादौ क्षमावीरे किं ब्रूयाः। क्षमावत उक्तिरियम्। तथा—

"परिहरतु धरां फणिप्रवीरः सुखमयतां कमठोऽपि तां विहाय।
अहमिह पुरुहूतपक्षकोणे निखिलमिमं जगदक्षमं वहामि"॥

इत्यादौ बलवीरे वा किं समादध्याः। पुरुहूतं प्रत्येषा वैनतेयस्योक्तिः। ननु "अपि वक्ति" "परिहरतु धराम्" इत्याद्यन्तयोर्नोत्साहः किन्तु गर्व एव, मध्यस्थपद्ये तु धृतिरेव ध्वन्यते इति भावध्वनय एवैते न रसध्वनय इति चेत्! तर्हि युद्धवीरादिष्वपि गर्वादिध्वनितामेव किं न ब्रूयाः? रसध्वनिसामान्यमेव वा किं न तद्व्यभिचारिध्वननेनान्तर्भावयेः? ननु रसध्वनिस्थले व्यभिचार्यपेक्षया स्थायिभावस्य प्रतीतिरतिशयिता विद्यत इति तत्कृतो रसध्वनिव्यवहार एव स्यादिति चेत्? सत्यवीरादिष्वपि स्थायिनः प्रबलतया वीररसध्वनिव्यवहारः कथं प्रतिबन्धनीयो भवेत्। अनन्तरोक्तपद्ये तु नोत्साहः प्रतीयते दयावीरादिषु तु प्रतीयते इति तु राजाज्ञामात्रम्।

स च वीरो दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति चतुर्विधः ।

(५१) तत्र (क)दानवीरो यथा परशुरामः—

'त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः' इति ।

(५२) अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायिभावः, संप्रदानभूतब्राह्मणैरालम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावैर्विभावितः, सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावैरनुभावितो, हर्षधृत्यादिभिः संचारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते ।

वस्तुतस्तु—निरुपपदवीरपदस्य युद्धवीर एव प्रयोगोऽतो नैते वीररसा अन्यथा पलायनवीरादिभेदेनानन्त्यं स्यात् । दानादुत्साहस्तु भाव एव। अत एव काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लासे शौर्यवाणेति उदाहरणं मम्मटेन नीरसत्वेन प्रदर्शितमिति तत्त्वविदो वदन्ति ।

(५१) उदाहरणं दर्शयति—तत्रेति । प्रदर्शितचतुर्विधेषु दानवीरो दानवीररसघटकदानोत्साहाश्रयः। अनयैव दिशा धर्मवीरादिष्वपि वक्ष्यमाणेषु ज्ञातव्यम्। त्याग इति । अयं च तृतीयचरणः, समस्तपद्यञ्चेदृशम्—

"उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान् देवः पिनाकी गुरुः
वीर्यं यत्तु न तद्गिरां पथि ननु व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः
सत्यब्रह्म-तपोनिधेर्भगवतः किं वा न लोकोत्तरम् ॥" इति ।

इदं हि महावीरचरिते द्वितीयाऽङ्के रामस्य परशुरामप्रशंसनपरम्। जमदग्नित उत्पत्तिः, भगवान् देवः स प्रसिद्धः पिनाकी महेशः गुरुर्ज्ञानदाता एतस्य यत्तु वीर्यं पराक्रमं तद्गिरां पथि वचनमार्गे न विद्यत इति शेषः, अतिशयत्वात्प्रवक्तुमशक्यमित्याशयः । तद्वीर्यं कर्मभिः त्रिःसप्तकृत्वःक्षत्रियवर्गनिधनादिभिः व्यक्तं संसारे प्रसिद्धम् । सप्तभिः समुद्रैरर्णवैः वेष्टिता या मही भूतस्यानिर्व्याजं निरुपाधि यद्दानं तदेवावधिः सीमा यस्य स तथोक्तस्त्यागसामर्थ्यम् । अत एव सत्यं यथार्थव्यवहारः ब्रह्माणि वेदाः तपांसि विविधतपस्याश्च तेषां निधेराश्रयस्य भगवतः अस्य जामदग्न्यस्य किं वा कर्म न ।लोकोत्तरं सर्वातिशयम्' अपि तु सर्वमेवेत्यभिप्रायः, ।

तत्र दानवीरमुदाहर्तुमाह—तत्रेति

(५२) अत्र दानवीररसत्वं योजयितुमाह—अत्र परशुरामस्येति । त्यागे दाने "त्यागो विहापितं दानम्" इत्यमरः, सम्प्रदानभूतैरित्यादिषु साक्षादप्रतिपादितैरपि यथासम्भवं प्रतीतिलभ्यैरिति विशेषणं ज्ञेयम् । सत्त्वस्य गुणविशेषस्य अध्यवसाय उद्रेकः आदिपदात् दानस्य प्ररोचनादयश्च तैस्तथोक्तैः, विभावितो विशेषेण कथितः । त्यागादिभिरित्यत्रादिपदात् त्यागे कर्त्तव्यानां सङ्कल्पदक्षिणादेः परिग्रहः । अनुभावितः । सामाजिकानामनुभवविषयीकृतः । उत्साहः स्थायिभावो दानवीरतां दानवीररसत्वं भजते प्राप्नोति ।

(क) दानवीर इति । यदि तु विप्रलम्भादीनामिवास्य स्वशब्देनाभिधानं विरुद्धमङ्गीक्रियते तदेदमुदाहरणं न्याय्यम्—

"कियदिदमधिकं मे यद्द्विजायार्थयित्रे कवचमरमणीयं कुण्डले चार्पयामि ।
अकरुणमवकृत्य द्राक्कृपाणेन निर्यद्बहलरुधिरधारं मौलिमावेदयामि ॥"

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः—

(५३) 'राज्यं च वसु देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।
यच्च लोके ममायत्तं तद् धर्माय सदोद्यतम् ॥'

इत्थं दानवीरमुदाहृत्य धर्मवीरमुदाहरति—धर्मवीर इति ।

(५३) राज्यञ्चेति । कस्मिन्नपि नाटके पद्यमिदमिति केचित् । राज्यम्, वसु वित्तम्, देहो वपुः, भार्य्या द्रौपदी स्त्री ये च भ्रातरो भीमसेनादयस्तेषां सुता आत्मजा

एषा द्विजवेषाय स्वर्गाधिपतये कवचकुण्डलदानोद्यतस्य तद्दानविस्मितान् सभ्यान्प्रत्युक्तिः । अत्र याचमान आलम्बनम् । तदुदीरिता स्तुतिरुद्दीपिका । कवचादिवितरणं तत्र लघुत्वादिकञ्चानुभावः । इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वन्युत्थापितो गर्वः स्वकीयलोकोत्तरपितृजन्यत्वादिस्मृतिश्च व्यभिचारिणी । वृत्तिरप्यत्र तत्तदर्थानुरूपोद्गमविरामशालितया सहृदयैकचमत्कारिणी । तथाहि—उत्साहपोषकं कवचकुण्डलार्पणयोर्लघुत्वनिरूपणं विधातुं पूर्वार्धे तदनुकूलशिथिलबन्धात्मिका । उत्तरार्धे तु मौलितः प्राग्वक्तृगतगर्वोत्साहपरिपोषणायोद्धता ।

ततः परं ब्रह्मणे सविनयत्वं प्रकाशयितुं तन्मूलीभूतं गर्वराहित्यं ध्वनयितुं पुनः शिथिलैवा अत एवावेदयामीत्युक्तम् । न तु ददामि वितरामीति वा । इदन्तु नोदाहरणीयम्—

"यस्योद्दामदिवानिशार्थिविलसद्दानप्रवाहप्रथा-
माकर्ण्यावनिमण्डलागतवियद्वन्दीन्द्रवृन्दाननात् ।
ईर्ष्यानिर्भरफुल्लरोमनिकरव्यावल्गदूधः स्रव-
त्पीयूषप्रकरैः सुरेन्द्रसुरभिः प्रावृट् पयोदायते ॥"

अत्रेन्द्रसभामध्यगतसकलनिरीक्षकालम्बनः अवनिमण्डलगतवियद्वन्दीन्द्रवदनविनिर्गतराजदानवर्णनोद्दीपितः, ऊधः प्रस्नुतपीयूषप्रकरैरनुभावितः, असूयादिः सञ्चारिभिः परिपोषितोऽपि कामगवीगत उत्साहो राजस्तुतिगुणीभूत इति न रसव्यपदेशहेतुः ।

अत एवेदमपि नोदाहरणीयम्—

"साब्धिद्वीपकुलाचलां वसुमतीमाक्रम्य सप्तान्तरां
सर्वां द्यामपि सस्मितेन हरिणा मन्दं समालोकितः ।
प्रादुर्भूतपरप्रमोदविदलद्रोमाञ्चितस्तत्क्षणं
व्यानम्रीकृतकन्धरोऽसुरवरो मौलिं पुरो न्यस्तवान् ॥'

इह च भगवद्वामनालम्बनः, तत्कर्तृकमन्दनिरीक्षणोद्दीपितः, रोमाञ्चादिभिरनुभावितः, हर्षादिभिः पोषितः उत्साहो व्यज्यमानोऽपि गुणः । प्रागन्यगतस्यैव प्रकृते राजगतस्यापि तस्य राजस्तुत्युत्कर्षकत्वात् । एतेन "त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः" इति प्रकृतोदाहरणं न मनोहरमावहतीति । तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन रसध्वनिप्रसङ्गेऽनुदाहरणीयत्वात् । ननु "अकरुणमवकृत्य" इत्यत्रापि प्रतीयमानस्य दानवीरस्य कर्णस्तुत्यङ्गत्वात्कथं ध्वनित्वमिति चेत् ? सत्यम्, अत्र कवेः वर्णवचनानुवादमात्रकत्वे कर्णस्तुतौ तात्पर्य्यविरहात्, कर्णस्य च महाशयत्वेनात्मस्तुतौ तात्पर्य्यानुपपत्तेः स्तुतिः वाक्यप्रतिपाद्या नास्ति परन्तु वीररसप्रत्ययानन्तरं तादृशोत्साहेन लिङ्गेन स्वाधिकरणे सा अनुमीयते (अनुमानाकारश्च कर्णोऽयं स्तुतिपात्रं तादृशोत्साहशालित्वात्) राजवर्णनपद्ये "यस्योद्दामदिवानिशम्" "साब्धिद्वीपकुला" इत्यादौ तु वर्णनीयैव राजस्तुतिरिति, प्रधानभूतायां राजस्तुतौ, उत्साहादेर्गुणीभूतत्वमेवेति केचिद् वदन्ति ।

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः—

(५४) भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किंचिद्गतम् ।
नैवं चेत्खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः ॥'

किं बहुना लोके "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः यच्च उद्यानादिकं ममायत्तम् मदधीनम् "अधीनो निघ्न आयत्तः" इत्यमरः । विद्यते तद्राज्यादिसर्वमेव मया धर्माय धर्महेतवे सदा उद्यतं सर्वदा त्यागादावुपयुक्तम् ।

अत्र वक्तुर्युधिष्ठिरस्य वैदिककर्मण्युत्साहः स्थायीभावः धर्मं आलम्बनविभावः "स्वर्गकामो यजेत" "धर्मान्न प्रमदितव्यम्" इत्यादिस्वर्गजनकतादिश्रुतिरुद्दीपनविभावः, एतादृशोक्तिरनुभावः, हर्षधृत्यादयश्च व्यभिचारिभावः, अङ्गाङ्गिभावं प्राप्तैः समुदायै-रास्वाद्यमानः सामाजिकानां धर्मवीररसतामापद्यते ।

(६४) भो लङ्केश्वरेति । बालरामायणे दशाननं प्रति श्रीरामचन्द्रस्योक्तिरियम् । भो लङ्केश्वर ? रावण ! जनकजा मिथिलेशसुता मम प्राणवल्लभा सीता दीयताम् मह्यमिति शेषः रामो रामनाम्ना ख्यातो वलिहन्ता स्वयं याचते त्वामिति शेषः, न पुनर्दूतादिना, येनाविश्वासो भवेदिति भावः । अयं ते तव को नु मतिविभ्रमः बुद्धिभ्रमः । नयं नीतिं स्मर बलवद्विरोधिता दुरन्ता भवतीति नीतिं विचिन्तयेत्यर्थः । अद्यापि मया ते किञ्चि-दपि राज्यपुत्रादिनाशं न कृतं विहितम् , तथापि मया सह सन्धेरुपायः कोऽपि न कृत इत्यर्थः । चेद् यदि एवं जनकजां न दास्यसीति शेषः, तदा खरन्दूषण–त्रिशिरसां पूर्वं-निषूदिततत्तद्दैत्यानां कण्ठासृजा कण्ठच्छेदसमये तदीयरुधिरेण पङ्किलः पङ्कयुक्तः शोभित इत्यर्थः, धनुषो ज्याबन्धुबन्धूकृतः गुणयोजितः रिपुहननान्मम मित्रीकृत इत्यर्थः, एष पत्री शरः न सहिष्यते एव न क्षमिष्यते एव, यद्यप्यात्मनोऽसहनरूपधर्मस्तथापि पत्रि-ण्यारोपेन. रिपुहनने तस्य प्रधानोपायत्वं सूचितम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्ष-णमुक्तं प्राक् (.१९८ पृ०)

अत्र रावण आलम्बनविभावः, तत्कर्तृकसीतापहरणमुद्दीपनविभावः, एतादृशो-क्तिरनुभावः, सहिष्यते इति गम्यगर्वादयश्च सञ्चारिभावाः एवं परस्परमिलितैः समुदा-यैरास्वाद्यमानः श्रीरामस्य युद्धोत्साहः स्थायीभावः सामाजिकानां युद्धवीररसतामापद्यते ।

उदाहरणान्तरं यथा—

"क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भाः
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां, नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि" ॥

अत्र राम आलम्बनविभावः तत्कारितं सेतुबन्धनमुद्दीपनविभावः क्षुद्रेषूपेक्षा परा-क्रमशालिनि रामे चाविष्पर्धाऽनुभावो लज्जां दधतीति व्यङ्ग्यया गर्वः "क्षुण्णशक्रेभ-कुम्भा" इति व्यङ्ग्या स्मृतिश्च व्यभिचारी । एवं परस्परमिलितैरास्वाद्यमानो मेघ-नादस्य युद्ध उत्साहः स्थायिभावः सामाजिकानां युद्धवीररसतामापद्यते ।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः—

(५५) 'शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ! ॥'

(५६) एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः ।

अथ भयानकः—

(५७) भयानको भयस्थायिभावो भूताधिदैवतः ।'
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥ २३५ ॥

(क) यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ २३६ ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।

(५५) शिरामुखैरिति । नागानन्दनाटके गरुडेन भक्ष्यमाणं नागं परित्रातुं तद्भक्षणायात्मदेहार्पितवतस्तद्भक्षितबहुमांसस्य जीमूतवाहनस्यातृप्तं गरुडं प्रत्युक्तिरियम् । हे गरुत्मन् ? वैनतेय ! शिरामुखैः तव चञ्चुप्रहारेण नाडीच्छेदैः "नाडी तु धमनी शिरा" इत्यमरः, रक्त शोणितं स्यन्दत एव निर्गच्छत्येव तथा अद्यापि अधुनापि मम "जीमूतवाहनस्ये"ति शेषः, देहे मांसमस्ति । तवापि तावत् तृप्तिं मन्मांसखादनेन क्षुन्निवृत्त्या सन्तोषं न पश्यामि नावलोकयामि । एवं सति त्वं किं कथं भक्षणान्मम मांसादनाद्विरतोऽसि । अयं च गरुडः श्येनरूपधारी शक्रो ज्ञेयस्तमुद्दिश्य गरुत्मन्निति सम्बोधनम् । अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिच्छन्दस्तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् (१९९ पृ०)

अत्र नाग आलम्बनविभावः, तस्य कातरोक्तिरुद्दीपनविभावः, एतादृशोक्तिरनुभावः इत्यादयश्च व्यभिचारिभावाः एभिः परस्परमिलितैः समुदायैरास्वाद्यमानः, जीमूतवाहनस्य कपोतरूपधारिधर्मात्मकपरदुःखप्रहरणोत्साहः स्थायीभावः सामाजिकानां रसतामापद्यते ।

(५६) दानवीर इव धर्मवीरादिष्वपि विभावाद्यूह्यमिति दर्शयितुमाह-एष्विति । एषु धर्मवीरादिष्वित्यर्थः । पूर्वोदाहरणवत् दानवीरोदाहरणवत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(५७) इत्थं वीररसं निरूप्य भयानकं निरूपयिति-भयानक इत्यादिना । तत्त्वविशारदैरलङ्कारशास्त्रमर्मज्ञैः भयानको रसः, भयं प्राक्प्रदर्शितस्वरूपं स्थायीभावो यस्य सः । कालः कृतान्तः अधिदैवतमधिष्ठात्री देवताऽस्येति सः, प्राणिनां मृत्युविधायकत्वेन भयस्य यमेन प्रयोज्यत्वादित्यभिप्रायः । अतश्च कृष्णः श्यामवर्णः, स्त्री स्त्रीजातिः नीचोऽधमजनश्च प्रकृतिराश्रयो यस्य सः स्त्रीनीचनायक इत्यर्थः "बालस्त्रीनीचनायकः" इति रुद्रभट्टः भयस्य उत्तमपात्राश्रिते तु भयानकाभास एव ज्ञेयः । एतच्च स्वयमेव मूलकृद्वक्ष्यति "उत्तमपात्रगतत्वे भयानके" इत्यादिना यस्माद्वस्तुनो भीतिर्भयम् उत्पद्यते तद्वस्तु आलम्बनं मतम् । तस्य आलम्बनस्य घोरतरा चेष्टा पुनरुद्दीपनं भवेत् "वेदाः प्रमाणमि"ति वदुद्देश्यविधेयभावेनान्वयोपपत्तिरवगन्तव्या । अत्र भयानके वैवर्ण्यं वदनदैवि-

(क) व्याघ्राद्यालम्बनस्तत्तद्वैकृतोद्दीपनो मतः । कम्पप्रस्वेदरोमाञ्चमीलनाद्यनुभाववान् ॥ जडतादीनत त्रासमोहादिव्यभिचारियुक् ॥' इति पाठान्तरं यस्मादित्यारभ्य "व्यभिचारिणः" इत्यस्यस्थाने उपलभ्यते ।

प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥ २३७ ॥
जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः ।
शङ्कापस्मारसंभ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभिचारिणः ॥ २३८ ॥

(५८) यथा—'नष्टं वर्षवरैः—' इत्यादि (१४८ पृ.) ।

अथ बीभत्सः—

(५९) जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥ २३९ ॥
दुर्गन्धमांसरुधिरमेदांस्यालम्बनं मतम् ।
तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ २४० ॥
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसंकोचनादयः ।

वर्णता गद्गदस्वरेण अस्फुटशब्देन च भाषणम् अनुभावः । अपि च प्रलयो नष्टचेष्टता, स्वेदो श्रमजलम्, रोमाञ्चः रोमाञ्चोल्लासः, कम्पः कम्पिताङ्गत्वम् दिक्प्रेक्षणम् इतस्ततः कातरतया दृष्टिप्रक्षेपः, आदिपदात् अपसरणादयश्च अनुभावाः। जुगुप्सा बीभत्सरसस्थायिभावः, संभ्रान्तिरुन्मादः आद्यपदात् गरलादयश्च सञ्चारिभावा भवेयुः एवञ्च भयस्थायिभावको विकटाद्यालम्बनकस्तद्विकटचेष्टाद्युद्दीपितः वैवर्ण्याद्यनुभावितः जुगुप्सादिसञ्चारितो भयानक रस इत्यवधेयम् ।

(९८) यथेति । नष्टमिति । प्राग्प्रदर्शितमिदमुदाहरणमत्रचरणद्वयमेवोदाहरणत्वेन प्रदर्शितन्नत्वन्यत्रेव छिन्नाण्यक्षराणि प्रतीकमात्राणि तेनैतावतैवं भयानकरसस्य पर्याप्ता प्रतीतिर्भवतीत्यवगन्तव्यम् ।

अत्राकस्मादागतो वानर आलम्बनविभावः तस्योग्रदन्तप्रकाशनादिरुद्दीपनविभावः, वर्षवरादीनां पलायनादयोऽनुभावाः, शङ्कादयश्च सञ्चारिभावाः एवमेतैर्मिलितैरास्वाद्यमाना भयं स्थायीभावः सामाजिकानां रसतामापद्यते । कश्चित्तु-ग्रीवाभङ्गाभिरामम्" इत्युदाहरणं दृश्यते । बालनायको यथा—

"घोरमम्भोधरध्वानं निशम्य व्रजबालकाः ।
मातुरङ्के निलीयन्ते सकम्पविकृतस्वराः ॥"

अत्र व्रजबालकानां भयमम्भोधरध्वानेनालम्बनविभावेन तद्वैकल्येनोद्दीपनविभावेन मातॄणां क्रोडेषु निलयनेन सकम्पस्वरवैकृत्येन चानुभावाभ्यां त्रासावेगाभ्यां सञ्चारिभावाभ्याञ्च भयं स्थायीभावः सामाजिकानां रसतामापद्यते ।

स्त्रीनायको यथा—

"इदं मघोनः कुलिशं धारा सन्निहितानलम् । स्मरणं यस्य दैत्यस्त्री गर्भपाताय कल्पते ॥

अथ विभावादयः स्वयमेवोह्याः ।

(९९) भयानकरसं निरूप्य बीभत्सरसं निरूपयति—जुगुप्सेति । जुगुप्सा पूर्वंदर्शितस्वरूपा घृणा निन्दितत्वेनावगमनमिति यावत्, स्थायी भावो यस्य सस्तथोक्तस्तु रसो बीभत्स इति कथ्यते । वधकुत्सायाम्, अस्मात् कुत्सायां सन्, भावे घञ्च । अयं बीभत्सो महाकालः कात्यायनी वल्लभो दैवतं देवता अस्य स, महाकालस्य भूतपिशाचादिरूपबीभत्सगणसेवितत्वादिति भावः। नीलवर्णः धूम्रवर्णकः उदाहृतः कथितः, धूम्रवर्णकत्वञ्च—

"महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णम्"

(क) अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४१ ॥
मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ।

यथा—

(६०) 'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोथभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥'

इति स्मृत्याऽवगम्यते । दुर्गन्धानि मांसरुधिरमेदांसि आलम्बनं मतम् । अत्राप्य-समानविभक्तित्वं पूर्ववदेवावगन्तव्यम् । तत्र मांसादिष्वेव कृमिपाताद्यं कीटपतनाद्यम् आद्यपदेन दुर्गन्धादीनां परिग्रहः, उद्दीपनम् उदाहृतं कथितम्, आचार्यैरिति शेषः । तत्र बीभत्से निष्ठीवनं थूत्कप्रक्षेपः आस्यवलनं मुखसंवरणम् नेत्रसङ्कोचनम् आदिपदात् वा-न्तादिश्च अनुभावा मताः । तथा मोहः अपस्मारः, आवेगः, व्याधिः, मरणम्, आदिप-दात् ग्लान्यादयश्च व्यभिचारिणः स्युः ।

तथा च जुगुप्सा स्थायिभावको दुर्गन्धाद्यालम्बनको मांसादौ कृमिपाताद्युद्दीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसञ्चारितो महाकालदैवतो नीलवर्णो बीभत्सो रसः ।

(६०) उदाहरति—उत्कृत्योत्कृत्येति । मालतीमाधवे पञ्चमेऽङ्के श्मशानगतशवभो-जिनं प्रेतरङ्कं दृष्ट्वा माधवस्योक्तिरियम् । आर्तः क्षुत्पीडितः पर्य्यस्ते परित आ समन्तात् अस्ते बलवत्पिशाचापहरणशङ्कया क्षिप्ते नेत्रे येन सः तथा प्रकटिताः दैन्यात्स्थपुट-गतमांसग्रहणाय च प्रकाशिताः दशना दन्ता येन सः । प्रेतरङ्कः प्रेतेषु रङ्को कृपणो दरिद्र इति यावत् पिशाच इति व्याख्यानं हेयमेव तत्पर्यायेष्वपाठात् "प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः" इति मेदिनी । "रङ्कः कृपणमन्दयोः" इति गोपालः । प्रथमम् आदौ कृत्तिं शवचर्म "अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री" इत्यमरः । उत्कृत्योत्कृत्य नखैरुत्पाट्यो-त्पाट्य वीप्सायां द्विर्भावः । अथ अनन्तरं पृथुना महता उच्छोथेन उत्पन्नशोथरोगेण भूयांसि बहुलानि अंसौ स्कन्धौ स्फिक् ऊरुमूलं कटिसन्धिभागश्च "स्त्रियां स्फिचौ कटि प्रोथौ" इत्यमरः, पृष्ठपिण्डी जङ्घोर्ध्वभागः एवमाद्यवयवेषु सुलभानि उग्रपूतीनि उत्कट-दुर्गन्धानि "पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धः" इत्यमरः मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अङ्कस्थात् उत्स-ङ्गस्थात् करङ्कात् प्रेतशरीरात् अस्थिशेषात्तन्मस्तकाद्वा "करंको मस्तकः" इति मेदिनी, अस्थिसंस्थं अस्थिसंलग्नं स्थपुटं विषमोन्नतभागः "स्थपुटं विषमोन्नतम्" इति गोपालः, तत्र गतं स्थितमपि क्रव्यम् अपक्वमांसम् "पललं क्रव्यमामिषम्" इत्यमरः, अत एव रङ्कत्वम्, अव्यग्रं शनैर्यथास्यात्तथा अत्ति भक्षयति ।

अत्र स्थपुटगतस्यापकर्षणादार्त्तत्वम् कश्चिदाच्छिद्य नेष्यतीति भयात् पर्यस्तनेत्रम् । श्रदाकर्षणार्थं च दशनप्रकटनम् । भोजनसमाप्तिभयाच्छनैरिति । यावत्कृत्तिसत्त्वमुत्की-र्तनम् । स्रग्धराच्छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (२१९ पृ०) ।

अत्र शवः प्रेतरङ्को वा आलम्बनविभावः, तत्कर्त्तनं मांसादनं चोद्दीपनविभावः, तद्द्रष्टुर्नासाकुञ्चनवदनविधूनन—विवर्त्तन—निष्ठीवनादयोऽनुभावाः, उद्वेगग्लान्यादयो

(क) "अनुभावाश्च मोहाद्यस्तथा स्युर्व्यभिचारिणः" इति पाठान्तरमप्यन्यत्रोपलभ्यते ।

अथाद्भुतः—

(६१) अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः ॥ २४२ ॥
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ २४३ ॥
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसंभ्रमः ।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥ २४४ ॥
वितर्कावेगसंभ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा—

(६२) 'दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

व्यभिचारिभावाः, एतैः संवलित आस्वाद्यमानः जुगुप्सा स्थायीभावः सामाजिकानां रसतामापद्यते । ननु-आलम्बनं तदेव यमाश्रित्य रसो भवति, तदाश्रयो बोद्धा यस्य हृदये रसोद्बोधः, तथासति रतिशोकादिषु प्रागुदाहृतेषु यथाऽऽलम्बनाश्रययोः सम्प्रत्ययः न तथा हासे जुगुप्सायां च तत्रालम्बनस्यैव प्रतीतेः, न च पद्यश्रोतैवाश्रयः तस्य च रसास्वादाधिकरणत्वेन लौकिकहासजुगुप्साश्रयत्वानुपपत्तेरिति चेत्? सत्यम्, तदाश्रयस्य द्रष्टृपुरुषविशेषस्य तत्राक्षेप्यत्वात् । तदनाक्षेपे तु श्रोतुः स्वकान्तावर्णनपद्यादिव रसोद्बोधे बाधकाभावादिति स्पष्टमाकरे

(६१) अद्भुतरसं निरूपयति—अद्भुत इति । अद्भुतो रसः, विस्मयः स्थायीभावो यस्य सः, गन्धर्वा दैवतं देवतास्येति गन्धर्वदैवतः, "गानादिना विस्मयोत्पादनं गन्धर्वैः क्रियत" इति पुराणादिषु प्रसिद्धमित्यवधेयम् । "अद्भुतो ब्रह्मदैवत" इति भरतोक्त्या तु "ब्रह्माधिदैवतः" इति पाठो भवितु युक्तः । पीतवर्णः गन्धर्वाणां पीतवर्णत्वादेवायमपि पीतस्वरूपः, लोकातिगं लोकं संसारमतिगच्छत्यतिक्रामतीति तादृशं लोकोत्तरमलौकिकमिति यावत्, इन्द्रजालादिकं वस्तु आलम्बनं मतम् । तस्य लोकातिगवस्तुनो गुणानां महिमा गुणमहत्त्वं पुनरुद्दीपनं भवेत् । स्तम्भो जाड्यम्, स्वेदः, रोमाञ्चः, गद्गदस्वरः सम्भ्रमो वेग इमे तथा नेत्रविकासः, आद्यपदात् निमेषरहितावलोकनादयश्च अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः कथिताः । वितर्कः, आवेगः, सम्भ्रान्तिर्जडत्वम्, हर्षः, आद्यपदात् औत्सुक्यादयश्च व्यभिचारिणो भवेयुः ।

तथा च विस्मयस्थायिभावको विस्मयजनकवस्त्वाद्यालम्बनको विस्मयकर्माद्युद्दीपितः स्तम्भाद्यनुभावितो वितर्कादिसञ्चारितोऽद्भुतो रसः ।

(६२) उदाहरति—दोर्दण्डाञ्चितेति । महावीरचरिते रामेण धनुषि भग्ने सति दीर्घकालव्यापकेन हरधनुष्टङ्कारेण विस्मयापन्नस्य लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । दोर्दण्डाभ्यां भुजदण्डाभ्यां "भुजबाहूप्रवेष्टो दोः" इत्यमरः, अञ्चित आकृष्टो यश्चन्द्रशेखरस्य महेशस्य धनुर्दण्डस्तस्य अवभङ्गाय द्विखण्डीकरणाय उद्यत उत्थितः, आर्यस्य श्रीरामभद्रस्य बालचरितानां प्रस्तावनायाम् उपक्रमे डिण्डिमो वाद्यभेदः, टङ्कारध्वनिः अत्र दण्डद्विरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दोषः, द्राक् झटिति पर्य्यस्तो विक्षिप्तः कपालसंपुट ऊर्ध्वकटाहाधः कटाहः पिधानपात्राकारब्रह्माण्डोपरिभाग इति यावत् तेन मिलत् सङ्कुचत्मानं ब्रह्माण्ड एव

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥'

अथ शान्तः—

(६३) शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।

भाण्डं स्थाल्यादिवत् पात्रं तस्य उदरे अभ्यन्तरे भ्राम्यन् अत एव पिण्डितः स्तूपीकृतो बहुलीकृत इति यावत् चण्डिमा प्रखरता यस्य स तथोक्तः सन् कथमद्यापि इदानीमपि न विश्राम्यति न विरमति शरावाच्छन्नमुखस्थालीमध्ये उत्पद्यमानः शब्दो बहुलो भवत्यभिप्रेत्येदम्, इत्यहो महदाश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, तल्लक्षणन्तूक्तं प्रागेव (१५८पृ०)

अत्र धनुष्टङ्कार आलम्बनविभावः, तस्य विशालतोद्दीपनविभावः, तस्यैतादृशवर्णनमनुभावः, हर्षादयश्च व्यभिचारिभावाः, लक्ष्मणस्य विस्मयः स्थायीभावः एतत्समुदितोऽद्भुतरसतामापद्यमानः सामाजिकैरनुभूयते ।

अत्रोदाहरणप्रसङ्गे यच्च सहृदयशिरोमणिभिः प्राचीनैरुदाहृतम्—

"चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥" इति ।

तत्र यथा महाभारते गीतासु विश्वरूपं दृष्टवतः पार्थस्य तद्गता भक्तिरेव—

"पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्"

इत्यादिवाक्यसन्दर्भणाग्रे च—

"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा"॥

इति भगवदुक्त्या च प्रधानं प्रतीयते विश्वरूपदर्शनजो विस्मयश्च तदुत्कर्षकः, तथैव प्रतीयतां नामात्र विस्मयः, परन्त्वसौ कथङ्कारमद्भुतरसध्वनिव्यपदेशहेतुः ? प्रतिपाद्यमहापुरुषविशेषविषयायाः प्रधानीभूतायाः स्तोतृगतभक्तेः प्रकर्षत्वे विस्मयस्य भक्तिं प्रति गुणीभूतत्वादस्य रसालङ्कारत्वमेवोचितम् । ननु भक्तिर्नैव तत्र प्रतीयत इति चेत् ? अत्र सहृदया एव प्रष्टव्याः । इदन्तूदाहार्यम्—

"एते किन्नु सत्यमेव तरवश्चञ्चत्प्रसूनोत्कराः
किं वा काचन वाटिकेयमनघा यस्याममी कोकिलाः ।
चित्रं कुत्र तिरोहिता मरुधरा सा यत्र मे पत्तनं
नानानिर्झरवैभवं कुत इदं सद्यः समुन्मीलितम् ॥"

स्वदेशे ऐन्द्रजालमहिम्ना पुष्पवाटिकाऽऽविर्भावमवलोकयता मरुदेशीयस्य कस्यचिदुक्तिरियम् ।

(६३) शान्तरसं निरूपयति—शान्त इति । शान्तो रसः शमः पूर्वप्रदर्शितस्वरूपः स्थायीभावो यस्य सः, अतश्चोत्तमा प्रकृतिः स्थायिभावाधारो यस्य स, उत्तमपात्रवृत्तिस्थायिभावक इत्यर्थः ।

कुन्दो माघ्यं पुष्पविशेष इन्दुश्चन्द्रस्तयोरिव सुन्दरी मनोहरा छाया कान्तिर्यस्य स अतिधवलवर्ण इत्यर्थः "छाया सूर्यप्रभाकान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः,

"शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः"

अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ॥ २४६ ॥
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

(६४) 'रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासं च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।

इति श्रीमद्भागवतोक्त्या सत्ययुगे महाविष्णोरपि शुभ्ररूपत्वादिति भावः। यद्वा—"तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशक"मितिगीतोक्त्या शमजनकसत्त्वगुणस्य शुभ्रवर्णत्वात् स्फटिकवत्प्रकाशकत्वाच्च शमस्यापि शुभ्रवर्णत्वमित्याशयो ज्ञेयः। नारा आप अयनं स्थानं यस्य स नारायणः श्रिया महालक्ष्म्या सहितो नारायणो महाविष्णुरेव दैवतं देवता अस्येति सः, शमस्य सत्त्वगुणोत्पत्तेः सत्त्वस्य च नारायणाश्रितत्वादित्यभिप्रायः। अनित्यत्वम् अवश्यविनाशित्वम् आदिपदाच्चरमे आत्मनोऽहितकारित्वादिकञ्च तेन कारणेन या शेषाणां समग्राणां वस्तूनां वित्तपुत्रादिपदार्थानां निःसारता निस्तत्त्वता, परमात्मस्वरूपं वा तस्य शान्तस्य आलम्बनमिष्यते। पुण्याश्रमश्चित्रकूटादि हरिक्षेत्रं श्रीक्षेत्रादि तीर्थं प्रयागादि रम्यवनं नैमिषारण्यादि, आदिपदात् वैद्यनाथादयः, तथा महापुरुषसङ्गः आद्यपदात् मोक्षशास्त्रश्रवणमननादयश्च तस्य शान्तरसस्य उद्दीपनरूपिणः। रोमाञ्चः आद्यपदात् दयासंन्यस्ततादयश्च अनुभावाः। तथा निर्वेदः, हर्षः, स्मरणं मतिः, भूतेषु सर्वजन्तुषु दया तज्जनिका धृतिः व्यभिचारिगणे दयाया अन्तर्भावाभावात् दयापदेन धृतिग्रहणम्, आदिपदादौत्सुक्यादयश्च व्यभिचारिणः स्युः। अत्र प्रायः—

"रोमाञ्चाद्यानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः॥"

इति पाठान्तरं समुपलभ्यते। अत्र आद्यपदेनामोदोन्मादादीनां परिग्रहः, आदिपदेन धैर्यादीनाञ्च परिग्रहो बोध्यः। भूतदया च दैन्यविशेषरूपत्वाद्भावः। यदाह—"भूतदया चैतन्यविशेष एव परदुःखेन परोपचिकीर्षया वा स्वदुःखेन स्वानौजस्यस्य दयात्वेन क्रोडीकरणात्" इति।

तथा च—शमस्थायिभावक अनित्यत्वाद्यालम्बनकः, पुण्याश्रमाद्युद्दीपितः रोमाञ्चाद्यनुभावितः निर्वेदादिसञ्चारितश्शान्तो रसः।

(६४) उदाहरति—रथ्यान्तश्चरत इति। जातनिर्वेदस्य कस्यचिद्भिक्षोरुक्तिरियम्। कदा निःशङ्कः करटः काकः 'काके तु करटारिष्टपलिपुष्टसकृत्प्रजाः" इत्यमरः, रथ्याः पन्थानश्चत्वरो वा तदन्तस्तन्मध्ये चरतो भिक्षार्थंभ्रमतः, "रथ्या तु रथसङ्घाते प्रतोल्यां पथि चत्वरे" इति मेदिनी, धृतः परिहितः जरत्या जीर्णायाः कन्थाया लवो लेशः खण्डमिति यावत्, येन तस्य तथोक्तस्य, अध्वनि मार्गं गच्छन्ति ये तेऽध्वगाः पथिकास्तैः, तैर्नागरै ग्रामवासिभिर्जनैः छिद्रमयत्वेन बीभत्सवेषदर्शने च सत्रासञ्च नग्नप्रायत्वेनानुपादेयकन्थावधारणेन च सकौतुकञ्च अकिञ्चनात्वात्सदयञ्च यथास्यात्तथा दृष्टस्य, तथा

निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
नि:शङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ॥'

(६५) पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

(६६) अस्य दयावीरादेः सकाशाद्भेदमाह—

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥ २४६ ॥

निर्व्याजीकृतः कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धकीकृतो यश्चित्सुधाया ज्ञानामृतस्य रसो ज्ञानेनास्वादस्तस्य मुदा आनन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितलोचनस्य मे मम करपुटीभिक्षां करस्थितभिक्षाप्राप्ततण्डुलादिकं विलुण्ठिष्यति लुण्ठनं विधाय नेष्यति तं समयमेवाभिलषामीति भावः । अत्र निर्बीजीकृत इति पाठे तु तस्यायमर्थः—निर्गतं बीजं संसारकारणम् अविद्याख्यं यस्मात्प्रकाशादित्यर्थः । वा निर्गतं बीजम् आत्मप्रकाशज्ञानकारणं मनो यत्र स निर्बीजः ब्रह्माकारां वृत्तिमुत्पाद्य मनसः सत्त्वांशस्यापि विनाशाभ्युपगमात्। यद्वा बीजं वासना तच्छून्यीकृतेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणञ्चोक्तं प्राक्। (१६८पृ०

अत्र समस्तसुखहेतूपक्षेपणात् लब्धाशेषवस्तुनिःसारता आलम्बनविभावः, नागरैरुक्तरूपेण दर्शनानि उद्दीपनविभावाः, भिक्षावलुण्ठनाशंसालभ्यौ रोमाञ्चहर्षौ अनुभावव्यभिचारिणौ वक्तुर्भिक्षोः शमः स्थायीभावः एष समुदायः सामाजिकेषु शान्तरसतया परिणमति ।

उदाहरणान्तरं यथा—

"शिलं किमनलं भवेदनलमोदरं बाधितुं ?
पयः प्रसृतिपूरकं किमु न धारकं सारकम् ।
अयत्नमलमल्पकं पथिपटच्चरं कच्चरं-
भजन्ति विबुधा मुधा हहह कुक्षितः कुक्षितः ॥"

अत्र जगतोऽनित्यताज्ञानेनालम्बनेन सुकृतिविशेषेणोद्दीपनेन तृणगाराहित्यादिनाऽनुभावेन निर्वेदादिना सञ्चारिणा च शमः स्थायीभावः सामाजिकेषु शान्तरसतया परिणमति ।

(६५) बाहुल्येनास्य परिपुष्टिस्तु महाभारतशान्तिपर्वादाविति दर्शयति—पुष्टिस्त्विति । स्पष्टम् ।

(६६) नन्वत्रापि प्राणिदयायां धर्मादौ चोत्साहस्य विद्यमानत्वात् तादृशोत्साहस्यैव स्थायिभावाऽभ्युपगमत्वेनायमपि दयावीरादावेवान्तर्भवतीति अलमतिरिक्तशान्तरसकल्पनयेत्यत आह—अस्येति ।

निरहङ्कारेति । अस्मिन् शमे उत्पन्ने शमिनो निरहङ्काररूपत्वात् "अहमिदं विधास्यामि" "एतानि वस्तूनि मम" इत्याकारकसर्वाहङ्काररहितत्वात् एष शान्तत्वेनाभिलषितो रसो नो दयावीरादि न दयावीराद्यन्तर्गतो भवितुमर्हति "अभावे नह्य नो नापी" त्यमरः, आदिपदात् धर्मवीरदेवताविषयरतिप्रभृतीनां परिग्रहः । इदमत्रानुसन्धेयम्—अहंकारसंवलितो दयादिरेव दयावीरादेः प्रयोजकः, निरहङ्कारत्वे तु शान्तरस इति वैचित्र्यविशेषाद्भेदाभ्युपगम। इति ।

(६७) दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् ।

(६८) ननु—

(६९) 'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥'

(७०) इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

(७१) युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।

---

(६७) कारिकाशयं स्फुटीकरोति—दयावीरादाविति । नागानन्दादौ नागानन्दं नाम श्रीहर्षप्रणीतं तदादौ दयावीरप्रधाने नागानन्दाख्यनाटकादावित्यर्थः । आदिपदेन धर्मवीरादेः, द्वितीयादिपदेन धर्मराजयुधिष्ठिरादेः तृतीयादिपदेन राज्यप्राप्त्यादेः तुरीयादिपदेन वैर्य्यपकारादेः, पञ्चमादिपदेन च भारतसाम्राज्यादेः परिग्रहः । जीमूतवाहनश्चनागानन्दनाटकस्य नायकः । मलयवती चैतस्यैव नाटकस्य नायिका । अहङ्कारस्य उपशमो निवृत्तिर्न दृश्यते तथासति अनुरागाद्यसम्भवः स्यात् । सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वात् सर्वप्रकाराहङ्कारनिवृत्तिलक्षणत्वात् । तत्र दयावीरादौ । ततश्चैताद्दशविशेषावधारणाच्च । अपास्तं खण्डितं ज्ञातव्यम् ।

(६८) शान्तस्य कथमपि रसत्वं न स्यादित्याक्षिपति—नन्विति ।

(६९) न यत्रेति । यत्र रसे स्थायिभावाश्रयस्य शमिनो न दुःखम् तच्चात्मनः प्रतिकूलतया वेदनीयम्, न सुखं तदप्यात्मनोऽनुकूलतया वेदनीयम्, न चिन्ता, न द्वेषो रिपूणामपचिकीर्षा रागो मित्राणामुपचिकीर्षा, इच्छा वैषयिकसुखतदुपायेच्छा नच काञ्चिदपि सर्वेषु लोष्टाश्मकाञ्चनादिषु भावेषु पदार्थेषु सत्सु रागद्वेषशून्येन समं तुल्यं प्रमाणं ज्ञानं यत्र सः स शान्तो रसो मुनीन्द्रैर्भरतप्रभृतिभिः कथितः । "अत्र शमप्रधानः" इति पाठोऽपि कस्यचित्सम्मतः तत्र शम एव स्थायितया प्रधानं यत्र स इति विग्रहो बोध्यः । उपजातिश्छन्दस्तल्लक्षणचोक्तं प्राक् (१९९ पृ०)

(७०) इत्येवं रूपस्येति । इत्येवं प्रकारेण निर्दाशतस्वरूपस्येत्यर्थः । शान्तस्य शमगुणस्य । आत्मस्वरूपोपपत्तिलक्षणायां जीवस्य परमात्मस्वरूपत्वप्राप्तिदशायां परमात्मनि लयप्राप्तिरूपायामिति यावत् । तत्र मुक्तिदशायाम् । सञ्चार्यादीनामित्यादिपदेन आलम्बनोद्दीपनानुभावानां परिग्रहः । एवञ्च परिपोषकादीनामसत्त्वेन पुष्ट्यसम्भवात् शममात्रस्य कथं शान्तरसत्वमित्याशङ्कितुराशयः । नचान्यस्थलादाविवात्राप्याक्षेपेन आलम्बनादीनामुपलम्भः स्यादेवेति वाच्यम् मुक्तिदशायां शमिनोऽहङ्कारस्यासत्त्वेन आलम्बनादीनामाक्षेपस्यैवाशक्यत्वात्, अत एव च कतिपये शान्तस्य रसत्वमेव न स्वीकुर्वन्तीत्यवधेयम् ।

(७१) समाधत्ते—युक्त वियुक्तदशायामिति । तत्र विषयेभ्यः परावृत्य साक्षात्कर्त्तव्ये ब्रह्मणि

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥२५०॥

(७२) यश्चास्मिन्सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः ।
उक्तं हि—

(७३) 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥'

(७४) 'सर्वाकारमहंकाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तथा ॥'

निधाय वर्त्तमानश्चिन्तासन्तानवान् युक्तः, यस्य च योगजधर्मसहकृतेन मनसा जिज्ञासितवस्तुसाक्षात्कारो जायते यश्च भूतेन्द्रियजयी अणिमाद्याः कार्यसिद्धीर्दूरश्रवणाद्यवचेन्द्रियसिद्धीरासादितवान् स समाधिव्युत्थितो वियुक्तः । यस्य योगजधर्मसहकृतानि बहिरिन्द्रियाणि स्वे स्वे विषये महत्त्वसन्निकर्षादिसहकारनिरपेक्षाणि वर्त्तन्ते, एवं यथा—राजर्षिर्जनकः । तद्दशायां तदवस्थायां पुरुषस्य यः शमः अवस्थितो वर्त्तते स एव तादृशशम एव स्थायिभावो यतो रसताम् एति लभते तत्तस्मादस्मिन् शान्तरसे सञ्चार्यादेः, आदिपदादालम्बनोद्दीपनानुभावानाञ्चापि स्थितिश्च न विरुद्धा प्रतिकूला पुरुषस्य तस्मिन् कालेऽपि संसारासक्तिमत्त्वेन निर्वेदादीनामपि भवितुं शक्यत्वादिति समाधातुराशयः । आर्याच्छन्दस्तल्लक्षणञ्चोक्तं प्राक् (१८३ पृ०)

(७२) ननु पूर्वं "शमो निरीहावस्थायाम्" इत्यादिना भवद्भिः सुखरूपत्वं शमस्य प्रतिपादितम् "न यत्र दुःखम्" इत्यनेन सुखाभावस्य प्रतिपादनात्परस्परं विरोध आपद्यत इत्यत आह—यश्चेति । अस्मिन् "न यत्र दुःखम्" इत्यादिश्लोके । तस्य सुखशब्दस्य । वैषयिकसुखपरत्वादिति । तेन शान्तस्य वैषयिकसुखभिन्नं तृष्णाक्षयाधीनं सुखं विद्यत एवेत्युक्तम्, एवञ्च "न यत्र दुःखं न सुखम्" इत्यादिना कामिनीसम्भोगादिजनितसुखाभाव उक्तो न पुनर्ब्रह्मसुखाभावोऽपीति न परस्परविरोध इत्यवधेयम्। शमे ब्रह्मानन्दप्राप्तेः बीजप्रदर्शनायाह—उक्तं हीति ।

(७३) यच्चेति । लोके अमुष्मिंल्लोके यच्च कामसुखम् कामिनीसम्भोगादिवैषयिकसुखम्, यच्च दिव्यं पारलौकिकं यागादिक्रियया स्वर्गीयं महत्सुखं लोके महासुखत्वेन ख्यातं सुखम्, एते कामसुखदिव्यसुखे तृष्णाया ऐहिकामुष्मिकभोगविषयाया अभिलाषायाः क्षय एकान्ततोऽपनोदनं तस्य सुखमानन्दवल्ल्यादिषु ब्रह्मानुभवजन्य आनन्दस्तस्य तथोक्तस्य सुखस्य शमसुखस्य षोडशीं कलामपि षोडशांशभागपरिमाणमपि नार्हतः । अयमाशयः, तृष्णाक्षयो हि—

विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥

इत्युक्तदिशा परमात्मसाक्षात्कारानन्तर एवेति तस्मिन् सति ऐहिकञ्चामुष्मिकञ्च सर्वं सुखं वैरस्यमावहति अत्र परवशता आनन्दश्रुतय एव प्रमाणम् ।

(७४) शान्तरसस्य दयावीरादावन्तर्भावस्तु कथमपि भवत्येव न हि प्रत्युत तत्पात्राणामहङ्कारसामान्याभावे दयावीरादिरसा एव शान्तरसेऽन्तर्भावं प्राप्नुवन्तीत्यत आह—सर्वाकारमिति । पुरुषाश्चेद्यदि सर्वं देहेन्द्रियादि आकार आश्रयो यस्य तत्तथोक्तं

(७५) आदिशब्दाद्धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।

(७६) तत्र देवताविषया रतिर्यथा—

(७७) 'कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वस-
न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शंभो ! त्रिनयन !
प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥'

सर्वप्रकारमित्यर्थः । एतेनाहङ्कारसामान्याभावो व्यज्यते । अहङ्कारोऽभिमानः स च देहे-न्द्रिययोरहमित्यारोपः । देहादिसम्बन्धिनि पुत्रादौ ममेत्यारोपश्च । तद्रहितत्वं तद्भावं व्रजन्ति दयावीरादिनायका इति शेषः । तदा तदीयदयोत्साहघटिता दयावीरादयो रसा एव अत्र शान्तरसे अन्तर्भावमर्हन्ति । यदि दयावीरादिनायका देहेन्द्रियादिविषयकाभि-मानशून्या भवन्ति तदा दयावीरादयो रसाः शान्तस्वरूपा भवन्तीति भावार्थः । एवञ्च शान्तो नामातिरिक्तो रसोऽङ्गीकार्य्य एवेति निर्विवादोऽयं विषयः ।

(७५) आदिशब्दोपादानप्रयोजनमुपपादयति—आदिशब्दादिति । अनुपदोक्त "नि-रहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो" इति कारिकास्थादिपदादित्यर्थः । प्रभृतिग्रहणेन गुरु-विप्र-मुनि-राज-विषया रतिभावा अत्र गृह्यन्त इति बोध्यम् ।

(७६) तत्रेति। तत्र शान्तरसान्तर्भूतेषु दयावीरादिषु मध्ये। देवताविषया रतिर्यथेति। शान्तरसस्यान्तर्भूतदेवताविषयारतिर्यथेत्यर्थः ।

(७७) कदेति । मुक्तिदशायां शिवभक्तस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । कदा इह वाराण-स्यां काश्यां ब्रह्मपुराणे—

"वरणाचास्यसिश्चैव द्वे नद्यौ सुरवल्लभे ? ।
अन्तराले तयोः क्षेत्रं भूमावपि विशेन्न तत् ॥
पञ्चक्रोशप्रमाणन्तत्क्षेत्रं दत्तं मया तव ॥" इति ।

एतेन असीवरुणयोर्मध्ये वाराणसीक्षेत्रमित्युच्यते अतस्तद्वाक्यस्य तत्त्वाभावो ज्ञेयः । सुरधुन्या गङ्गाया रोधसि तीरे पुलिने वा वसन् कौपीनं चीरं गुह्यं वा वसानः परिदधानः, शिरस्यञ्जलिपुटं निदधानः स्थाप्यमानश्च सन्नाहम्, "अये (प्रेम्णामन्त्रण इदम्) "अये अयि चानुनये" इति गोपालः, गौरीनाथ पार्वतीवल्लभ ! हे त्रिपुरहर त्रिपु-राणां स्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् त्रिप्रकाराणां देहानां वा हरस्तत्सम्बुद्धौ तथोक्त ! शम्भो त्रिनयन विरूपाक्ष ? सूर्यचन्द्रानलात्मकलोचनत्रयशालिन्नित्यर्थः, प्रसीद इति क्रोशन् उच्चैरुच्चारयन् निमिषमिव तत्परिमित समयमिव दिवसान् नेष्यामि यापयिष्यामि ।

अत्र कौपीनपरिधानेच्छया अहङ्कारनिवृत्तिः प्रतीयते । एवञ्च कौपीनादिविशेषणैः सुखादिराहित्यप्राप्त्या सर्वाहङ्कारराहित्यलाभाद् देवविषयरतेरपि शान्तरसत्वप्राप्तिः । एतेन "सञ्चार्यादिभिरपुष्टतया न शान्तो रसः किन्तु शिवविषयं रतिमात्रं भावशब्द-वाच्यम्" इत्युक्तिः परास्ता । शिखरिणीछन्दः स्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१८४ पृ०) ॥

सुरस्रोतस्विन्याः पुलिनमधितिष्ठन्नयनयो-
र्विधायान्तर्मुद्रामथ सपदि विद्राव्य विषयान् ।

(७८) अथ मुनीन्द्रसंमतो वत्सलः—

(७९) (क)स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥ २५१ ॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यदयादयः ।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम् ॥ २५२ ॥
पुलकानन्दबाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
संचारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः ॥ २५३ ॥
पद्मगर्भच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः ।

विधूतान्तर्ध्वान्तो मधुरमधुरायां चिति कदा
निमग्नः स्यां कस्यांचन नवनभस्याम्बुदरुचि ॥"

इत्यादौ देवताविषयारतिरहङ्कारपुरस्कृतेति न तत्र शान्तरसव्यवहर्तुं शक्येति विभावनीयम् ।

(७८) अथ मुनीन्द्रसम्मत इति । मुनीन्द्रस्य परमप्राचीनालङ्कारिकस्य भरतस्य सम्मतोऽभिमतो वत्सलो रसः प्रतिपाद्यत इति शेषः । अनया वचो भङ्ग्या वत्सलस्य रसत्वे नव्यानां स्वस्य च सम्मतिर्नास्तीति सूचितम् । एवञ्च सञ्चार्यादिभिः परिपुष्टिसत्त्वे आत्मजादिस्नेहस्य दयावीरादावन्तर्भावः, अन्यथा स्नेहाख्यं भावशब्दवाच्यमित्यवधेयम्, तथापि भरतमुन्यभिमतस्यार्षत्वेनापलपितुमशक्यत्वात् तत्सम्मतत्वेनैवेह प्रतिपाद्यत इति ग्रन्थकर्त्तुराशयः ।

(७९) स्फुटमिति । स्फुटम् उत्कटं चमत्कारितया चमत्कारजनकतया वत्सलञ्च रसं विदुः भरतादय इति शेषः । चमत्कारस्यात्रोक्तप्रकारेण रसे सारत्वान्निर्देशः । एवञ्च स्वमतेऽपि चमत्कारातिशयेन वत्सलस्य रसत्वं स्वीक्रियत एवेत्याशयः । वत्सलतारूपः स्थायीभावः, पुत्रः, आदिशब्दात् अनुजतनुजादिकञ्च आलम्बनं मतम् । तस्य पुत्रादेश्चेष्टा खेलनकूर्दनहास्यादिः, विद्या शास्त्रादिज्ञानम्, शौर्यं वीरत्वम् उदयो वित्तोपार्जनादिभिरुन्नतिः, आदिपदात् सेवादयश्च उद्दीपनानि उद्दीपनविभावाः ।

वत्सलता स्नेह इति । नचैवं दयावीरत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम्, आत्मापकारेणापि परोपचिकीर्षाप्रयोजकधर्मविशेषस्य दयात्वात् सुखसम्बन्धिनि अनुरागविशेषस्य च स्नेहत्वादित्यनयोर्भेदात् । आलिङ्गनञ्च अङ्गसंस्पर्शश्च शिरसश्चुम्बनञ्चेत्येतेषां समाहारद्वन्द्वः । ईक्षणम् अवलोकनम्, पुलको रोमाञ्चः, आनन्दबाष्पं हर्षाश्रुपातः आद्यपदात् वसनभूषणदानादयश्च अनुभावाः प्रकीर्तिताः । अनिष्टशङ्का हर्षः, गर्वः, आदिपदात् धृत्यादयश्च सञ्चारिणो मताः । लोकमातरः गौर्यादिषोडशमातरो दैवतं देवता, तासामत्यधिकस्नेहयुक्तत्वादित्यभिप्रायः । अतश्च पद्मगर्भः पङ्कजकोषस्तस्य छविरिव छविः शोभा यस्य स तथोक्तो वर्णः शुभ्रपीतसदृशेत्यर्थः । मातॄणामपि तद्रूपत्वादिति भावः । एतेषां रसानां वर्णदैवतयोः कल्पनाहेतुं तु शृङ्गार एव निरूपितम् ।

(१) स्फुटमित्यतः पूर्वं क्वचित्—
"वत्सलश्च रस इति तेन स दशमो मतः" इत्यपि पाठः समुपलभ्यते ।

यथा—

(८०) 'यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥'

(८०) उदाहरति-यदाह धात्र्येति। रघुवंशे रघोः शैशवावस्थावर्णनमिदम् । धात्र्या उपमात्र्या उदितस्य उच्चारितस्य प्रथममिति प्रथमोच्चारितम् "राजदन्तादिवत्समासः" यद्वा प्रथमम् उदितं वचः "मा" इत्यादिकं वचनं यदाह कथयति स्म, तदीयां धात्रीसम्बन्धिनीम् अङ्गुलीम् अवलम्ब्य आश्रित्य यच्च ययौ प्रणिपातशिक्षया नमस्कारविधानोपदेशेन यच्च नम्रोऽभूत्, तेन कर्मणा स अर्भक शिशू रघुः "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः" इत्यमरः। पितुर्दिलीपस्य मुदं हर्षं ततान विस्तारयामास।

अत्र रघुरालम्बनविभावः, तथोक्तभाषणादिकमुद्दीपनविभावः, अध्याहारलभ्या आलिङ्गनादयोऽनुभावाः, हर्षादयश्च व्यभिचारिभावाः एतैः समुदितैः अध्याहारलभ्यो दिलीपस्य स्नेहः स्थायीभावः, सभ्येषु वत्सलरसतामापद्यते (क) उदाहरणान्तरं यथा—

"एह्येहि वत्स ! रघुनन्दन ! पूर्णचन्द्र ! चुम्बामि मूर्द्धनि चिरञ्च परिष्वजे त्वाम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयन्ते ॥"

अथानुजालम्बनोऽयं यथा—

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥

अत्र श्रीरामस्यानुजस्नेहस्ताडशोक्त्या अनुभावेनस्वाद्यमानो रसतामापद्यते ।

यथा वा—

"बालोऽसि सुग्धमधुरोऽसि सुखोचितोऽसि दूरं प्रयान्तमनुयाहि न मां प्रयाहि
हा हन्त ! लक्ष्मण ! किमित्यनुयासि तात ! स्वेदाञ्चितं मुखमिदं श्रमितोऽसि कष्टम् ॥

(क) अत्र काव्यप्रकाशानुयायिनामयमभिप्रायः-यदाह "धात्र्या" इत्यादिषु वात्सल्यलक्षणा रतिरेव प्रतीयते, तेन वत्सलो रसो न स्वीकरणीयः, भावत्वेनैव गतार्थत्वात्। स च यदि रसत्वव्यपदेशमर्हति तदा भगवदालम्बनो रोमाञ्चाश्रुपाताद्यनुभावितो हर्षादिसञ्चारितो भागवतादिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानो भक्तिरसः कुतो न स्यात्? भगवदनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभावः, भक्तिर्नाम—

"द्रुतस्य भगवद्धर्माद्धारावाहिकतां गता ।
सर्वेशे मनसो वृत्तिः भक्तिरित्यभिधीयते ॥" इति ।

नचायं शान्तरसेऽन्तर्भावमर्हति अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात्, इत्युच्यते—

"रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।
भावः प्रोक्तस्तदाभासा ह्यनौचित्यप्रवर्त्तिताः ॥"

इति प्राचां सिद्धान्तात् भक्तेर्देवादिविषयरतित्वेन भावान्तर्गततया रसत्वव्यपदेशस्यालाभात् । नच तर्हि रतित्वाविशेषात्कामिनीविषयायामपि रतेर्भावत्वमस्तु । अथवास्तुविनगमनाविरहात् भगवद्भक्तेरेव स्थायित्वम्, कामिन्यादिरतीनां च भावत्वमिति वाच्यम्, भरतादिमुनिवचनानामेव रसभावत्वादिव्यवस्थापकत्वेन स्वातन्त्र्यायोगात् अन्यथा पुत्रादिविषयाया अपि रतेः स्थायिभावत्वं कुतो न स्यात्? न स्याद्वा कुतः शुद्धभावत्वं जुगुप्साशोकादीनामित्यखिलदर्शनव्याकुलता स्यात् अन्यथैवोपपत्तौ मुनिशासनातिक्रमेण रसानां नवत्वाधिककल्पने मानाभावादिति ।

(८१) एतेषां च रसानां परस्परविरोधमाह—
(८२) आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥ २५४ ॥
भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।
करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥ २५५ ॥
रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।
भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥ २५६ ॥
शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।
शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥ २५७ ॥
शृङ्गारेण तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता ।
(८३) आद्यः शृङ्गारः ।
(८४) एषां च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।
(८५) कुतोऽपि कारणात्क्वापि स्थिरतामुपयन्नपि ॥ २५८ ॥

(८१) ननूक्तानां रसानां परस्परं विरोधः केनापि सह विद्यते न वेति जिज्ञासोदयात्तमेव निरूपयितुमाह—एतेषाञ्चेति। चेति किञ्चार्थं । एषाम् अनुपदोक्तानामित्यर्थः, एतच्छब्दस्य तत्रैव शक्तेः, तथाहि—

"इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ इति ॥

प्रकरणादत्रैव विरोधप्रदर्शनादग्रे सप्तमपरिच्छेदीय"परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ।" इत्यनेन विरोधिरसदोषविवेचनसौकर्य्यं भवतीति बोध्यम् ।

(८२) आद्य इति । आद्यः प्रथमः शृङ्गारः, करुण-बीभत्सरौद्रवीरभयानकैः विरोधभागित्यग्रिमेणान्वयः । अन्यत्राप्येवं तृतीयान्तपदैः सह प्रथमान्तपदानां विरोधभागित्यनेन सम्बन्ध ऊहनीयः । प्रतिबन्धकत्वमेव विरोधो नाम । यद्यपि तत्प्रतिबन्धकत्वं वस्तुतः स्थायिभावानामेव सम्भवति तथापि तेषामेव रसरूपत्वेन परिणतत्वात्परस्परं रसेष्वेव तत्पर्यवस्यतीति रस एव विरोधभागित्यवगन्तव्यम् , एवञ्च शोकजुगुप्सादिस्थायिभावसद्भावे शृङ्गारस्थायिभावरतेरुद्भव एव न स्यादिति हेतुना शृङ्गारः करुणादिभिः सह विरोधभागिति ध्येयम् । अन्यत्राप्येवमेव, अत्र "शान्तस्तु वीरशृङ्गारे" इत्युक्त्याद्यः शान्तेनापि सह विरोधभागिति ज्ञातव्यम् । इत्थमेवान्यत्रापि स्वविरोधिनां मध्ये कस्याप्यप्रतिपादनादपि तदध्याहार ऊहनीयः ।

(८३) संशयदूरीकरणाय कारिकास्थमाद्यपदार्थं स्फुटीकरोति–आद्य इति ।

(८४) एषाञ्चेति। चेति किञ्चार्थेति। एषां विरोधभाजां समावेशप्रकारा अवस्थानोपायाः वक्ष्यन्ते । इहैव दोषपरिच्छेदचरमे इति शेषः। अस्माभिरपि तत्रैव विवेचयिष्यते।

(८५) ननु शृङ्गारादावुन्मादादेरपि सम्भवात् कथं रत्यादिस्थायिभावत्वमत आह–कुतोऽपीति। कुतोऽपि कारणात् अभिलषितप्राप्त्यादिवशात् क्वापि कुत्रापि तद्रसविशेषे

उन्मादादिर्न तु स्थायी न पात्रे स्थैर्यमेति यत् ।

(८६) यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरूरवस उन्मादः ।

(८७) रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ॥ २५९ ॥

सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ।

(८८) रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः ।

भावादय उच्यन्ते—

(८९) संचारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ॥ २६० ॥

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ।

स्थिरतां केनापि प्रकारेण बहुकालस्थायित्वम् उपयन्नपि लभन्नपि उन्माद आदिपदात् निर्वेदादिश्च न तु स्थायी न स्थायिभावपदव्यपदेश्यः । यत् यस्मात् पात्रे नायकादौ स्थैर्यस्थायित्वं न। एति प्राप्नोति । एवञ्च स्थिरतया वर्त्तमानत्वमेव स्थायित्वं लभते उन्मादादिस्तु न तथा तिष्ठतीति न तेषां स्थायित्वमिति बोध्यम् ।

(८६) उदाहरति यथेति । विक्रमोर्वश्यां हि उर्वश्यां पुरूरवसोः रतेः समग्रग्रन्थे स्थायित्वात् तस्या एव स्थायिभावत्वम्, उन्मादस्य तु तुरीयाङ्कपर्यन्तमेव स्थायित्वान्न स्थायिभावत्वमिति भावुकैर्विभावनीयम् ।

(८७) ननु यदि रसात्मकं वाक्यमेव काव्यं तर्हि भावादिप्रधानमकाव्यं स्यादत आह—रसभावाविति । रसो भावश्च तौ तथोक्तौ तयो रसभावयोराभासौ रसाभासो भावाभासश्च, भावस्य प्रशम उदयश्चेति तौ भावशान्तिर्भावोदयश्च भावसन्धिर्भावशबलता चेति सर्वेऽपि अष्टप्रकाराः रसनादानन्दसंवलितज्ञानसम्बन्धात् तद्रूपसादृश्यात् गौण्या लक्षणया रसा रसपदप्रतिपाद्या इत्युच्यन्ते ।

(८८) रसनधर्मयोगित्वादिति । रसनधर्मयोगित्वात् काव्यनाट्ययोरास्वादविषयत्वात् । भावादिष्विति । आदिशब्देन भावादयः सम्प्रनिर्दिष्टानामेव ग्रहणम्, रसानुबन्धितया तत्रैवोपचाराश्रयणस्यौचित्यात् रस्यत इत्युक्तव्युत्पत्तियोगस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् एवञ्चादिशब्देन वा दर्शितव्युत्पत्त्या वस्त्वलङ्कारध्वनयो न गृह्यन्त इति बोध्यम् । उपचारात् रत्यादिस्थायिभावानामसत्त्वेन मुख्यलक्षणायोगादिति भावः । न च देवादिविषयरतिसद्भावात् स्थायिभावाभावः कथमितिवाच्यम्, कान्तादिविषयरतेरिव स्थायित्वोपपादनात् । एवञ्च "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" इत्यत्र सामान्यत्वाद्द्विविधस्यैव रसस्य बोध इत्युक्तम्भवति ।

(८९) भावं निरूपयति—सञ्चारिण इति । प्रधानानि रसापेक्षया प्राधान्येन व्यज्यमानाः सञ्चारिणो निर्वेदादयो व्यभिचारिभावाः । प्राधान्यञ्चात्र निराकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यत्वमेव । सञ्चारिणो विशेषणत्वेपि नित्यनपुंसकत्वपक्षाश्रयणेन प्रधानानीति नपुंसकनिर्देशो ज्ञेयः। देवादिविषया रतिरनुरागः परिपोषं न नीतेति शेषः, उद्बुद्धमात्रः ज्ञातमात्रः न तु विशिष्य निश्चित इत्यर्थः, स्थायी स्थायिभाववद् वाच्यो न तु स्थिरतामापन्न इत्यर्थः, भाव इत्यभिधीयते । यथा विभावादिरभिव्यक्तो रत्यादिश्चिदानन्दचमत्काररूपत्वेन परिणतो रसतामापद्यते तथा स्वकार्यकारणाभ्यामभिव्यक्तो देवादिविषयरत्यादिश्चिदानन्दरूपतां प्राप्तो भावत्वं प्राप्नोति । चमत्कारसत्वासत्वाभ्यामनयोर्भेद इति बोध्यम् ।

(९०) 'न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥'

(९१) इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवदापाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया च रतिरुद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः ।

(९२) तत्र व्यभिचारी यथा—'एवंवादिनि देवर्षौ—'इत्यादि (२३३ पृ.) । अत्रावहित्था ।

(९०) सञ्चारिभावानां प्रधानत्वं स्वसिद्धान्तानुकूलेन प्राचीनमतेनोपपादयति—न भावहीन इति यद्वा—ननु 'सञ्चारिणस्तावद्रसनधर्मसम्बन्धिन एव ततश्च सञ्चारिसत्त्वेऽवश्यंरससत्त्वम्, तथाच ध्वनिरेव रस इत्यतः कथं तत्र भावध्वनित्वमित्यत आह—न भावहीनोऽस्तीति । रसश्शृङ्गारादिः भावैर्निर्वेदादिभिः व्यभिचारिभिः हीनोऽसंवलितो नास्ति, तैर्हि रसस्य परिपोषितत्वेन तेषामवश्यापेक्षणीयत्वादिति भावः । देवादिरतिभावस्य रसहीनत्वात् तत्र यथाऽप्रधानतया रसस्तिष्ठति' एवं रसेऽपि अप्रधानतया भावस्तिष्ठतीत्यत आह—न भावो रस इति । भावो निर्वेदादिर्व्यभिचारिभावोऽपि रसवर्जितो नास्ति रसघटकस्थायिभावे निमग्नोन्मग्नभावेनैव निश्चितावस्थानादिति भावः अत एव परस्परकृता अनयो रसभावयोः सिद्धिर्निष्पत्तिः ।

तदुक्तम्—

"योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।
शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाग्निना ॥" इति ।

(९१) इत्युक्तदिशेति । इत्युक्तदिशा इत्येवं विधिना भरतादिनयेनेत्यर्थः । परमालोचनया सूक्ष्मेक्षिकया इदमवगम्यत इति शेषः । परमविश्रान्तिस्थानेन स्वीयनिश्चितावस्थानावलम्बनेन । सहैव वर्त्तमाना अपि एकव्यञ्जनाज्ञेयत्वात् सहचरभावेनैवैकस्मिन्नेव काव्यादौ विद्यमाना अपि । राजानुगतेति । स्वविवाहदिने भृत्य एव प्रधानम् राजा च तदनुगः । एवं प्रधानमपि रसो निराकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यस्य प्रधानस्य भावस्य अनुग इत्यर्थः । यथा-स्वसेवकस्य परिणयसभायाम् उपविष्टप्राकृतिकवेशधारिनृपापेक्षया परिणयोचितात्युज्ज्वलवेशभूषितः सेवको जनानामापाततो नयनाध्वनि प्राधान्येनाभिव्यक्तो भवति तथैव वाक्यविशेषे स्थायिभावापेक्षया श्रवणमात्रतः प्राधान्येनाभिव्यक्ता निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावा विद्यन्त तत्रैव ते भावपदव्यपदेश्या भवन्तीति भाव' । राजादीत्यादिपदात् मित्रादिपरिग्रहः । रतिरुद्बुद्धमात्रा इत्यादिकं स्थायिनो भावा इत्यस्य विशेषणम् । तेषां रसतानाप्तौ हेतुः विभावादिरिति तैरपरिपोषश्च तस्य विशिष्याऽनिश्चितत्वात् । तच्चाग्रे उदाहरणे स्फुटीभविष्यति । स्थायिनो भावा रतिहास्यादयः पूर्वोक्ताः ।

(९२) तत्रेति । तत्र तेषु व्यभिचारिभावादित्रिप्रकारभावेषु मध्ये व्यभिचारी तत्संज्ञको भाव इत्यर्थः ।

एवं वादिनीति । देवर्षौ नारदे हरेण पार्वतीघटनार्थंवाक्यवादिनि सति इत्यर्थः ।

(९३) देवविषया रतिर्यथा मुकुन्दमालायाम्—

(९४) 'दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥'

मुनिविषया रतिर्यथा—

(९५) 'विलोकनेनैव तवामुना मुने ! कृतः कृतार्थोऽस्मि निबर्हितांहसा ।
तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥'

अधोमुखत्वं लज्जया । कमलपत्रगणनावधानसूचना हर्षाकारगोपनाय ।

अत्रेति । अवहित्था आकारगुप्तिः तदाख्यो व्यभिचारिभाव एव भावशब्दवाच्य इत्यर्थः । सा चावहित्थाधोमुखत्वव्यङ्ग्यलज्जया करणेन लीलाकमलपत्रगणनरूपव्यापारासङ्गेन च झटिति प्रतीयत इति तस्याः प्राधान्यम् । विभावादीनामत्यन्ततिरस्कृतत्वेन शृङ्गारस्याप्रधानत्वं बोध्यम् ।

(९३) देवविषयेति । मुकुन्दमालायामिति तदाख्ये स्तोत्र इत्यर्थः ।

(९४) दिवि वा भुवि वेति । हे नरकान्तक ! नरकासुरनिहन्तः ! यद्वा—नास्ति रमणं यत्रासौ नरकः तन्नाम्नो लोकविशेषस्तस्य अन्तको विनाशको निवृत्तक इति यावत् तत्सम्बुद्धौ तादृश ! "नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रभेदयोः" इति मेदिनी । मम दिवि स्वर्गे भुवि वा नरके वापि प्रकामं यथेष्टं यथास्यात्तथा वासोऽस्तु । तथापि अवधीरितस्वसौन्दर्य्येण तिरस्कृतं शारदारविन्दं शरत्कालीनपद्मं याभ्यां तादृशौ ते तव चरणौ चिन्तयामि स्मरामि केचित्तु—मरणकालेऽपि स्मरामीति व्याचक्षते तन्न विचारसहम्, तथाहि तदा च दिवि वा इत्यादिकमसम्बद्धं स्यात् न हि त्वच्चरणस्मरणात् नरकवासप्रसक्तिः येन तत्सहितोक्तिः स्यात् तस्मात्तथाव्याख्यानं हेयमेव । वैतालीयं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् ।

अत्र वक्तुः श्रीकृष्णभक्तिविषयकरतिरूपो भावः । नचैतस्या अपि रतेः स्थायिभावत्वात् तदुपयोगिविभावाद्यपेक्षणाच्च रसत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्, नायकनायिकयोः परस्परविषयकरतेरेव रसघटकस्थायिभावत्वाभ्युपगमात् "शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदः" इत्यादिना तत्रैव शृङ्गाररसत्वात् । अनेन च नायकनायिकयोः परस्परविषयकरत्यतिरिक्ताया एव रतेर्भावत्वमित्युक्तम्भवति ।

उदाहरणान्तरं यथा—

"चित्रं महानेष तवावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥"

अत्र "पश्यामि देवांस्तवदेव ! देहे सर्वांस्तथाभूतविशेषसङ्घान्" इत्यादाविव विस्मयस्य प्रतीयमानत्वेऽपि पुरुषोत्तमविषयायाः स्तोतृगतभक्तेरेव प्राधान्येन प्रतीतिः ।

(९५) विलोकनेनैवेति । शिशुपालवधे प्रथमसर्गे नारदं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिरियम् । हे मुने ! निबर्हितांहसा निबर्हितं विनाशितमंहः पापं येन तादृशेन विनाशितपापेनेत्यर्थः । अमुना तव सानुकम्पविलोकनेनैव कृतार्थः कृतः पर्याप्तः अर्थः धर्मादिचतुर्वर्गप्रयोजनं यस्य स तादृशः परिपूर्णसर्वार्थ इत्यर्थः, "युगपर्याप्तयोः कृतम्" इत्यमरः कृतोऽस्मि । तथापि तव गरीयसीः अतिशयेन गुर्वीः गिरो वचनानि अहं शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुरस्मि । शृणोतेः सन्नन्तात् "सनाशंसभिक्ष उः" इत्युप्रत्ययः । हेतुं विनैव श्रवणे-

राजविषया रतिर्यथा मम—
(९६) 'त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम् ।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥'
(९७) एवमन्यत् ।
उद्बुद्धमात्रस्थायिभावो यथा—
(९८) 'हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥'

च्छामुक्त्वा हेतुमपि दर्शयति—अथवेति । तथाहि श्रेयसि मङ्गलप्राप्तिविषये केन जनेन तृप्यते अपि तु न केनाऽपीत्यर्थः । प्राप्तेऽपि मङ्गले मङ्गलान्तरस्याप्यभिलाषोदेत्येवेति भावः । वंशस्थं छन्दस्तल्लक्षणञ्चोक्तं प्राक् । (२०६ पृ०)

अत्र श्रीकृष्णस्य प्रीत्यात्मकरतिरूपो भावः ।

(९६) त्वद्वाजिराजीति । राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे राजन् ! हरो महेशः शिरसा मूर्ध्ना तव वाजिराज्या अश्वसङ्घेन निर्धूतं संग्रामगमनसमये उत्थापितं यद् धूलीनां रेणूनां पटलं समूहं तेन पङ्किलां कर्दमितां गङ्गां जाह्नवीं पङ्किलत्वात्पङ्कजलाभ्यां भूरिर्भारः तद्भिया वोढुमसामर्थ्येन उत्तरोत्तरं भाविदुःखह्रेपरूपेण भयेनेत्यर्थः, न धत्ते धारयति, अत एव जटाजूटात्तां निःसारयतीति भावः ।

अत्र स्वयमेव जगत्पावनाय समुल्लसन्त्या भगवत्या भागीरथ्या अन्यथावर्णनेन-वक्तुः राजविषयकप्रीत्यात्मकरतिरूपो भावोऽभिव्यज्यते ।

(९७) एवमन्यदिति । अन्यद् गुर्वादिविषयकरतेरुदाहरणम् एवमूहनीयमित्यर्थः ।
तत्र गुरुविषयारतिर्यथा—

"अस्मद्गोत्रमहत्तरः क्रतुभुजामध्यायमाथोरपि
यज्वानो वयमद्य ते भगवती भूरद्य राजन्वती ।
अद्य त्वं बहु मन्यते सहचरैरस्माभिराखण्डलो
येनैतावदरुन्धतीपतिरपि स्वेनानुगृह्णाति नः ॥"

अत्र वक्तुः दशरथस्य वशिष्ठगुरुविषयकप्रीत्यात्मकरतिरूपो भावः ।

पित्रोरपि गुरुत्वात्तद्विषयकरतिः ।

"जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे । मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसागताः ॥"

अत्र वक्तुः श्रीरामस्य पितृमातृविषयकानुरागात्मकरतिरूपो भावः ।
मित्रविषयारतिर्यथा—

"अद्य राज्यं मया प्राप्तमद्य वाली हतो मया ।
हरीणामद्य पूज्योऽस्मि यत्त्वन्मित्रतां गतः ॥"

अत्र वक्तुः सुग्रीवस्य मित्रश्रीरामविषयकानुरागात्मकरतिरूपो भावः ।

एवमाचार्यगुर्वादिविषयकमुदाहरणमूह्यम् । केचित्तु—आदिपदेन पुत्रादिविषयकरात-मप्युदाहरणत्वेनेच्छन्ति तन्मन्दम्, तद्विषयकरतेर्वत्सलरसत्वेनैव मूलकृता दर्शितत्वात् ।

(९८) हरस्त्विति । कुमारसम्भवतृतीयसर्गे कन्दर्पेण धनुषि आरोपिते आकालिके वसन्ते जाते तपस्यतो महेशस्य पार्वतीं दृष्ट्वा किञ्चिद्धैर्यपरावृत्तिवर्णनमिदम् । चन्द्रोदयस्य आरम्भे प्राथमिकदशायां तदानीमेव अम्बुराशिः समुद्र इव किञ्चित्परिलुप्तधैर्यः

(९९) अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

किञ्चिन्नष्टधैर्यः हरो महेशस्तु बिम्बफलमिव अधरोष्ठौ यस्य तादृशे उमायाः पार्वत्याः मुखे विलोचनानि त्र्यम्बकान्येव व्यापारयामास प्रेरयामास तत्र चक्षुपातनं चकारेत्यर्थः। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरूपजातिश्छन्दस्तल्लक्षणञ्चोक्तं प्राक्। (१९९ पृ०)

(९९) अत्रेति। भगवतो महेशस्य । अत्रोमामुखावलोकनरूपानुभावमात्रेणाविर्भवन्ती रतिरुद्दीपनविभावादिपर्यालोचनया परिशेषाभावाद् रसत्वं नापद्यते, रसान्तराङ्गत्वाद् न व्यभिचारित्वम् अतो भावनामात्रविषयत्वात् भावव्यपदेश एवास्योचित इति भावः ।

यथा वा—

"स्मरत्यगलितं पथिकः प्रपापाल्यञ्जलिं स्पृशन् ।
साऽपि स्मरति वामाक्षी भजते सलवारिधीन् ॥"

अत्र परस्परानुरागरूपाया रतेरुद्बोधमात्रम् , न त्वनुभवादिभिः परिपोषः ।

एवम्—

"जरदम्बरसम्बरग्रन्थग्रन्थविधौ ग्रन्थकारोऽहम् ।
परिमितकदन्नवण्टनविधानपारङ्गता गृहिणी ॥"

इत्यत्र दुर्गतस्यात्मदशापर्यालोचनयाविर्भूतोऽपि हासः परिपोषराहित्येन न रसप्रकृतिः ।

तथा उद्बुद्धमात्रः क्रोधो यथा—

"समाधिभङ्गाय समीहमानं रतिप्रियं वीक्ष्य वसन्तमित्रम् ।
अनाऽऽनतभ्रूलतिकोऽपि हन्त ! मुग्धोऽयमित्येव शमी शशाम ॥"

अत्र क्रोध उत्पद्यमानोऽपि शान्तेः साम्राज्येन रसस्वाधिकाराच्च्यावितः ।

शोको यथा—

"पविं पतन्तं परिलोक्य मूर्ध्नि हन्तेत्यनीचैः रुरुवुः क्षणं ते ।
दैवानुकूल्येन चमूश्वरीणां च्युते तदा तत्र जहर्षुरारात् ॥"

अत्र शोकोऽपि उत्तरक्षण एव हर्षनिदानेन विकसत्कुड्मलतामेव नीतः ।

जुगुप्सा यथा—

"विण्मूत्रे लेपयन्नङ्गे लालाभिः स्पृष्टभूतलः ।
हन्तेत्युद्घ्राणमह्नाय स्वार्भकोऽङ्के समुद्धृतः ॥"

इत्यत्र मातुः ।

भयं यथा—

"व्योम्नः प्रपातेन विशीर्णवर्ष्मणो दैत्यस्य दीव्यन्तमुरस्यवेक्ष्य तम् ।
सर्वेऽपि नष्टा व्रजवासिनः क्षणं शक्तिः समानेतुमभून्न कस्यचित् ॥"

अत्र तृणावर्तस्य मृतस्यापि शरीरपातेन गोपानां भयं जायमानमपि श्रीकृष्णस्य कुशलितयोपलब्धौ न रसतां प्राप्तः । विस्मयस्तु पूर्वोदाहृत "चित्रं महानेष" इत्यादौ (३१० पृ०) इतोऽधिकमाकरतोऽनुसन्धेयम् ।

(१००) ननूक्तं प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति ।
तत्र संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

(१) यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥
उद्रेकः कस्यचित्क्वापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

(२) अनौचित्यप्रवृत्तत्व आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

(३) अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् ।

---

(१००) "सञ्चारिणः प्रधानानि" इत्युक्तं पूर्वं तेन प्रधानीभूतस्यैव व्यभिचारिभावस्य भावत्वप्राप्तिरुक्ता, विभावादीनां सर्वेषामेव रसादिबोधे एकीभावेन विषयतोक्ता' न तु तत्र व्यभिचारिभावस्य पार्थक्येन प्राधान्यमवगम्यते अत एव कथम् "एवं वादिनी" त्यत्रावहित्थायाः प्राधान्यमिति स्वोक्ति प्रत्येव विरोधमाशङ्कते—ननूक्तमिति । उक्तं—

"ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ।
प्रपाणकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥"

इत्यनेनेति शेषः । अत्र प्रपाणकरसवदित्यादिकन्तु तस्यैव स्फुटार्थप्रकटनमात्रमिति ज्ञेयम् । रस इत्यत्र भाव एव रसः भावस्यैवाप्राधान्यशङ्कया भावत्वाभावस्यैव शङ्कितत्वात्, पार्थक्याभावात् पृथक्प्राधान्याभावादित्यर्थः ।

(१) यथाखण्डमरिचादेरिति । यथा प्रपाणके रसे खण्डमारीचादेः एकीभावे मेलने सत्यपि क्वापि कुत्रापि कस्यचित् खण्डस्य मरीचादेर्वा उद्रेको मेलनतारतम्याच्चर्वणायामाधिक्येनानुभवः, तथा विभावाद्येकज्ञानविषयेऽपि रसे क्वापि कस्यचित् सञ्चारिण उद्रेकः काव्यबन्धवैचित्र्यात् प्राधान्येनाभिव्यक्तिर्जायते अतश्च विरोधाभाव इत्यभिप्रायः । रसो भाव उद्रेकनिश्चयश्च निराकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यत्वेन बोध्यम् ।

(२) अनौचित्यप्रवृत्तत्व इति । रसभावयोः अनौचित्येन लोकशास्त्रादिविरुद्धत्वेन प्रवृत्तत्वे वर्त्तमानत्वे सति आभास रसाभासो भावाभासश्च दोषो भवति तथा च क्वापि अयोग्यालम्बनविषयस्थायि क्वापि वा भावमात्रस्य अयोग्यपात्रवृत्तित्वं रसभावयोराभास इति भावः । निष्कर्षलक्षणन्तु—अनुचितविभावालम्बनत्वं रसाभासत्वम् । अनुचितविषयत्वं भावाभासत्वमिति । अयोग्यत्वञ्च कदाचित् धर्मशास्त्रनिषेधादसम्भवात्तत्त्वज्ञानासमर्थत्वाच्च ज्ञातव्यम् ।

(३) अनौचित्यपदस्याभिप्रायं स्फुटीकरोति—अनौचित्यमिति । अनौचित्यपदमित्यर्थः । भरतभोजराजादिभिरतिप्रामाणिकैः प्रणीतानि प्रणीय प्रतिपादितानि यानि लक्षणानि तेषां तथोक्तानाम् अत एव तत्तदुक्तसामग्रीणां नाप्रामाण्यसंदेहः इत्याशयः । सामग्रीरहितत्वे पात्रालम्बनादीनां योग्यतादिहेतुसमुदायाभावे सति एकदेशयोगित्वस्य स्थायिभावादिकिञ्चिदंशलक्षणसम्बन्धत्वस्य उपलक्षणपरन्तद्बोधतात्पर्यकमनौचित्यमित्यर्थः । एवञ्चानौचित्यपदेनात्र यत्र पात्रालम्बनादीनां योग्यता नास्ति किन्तु केवलं स्थायिभाव उद्दीपनविभावो वा विद्यते तादृशावस्थैव विवक्षितं वर्त्तत इत्यवधेयम् ।

(४) तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते—

(५) उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।
बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥
प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते ।

(४) उक्तकारिकासमूहोक्तेरभिप्रायं निरूपयति—तच्चेति । तच्च अनौचित्यञ्च । बालव्युत्पत्तये बालानां बोधसिद्धये ग्रहणधारणपटुरेवात्र बालपदेन विवक्ष्यते न तु स्तनन्धयः । एकदेशतः कतिपयस्थल इत्यर्थः ।

(५) उपनायकेति । विवाहिताया नायिकाया रतावनुरागे उपनायकसंस्थायाम् उपपतिविषयायां सत्यां शृङ्गारे रसे अनौचित्यं भवेत् उपनायकविषयकरतेः धर्मशास्त्रनिषेधत्वेन अयोग्यालम्बनविषयकत्वात् । उपनायकसंस्थायामित्यत्राग्रे प्रतिपादितसम्बन्ध्याद्यन्यतम एव उपनायको ग्राह्यः, अन्यथा "बहुनायकविषयायाम्" "प्रतिनायकनिष्ठत्वे" इत्युभयोरुपादानमसङ्गतं स्यात् ।

अत्र शृङ्गारे "दक्षिणाद्याश्च नायकाः" तत्र नायकलक्षणे—"त्यागी कृती कुलीनः" इत्यत्र कुलीन इत्यनेन सत्कुलप्रसूतत्वं शीलवानित्यनेन सद्वृत्तत्वं च नायकस्य गम्यते । "नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता" इत्यनेन नायिकायाश्च सद्वृत्तत्वं न भवतीति तद्विषयशृङ्गारस्य तथोक्तनायकाभावदेकदेशयोगित्वम् । निषिद्धयोषित उक्ता शृङ्गारतिलके—

"सम्बन्धिमित्रद्विजराजहीनवर्णाधिकानां प्रमदा न गम्याः ।
व्यङ्ग्यस्तथा प्रव्रजिता विभिन्नमन्त्राश्च धर्मार्थमनोभवज्ञैः ॥" इति ।

एवं योषितामपि सम्बन्ध्यादयः पुरुषा निषिद्धाःइति तर्कवागीशा वदन्ति ।

नायकस्य रतौ मुनिपत्नी गुरुपत्नी गतायां सत्यां शृङ्गारे अनौचित्यम्, चकारेण सम्बन्ध्यादिपत्न्यो ग्राह्याः, तस्या अपि रतेस्तथैवायोग्यालम्बनविषयकत्वात् । परिणीताया नायिकाया रतौ बहुनायकविषयायां सत्यां शृङ्गारे अनौचित्यम्, अनेकेष्वेकस्या रसघटनोपयोगिसमग्ररतेरसम्भवात् । यत्तु—वेश्यायाः कन्याया वा बहुनायकविषयायामित्युक्तं तन्न अनूढवेश्यायां रतौ तस्या उपनायकाभावात् । सम्बन्ध्यादिभिन्ना अपि बहुनायका निषिद्धा इति भावः । तथा रतौ अनुभयनिष्ठायां नायकनायिकयोरेकमात्रनिष्ठत्वे इत्यर्थः ।

नायकस्य नायिकां प्रति रतेः विद्यमानत्वे नायिकायाश्चाविद्यमानत्वे तथा नायिकाया नायकं प्रति रतेर्वर्तमानत्वे नायकस्य चाविद्यमानत्वे शृङ्गारे अनौचित्यम्, तस्या अपि रतेः रसघटनोपयोगिपूर्णरतेरसम्भवात् । नायिकाया रतेः प्रतिनायकः प्रतिपक्षी तन्निष्ठत्वे तद्वर्तित्वे शृङ्गारे अनौचित्यम्, तस्या अपि रतेः भर्तुरनभिमताचरणेनासद्वृत्तत्वाद्धयसत्वेन तथा पूर्णत्वासम्भवात् । इदञ्च वीररसे तत्र जेतव्यः प्रतिनायके भवति । तद्वत् अनुरागे अधमपात्रे असत्कुलजातकिरातादिनीचनायके तथा तिर्यगादौ मनुजेतरजन्तुषु तापसादौ च गते विद्यमाने सति शृङ्गारे अनौचित्यम्, तेषां नायकलक्षणाभावेन अनुरागतत्त्वज्ञानासमर्थत्वात् । रौद्र इत्यादौ "अनौचित्यम्" इत्यन्वेति । तथा च गुर्वादिगतो गुरुपितृमुनिसुराद्यादिविषयोऽसौ कोपस्तस्मिन् सतीत्यर्थः । रौद्रे रसे अनौचि-

शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥ २६४ ॥
शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥ २६५ ॥
उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ।

त्यम्, गुर्वादिं प्रति क्रोधस्य धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वेन अयोग्यालम्बनविषयकत्वात् ।

"क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः प्रतिशूरैरमर्षितः ।
रूक्षप्रायो भवेदत्र नायकोऽत्युग्रविग्रहः ॥"

इत्यनेन रौद्रे प्रतिशूरजनितक्रोधो न तु गुर्वादिजनितक्रोधो नायक इति भावः । शमे हीननिष्ठे अधमजातीयपात्रगते शान्ते रसे च अनौचित्यम्, तथाविधपात्रस्य शमतत्त्वज्ञानासमर्थत्वात् । गुरुपित्रादिरेव आलम्बनं यस्य तथोक्ते सति हास्ये हास्यरसे अनौचित्यम्, तथाविधहास्यस्य धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वेन अयोग्यालम्बनविषयकत्वात् । ब्रह्मवधे आदिपदात् पित्रादिवधे अनधिकारिणं प्रति दानदययोः कृत्रिमधर्मे च विषये उत्साहे सति वीरे वीररसे अनौचित्यम्, तथाविधोत्साहस्य धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वेन अयोग्यालम्बनविषयकत्वात्, तथा उत्साहे अधमपात्रगते ।

"उत्साहात्मा भवेद्वीरो दयादानादिपूर्वकः । त्रिविधो नायकस्तत्र जायते सत्त्वसङ्कुलः ॥
गाम्भीर्यौदार्यशौटीर्यधैर्यवीर्यादिभूषितः । आवर्जितजनो यश्च विरूढप्रौढविक्रमः ॥

इत्युक्तगुणहीननायकगते चेत्यर्थः वीरे अनौचित्यम्, अयोग्यपात्रगतत्वेन तत्रोत्साहस्यासम्भवात् । तथा भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति भयानके रसे चानौचित्यम्, तत्राप्ययोग्यपात्रगतत्वेन भयस्यासम्भवात्, "बालस्त्रीनीचनायकः" इत्यनेन भयानकस्य बालादिनायकत्वमेवोचितम् । एवमन्यत्रेति । अदैवहतपात्रगते करुणे, ब्रह्मज्ञानिगतजुगुप्से बीभत्से, विशेषदर्शितपात्रगते अद्भुते, दारुणशत्रुवृत्तिस्नेहे च वत्सले अनौचित्यमवगन्तव्यम् ।

अत्रेदम्बोध्यम्—

"अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥"

इति ध्वनिकारोक्तदिशा 'यावताऽनौचित्येन रसस्य भावस्य परिपुष्टिर्न भवेत् परिपुष्टिर्वापहीयेत तावत्तत्रानौचित्यं परिहरणीयं विरुद्धायाः सर्वथा निषिद्धत्वात् । एवं सति उपपतिविषयारतिर्नैव वर्णनीया, अत एव "स्वामी निश्वसिते (१७३पृ०) इत्यादौ शृङ्गाराभास एव । शृङ्गारस्तु नाशङ्कनीयः, उपपतिविषयाया रतेः शृङ्गारस्थायित्वानौचित्यात् अन्यथा "उत्तमप्रकृतिप्रायः" इत्याद्युक्तेरसङ्गतिः स्यादेव । एवम्—गुरुपितृमुनिसुराणां ज्यायः सहजादीनाञ्च स्वस्वपत्नीविषयापि रतिर्नैव वर्णनीया हीनत्वव्यञ्जकतया वैरस्योल्लासे रसोच्छेदस्य वारयितुमशक्यत्वात् । उक्तञ्च रसगङ्गाधरकृताऽपि—"रतेः सम्भोगरूपाया मनुष्येष्विवोत्तमदेवतासु स्फुटीकृतसकलानुभाववर्णनमनुचितम्" इति । इत्थमेव यथा दक्षिणनायकस्यानेकमहिलास्वेककालावच्छेदेनानुरागौचित्यम्भवति न तथा स्वकीयनायकेष्वपि नायिकायाः । अत एव—

"युधिष्ठिरं मोदयति स्म सुस्मितैः कलेन भीमं परिरम्भतोऽर्जुनम् ।
भ्रुवा प्रणीतैर्नकुलं च सान्त्वनैः पदोश्च तैः सा सहदेवमञ्चितैः ॥"

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम—

(६) 'स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छाया तमःसंततिः ।
तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मेति गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः ॥'

अत्र पतिविषयकोऽपि द्रौपद्या अनुरागो न शृङ्गारव्यवहारयोग्यः । "स्नाता तिष्ठति" (१३९ पृ०) इत्यादौ च भावाभास एव । तथा—

"आक्रान्ता रमयति हन्त ! कान्तमेकं सन्दष्टाधरसुधयाऽपरौ प्रियौ द्वौ ।
प्रेयांसावुरसिजयोर्निपीडितान्यौ धन्येयं युगपदनेकधाऽर्दिताऽपि ॥"

अत्र वाराङ्गनाया अनेकविषयारतिरिति न शृङ्गारव्यवहारयोग्या । एवमन्यत्राऽपि यथायोग्यं स्वयमूहनीयम् ।

(६) स्वामीमुग्धतर इति । सन्ध्याकाले पन्थानमावृत्य तिष्ठन्तं श्रीकृष्णं प्रति गोप्या उक्तिरियम् हे श्रीकृष्ण ? स्वामी मम परिणेता न तु प्रियः, मुग्धतर अतिमूढः "मुग्धः सुन्दरमूढयो"रित्यमरः भद्रानभिज्ञो वा विलम्बेऽचिरेणैव क्रोधकारी मम तव च आसङ्गं तर्कयितुमसमर्थः तथाचात्यन्तसुरतानभिज्ञत्वेन मे रतितृप्तिर्नजायत इति च द्योतितम् । इदं वनं न तु नगरं वनं निविडमनेकवृक्षजालग्रथितमिति भावः, तेन भयदत्वम् , सघनतया जनदर्शनाभावेन सुरतयोग्यस्थानत्वञ्च सूचितम् । अहमेकाकिनी बाला अल्पवयस्का कान्तेत्यर्थः, "बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः । "बाला तु त्रुटियोषितोः" इति हेमः । अतो विलम्बो न न्याय्यः प्रतिबन्धकाभावात् स्वच्छन्दं रमस्वेति च ध्वनितम् । तमालतापिच्छं तद्वत् मलिना छाया यस्याः सा तादृशा तमः सन्ततिः अन्धकारसमूहः क्षोणीं धरणीम् आवृणुते, अतो दारुणोऽयं समयः गोप्यरसप्रकाशाभावश्चेति सूचितम् । तत्तस्मात् हे सुन्दर ! रूपातिशयेन मन्मनोमोहन ? एतेन स्वप्रियत्वं त्वां विहाय गन्तुं न शक्नोमीति च व्यञ्जितम् । सहसा द्रुतमेव मे मम वर्त्म गृहं गमनमार्गं मुञ्च परिहर इति अनेन प्रकारेण गोप्याः कस्याश्चिद्गोपिकायाः गिरा भाषणानि श्रुत्वा, तां गोपीं परिरभ्य आश्लिष्य मन्मथकलासक्तः रमणतत्परो हरिः वो युष्मान् पातु रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितंच्छन्दः तल्लक्षणमुक्तं प्रागेव (१५८ पृ०)

अत्र "स्वामी मुग्धतरः" इत्यनेन स्वस्यान्यपरिणीतत्वद्योतनादस्या गोप्याः श्रीकृष्णस्य सम्बन्धित्वेनोपनायकत्वात्तदनुरागोऽनुचितः नचैवमपि "स्वामीनिःश्वसितेऽप्यसूयति—" इत्यादि परनायिकोदाहरणं शृङ्गाराभासः स्यादिति वाच्यम् , तथासति शृङ्गारे परनायिकोदाहरणस्यानर्थकत्वापत्तः परे तु शृङ्गाराभास एवेति युक्तियुक्तं मन्यन्ते ।

मुनिपत्नीगतत्वे यथा—

"तपोविभावसम्भवातुलविभूतिकः सौभरि-
र्मुनिर्नृपतिकन्यकाशतपरिग्रहः कामतः ।
प्रचुम्बति मुहुर्मुहुः कुचनिपीडमालिङ्गति
स्मितोत्तरमुदीक्षते परिहसत्यजस्रं प्रियाम् ॥" इति ।

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा—

(७) 'कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः ।'

(८) अनुभयनिष्ठत्वे यथा—मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् ।

(९) 'पश्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्' इति श्रीमल्लोचनकाराः ।

(१०) तत्रोदाहरणं यथा—रत्नावल्यां सागरिकाया अन्योन्यसंदर्शनात्प्राग्वत्सराजे रतिः ।

(११) प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा—हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।

गुरुपत्नीगतत्वे यथा—

"मधौ प्रभूते पिकनादद्रूते मन्दानिलोद्धूतविकाशिचूते ।
प्रियामुखालोकनमात्रकर्मा गुरुर्न धर्माय न पाठनाय ॥ इति ।

(७) कान्तास्त इति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! अयं कपोलः तव गण्डप्रदेशः येषां नायकानां कृते हेतौ पाण्डुर्वियोगात्पाण्डुवर्णोऽभूदिति शेषः, भुवनत्रितयेऽपि मध्ये त एव कान्ताः कमनीयपुरुषा इत्यहं मन्ये ।

अस्य पूर्वार्द्धञ्चेदम्—

"सङ्केतितेषु सुभगेषु रता त्वमेव भूत्वाऽप्यहो धनवधूरत एव नूनम् ।" इति

अत्र "येषां" "ते" । "कान्ता"श्चेति बहुवचनत्रयेण नायिकाया बहुनायकनिष्ठरतिरवगम्यते ।

(८) अनुभयनिष्ठत्व इति । मालतीमाधवे तदाख्ये मालतीमाधवयोरनुरागवर्णनमुपजीव्य श्रीभवभूतिमहाकविना निर्मिते प्रकरणे इत्यर्थः । "प्रथमेऽङ्के" इति शेषः । नन्दनस्य नन्दनसंज्ञकस्य राजमित्रस्यैव मालत्यां रतिर्न तु मालत्या अपि तत्र नन्दने रतिरिति विचारणीयम् ।

(९) नायिकानायकयोर्यावदेकतरस्यैव रतिस्तावत्तस्य भविष्यदुभयसम्बन्धित्वेऽपि न शृङ्गारयोग्यत्वमित्यभिप्रायेणाभिनवगुप्तपादाचार्यमतमुत्थापयति-पश्चादुभयनिष्ठत्वे इति प्रथमं प्राक्, "विवाहात्, द्वयोर्वा गुणश्रवणात्, परस्परं वावलोकनादे"रिति शेषः । एकनिष्ठत्वे एकतरनिष्ठत्व इत्यर्थः । रतेः प्रथममेकनिष्ठाया इति शेषः । आभासत्वं शृङ्गाराभासत्वम् । श्रीमल्लोचनकारा ध्वन्यालोकस्य लोचननामकव्याख्याकारा अभिनवगुप्तपादाचार्या इत्यर्थः ।

(१०) अत्रोदाहरणं किमिति जिज्ञासायामाह—तत्रोदाहरणमिति । तत्र तस्मिन् रतेरौचित्याभावे । रत्नावल्यां तन्नामिकायां रत्नावल्यां वत्सराजविषयिकां रतिमनुजीव्य श्रीहर्षकविनिर्मितायां नाटिकायामित्यर्थः । सागरिकाया रत्नावल्या इत्यर्थः । प्राक् प्रथमं "विद्यमाने"ति शेषः । रतिरनुराग "अनुचिता" इति शेषः ।

(११) हयग्रीववधे इति । हयग्रीवाख्यो दैत्यो विष्णुना हत इत्याख्यायिकाश्रिते काश्मीरकभर्तृमेण्ठप्रणीते महाकाव्य इत्यर्थः । हयग्रीवस्य प्रतिनायकस्य । जलक्रीडावर्णने "ललनाजनेन साक"मिति शेषः ।

अधमपात्रगतत्वे यथा—

(१२) 'जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।
अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा स्वकचानुत्कचयाञ्चकार भर्त्रा ॥'

तिर्यगादिगतत्वे यथा—

(१३) 'मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्ल्यन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।
चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गीसंगीतमङ्गीकुरुते स्म भृङ्गी ॥'

(१४) आदिशब्दात्तापसादयः ।

(१५) रौद्राभासो यथा—

---

(१२) जघनस्थलेति। उदारराघवस्थपद्यमिदम् । जघनस्थले कटिपश्चाद्भागे नद्धा धृता पत्रवल्ली पत्रलता यया सा तादृशी कापि काचिदज्ञातनाम्नी भिल्ली किराती गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि अवचित्य आहृत्य गिरौ पर्वते पुरः स्वामिनोऽग्रतः निषण्णा आसीना सती, भर्त्रा स्वप्रयोज्येन स्वकचान् स्वकेशान् अवचितकुसुमैः उत्कुचयाञ्चकार उद्ग्रीवांश्चकार बन्धयामासेति यावत् । दीप्तपर्यंक=कचधातोरिदं रूपम् । मालभारिणीच्छन्दस्तल्लक्षणन्तु—"विषमे ससजा गुरू अनोजे सभरायश्च तु मालभारणीयम्" इति ।

अत्र रतेः तत्त्वज्ञानासमर्थत्वादधमनायकनायिकागतत्वेन श्रृङ्गाराभासः ।

(१३) मल्लीमतल्लीष्विति । उदारराघवस्थ पद्यमिदम् । भृङ्गी भ्रमरी वनान्तरेषु वनमध्येषु मल्लीमतल्लीषु प्रशस्तमल्लीषु वर्त्तमाना वल्ल्यन्तरे अन्यस्यां लतायां वर्त्तमानं मधुपानोपविष्टमिति शेषः वल्लभं प्रियं भृङ्गमाह्वयन्ती सुरतार्थमाकारयन्ती सति चञ्चन्ती स्वनन्ती या विपञ्ची वीणा तस्याः कलो मधुरा स्फुटः शब्दस्तस्य भङ्गी वैदर्भी सुरचना "व्याजच्छलनिभे भङ्गी वैदर्भी तनमीलिका" इति रभस, तद्वत्तत्तुल्यं-यत्सङ्गीतं गानं तदङ्गीकुरुते स्म स्मरोद्दीपनोपकरणं कुरुते स्म । इन्द्रवज्राच्छन्दस्तल्लक्षणन्तु—"स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" इति । "मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे" इत्यादेः रूपान्तरं प्रदर्शनमिदम् ।

अत्र रतेस्तत्त्वज्ञानासमर्थतिर्यग्गतत्वात् श्रृङ्गाराभासः ।

(१४) आदिशब्दादिति । आदिशब्दात् "तिर्यगादिगतत्वे" इत्यत्रादिपदात् । अत्राप्यादिपदात् उन्मादरोगादिग्रहणम् ।

तत्र तापसगतानुरागे यथा—

तापसस्य जीमूतवाहनस्य नृपस्य मलयवत्यां रतिराभासः ।

यथा वा कादम्बर्याम्—

"तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममन्दमुकुलितेनानन्दवाष्पभरतरङ्गतरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जृम्भिकारम्भमन्थरमुखविन्यस्तहस्तपल्लवा मन्मथविकृतं मन आसीत् ।"

अत्रानुरागतत्त्वज्ञानासमर्थश्वेतकेतौ लक्ष्म्या रतिसद्भावेन श्रृङ्गाराभासः ।

(१५) एवं दिङ्मात्रेण श्रृङ्गारेऽनौचित्यं प्रदर्श्य रौद्रे तद्दर्शयितुमह-रौद्राभास इति ।

(१६) 'रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।
आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्तय-
न्नंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥'

भयानकाभासो यथा—

(१७) 'अशक्नुवन्सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥'

(१८) स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः ।

(१६) रक्तोत्फुल्लेति । युद्धे कर्णहननासामर्थ्येन गाण्डीवादिजुगुप्सन्तं युधिष्ठिरं प्रह र्त्तुमुद्यतेऽर्जुने सेवकवर्गस्योक्तिरियम् । रक्ते कोपेन लोहितवर्णे उत्फुल्ले विकाशिते विशाले प्रसृते लोले आघूर्णिते च नयने लोचने यस्य सः, मुहुः पुनः पुनः कम्पः उत्तर अधिको येषु तादृशानि अङ्गानि अवयवानि यस्य सः, कर्णं मुक्त्वा युद्ध्यमानं सूतपुत्रप्रतिशूरं कर्णं त्यक्त्वा अपेतभीर्गुरुहननभयरहितः धृतधनुर्बाणः कटुकोक्तिभिः कर्णात्प्राप्तापमानस्य युधिष्ठिरस्य कटुवाक्यैः, आध्मातो दग्धः, अंसयोः स्कन्धयोः आस्फोटे करावाते पटुस्तत्परः असौ कुपितोऽर्जुनः, असकृन्मुहुर्मुहुः, स्वं स्वीयम् , दोर्विक्रमं भुजबलं कीर्त्तयन् सन् , पश्यत एव हरेः "हरेः" इत्यनादरे षष्ठी, पश्यन्तं हरिमनादृत्येत्यर्थः, हन्तुं शिविरं प्रविष्टः प्रवृत्तः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१९८ पृ०)

अत्रार्जुनस्य ज्येष्ठभ्रातरि गुरौ युधिष्ठिरे क्रोधोऽनुचितोऽतो रौद्ररसाभासः ।

(१७) अशक्नुवन्निति । शिशुपालवधमहाकाव्ये प्रथमसर्गस्थपद्यमिदम् । कौशिको वासवः सहस्ररश्मेः सहस्रकिरणस्य सूर्यस्येव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुमशक्नुवन् , अधीरलोचनः कातरात् चञ्चललोचनः बिभ्यत् भीतश्च सन् हेमाद्रेर्गुहेव कन्दरेव गृहं तस्यान्तरं मध्यं प्रविश्य दिवसानि दिनानि निनाय यापयामास । शब्दशक्तिमूले उपमाध्वनि रियम् , तथापि कौशिकः पेचक उलूक इतियावत् सहस्ररश्मेर्दर्शनं सोढुमशक्नुवन् अद्रिगुहां प्रविश्य यथा दिनानि नयति अधीरबुद्धिरलोचनो दिवान्धत्वात् तथा च पेचक इव इन्द्र इत्युपमाध्वनिः । वंशस्थं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (२०६ पृ०)

भयस्य देवराजवृत्तित्वेनात्र भयानकरसाभासत्वम् ।

इदमत्रावधेयम्—रसभावतदाभासादीनामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम् अग्रे स्वयमेव ग्रन्थकृद् वक्ष्यति । तच्च स्थायिभावस्य व्यङ्ग्यस्य बोधक्रमापरिचयादेव, अत्र श्लोके भयस्य स्थायिभावस्य "बिभ्यद्दि" त्येतद्वाच्यत्वात् व्यङ्ग्यत्वमेव नास्ति, कथं व्यङ्ग्यक्रमापरिचयाधीनमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम् अतोऽयं न रसाभासध्वनिः किन्तूपमाध्वनिरेव ।

भयानकाभासोदाहरणन्तु—

'जातिदुष्टोऽपि संश्लाघ्यः स कालयवनो नृपः ।
युद्धोद्युक्तं यमालोक्य श्रीकृष्णोऽपि पलायितः ॥"

(१८) नन्वत्रोदाहरणे को दोषो यद्भयानकरसस्याभासत्वमुच्यत इत्यत आह—स्त्रीनीचेति । हि यतः स्त्री स्त्रीजातिः नीचोऽधमजनश्च विषय आश्रयो यस्य तत्तादृशमेव भयं रसप्रकृतिः भयानकरसमूलं स्थायीभाव इत्यर्थः, "स्त्रीनीचप्रकृतिः" इत्युक्तत्वेनात्र भयस्योत्तमपात्रवृत्तित्वमेवानौचित्याद्दोष इति सारार्थो ज्ञेयः ।

(१९) एवमन्यत्र ।
(२०) भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २६६ ॥
(२१) स्पष्टम् ।

(१९) एवमिति । अन्यत्र शमादीनां हीननिष्ठत्वादौ एवमुदाहरणमूहनीयमित्यर्थः । तथाहि हीननिष्ठे शान्ते गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते वीरे च यथाक्रममुदाहरणं प्रदर्श्यते—

"चण्डालयोनाविह जन्मलब्धं द्विजातिजन्मापि न कांक्षितं मे ।
पुण्ये वने क्वापि वपुर्विहास्यन् पुनर्भवच्छेदमहं समीहे ॥
अपानवायुं सततं विमुञ्चन् असंभयव्यग्रकपूर्वकेशः ।
अध्यापयत्येष गुरुः सदा मे लालाक्तवक्त्रो मलदिग्धवासाः ॥
अनिवृत्तपिपासा हि क्षुत्रवीरजशोणितैः ।
द्रोणस्य रुधिरेणाद्य तृप्यन्तु मम सायकाः ॥
नरेन्द्रपुत्रान् मृगया प्रवृत्तान् विद्धं मृगं नेतुमुपात्तवेगाः ।
अमी किराताः शरपूर्णचापा धावन्ति मत्वा तृणवत्तमेव ॥

(२०) भावाभास इति । लज्जायां व्रीडायाम् आदिपदाच्चिन्तादिके सञ्चारिभावे, वेश्या गणिका आदिपदात् अनुरागिण्यादयश्च विषया आश्रया यस्य तस्मिन् सति तु भावाभासः स्यात् ।

(२१) स्पष्टमिति । उदाहरणमिति शेषः । लज्जाऽभासो यथा—हास्यार्णवे मृगाङ्कलेखायाः ।

चिन्ताभासो यथा—

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गी ।
तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥

सीतामुद्दिश्य रावणस्योक्तिरियम् । अत्र नायिकायाः स्वीकारोपायचिन्तयानुरागाभावो ध्वन्यते । तथाचात्र चिन्तानुचिता ।

एवं राजादिविषयरतेः वैर्यादिविषयत्वेऽप्यनौचित्यमवगन्तव्यम् ।

वेश्यादिनिष्ठे यथा—

लीलानम्रमुखी शिरोंऽशुकमवाकृष्यानयन्ती पुरो-
नेत्रोपान्तविलोकनेन परितो यूनां धयन्ती मनः ।
हट्टावारविलासिनी ननु सखे ! कस्यापि पुण्यात्मनः
पुण्यौघं परिपाकमाशमयितुं लीलोत्तरं गच्छति ॥

अत्र वेश्यालज्जामिश्रितत्वम् ।

भामिनी विलासे स्मृत्याभासो यथा—

"सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाता, विद्यापि खेदकलिता विमुखी बभूव ।
सा केवलं हरिणशावकलोचना मे नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥"

गुरुपुत्र्यां स्वयमेवानुरागं प्रासवतः कस्याऽप्युक्तिरियम् । एव मन्यत्राऽप्यनुसन्धेयम् ।

(२२) भावस्य शान्तावुदये संधिमिश्रितयोः क्रमात् ।
　　भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता मता ॥ २६७ ॥

क्रमेण यथा—

(२३) 'सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
　　न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।
　इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या
　　नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किंचित् ॥'

(२४) अत्र बाष्पमोचनेनेर्ष्याख्यसंचारिभावस्य शमः ।

(२२) इत्थं भावाभासं निरूप्य शान्त्यादिं निरूपयति–भावस्येति । एतत्सप्तम्यन्तपदेनान्वेति । भावस्य यस्य कस्यचिद् व्यभिचारिभावस्य शान्तौ निवृत्तौ भावस्य शान्तिः, विरुद्धसामग्रीबलात्प्रशमावस्था, तथा च शान्त्यादावास्वाद्ये सति भावशान्त्यादिनामा काव्यात्मा भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि व्याख्यानं विधेयम् । कस्यचिद्भावस्य उदये स्वसामग्रीमाहात्म्ये नोद्गमावस्थाम् भावोदयनामा उदयश्च व्यभिचारिण एव न तु स्थायिनः, स्रक्सूत्रवृत्या सन्ततमविच्छेदिनस्तस्य शान्त्यादिवर्णनं विरसमेव । कस्यचिद्भावयोः सन्धौ उभयसाग्रीप्राबल्यात् परस्परविमर्द्दे, भावसन्धिनामा । स च परस्परविमर्द्दयोरेकनाशे चान्योत्पत्तिरित्येवं रूपः । केषाञ्चिद्बहूनां भावानां तुल्यभावेन मिश्रितत्वे भावशबलतानामा च काव्यस्यात्मा स्यात् शबलतानाम पूर्वपूर्वोपमर्द्देन उत्तरोत्पत्तिः । मिश्रणं च पूर्वपूर्वस्य बाध्यत्वेन उत्तरोत्तरस्य बाधकत्वेनैकत्रकाव्ये निबन्धनम् । बाध्यत्वञ्च विरोधिसामग्रीस्थगितपरिपुष्टिकत्वम् । बाधकत्वञ्च विरोधि । तच्च बलपरिपुष्टिप्रतिबन्धकत्वम् अस्मिन्मते दन्त्यः सवलशब्दो ज्ञेयः ।

भावशान्तावेकस्यैव नाशः । उदये एकस्यैवोत्पत्तिः । सन्धौ द्वयोरेव मुहुर्विनाशोत्पत्ती । शबलतायां बहूनां विनाशोत्पत्ती, इति विशेषः, चतुष्टयं भावशान्त्यादिपदेन बोध्यते । अत्र भावस्य शान्तिनाशः स चोत्पत्तिकालावच्छिन्न एव । उदय उत्पत्तिः । सन्धिरन्योन्यानभिभूतयोरन्योन्याभिभावनयोग्ययोः सामानाधिकरण्यम् , तच्चैकदेशवृत्तित्वविशिष्टैककालवृत्तित्वरूपम् । शबलता बाध्यबाधकभावापन्नानामुदासीनानां वा भावानां व्यामिश्रणम् , एकचमत्कृतिजनकज्ञानगोचरत्वमिति यावदिति नव्या वदन्ति ।

(२३) भावशान्तिमुदाहरति—सुतन्विति । अमरुशतकस्यपद्यमिदम् । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जहिहि त्यज, पादानतं मां पश्य, कदाचिदपि तव एवं विधः कोपो न खलु पूर्वमभूत् , नाथे पत्यौ इति निगदति कथयति सति तिर्यगामीलिताक्ष्या कुटिलभावेनेषन्मुद्रितनयनया कयाचिन्नायिकया अनल्पं बहुतरं नयनजलम् अश्रु मुक्तं पातितम् , किन्तु किञ्चिदपि नोक्तं न जल्पितम् । कोपस्य द्विरभिधाने यद्यपि पुनरुक्तत्वं तथापि "उदेति सविताताम्रः" इत्यत्रेव गुणत्वं तस्यैव प्रत्यायकत्वात् । मालिनी छन्दःस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१६७ पृ०)

(२४) अत्रपादपतनरूपप्रसादसामग्र्या ईर्ष्याख्यव्यभिचारिभावस्य शमः । बाष्पनिःसरणे जायमाने ईर्ष्यादिसमाप्तेः सर्वत्र दर्शनादिति भावः ।

(२५) 'चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥'

(२६) अत्र विषादस्योदयः ।

(२७) 'नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥'

(२८) अत्र हर्षविषादयोः संधिः ।

---

(२५) भावोदयमुदाहरति—चरणपतनेति । अमरुशतकस्थपद्यमिदम् । चरणयोः स्वपादयोः पतनेऽपि प्रत्याख्यानात् निराकरणात् प्रसादपराङ्मुखे दयितां प्रति प्रसन्नता रहिते हे निभृतकितवाचार ! सहसानुपलक्षितगुप्तधूर्तव्यवहार ? इत्युक्त्वा रुषा कोपेन परुषीकृते स्नेहहीने कृते रमणे वल्लभे व्रजति त्यक्त्वा प्रस्थिते सति उच्चैर्निःश्वस्य स्तनस्थितहस्तया उरसि स्थापित हस्तया स्तनमध्ये हस्तस्थापनेन हृदय ! मा स्फुटेति हृदयाश्वास इति भावः, कयापि नायिकया नयनसलिलेन वाष्पेण आच्छन्ना आवृता दृष्टिः सखीषु सहचरीषु निवेशिता अर्पिता । हरिणीछन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१६९ पृ०)

(२६) अत्रेति । अत्र नायकप्रत्याख्यानरूपसामग्र्या विषादस्योदयः विषादोदयाभावे दृष्टेर्नयनजलाच्छन्नत्वासम्भवादिति भावः ।

(२७) भावसन्धिमुदाहरति—नयनेति । नयनयुगस्य आसेचनकमतितृप्तजनकम्, "तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्" दित्यमरः, मानसवृत्त्यापि मनोरथेनापि दुष्प्रापं पृथिव्यां विरलत्वाद्दुर्लभम्, मदिराक्ष्या दृष्टिविशेषनयनायाः इदं रूपं मे मम हृदयं मदयति आनन्दयति, दुनोति च दुर्लभत्वात्संतापयति च । पद्येऽस्मिन् मदिराद्दृष्टिविशेष एव ग्राह्यः, तथा च संगीतकलिकायाम्—

"सौष्ठवेन परित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्त्तिता ॥"

हरविजयटीकायां काव्यप्रलापपूर्त्तिकृद्भिरलकराजानकैरप्युक्तम्—

"आघूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारकाः ।
दृष्टिविकासितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे" ॥ इति ।

अत्रोद्गीतिश्छन्दस्तल्लक्षणन्तु—

"आर्या द्वितीयकेऽर्द्धं यद्गदति लक्षणं तत्स्यात् ।
यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते ॥" इति ।

(२८) अत्रेति । अत्रैकस्यैव कामिनीरूपस्यात्युत्कृष्टत्वेन आनन्दस्योपभोगाप्रयोजकत्वेन विषादस्य जनकत्वम् अत्युत्कृष्टत्वबोधसमये हर्षः उपभोगाप्रयोजकत्वबोधसमये विषाद इत्युभयोः सन्धिः, विरुद्धयोरपि तयोरेकत्रसमावेशः कालकाघवेन संसर्गप्रतिभासः वक्तुश्चित्ते तुल्यभावेन क्रमिकावस्थानात्सन्धिरित्याशयः ।

उदाहरणान्तरं यथा—

"यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्यबहुकान्तिलोभिताः ।
सङ्कुचन्ति विकसन्ति राघवे जानकीनयनवारिजश्रियः ॥"

(२९) 'क्वाकार्यं, शशलक्ष्मणः क्व च कुलं, भूयोऽपि दृश्येत सा,
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो, कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः, स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि, कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥'

(३०) अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता ॥

अत्र व्रीडौत्सुक्ययोः सन्धिः ।

(२९) भावशबलताया उदाहरणं दर्शयति—क्वाकार्य्यमिति । विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के उर्वशीविरहे मरणे प्रवृत्य निवृत्तस्य पुरूरवस उक्तिरियम् । अकार्यं मुनिसुतायामासक्तिरूपं क्व शशो मृगभेदः लक्ष्म चिह्नं यस्य तस्य शशलक्ष्मणः चन्द्रस्य स्वच्छं कुलं च क्वद्वयेन ज्ञानद्वयस्य सहानवस्थानप्रतिपत्तिः तेनात्यन्तानौचित्यं व्यज्यते । यद्वा क्वद्वयेनो भयोरत्यन्तवैधर्म्याद्विषमालङ्कारो व्यज्यते । अत्र शान्तिसञ्चारिवितर्कागमः । अत्र 'शशलक्ष्मणः' इत्यनुचितम् "सुधांशो" रित्युचितम् । भूयः पुनरपि साऽद्भुतसौन्दर्या उर्वशी दृश्येत, कथं दृग्गोचरा भवेत्, अपिना सम्भावनौत्कट्यं द्योत्यते । अत्र व्यङ्ग्येन शृङ्गारसञ्चार्यौत्सुक्येन शान्तसञ्चारिवितर्कबाधनम् । नोऽस्माकं श्रुतं शास्त्रश्रवणं दोषाणां प्रमादावेशादीनां प्रशमाय आत्यन्तिकनिवारणाय । अत्र व्यङ्ग्यया शान्तसञ्चारिण्या मत्या पूर्वौत्सुक्यबाधनम् । अहो आश्चर्यम् । कोऽपि तस्या मुखं कान्तं मनोहरम् अत्र व्यङ्ग्येन शृङ्गारसञ्चारिणा स्मरणेन पूर्वोक्तमतेर्बाधनम् । अपगतं कल्मषं पापं येभ्यस्तेऽपकल्मषाः, कृते सदाचारे महात्मभिराचरिते पुण्यकर्मणि धीर्येषां ते कृतधियः पण्डिताः किं वक्ष्यन्ति । अत्र व्यङ्ग्यया शान्तसञ्चारिण्या शङ्कया पूर्वोक्तस्मरणबाधनम् । स्वप्नेऽपि अदृष्टाश्रुतपूर्वघटकेऽपि सा दुर्लभा अत्र व्यङ्ग्येन शृङ्गारसञ्चारिणाभिमताप्राप्तिप्रयुक्तदैन्येन पूर्वोक्तशङ्काबाधनम् । हे चेतः ! स्वास्थ्यं स्थिरत्वम् उपैहि प्राप्नुहि । अत्र व्यङ्ग्यया शान्तसञ्चारिण्या धृत्या पूर्वोक्तदैन्यबाधनम् । कः खलु धन्यो नाहमिव मन्दभाग्यः युवा तरुणः अधरं धास्यति पास्यति । अत्र व्यङ्ग्यया शृङ्गारसञ्चारिण्या चिन्तया पूर्वोक्तधृतिबाधनम् । तथाचात्र काव्ये पार्यन्तिकचिन्तया शान्तोपमर्द्देन शृङ्गारस्य विश्रान्तिः, सा च शत्रुविजयपूर्वकराज्यलाभ इव प्रकर्षनिदानम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१९८ पृ०) अत्र वागीशा "अत्र द्वयोर्द्वयोर्भावस्य पूर्वस्य प्रशमाङ्गस्य बाध्यत्वम्, उत्तरस्य विप्रलम्भाङ्गस्य बाधकत्वम्, चिन्तायां विश्रान्तेस्तदङ्गकस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य शान्तापेक्षया परिपोषः तस्याप्यन्तशब्दतः प्रशमोदयादेकान्तमभिलाषस्य नास्वाद्यत्वमिति खण्डरसत्वमिति बोध्यम् । उभयाङ्गस्य भावसमूहस्य बाध्यबाधकभावो मुख्यत्वेनास्वाद्यत इति भावशबलताया एव एव प्रधानत्वमिति" वदन्ति ।

(३०) अत्र पूर्वपूर्वोपमर्दन उत्तरोत्तरं प्रतीयमानं चमत्कारमादधातीति तत्स्वरूपा शबलता, तदेव प्रदर्शयति—अत्र वितर्केत्यादि ।

अन्यपदार्थस्यास्वादमनुपमृद्नन्तो नारिकेलजलादयः पदार्थामिश्रणे सति विलक्षणमास्वादं यथोत्पादयन्ति तथा पृथक् पृथगभिव्यज्यमाना अप्यमी भावा महावाक्यार्थबोधे सम्मिलितमपूर्वं चमत्कारमुत्पादयन्तीत्यभिप्रायः तदुक्तम्—

(अत्र मूलकारिकाः = (२६७ ।) पूर्वाभिः सह (२९० ।) उदाहरणश्लोकाः= (१४३ ।) पूर्वैः सह (१५८ ।)

इति साहित्यदर्पणे रसादिनिरूपणो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

"नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे ।
विलक्षणो यथास्वादो भावानां संहतौ तथा ॥" इति (क)

इति वत्सकुलावतंस-दैवज्ञशिरोमणि-श्रीलोकनाथात्मज-साहित्यव्याकरणाचार्य-
ठक्कुरोपनामकश्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचितायां "लक्ष्मी" नामिकायां
साहित्यदर्पणटीकायां तृतीयः परिच्छेदः ।

(क) अत्र **रसगङ्गाधरकारास्तु**—य एते भावशान्त्युदयसन्धिशवलताध्वनय उदाहृतास्तेऽपि भावध्वनय एव । विद्यमानतया चर्व्यमाणेष्विवोत्पत्त्यवच्छिन्नत्व-विनाश्यदवस्थत्व-संधीयमानत्व-परस्परसमानाधिकरणत्वैः प्रकारैश्चर्व्यमाणेषु भावेष्वेव प्राधान्यस्यौचित्यात् चमत्कृतेरत्रैव विश्रान्तेः । यद्यप्युत्पत्तिविनाशसन्धिशवलतानां तत्सम्बन्धिनां भावानां च समानायां चर्वणाविषयतायां न प्राधान्यं विनियन्तुं शक्यते तथापि स्थितौ भावेषु प्रधानतायाः क्लृप्तत्वात् भावशान्त्यादिष्वपि तेष्वेव शान्तिप्रतियोगित्वादिभिर्व्यज्यमानेषु तस्याः कल्पयितुमौचित्यात् । किं च यदि भावशान्त्यादौ भावो न प्रधानम्, किन्तु तदुपसर्जनकशान्त्यादिरेवेत्यभ्युपेयते तदा व्यज्यमानभावेष्वभिहिततत्प्रशमादिषु काव्येषु भावप्रशमादि ध्वनित्वं न स्यात् ।

तथाहि—

"उषसि प्रतिपक्षनायिकासदनादन्तिकमञ्चति प्रिये ।
सुदृशो नयनाब्जकोणयोरुदियाय त्वरयारुणद्युतिः ॥"

अत्रोत्पूर्वकेणेतिना भावोदयस्य वाच्यतयैव प्रत्यायनात् । इत्यादिकमाहुः ।

इयं पुनर्भावध्वनिभ्यो भावशान्त्यादिध्वनीनां चमत्कारवैलक्षण्ये निदानम्—भावध्वनौ स्थित्यवस्थापन्नामर्षादित्वस्य, केवलामर्षादित्वस्य वा प्रकरतया चर्वणा भवति, भावशान्त्यादिषु ध्वनिषु तु भावत्वेन सह प्रशमावस्थापन्नत्वस्यापि । भावध्वनौ अमर्षादिकृतचमत्कार एवास्वादनीयो भवति, भावशान्त्यादिषु तु भावैः सह प्रशमोदयादिकृतश्चमत्कारोऽप्यास्वादनीयो भवतीति तेषामभिप्रायोऽवगन्तव्यः ।

इति साहित्यदर्पण "लक्ष्मी" टिप्पण्यां तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

(१) अथ काव्यभेदमाह—

(२) काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति द्विधा मतम् ।

(३) तत्र—

(४) वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ १ ॥

---

(१) एवं सपरिकरं काव्यस्वरूपमुक्त्वा विशेषं निरूपयितुमवतारयति—अथेति । अथ काव्यस्वरूपघटकसानुषङ्गिकरसप्रतिपादनानन्तरम्, तत्काव्यं कतिविधमिति जिज्ञासायाम् "उपोद्घातादिभिन्नत्वे सति स्मरणप्रयोजकसम्बन्धत्वं प्रसक्तत्वम्" इति प्रसङ्गसङ्गत्या तत्काव्य (क)भेदमाह ग्रन्थकार इत्यर्थः ।

(२) काव्यमिति । द्विधा द्विविधं मतम् । तत्राद्यो ध्वनिः, द्वितीयस्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । गुणीभूतं वाच्यार्थाद्दुत्कर्षानाधायकत्वादप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं प्रतीयमानोऽर्थो यस्मिन्निति गुणीभूतं काव्यम्, अत्र विशेषः प्रतिपादयिष्यते । ननु काव्यमिति नपुंसकं ध्वनिरिति पुंस्त्वं कथमिति चेत् ? द्वयोरप्यजहल्लिङ्गतया "कलत्रं दारा" इत्यादिवन्निर्देशेन दोषाभावात् ।

(३) तत्रेति । तयोर्ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्मध्ये इत्यर्थः ।

(४) ध्वनिलक्षणं निरूपयति—वाच्यादतिशायिनीति । व्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यार्थे सति वाच्यात् अभिधावृत्तिप्रतिपाद्यात् अर्थाद् अतिशयश्चमत्कारातिशयः अस्यास्तीति स तादृशस्त-

---

(क) अत्र केचित्—सजातीयविजातीयस्वगतभेदेन भेदस्तावत् त्रिविधः । यथा घटाद् घटस्य भेदः सजातीयः, पटाद् घटस्य भेदो विजातीयः, एकस्यैव घटस्य पुनः कपालैकदेशादिभ्यः स्वगतो भेदः । तत्र वक्ष्यमाणः काव्यभेदः सजातीयादिषु मध्ये कतमः ? न तावत् स्वगतः—चमत्कारापरपर्यायस्य रसपदवाच्यस्य काव्यत्वस्याखण्डैकरसत्वे सावयवित्वासम्भवात् । नचापि द्वितीयः—अपारे काव्यसंसारे काव्यत्वं विना प्रतीत्यसम्भवात् । न वाऽप्याद्यः—काव्यत्वस्य सावच्छिन्नत्वाभावात् । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्, तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्; सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, इत्यादिपरश्शतश्रुतिस्वारस्यात् ।

"यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः"।

इत्यादिस्मृतिस्वारस्याच्च काव्यसंसारे चमत्कारापरपर्यायस्य काव्यात्मकस्य रसस्यैव भासा सर्वं वाच्यत्वादिरूपमिदं जगद् भासते तदसत्वे सर्वस्यैवामुष्य जगतो भासमानत्वासम्भवात् । "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"त्यादिभिः श्रुतिभिरुद्घोष्यमाणं ब्रह्मणो विज्ञानात्मकत्वमानन्दात्मकत्वं च रसरूपस्यैव सम्भवितुमर्हति तत्र काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धयः सहृदया एव प्रमाणमिति चेत् ! सत्यम्, न हि काव्यभेदो वास्तविकः किन्त्वौपाधिकः, स च जपाकुसुमसम्पृक्तलौहित्यस्फटिकमिव जातिव्यक्त्यादिः शरीरस्येव देश-काल-वक्तृ-तात्पर्य-संयोग-विप्रयोगादिः शब्दार्थयोः, तत्समर्पितः पुना रसस्येति लापयन्ति ।

(५) वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्मिन् सति ध्वनिः । तच्च ध्वनिरूपं काव्यम् उत्तमम् गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्व्यङ्ग्यात्मकद्विविधभेदापेक्षया उत्कृष्टम् "उच्यत" इति शेषः । एतद्धि वाच्यार्थादधिकचमत्कार्यर्थद्योतकत्वादेवेति विभावनीयम् । अनेन येन केनापि हेतुना व्यङ्ग्यार्थविद्यमानत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यं मध्यमम् , सर्वथा व्यङ्ग्यार्थाविद्यमानत्वान्निर्व्यङ्ग्यं काव्यमधममिति ग्रन्थकृतामाशयोऽवधेयः ।

(१) वाच्यादतिशयिनीत्यस्यार्थं स्फुटीकुर्वन् ध्वनिशब्दस्य योगरूढत्वं स्पष्टयति—वाच्यादिति । वाच्यादतिशयश्च तात्पर्यविषयत्वाद्बोध्यः । व्यङ्ग्यार्थे सतीत्यर्थः । ध्वन्यते व्यञ्जनया व्यज्यतेऽस्मिन् (क)वाक्यार्थसमुदाये काव्ये इति ध्वनिः, ध्वनतेः "खनिकष्यञ्ज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च" इत्याणादिकादिप्रत्ययः । ध्वनिशब्दो ह्यनेकार्थः, तथाहि ध्वन्यत इति ध्वनी रसादिरर्थः । ध्वनतीति ध्वनिः शब्दवाच्यादिरर्थो वा । ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः, शब्दादिगता शक्तिः । ध्वननं ध्वनिः रसादिप्रतीतिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः काव्यमिति । वस्तुतस्तु—ध्वनति व्यञ्जनया रसादीन्प्रत्याययतीति ध्वनिः शब्दार्थसमुदाय इत्यर्थः । वस्त्वलङ्कारध्वन्योः काव्यघटकत्वाभावेऽपि काव्योत्कर्षकतया तद्व्यञ्जकशब्दार्थयोर्ध्वनित्वमचगन्तव्यम् , अन्यथा वक्ष्यमाणध्वनिकाव्यप्रकारसंख्यानुपपत्तेः । यद्यपि गुणीभूतव्यङ्ग्येऽप्युक्तव्युत्पत्तिसम्भवेऽपि ध्वनिपदस्य निरूढरूढिसापेक्षत्वान्न तत्र व्यवहारः ।

परे तु—वाक्यविशिष्टवाक्यत्वं ध्वनित्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य स्वविशिष्टार्थविषयकज्ञानजन्यत्व चमत्काराधिकचमत्कारजनकव्यङ्ग्यार्थप्रतिपादकत्वोभयसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वशक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेति सर्वं सुस्थमिति सुधीभिरालोचनीयम् ।

अत्राहूराजानकानन्दवर्द्धनाचार्याः—प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम् । ते च श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति । "श्रोत्रशष्कुलीं सन्तानेनागता अन्त्याः शब्दाः श्रूयन्ते" इति प्रक्रियायां श्रूयमाणाः शब्दा इत्युक्तम् । तेषां घण्टानुरणनरूपत्वं तावदस्ति ते च ध्वनिशब्देनोक्ताः । तदुक्तं भगवता भर्तृहरिणा—

"यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजायते ।
स स्फोटः शब्दजः शब्दो ध्वनिरित्युच्यते बुधैः ॥"

एवं घण्टादिनिर्ह्रादस्थानीयोऽनुरणनात्मकोपलक्षितो व्यङ्ग्योऽप्यर्थो ध्वनिरिति व्यवहृतः । इत्येतत्प्रकारोऽव्यक्तशब्दानामेव विद्यते । ।

व्यक्तशब्दानां तथा श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्याः स्फोटाऽभिव्यञ्जकास्ते ध्वनिशब्देनोक्ताः । यदुक्तं—

"प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुग्रहैस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥" इति

एतेनेह व्यञ्जकौ शब्दार्थावपि ध्वनिशब्देनोक्तौ । अपि च वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि विद्यमानेषु । यथोक्तम्—

"अल्पीयसाऽपि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम् ॥" इति ।

(क) अत्र सप्तम्यर्थो वृत्तित्वम् , तच्च व्यञ्जनाजन्यबोधरूपस्य ध्वननपदार्थस्यैकदेशे, व्यञ्जनायामन्वेति । तथाच यद्वृत्तिव्यञ्जनाजन्यबोधविषयो रसादिर्ध्वनिरित्यर्थः ।

ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

(६) भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ २ ॥

(७) तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् ।

तेषु तावत्स्वेव श्रूयमाणेषु वक्तृयोंऽन्यो द्रुतविलम्बितादिवृत्तिभेदात्मा प्रसिद्धादुच्चारणादिव्यापारादभिव्यक्तः स ध्वनिरुक्तः । यदुक्तं तेनैव—

"शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदास्तु वैकृताः ।
ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥" इति ।

व्याख्यातृकक्ष्याभिनवगुप्ताचार्यपादाः । अत्रेदं सारम्—घटादिभिर्वर्णसमुदायरूपैः क्षणिकैः पदैः स्फोटरूपो नित्यः शब्दो व्यज्यते तेन चाभिव्यक्तेन चार्थः प्रतीयत इति तादृशस्य प्रधानीभूतस्फोटव्यञ्जकस्य वर्णसमुदायरूपस्य घटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति शाब्दिकानां सिद्धान्तपद्धतिः । ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैः प्रधानीभूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वसाधर्म्याद्गुणीभूतवाच्यं यद्व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्य ध्वनिरिति संज्ञा विहिता । तदुक्तं ध्वनिकृता—

"यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥" इति ।

एतत्सर्वं टिप्पण्यादौ स्पष्टम् ।

(६) काव्यात्मभूतस्य ध्वनेर्भेदप्रदर्शनेनैव ध्वनिकाव्यप्रभेदान् दर्शयति—भेदाविति । द्वौ ध्वनेरपि भेदौ प्रकारौ उदीरितौ कथितौ । द्विवचननिर्देशादेव द्वित्वप्रतीतिसिद्धौ द्वाविति नियमार्थम्बोध्यम् । अत्र यद्यपि वस्त्वलङ्कारध्वनीनां काव्यात्मत्वं न स्वीकृतं तथापि रसादिप्रकर्षकत्वेनैव तेषां काव्यात्मत्वमित्याशयेन तत्साधारणं ध्वनिप्रभेदनिरूपणमारभत इत्यभिप्रायो बोध्यः । लक्षणाभिधामूलाविति । लक्षणामूलोऽभिधामूलश्चेत्यर्थः । तयोर्मध्ये आद्यो लक्षणामूल अविवक्षितम् अनुपयुक्तमन्वयायोग्यं वा वाच्यं वाच्योऽर्थः यत्र स ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः । अन्योऽभिधामूलो ध्वनिरित्यनुषङ्गः पूर्वतो विधेयः, (वाच्यं) विवक्षितम् अन्वययोग्यमपि अन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतं वाच्यं वाच्योऽर्थो यत्र स विवक्षितान्यपरवाच्यः ।

(७) अथ कारिकायाः पूर्वभागस्य सुगमत्वात्तदुपेक्ष्य तदुत्तरभागमेव व्याचष्टे—तत्रेति । तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये । "आद्य" इति शेषः । अविवक्षितमिति । वाच्यं मुख्योऽर्थ इत्यर्थः । सामान्येनात्र नपुंसकत्वमवगन्तव्यम् । वाच्याविवक्षायां बीजं दर्शयति—बाधितस्वरूपमिति । केनापि कारणेन अनुपपन्नावस्थमित्यर्थः ।

अत्रेदम्बोध्यम्—अविवक्षितवाच्ये ध्वनौ प्रधानार्थस्य केनापि कारणेन बाधितत्वादेव तस्य न विवक्षितत्वमित्याशयः । वाच्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षाभावात् तेन रूपेण बाधो विशिष्टाभावरूपः । तेन अजहत्स्वार्थात्मिकायाम् उपादानलक्षणायां वाच्यस्याऽबाधेऽपि वाच्यतावच्छेदकरूपेण तद्बाधः, जहत्स्वार्थायां तु अर्थयोरेव बाधः इति ।

(८) विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् ।

अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा—प्रदीपो घटस्य ।

(९) अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः ।

(१०) अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

(११) अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

(८) विवक्षितान्येति । विवक्षितम् अबाधितस्वरूपम् । अत एव अभिधामूलत्वादेव । अत्र विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ । वाच्यं विवक्षितमिति । वाच्यं मुख्योऽर्थः । विवक्षितं वाच्यतावच्छेदकरूपेणेति बोध्यम् । विवक्षितान्यपरवाच्यशब्दान्तर्गतम् अन्यपरशब्दं विवृणोति—अन्यपरमिति । व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्ये निष्ठा तात्पर्यं वाच्यार्थस्य तादृशं व्यङ्ग्यार्थतया पर्य्यवसितमिति यावत् एतेन गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवच्छेदः । वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यपरत्वमुपपादयति—अत्र हीति । वाच्यार्थस्य स्वोपस्थितिद्वाराशाब्दबोधं प्रति हेतुत्वमित्याशयेनेदम् । अयमाशयः—अविवक्षितवाच्ये लक्ष्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयति तत्र लक्षणामूलाव्यञ्जना इह तु वाच्योऽर्थः तथा इत्यभिधामूला यथा प्रदीपःस्वरूपं प्रकाशयन्नेव घटस्य प्रकाशकः ।

(९) ननु कारिकायां विवक्षितान्यपरवाच्यस्य अभिधामूलत्वात् प्रथमं बुद्धिविषयत्वाच्च तस्यैव प्रथमोपादानमुचितमिति कथं पश्चात्तदुपादानमित्यत आह—अभिधामूलस्येति । तथाच अभिधामूलस्य ध्वनेः बहुविषयत्वात् , लक्षणामूलध्वनेरल्पविषयत्वात् सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं निर्देश इति भावः ।

अत्रेदमवगन्तव्यम्—यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकस्तथापि अर्थस्यापि सहकारिता न मुच्यति, अन्यथा अज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् । विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्यार्थस्याव्यञ्जकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि ध्वननं व्यापारः । विशिष्टशब्दार्थश्चात्र गुणालङ्कारोपस्कृतेति बोध्यः ।

(१०) अथोक्तमेव क्रममादाय लक्षणामूलस्याविवक्षितवाच्यस्य भेदद्वयवत्तायां हेतुमुपपादयन् तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिनीं काव्यद्वयोपपत्तिञ्च प्रतिपादयन् भेदद्वयोपपादनं करोति—अविवक्षितवाच्यस्येति । अविवक्षितो वाच्यो मुख्यार्थो यत्र तस्य अत एव लक्षणामूलस्येति भावः, ध्वनेरिति शेषः ।

(११) अर्थान्तरमिति । वाच्ये मुख्यार्थे अर्थान्तरमवच्छेदकान्तरं संक्रमिते प्रापिते उपादानलक्षणया स्वविशेषार्थतां गमिते इत्यर्थः । अत्यन्तं तिरस्कृत इति । वाच्यार्थस्यावच्छेदकान्तरेणापि अविवक्षणात् अत्यन्तं तिरस्कारः । तथा च अत्यन्तं तिरस्कृते वाच्ये लक्षणलक्षणया सर्वथैव प्रतीत्यविषये च सति अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः द्वैविध्यं द्विप्रकारत्वं ऋच्छति प्रतिपद्यते । काकाक्षिगोलकन्यायेन "वाच्य" इत्युभयत्र सम्बध्यते ।

(१२) अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः ।

(१३) यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

(१४) 'कदली कदली, करभः करभः, करिराजकरः करिराजकरः ।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥'

रूपत्वेन पर्यवसितेन सर्वथैव प्रतीतिविषयत्वाभावात् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो नाम ध्वनिरिति सारार्थो बोध्यः ।

(१२) कारिकार्थं बोधयितुमाद्यप्रभेदतात्पर्यं स्पष्टयति—अविवक्षितवाच्य इति । नामेति प्रसिद्धे ।

"नाम कामे (कोपे) ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च ।
सम्भाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते ॥" इति मेदिन्युक्तेः ।

(१३) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यशब्दस्य व्युत्पत्तिपूर्वकमर्थावधायाह—यत्रेति । प्रकृतान्वय इति शेषः, अनुपयुज्यमानः केनचित्कारणेन स्वान्वयबोधमुत्पादयितुमशक्नुवन्नित्यर्थः, अर्थान्तरे वाच्यलक्ष्यसाधारणेऽर्थे परिणमति उपादानलक्षणया पर्य्यवस्यतीत्यर्थः । स्वविशेषरूपे अर्थान्तरे संक्रमितत्वात् उपादानलक्षणया सञ्चारितत्वादित्यर्थः । अर्थान्तरे (स्वस्यैव विशेषरूपे) संक्रमितं वाच्यं यत्र स अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः । अत्रायमाशयः—यथा "काकेभ्यो दधिरक्ष्यता" मित्यत्र वाच्योऽपि काको दध्युपघातकरूपेण लक्ष्योऽर्थस्तथा यत्र यद्रूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगी तदितरप्रकारेण स्वयं परिणमन्निव लक्ष्यः सोऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिरिति । अत्र वागीशास्तु—"स्वयं मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे परिणमति विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे संकमितत्वाद् विशेष्यतया भासमानत्वात् । एतेन मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं बाधस्तस्यैव विशेषान्तररूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणा इति सूचितम्" इत्याहुः ।

(१४) उदाहरति—कदलीकदलीत्यादि । प्रसन्नराघवे काञ्चिद्रमणीं दृष्ट्वा कस्यचिद्रसिकजनस्योक्तिरियम् । कदली रम्भा तरुः कदली अत्यन्तशैत्यविशिष्टो रम्भातरुरेव अतः सा नोऽनुष्णाशीतरूपस्य अस्योरुयुगस्य तुलां बिभर्तीति भावः । करभ ऊर्वाकार "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः" इति कोषात् पाणिपार्श्वभागः, करस्य मणिबन्धदेशात् कनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो भाग इत्यर्थः । करभः अत्यन्तह्रस्वस्तादृशभाग एव एवञ्च स यथासम्भवविस्तृतस्य अस्योरुयुगलस्य तुलां न बिभर्त्तीत्यभिप्रायः । करिराजस्य गजश्रेष्ठस्य करः शुण्डा करिराजकरः अत्यन्तकठिना करिश्रेष्ठशुण्डैव । "करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः" इति मेदिनी, अतश्च सोऽपि अतिमृदुलस्य तुलां न बिभर्त्तीत्याशयः । अत एव चमूरोः अजिनयोनिमृगविशेषस्येव दृशौ लोचने यस्यास्तस्या अस्या नायिकाया मृगलोचनाया इति यावत् । इदम् ऊरुयुगलं भुवनत्रितयेऽपि त्रैलोक्येऽस्यापि तुलां सादृश्यं न बिभर्त्ति न धारयति । रमण्या ऊरुयुगलस्योपमेयस्य त्रैलो-

(१५) अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति।

(१६) जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः।

(१७) यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम्।

यथा—

(१८) निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते।

क्येऽपि कदली-करभ-करिराजकरेतरणामुपमानपदार्थानां मध्ये कस्यापि सादृश्याभावात् निरुपमेयमिति भावः। तोटकंछन्दस्तल्लक्षणन्तु—"वद तोटकमब्धिसकारयुतम्" इति।

(१९) लक्ष्ये लक्षणं सङ्घटयति—अत्रेत्यादिना। आदिपदेन करभकरिराजपदयोः परिग्रहः। पौनरुक्त्यभिया एकत्रार्थे उक्तयोरुभयोः पदयोः प्रथमेनैव तदर्थबोधोपपत्तौ द्वितीयस्य वैयर्थ्यभीत्या। मुख्यार्थबाधं प्रति हेतुरयं प्रतिपादितः। सामान्यकदल्यादिरूपे शीतोष्णादिसाधारणकदलीकरभादिरूपे बाधिता अनुपपन्ना प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं गतेत्यर्थः लक्षणायामयं हेतुः प्रदर्शितः। एवञ्चेषु उद्देशेषु द्वितीयकदल्यादिपदानां पौनरुक्त्यात् तदर्थानां विधेयत्वासम्भवात् तानि पदानि जाड्यादिविशिष्टकदल्यादिपराणि। तदेवाह—जाड्यादिविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्तीति। तथाच प्राथमिककदल्यादिपदेभ्यः कदल्याद्यंशप्राप्तौ जाड्यादिवैशिष्ट्यमात्रे द्वितीयकदल्यादिशब्दानां "श्वेतो धावति" इत्यादाविवोपादानलक्षणा ततः कदली जाड्या करभोऽशोभनखर्वः करिराजकरः कर्कश इत्यर्थः। तत्र जाड्यं शैत्यम्, नच शैत्यं पयस्येव कथं कल्यादाविति वाच्यम्, परम्परया कदलीवृत्तित्वाभ्युपगमात्। नच शैत्यादीनामन्यत्रापि सत्त्वात् कथं कदलीत्यादिव्याप्यत्वमिति वाच्यम्, शैत्यादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात्।

(१६) अत्रत्यध्वनित्वप्रयोजकं लक्षणायां प्रयोजनमाह—जाड्येति। आदिशब्देन खर्वत्व-कठिनत्वयोः परिग्रहः, व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषयः सर्वत्रैव मुख्यार्थस्याभेदः सम्बन्धः। एवञ्च कदल्यतिशीता करभोऽतिखर्वः करिराजकरोऽतिकर्कशः इति हेतोश्चमूरुदृशः इदमीदृशमूरुयुगं तुलां न बिभर्तीत्यर्थः। यत्र तु कदल्यादौ सादृश्यं सम्भाव्यते तदपि शैत्यादिनापकृष्टमिति सुतरां भुवनत्रितये तुलना नास्तीति भावः। अत्र हि व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

(१७) अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं ध्वनिमुदाहर्तुं तदर्थपरिष्कारं दर्शयति—यत्रेति। पुनः शब्दो तुशब्दार्थे। स्वार्थं मुख्यं। सर्वथा विशेष्यविशेषणेनोभयथापि। अर्थान्तरे मुख्यार्थभिन्ने परिणमति लक्षणलक्षणया वर्त्तते। अत्र परिणमतीत्युपचारप्रयोगस्तेन प्रवर्तते इत्यर्थः। अत्यन्ततिरस्कृतत्वात् सर्वथाबाध्यत्वात्।

(१८) तदेवोदाहरति—निःश्वासान्ध इति। वाल्मीकीयरामायणे आरण्यकाण्डषोडशसर्गे शूर्पणखाया भाविनः कामोद्दीपनस्य द्योतनाय लक्ष्मणमुखेन हेमन्तवर्णनप्रस्तावे पञ्चवट्यां रामस्योक्तिरियम्। एतत्पूर्वार्द्धस्तु—

"रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः" इति।

निश्वासेन निश्वासवाष्पवातेन अन्ध अप्रकाशः आविलीभूत इति यावत् आदर्शो दर्पण

(१९) अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

(२०) अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

इव चन्द्रमाः कुज्झटिकायां चन्द्रो न प्रकाशते न दीप्यते ।

(१९) अत्राचेतनस्यादर्शस्यान्धत्वबाधात् लक्ष्यार्थमाह—अत्रेति । अन्धो दृष्टिशक्तिरहितः मुख्यार्थे दृष्टिहीनरूपे । बाधित इति । दृष्टिशक्तिरहितत्वस्याचेतने दर्पणेऽसम्भवत्वेन बाधितत्वं ज्ञेयम् । अप्रकाशरूपम् अविलताऽन्वरूपम् । बोधयति प्रत्याययति लक्षणलक्षणयेति शेषः । अत्र चाक्षुषज्ञानाजनकत्वरूपैकधर्मवत्वं मुख्यलक्ष्ययोः सम्बन्धो बोध्यः । यद्यपि "अन्धं स्यात्तिमिरे क्लीबे चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्" इति मेदिनीकारोक्त्या "अन्धं तमस्यपि "इत्यमरोक्त्या चान्धशब्दः प्रकाशाभावरूपे तिमिरार्थेऽपि निर्दिष्टोऽवगम्यते, तथापि तदर्थकस्य तस्यान्धशब्दस्य केवलनपुंसकलिङ्गत्वस्वीकारात्र प्रकृतान्वयोपयोग्यर्थकत्वम् , अन्धमस्यास्तीत्यन्ध इत्युपपादयितुमशक्यः अवश्यक्लृप्तद्रव्यविशेषस्य तेजसोऽभावरूपेणैव तिमिरस्याङ्गीकाराद् गुणवचनत्वाभावेन "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट "इति वार्त्तिकाप्रवृत्तेः ।

अत्राहुः लोचनकारा—अन्ध इति चोपहतदृष्टिः । जात्यन्धस्यापि गर्भे दृष्ट्युपघातात् । अन्धोऽयं पुरो न पश्यतीत्यत्र तिरस्कारोऽन्धार्थस्य न त्वत्यन्तम् । इह तु आदर्शस्यान्धत्वमारोप्यमाणमपि न सह्यमिति । अन्धशब्दोऽत्र पदार्थस्फुटीकरणाशक्तत्वं नष्टदृष्टिगतं निमित्तीकृत्यादर्शं लक्षणया प्रतिपादयति । असाधारणविच्छायत्वानुपयोगित्वादिधर्मजातमसंख्यं प्रयोजनं व्यनक्ति । नच निश्वासान्ध इवय आदर्शस्तद्रूपश्चन्द्रमा" इत्याशयकान्वयः भट्टनायकोक्तसाध्विति वाच्यम् , अत्रादर्शचन्द्रमसोहि सादृश्यमिव शब्दो द्योतयति । निश्वासान्ध इति चादर्शविशेषणम् इवशब्दस्त्वन्धार्थेन योजने आदर्शश्चन्द्रमा इत्युदाहृणं भवेत् । योजनं चैतदिवशब्दस्य क्लिष्टम् । नच निश्वासेनान्ध इवादर्शः स इव चन्द्र इति कल्पना युक्ता, जैमिनीयसूत्रे ह्येवं योज्यते न काव्येऽपीत्यलमिति ॥

(२०) नन्वत्रापि अन्धशब्दार्थस्य शक्यतावच्छेदकभिन्नेन अप्रकाशत्वेन रूपेण बोधनादर्थान्तरसंक्रमितत्वेन कथं नार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरूपध्वनित्वमित्यत आह—अन्धत्वाऽप्रकाशत्वयोरिति । शक्यतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोः सामान्यविशेषभाव एवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं भवति यथा घटपदस्य नीलघटपदत्वे यथा वा "त्वामस्मि वच्मी" त्यादौ । अत्र तु लक्ष्यतावच्छेदकमप्रकाशत्वमेव सामान्यम् , अन्धत्वमेव तद्विशेष इति अतो न तथेति भावः । अत एवाहुः—नह्यत्रार्थस्याप्रकाशत्वं विशेषः, किन्तु सामान्यं ततश्च सामान्ये—सर्वविषयाणामन्तर्भावात् विशेष एवार्थान्तरं भवितुमर्हतीति न पुनर्विशेषस्य सामान्यमिति । नच—

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥ इत्यादौ

काव्यप्रकाशकारदत्तोदाहरणे मित्रत्वादीनां मुख्यतावच्छेदकानां लक्ष्यतावच्छेदकैरा-

यथा—

(२१) भम धम्मिअ वीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

(२२) अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।

स्तत्वनियन्त्रणीयत्वस्नेहपात्रत्वैः सह सामान्यविशेषभावाभावात् कथमुक्तनियम इति वाच्यम् आश्वस्तादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात्। इदन्तु प्रायिकमेव न सार्वत्रिकं "रामोऽस्मि सर्वं सहे" इत्यत्र दुःखसहिष्णुत्वरामत्वयोः "करभः करभ" इत्यत्र शोभाराहित्यकरभत्वयोश्च तथात्वाभावात् किन्तु अत्रान्यत्वरूपस्वार्थपरित्यागादेव न तथात्वमिति बोध्यम्। एवञ्च यत्र सामान्यार्थं तद्विशेषार्थस्य प्रतीतिस्तत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम्, मुख्यार्थस्य सर्वथापरित्यागे तु अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमित्यनयोर्भेद इति प्रतिपादितं भवति ।

(२१) ननु "भम धम्मिअ" इत्यादौ विपरीतलक्षणासत्वेन तन्मूलकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेरिदमुदाहरणं भवितुमर्हतीति सन्दिहानं प्रत्याह—भम धम्मिअ इति ।

"भ्रम धार्मिक ? विश्वस्तः स श्वाऽद्य मारितस्तेन ।
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन" ॥ इति संस्कृतम् ।

हालककाव्यकृतगाथासप्तसत्या द्वितीये शतके गोदावरीनदीतत्तीरे कुञ्जे कृतसंकेतायाः कुलटायाः तत्रैव प्रतिदिनपुष्पावचयनेन तत् संकेतभञ्जकं स्वपोषितकुक्कुरोपद्रवेणापि अनिवृत्तं धार्मिकं प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम्। हे धार्मिक ! धर्मं चरतीति धार्मिकः "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति ठक् तत्सम्बुद्धाविदम्, अद्य विश्वस्तः कुक्कुरोत्पाताभावेन आश्वस्तहृदयः सन् भ्रम पुष्पावचयनाय पर्यट । येन गोदावर्या नद्याः यः कच्छो जलप्रायदेशस्तटस्तत्र यत्कुञ्जं लतावृतस्थानं तत्र वासिना "कच्छो द्रुमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च" इति हैमः। "निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरः। तेन विख्यातेन दृप्तसिंहेन यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स श्वा तव उपद्रावक कुक्कुर इत्यर्थः, मारितः। एतावद्दिनपर्यन्तं तव कुक्कुरोपद्रव एवासीत्, अद्य तु साक्षाद् दृप्तः सिंह एवोपस्थितः, एवं स्थितौ यद्यापि त्वं भ्रमणे मरणमेव भावीति कथमपि तत्र न भ्रमेत्याशयः ।

अत्र जघनविपुलाछन्दस्तल्लक्षणन्तु—

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलद्वयोर्भवति पादः ।
यस्या (आर्याया) स्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥इति।

(२२) उक्तोदाहरणे हि भ्रम इत्यस्य न भ्रम इत्यर्थे तात्पर्यात् लक्षणलक्षणात्मकविपरीतलक्षणया अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यरूपो ध्वनिरित्याशङ्कितुराशयस्तं दूषयितुमाह—अत्रेति। भ्रमणस्य विधिः प्रकृते अनुपयुज्यमानतया इति—सिंहवत्वेन कथिते तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे स्वसंकेतस्थले' भ्रमणोपदेशस्य बाधितार्थकत्वात् निवृत्तीच्छया उक्तवाक्यस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेश्च निषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणया इति शेषः। विपरीतलक्षणायास्तन्मूलकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेराशङ्का न कार्या इति छात्रान्प्रत्युपदेशः ।

(२३) यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः ।

(२४) यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

(२३) कथं तदाशङ्का न विधेयेत्यत आह—यत्रेति । उत्पद्यमानावेवेति—वाक्यार्थबोधोत्पत्तिदशायामेवेत्यर्थः । तद्दशायां क्वचिद् विधिः निषेधे निषेधो विधौ पर्य्यवस्यतीत्यर्थः । तदवसरः तस्य विपरीतलक्षणामूलकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः अवसरः सम्भवः । एवञ्चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । अथ वाक्यार्थबोधोत्पत्तिदशायामन्वयबोधात्प्राक् विधेः निषेधे पर्यवसानं यथा—

"गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥"

अत्र गच्छेति विधिज्ञानकाल एव न गच्छेति निषेधप्रतीतेर्विपरीतलक्षणामूलकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यरूपो ध्वनिः ।

यथा च—"औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम् ।
मम मन्दभागिन्याः कृते सखि ! त्वामपि परिभवति ॥"

इत्यत्र नायिकायाः सोल्लुण्ठवाक्ये मम कृते इति विधेः न मम कृते इति लक्षणया पर्यवसानम् ।

एवं निषेधस्य विधौ पर्यवसानं यथा—

"श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवस एव प्रलोकय
मा पथिक ! रात्र्यन्धक ! शय्यायामावयोर्निमङ्क्ष्यसि" ।

अत्र स्वयंदूतिकाया उक्तौ गमननिषेधस्य स्वशय्यायामागमनविधौ लक्षणया पर्यवसानम् ।

(२४) यत्र पुनरिति । विधिश्रवणानन्तरं प्रकरणादिपर्य्यालोचनेन निषेधः प्रतीयते निषेधश्रवणानन्तरञ्च तथैव विधिः प्रतीयते इत्यर्थः । तत्र ध्वनित्वमेव । अभिधामूलकवस्तुव्यङ्ग्यत्वमेवेत्यर्थः न तु लक्ष्यत्वमेवेत्यर्थः । एवञ्च "भम धम्मिअ" इत्यादौ प्रथमं भ्रमणविधिः शक्त्यैव प्रतीयते पश्चादेव तस्याः कुलटात्वस्य प्रकरणादिना प्रतीतौ न भ्रमेति भ्रमणनिषेधो व्यञ्जनयैव प्रतीयते इत्यतोऽभिधामूलकवस्तुध्वनिरेव तस्मात् "उपकृतं बहु तत्र" इत्यादाविव विपरीतलक्षणामूलकार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं नाऽभ्युपेयमिति भावः(क) ।

(क) अत्र चाभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु—"स्वतः सिद्धमपिभ्रमणं श्वभयेनापोहितमिति प्रतिप्रसवात्मको निषेधाभावरूपः न तु वियोगप्रैषादिरूपोऽत्र विधिः । अतिसर्गप्राप्तकालयोर्ह्ययं लोट् तत्र भावतदभावयोर्विरोधाद् द्वयोस्तावन्न युगपद् वाच्यता, न क्रमेण, विरम्य व्यापारद्वयाभावात् । "विशेष्यं नाभिधा गच्छेदि" त्यादिना अभिधाया विरम्य व्यापारासम्भवाभिधानात् । ननु तात्पर्यशक्तिरपर्यवसिताविवक्षया दृप्तधार्मिकतदादिपदार्थान्वयरूपमुख्यार्थबाधकत्वेन विरोधनिमित्तया विपरीतलक्षणया च वाक्यार्थीभूतनिषेधप्रतीतिमभिहितान्वयदृशा करोतीति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थः । एवमनेनोक्तमिति हि व्यवहारस्तत्र वाच्यातिरिक्तोऽन्योऽर्थः, इति नैतत् । त्रयो ह्यत्र

तदुक्तम्—

(२५) 'क्वचिद्वाच्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम् ।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

(६) अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे संक्रमणं प्रवेशः न तु तिरोभावः ।

(२९) उक्तार्थे प्राचां सम्मतिमुपपादयति—क्वचिद्वाच्यतयेति । क्वचित् प्रयोगे वाच्यतया विपरीतार्थपर्य्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः यथा "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ घोषनिवासस्य यथा वा "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" इत्यपकारिणं प्रत्युक्त्वा उपकारस्य च प्रथममेव वाच्यतया ख्यातिः क्वचित् प्रयोगे ख्यातस्य अन्वयबोधविषयीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्य्यवसानम्, यथाऽत्रैव श्लोके निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ च । तयोर्मध्ये पूर्वत्र पूर्वस्मिन् स्थले लक्षणैव लक्षणामूलध्वनिरेव स्यात् तत्र लक्षणां विनान्वयबोधासम्भवेन लक्षणामूलकव्यञ्जनाप्रतिपाद्यध्वनेरेवोचितत्वादिति भावः । उत्तरत्र अभिधैव अभिधामूलध्वनिरेव अभिधयैवान्वयबोधोपपत्तौ लक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वेन अभिधामूलकव्यञ्जनाप्रतिपाद्यध्वनेरेव न्याय्यत्वादिति भावः । एवञ्चैतेन निषेधविध्योस्तु व्यङ्ग्यत्वमेवेति दर्शितम् । तथाच प्राचीनमतेऽपि "गच्छ गच्छसि चेत् कान्त !" इत्यादौ सर्वथैव प्रियतमविश्लेषमसहिष्णोर्नायिकायास्तद्वियोगघटकगमनानुमतेरत्यन्तासम्भवेन गच्छेति विधिप्रतीतिसमये एव बाधज्ञानाद्विपरीतलक्षणया न गच्छेति निषेधप्रतीत्या लक्षणामूलकव्यञ्जनाप्रतिपाद्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरेव । "भ्रम धम्मिअ" इत्यादौ तु भ्रमेतिविधिश्रवणसमये बाधज्ञानाभावेन तत्कुञ्जे स्वीयस्वच्छन्दविहारबाध इति प्रकरणपर्य्यालोचनयैवानन्तरं बाधज्ञानोत्पत्तेः भ्रमेतिवाच्यभ्रमणविधिरूपार्थस्य न भ्रमेति निषेधरूपव्यङ्ग्यार्थपरत्वेन विवक्षितान्यपरवाच्येति व्युत्पत्तेरपि सत्त्वेनाभिधामूलध्वनित्वमेव न्याय्यमिति पूर्वापरग्रन्थसन्दर्भाशयः ।

(२६) इत्थमविवक्षितवाच्यध्वनेरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वेन द्वैविध्यमुक्त्वा तदुदाहृतस्य च आद्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य तादृशपरिभाषायाः बीजमाह—अत्राद्ये इति । अत्र अनयोर्लक्षणामूलध्वन्योर्मध्ये, आद्ये अर्थान्तरसं-

व्यापाराः संवेद्यन्ते—पदार्थेषु सामान्यात्मस्वभिधाव्यापारः, समयापेक्षाऽर्थाऽवगमनशक्तिः, अभिधासमयश्च । तावत्येव न विशेषांशे, आनन्त्यादव्यभिचाराच्च । एवमस्य ततो विशेषरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते "सामान्यस्यान्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि" इति न्यायात् । तत्र च द्वितीयकक्ष्यायां भ्रमेति विध्यतिरिक्तं न किञ्चित्प्रतीयते, अन्वयमात्रस्यैव प्रतिपन्नत्वात् । नहि "गङ्गायां घोषः, "सिंहो वटुः" इत्यत्र च यथाऽन्वय एव बुभूषन् प्रतिहन्यते योग्यताविरहात् । तथा तव भ्रमणनिषेद्धा स श्वा सिंहेन हतः, तदिदानीं भ्रमणनिषेधक—कारणवैकल्याद् भ्रमणं तवोचितमित्यन्वयस्य न काचित् क्षतिः, अत एव मुख्यार्थबाधा नात्र शङ्क्येति न विपरीतलक्षणाया अपसरः, भवतु वाऽसौ तथाऽपि द्वितीयस्थानसङ्क्रान्तत्वाभावादसौन भवति तथाहि मुख्यार्थबाधायां लक्षणाप्रवृत्तिः सा च विरोधप्रतीतिरेव, न. चात्र पदार्थानां स्वात्मनि विरोधः । परस्परं विरोध इति चेत् ? सोऽयं तर्ह्यन्वये विरोधः प्रत्येयः । न च प्रतिपन्नेऽन्वये विरोधप्रतीतिः, विप्रतिपत्तिश्चान्वयस्य नाभिधाशक्त्या तस्याः पदार्थप्रतिपत्त्युपक्षीणाया विरम्य व्यापाराभावादिति तात्पर्यशक्त्यैवान्वयप्रतिपत्तिरित्याहुः ।

अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाजहत्स्वार्था ।

(२७) विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।
असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

(२८) विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

क्रमितवाच्ये । मुख्यार्थस्य "कदली कदली" इत्यादौ द्वितीयकदल्यादिपदानां सामान्यकदल्यादिरूपाभिधेयार्थस्य । अर्थान्तरे शैत्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपे । तिरोभावः "मुख्यार्थस्ये"ति शेषः । अत एवेति । स्वार्थं स्वाश्रयशब्दस्य मुख्यार्थमजहती उपस्थापयन्ती अजहत्स्वार्था । नच कदली कदलीत्यादौ प्रथमकदलीपदेनैव कदल्या उपस्थितौ तत्र लक्ष्यार्थस्य अभेदान्वयसम्भवे किमर्थं कदल्यंशे लक्षणा इति वाच्यम्, लक्ष्यतावच्छेदकजडत्वाश्रयत्वेन तेन रूपेण तदुपस्थापनस्यानिवार्यत्वात् । द्वितीये त्विति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इत्यर्थः । स्वार्थस्य "निश्वासान्ध" इत्यादौ दृष्टिशक्तिराहित्यरूपान्धपदवाच्यार्थस्य अत्यन्तं तिरस्कृतत्वात् केनाऽपि रूपेणाऽबोधितत्वात्, स्वार्थं जहती अनुपस्थापयन्ती अजहत्स्वार्था ।

(२७) अथ लक्षणामूलध्वनिं प्रतिपाद्य विक्षितान्यपरवाच्यध्वनिं प्रतिपादयितुं प्रक्रमते—विवक्षिताऽभिधेयोऽपी इति । विवक्षितं व्यङ्ग्यार्थपरतया वक्तुमिष्टम् अभिधेयं मुख्यार्थो यस्य स विवक्षितान्यपरवाच्यनामापि ध्वनिः प्रथमं द्विभेदः द्विप्रकारको मतः प्रथममित्युक्त्या तु पश्चात्तूभयोरपि प्रभेदबाहुल्यं प्रतिपादयिष्यन्त इति दर्शितम् । यत्र विवक्षिताभिधेयध्वनौ । व्यङ्ग्यः सम्यङ् न लक्षयितुं शक्यः क्रमो विभावानुभावाद्यर्थेन सह पौर्वापर्यं यत्र सः वाच्यज्ञानानन्तरं व्यङ्ग्यज्ञानं जायत इति क्रमो यत्राज्ञेय इति भावः । रसभावादीनाम् अत्यन्तास्वाद्यतया शीघ्रबोध्यत्वेन उत्पलपत्रशतव्यतिभेदनस्येव क्रमोऽज्ञेयो ज्ञेयः । काव्यात्मतया प्रधानानां रसादीनां लक्ष्यत्वादस्य भेदस्य प्राथमिको निर्देशः । लक्षयितुं शक्य अनुभवनीय इति यावत् क्रमो विभावादीनां पौर्वापर्यं यत्र सः, एवञ्च वस्त्वलङ्काररूपे व्यङ्ग्ये हि तज्ज्ञानोत्पत्तिक्रमस्य लक्षणीयत्वाल्लक्ष्यक्रम इति भावः ।

(२८) विवक्षिताभिधेय इत्यस्यार्थं दर्शयति—विवक्षितान्यपरवाच्य इति । असंलक्ष्यक्रम' संलक्ष्यक्रम इति । अत्र च रसवति काव्ये झटित्यास्वादपर्यन्तगमनाद्रसादीनां प्रतीतिर्न विलम्बिता, नीरसे तु प्रतीतिविलम्बात्तत्साजात्येन संलक्ष्यक्रमव्यवहार इति विभावनीयम् । ननु सर्वत्र भावनिरूपणानन्तरमेवाभावनिरूपणम्भवतीति प्रकृतेऽपि संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेर्निरूपणानन्तरमेवासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यापि निरूपणमुचितमिति कथम संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनिरूपणानन्तरं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनिरूपणं सङ्गच्छते इति चेत् ! सत्यम्, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ह्येकप्रकार एव तदितरस्तु पञ्चदशेति सूचीकटाहन्यायेनासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव प्रथममुपादानमित्येके । अपरे तु समानविषय एवोक्तन्यायप्रवृत्तिमङ्गीकृत्य प्रकृते भावाभावयोः पौर्वापर्यनियमात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरेवानन्दत्वात् सहृदयहृदयप्रियत्वाच्च प्राधान्यादित्यतस्तत प्राङ्निरूपणमेतस्येत्यवधेयम् ।

(२९) तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते ।
एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्त्वात्संख्येयस्तस्य नैव यत् ॥ ५ ॥

उक्तस्वरूपो भावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।

(३०) अत्र व्यङ्ग्यप्रतोतेर्विभावादिप्रतीतिकारणत्वात्क्रमोऽवश्यमस्ति किंतूत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते ।

(३१) एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात्संख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् ।

(३२) तथाहि—एकस्यैव 'शृङ्गारस्यैकोऽपि संभोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदात्प्रत्येकं च विभावादिवैचित्र्यात्संख्यातुमशक्यः, का गणना सर्वेषाम् ।

---

(२९) अभिधामूलस्य ध्वनेर्द्वैविध्यं निरूप्य तत्राद्यस्वरूपं सहेतुप्रदर्शनपुरस्सरं निरूपयति—तत्राद्य इति । तत्र तयोर्मध्ये आद्योऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः रसभावादिः एक एकप्रकार एव अत्रालङ्कारशास्त्रे गण्यते । आदिशब्देन रसाभासादिग्रहणम् । ननु यावन्तो रसभावादयः सन्ति तावन्त एव प्रकाराः सन्तु कथं केवलमेकप्रकारमेवोच्यत अत आह—एकोऽपीति । यद् यस्मात् तस्य रसभावादेर्मध्ये केवलं शृङ्गाररसस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः प्रकार अनन्तत्वात् अधरपानचुम्बनादिभेदेनातिबहुलत्वात् नैव संख्येयः संख्यातुं शक्यः, किं पुनर्वक्तव्यं सर्वेषामित्याशयः । अत एव रसभावादिर्नामासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिरेकप्रभेद एवेति भावः ।

(३०) रसभावादेरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वाऽभ्युपगमे असंलक्ष्यक्रमशब्दस्य व्युत्पत्तिरसङ्गता स्यादिति पूर्वपक्षीकृत्य समाधत्ते—अत्रेति । व्यङ्ग्यानां रसादीनां प्रतीतेर्बोधस्य । विभावादिप्रतीतिकारणत्वादिति । "प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते" इत्युक्तत्वात् "तत्समूहालम्बनप्रतीतिस्तु रस एव" इत्युक्तत्वाच्च प्रत्येकं तत्प्रतीतिकारकत्वादित्यर्थः । एवञ्च विभावादिज्ञानेनैव रसोत्पत्तिर्भवति, तथा कार्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्तीति तस्य सर्वैरेव लक्ष्यक्रमत्वात् स्फुटमेवासंलक्ष्यक्रमशब्दस्य व्युत्पत्तिरसङ्गता भवतीति पूर्वपक्षिणामाशयः । समाधत्ते किन्त्विति । उत्पलपत्रशतानां व्यतिभेदो युगपद्विदारणं तद्वत् । लाघवात् शीघ्रप्रतीतिकत्वात् स इति शेषः । न संलक्ष्यते तादृशकार्यकारणयोः पौर्वापर्यं सम्यग्ज्ञातुं न शक्यते इत्यर्थः । तथाच बहूनामुत्पलपत्राणाम् एकसूचिद्वारा एककालावच्छेदेन कस्य पूर्वं कस्य वा पश्चाद् भेदनं संजातमिति भेदयित्रापि न ज्ञातुं शक्यते यौगपद्यात्, तथा कारणकार्यभूतयोरपि विभावादिप्रतीतिरसभावादिप्रतीत्योरेककालेनैव जायमानत्वात् सभ्यैः सहृदयैरपि सममवबोद्धुं न शक्यते इति समाधातुराशयः ।

(३१) एकोऽपि भेद इत्यादिकं व्याचष्टे—एषु चेति । रसादिषु मध्ये । एकभेदमेवेति । एकमेव भेदः प्रकारो यस्य तत्, असंलक्ष्यक्रमत्वमेकमुपाधिमाश्रित्य इति शेषः । उपायान्तराभावादिति भावः । एकत्वं तु काव्यात्मत्वरूपेणेति ज्ञेयम् ।

(३२) उक्तमेवार्थं विशेषाख्यानेन द्रढयति—तथाहीति । विभावादिवैचित्र्यादिति । कन्यामध्याप्रगल्भात्वादिभेदेन उत्तममध्यमाधमत्वभेदेन वैचित्र्यमत्र बोध्यम् ।

(३३) (क)शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येऽनुस्वानसंनिभे ।

(३३) इत्थमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं निरूप्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं ध्वनिं विभजते—शब्दार्थोभयेति । शब्दश्चार्थश्चोयं च तेषां याः शक्तयो व्यञ्जनाः तत उत्तिष्ठति प्रादुर्भवति यः स तदुत्थस्तदुद्भवस्तस्मिन् अनुस्वानः प्रतिध्वन्यादिपदाभिधेयः शब्दविशेषः प्रतीयते तत्सन्निभस्तत्सदृशस्तस्मिन् प्रतिशब्दसदृश इत्यर्थः । व्यङ्ग्ये अथ सति लक्ष्यक्रमो

(क) ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते स यदि ध्वनेः प्रकारस्तर्हि श्लेषस्य विषय एवापहृतः स्यादित्युक्तं ध्वनिकृता—

"आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते । यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥"

यस्मादलङ्कारो न वस्तुमात्रं यस्मिन् काव्ये प्रकाशते स एव शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः । वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाश्यमाने श्लेषः, यथा "येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्" इत्यादौ वक्ष्यमाणोदाहरणे । नन्वलङ्कारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशो भवतीति दर्शितं भटोद्भटेन—तत्पुनरपि शब्दशक्तिमूलो ध्वनिर्निरवकाश इत्याशङ्क्य "आक्षिप्त" इत्युक्तम् । शब्दशक्त्या साक्षादलङ्कारान्तरप्रतिभा यथा—

"तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।
जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ" ॥

अत्र शृङ्गारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद्विरोधालङ्कारश्च प्रतिभासत इति विरोधच्छायानुग्राहिणः श्लेषस्यायं विषयः, न त्वनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । यत्र तु सामर्थ्याक्षिप्तं सदलङ्कारान्तरं शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः । यथा—"अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः । अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिता अभिधाशक्तयः ।

यथा च—"उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।
पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम्" ॥ इति ।

अत एव "अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी" इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एकमेवार्थमादाय कृतकृत्याः तदनन्तरमर्थावगतिः शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । अत्र केचिन्मन्यन्ते—यत एतेषां शब्दानां पूर्वमर्थान्तरेऽभिधाशक्तेरेव प्रतिपत्तिर्नियन्त्रिताभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्य प्रतिपत्तिर्ध्वननव्यापारादेवेति शब्दशक्तिमूलत्वं व्यङ्ग्यात्मत्वं चेत्यविरुद्धम् ।

अन्ये तु—साभिधैव द्वितीयार्थसामग्र्यं ग्रीष्मस्य भीषणदेवताविशेषसादृश्यात्मकं सहकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वननव्यापाररूपोच्यते इति ।

एके तु—शब्दश्लेषे तावद्भेदे सति शब्दार्थश्लेषेऽपि शक्तिभेदाच्छब्दभेद इति दर्शने द्वितीयः शब्दस्तत्र तत्र नीयते । स च कदाचिदभिधाव्यापाराद् यथोभयोरप्रज्ञानाय "श्वेतो धावति—अलम्बुसानां याता" इति प्रश्नोत्तरादौ । वा तत्र शब्दान्तरबलादपि तदर्थान्तरं प्रतिपन्नं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति ।

इतरे तु—संफुल्लमल्लिका एव धवलाट्टहासोऽस्येति व्याख्यानाश्रयणे तदर्थसामर्थ्यं तेन द्वितीयाभिधैव प्रतिप्रसूयते ततश्च द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयत एव न ध्वन्यते । तदवसरं तु तस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिपन्नस्य प्रथमार्थेन प्राकरणिकेन साकं या रूपणा तावन्मात्रयेव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वननव्यापारात् । तत्राभिधाशक्तेः कस्याश्चिदप्यनाशङ्कनीयत्वात् । तस्यां च द्वितीया शब्दशक्तिमूलम् ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥ ९ ॥

(३४) क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन, अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

(३५) तत्र—

(३६) वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

नाम ध्वनिर्भवति । तथाच घण्टायां वाद्यमानायां प्रधानशब्दप्रतीत्यनन्तरं यथा क्षोदीयानपरस्तत्प्रतिशब्दो जायते तथा यत्र शब्दप्रतीत्यनन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्जायते स शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः, यत्रार्थप्रतीत्यनन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः स अर्थशक्तिमूलो ध्वनिः, यत्र हि शब्दार्थोभयप्रतीत्यनन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः स शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिरिति भावः । अत एवायं लक्ष्यक्रमध्वनिः बुधैरालङ्कारिकैस्त्रिविधः कथितः । एवञ्च यथा ध्वनिप्रतिध्वन्योः क्रमो लक्ष्यते तथा यत्र वाच्यप्रतीयमानयोरर्थयोः प्रतीतिक्रमो लक्ष्यते स संलक्ष्यक्रम इति फलितम् । यद्यप्यविवक्षितवाच्येऽपि क्रमो लक्ष्यते तथापि व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः बाधप्रतिसन्धानेन विच्छेदात्ततोऽस्य भेदः, अत्र हि क्रममात्रं लक्ष्यते न विच्छेदोऽपीति ।

अत्रेदमप्यनुसन्धेयम्—शब्दपरिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलत्वम्, शब्दपरिवृत्तिसहत्वेनार्थशक्तिमूलत्वम्, अवच्छेदकभेदेन (अंशभेदेन) तदसहत्वसहत्वाभ्यां तूभयशक्तिमूलत्वमिति । तदुक्तं प्रदीपादौ—शब्दशक्तिमूलत्वं च एतदेव यत्तेनैव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्न तु पर्यायान्तरेणापि । एतद्वैपरीत्यं चार्थशक्तिमूलत्वं न त्वभिधया तत्प्रतीतिरिति । अवच्छेदकभेदेनोभयान्वयव्यतिरेकानुविधाने तूभयशक्तिमूलत्वमिति च ॥

(३४) तत्र "अनुस्वानसन्निभ" इति यदुक्तं तद्व्याचष्टे—क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूप इति । क्रमस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिपौर्वापर्यस्य लक्ष्यत्वात् स्फुटं प्रतीयमानत्वात् अनुरणनरूपः प्रतिध्वनिः स हि प्रथमध्वनेरनन्तरं जायते तदुत्पत्तिक्रमश्च लक्ष्यते तत्तुल्यो यो व्यङ्ग्यस्तस्य त्रैविध्यं व्याचष्टे—तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन इति । शब्दस्य अर्थस्य च शक्तिः व्यञ्जनसामर्थ्यं न तु अभिधारूपावृत्तिः तया व्यङ्ग्याबोधनात् अर्थस्य तदभावाच्च तेन सामर्थ्येन उद्भव उत्पन्नः विषयता यत्र तस्य भावस्तेन । त्रैविध्यात् तत्सम्बन्धेन संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनिकाव्यस्य त्रैविध्यमित्यर्थः ।

(३५) शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य द्वैविध्यं दर्शयितुमुपक्रमते–तत्रेति । तत्र- तेषु उक्तेषु त्रिविधेषु संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमध्ये इत्यर्थः ।

(३६) वस्त्वलङ्काररूपत्वादिति । व्यङ्ग्यस्य वस्तुरूपत्वात् अलङ्काररूपत्वाच्च शब्द-

तया विना तस्या रूपणाया अनुत्थानात् । अत एवालङ्कारध्वनिरयमिति युक्तम्, वक्ष्यते च असम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीत् इत्यादि । एतादृशस्थलेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्रकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्यासंबद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीत्यप्राकरणिकप्राकरणिकाऽर्थयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सामर्थ्यादित्यर्थाक्षिप्तोऽयं श्लेषादनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषय इत्याहुः ।

अत्रत्यं सर्वमाकरग्रन्थे स्पष्टम् ।

(३७) अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।
(३८) तत्र वस्तुरूपः शब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—
(३९) पन्थिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु ॥

शक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमोध्वनिर्द्विधा द्विप्रकारो भवति । तथाच शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः, शब्दशक्तिमूलोऽलङ्कारध्वनिश्च संज्ञा ।

(३७) ननु वस्तुत्वस्य केवलान्वयित्वेन पदार्थमात्रसत्त्वात् अलङ्कारोऽपि वस्तु तत्कथं भेद इत्यत आह—अलङ्कारशब्दस्येति । सामान्यविशेषन्यायात् वस्तुपदेनालङ्कारभिन्नं समस्तं वस्तु गृह्यते । वस्तुध्वनिमध्ये अलङ्काररूपवस्तुध्वनेर्वैचित्र्यविशेषात् मुख्यत्वद्योतनार्थं पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेनेति भावः । अलङ्करणमलङ्कारः भावे घञ् स च धर्मपरो ग्राह्यः, तेन न विद्यते अलङ्कार उपमादिकृतशोभा यत्रेति बहुव्रीहिणैव अलङ्कारभिन्नमित्यर्थः, ननु तत्पुरुषसमासे तु अलङ्कारशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेन लिङ्गत्यागाभावात् क्लीवत्वं न स्यात् किन्तु "शेषतत्पुरुषद्वन्द्वाद्वन्द्वावन्त्यस्यपदलिङ्गकौ" इत्यनुशासनेन पुंस्त्वप्रसङ्गात् ।

(३८) वस्त्वलङ्कारध्वनी क्रमादुदाहर्तुमिच्छुराह—तत्रेति । तयोर्वस्त्वलङ्कारध्वन्योर्मध्य इति यावत् । वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरित्याशयः ।

(३९) पन्थि अ ण एत्थेति ।

"पथिक ! नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे ।
उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥" इति संस्कृतम् ।

रात्रौ निवासाय प्रार्थयन्तं पथिकं प्रति स्वैरविहारिण्याः स्वयंदूत्या उक्तिरियम् । स्वयंदूतीहि—

"द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु"

इति कामशास्त्रमनुसृत्य पथिकं प्रति द्व्यर्थः पदैराच्छाद्य रहस्यं कथयति । तथाहि हे पथिक ! प्रस्तराणां पाषाणानां "पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिलादृषत्" इत्यमरः, स्थले, अत्रास्मिन् ग्रामे ।

"विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ।
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा ॥
तथा शूद्रजनप्रायाः सुसमृद्धकृषीवलाः ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥

इत्युक्तलक्षणायां वसताविति यावत् । मनाक् अल्पमपि स्रस्तरं शयनीयकटाद्यास्तरणं नास्ति प्रस्तर एव वयं स्वपिमीति भावः । [पाषाणबाहुल्येन तृणदुर्लभता सूच्यते, तस्माच्छयनसामग्र्यभावेऽपि उन्नतम् उद्भूतं पयोधरं मेघं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा यदि (गमनप्रतिबन्धात्) वससि तदा वस न तु विश्रामार्होऽयं ग्राम इत्यापाततो यथाश्रुतवक्त्रभिप्रायः ।

व्यङ्ग्यार्थस्तु—पाषाणानां तत्त्वेनाध्यवसितानां मूर्खाणां स्थले तन्मये अत्र ग्रामे सत्थरं 'परदारान्न गच्छेदि'त्यादि धर्मशास्त्रं यद्वा सत्थरं शास्त्रं कामशास्त्रमित्यर्थः मनाक् अल्पमपि नास्ति किं वक्तव्यं पुनः साहित्यम् तस्मादाकारेङ्गिताद्यभिज्ञविरहाज्ञिः शङ्क-

(४०) अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते।
(४१) अलङ्काररूपो यथा—"दुर्गालङ्घितविग्रहः" इत्यादि (८२ पृ०) ।

तथा उन्नतम् अनुपभुक्तं पयोधरं स्तनं तथाविधोद्दीपकं मेघं च यदि वससि उपभोगक्षमोऽसि तदा वस आस्स्व रमस्वेति यावत्। "प्रस्तरस्थल" इत्युक्त्या शय्यापेक्षाऽपि नास्तीति व्यज्यते ।

जघनविपुलाच्छन्दस्तल्लक्षणन्तु वृत्तरत्नाकरे—

"संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।
यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥" इति ।

(४०) अभिधामूलव्यञ्जनाप्रतिपाद्यं वस्तुरूपं व्यङ्ग्यं दर्शयति—अत्रेति । सत्थरादीत्यादिना 'पत्थरत्थल पओहर' शब्दयोर्ग्रहणम् । सत्थरादिशब्दशक्त्या अभिधामूलव्यञ्जनया प्राकृतः सत्थरशब्दः संस्तरस्य शास्त्रस्य च बोधकः, स्तनार्थकं मेघार्थकं च पओहरशब्दः ।

अत्र हि शास्त्राभावादाकारेङ्गितज्ञानानधिकरणे ग्रामे सति चैवं विधे उद्दीपने मेघे श्लेषमर्यादया शय्याविरहात् प्रस्तरस्थलीजनं पुरुषो काति रत्यर्थं गृह्णाति इति प्रस्तरस्थलः तत्र इत्यर्थेन उन्नतस्तनदर्शने च को नामोपभोगक्षमोऽन्यत्र गन्तुमर्हतीति वक्तव्यमिप्रायः व्यञ्जनया प्रकाशत इत्यर्थः । तच्च पओहरसत्थरशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलमिति शब्दशक्तिमूलोऽयं वस्तुध्वनिः । नन्वत्र पयोधरादिपदादुपस्थितार्थद्वयस्य परस्परमसम्बन्धात् वाक्यभेदापत्तिरिति चेत् ? इष्टापत्तेः । नच वाच्यव्यङ्ग्ययोरसम्बद्धेऽसम्बद्धार्थकत्वापत्तिरिति वाच्यम्, ग्राम्यतापरिहाराय रहस्य संगोपनाय च वाच्यार्थाच्छादितव्यङ्ग्यार्थस्य प्रतिपाद्यतयाच्छाद्याच्छादकरूपसम्बन्धस्य विवक्षितस्य सत्त्वेनाक्षतेः । नचेह स्तस्तरशब्दस्य शास्त्रार्थत्वेन न वस्तुध्वनिः किन्तूपमाध्वनिरिति वाच्यम्, सादृश्यस्याविवक्षितत्वात्, वाच्यमभिभूयैव व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वेन तयोरुपमानोपमेयभावसम्बन्धाकल्पनात्, द्वयोः समप्राधान्य एव तदवकाशाच्च तस्मादत्र नालङ्कारो व्यङ्ग्यः किन्तु वस्त्वेति ग्रन्थकर्तुराशयः ।

संस्कृते शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुदाहरणं यथा—

"शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥"

शनिर्ग्रहोऽशनिर्वज्रं च तमुच्चैरतिशयेन निहन्ति । उदार उत्कटो दाता वा महान् "उदारो दातृमहतोः" इत्यमरात् । अनुदार अनुगता दारा वनिता यस्य स यद्वा न विद्यते उदारो यस्मात्तथा भूतश्च । पक्षेऽशनिःशनिविरोधी, अनुदार उदारादन्यः ।

अत्राशनिशब्दशक्त्या शनिविरुद्धे व्यञ्जिते तद्वारा विरुद्धावपि तदनुवर्त्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु व्यज्यते, न तु विरोधालङ्कारः शनिरशनिरित्यनयोः सामानाधिकरण्याभावात् । एकधर्मिगतत्वेन शनित्वतद्भिन्नत्वयोरप्रतिपादनादित्यर्थः । नञो भिन्नार्थत्व एव विरोधाऽभ्युपगमाच्च । उत्तरार्द्धे तु विरोधाभास एवेति तन्नोदाहरणम् ।

(४१) शब्दशक्त्युद्भवोपमालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वं दर्शयितुमाह—अलङ्कार इति । शब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्य इति शेषः ।

(४२) अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवी-वल्लभ-भानुदेवनाम-नृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदिति ईश्वर-भानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

(४३) यथा वा—

(४४) "अमतः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद ! प्रभो ! ।
अहितः सहितः साधु यशोभिरसतामसि ॥"

(४५) अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः ।

(४२) उक्तोदाहरणे कथमुपमालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्युपपादयति -अत्रेति। प्राकरणिकस्य राजस्तुतिप्रस्तावसंसृष्टस्य द्वितीयार्थसूचितं द्वितीयार्थः पार्वत्यादिः तेन सूचितं पार्वती-वल्लभस्य वर्णनमित्यर्थः । अप्राकरणिकस्य प्रस्तावासंसृष्टस्य । मा प्रसाङ्क्षीदिति । प्रसक्तो मा भूदित्यर्थः, तत्प्रसक्तौ कवेरुन्मत्ततापत्तेः, 'अतः कवेरीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेय-भावे तात्पर्य्यात् उपमानोपमेयभावः कल्प्यते संव्यज्यते । स एव चोपमालङ्कारः तं व्यङ्ग्यं विशदयित्वा दर्शयति—तदत्रेति । उपमालङ्कार उपमानामालङ्कारः व्यङ्ग्यो ध्वन्यः 'अस्ती'ति शेषः ।

(४३) ननूक्तोदाहरणेऽपि वक्ष्यमाण "हिममुक्तचन्द्ररुचिरः" इत्यादिवत् शब्दार्थो-भयशक्तिमूल एवोपमालङ्कारध्वनिर्भवितुमर्हति उभयोरेवोदाहरणयोः समत्वादित्याश-येनोदाहरणान्तरं दर्शयति—यथा वेति ।

(४४) शब्दशक्त्या व्यङ्ग्यविरोधाभासालङ्कारमुदाहरति—अमित इति । शत्रुमि-त्रयोर्हर्षं द्यति खण्डयति ददाति चेति तत्सम्बुद्धौ हे हर्षद ! शत्रुहर्षखण्डक ! मित्रहर्ष दायक ! प्रभो ! स्वामिन् ! त्वं समितो युद्धात् "समित्याजिसमिद्युधः" इत्यमरः, प्राप्तै-रुत्कर्षैरतिशयैर्विजयैरिति यावत् "उत्कर्षोऽतिशये" इत्यमरः, अमित अपरिमितः परि-च्छिन्नत्वरहित इति यावत्, असतां खलानाम् अहितः दण्डविधायकत्वेन शत्रुः "द्विड्-विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः" इत्यमरः, अत एव साधुभिः उत्कृष्टैः यशोभिः सहितो युक्त इति प्रस्तुतपक्षेऽर्थः । अत्र पदाऽभङ्गेऽपि विरोधः तथाहि—अमितः परिमाण-शून्यः, अथ च समितः परिमाणसहितः, यद्वा-अमितः मितं मानं तेन रहितः, अथ च समितः मानसहितः, अहितः हितरहितः सहितः हितसहित इति ।

एवञ्चास्य पदाभङ्गत्वमेव पदभङ्गे तु—

"तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरानशाकृद्विभो ! मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥"

इत्युदाहरणान्तरमुक्तं केनचित्, तदापातरमणीयम् उक्तदिशाऽत्रापि पदभङ्गस्य स्फुटमुपलम्भात् ।

(४५) अत्र हि प्रकरणादिना प्रथमार्थेऽभिधायाः नियमनेनाप्राकृतत्वात् द्वितीया-र्थस्य विरोधो व्यङ्ग्य एवेत्यलङ्कारध्वनित्वमिति दर्शयति—अत्रेति । विरोधाभासस्य वाच्यत्वे पदयोः समानविभक्तिकत्वमपि शब्दसत्त्वादिकञ्चापेक्षितं तदभावादेवात्र व्यङ्ग्यत्वमित्याशयेनाह—अपिशब्दाभावादिति । एतच्चोपलक्षणम्, समानविभक्तिकत्वा-

(४६) व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्य्यते ॥

(४७) वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ॥ ७ ॥
कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य वेति षट् ।
षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ॥ ८ ॥

भावाच्चेत्यपि बोध्यम्, तथा चादीनामन्येषामपि विरोधाभिधायिशब्दानामभावेऽपि विरोधाभासस्य व्यङ्ग्यत्वं ज्ञातव्यम् ।

अत्र प्रथमार्थे पर्यवसितार्थस्य विरोधाभावेन व्यङ्ग्यस्य विरोधस्यार्थमूलकत्वाभावात् शब्दश्रवणानन्तरमेव च विरोधप्रतीतेः केवलशब्दशक्तिमूलक एवायमलङ्कारध्वनिरित्यभिप्रायः ।

वाच्यविरोधालङ्कारादस्य भेदस्तु यत्र विरोधपदार्थानां समन्वये शब्दश्रवणादेव विरोधः प्रतिभासते तत्र वाच्ये विरोधः, यथा—"अजस्य गृह्णतो जन्म" इत्यादौ । यत्र तु शब्दश्रवणाऽविरुद्ध एव प्रकृतार्थः प्रतीयते पश्चात्तस्यैव शब्दस्य पुनरनुसन्धानेन विरोधस्तत्र ध्वनिरेवेति विभावनीयम् ।

अत्र प्रदीपकारोऽपि—"ननु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वमेव ? नेत्युच्यते तत्कियती सीमा, अपिशब्दादेर्विरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत्वम्, तदभावे व्यङ्ग्यत्वम्" इत्याह ।

(४६) ननु व्यङ्ग्यार्थं एवास्वाद्यः तस्य शोभको यः स एवालङ्कारः तथा च उपमादेर्व्यङ्ग्यत्वे परेण शोभ्यमान एव सो न शोभकः तत्कथमत्र व्यङ्ग्योपमादेरलङ्कारत्वमित्याशयेनाह—व्यङ्ग्यस्येति । "उपमादे" रिति शेषः । अलङ्कार्यत्वे वाच्यालङ्कारान्तरेणैव शोभ्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वम् अलङ्करणक्रियाकर्तृविषयत्वम् उपचर्य्यते उपचाराद्व्यवह्रियते, वाच्यतासामयिकमलङ्कारत्वमाश्रित्यैव व्यङ्ग्यतादशायामपि तथा व्यवहार इति । अत्रार्थे न्यायं सञ्चारयति—ब्राह्मणश्रमणेति । ब्राह्मणश्चासौ श्रमणो बौद्धसन्यासी यथा तस्याशास्त्रीयविधिना त्यक्तशिखासूत्रादेस्त्यक्तनित्यादिकर्मणश्च तदानीं ब्राह्मणत्वाभावेऽपि पूर्वकालिकब्राह्मणत्वमादाय ब्राह्मणत्वव्यवहारः, तथालङ्कार्यस्याऽपि व्यङ्ग्यतादशायामलङ्कारत्वाभावेऽपि वाच्यतादशायां विद्यमानमलङ्कारत्वमाश्रित्यालङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः ।

(४७) इत्थं शब्दशक्तिमूलं द्विविधं ध्वनिं प्रदर्श्य सम्प्रति अर्थशक्त्युद्भवं दर्शयितुं व्यङ्ग्यार्थस्य वस्त्वलङ्काररूपद्विविधस्य स्वतःसम्भवित्वादित्रैविध्येन षाड्विध्यं दर्शयति–वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति । वस्तु अलङ्कारभिन्नः पदार्थो वा अलङ्कृतिः अलङ्कारो वापि द्विधा द्विविधोऽर्थः "व्यञ्जक" इति शेषः । स्वतः सम्भवी स्वभावसिद्धः कवेः काव्यरचयितुः

"...............कविर्वाल्मीकिकाव्ययोः ।
सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति ॥" इति मेदिनी

प्रौढोक्त्या चमत्कारानुगुणकथनेन सिद्धो वा लोकेऽदृष्टोऽपि कविप्रतिभामात्रेण कल्पित इत्यर्थः (यथा कीर्त्यादेर्धावल्यादिः)

"अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि" ।

इति न्यायादिति भावः । तथा तन्निबद्धस्य कविकल्पितस्य वक्तुः प्रौढोक्तिसिद्धश्चेति

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्

षट् षट्प्रकारो भवति, उभयोस्त्रिभिर्गुणने षट्त्वमिति भावः ।

तैः षड्विधैः व्यज्यमानः व्यञ्जनया प्रतीतिविषयीक्रियमाणः वस्त्वलङ्काररूपकः वस्तुस्वरूप अलङ्कारस्वरूपश्च अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्योऽर्थः द्वादशभेदतां द्वादशप्रकारत्वं याति प्रतिपद्यते । स्वतः सम्भवि कविप्रौढोक्ति(क)तन्निबद्धवस्तुप्रौढोक्तिसिद्धाभिः वस्त्वलङ्काररूपाभिः षड्विधाभिः व्यञ्जनाभिर्व्यङ्ग्ययोर्वस्त्वलङ्कारयोः द्वादशविधत्वेन द्वादशप्रकारमर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यध्वनिकाव्यमिति बोध्यम् । तथा च—

(१) स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुध्वनिः ।
(२) स्वतः सम्भविना वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ।
(३) स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
(४) स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ।
(५) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनिः ।
(६) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ।
(७) कविप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
(८) कविप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ।
(९) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनिः ।
(१०) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ।
(११) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
(१२) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ।

(क) अत्र केचित्—

द्वावेव भेदावुचितौ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धस्य कविप्रौढोक्तिसिद्धभेद एवान्तर्भावात्, अन्यथा तन्निबद्धनिबद्धादेः पृथक् सङ्कलनया अनवस्थाप्रसक्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । न च तन्निबद्धनिबद्धादेः कविनिबद्धत्वेनानुगमः, कवित्वेन प्रथमनिबद्धस्याऽपि अनुगमसम्भवात्, पार्थक्येन गणनायां विनिगमनाविरहादित्याहुः ।

वस्तुतस्तु—वृद्धोक्तिविषयमपेक्ष्य शिशुकोक्तिरिव कव्युक्तिविषयात् कविनिबद्धोक्तिविषयोऽधिकतररागप्रगटकत्वेन चमत्काराधिक्योदयस्य सकलसहृदयानुभवसिद्धत्वात् कवितन्निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धभेदद्वयं समुचितम् । तन्निबद्धनिबद्धादेस्तु प्रणिधानप्रतीतिकतया चमत्कारस्य स्थगनान्नानवस्थादोषप्रसक्तिरापद्यत इति ।

एवञ्चेदमुक्तम्भवति—

"नहि कविना परदारा एष्टव्या नापि चोपदेष्टव्याः कर्त्तव्यतयाऽन्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ।
किन्तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति आराधयितुं विदुषस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥"

इति काव्यालङ्कारे रुद्रटोक्तदिशा वाल्मीकिप्रभृतीनामपि कवित्वेन तन्निबद्धानां यथा तत्र तत्र रागाद्याविष्टत्वं तथा न खलु कुत्रापि कवेः, किन्त्वौदासीन्यमेवेति कविप्रौढोक्तेः कविनिबद्धप्रौढोक्तावस्यैवाधिकचमत्कारित्वमित्यतस्तन्निरूपणमितोऽधिकं सहृदया एव प्रमाणम् । स्फुटीकरिष्यति च स्वयमेव मूलकारोऽपि "न खलु" इत्यादिना ।

(४८) स्वतः सम्भवी औचित्याद् बहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या सिद्धः, न त्वौचित्येन ।

तत्र क्रमेण यथा—

(४९) दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्राः तनुमालिखन्तु जरठच्छेदानलग्रन्थयः ॥

(५०) अत्र स्वतः सम्भविना वस्तुना तत्प्रतिपादिकाया भावि परपुरुषोपभो-

---

(४८) मूलस्थस्वतःसम्भवि—प्रौढोक्तिसिद्धपदयोः क्रमात्तात्पर्यं प्रदर्शयति—स्वतः सम्भवीति । औचित्याद् याथार्थ्याद् बहिरपि तादृशशब्दातिरिक्तप्रमाणेनापि अपिना अन्तरपि सम्भाव्यमानः प्रतीयमानः "अर्थः" इति शेषः । तथा च वाच्यतया स्फुटभावेन च प्रकाशितो योऽर्थः सर्वैः प्रतीयमानत्वेन ज्ञायते सः स्वतः सम्भवीत्यर्थः । प्रौढोक्त्या कवेः चमत्कारानुगुणकथनेनैव :वर्णनमात्रेणेति यावत्, सिद्धो निष्पन्नवत्प्रतीयमानः नत्वौचित्येन वास्तविकत्वेन ।

(४९) १ स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुध्वनिं दर्शयति—दृष्टिं हे इति । नदीजलानयनवर्त्मनि वने कृतसङ्केतायाः परपुरुषेण सह रमणाय तज्जलानयनच्छलेन अभिसरणमभिलषन्त्याः कस्याश्चित् कुलटायाः गृहसमीपस्थायिनीं काञ्चित् स्त्रियं प्रति भाविनखक्षतसंवरणोक्तिरियम् । हे प्रतिवेशिनि ! सन्निहितगृहवासिनि ! क्षणं मत्प्रत्यावर्त्तनसमयं यावत्, इहापि स्वगृह इव अस्मद्गृहेऽपीत्यर्थः,

"गृहं गेहोदवसितं वेश्मसद्मनिकेतनम्" इत्यमरः ।

दृष्टिं दास्यसि यथा विड़ालादयः प्रविश्योपद्रवं न कुर्युरित्यर्थः । ननु त्वं क्व व्रजसीत्यत आह—अस्येति । अस्य मदीयस्य शिशोः पिता कुलटात्वात् स्वपतित्वेनानुक्तिः, प्रायेण बाहुल्येन

"प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः" इति मेदिनी ।

विरसाः स्वादरहिता अपेया इति यावत् कौपीः कूपभवा अपः सलिलानि न पास्यति ।

"आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्" इत्यमरः ।

"कौपीरप" इत्युक्त्या मम व्याख्यादिना अशक्तिदिने पास्यतीति व्यञ्जितम् । इतः कारणात् एकाकिन्यपि अहं सत्वरं तमालाकुलं तमालैः स्वनामप्रसिद्धैः श्यामरूपैर्वृक्षविशेषैराकुलमितस्ततो व्याप्तमिति तं तथोक्तम्,

"कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि" इत्यमरः ।

स्रोतः स्वतोजलनिःस्सरणस्थानम्, "स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः" इत्यमरः, यामि गच्छामि । तत्र हि नीरन्ध्राःनिरवकाशा अत्यन्तघना इत्यर्थः, जरठः कठिनः छेदोऽग्रभागो येषां ते तादृशा नलग्रन्थयः नलाख्यतृणपवदेशाः तनुं मम शरीरम् आलिखन्तु खण्डयन्तु । लेखनसम्भावनासत्त्वेऽप्यगत्या का गतिरित्यतो यामीति भावः । शार्दूलविक्रीडितंच्छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१९८ पृ०)

(५०) अत्र व्यङ्ग्यार्थं स्पष्टयति—अत्रेति । अनेन वाक्यार्थेन स्वतः सम्भविना

गजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते ।

(५१) दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥

(५२) अत्र स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

(५३) आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।
बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥

(५४) अत्रोपमालङ्कारेण स्वतः सम्भविना व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव

लोकप्रसिद्धेन, भर्त्तुः प्रियया कथमपि कदापि वैमनस्यावहं कार्यं न विधेयं सततं तथा तथा विधातव्यं यथा भर्त्ता प्रसीदेदिति तनूलिखनक्लेशं बोधयन्त्यपि तत्र यत इति लोकव्यवहारदृष्टेनेत्याशयः ।

वस्तुना तद्रूपेण व्यञ्जकेनार्थेनेत्यर्थः । अस्यार्थस्यालङ्कारभिन्नत्वात् वस्तुत्वमवगन्तव्यम् । एतत्प्रतिपादिकायाः एतत्पद्यरूपवाक्यार्थसमर्थयित्र्याः "कुलटाया" भावि भविष्यद् यत् परपुरुषस्य य उपभोगः सम्भोगस्तज्जं नखक्षतादि तस्य गोपनरूपम् परपुरुषविधीयमानोपभोगस्तदुत्पत्स्यमाननखक्षतादि केनाऽपि माऽवगम्यतामित्यात्मकमित्याशयः । व्यज्यते प्रतीयते ।

(५१) २ स्वतः सम्भविना वस्तुना अलङ्कारध्वनिं दर्शयति–दिशीति । चतुर्थसर्गे रघुवंशे रघोर्दिग्विजयवर्णनेयम् । दक्षिणस्यां याम्यां दिशि रवेः सूर्यस्यापि तेजो मन्दायते मृदूभवति याम्यायने हि सूर्यस्य शैत्यप्रवृत्तिस्वभावादिति भावः । परन्तु तस्यामेव दिशि एवकारोऽप्यर्थे, पाण्ड्याः पाण्ड्यदेशीयाः राजानः "पाण्डयोर्ड्यण् वक्तव्यः" इति ड्यण्, रघोः प्रतापं न विषेहिरे क्षन्तुं समर्था न बभूवुः सूर्यजेतॄणामपि जेता रघुरित्यभिप्रायः ।

(५२) व्यङ्ग्यं दर्शयति—अत्रेति । वाक्यार्थेनेत्यर्थः । स्वतः सम्भविना याम्यायने सम्भवपरेण, वस्तुना रवितेजसो मृदुत्वरूपेण व्यञ्जकेनार्थेनेत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कार इति ।

"आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताऽथवा ।"
व्यतिरेकः-

इति वक्ष्यमाणस्वरूपोऽर्थालङ्कारविशेषो व्यतिरेकः प्रकृते च उपमानात् रवितेजस उपमेयस्य रघुप्रतापस्याधिक्यं व्यतिरेकः स च व्यङ्ग्य एव असहनेनैव तत्प्राप्तेः ।

(५३) ३ स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण वस्तुध्वनिं दर्शयति—आपतन्तममुमिति । माघकाव्ये एकोनविंशतिसर्गे युद्धवर्णनेयम् । ऊरीकृतपराक्रम अङ्गीकृतविक्रमः कृतयुद्धप्रतिज्ञ इति यावत् बलो बलदेवः केशरी सिंहः

"सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः हर्यक्षः केशरी हरिः" इत्यमरः ।

मातङ्गं गजमिव दूरात् आपतन्तं स्वाभिमुखमायान्तम् अमुं वेणुदारिसंज्ञकं वाणासुरतनयम् अवलोकयामास पश्यतिस्म विपुलविक्रमत्वेन बलस्य केशरितुल्यत्वं मदान्धत्वेन वेणुदारिणः मातङ्गतुल्यत्वं सर्वजनवेद्यमेव । अनुष्टुप् छन्दः ।

(५४) व्यङ्ग्यमुपपादयति—अत्रेति । स्वतः सम्भविना इवपदस्य योग्यत्वात् सम्भ-

वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते।

(५५) गाढकान्तदशनक्षतव्यथा संकटादरिवधूजनस्य यः।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निदर्शन्युधि रुषा निजाधरम्॥

(५६) अत्र स्वतः सम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निदंष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

(५७) 'सज्जेहि सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खमुहे।

वपरेण व्यञ्जकार्थेन व्यङ्ग्यबोधकेनार्थेन तद्द्वारेति यावत्।

(९५) ४ स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिमुदाहरति—गाढकान्तेति। कस्यापि राज्ञः प्रभावोत्कर्षवर्णनमिदम्। यो राजा युधि सङ्ग्रामे रुषा क्रोधेन निजस्य स्वस्य अधरमोष्ठम्,

"ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ रदनवाससी" इत्यमरः।

निदर्शन् दन्तैः खण्डयन् सन् अरीणां शत्रूणां बधूजनस्य स्त्री समाजस्य

"जनः समाजे लोके च लोकभेदे च पामरे" इति कोषः।

ओष्ठरूपाणि विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि खण्डानि गाढस्य सोढुमसमर्थस्य कान्तदशनक्षतस्य भर्त्तृदन्तव्रणस्य व्यथा पीड़ा तद्रूपः सङ्कटो विपत्तिस्तस्मात्, यद्वा—गाढ़ा तीव्रा या कान्तदशनक्षतव्यथा वल्लभदन्तव्रणार्त्तिः सैव सङ्कटोऽसह्योपद्रवः तस्मात् तथोक्तात्, अमोचयत् मोचितवान्। क्रोधाच्छत्रूणां वधेन रतिक्रीड़ा विरहात् पुनस्तद्दंशनाभाव इति भावः। रथोद्धताच्छन्दस्तल्लक्षणञ्चोक्तं प्राक्।

(९६) व्यङ्ग्यं दर्शयति—अत्रेति। अधरदंशकत्वाधरदंशमोचकत्वयोः वस्तुगत्या अविरोधेऽपि आपाततो विरोधस्याभासमानत्वात् विरोधाभासालङ्कारः। तथाहि—यो निजाधरं दशति स कथं परेषामधरान् मोचयतीति विरोधः, ओष्ठत्वेन सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् आश्रयभेदात्तु विरोधाभास एव। एवञ्च विरोधालङ्कारेणेत्यस्य विरोधाभासालङ्कारणेत्यर्थः। समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्य इति। ओष्ठदशनेन ओष्ठव्यथामोचनं विरुद्धम्, विरुद्धञ्च ओष्ठदशनव्यथामोचनक्रिययोः कार्यकारणयोरपि समकालिकत्वम्, तेन च स्वाधरदशनशत्रुव्यापादनयोरेककालिकत्वरूपधर्मसम्बन्धात् समुच्चयालङ्कारः। निदर्शन्निति वर्त्तमाननिर्देशात्तत्समयमोचनेन तद्धेतुशत्रुव्यापादनस्यापि तत्समयत्वलाभः। यद्यपि—शत्रुव्यापादनाधरदंशनयोः कार्यकारणयोः समकालत्वं तु बाधितं तथाप्याहार्यप्रतीतिविषय एव शीघ्रकारिताव्यञ्जनमिति बोध्यम्। अत्र समुच्चयार्थकचकाराद्यभावेन शत्रुव्यापादनक्रियया व्यङ्ग्यत्वेन समुच्चयस्य व्यङ्ग्यत्वम्। अपि चात्र निदर्शनरूपक्रूरपिशाचो ममाधरं बलिरूपं प्राप्यान्यानधरान् सुखिनः करोत्विति बुद्ध्यैव निजाधरं दष्टवानिति तस्य राज्ञो बुद्धिमपेक्ष्य उत्प्रेक्षा च ततश्च समुच्चयोत्प्रेक्षयोरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करालङ्कारो ज्ञेयः। केचित्तु—विरोधालङ्कारेण इत्यस्य वास्तविकविरोधमूलासङ्गत्यलङ्कारेणेत्यर्थः, स्वाधरनिदर्शनवैरिवधूजनोष्ठव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः वैयधिकरण्येन निर्देशाद्विरोधाभासस्य स्फुटत्वादिति वदन्ति, तच्चिन्त्यम्—मुख्यस्य विरोधाभासस्य निर्वाहत्वेन पूर्वं प्रतिपादितत्वात्।

(९७) अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धे व्यञ्जकेऽर्थे चतुर्षु भेदेषु मध्ये वस्तुना वस्तुध्वनि-

अहिणवसहआरमुहे णवपत्तले अणङ्गस्स सरे ॥'

(५८) अत्र वसन्तः शरकारः, कामो धन्वी, युवतयो लक्ष्यम्, पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति ।

(५९) 'रजनीषु विमलभानोःकरजालेन प्रकाशितं वीर ! ।
धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्तिसंततिः सततम् ॥'

मुदाहरति—सज्जे इति ।

"सज्जयति सुरभिमासो नचार्पयति युवतिजनलक्ष्यसहान् ।
अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलान् अनङ्गस्य शरान् ॥"

इति संस्कृतम् । प्रथमप्रवृत्तवसन्तवर्णनमिदम् । सुरभिमासश्चैत्रः वसन्तकाल इति यावत्, अभिनवानि नवमुकुलतानि सहकाराणि आम्रकुसुमानि मुखम् आदिर्येषां तादृशान् युवतिजनास्तरुणीसमुदाया एव लक्ष्यं शरव्यं तत्सहन्ते भेत्तुं शक्नुवन्तीति तांस्तथोक्तान् "तरुणी युवतिः समे" इत्यमरः, "लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्" इतिमेदिनी, नवानि नूतनानि पल्लवान्येव पत्राणि पक्षाणि तांल्लान्ति गृह्णन्तीति तांस्तादृशान् अनङ्गस्य कामदेवस्य शरान् बाणान् सज्जयति रचयति नच अर्पयति समर्पयति । शरसज्जनस्य वर्त्तमानत्वात् अनिष्पन्नत्वेन तन्निष्पत्यानन्तरमेव तादृशलक्ष्यहतेऽर्पयितुं प्रेरयिष्यतीति भावः । शतपदात् द्विवित्र युवत्यां स्वर्पयितुं प्रेरयतीति प्रतीयते । आर्याच्छन्दस्तल्लक्षणञ्चोक्तं प्राक् ।

(५८) व्यङ्ग्यं दर्शयति-अत्रेति । उक्तोदाहरणे वसन्तश्चैत्रवैशाखोपलक्षितऋतुविशेषः, शरकारः शरान् करोति रचयतीति शरकारः कर्मण्यण्, तद्वत् शरसज्जनकर्तृत्वात् । कामो मदनः धन्वी धनुर्धरः अनङ्गस्य शरानिति सम्बन्धनिर्देशात्, युवतयो लक्ष्यम्, तस्य स्फुटमुक्तत्वात् । पुष्पाणि सहकारादीनामिति शेषः, शरा बाणाः सहकारमुखान् अनङ्गस्य शरानिति तुल्यविभक्तिनिर्देशादिति चाशयः ।

अत्र वसन्तस्तावदचेतनः, कामः पुनरनङ्गः, युवतयश्चावीराः कुसुमानि च मृदुलानीति यथाक्रममेतेषां शरकारत्वादिकमलीकमेव सदेव स्पष्टयति—कविप्रौढोक्तिसिद्धमिति । कवेः प्रौढोक्त्या प्रतिभावलात् प्रतिपादनेनैव सिद्धं नतु वास्तवम्, प्रकाशीभवत् सिद्धवद्भासमानं मदनविजृम्भणरूपं युवजनानां मदनविशेषाविर्भावात्मकम् । न च सुरभिमासादौ शरकारादिरूपकालङ्कार एव प्रकाशी भवति इत्यतोऽलङ्कारस्यैव व्यञ्जकत्वमिति वाच्यम्, सुरभिमासादौ शरकाराद्यभेदाऽप्रकाशात् किन्तु सुरभिमासादौ शरसज्जनादेरेव प्रकाशाद् वस्तु व्यङ्ग्यमेव ।

(५९) ६ कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिं दर्शयति—रजनीष्विति । राज्ञः प्रशंसेयम् ।

हे वीर ! तव कीर्त्तिसन्ततिः यशः परम्परा विमलाः शुभ्राः भानवः किरणा यस्य तस्य शुभ्रांशोश्चन्द्रस्येत्यर्थः, "भानुर्ना किरणे सूर्ये" इति मेदिनी, करजालेन किरणसमूहेन रजनीषु रात्रिष्वेव प्रकाशितम् अखिलं समग्रं भुवनमण्डलं सततं रात्रिन्दिवं धवलयति शुभ्रकान्तिकं विधत्ते, । चन्द्रः केवलं रजनीषु प्रकाशयति तव कीर्त्तिसन्ततिस्तु अहर्निशमवेत्यर्थः । अखिलमित्यनेनाधिकदेशप्रकाशकत्वमवगन्तव्यम् ।

(६०) अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसंततेश्चन्द्रकरजालादधिककालप्रप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

(६१) 'दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः ॥'

(६२) अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

(६३) 'धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

---

(६०) व्यङ्ग्यमुपपादयति—अत्रेति । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन न तु वास्तविकेनेत्यर्थः, कीर्त्तिसन्ततेः प्रशंसामात्रपरत्वेन निखिलभुवनधवलीकरणत्वासम्भवादिति भावः । अधिककालप्रकाशकत्वेन तद्रूपेण "वस्तुना" इत्यध्याहृत्यान्वयः । उपमानभूताच्चन्द्रकरजालात् उपमेयभूतायाः कीर्तिसन्ततेः अधिककालं व्याप्य प्रकाशकत्वेनाधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः स च साक्षाद्वाचकपदाभावाद् व्यङ्ग्य इत्यभिप्रायः ।

(६१) ७ कविप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण वस्तुध्वनिमुदाहरति—दशाननेति। रघुवंशदशमसर्गे श्रीरामभद्रस्य जन्मवर्णनमिदम् । तत्क्षणं यस्मिन् क्षणे श्रीरामः पृथिव्यामवतीर्णस्तत्समये दशाननस्य रावणस्य किरीटेभ्यो दशसंख्यकमुकुटेभ्यो मणिव्याजेन मणिपतनच्छलेन (प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्) इति तृतीया, राक्षसश्रियः राक्षसानां रावणपालितानां दुष्टप्रकृतीनां क्रव्यादानां श्रीः सम्पत् तस्यास्तथोक्तायाः, ।

"श्रीर्वेशरचना शोभा भारती सरलद्रुमे ।
लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तिविधोपचरणेषु च ॥"

इति मेदिनी, अश्रुबिन्दव अश्रुकणिकाः पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः । अनुष्टप् छन्दः ।

(६२) अत्रेति । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन न तु यथार्थेनेत्यर्थः । सम्पन्मात्रस्वरूपाया राक्षसश्रियः अश्रुबिन्दूनामसम्भवादित्यभिप्रायः। अपह्नुत्यलङ्कारेणेति । प्रकृतानां मणीनां प्रतिषेधेनाप्रकृतानामश्रुबिन्दूनां स्थापनादपह्नुतिरलङ्कारः ।

(६३) ८ कविप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण अलङ्कारध्वनिमुदाहरति--धम्मिल्ल इति । कस्यचिद्राज्ञः प्रशंसेयम् । हे त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! तैलङ्गदेशभूत्रयतिलक ! एकोऽपि तव कीर्त्तिराशिः यशस्समूहः पुरन्दरपुरीवामभ्रुवाम् अमरावतीस्थाङ्गनानां ।

"वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे ।
वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियान्तथा ॥"

इति मेदिनी, विग्रहे शरीरे नानामण्डनताम् अनेकविधभूषणत्वं ययौ लब्धवान् । तथाहि तासां धम्मिल्ले संयते केशपाशे "धम्मिल्लः संयताः कचाः" इत्यमरः, नवमल्लिकानां स्वच्छ 'बेल्ली'ति पुष्पविशेषाणां समुदायः समूहो जातः तद्वत् द्योतनादिति भावः ।

"मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी मद्रमल्लिका ।
शतभीरुर्मदायन्ती भूपदीतृणशून्यकम् ॥"

इति वाचस्पतिः । हस्ते सिताम्भोरुहं पुण्डरीकं "पुण्डरीकं सिताम्भोजम्"इत्यमरः, कण्ठतटे ग्रीवा प्रदेशे हारो मुक्तामाला तथा पयोधरयुगे कुचद्वये च

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिर्यंयौ
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥'

(६४) अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते ।

(६५) 'शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ॥'

"युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु ।
युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च ॥

इति मेदिनी, घनः सान्द्रः

"घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः ।
ना मुस्ताब्दौघदार्ढ्येषु विस्तारे लोहमुद्गरे ॥
त्रिषु सान्द्रे दृढे च स्यात्"......इति मेदिनी ॥

श्रीखण्डलेपः श्वेतचन्दनप्रलेपः तत्स्वरूप इति भावः ।

शार्दूलविक्रीडितंच्छन्दस्तल्लक्षणञ्चोक्तं प्राक् (१९८ पृ०)

(६४) अत्रेति । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन न तु यथार्थेनेत्यर्थः । कीर्त्तिराशेरतिशयप्रशंसामात्ररूपतया नवमल्लिकादिसादृश्यस्य अयथार्थत्वेन तन्मूलकरूपकालङ्कारस्याप्ययथार्थत्वादिति भावः । रूपकालङ्कारेणेति । कीर्त्तिराशौ नवमल्लिकासमुदयत्वाद्यारोपादित्यभिप्रायः । विभावनालङ्कार इति ।

स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थानामुपकारकारणम् , कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यनियमात् । तदभावेऽपि स्वर्गस्थोपकारकरणरूपफलव्यक्तिरूपा विभावनालङ्कारः स च स्वर्गस्थित्यभाववाचकशब्दाभावाद् व्यङ्ग्यः । सिद्धान्तिनस्तु कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वाद सङ्गतिरलङ्कारोऽत्र व्यङ्ग्य इति वदन्ति ।

(६५) १—कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुध्वनिं दर्शयति—शिखरिणीति । चञ्चुपुटेन बिम्बफलदंशिनं शुकशावकं दृष्ट्वा कस्यचित् कविनिबद्धवक्तुः काञ्चित् सुन्दरीं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुमुखि ! असौ शुकशावकः क्व नु शिखरिणि कस्मिन् पर्वते कियच्चिरं कियद्दीर्घकालं यावत् किमभिधानं किं नामकं तपः अकरोत्, येन हेतुना तव अधरवत् पाटलं श्वेतरक्तं "श्वेतरक्तस्तु पाटलः" इत्यमरः, बिम्बफलं दशति अविच्छिन्नप्रबन्धतया आस्वादयति निरवशेषेणोपभोगे सति हि प्रबन्धविच्छेदो भवेत्तथा नेति भावः । अत्रौदरिकवन्नोपभोगः स हि रसास्वादवार्त्तानभिज्ञो निरवशेषमेव भोज्यद्रव्यं भुङ्क्ते किन्तु रसज्ञो रसास्वादनक्रियायाः तथाविधबिम्बफलप्राप्तिवदेव, रसज्ञताप्यस्य तपः प्रभावादेवेति बोध्यम् । तव अधरतुल्यवस्तुदंशनमपि तपः फलमिति श्लोकस्य भावार्थः । अत्र नामेत्यन्तेन हि नहि निर्विघ्नोत्तमसिद्धयोऽपि श्रीपर्वतादयः इमां तरुण्याधरपाटलिमलाभसुभगम्भावुकबिम्बफलदशनात्मिकां सिद्धिं विदध्युरिति ध्वन्यते । कियच्चिरमित्यनेन इदृश्याः सिद्धेः प्राप्तौ दिव्यकल्पसहस्रादिश्च परिमितः काल इति व्यज्यते । किमभिधानमित्यनेन च यथोक्तबिम्बफलदशनात्मकोत्तमफलजनकत्वेन पञ्चाग्निप्रभृत्यपि तपःश्रुतमिति प्रतीयते । पद्येऽस्मिन् तवेति भिन्नमेव पदं ग्राह्यम्, यतो हि अधर

(६६) अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

(६७) 'सुभगे ! कोटिसंख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।
वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥'

(६८) अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसंख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान्विमुच्यवियोगिनः श्रितेवेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते ।

(६९) 'मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।

पदार्थे त्वत्पदार्थसम्बोध्यमाननायिकासम्बन्धः प्राधान्येन विधेयतया जिज्ञापयिषितः । तादृशनायिकासम्बन्धितया व्यज्यमानस्याधरस्यास्वादनेनव शुकशावके धन्यधन्यतायाः सिद्धिः । समासे सति अधरपदार्थविशेषणतया विद्यमानस्य युष्मच्छब्दार्थस्य प्राधान्येन विधेयतया बोधो न स्यात् समासोपसर्जनीभूतत्वेन तादृशसामर्थ्यविरहात्, समस्तस्वीकारे हि विधेयाविमर्शदोषोद्धारस्य विधातुमशक्यत्वाच्च तवेत्यस्य दशनक्रियायामपि अन्वयाभिप्रायेण भिन्नमेव तवेति पदं स्वीकार्य्यम्, तथाहि यथा—"अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति" इत्यादिश्रुतौ गवाद्यन्विताऽरुण्यादेः साध्यतादिसम्बन्धेन क्रयणादावन्वयः, यथा वा "धनवान् सुखी" इत्यादिलौकिकवाक्ये मतुबाद्यर्थान्वितस्य धनादेः प्रयोज्यत्वादिसम्बन्धेन सुखादौ चान्वयः तथात्राधरान्वितस्य त्वत्सम्बन्धित्वस्य प्रयोज्यत्वसम्बन्धेन बिम्बफलकर्मकदंशनेऽप्यन्वयः, यतः शुकशावकोऽयं त्वदधरारुण्यलाभसुभगं भावुकं बिम्बफलं त्वत्सम्बन्धितया दशति त्वामेव प्रधानतयोद्दिश्य दशतीत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।

(६६) अत्रेति । अनेन पूर्वार्द्धार्थरूपेण । प्रौढोक्तिसिद्धेन न तु वास्तविकेनेत्यर्थः, शुकशावकस्य तपोविधानासम्भवादिति भावः । वस्तु अनलङ्कारम् । व्यज्यते प्रतीयते । यत्सादृश्येनोत्कृष्टं वस्तु पुण्यातिशयं विना न प्राप्यते तस्य सुतरामेव पुण्यातिशयप्राप्यत्वमित्याशयः ।

(६७) १०-कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिमुदाहरति—सुभगे इति । हे सुभगे ! वसन्ते समये मदनाशुगैः आशु शीघ्रं गच्छन्तीति आशुगाः आशूपपदाद्गमेर्डः, मदनस्य कामस्य आशुगाः बाणास्तैस्तथोक्तैः कोटिसंख्यत्वम् उपेत्य कामदेवप्रभावादेव प्राप्य, पञ्चता स्वस्य पञ्चसंख्योपयोगित्वं त्यक्ता किन्तु वियोगिनां विरहिणां सा पञ्चता मरणकालीनपञ्चभूतविश्लेषः मृत्युरिति यावत् "पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणेपि च योषिति" इति मेदिनी, आसीत् । अनुष्टुप् छन्दः ।

(६८) अत्रेति । सुभगे इति सम्बोधनात् कामुक एवात्र वक्ता न तु कविः तन्निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन न तु वास्तविकेनेत्यर्थः, मदनबाणेनाखिलविरहिमरणस्यासम्भवादिति भावः । निखिलवियोगिमरणं प्रति कोटिसंख्यत्वप्राप्ततेति हेतुः । उत्प्रेक्षा व्यज्यत इति । तद्वाचकेवकाराद्यभावाद् व्यञ्जना ।

(६९) ११-कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण । वस्तुध्वनिमुदाहरति—मल्लिकामुकुल इति । मानवतीं प्रति मानभङ्गाय पत्युरुक्तिरियम् । हे चण्डि ! अत्यन्तकोपने !

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥'

(७०) अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं मानिनि मानं न मुञ्चसीति वस्तु व्यज्यते ।

(७१) 'महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥'

(७२) अत्रामाअन्तीति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालंकारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्त्यलंकारो व्यज्यते ।

मल्लिकामुकुले नवमल्लिकापुष्पकोरके गुञ्जन् शब्दं कुर्वन् मधुव्रतो भ्रमरः पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयाणे युद्धयात्रायां शङ्खं विजयशङ्खम् आपूरयन्निव मल्लिकामुकुलस्य शङ्खाकारत्वात् भृङ्गगुञ्जनस्य शङ्खशब्दतुल्यत्वात् भाति शोभते । अनुष्टुप् छन्दः ।

(७०) अत्रेति । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन न तु यथार्थेनेत्यर्थः, पञ्चबाणस्य शङ्खासत्त्वेनैव तत्पूरणसम्भावनाया अप्यसम्भवादित्याशयः । यूनामुन्मादकः प्रोषितपीडातिशयजनकश्चायं कामस्य कालो वसन्तः प्राप्तः विद्यमान इत्यर्थः, मानिनीं प्रत्युक्त्यैव कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धमुदाहरणमिदम् अत एव "कथं मानं न मुञ्चसी"ति व्याख्या विहिता ।

(७१) १२–कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण अलङ्कारध्वनिं दर्शयति–महिलासहस्सेति ।

"महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! सा अमान्ती ।
अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनूकरोति" ॥

इति संस्कृतम् । हालककविकृतायां शालिवाहनसप्तशत्यां (गाथा सप्तशत्यां) चतुर्थशतके नायकस्य बहुनायिकाभावनादुःखेन कृशाया नायिकाया अवस्थां नायके कथयन्त्यास्तत्सख्या उक्तिरियम् ! हे सुभग ! सौभाग्ययुक्त ! सा अकृत्रिमस्नेहा नायिका महिला रमणी तासां सहस्रेण भरिते व्याप्ते तव हृदये अमान्ती स्थातुमवकाशमलभमाना अनुदिनं दिवसं व्याप्य प्रतिदिनं च अनन्यकर्म्मा त्यक्तान्यकार्या सती यद्वा न अन्यत् तनुतासंपादकातिरिक्तं कर्म कर्त्तव्यं यस्याः सा तथोक्ता तनु स्वतःकृशमपि अङ्गं शरीरं तनूकरोति तनयति कृशयति कथञ्चिदपि प्रवेशनाय कृशतरं करोतीत्यर्थः, अत एव सुभगेति सम्बोधनम् ।

अत्र सुभगेत्यनेन नायिकाया एवानुरागविषयस्त्वं न तु सा तवेति ध्वन्यते । एवं महिलासहस्रेत्यादिना त्वदनुरागविषया एव ता न तु त्वं तासामिति व्यज्यते । तनयतीति वर्त्तमाननिर्देशात् अद्यापि वृत्यभावं प्रतीयते । गाथाछन्दः ।

(७२) अत्रेति । कविनिबद्धवक्तृदूत्याः प्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन न तु पारमार्थिकेनेत्यर्थः सकलस्त्रीप्रियतमस्य तस्या अपि प्रियतमत्वेन स्थितिप्राप्तेरिति भावः । "अमान्ती"त्यत्र महिलासहस्रभरितत्वं हेतुः तनूकरणे चामान्तीत्वं हेतुरिति द्वाभ्यां हेत्वलङ्काराभ्यां "तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तते" इति विशेषोक्तिः। काव्यलिङ्गालङ्कारेणेत्यस्य हेत्वलङ्कारेणेत्यर्थः हेतुगर्भत्वादेवैतादृशोऽर्थः । अत्रैकवचनं जात्यभिप्रायेण । विशेषोक्त्यलङ्कार इति । स्वल्पावकाशे हृदये स्थानप्राप्तये अङ्गतनूकरणरूपकारणसत्त्वेऽपि

(७३) न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिणीति पृथक्प्रतिपादिता ।

(७४) एषु चालंकृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम् , न तु रूप्यादीनामित्यलंकृतेरेव मुख्यत्वम् ।(क)

(७५) एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे—

स्थानप्राप्तिरूपकार्याभावात् विशेषोक्त्यलङ्कार इत्यर्थः । स च साक्षात्प्रतिपादकाभावाद् व्यज्यत इत्यर्थः । दशमपरिच्छेदे—प्रतीयमानोत्प्रेक्षालङ्कारध्वनिरत्रेति वक्ष्यति मूलकारः स्वयमेव ।

(७३) ननु कविनिबद्धवक्तुः प्रौढोक्तिरपि कवेः प्रौढोक्तिरेव, कविनैव कञ्चिद्विषयं कल्पयित्वा तेन वक्त्रा तथा तथा पठितत्वात् , अतः कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वेनैव उभयसंग्रहसम्भवे कारिकायां किमर्थं कविनिबद्धवक्तृत्वेन पृथगुपादानमित्यत आह—न खल्विति । कविनिबद्धस्येव कविनिबद्धवक्तुरिव । रागादीत्यादिना उत्साहादिपरिग्रहः । प्रौढोक्त्या हि वक्तू रागाद्याविष्टचित्तत्वं प्रतीयते । तत्र कव्यपेक्षया कविनिबद्धस्य वक्तुरधिकरागाद्याविष्टचित्तत्वमिति तद् व्याञ्जकायाः प्रौढेक्तेरधिकचमत्कारित्वमिति पृथगुपादानमिति भावः ।

(७४) ननु रूपणमेव रूपकालङ्कारः, उत्प्रेक्षणमेवोत्प्रेक्षालङ्कारः, व्यतिरेचनमेव व्यतिरेकालङ्कारः, तथा च यत्र रूपकालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वं तत्र किं रूप्यमाणवस्तूदाहरणं स्यात् ? एवमुत्प्रेक्ष्यमाणव्यतिरिच्यमानवस्तुनोरपि, एवं हि वस्तूनां व्यञ्जकत्वमात्राभ्युपगमेनैवोपपत्तौ कथमलङ्काराणां व्यञ्जकत्वस्य पृथगुपादानमत आह—एषु चेति । किञ्चेति वार्थः ।

एषु प्रागुक्तद्वादशसु अर्थशक्त्युद्भवभेदेषु मध्ये इत्यर्थः अलंकृतिव्यञ्जनस्थले अलङ्कारव्यञ्जनस्थले । रूपणम्—"धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयः" इत्यादौ रूपकालङ्कारघटकं कीर्तिराशौ नवमल्लिकासमुदयत्वादीनामारोपविधानम् । उत्प्रेक्षणम्—"सुभगे कोटिसंख्यत्वम्" इत्यत्र उत्प्रेक्षालङ्कारघटकं पञ्चबाणे पञ्चत्वत्यागेन वियोगिपञ्चत्वसम्भावनाकरणम् , एवं "मल्लिकामुकुले चण्डि" इत्यादावप्यूह्यम् । व्यतिरेचनम्—उपमानादुपमेयस्य आधिक्येन न्यूनत्वेन वा पृथक्करणम् यथा "दिशि मन्दायते तेजः" इत्यादौ । आदिपदात् उपमालङ्कारादिघटकानां सदृशीकरणादीनाम् "आपतन्तममुं दूरात्" इत्यादौ ग्रहणम् । सहृदयसंवेद्यं तत्प्रतीतिमात्रसाक्षिकत्वादित्याशयः ॥ मात्रशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति—नत्विति । रूप्यादीनामित्यादिना उत्प्रेक्षणीयव्यतिरेचनीयादीनां ग्रहणम् । इति हेतोः अलङ्कृतेरलङ्कारस्यैव मुख्यत्वं प्रधानत्वम् अतो मुख्यानां पृथक्स्वीकारौचित्यादलङ्काराणामपि व्यञ्जकत्वस्य पार्थक्येनैवाभ्युपगम इति भावः ।

(७५) एवं द्विविधं शब्दशक्तिमूलं द्वादशविधमर्थशक्तिमूलं च संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं

(क) इतोऽग्रे एवं "वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम्" इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते । क्वापि च पुस्तके 'लक्ष्यार्थस्य यथा—निःशेषच्युतचन्दनम्—' इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा-'उअ णिच्चल णिप्पन्दा—' इति । अनयोः स्वतःसंभविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ । एवमन्येष्वेकादशसु भेदेषूदाहार्यम् ।' इत्यपि पाठः, उपलभ्यते ।

(७६) उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा—

(७७) 'हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको मदयन्द्विजाञ्जनितमीनकेतनः ।
अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥'

ध्वनिं प्रदर्श्येदानीमेकविधमुभयशक्तिमूलं तं प्रदर्शयति—एक इति । शब्दश्चार्थश्चेति शब्दार्थौ तद्रूपमुभयोः शक्त्या उत्थे उत्पन्ने व्यङ्ग्ये एकः ध्वनेर्भेदः स्यात् ।' वस्तुरूपयोः शब्दार्थयोरुभयोरेवात्र व्यञ्जकत्वात् वस्तुभिन्नतया पूर्वप्रदर्शितस्य केवलालङ्कारस्यैवावशिष्टत्वेन व्यङ्ग्यत्वात् तस्य च सामान्येनैकविधत्वात् शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिरलङ्काररूप एक एवेति ध्येयम् । यद्यपि शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य अर्थशक्तिमूलेऽपि शब्दस्य व्यञ्जकत्वमस्तीति उभयशक्तिमूलत्वं सर्वत्रैवास्ति तथापि तत्र गुणप्रधानभावेनेति न काप्यनुपपत्तिः, अत्र तु द्वयोरेव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम्—तथाहि परिवृत्त्यसहिष्णूनां शब्दानां प्राचुर्ये तत्प्रयुक्तात्प्राधान्यात् विद्यमानाया अप्यर्थशक्तेरप्राधान्याच्च व्यङ्ग्यस्य शब्दशक्तिमूलकत्वेनैव व्यवहारः, परिवृत्तिसहिष्णूनां तु प्राचुर्येऽर्थशक्तेरेव प्राधान्यात् विद्यमानाया अपि शब्दशक्तेः प्रधानानुगुणार्थतया मल्लग्रामादिवत् प्रधानेनैव व्यवहारः, यत्र तु परिवृत्तिसहमानानामसहमानानां च नैकजातीयप्राचुर्यम्, किन्तु साम्यमेव तत्रोभयोरेव प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपस्थापकपदानामविशेषे शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वं ज्ञेयम् । न चायमन्यतरशक्तिमूलकतयैव व्यपदिश्यतामिति वाच्यम्, तत्र प्रमाणाभावात्

(७६) विवृणोति—उभयशक्त्युद्भव इति । उभयशक्तिः शब्दार्थोभयशक्तिः सैव उद्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य तस्मिंस्तथोक्ते । ध्वनेः शब्दार्थशक्तिमूलस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति शेषः । भेदः प्रभेदः ।

(७७) उभयशक्तिमूलं ध्वनिमुदाहरति—हिममुक्तेति । माघकाव्यस्य त्रयोदशसर्गे श्रीकृष्णस्येन्द्रप्रस्थोपस्थितौ स्थितिवर्णनमिदम् । हिमेन प्रालेयावरणेन मुक्तः निर्मल इत्यर्थः यश्चन्द्रः स इव रुचिरो मनोज्ञः, वसन्तपक्षे—हिमात् शीतकालात् मुक्तेन त्यक्तेन चन्द्रेण रुचिरो दीप्यमानः । पद्मा लक्ष्मीः तया सहितः सपद्मकः, पक्षे—विकसितपद्मपुष्पयुक्तः । द्वाभ्यां संस्काराभ्यां जाता द्विजाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तान्, पक्षे—कोकिलादीन् पक्षिणश्च "दन्ता विप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः, मदयन् विनयसम्भाषणादिना हर्षयन्, पक्षे—स्वभावेनैव विक्षेपादिकं कुर्वंश्च । जनित उत्पादितः मीनकेतनः प्रद्युम्नाख्यपुत्रश्च येन तादृशः, पक्षे—जनितसुरताभिलाषः । प्रसादिता असुरवधादिना प्रसन्नचित्तीकृताः सुरा देवा येन तादृशः, पक्षे—प्रसादिता विमलीकृता सुरा मद्यं येन सः । स माधवः श्रीकृष्णः वसन्तश्च प्रमदाजनस्य नगररमणीगणस्य चिराय महोत्सवः दर्शनप्रदानेनैव महानानन्दोत्पादकः अभवत् । माधवपदस्य शक्त्या वसन्तप्रत्यायने शब्दशक्तिः, प्रमदाजनस्येत्यत्र च श्लिष्टशब्दाभावात् अर्थशक्तिरित्युभयशक्तिमूलो ध्वनिः । अत्रोभयशक्तिव्यङ्ग्यस्य वसन्तस्योपमा उभयशक्तिव्यङ्ग्या तथाहि—प्रमदाजनस्य महोत्सवजनने वसन्तस्यैव सामर्थ्यम् "यदर्थे यस्य प्रसिद्धिस्तत्रैव तदर्थस्य सामर्थ्यमिति नियमेनार्थप्रतिसंधानसहकृतेन माधवपदेन वसन्त एव ध्वन्यते न त्वर्थान्तरम्, तत्र

(७८) अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः।

(७९) एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः।

(८०) तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ६ ॥

(८१) अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः। विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो ध्वनिः।

(८२) एषु च—

(८३) वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः

तस्य सामर्थ्यविरहात्। नचात्र शब्दार्थोभयश्लेषसत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्योपमेति वाच्यम्, तथा सति "दुर्गालङ्घितविग्रह" इत्यत्राप्युभयश्लेषसत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वमापद्येत गृहीतगरिमेत्यर्थश्लेषस्यापि तत्र विद्यमानत्वात्।

(७८) व्यङ्ग्यमुपपादयति—अत्रेति। उपमालङ्कारो व्यङ्ग्य इति। "दुर्गालङ्घितविग्रहः" इत्यादाविव वसन्तस्याऽप्राकरणिकत्वेन तत्प्रत्यायनस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् वसन्त इव कृष्ण इत्युपमालङ्कारश्चन्द्रपद्मादिशब्दानां परिवृत्त्यसहिष्णुतया हि मुक्तादिकानां तत्सहिष्णुतया द्वयोरपि प्राधान्येन व्यञ्जकत्वादुभयशक्तिमूलकः स च वाचकपदाभावाद् व्यङ्ग्य एव।

(७९) ननूक्तभेदेषु व्यङ्ग्यस्यैव भेदो दर्शितः तच्चासङ्गतम् "काव्यभेदमाह" इति पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् अप्रासङ्गिकप्रलापदोषश्चाप्यायातीत्याशयेनाह—एवं चेति। एवञ्च प्रदर्शितानां व्यङ्ग्यप्रकाराणां सम्भवे च। काव्यानां भेद इति। वाच्यभेदाद्यथा वाचकभेदस्तद्वदिति भावः।

(८०) नन्वेवं कियन्तः काव्यभेदाः सञ्जाता इत्याकाङ्क्षायामाह—तदिति। तस्मादुक्तक्रमादित्यर्थः। ध्वनिरगुणीभूतो व्यङ्ग्य अष्टादशधा अष्टादशप्रकारः प्रकारे धा प्रत्ययः। यावन्तो व्यङ्ग्यार्थास्तावन्ति पुनः काव्यान्यपीति सिद्धान्ताद् ध्वनेरष्टादशप्रकारत्वे काव्यस्यापि स्यादेवाष्टादशप्रकारत्वमिति निर्गलितोऽर्थः।

(८१) अष्टादशत्वमेवोपपादयति—अविवक्षितेति। शब्दार्थोभयेति। शब्दशक्तिमूलतया, अर्थशक्तिमूलतया, तदुभयशक्तिमूलतया चेत्यर्थः। पञ्चदशेति वस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युत्थौ द्वौ, अर्थशक्त्युत्थश्च द्वादशविधः, उभयशक्त्युत्थे एक इति पञ्चदशभेदाः, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिभेदत्रयेण साकमष्टादशेति। स्पष्टतया त्वित्थं ज्ञातव्यम्-

लक्षणामूलोऽविवक्षितवाच्यो ध्वनिर्द्विविधः— { अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः(१) / अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः(२) }

अभिधामूलो विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिः षोडशविधः—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः(१)

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः— { शब्दशक्तिमूलो द्विविधः-(२) / अर्थशक्तिमूलो द्वादशविधः-(१२) / उभयशक्तिमूल एकविधः-(१) }

(८२) एषु चेति। उक्तेषु अष्टादशविधेषु ध्वनिषु मध्य इत्यर्थः।

(८३) एवं ध्वनेरष्टादशभेदान् प्रदर्श्य तेषां मध्ये उभयशक्तिमूलातिरिक्तानां सम-

(८४) तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—

(८५) 'धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य संमुखे सुमुखी ॥'

दशभेदानां पदवाक्यगतत्वेन द्वैविध्यं वक्तुमुभयशक्तिमूलस्य वाक्यमात्रगतत्वेनैकविधत्वमेवेत्यत आह—वाक्य इति । शब्दार्थशक्त्युत्थः शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिः वाक्ये केवलवाक्य एव सम्भवति तस्योपमालङ्कारमात्ररूपत्वेन पर्य्यवसितवाक्यार्थसापेक्षत्वादित्यभिप्रायः । वाक्यञ्चात्र पदसमुदायः, तेन नानार्थपदघटितसमासगतत्वेऽपि न क्षतिः । वाक्य एवेत्यर्थकरणेन चासमस्तैकपदव्युदासः, एकपदेऽस्यासम्भवात् । एकस्यैव पदस्य परिवृत्तिसहत्वतदसहत्वयोर्वक्तुमशक्यत्वात् । ननूभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एवेति नायं नियमः शिशुपालवधे षोडशसर्गे तद्दूतोक्तौ (शिशुपालदूतस्य श्रीकृष्णं प्रति वचने) प्रबन्धेऽपि दर्शनात् । तथाहि "दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ" इत्यारभ्य "उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमथेतरच्च ते" इत्यन्तेन प्रबन्धेन सन्धेर्वाच्यतया विग्रहस्य च व्यञ्जनया प्रतिपादनादुभयशक्तिमूलत्वसम्भव इति । नच प्रबन्धस्य पदसमुदायरूपवाक्यत्वाक्षतिरिति वाच्यम्, क्रियाकारकभावापन्नस्यैव पदसमुदायस्य वाक्यशब्देन विवक्षितत्वात् । "तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा (क) कारकान्विता" इत्यमरोक्तेरितिचेन्मैवम्, तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनित्वाभावात् वाच्यार्थेन तुल्यप्राधान्यात् । वक्ष्यमाणे "ब्राह्मणातिक्रमत्यागः" इत्युदाहरणे "क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयः क्षणेन करिष्यति" इति व्यङ्ग्यमिव भूत्युपदेशो मित्रत्वाभिधानरूपश्च सामोपायात्मकवाच्यमपि प्रधानमेव "दुर्मनायते" इति गम्भीरोक्त्या वाच्यस्यापि चमत्कारित्वात् । एवं च व्यङ्ग्यं यथा वाच्यतुल्यचमत्कारं तथात्रापीति विभावनीयम् ।

मूले—तदन्य इति । तदन्ये उभयशक्त्युत्थादन्ये अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादयः सप्तदश भेदाः पदवाक्ययोः क्वचित्पदे क्वचिद्वाक्ये च सम्भवन्ति नियामकाभावादित्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम्—यत्रैकस्यैव पदस्य प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपस्थितावानुगुण्यम् अन्येषां तु सहकारिमात्रं तत्रैव पदगतत्वम् । नानापदानां तथारूपत्वे तु वाक्यगतत्वमिति । यदाहुः—"यत्रैकस्य पदस्य शक्तेः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमात्रं तत्र पदाश्रयता यत्र तु नानापदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्यता तत्र वाक्याश्रयतेति भावः" इति ।

(८४) तत्रेति । तत्र पदगतवाक्यगतसप्तदशभेदेषु अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्भेदयोर्मध्ये । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः आद्य इत्यर्थः । ध्वनिपदं व्यङ्ग्यपरम् । पदगतः पदमात्रव्यङ्ग्यः ।

(८५) धन्य इति । काञ्चित् परमसुन्दरीं कुमारिकामवलोक्य कस्यचित् सस्पृहोक्तिरियम् । स एव तरुणो युवा धन्यः पुण्यकर्मा, तस्यैव च तरुणस्य नयने लोचने नयने

(क) वाशब्दश्चात्र चेदर्थे । कारकान्विता क्रिया चेद् बोध्या इति शेषः । तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः सुप् च तिङन्तं च सुप्तिङन्ते सुब्विशिष्टं तिङन्तं सुप्तिङन्तम् तेषामेकशब्दः, तेन कारकान्वितक्रियाबोधकसुबन्तचयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभः । तत्र सुबन्तचयो "देवदत्तेन शयितव्यम्" "इत्यादि । द्वितीयं पचति भवति इत्यादि । तृतीयं चैत्रः पच ति" इत्यादि । स्पष्टम् "स्वामीद्वितीयायाः" इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे ।

(८६) अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

वाक्यगतो यथा—

(८७) 'त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥'

(८८) अत्र प्रतिपाद्यस्य संमुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे त्वामिति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति ।

(८९) एवं वच्मीत्यनेनैव कर्तरि लब्धेऽस्मीति पुनर्वचनम् ।

(९०) तथा विदुषां समवाय इत्यनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनर्वच्मीति वचनमुपदिशामीति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति ।

सार्थके लोचने, इयं युवजनानां मोहनविद्या विद्येव युवजनमोहिनीत्यर्थः सुमुखी कुमारिका यस्य सम्मुखे भविता स्थास्यति । यद्यपि "कदली कदली" इत्यादौ पदगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिरुदाहृत एव तथाप्युदाहरणान्तरप्रदर्शनमेतद् दृढस्थितये । अनुष्टुप्छन्दः ।

(८६) अस्य ध्वनेर्लक्षणामूलकत्वेन लक्ष्यमर्थं दर्शयति—अत्रेत्यादिना । अत्र द्वितीयनयनशब्द अनुपयुक्तत्वादविवक्षितवाच्यः सन् भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनत्वं लक्षयति तेन नायकस्योचितत्वव्यवहारित्वादिकं व्यङ्ग्यमुपादानलक्षणायाः फलमिति भावः । अत्र लक्षणायां सामान्यविशेषभावः सम्बन्धो ज्ञेयः । अत्र हि वाक्यार्थानां प्रत्येकविश्रान्तित्वेन नैकवाक्यता । तेन तद्वाक्यगतनयनैकपदस्यैव व्यञ्जकता न तु वाक्यस्येति पदगतो ध्वनिरयम् । "त्वामस्मि वच्मि" इत्यत्र तु व्यङ्ग्यार्थोपस्थितिः एकवाक्यस्थैः सर्वैरेव पदैरिति वाक्यगतत्वमिति भेदः ।

(८७) त्वामस्मीति । विद्वत्सभागच्छन्तं प्रति कस्यचिदाप्तस्योक्तिरियम् । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । "यत्" इत्यध्याहार्यम् । यतोऽत्रविदुषाम् असाधारणज्ञानवतां समवायः एकवाक्यतापन्नः समुदायस्तिष्ठति तत् तस्मादात्मीयां आत्मनो हितां मतिम् आस्थाय आश्रित्य अत्र स्थितिं सावधानस्थिति विधेहि कुरु इति त्वाम् उपदेशाहमहमाप्तः वच्मि उपदिशामीत्यर्थः । यदहं वच्मि तदवश्यं विधेहि अन्यथा तव महानन्र्थो भविष्यतीति भावः ।

(८८) लक्ष्यार्थं व्यङ्ग्यार्थं च दर्शयति—अत्रेत्यादिना । प्रतिपाद्यस्य बोद्धव्यस्य उपदेशार्हस्येति यावत्, सम्मुखीनत्वादेव प्रतिपादयितुः सम्मुखे सत्त्वादेव प्रतिपाद्यत्वे बोद्धव्यत्वे । पुनर्वचनमिति लक्षयतीत्यस्य कर्तृपदम् । पुनः पुनर्वचनमिति हितकारिमदर्थं लक्षयतीति शेषः ।

(८९) एवमिति । वच्मीत्यत्रोत्तमपुरुषस्य "अस्मद्युत्तम" इत्यनेन कर्त्तरि विधानात्तेनैव कर्त्तृत्वे लब्धे अस्मीत्यहमर्थकाव्ययस्य वैयर्थ्यापत्त्या मुख्यार्थबाधेन अहमेवेत्यर्थं लक्षणा । तेनात्यन्तहितसाधकत्वं व्यङ्ग्यम् । सर्वत्र मुख्यार्थस्याभेदः सम्बन्धः ।

(९०) वच्मीत्यस्य च निरर्थकत्वापत्त्या मुख्यार्थबाधेन व्यञ्जकं लक्ष्यार्थं प्रकटयितुमाह—तथेति । वक्तुः अस्य श्लोकस्य प्रतिपादयितुः । प्रतिपादने बोद्धव्यस्य बोधनीयार्थज्ञापने ।

(९१) एतानि च स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति ।

(९२) एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेव कर्तव्यमित्यभिप्रायः ।

(९३) तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

(९४) अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा—'निःश्वासान्ध–' इत्यादि (३३० पृ.) । वाक्यगतो यथा–'उपकृतं बहु तत्र–' इत्यादि ।

(९५) अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् ।

पदगतत्वं यथा—

(९६) 'लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥'

---

(९१) अधुना व्यङ्ग्यार्थं स्पष्टीकर्तुमाह—एतानीति । एतानि स्वामित्यादित्रीणि पदानि, लक्षणाप्रतिपादकानि सन्ति तेषां स्वातिशयं त्वत्पदार्थस्य वादजल्पादिक्षमत्वम् । मत्पदार्थस्यात्यन्तहितसाधनत्वम् । वच्मीत्यत्र च वचनस्यालङ्घनीयत्वम् इत्येतानर्थान् व्यञ्जयन्ति व्यञ्जनया बोधयन्ति । स्वातिशयपदार्थस्तु स्वापेक्षयाऽधिकार्थ एव ज्ञेयः । एवं विद्वत्प्रत्क्षेऽपि "विदुषाम्" इति आत्ममतेः सार्वकालिकत्वेऽपि "आत्मीयाम्" इति च यथाक्रमं सर्वशास्त्रविशारदरूपेण प्रमाणपरतन्त्रपरतया च परिणतम् । तेन च अन्यथाचरणे उपहसनीयत्वं व्यङ्ग्यम् ।

(९२) प्रत्येकपदव्यङ्ग्यत्वं प्रदर्श्य वाक्यव्यङ्ग्यं दर्शयति—एतेनेति । पद्यसमूहेनेत्यर्थः । अभिप्रायः 'अवगम्यते' इति शेषः ।

(९३) अधुना फलितार्थं प्रतिपादयति तदिति–तत्तस्मात् व्यङ्ग्यार्थस्यानेकपदनिष्ठत्वादित्यर्थः । यदवाक्यगतध्वनेर्व्यवस्था तु व्यङ्ग्यार्थस्यैकपदानेकपदगतत्वे बोध्या ।

(९४) इत्थमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यप्रथमप्रभेदस्य लक्षणामूलस्य ध्वनेः पदनिष्ठत्वमुपपाद्य सम्प्रति अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य द्वितीयप्रभेदस्य पदनिष्ठत्वमुपपादयति—अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति । अत्र केवलान्धपदगतत्वात् पदगतत्वमवगन्तव्यम् । वाक्यगत इति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिर्यथेत्यर्थः । "उपकृतम्" "सुजनता" "सुखितम्" इत्यनेकपदगतत्वाद् वाक्यगतत्वमवगन्तव्यम् । अत्र लाक्षणिकपदानामेकवाक्यस्थत्वात्त्वादेकवाक्यस्थत्वेनैव व्यञ्जकत्वम् । यद्यप्येतेषां लाक्षणिकपदानां प्रत्येकवाक्यस्थत्वं तथापि महावाक्यगतत्वेन एकवाक्यस्थत्वं ज्ञेयम् ।

(९५) अन्येषामिति । असंलक्ष्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदानामित्यर्थः । उदाहृतम् "शून्यं वासगृहमित्यादिकमाद्यस्य "पान्थअ ण एत्थ" इत्यादिकञ्चद्वितीयस्य उदाहरणं निरूपितमित्यर्थः ।

(९६) असंलक्ष्यक्रमं पदगतं व्यङ्ग्यमुदाहरति—लावण्यमिति । कस्यचिद्वियोगिनः परामर्शोऽयम् । कान्तायास्तत् अनुभवैकगोचरं लावण्यम् सर्वावयवगतः कोऽप्यतिशय एव लावण्यमित्युच्यते ।

तदुक्तम्—

"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमुदाहृतम् ॥" इति ।

(९७) अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम् , अन्येषां तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूलक एव ध्वनिव्यपदेशः ।

असौ अनुभवैकगोचरा अनिर्वचनीया इति यावत् कान्तिः प्रत्येकमवयवानां संस्थानसौभाग्यम् , तत् अनुभवैकगोचरम् असाधारणमिति यावत् रूपं संस्थानसौन्दर्य्यम् , प्रदीपकारस्तु "अवयवस्य संस्थानसौष्ठवं रूपम् अवयविनस्तदेव लावण्यम्" इत्थं व्याख्यातवान् । स अनुभवैकगोचरः वचः क्रमः वाक्परिपाटी । एतत्सकलं तदा नायिकासन्निधानकाले अनुभवदशायां सुधास्पदम् अमृतस्थानम् सुधावत्सुखकरानुभवस्थानमिति यावत् अभूत् सर्वाङ्गीणसौष्ठवसम्पादकत्वादिति भावः । तु किन्तु अधुना तद्वियोगात्स्मृतिदशायां महान् ज्वर इव ज्वर अतिशयसन्तापजनको भवति सर्वाङ्गीणतापहेतुत्वादिति भावः ।

(९७) नन्वत्रापि विभावादिव्यङ्ग्ये विप्रलम्भे लावण्यादिपदसहायेनैव तदादिपदानां व्यञ्जकत्वेन ध्वनेर्वाक्यगतत्वमेव स्यात्तदा कथं पदगतत्वेनोदाहियन्त अत आह— अत्रेति । लावण्यादीनां यस्तादृगनुभव अनुभवगोचरत्वादिरूपेण ज्ञानं तस्यैकगोचरतायां निर्वक्तुमशक्यायास्तन्मात्रविषयताया इति यावत् , व्यञ्जकानां लावण्यादीनामनुभवगोचरत्वादिजन्यविप्रलम्भश्रृङ्गारद्योतकानामित्यर्थः । प्राधान्यमिति ।

लावण्यादेरनुभवैकगोचत्वादिना स्मरणस्य विप्रलम्भपोषकत्वादिति भावः । अन्येषां विभावादीनां लावण्यादीनां वा तेषां तदादिपदानाम् उपकारित्वमेव व्यञ्जकत्वे सहकारित्वमात्रम् , तन्मूलक एव एकपदमूलक एव न तु वाक्यमूलकः "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति" इति न्यायादिति भावः । ध्वनिव्यपदेशः ध्वनेः संज्ञा । अत्यन्तसन्तोषविधायकवस्तुस्मृत्या वियोगिनां क्लेशातिशयो भवतीति विप्रलम्भातिशयो व्यज्यत इत्येतस्य पदगतत्वसिद्धिरुपपन्ना । ननु तदादिपदानामनुभवगोचरे वाच्यत्वमेव, कथं व्यञ्जनेति चेत् ? नैवम् , अनुभवगोचरतेत्यनेनानिर्वचनीयत्वादिविवक्षणेनादोषात् । उक्तं च चण्डीदासेन—"अनुभवैकगोचरास्तत्कालचमत्कारिणो निर्वक्तुमशक्याः सर्वस्वव्ययप्राणपणादिभिरपि प्रार्थनीयाः" इति व्याख्यातम् । उद्योतकृताऽप्युक्तम्—अत्र तदादेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकवति शक्त्या तत्पदानामनुभवैकगोचरत्वेन लावण्यादिबोधकता द्रष्टव्या" इति ।

अत्र हि विप्रलम्भप्रतीतेर्विभावादिसामग्रीसत्त्वेऽपि तदादिपदानां प्राधान्यमिति पदव्यञ्जकता । तदाद्यनेकपदानां चात्र न वाक्यत्वं विभिन्नवाक्यस्थत्वेन परस्परानन्वयात् । नच "तदा सुधास्पदमभूदि"त्यत्र सर्वेषां तदादिपदानामन्वयात् वाक्यत्वमेवेति वाच्यम् , तल्लावण्यमित्यनेनैव विप्रलम्भव्यञ्जनेन "तदा सुधास्पद"मित्यन्वयापेक्षां विनैव व्यञ्जकत्वेन पदत्वेनैव व्यञ्जकत्वात् । (महावाक्यव्यङ्ग्यत्वेऽपि पदगतव्यङ्ग्यमूलो ध्वनिरिति व्यवहारः) ध्वन्यालोककारा अपि "काव्यानां शरीरिणामिव संस्थानविशेषावच्छिन्नसमुदायसाध्यापि चारुत्वप्रतीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु कल्प्यत इति पदानामपि व्यञ्जकत्वमुखेन व्यवस्थितो ध्वनिव्यवहारः" इति वदन्ति ।

प्रदीपकाराश्चापि—"ननु पदस्य व्यञ्जकत्वे किमायातं वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् , कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य चारुतेति चेत् ! उच्यते

(९८) तदुक्तं ध्वनिकृता—

'एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी।
पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती॥'

(९९) एवं भावादिष्वप्यूह्यम्।

पदप्रकाश्यत्वं न पदमात्रस्य व्यञ्जकतया किन्तु तस्य प्राधान्येन। अविवक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि तद्वाक्यवर्त्तिशब्दस्यार्थस्य वा कस्याप्यतिशयितार्थव्यञ्जकत्वं तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्यभ्युपगमान्न कश्चिद्दोषः। एकदेशस्थितेन च तादृशपदेन समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति कामिनीवैकावयवस्थेन भूषणेन" इत्याहुः। एवं सति पदगतस्य नेदमुदाहरणमिति वस्तुतस्त्वित्यादिना वदतां सिद्धान्तवागीशानां मतमयुक्तमिवाभातीति विभावनीयम्।

(९८) अन्वितरसाद्याव्यमन्तरा पदस्य व्यञ्जकत्वं तावन्न सम्भवति। नच प्राधान्याप्राधान्येन निर्वाहः तद्विवेचनस्याकिञ्चित्करत्वात्, तथा सति वाक्यस्यैव व्यञ्जकत्वं सर्वत्रोपपन्नम्, पदगतध्वनिप्रभेदाभ्युपगमस्तु प्राचीनमतानुसारेणैवेत्याशयेन प्राचीनमतं दर्शयति—तदुक्तमिति। यद्यपि वाक्यव्यङ्ग्य एव सर्वो ध्वनिस्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्र पदे वाक्ये वा चारुत्वमधिकमुपलभ्यते तस्यैव व्यञ्जकत्वं व्यवस्थाप्यते। एकावयवसंस्थेन नासिकादावेकाङ्गे विद्यमानेन भूषणेन अलङ्कारेण पदद्योत्येन पदव्यङ्ग्येन ध्वनिना अर्थेन सुकवेः भारती श्रोत्रग्राह्यवाक्यद्योत्या स्फोटरूपा। भाति शोभते। यदन्तःपातिना पदेन व्यङ्ग्योऽतिशयितोऽर्थश्चारुतया प्रकाश्यते तस्यैव ध्वनित्वमिति सारार्थः। न केवलं सर्वनामादिपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किन्त्वन्येषामपि सम्भोगादौ बोध्या।

यथा—

मुग्धे! मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते।
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि॥
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना।
नीचैः शंस हृदिस्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति॥

अत्र भयप्रतिपाद्यकृत्रिमानुरागेण च सम्भोगः प्रकृष्यते इति तस्य प्राधान्येन भीताननपदप्रकाश्यता। शून्यं वासगृहमित्यादौ तु न तादृशं किमपि पदमिति तत्र वाक्यप्रकाशतैवेति भेदोऽवगन्तव्यः।

(९९) एवमिति। भावादिष्वपि पदद्योत्यभावादिष्वपीत्यर्थः। पदव्यङ्ग्ये रसादिरूपेऽसंलक्ष्यक्रमे उदाहृते भावादिरूपाऽसंलक्ष्यक्रमस्यापि पदव्यङ्ग्यत्वम् ऊहनीयमित्यर्थः भावादीत्यादिना रसाभासादीनां परिग्रहः। इदमत्रानुसन्धेयम्—भावादीनां तु वाक्येऽपि न रससदृशं चारुत्वं पदप्रकाश्यत्वे सुतराम्, अतस्तत्प्रभेदा नोदाहृतं ग्रन्थकृता। दिङ्मात्रं तु मयोदाहियते यथा—

"तन्मञ्जुमन्दहसितं श्वसितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः।
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त! सायन्तनाम्बुजसहोदरलोचनायाः॥"

अत्र तत्पदमात्रप्रकाश्यः स्मृतिभावध्वनिः।

(१००) 'भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥'

(१) अत्र सदागमशब्दः संनिहितमुपनायकं प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय सतः पुरुषस्यागम इति वस्तु व्यनक्ति ।

(२) ननु सदागमः सदागम इवेति न कथमुपमाध्वनिः । सदागमशब्दयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणात् । रहस्यस्य संगोपनार्थमेव हि द्व्यर्थपदप्रतिपादनम् । प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्यासंबन्धत्वात् ।

(३) 'अनन्यसाधारणधीर्घृताखिलवसुन्धरः ।

(१००) शब्दशक्त्युद्भवं पदगतं वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति—भुक्तिमुक्तिकृदिति । सखीजनसन्निधावुपनायकमुपस्थितमवलोक्याप्रस्तुतवेदादिप्रसंशाच्छलेन तदागमनाधीनं हर्षं द्योतयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम् । भुक्तिः स्वर्गादिभोगः मुक्तिः कैवल्यं च करोतीति भुक्तिमुक्तिकृत् कर्मकाण्डवेदान्ताभ्यामुभयोपायज्ञापनादिति भावः । तथा एकान्तेन नियमेन (स्वर्गकामो यजेत इत्यादिविध्यादिभिः करणैः) सम्यगादेशने हितोपदेशने तत्परः सदागमः वेदादिकम् कस्य आस्तिकजनस्य विज्ञस्य आनन्दनिस्यन्दम् आनन्दप्रवाहम् न विदधाति न करोति अपि तु सर्वस्य करोत्येव निस्यन्देत्यत्र षत्वाभावस्तु "अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" इत्यनेन वैकल्पिकत्वाद्बोध्य, इति वाच्यार्थः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—भुक्तिः सुरतादिभोगः मुक्तिः विरहादिदुःखत्यागः ते करोतीति तादृशः । एकान्तस्य सङ्केतस्थानस्य समादेशने उपदेशने तत्परः । सतो भवादृशस्य वल्लभस्य आगमः आगमनं कस्य मत्सदृशजनस्य आनन्दनिष्यन्दं प्रमोदप्रस्रवणं न विदधाति अपि तु सर्वस्य विदधात्येव ।

(१) अत्र श्लिष्टसदागमपदस्य प्राधान्याद् व्यञ्जकत्वम् अन्येषां सहकारित्वात्पदव्यङ्ग्यव्यवहार इत्याशयेनाह—अत्रेति । संनिहितं सखीजनादिसन्निधावुपस्थितम् । अभिधाय अभिधावृत्त्या बोधयित्वा ।

अत्र वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यबलात् सदागमपदेन प्राधान्येनोपपतिस्तुतिरूपं वस्तु व्यज्यते । अत एवाहुः प्रदीपकाराः—"काचित्सङ्केतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति तत्र सदागमपदेन स्तुतिर्व्यज्यते" इति । यद्यपि भुक्तिमुक्त्येकान्तपदानामपि व्यञ्जकत्वमस्ति तथापि तदभावेऽपि सदागमपदमात्रं व्यङ्ग्यबोधने प्रभवति न त्वेतद्रहिता तानीति सदागमपदस्य प्राधान्यमिति पदव्यञ्जकता । "पन्थिअ ण" इत्यादौ तु अनेकपदप्रतिपाद्यं वस्तुव्यङ्ग्यमिति वाक्यव्यञ्जकतैवेति ततोऽस्य भेदः । सदागमपदस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वमवगन्तव्यम् ॥

(२) सत्पुरुषागमसच्छास्त्रयोरुपमाध्वनित्वमाशङ्कते—नन्विति । सदागमो वेदादिकमुत्तमं शास्त्रं सदागमः सतः पुरुषस्यागमनमिवेत्यर्थः । उपमाध्वनिरिति । "दुर्गालङ्घितविग्रहः" इतिवदिति भावः । समाधत्ते—सदागमशब्दयोरिति । सदागम इतिशब्दः प्रतिपादको ययोस्तयोः सच्छास्त्रोपपत्यागमनयोरित्यर्थः । उपमानोपमेयभावाविवक्षणात् उपमानत्वोपमेयत्वयोर्विवक्षाभावादित्यर्थः । "नोपमाध्वनि"रिति शेषः ।

(३) ननु तदविवक्षणे को हेतुरित्यत आह—रहस्येति । हि यतः रहस्यसंगोपनार्थमेव

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः ॥'

(४) अत्र पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ।

(५) 'सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः ।

उनायकानुरागस्य गोपनार्थमेव न तूपमानोपमेयभावबोधनार्थमिति भावः । "रहस्या स्त्री नदी भेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी । द्व्यर्थशब्दानां प्रतिपादनं प्रयोगः । ननु रहस्यसंगोपनार्थमुपमाचारित्वत्यत आह—प्रकरणादिति । आदिना तात्पर्यवयोऽव-स्थादीनां परिग्रहः । पर्यालोचनेन अनुसन्धानेन । सच्छास्त्राभिधानस्यासम्बद्धत्वाच्चे-त्यन्वयः । असम्बद्धत्वात् प्रकृतानुपयोगित्वात् । तथा च सच्छास्त्रमापातत एव प्राक-रणिकम् , सत्पुरुषागम एवानुसन्धानेन प्राकरणिकः । अनुसन्धानेन सत्पुरुषागमस्यैव आस्वाद्यत्वेन अप्राकरणिकसच्छास्त्रस्य प्रकृतासम्बद्धत्वात् तस्या आस्वाद्यत्वाभावात् तदुपमाया अपि अनास्वाद्यत्वेन तावता सम्बन्धीकरणस्याप्यनुपयोगात् । एवञ्च यत्र हि शब्दशक्तिमहिम्नोपस्थापितो द्वितीयोऽर्थोऽप्रकृततयाऽनुपपद्यमानः प्रकृतस्योपमान-त्वेन स्वात्मानं व्यवस्थापयति तत्रैवोपमाध्वनेर्विषयः । अत्र तु व्यङ्ग्यार्थस्य विवक्षित-तया प्रकृतत्वम् । नच तर्हि प्रकृततया वाच्यः स एवास्तु द्वितीयोऽथ इति वाच्यम् , रहस्य गोपनार्थमप्रकृतस्यैव मुख्यतः प्रतिपाद्यमानत्वात् । उक्तं च "द्व्यर्थैः पदैः पिशुन-येच्च रहस्य वस्तु" इति ।

अत्र श्लिष्टस्य सदागमपदस्यैव व्यञ्जकत्वे प्राधान्यम्—अन्यपदानां तत्सहायेन व्य-ञ्जकत्वात् ।

(४) शब्दशक्तिमूलं संलक्ष्यक्रमभेदं पदद्योत्यमलङ्कारध्वनिं दर्शयति—अनन्येति । परोक्षे राजस्तुतिं वर्णनेयम् । अनन्यसाधारणा अनन्यतुल्या धीर्बुद्धिर्यस्य सः । धृता पालिता कच्छपरूपेण पृष्ठे धारिता च वसुन्धरा पृथिवी येन सः । पुरुषाणाम् उत्तमो मनुष्यश्रेष्ठो-नारायणश्च । पुरुषोत्तमत्वं नारायणे कथमिति गीतायां भगवत एवोक्तिः—

"यस्मात्क्षरमतीतोऽहमीश्वरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मिंल्लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥" इति ।

तथा जगति भूमण्डले भुवनत्रितये कोऽपि अनिर्वचनीयो नृपतिः "राजा प्रभौ च नृपतौ" विति मेदिनी । राजते शोभते शासकत्वेन "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं" मित्या-दिश्रुतिप्रसिद्धत्वेन वा विराजते इति यावत् ।

(९) अत्रेति । पुरुषोत्तम इव विष्णुरिव । अत्र वाच्यार्थस्य राज्ञः प्राकरणिकादेवोप-माध्वनिरिति बोध्यम् ।

अत्र वागीशा—

"नन्वत्र पूर्वार्द्धेऽपि श्लेषसम्भवेन "दुर्गालङ्घितविग्रहः" इति वद्वाक्यव्यङ्ग्यमेवोप-मानोपमेयत्वमिति चेत् ! सत्यम् , अनेकार्थस्य पुरुषोत्तमपदस्य सार्थकत्वाय एकार्था-नामप्यनन्येतिपदानां व्यर्थकत्वं कल्प्यत इति पुरुषोत्तमपदस्यैव प्रधानत्वम् । "दुर्गा-लङ्घित" इत्यादौ तु बहूनामेव पदानां स्वभावत एवानेकार्थत्वमिति ततोऽस्य भेदः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥'

(६) अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नातासीति वस्तु व्यज्यते ।

ननु संज्ञायामेव (संज्ञायामिति शास्त्रेण) समासशासनात् कथं पुरुषोत्तमपदस्यानेकार्थत्वम्, नच सप्तमीसमासस्यैव संज्ञायां विधानात् षष्ठीसमासेन पुरुषश्रेष्ठवाचकत्वमिति वाच्यम् निर्धारणे विहितायाः षष्ठ्याः (न निर्धारणे) इत्यनेन समासनिषेधात् । उच्यते—पुरुषोत्तमयति संसर्गेणोत्कृष्टं करोतीति व्युत्पत्त्या तस्य पुरुषश्रेष्ठवाचकत्वात्" इति वदन्ति । अनयोरिति । भुक्तिमुक्तिकृदित्याद्यनन्यसाधारणयोरित्याद्योः । संलक्ष्यक्रमस्य ध्वनेर्भेदौ प्रकारौ वस्त्वलङ्कारात्मकाववगन्तव्याविति शेषः ।

(६) अर्थशक्तिरूपेण स्वतः सम्भविना वस्तुना पदगतं वस्तुध्वनिं दर्शयति—सायमिति । वर्त्मनि उपपतिना सह सुरतं विधाय तज्जनितश्रमापनयनाय स्नानादिकृतवतीं सखीं प्रति ज्ञातरहस्यायाः कस्याश्चिद् विदग्धायाः उक्तिरियम् । हे सखि ! तव सौकुमार्य्यं सुकुमारत्वं कोमलतेति यावत् आश्चर्य्यम् आश्चर्य्यभूतम् अनन्यसादृश्यतया अद्भुतमित्यर्थः । येन सौकुमार्य्येण अधुना श्रमसामग्र्यभावे तन्निवर्त्तकसामग्रीसत्त्वे च अभितो बहिरन्तश्च क्लान्तासीत्यत्रान्वयः । तादृशश्रममेव दर्शयति—नेत्रेत्यादिना । ते तव नेत्रद्वन्द्वं लोचनयुगलं कर्त्तृ, अमीलनव्यतिकरं न विद्यते मीलनस्य मुद्रणस्य व्यतिकरः सम्बन्धः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिर्वा यत्र तादृशम् आसितुं स्थातुं न शक्नोति न समर्थं भवति एवञ्च मीलनसम्बन्धः सर्वाङ्गीणश्रमं कथयतीति भावः । ननु वर्त्मनि आतपात् क्लेशः कुतस्तवाश्चर्य्यमत आह—सायमिति । सायं सन्ध्यासमये भानावस्तोन्मुखे इत्यर्थः अनेनस्नानानन्तरमन्यकार्य्याकरणं प्रतीयते । ननु दिनकृतगृहकृत्येनेदृशः श्रम अत आह—स्नानमिति । स्नानम् अङ्गप्रक्षालनम् उपासितं यत्नाच्चिरकालं कृतम् । तथाच सायं स्नानस्य श्रमनिवृत्तिमात्रफलकत्वात् दिनकृतगृहकर्मश्रमस्य तेनैव निवृत्तिर्जातेति भावः । तथा मलयजेन सुगन्धिना चन्दनेन अङ्गं वक्षःस्थलादिगात्रं समालेपितं सम्यगासमन्तात् लेपितं केनाऽपि चर्चितं वा ननु, लिप्तम् तथा च चन्दनलेपजनितश्रमस्यापि नावकाश इति भावः । ननु स्नानादुत्तरं त्रिमुहूर्त्तात्मकसायंकाले आतपसंभवात् तत एव श्रम अत आह—यातोऽस्तेति । अम्बरस्य आकाशस्य मणिरिव मणिः सूर्यः अस्ताचलस्य मौलिं शिखरमुल्लङ्घ्य यातो गतः । एतेन रात्रिर्जातेति भावः । अत एव सायमित्यनेन न गतार्थता तेनांशतोऽपि उष्णाभावो ध्वन्यते । द्रुतगमनात् क्लममपि निरस्यति—विस्रब्धेति । तथा अत्र कुञ्जादिना घनच्छायामार्गदेशे विस्रब्धं स्वच्छन्दं मन्थरमभीतं च यथा स्यात्तथा आगतिः आगमनम् । तेन वर्त्मनि द्रुतगमनकृतो भयाद्वा न श्रम इति भावः । तस्मात् स च श्रमः सामग्र्यन्तराभावेन केवलसौकुमार्यकृत एवेति अहो जगद्विलक्षणमाश्चर्यभूतं तव सौकुमार्य्यमित्यर्थः । "शार्दूलविक्रीडितं छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् (१९८ पृ०)

(६) अत्र "तव सौकुमार्यमाश्चर्यं येन धुना क्लान्तासि" इति वाच्यार्थरूपेण वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया (गाढोन्मर्दना) स्नातासि इति वस्तु अधुना पदेन प्राधान्येन व्यज्यते । तदेवाह—अत्रेति ।

(७) तच्चाधुना क्लान्तासि, न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैवंविधः क्रमो दृष्ट इति बोधयतोऽधुना पदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यम् ।

(८) 'तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥' (युग्मकम्)

(७) नन्वीदृशार्थस्य वाक्यार्थव्यङ्ग्यत्वे वाक्यगतध्वनिरेवायमिति तत्कथं पदगतत्वमित्यत आह—तच्चेति । किञ्चेति चार्थः । तद्व्यङ्ग्यमधुना पदस्यैवेत्युत्तरेणान्वयः । अत्र हेतु गर्भं विशेषणं दर्शयति—अधुना । "क्लान्तासीत्यादि बोधयत" इत्यन्तम् । तथा च तादृशक्रमस्य सौकुमार्यप्रयुक्तत्वेऽन्यस्मिन्नपि दिने स्यात् नच तथाऽतोऽधुना पदादाधुनिकक्रमहेतुलाभ इति भावः । बोधयतः प्रतिपादयतः । नन्वेवमधुना पदस्यैवेति नियमः कथमुत्पद्यते, स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयतामन्यपदानामपि व्यञ्जनोपकारित्वसम्भवादित्यभिप्रेत्याह—इतरेति । अधुना पदस्येतरपदयोः क्लान्ता असीति पदयोरर्थाभ्यामभिधेयार्थद्वयात् उत्कर्षात् तादृशार्थप्रतिपादने सामर्थ्याधिक्यात् अधुनैव क्लान्ता न ततः पूर्वमेतादृशार्थप्रतिपादनेनैवेति भावः । पदान्तरापेक्षया क्लान्ता असीति पदद्वयापेक्षया । वैशिष्ट्यं तादृशार्थबोधने प्राधान्यम् । अतः "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् अधुना पदार्थप्राधान्येन तावद्वाक्यार्थेन तादृशपदार्थान्तराणामपि परपुरुषपरिचयव्यञ्जकत्वम् । एवञ्च पदगतध्वनिरयम् । "दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि" इत्यादौ तु नेदृशं पदमिति वाक्यगतध्वनिरेवेति ततोऽस्य भेदः । अत्र च शब्दानां परिवृत्तिसहिष्णुत्वादर्थशक्तिमूलत्वमवगन्तव्यम् । एवमग्रिमोदाहरणादावपि बोध्यम् ।

(८) २—स्वतः सम्भविना वस्तुना पदगतमलङ्कारध्वनिं दर्शयति—तदप्राप्तीति । श्रीमद्भागवते स्वाम्याद्यवरोधने श्रीकृष्णस्य रासोत्सवे गन्तुमक्षमायाः कस्याश्चिद्गोपिकायाः मुक्तिवर्णनेयम् । युग्मकमिदम्, द्वाभ्यां छन्दोभ्यां वाक्यार्थसमाप्तेः, नतु पद्यद्वयमिदम् । तदुक्तम्—

"द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥" इति ।

तस्य श्रीकृष्णस्य अप्राप्त्या वियोगेन हेतुना यन्महादुःखं तेन तद्भोगेन विलीनानि नष्टानि अशेषाणि समस्तानि पातकानि अनेकजन्मसञ्चितपापानि यस्याः सा तथोक्ता, तथा तस्य श्रीकृष्णस्य चिन्तया भावनया अहर्निशं ध्यानेनेत्यर्थः यो विपुलो महान् आह्लाद आनन्दः तेन तद्भोगेनैव क्षीणः नष्टः पुण्यस्य चयः समूहः यस्याः सा तथोक्ता पापपुण्ययोः फलभोगनाश्यत्वात् "प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय" इति स्मरणादिति बोध्यम् । ननु "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" इति सिद्धान्तात्कथं मुक्तिसम्भव इत्यत आह—चिन्तयन्तीति । जगतः सूतिर्जन्म यस्मात्तं तथोक्तं जगज्जनकं श्रीकृष्णमित्यर्थः । परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मस्वरूपिणं सच्चिदानन्दरूपं चिन्तयन्ती भावयन्ती ध्यानेन साक्षात्कुर्वतीत्यर्थः, अन्या स्वामिजनाद्यवरुद्धा काचिद् गोपकन्यका, निरुच्छ्वासतया निरुद्धप्राणवायुतया "नास्य प्राणाः समुत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते" इतिश्रुतेः, मोक्षकाले निरुच्छ्वासता,

(९) अत्राशेषचयपदप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयद्योत्या ।

(१०) अत्र च व्यञ्जकस्य कविप्रौढोक्तिमन्तरेणापि संभवात्स्वतःसंभविता ।

यद्वा निरुच्छ्वासतया प्राणायामेन प्राणोत्क्रमणं विना वा मुक्तिं मोक्षं गता प्राप्ता ।

(९) अत्र श्रीकृष्णवियोगदुःखचिन्ताह्लादयोरशेषदुष्कृतसुकृतफलत्वेनाध्यवसितयोरवगतिरित्यतिशयोक्तिद्वयमशेषचयपदप्राधान्येन व्यज्यते तदेव निरूपयति—अत्रेति । दुष्कृतसुकृतयोः सामस्त्यलाभश्चात्राशेष-चय-पदाभ्याम् । अशेष-चयपदयोः प्रभावात् सामस्त्यवाचकत्वसामर्थ्यात् । कारणसामस्त्येन फलसामस्त्यप्रतीतिर्युक्तैवेति भावः । तादात्म्याध्यवसिततयेत्यस्यायं हेतुः । अनेकजन्मसहस्रेषु भोग्यो यो दुष्कृतसुकृतराशिः पापपुण्यप्रचयस्तस्य तादात्म्येन अभेदेन अध्यवसिततया आरोपविषयतया । प्रत्यायनं प्रकरणवैशिष्ट्येन प्रतिपादनम् । अतिशयोक्तीति । "विषयनिगरणेन विषयितादात्म्यारोपोऽतिशयोक्तिः" इति लक्षणं तस्य यथा—"कथमुपरि कलापिनः कलापः" इत्यत्र प्रकरणवैशिष्ट्याद्विषयस्य केशपाशस्य लाभ इति विषयनिगरणम् । तथा च प्रकृते अनेकजन्मभोग्यानेकदुःखतत्कालीनविरहदुःखयोर्भेदेऽपि "विलीनाशेषपातका" इत्यत्र चयपदसामर्थ्येन तयोरभेदारोपादन्या अतिशयोक्तिश्चेति । अशेषेति चयेतिपदद्योत्या प्रतीयमाना । अत्र अशेषचयपदयोरेकवाक्यस्थत्वेऽपि द्वाभ्यां व्यङ्ग्यद्वयव्यञ्जनाद्भिन्नवाक्यत्वेन व्यञ्जकत्वमतः पदत्वेनैव व्यञ्जकत्वम् । "दिशि मन्दायते" इत्यादौ तु न किमपि तादृशपदमिति वाक्यगतत्वमेव, नचात्रोक्तव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमाशङ्कनीयम्, अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते भगवद्विषयकरत्युत्कर्षप्रयोजकतया वाच्यादतिशयितत्वेन तदप्रसङ्गात् । वाच्यादनतिशयत्वेन हि व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । स वाच्यसिद्ध्यङ्गतया क्वचित्क्वचित्प्रकारान्तरेणेत्यष्टौ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः, न तु वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं गुणीभावनियतम्, वाच्यातिशयित्वे तदसम्भवात् ।

तातस्तु—अत्रेति प्रतीकमादाय 'तदप्राप्तिदुःखस्य तच्चिन्ताह्लादस्य चोपभोगेन तज्जनकपापपुण्ययोरेव क्षयः सम्भवति, न तु समस्तपापपुण्ययोः । अतः समस्तपापपुण्यनाशकसमस्ततत्फलदुःखसुखेष्वनुक्तेषु उक्तदुःखसुखयोरारोपः, अयमेवाचात्रातिशयोक्तिरलङ्कारः । अतोऽत्र तदलङ्कारद्वयम् । अनुक्ते उपमेये उक्तोपमानारोपस्य तथात्वात् । यथा—"कमलमनम्भसी" त्यत्रानुक्ते उपमेये मुखे उपमानकमलारोपः । प्रकृतान्यत्रोमेयानि अनुक्तानि उक्तसुखदुःखद्वयं चाऽप्रकृतत्वादुपमानानि अतस्तदारोपादतिशयोक्तिद्वयम् । उपमेयस्यानुक्तत्वेन चातिशयोक्त्यलङ्कारो व्यङ्ग्य एव । तद्व्यञ्जकौ चात्राशेषचयशब्दौ पापपुण्ययोः अशेषचयत्वाभ्यां नाशकयोर्दुःखसुखयोरशेषचयस्यव्यञ्जनात्" इत्याह ।

(१०) नन्वत्र कुतः स्वतः सम्भवितेत्यत आह—अत्र चेति । व्यञ्जकस्य व्यञ्जनाद्वारा उक्तातिशयोक्तिद्वयबोधकस्य अशेषेति-चयेति पदद्वयरूपस्य वाक्यार्थस्य वस्तुनः प्रौढोक्तिम्, कवेस्तन्निबद्धवक्तुश्च निरङ्कुशकल्पनाबलात्कथनम्, अन्तरेण रहितेनापि सम्भवात् तत्तदनेकजन्मसञ्चितदुष्कृतसुकृतविशेषणत्वे सम्भवपरत्वात्, स्वतः सम्भविता व्यञ्जकस्येति पूर्वेणान्वयः ।

३—तत्रैव स्वतः सम्भविनालङ्कारेण पदगतो वस्तुध्वनिर्यथा—

"क्षणदा सावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् ।
वत वीर ! तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम्" ॥

अत्र पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वमित्यर्थान्तरन्यासे न विधिरपि त्वामनुवर्त्तते, इति वस्तु सर्वपदप्राधान्येन व्यज्यते । व्यञ्जकस्य सर्वपदस्य च नानार्थत्वाभावाद्वस्तुनोऽर्थशक्तिमूलालङ्कारव्यङ्ग्यता बोध्या । "अपतन्तममुम्" इत्यादौ तु न किमपि पदं तादृशमिति वाक्यगतत्वमेवेति भेदो ज्ञेयः ।

४—तत्रैव स्वतः सम्भविनालङ्कारेणालङ्कारस्य ध्वनिः पदगतो यथा—

"तव वल्लभस्य प्रभाते आसीदधरो म्लानकमलदलम् ।
इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसम्मुखम् ॥"

रात्रावतिशयचुम्बितदयिताधरां वधूं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ।
अत्राधरो म्लानकमलमिति रूपकालङ्कारेण त्वया तथास्याधरस्य मुहुर्मुहुः चुम्बनं कृतं येन तस्य म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गालङ्कारो म्लानकमलदलपदप्राधान्येन व्यज्यते । अत एवात्र पदगतत्वम् । "गाढकान्तदशनक्षतव्यथा" इत्यत्र तु नेदृशं पदमिति वाक्यगतत्वमेवेति भेदः ।

५—तत्रैव कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनिः पदगतो यथा—

"रात्रीषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम् ।
एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥"

मानिनीं प्रति माननिर्वाहः कठिन इत्येतद्बोधिका सख्युक्तिरियम् ।
अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना "स्वशासकानङ्गगौरवभयेन कुशलैः कामिभिरुपभोगपरैरेव निशातिवाह्यते" इति वस्तु भुवनराज्यपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । अत एव पदगतत्वम् । "सज्जयति सुरभिमासः" इत्यत्र तु तादृशपदाभावात् वाक्यगतत्वमित्यनयोर्भेदः ।

६—तत्रैव कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुनालङ्कारध्वनिर्यथा—

"निशितशरधियार्पयत्यनङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।
दिशि निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥"

अवस्थाः प्रागुक्ता विरहकालीना दश कामदशाः ।
अत्र 'व्यतिकरमेत्यावस्थाः समुन्मिषन्तीति' वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि हसितरुदितनिर्वेदोन्मादादयोऽवस्थाः युगपद्भवन्तीति विरोधालङ्कारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । अत्र शरे योद्धा स्वबलार्पणं तत्पातदिशि चावस्थासमुन्मेष इति सर्वं कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । व्यतिकरपदस्य प्राधान्यात् पदगतत्वम् । "रजनीषु विमलभानोः" इत्यादौ तु नेदृशं किमपि पदं व्यञ्जकमिति वाक्यगतत्वमेवेति भेदः ।

७—तत्रैव कविप्रौक्तिसिद्धेनालङ्कारेण वस्तुध्वनिः पदगतो यथा—

"सन्तापभाजा हृदयेन हारो निवार्यमाणोऽपि मुहुर्मृगाक्ष्याः ।
वक्षोजभारस्य वयस्य भावाद्विशुद्धजातिर्न चलत्यमुष्मात् ॥"

नायिकाविपरीताचरणसूचिका कवेः प्रौढोक्तिरियम् । विशुद्धजातिर्विशुद्धमुक्ताजातिघटितः ।

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणकाव्यलिङ्गालङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्पमान एवास्ते इति—

४७ सा०

(११) 'पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।
देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि ॥'

इदं मम ।

(१२) अत्र पश्यन्तीति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालंकारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालंकारोऽसंख्यपदद्योत्यः ।

(१३) एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्यम् ।

"न चलति" पदद्योत्यं वस्तु । अत्र मुक्ताजातेरत्यन्तशुभ्रत्वरूपे विशुद्धत्वे ब्राह्मणत्वादिकुलविशुद्धत्वाऽध्यवसायात्तस्य विशुद्धत्वस्याचलनहेतुता स्वतोऽसम्भविनीति कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वम् । तथा "न चलती"ति पदस्य प्राधान्यात् पदगतत्वम् । "दशाननकिरीटेभ्यः" इत्यादौ तु न किमपि पदमीदृशं व्यञ्जकमिति वाक्यगतत्वमेवेत्यनयोर्भेदः ।

(११) ८-कविप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेणालङ्कारध्वनिं पदगतं स्वयमेवोदाहरति—पश्यन्तीति । राजस्तुतिरियम् । हे देव ! राजन् ! "राजा भट्टारको देवः" इत्यमरः, देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे "इति हैमः,

तव दानजलवाहिनीं वित्तप्रदानकालीनोत्सर्गजलनदीम् , असंख्यपथगां नानादिक्षुवितरणादनन्तमार्गगामिनीम् , पश्यन्ती अवलोकयन्ती त्रिपथगा त्रिपथगामिनी भागीरथी उग्रमूर्द्धनि हरशिरसि आत्मानं स्वशरीरं गोपयति व्रीड़या तिरोदधाति। त्वद्दानजलवाहिन्या नद्या असंख्यपथगामित्वदर्शनात् पथत्रयमात्रगामिन्याः लज्जा सम्भवत्येवेति भावः ।

(१२) अत्रेति । कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धेन न तु वास्तविकेनेत्यर्थः । प्रवाहरूपायाः दर्शनासम्भवात् । यतः "पश्यन्ती अवलोकयन्ती अत एव गोपयतीति" पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेणेत्यर्थः । असंख्यपदद्योत्यो व्यङ्ग्यः । अत एव पदगतत्वम् । "धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयः" इत्यादौ तु नेदृशं किमपि पदमिति वाक्यगतत्वमेवेति भेदः ।

(१३) एवमन्येष्वपीति । उदाहृतभिन्नेषु स्वतः सम्भव्यलङ्कारेण वस्तुध्वन्यादिष्वित्यर्थः । उदाहार्यमिति । तत्र स्वतः सम्भव्यलङ्कारेण वस्तुध्वन्यादिषु पञ्चानामुदाहृतं मया, अथावशिष्टमुदाह्रियते—

९—कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनिः पदगतो यथा—

"नव पूर्णिमा मृगाङ्कस्य सुभग ! कस्त्वमसि भण मम सत्यम् ।
का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य ॥"

वृद्धपरस्त्र्यासक्तं स्वामिनं प्रति खण्डिताया उक्तिरियम् ।

अत्र नवत्वेन चाञ्चल्यं क्षणिकानुरागित्वम् । पूर्णिमाचन्द्रः प्रदोषे रज्यतेऽनन्तरं तु विरज्यते । एवं पूर्णिमा मृगाङ्कत्वेन नायिकान्तरानुरागित्वं कलङ्कित्वम् प्रदोषपदेन प्रकृष्टदोषवत्त्वम् । रजनीपदेन मालिन्यं च व्यज्यते । अत्र कविनिबद्धानायिका वक्त्री तथा च यथोक्तवाक्यार्थरूपेण वस्तुना मयीवान्यस्यामपि नवेत्यादिपदेन प्रथममासक्तस्त्वमिति प्रदोषेत्यादिपदेन तु तत इत्युभयपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते, अत्रोभयोः पदयोः प्राधान्यात्पदगतत्वमवगन्तव्यम् । "सज्जयति सुरभिमास" इत्यादौ तु न किमपिपदं प्रधानमिति वाक्यगतत्वमिति भेदः । नचात्र "प्रदोषरजनीव"इत्युपमालङ्कारसत्वेन

(१४) तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवन्नेकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

वस्तुध्वनित्वं कथमिति वाच्यम्, तदनुपादानेऽपि "प्रदोषरजनी तव का" इत्येतावतैव व्यङ्ग्यव्यञ्जनं सम्भवतीति वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वोपपत्तेः । यथा वा नैषधे—

"पृथुवर्त्तुलतन्नितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।
विधिरेकचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥"

अत्र कविनिबद्धहंसप्रौढोक्तिसिद्धेन वाक्यार्थरूपेण वस्तुना दमयन्त्या नितम्बभागोऽतीव कामोद्दीपक इति वस्तुध्वनिर्मान्मथपदव्यङ्ग्यः ।

१०—कविबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुनालङ्कारध्वनिर्यथा—

"सखि ! नवनिधुवनसमरेऽङ्कपाली सख्या निविडया ।
हारो निवारित एवोच्छ्रियमाणस्ततः कथं रमितम् ॥"

नवोढां नायिकां प्रति अत्यन्तविश्वस्ताया रसज्ञाया सख्या उक्तिरियम् ।

अत्र "निधुवनसमरे" इति रूपकस्य व्यञ्जनायामप्रयोजकतया वाच्येन वस्तुमात्रेण हारच्छेदानन्तरं प्रौढाङ्गनारताद्विलक्षणं नवोढायास्ते रतमभूत्तत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकालङ्कारः कथंपदद्योत्य इति । कथंपदप्राधान्यादेव पदगतत्वम् "रजनीषु विमलभानो" रित्यादिषु तु नैतादृशं पदमिति वाक्यगतत्वमेव ।

११—कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेण वस्तुध्वनिर्यथा—

विशृङ्खलां त्वां सखि ! दृष्ट्वा कुटिलेन तरलतरदृष्टिम् ।
द्वारस्पर्शमिषेण चात्मागुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥

नदीकूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागच्छन्तं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन घटं स्फोटितवर्ती नायिकां प्रति सख्याः "त्वदभिप्रायोऽवगतो मया तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये व्रज अहं त्वद्श्वश्र्वादिनिकटे सर्वं समाधास्ये" इत्यभिप्रायगर्भाऽविदग्धजनप्रतारणाय उक्तिरियम् । विभिन्नेत्यन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्, तेन विभेदित इत्यर्थः । तथा च नायं द्वारस्पर्शाद्घटनाशस्त्वया कृतः किन्तु गुरुतया परपीडकत्वात् घटेनैव स्वात्मा विभेदितःइत्यपह्नुतिरत्राङ्कारस्तेन द्वारस्पर्शमिषेणेति पदद्योत्यं वस्तु द्योत्यते । द्वारस्पर्शमिषेणेति पदप्राधान्यात् पदगतत्वमस्य "दशाननकिरीटेत्यादौ तु न तथेति वाक्यगतत्वमेवेति भेदः ।

१२—कविप्रौढोक्तिसिद्धेनालङ्कारेणालङ्कारध्वनिर्यथा—

"ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा ।
वृद्धाऽपि नवोढेव परवधूरहह हरति तव हृदयम् ॥"

वृद्धपरवधूमनुरक्तं नायकमुपहसन्त्यास्तरुण्या उक्तिरियम् । अत्र परवधूत्वेन सा तव हृदयं हरतीति काव्यलिङ्गालङ्कारेणास्मानुज्झित्वा वृद्धां परवधूमभिलषसीति त्वदाचरितं वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपालङ्कारः प्राधान्येन परवधूपदेन द्योत्यते । "महिला सहस्रभरिते" इत्यादौ तु नैतादृशं किमपि पदं व्यञ्जकमिति वाक्यगतत्वमेवेति भेदः ।

(१४) एतावता पुनर्ध्वनिसंख्याः गणयितुमुपक्रमते—तदेवमिति । शब्दार्थशक्त्युत्थः

(१५) प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ॥ १० ॥

(१६) प्रबन्धे महावाक्ये । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः ।

(१७) यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे—

(१८) 'अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥'

शब्दार्थोभयशक्तिमूलः व्यङ्ग्यो व्यङ्ग्यध्वनिरिति यावत्, वाक्यमात्रे इति । मात्रपदेन पदव्यवच्छेदः, हेतुस्तत्र पूर्वमेव दर्शितः । पञ्चत्रिंशदिति-द्विविधः शब्दशक्तिमूलः, द्वादशविधोऽर्थशक्तिमूलः, द्विविधोऽविवक्षितवाच्यः, एक असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति सप्तदशानां पदवाक्यगतत्वेन चतुस्त्रिंशत्, शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्वेक इति मिलित्वा पञ्चत्रिंशदित्यर्थः ।

(१९) एवं ध्वनेः पञ्चत्रिंशद्भेदान् निरूप्य प्रकारान्तरेण भेदान् निरूपयति—प्रबन्धेऽपीति । अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थशक्तिमूलो द्वादशविधो ध्वनिः प्रबन्धेऽपि न केवलं पदवाक्ययोरेव धीरमतः । तथाच पूर्वोक्तैः पञ्चत्रिंशद्विधैः सह मिलित्वा एतावन्तं यावत् सप्तचत्वारिंशद्भेदा ध्वनयो भवन्ति ।

(१६) प्रबन्धपदस्यार्थं निरूपयति—प्रबन्ध इति । महावाक्यमिति । कुलकरूपमहावाक्यमित्यर्थः । प्रदीपकारास्तु संघटितनानावाक्यसमुदायः, स च ग्रन्थरूपस्तदवान्तरप्रकाररूपश्चेत्याहुः । भोजराजस्तु—

"पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च ।
विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते ॥" इत्याह ।

ननु अर्थशक्त्युद्भव एक एवात्र गृह्यते ? उत द्वादशविधः ? इत्याशङ्क्य स्फुटीकरोति—अनन्तरोक्ता इति । अनन्तरोक्ताः पूर्वप्रदर्शिता द्वादशभेदाः प्रकारा यस्य सस्तथोक्तः ।

(१७) पदवाक्ययोरुदाहृतम् , प्रबन्धेतूदाहर्तुमाह—यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवाद इति ।

(१८) पद्यद्वयात्मके प्रबन्धे स्वतःसम्भविना वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति—अलमिति । महाभारते शान्तिपर्वण्यापद्धर्मे त्रिपञ्चाशदधिकशततमाध्याये मृतं बालं सायङ्काले श्मसाने समानीतं दृष्ट्वा दिवसे एव मृतमांसभक्षणसमर्थस्य रात्रावन्धत्वादसमर्थस्य गृध्रस्य तद्बन्धुजनविसर्जनपरमिदं श्लोकद्वयात्मकं वचनम् । गृध्रैः मांसादैः पक्षिविशेषैः गोमायुभिः शृगालैश्च सङ्कुले परिव्याप्ते तथा कङ्कालानि पूर्णमानुषास्थीनि यत्रैवंभूते अस्थिप्राये इत्यर्थः । "स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः" इत्यमरः, अत एव घोरे भवादृशां भयङ्करे, सर्वेषां प्राणिनां शरीरिणां भयङ्करे त्रासोत्पादके, अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलम् । निष्फला सम्भाविताऽनिष्टा चैवंविधस्थले भवादृशां स्थितिरत्यन्तायोग्येति भावः । ननु बालकोज्जीवनं भविष्यतीत्याशयात्र स्थीयत इत्यत आह—नचेहेति । इह जगति कालधर्मं मृत्युम् उपागतः प्राप्तः प्रियो बन्धुः द्वेष्यः शत्रुर्वा यदि वा अथवा कश्चित् तटस्थोऽपि वा, यद्वा प्रियाप्रियान्यतरोऽपि न जीवितः अद्यावधिपर्यन्तमिति शेषः । तथा च मृतस्य पुनरुज्जीवनमसम्भावितमिति भावः । तदेतत्समर्थयति—प्राणि-

(१९) इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

(२०) 'आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

नामिति । प्राणिनां जनानाम् ईदृशी मरणानन्तरमपरावृत्तिरूपा गतिरवस्था प्राणमुत्सृज्यानन्तरं पुनर्नजीवन्ति "स्वभावो दुरतिक्रम" इति न्यायात् स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् परितापो न विधेय इति भावः ।

अत्र पद्यान्तरसचिवस्यैवास्य श्लोकस्य महावाक्यतेति स्फुटमेव ।

(१९) व्यङ्ग्यार्थं दर्शयति—इतीति । दिवा दिवसे प्रभवतः रात्रन्धत्वाद्दिवस एव शवमांसभक्षणसमर्थस्य । गमनमिष्टमिति । एतस्य "वाक्यसमूहेन द्योत्यते" इत्यग्रिमेणान्वयः । वक्तुर्गृध्रस्य इष्टं मृतबन्धूनां गमनमित्यर्थः । एवञ्च बालकं त्यक्त्वा यूयं गच्छतेति वस्तु स्वतः सम्भविवस्तुनः उक्तप्रबन्धार्थस्य व्यङ्ग्यमित्यर्थः । तथा च स्वतः सम्भविना वाच्यार्थरूपेण वस्तुना पुरुषविसर्जनरूपं वस्तु व्यज्यते तद्व्यञ्जकश्चायं पद्यद्वयात्मको गृध्रवचनरूपः प्रबन्ध एव न तु तद्गतं पदं वाक्यं वेति प्रबन्धगतत्वमेव । "तदप्राप्तिमहादुःखेत्यादिश्लोकद्वयस्य, महावाक्यत्वेऽपि तत्र व्यञ्जकपदद्वयसत्वात् तद्व्यङ्ग्यस्यैवोदाहरणत्वेन तद्दर्शितमिति बोध्यम् ।

(२०) इत्थं गृध्रसम्वादे वस्तुध्वनिमुदाहृत्य गोमायुसम्वादेऽप्युदाहरति—आदित्योऽयमिति । उक्तगृध्रवचनानुसारेण बालकशवमुत्सृज्य गन्तुमुत्सुकान् प्रति रात्रावेव शवमांसभक्षणसमर्थस्य तत्र स्थितस्य दिवान्धस्य श्रृगालस्य मृतबालकबन्धूनां श्मशाने रात्रिं यावत् अवस्थानार्थं वचनमिदम् । हे मूढा मूर्खाः ! गृध्रवचनमात्रेणैव प्रस्थातुमुद्युक्तत्वादियमुक्तिः अयं आदित्यो भास्कर "आदित्यो भास्करो देवः" इति विश्वः, स्थितः अस्तीति शेषः । आदित्यसत्वात् युष्माकं रात्रिञ्चरेभ्योऽपि भयमधुना नास्तीति सूचितम् । अतो यूयं साम्प्रतं स्नेहं पुत्रस्यास्य वियोगकालिकं तत्परित्यागासहिष्णुत्वरोदनादिरूपं प्रेम कुरुत विधत्त । मृतस्य पुनरुज्जीवनासम्भवात् निष्फलमेवात्रावस्थानं स्यादित्यत आह—बहुविघ्न इति । अयं सन्ध्यात्मको मुहूर्तो बहुविघ्नो भूतावेशादिरूपविघ्नबहुलः । तथा च दारुणसमयत्वात् भूतावेशादिरूपग्रहग्रस्तश्चेत्तदा एतन्मुहूर्त्तापगमे तद्विघ्ननाशोपशान्तावेशो बालः कदाचिज्जीवेदित्यर्थः । अपिः सम्भावनायाम् एतेन भूताद्याविष्ट एवायं बालको न तु मृत इत्यस्ति जीवनस्याशेति द्योत्यते । एवं जीवनसम्भावनामुत्पाद्य मोहयितुमाह—अमुमिति । कनकवर्णवत् सुवर्णवदाभाकान्तिर्यस्य तादृशम् , कनकवर्णाभत्वे रूपविपर्ययाभावान्न मृतः किन्त्वस्त्याशा जीवनस्येति ध्वनितम् । तथा न प्राप्तम् आसादितं यौवनं येन तादृशम्, अथापि परदारगमनादि पापराहित्येनायुः सत्वं प्रतीयते, तेनाऽपि मर्तुं नार्हतीति सूचितम् । परदारगमनेनायुः क्षीणता भवत्येव तदुक्तं मनुना—

"नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

गृध्रवाक्यात्कथं मुग्धास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥'

(२१) इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित इति वाक्य-समूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसंभवी व्यञ्जकः।

(२२) एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यम्।

(२३) एवं वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतम्।

(२४) लक्ष्यार्थस्य यथा—'निःशेषच्युतचन्दनम्–' इत्यादि।

(२५) व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—'उअ णिच्चल–' इत्यादि।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्।" इति।

अमुं बालं केवलात् गृध्रवाक्यात् अविशङ्किताः लोकापवादशङ्कारहिताः कथं त्यजध्वम्। अत्रार्षमात्मने पदम्।

(२१) व्यङ्ग्यार्थं दर्शयति–इतीति। निशि समर्थस्य दिवान्धतया रात्रावेव मांसभक्षणसमर्थस्येत्यर्थः। गोमायोः जम्बूकस्य परित्यागो बालकस्येति शेषः। अनभिलषितेत्यत्र "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति सूत्रेण कर्मणि क्तः, क्तयोगात्कर्त्तरि षष्ठी। तथा च स्वतः सम्भविना वाच्यार्थरूपेण वस्तुना जनव्यावर्त्तनरूपंवस्तु प्रतीयत इति भावः। कीदृशोऽत्र व्यञ्जक इति जिज्ञासायामाह—अत्रेति। स्वतःसम्भवी वाक्यार्थं इति शेषः। पद्यद्वयात्मको गोमायुवचनरूपः प्रबन्ध एव व्यञ्जकः न तु तद्गतं पदं वाक्यं वेति प्रबन्धगतत्वमेव।

(२२) अर्थशक्त्युद्भवध्वनेर्द्वादशभेदानां मध्ये एक एवोदाहृतः अन्ये त्वेकादशभेदा अपि कुतो नोदाहृता इत्यत आह—एवमन्येष्विति। ग्रन्थविस्तरभयान्मया नोदाहृताः स्वयमेव लक्षणतोऽनुसर्त्तव्याः, तदाह—उदाहार्य्यमिति। तथा च दिङ्मात्रमुच्यते—रघुवंशे "समयुज्यत भूपतिर्युवा" इत्यादिना "उभयीं सिद्धिमुभाववापतुः" इत्यन्ते तुल्ययोगितया काव्यलिङ्गेन वा रघुराघवयोर्व्यतिरेकालङ्कारः प्रतीयते। अपि च कुमारसम्भवे–हिमगिरिवर्णनप्रौढोक्त्यप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारसंसृष्टे हिमगिरेरितरोत्कर्षः प्रतीयते। मूलेऽर्थशक्त्युद्भवेत्युपलक्षणम्—शब्दशक्त्युद्भवोऽपि क्वचिद् प्रबन्धव्यङ्ग्यो दृश्यते, यथा माघकाव्ये शिशुपालदूतोक्तौ सन्धौ काव्ये वस्तुमात्ररूपो विग्रहः उपमाध्वनिरपि तथाविधः सम्भाव्यते।

(२३) एवमिति। एवं "दृष्टि हेप्रतिवेशिनि" इत्यादिकम्।

(२४) लक्ष्यार्थस्येति। व्यञ्जकत्व इति शेषः। एवमुत्तरत्राऽपि। "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादौ हि स्नानकार्यमिदं सर्वमिति "स्नातुमितो गताऽसी" त्यनेन बोधयन्त्या आपाततो दुर्विधानभिधया बोधयितुं तथा प्रयुक्तम्, किन्तु पश्चात्तस्यैव अनुरणनरीत्या स्नातुं न गताऽसीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यार्थरूपेण स्वतःसम्भविना वस्तुना "अम धम्मिअ" इत्यादाविवात्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति अधमपदद्योत्यो वस्तुध्वनिः। नायकेऽधमत्वं तु नीचस्त्रीगमनादेवेति बोध्यम्।

(२५) व्यङ्ग्यार्थस्येति। "उअ णिच्चल" इत्यादौ हि बलाकाया निष्पन्दत्वेन वाच्येन विश्वस्तत्वम् अचेतनोपमया लेशतोऽपि शोभाभावस्तेन निर्जनत्वं च गम्यते एवञ्च तद्देशस्य निर्जनत्वरूपेण स्वतः सम्भविना वस्तुना सङ्केतस्थानमेतदित्यत्रागन्तव्यमिति निष्पन्दपदव्यङ्ग्यो वस्तुध्वनिः।

(२६) अनयोः स्वतःसंभविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ।

(२७) एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यम्।

(२८) पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः।

(२९) असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशप्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः। यथा—

(३०) 'चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।

---

(२६) अनयोरिति। निश्शेषच्युतचन्दनम्" "अ णिच्चल" इत्याद्योरुदाहरणयोरित्यर्थः।

(२७) एवमिति। अन्येषु स्वतः सम्भविना वस्तुनालङ्कारध्वनिप्रभृतिभेदेषु। एकादशत्वं लक्ष्यव्यङ्ग्यप्रत्येकापेक्षया। उभयापेक्षया तु द्वाविंशतिरेतिद्रष्टव्यमिति वागीशः। उदाहार्यमिति।

तत्र स्वतः सम्भविना लक्ष्यार्थरूपेण वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिर्यथा—

"अधानद्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरं किरीटे बालेन्दुं नियमय पुनः पन्नगगणैः।
न कुर्यास्त्वं हेलामितरजनसाधारणधिया जगन्नाथस्यायं सुरधुनि! समुद्धारसमयः॥"

अत्र हि जगन्नाथ इति वाच्योऽर्थः प्रकृतानुपयुक्तपापविशिष्टत्वेन लक्ष्यते असौ पुनरितरजनसाधारणो नायं पापीति जगन्नाथो जगन्नाथ इव पापीयानित्यनन्वयालङ्कारं व्यञ्जयति। उदाहरणान्तरमाकरतोऽनुसन्धेयं ग्रन्थगौरवभयान्नेह तन्यते।

(२८) असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेर्भेदान् दर्शयति—पदांशेति। न स्फुटो न स्पष्टं क्रमो व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पौर्वापर्यं यत्र सः तथोक्तः, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः। स च ध्वनिः पदानां "सुप्तिङन्तमिति" पाणिन्यनुशासनात् तिङ्सुबन्तरूपाणाम् अंशेषु प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिषु वर्णेषु "मूर्ध्निवर्गान्त्यगा युक्ताः"इत्यादिनाष्टमे वक्ष्यमाणेषु अक्षरविशेषेषु रचनायां वैदर्भ्यादिसंज्ञिकायाम् अष्टमे वक्ष्यमाणायाम्, यद्वा रचनासु दीर्घसमासादिरूपविन्यासविशेषेषु प्रबन्धेषु महावाक्येषु बहुवचनात् पदे वाक्ये च सम्भवतीति षड्विध इत्यर्थः। यद्यपि षड्विधत्वाऽभ्युपगमे "तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते" इति पूर्वोक्तेन सह विरोधः प्रतीयते तथापि तदवान्तरभेदाऽभ्युपगमेन समाधेयम्।

(२९) अस्फुटक्रमपदस्य असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर इत्याह—असंलक्ष्येति। पदांशपदस्यार्थं बोधयितुमाह—तत्रेति। तत्र पदांशादिषु मध्ये। प्रकृतिः धातुरूपा नामरूपा चेति द्विविधा। तत्त्वञ्च प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं प्रत्ययविधानावधित्वं वा बोध्यम्। प्रत्ययः प्रत्येति अर्थं बोधयतीति प्रत्ययः तत्त्वञ्च प्रत्ययाधिकारपठितत्वे सत्यर्थबोधकत्वम्। उपसर्गाःप्रादयः। निपाता अत्राव्ययरूपाः, तेन द्योतकमात्रतया उपसर्गवत् स्वान्वयि पदांशत्वमित्यभिप्रायः। आदिशब्देन प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषादीनां परिग्रहः।

(३०) तत्र प्रकृतिरूपपदांशगतध्वनेरुदाहरणं दर्शयति—चलापाङ्गामिति। अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलां व्याकुलयन्तं भ्रमरं प्रति दुष्यन्तस्योक्तिरियम्। हे मधुकर! भ्रमर! त्वं चलौ तव दंशनभयाच्चपलौ अपाङ्गौ नेत्रप्रान्तभागौ यस्यास्ताम्, "अपाङ्गौ नेत्रयो-

करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती ॥'

(३१) अत्र 'हताः' इति न पुनः 'दुःखं प्राप्तवन्तः' इति हन्प्रकृतेः ।

(३२) 'मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥'

रन्तौ" इत्यमरः, अत एव वेपथुमतीं त्वद्भयेन कम्पमानाम्, अतिचपलामित्यर्थः दृष्टिं स्पृशसि, रहस्यं गोपनीयम आचष्टे आख्याति चेति रहस्याख्यायी गुप्तविषयभाषीव, कर्णान्तिकचरः श्रवणेन्द्रियसमीपचारी सन्, मृदु कोमलम् अस्फुटं वा यथास्यात्तथा स्वनसि शब्दं करोषि, तथा करं हस्तं व्याधुन्वत्यास्तवापसारणाय इतस्ततो विलोलयन्त्याः शकुन्तलायाः, रतिसर्वस्वं रतेः सुरतेच्छायाः सर्वस्वं प्रधानकारणम्, यद्वा रतौ सर्वस्वं सर्वप्रधानतयादरणीयम्, वा रतेः कामपत्न्याः सर्वस्वं युवजये परमसहायम्, अधरं दन्तच्छदं पिबसि दशसि अत एव वयम् अहमित्यर्थः, तत्वान्वेषात् किं ब्राह्मणस्य औरसकन्यात्वेन मत्परिणयायोग्या किं वा तस्य क्षत्रियकन्यात्वेन मत्परिणययोग्या इत्येवं तत्त्वस्यान्वेषणादित्यर्थः । हता अत्यन्ताकुलतया मृतप्रायाः दैवेन विप्रलम्भिता इति शेषः, वयमेवंविधाभिलाषचाटुप्रवणा अपि तत्त्वान्वेषणाद्वस्तुवृत्तेरन्विष्यमाणोऽस्यासमात्रपात्रीभूता जाता इति भावः । किन्तु त्वं खलु कृती कृतार्थः जातोऽसि । शिखरिणी छन्दस्तल्लक्षणन्तूक्तं प्राक् ।

(३१) व्यंङ्ग्यं दर्शयति—अत्रेति । हता इति प्रयुक्तम्, न तु दुःखं प्राप्तवन्त इति प्रयुक्तम्, तथा सति प्रकृतोपयुक्तस्य दुःखातिशयस्याभिव्यक्तिन स्यात् । हन् प्रकृतेः हन् धातुरूपप्रकृतेः दुःखातिशयस्य "व्यञ्जकत्व" मिति शेषः । अत्र मृत्युकथनात् विप्रलम्भातिशयो व्यङ्ग्यः । अत्र च हता इत्यस्य स्थाने क्तप्रत्ययं स्थापयित्वा हनः स्थाने प्रकृत्यन्तरनिवेशने न तथा प्रतीतिः । अथ च त्वं खल्विति निपातेनायत्नसिद्धं तवैवचरितार्थत्वमिति तथाहि—कथमेतदीयकटाक्षगोचरा भूयास्म, कथमेषास्मदभिप्रायव्यञ्जकं रहो वचनमाकर्ण्यात् कथं नु हठादनिच्छन्त्या अपि परिचुम्बनं विधेयास्मेति यदस्माकं मनोराज्यपदवीमधिशेते तत्तवायत्नसिद्धम् । भ्रमरो हि नालोत्पलधिया मदाशङ्काकारी दृष्टिं पुनः पुनः स्पृशति, श्रवणावकाशपर्य्यन्तत्वाच्च नेत्रयोरुत्पलशङ्कानपगमात्तत्रैवातिशयेन ध्वनिं कुर्वन्नास्ते सहजसौकुमार्यत्रासकातरायाश्च रतिनिधानभूतं विकसितारविन्दकुवलयामोदमधुरमधरं पिबतीति भ्रमरस्वभावोक्तिरलङ्कारोऽङ्गतामेवाभिलापविप्रलम्भस्य प्रकृतरसस्योपगतः ।

(३२) निपातगतध्वनिमुदाहरति—मुहुरङ्गुलीति । शकुन्तलां प्राप्य तत्सम्भोगविघ्ने सति अनुतप्यमानस्य दुष्यन्तस्योक्तिरियम् । मुहुर्वारं वारम् अङ्गुल्या संवृतौ मत्कर्तृकचुम्बनप्रतिषेधाय आवृतौ अधरोष्ठौ यस्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे 'मा' 'मा' इति चुम्बननिषेधकवाक्योच्चारणावसरे विक्लवेन विह्वलतया अभिरामं मनोज्ञम्, तादृशप्रतिषेधस्य विक्षिप्तपर्य्यवसन्नतया तत्प्रयोगेण मुखस्य रमणीयत्वमिति भावः, तथा अंसे स्कन्धोपरिभागे विवर्त्तते चुम्बनाशङ्काद तद्रक्षणायैव लज्जयैव वा परावर्त्तत इति अंसविवर्त्ति,

(३३) अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् ।

(३४) 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः—' इत्यादौ (१२ पृ.) 'अरयः' इति बहुवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैव' इति सर्वनाम्नः, 'निहन्ति' इति 'जीवति' इति च तिङः, 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिका' इति करूपतद्धितस्य, 'विलुण्ठन'

पक्ष्माणि नयनलोमानि अनयोः सन्तीति पक्ष्मले घनलोमशालिनी "सिध्मादिभ्यश्च" इति पा० सूत्रेणास्त्यर्थे लच् प्रत्ययः, अक्षिणी लोचने यस्यास्तादृश्याः शकुन्तलायाः, मुखम् आननम्, कथमपि लोचनगतकुसुमपरागापनोदनच्छलेन उन्नमितम् अङ्गुलिभ्यां चुम्बनार्थमूर्ध्वीकृत्य धृतम्, तु किन्तु न चुम्बितम् ममायमतिशयः प्रमादोऽभूदिति भावः । औपच्छन्दसिकं छन्दस्तल्लक्षणन्तु—"ग्लौपच्छन्दसकम्" इति पिङ्गलाचार्यः ।

(३३) व्यङ्ग्यं निर्दिशति—अत्रेति । नजा एव चुम्बनाभावलाभे तु शब्देन चुम्बनस्यात्यन्तव्यवच्छेदलाभात् विप्रलम्भानुतापातिशयो व्यङ्ग्यः । एवञ्च तुशब्दस्य चुम्बितपदान्वयित्वात्तदंशत्वेन पदांशध्वनेरुदाहरणम् । व्यङ्ग्यान्तरमप्यत्र बोध्यम् तथाहि—नायिकाया अङ्गुलिसम्वरणपौनःपुन्योक्त्या नायकस्य तन्निषेधपौनःपुन्यं व्यज्यते, तथा कामशास्त्रे ऊर्ध्वोष्ठे चुम्बनस्याविधानादोष्ठपदेनैवाधरोष्ठस्य लाभेऽप्यधरपदोपदानेन "उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे" इत्यादाविव तस्य पाटलिमसौकुमार्य्यमाधुर्य्यातिशयो ध्वन्यते । अपि च नायिकायाः प्रतिकूलाचरणेन नायकस्य मदनाभिवृद्धिः प्रतीयते । तथाचोक्तं रघुवंशे—

"चुम्बने विपरिवर्त्तिताधरं हस्तरोधि रसनाविघट्टने ।
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्वधूरतः ॥" इति ।

अथाप्यत्र बलात्कारे सत्यपि क्रन्दनापसरणादिकमविधाय अङ्गुलिसंवरणादिविधानेन सुरते नायिकाया अर्धाङ्गीकारो द्योत्यत इति ।

(३४) प्रत्ययोपसर्गादीनां व्यङ्ग्यमुदाहर्त्तुं दर्शयति—न्यक्कार इति । एतद्व्याख्यानन्तु (११ पृ०) कृतम् । बहुवचनेत्यादिषष्ठ्यन्तानां व्यञ्जकत्वमित्यग्रिमेणान्वयः । अरय इति बहुवचनेन एकमात्रशत्रुसद्भावेऽपि यस्य निर्वेदो जायते तस्यैव मे रामलक्ष्मणसुग्रीवादयो बहव एव रिपवो जाता इति नाहित निर्वेदावधिरिति ध्वन्यते । तापस इत्येकवचनेन तुच्छभूतमेकत्वं गम्यते यद्वा प्रतीकाराक्षमत्वमेव प्रतीयते । अत्रेति । सर्वनाम्ना रिपुनिग्रहे दूरगमनादिव्यापारो नास्ति तथापि किञ्चिद्विधातुमशक्यत्वादात्मनोऽत्यन्तमकर्म्मण्यत्वं द्योत्यते । निहन्तीति तिङापकारस्य वर्त्तमानत्वख्यापनेन विलम्बासहिष्णौ रिपुनिग्रहे नास्माकमुद्यम इति तथा नासौ निश्चेष्टो वर्त्तत इति च ध्वन्यते । जीवतीत्यनेन जीवनस्य वर्त्तमानत्वख्यापनेनेदृशे वृत्तान्ते रावणस्य प्रागेव मरणमुचितं येनैतादृशः पराभवो माभूदिति, अहो इत्यव्ययेन रावणे मृते सतीदृक्परिस्थितेरागमनं नाश्चर्य्यम् जीविते तु महदाश्चर्य्यम् । ग्रामटिकेति । अल्पग्रामवाचको हि ग्रामटी शब्दः क्वचित्प्रसिद्धः ततः "अज्ञाते" "कुत्सिते" इति वा क प्रत्यये "केऽणः" इति ह्रस्वे सिद्धो ग्रामटिकाशब्दः, अत्यन्तक्षुद्रग्राम इति तदर्थः, ध्वन्यालोकलोचनकारादयोऽप्येवमेवाहुः । नव्यास्तु "तद्धिताः" इति बहुवचनाट्टिकच् प्रत्ययमाहुः । अनेन कप्रत्ययेनाहमीदृशीवलीयेन मया सुविशालोऽपि स्वर्गः क्षुद्रो ग्राम इव प्रतीत आसीदिति व्यज्यते । विलुण्ठनेत्यत्र व्युप-

इति व्युपसर्गस्य, 'भुजैः' इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् ।

(३५) 'आहारे विरतिः, समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा,
नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।
मौनं चेद, मिदं च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते,
तद्ब्रूयाः सखि! योगिनी किमसि, भोः! किं वा वियोगिन्यसि ॥'

(३६) अत्र तु 'आहारे' इति विषयसप्तम्याः, 'समस्त' इति 'परा' इति च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदम्' इति प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः, 'आभाति' इत्युपसर्ग-

---

सर्गेण अण्वपि किञ्चिदपहृत्य न विरतं किन्तु विशेषेण लुण्ठनं विहितमिति प्रत्याय्यते । भुजैरिति बहुवचनेन रिपुनिग्रहे रावणस्याधिकसाधनसत्त्वेऽपि किञ्चित्कर्त्तुं न शक्यत इति नास्ति दुःखस्य परिसीमेत्यवगम्यते । ध्वन्यालोककृताऽपि—

"सुप्तिङ्वचनसम्बन्धैस्तथाकारकशक्तिभिः ।
कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्योऽलक्ष्यक्रमः क्वचित् ॥"

इतिकारिकाया उदाहरणप्रसङ्गेऽमुमेव श्लोकमुदाहृतम् । यद्यप्येते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानां वस्तुध्वनय एव प्रतीयन्ते तथाऽप्येतेऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य निर्वेदाख्यभावस्य परिपोषका इति तेनैवव्यपदेश इति तत्त्वमिति वागीशादयो व्याचक्षते । अत्रेदमवगन्तव्यम्—न केवलं रसादिध्वनेरेव पदांशप्रकाशता, किन्तु वस्त्वलङ्कारयोरपि । अत्रालङ्कारस्य यथा—

"पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।
नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनी मानचर्चा ॥"

अत्र किरतीति वर्त्तमानप्रत्ययेन निवृत्तेत्यत्र क्तप्रत्ययेन कार्यकारणपौर्वापर्यव्यत्यय-रूपातिशयोक्तिरलङ्कारः प्रतीयते ।

(३५) इत्थं प्रकृत्यादीनां व्यञ्जकत्वमुदाहृत्य प्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वमुदाहरति—आहार इति । ध्यायन्तीं वियोगिनीं योगधर्मिणीमवलोक्योपहसन्त्याः सख्या उक्तिरियम् । भोः सखि! ते तव आहारे अन्नादिभक्षणे विरतिः रागाभावः, समस्ते समग्र विषयग्रामे माल्यचन्दनादिभोग्यपदार्थनिचये परा परमा निवृत्तिः परावृत्तिः, नासाया अग्रे अग्रभागे नयनं वर्त्तते, यच्च एकतानम् एकस्मिन् विषये एकलयं तव मनः तदेतदपरं योगिन्या वियोगिन्या वा लक्षणमित्यर्थः, इदञ्च मौनम् इदञ्च विश्वं जगत् अधुना शून्यम्, यदाभाति तव हृदये शून्यमिव प्रतीयते । योगिन्या विश्वं शून्यमसद्भूतमाभाति वियोगिन्याश्च सदपि विश्वं प्रकृतानुपयोगित्वेनासदिव प्रतिभाति । तत्, तस्मात् ब्रूयाः त्वं किं योगिनी असि किं वा वियोगिनी असि । आहारादिधर्माणामुभयोरत्र सम्भवात्तत्त्वनिर्णयाभावेनेयं जिज्ञासोदेतीति वाच्यार्थः ।

अत्र नायिकाया विप्रलम्भातिशयः समस्तपदद्योत्यः ।

(३६) प्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वं विचार्य स्फुटीकर्त्तुमाह–अत्रेति । विषयसप्तम्या इत्यादीनां तत्तद्विषयव्यञ्जकत्वमित्यग्रिमेणान्वयो बोध्यः । तथा च आहारे सर्वप्रकारविषयक

स्य, 'सखि' इति प्रणयस्मारणस्य, 'असि भोः' इति सोत्प्रासस्य 'किं वा' इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असि' इति वर्तमानोपदेशस्य च तत्तद्विषयव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम् ।

(३७) वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते ।

(३८) प्रबन्धे यथा—महाभारते शान्तः । रामायणे करुणः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः ।

रागाभाव एव न तु योगिनीवदनिष्टसाधनतावगमात् योगप्रतिकूलमत्स्यमांसादिरूपाद्दाराश्निवृत्तिरिति विषयसङ्गर्मो प्रत्याययति, सामान्यबोधकत्वादित्यभिप्रायः ।

"नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति नचैकान्तमनश्नतः" इत्युक्त्या योगिन्याः प्राणधारणार्थमाहारोऽस्त्येव तव तु सोऽपि नास्तीति भावः । योगिन्या योगाप्रतिबन्धकविषये चीरचीवरादौ निवृत्तिर्न वर्त्तते भक्तपारवश्यादिना तदितरविषये यदृच्छोपपन्नेऽपि च विषये प्रवृत्तिरस्ति तव तु आवश्यकेऽपि समस्तविषयग्राम एव सर्वथैव निवृत्तिरिति समस्तेति परेति च विशेषणद्वयमभिव्यनक्ति । योगिनी मौनसमये इङ्गितादिना अर्थं बोधयति तथा योगिन्यतरमागतं वदत्येव त्वन्तु सहचरीं मामागतां दृष्ट्वाऽपि तूष्णीम्भावमाश्रितेतीदं पदेन ध्वन्यते । प्रत्यक्षपरामर्शिना । "इदमस्तुसन्निकृष्टम्" इति नियमात् मौनप्रत्यक्षताद्योतकस्य । योगिन्यास्तत्वज्ञानेनैव विश्वमसदिति भाति न तु व्यावहारिकभावेन, तव तु स्वप्रयोजनाभावात् तत्त्वं विनैव विश्वस्यासत्त्वं भाति, इत्याद्युपसर्गः प्रत्याययति । योगिन्या विश्वस्मिन् कुत्रापि रागिणि जने प्रणयो नास्ति तव तु मयि सोऽस्तीति सखीति सम्बोधनेन व्यज्यते । एवञ्च दृश्यमानो विप्रलम्भो न त्वया गोपनीय इति भावः । "असि भोः" इति पदद्वयप्रकार एव "सोत्प्रासः समनाक्स्मितम्" मन्दस्मितोपहासत्वं द्योतयति ।

तथा च योगिनी कस्यापि नोपहासविषयो भवति त्वं तु ममैवेति "असि भोः" इतिपदद्वयव्यङ्ग्यः सोपहा सोत्प्रासोऽवगमयति । त्वं योगिन्येव न तु वियोगिनीति "किं वा" शब्दो द्योतयति । वर्त्तमानोपदेशस्य "असि" इत्यत्र वर्त्तमानकालबोधक सि" विभक्तिनिर्देशस्य । एवञ्चात्र योगित्वस्य तत्कालेऽसम्भवात् वियोगस्य तु तदैवोपलम्भात् त्वं वियोगिन्येवासीति मध्यमपुरुषैकवचनेन प्रतीयते ।

(३७) सम्प्रतिवर्णरचनयोरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वमुपेक्ष्य प्रबन्धगतत्वेन तदुदाहर्तुमाह-वर्णेति । वर्णोऽक्षरविशेषः माधुर्यादिगुणव्यञ्जकः, रचना दीर्घसमासादिरूपविन्यासविशेषः, सा पि माधुर्यादिव्यञ्जिका । उदाहरिष्यते । अष्टमे नवमे च 'परिच्छेदे' इति शेषः । तेषां रसनिष्ठमाधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वेन गुणज्ञाने सत्येव तज्ज्ञानत्वसम्भवादत्र नोदाहृतमिति भावः । प्रत्ययादीनां तु स्वबोध्यनिष्ठतत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वमित्यत्रैवोदाहृतम् ।

(३८) प्रबन्ध इति । पूर्वं प्रबन्धशब्देन संघटितावान्तरवाक्यसमूहोऽभिहितः, अधुना तु संघटितमहावाक्यमिति पौनरुक्त्यं न शङ्क्यम्, पूर्वं हि अर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबन्धविषयत्वस्योक्तत्वात् अत्र तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्यभावात् । शान्त इति । स्वर्गारोहणरूपमहाभारतश्रोतुः युधिष्ठिरशमज्ञातुः शान्तरसो बोध्य इत्यर्थः । रामायण इति । रामशोकज्ञातुः रामायणश्रोतुः करुणरस इत्यर्थः । मालतीत्यादाविति माधववत्सरा-

(३९) एवमन्यत्र ।

(४०) तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः ॥ ११ ॥
संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

जरतिज्ञातुस्तन्नाटकश्रोतुः शृङ्गार इत्यर्थः । आदिशब्देन शकुन्तलादिपरिग्रहः ।

अत्रेदम्बोध्यम्—न केवलं वस्त्वलङ्कारध्वनिवदर्थान्तरमाह किन्तु वाक्यव्यङ्ग्येऽपि वस्तुसमुदायभूते महाभारतादिप्रबन्धेऽपि अन्यथा काव्यत्वहानेरिति ।

(३९) एवमन्यत्रेति । किरातार्जुनीयैकादशसर्गे सुरराजोक्तप्रबन्धे शान्तरसः । पार्थोक्तप्रबन्धे तु वीररसः । "माघे शिशुपालदूतोक्तौ सन्धौ वाच्ये वस्तुमात्ररूपो विग्रहः शब्दशक्तिमूलः प्रबन्धव्यङ्ग्यो दृश्यते" इति चण्डीदासः ।

(४०) अथेदानीं ध्वनीनां सङ्कलनं दर्शयति—तदेवमिति । तत्तस्मात् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यापि पदपदांशादिगतत्वेन षड्विधत्वादित्यर्थः । एवं शुद्धभेदेन तस्य ध्वनेः एकपञ्चाशद्भेदा मताः । व्यङ्ग्यस्य पदवाक्यगतत्वेन पञ्चत्रिंशद् (३५) भेदाः संख्याताः । तदनन्तरमर्थशक्त्युद्भवस्य प्रबन्धगतत्वेन द्वादशविधत्वम् । रसभावादिरूपस्यासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरपि पदांशवर्णरचनाप्रबन्धगतत्वेन चत्वार इति मिलित्वा ध्वनिकाव्यस्य एकपञ्चाशद्भेदाः (५१) शुद्धा इत्यर्थः । यद्यपि लक्ष्यार्थवाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थभेदेन पदांशानां च प्रकृतिप्रत्ययादिभेदेनातोऽधिका बहुतरसंख्या भवन्ति तथापि प्राचीनसम्प्रदायानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितमिति बोध्यम् । सङ्करेण त्रिरूपेणेति । साक्षात्परम्परया वा यथा कथञ्चित् परस्परसापेक्षः सङ्करः तद्भिन्नः स संसृष्टिः । सङ्करस्थले हि क्वचित् साधकबाधकमानाभावादेकतरानिश्चयेन "अयम् अयं वा" इति भवति संशयः क्वचिच्च स्वत एवोपादेयतया प्रधानयोरपि एकस्य कथंचिदपरानुगुण्यमात्रेण अङ्गाङ्गिभावापरनामकानुग्राह्यानुग्राहकभावः, क्वचित्तु एकव्यञ्जकव्यङ्ग्यतया एकाश्रयानुप्रवेश इति सङ्करस्य त्रैविध्यम् । वक्ष्यति दशमपरिच्छेदे—

"अङ्गाऽङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ।
सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः" ॥ इति ।

न चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्करस्थलेऽनुग्राहकस्याङ्गतया गुणीभाव इति न ध्वनिसङ्करत्वमिति वाच्यम्, तत्र हि स्वतश्चमत्कारिण एव तस्य किञ्चित्परोपकारकतामात्रम् न तु शेषशेषिभाव एवेति प्रदीपे स्पष्टम् । एकरूपया परस्परनैरपेक्ष्यस्थितिरूपया संसृष्ट्या च । एभिर्याः संख्या भवन्ति। ता आह—वेदेति । सजातीयानेकसंख्याप्रस्तावे—"अङ्कानां वामतः क्रमः" इति गणितशास्त्रप्रसिद्धत्वेन वेदाश्चत्वारः, तद्वामे खं शून्यम्, तद् वामेऽग्नयस्त्रयः, तद्वामे शराः पञ्चेति चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणि ध्वनयः । नन्वेवमप्येकपञ्चाशतश्चतुर्गुणनेन चतुरधिकद्विशतमेव भवतीति तत्कथमेतादृशी संख्येति चेत् ? मैवम्, यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टावेकपञ्चाशत्त्वम् ? एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरूनपञ्चाशता च संसृष्टौ पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावूनपञ्चाशत्त्वम् तुरीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् एवमन्येषामेकैकह्रासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चरमस्य सजातीयेनैकेन संसृष्टावेकविषयत्वमेवेति मिलित्वा

वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः (५३५५)॥१२॥

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः ।

षड्विंशत्यधिकत्रयोदशशतत्वं ध्वनिसंसृष्टेः। एवं क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविधध्वनिसङ्करस्य मिलित्वा भवति "वेदखाग्नि" संख्याया उपपत्तिरिति स्पष्टं विवृतौ । काव्यप्रकाशकृता तु—एकपञ्चाशदभेदानाम् एकपञ्चाशतागुणने एकोत्तरषट्शताधिकसहस्रद्वयं (२६०१) भवति। योजनं च संसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणने "वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः" (१०४०४) इत्युक्तम्। नन्वस्त्वेकपञ्चाशद्भेदेष्वेकतराणां पञ्चाशतायोजनम् स्वस्य तु स्वेन कथं योजनेति चेत्? न व्यक्तिभेदमादाय विजातीयवत्सजातीयेनाऽपि सङ्करादिति मम्मटाशयः। अत एव यथा कविकर्मसु लक्षणाया अशीतिप्रकारा अनुदाहृताऽप्यभिप्रायवशेन स्वीक्रियते, तथा प्रकाशोक्ता भेदसंख्या अपि कथमिव न सम्भवनीया अन्यथा "एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वादसंख्येयः" इति स्वोक्तिरपि कथं संगच्छेत।

वस्तुतस्तु अत्यन्तविचारे "वेदखाग्निशररूपा" या संख्या ग्रन्थकृता दर्शिता साऽपि न सम्भवति तथाहि—एकपञ्चाशत एवोक्तचातुर्विध्यं न सम्भवति पदैकदेश पदव्यङ्ग्ययोः पदवाक्यव्यङ्ग्ययोश्च शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्ययोरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यव्यङ्ग्ययोश्च एकव्यञ्जकानुप्रवेशसङ्करासम्भवात् चातुर्विध्याभावात् ।

यत्तु—चण्डीदासादयः "संसृष्टौ सङ्करयोजने च सिन्धुगगनशिखिशराः शुद्धयोगे खखबाणाग्निबाणाः" इत्याहुस्तन्न पेशलम्, अनुभवसिद्धौ तावत्पुण्डरीकादिष्विक्षुरसेष्विव ध्वनिष्वपि ह्रस्वत्वाशयानतिशयौ तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य यत्रातिशयस्तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन तद्योजनम् ।

अत्र तु तद्वैपरीत्यं तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण योजनमिति व्यपदेशः प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायात्। एवमन्यात्राऽप्यूहयम्। एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री । नन्वेवं यत्रोभयोस्तुल्यमेव चारुत्वं तत्र भेदान्तरं स्यादिति, मैवम् अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात्तत्रोभयभेदसङ्करस्वीकारादिति प्रदीपादौ स्पष्टम्। एषु शुद्धैकपञ्चाशन्मिलने संख्यामाह—शुद्धैरिषुबाणेति। व्याचष्टे–शुद्धैरिति। संसृष्टिसङ्करसहितैर्योग इत्यर्थः। इषवः पञ्च, बाणाः पञ्च, अग्नयस्त्रयः, सायकाः पञ्चेतितन्मिता इत्यर्थः। एवञ्च तासां संख्यानामपि वामगत्या पञ्चपञ्चाशदुत्तरत्रिशतयुतपञ्चसहस्रसंख्यकभेदाः (५३५५) समुदायेन ध्वनयः। अत्र अग्रिमाग्रिमभेदस्य योजने एकैकभेदह्रासात् एवं प्रकारेण एवं योजनं भवति—

"एकोराशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु। समार्धेनासमो गुण्यः एतत्सङ्कलितं लघु॥"

इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशदर्धेन षड्विंशत्या एक पञ्चाशतं गुणयेत्। तथा (५१×२)÷२=२६) ५१×२६=१३२६ रसदस्राग्निभेदिन्यः संख्या जायन्ते। तेषु चतुर्भिगुणितेषु (१३२६×४=५३०४) पञ्चसहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं संकीर्णभेदाः।

अथ ग्रन्थकारमतेन प्राङ्निर्दिष्टध्वनिसंख्यासङ्कलनप्रकारः प्रदर्श्यंते—

लक्षणामूलः अविवक्षितवाच्यः चतुर्विधः ।	अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः—२	पदगतः—१ वाक्यगतः—१
	अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः—२	पदगतः—१ वाक्यगतः—१

- अभिधामूलः विवक्षितान्यपरवाच्यः मुख्यतो द्विविधः।
  - असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः।
  - संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः।

- तत्र रसभावादिरूप एकप्रकारोऽपि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः अवान्तरभेदात् षट्प्रकाराः।
  - पदगतः—१
  - पदांशगतः—१
  - वाक्यगतः—१
  - महावाक्यगतः—१
  - वर्णगतः—१
  - रचनागतः—१

- संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः एकचत्वारिंशत्प्रकाराः।
  - शब्दशक्त्युद्भवेषु
    - वस्तुरूपयोः—
      - पदगतः—१
      - वाक्यगतः—१
    - अलङ्काररूपयोः
      - पदगतः—१
      - वाक्यगतः—१
  - अर्थशक्त्युद्भवेषु (पूर्वोक्तनामसु)
    - पदगताः—१२
    - वाक्यगताः—१२
    - महावाक्यगताः—१२
  - शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवे……………………१
  - मिलित्वा शुद्धाः ५१

- सङ्कराः—
  - अङ्गाङ्गिभावसङ्कराः
    - साजात्ये — दर्शितानामेकपञ्चाशद्भेदानां शुद्धानां ध्वनीनां मध्ये एकैकस्य सजातीयेनान्येनैकेन सह सङ्करेषु एकपञ्चाशद्भेदाः———५१
    - वैजात्ये— शुद्धस्य द्वितीयस्य शुद्धेन प्रथमेन सह संकरे एकः, शुद्धस्य तृतीयस्य शुद्धेन प्रथमेन द्वितीयेन वा सङ्करयोर्द्वौ शुद्धस्य तुरीयस्य शुद्धस्य शुद्धेन प्रथमेन द्वितीयेन तृतीयेन वा सङ्करेषु त्रयः, एवं क्रमेण पञ्चसप्तत्यधिकद्वादशशतभेदाः——— १२७५
  - एकाश्रयानुप्रवेशसङ्कराः
    - साजात्ये दर्शितरीत्या—५१
    - वैजात्ये दर्शितरीत्या—१२७५
  - सन्देहसङ्कराः—
    - साजात्ये दर्शितरीत्या—५१
    - वैजात्ये दर्शितरीत्या—१२७५
- संसृष्टयः—
  - साजात्ये दर्शितरीत्या—५१
  - वैजात्ये दर्शितरीत्या—१२७५

६३०४

शुद्धाः……………… ५१

समुदायेन मिलित्वा………६३५५

दिङ्मात्रं तूदाह्रियते—

(४१) 'अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय ।
सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्संभारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते ॥'

(४२) अत्र स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति रूपकध्वनिरस-ध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः संकरः ।

(४३) 'धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि
निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि ॥'

(४४) अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः ।

---

(४१) पदगतध्वनिसङ्करं दर्शयति—अत्युन्नतेति । प्रवासादागच्छन्तं पतिं द्वारि-स्थित्वा दृष्टवतीं नायिकां कश्चिन्निवेदयतः कस्यचिदुक्तिरियम् । अत्युन्नतं स्तन-युगं कुचयुगलं यस्याः सा तादृशी, तरले चञ्चले आयते दीर्घे च अक्षिणी नयने यस्याः सा तादृशी सा नायिका द्वार्यवस्थिता द्वारि वर्त्तमाना सती तस्य वल्लभस्य उपयानम् उपगमः उपस्थितिरेवे[illegible] यावत्, तत्कालीनमहोत्सवस्तस्मै, अयत्न-कृतम् अनायासेनैव विहितम् । पूर्णकुम्भौ नवनीरजानां तत्क्षणविकसितपद्मानां तोरण-स्रजः तोरणमालास्तेषां सम्भार एव आयोजनमेव मङ्गलं तद्विधत्ते करोति । यथा महो-त्सवसमये द्वारपार्श्वं पूर्णकुम्भौ स्थापयन्ति माल्यादिना तोरणं च भूषयन्ति तद्वत्सा प्रवासात् प्रियतमागमनमहोत्सवे स्तनरूपकुम्भद्वयं स्थापितवती नयनरूपनवनीरजैः तोरणस्रक्सम्भारं कृतवती ।

(४२) सङ्करप्रकारं स्पष्टीकरोति—अत्रेति । स्तनकटाक्षयोर्यथासम्भवं पूर्णकुम्भत्वेन नवनीरजमालात्वेन च साक्षादारोपाभावेन तस्य व्यङ्ग्यत्वाद् रूपकालङ्कारध्वनिः, तयोरे-व नायकरतेरुद्दीपकतया सम्भोगशृङ्गाररसस्य च ध्वनिः । उभयोश्च ध्वन्योः "स्तनयुगे[illegible]" "तरलायताक्षीति" चैकैकपदरूपे एकैकस्मिन्नाश्रये उभयोरुभयोरेवानुप्रवेशरूपः प्रवेशानन्त[illegible]स्थितिरूपः सङ्कर इत्यर्थः ।

(४३) पदगतध्वनिसंसृष्टिं दर्शयति—धिन्वन्तीति । वसन्तवर्णनेयम् । मदेन हर्षेण मूर्च्छन् वर्द्धमानः अलिध्वनिर्भ्रमररवो येषु तानि यथोक्तानि, धूतानि मदनावेगकारणेन कम्पितानि अध्वनीनां विरहवतां पथिकानां हृदयानि यैस्तानि तादृशानि, तथा निस्त-न्द्रोऽतिप्रकाशमानश्चन्द्र इव वदनं मुखं यासां तासां कामिनीनां वदनारविन्दानां सौर-भ्येण सौगन्ध्येन यत् सौहृदं प्रेमसम्पर्कस्तेन सगर्वः साहङ्कारः समीरणः पवनो येषु तानि तथोक्तानि अमूनि मधोर्वसन्तसमयस्य दिनानि धिन्वन्ति लोकान् प्रीणयन्ति ।

(४४) अत्रेति । लक्षणामूलध्वनीनामत्यन्ततिरस्कृतवाच्यानाम् । तन्द्रा प्रमीला तस्या-श्चन्द्रेऽभावात् मुख्यार्थबाधेन जहत्स्वार्थलक्षणया निस्तन्द्रपदस्य प्रकाशमानरूपोऽर्थो ऽभिधीयते । प्रकाशातिशयबोधः प्रयोजनम् । तच्च व्यञ्जनागम्यमित्येकोऽत्यन्ततिर-स्कृतवाच्यो ध्वनिः ।

एवं सौहृदगर्वौ चेतनधर्मौ तयोश्च समीरणेऽसम्भवात् यथाक्रमं सादृश्ये उत्कृष्टे च जहत्स्वार्था लक्षणा, सादृश्यातिशयबोधः प्रयोजनम् सोऽपि च व्यञ्जनागम्य

(४५) अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

(४६) अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् ।

(४७) अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च संभवति ।

(४८) तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्तं च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥१३॥

एवेत्यन्यावपि अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ ध्वनी, इति त्रयाणां पदगतानां लक्षणामूलध्वनीनाम् अन्योन्यनैरपेक्ष्यस्थिते संसृष्टिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्—अलिध्वनिचन्द्रसमीरयोः कामोद्दीपकैः व्यङ्ग्यस्य शृङ्गाररस्याऽत्र प्रतीतिरित्यतस्तस्य चन्द्राज्ज्वलत्वेन समीरणोत्कृष्टत्वेन तस्य सुखस्पर्शत्वेन च लक्षणामूलकव्यङ्ग्येन प्रकर्षणादनुग्राह्यानुग्राहकरूपसङ्करोऽप्यत्रैव श्लोके बोध्यः, एवं त्रिविधसङ्करस्याप्रसक्तेरित्युक्तः कथं सङ्गच्छत इति स एव प्रष्टव्यः । सन्देहरूपसङ्करश्चात्र नोदाहृतः । तदुदाहरणं च काव्यप्रकाशकृता दत्तमित्यन्वेषणीयम् यथा—

"क्षणप्राघुणिकदेवरजायया किमपि ते भणिता ।
रोदिति पश्चाद्भागवलभीगृहे अनुनीयती वराकी ॥"

गृहपतिप्रसक्तामुपनायिकामुत्सवे तद्गृहीगतानां तत्पत्न्या भर्त्सितां पश्चाद् गृहे रुदतीमनुनेतुं गृहपतिज्येष्ठभ्रातृपत्न्याः सोपहासोक्तिरियम् ।

अत्र चानुनयो वाच्यार्थः । तद्व्यङ्ग्य उपभोग इति । अयं किं स्वतः सम्भविवस्तुध्वनिः, किं वा अनुनयपदे उपभोगलक्षणा, तद्व्यङ्ग्यस्तस्य दुःखापसरणमित्ययमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणामूलध्वनिरिति. ध्वन्योः संशयास्पदत्वम् । एतादृशव्यङ्ग्योपयोगाय पश्चाद्गृहमुक्तमनिर्जनत्वादिति विज्ञप्रियादयः ।

(४५) एवं ध्वन्याख्यं काव्यस्य भेदं निरूप्य गुणीभूतव्यङ्ग्यमवतारयति—अथेति ।

(४६) अपरमिति । तुर्भिन्नक्रमः । व्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यार्थे वाच्यादर्थादनुत्तमे वाच्यापेक्षयातिशयितचमत्कारानाधायके इत्यर्थः । ततो न्यूने वा सति अपरं ध्वनिभिन्नं काव्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यं तन्नामकं स्यात् ।

ध्वनिकृताऽप्युक्तम्—

'प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।
यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् ॥'

इति ।

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

इत्युक्तरूपो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याम्नातम् । तस्यैव गुणीभावेन गव्यार्थचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्ग्यो नामान्यः काव्यभेद इति तदभिप्रायः ।

(४७) अनुत्तमत्वमिति । व्यङ्ग्यस्यानुत्तमत्वेन काव्यानुत्तमत्वमित्यर्थः ।

(४८) तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यं नामतो भेदतश्च विभज्य दर्शयति—तत्रेति । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यं वस्तु इतरस्य रसादेर्वा वाक्यार्थीभूतस्य वाक्यतात्पर्यविषयतया प्रधा-